TEMEL BRITANNICA

CİLT 1 ABAKÜS

Hürriyet

Children's Britannica

First Edition 1960
Second Edition 1969
Third Edition 1973
Fourth Edition 1988

Temel Britannica Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 7 Ağustos 1991 tarihli ve 4019 sayılı ve 10 Ekim 1991 tarihli ve 5505 sayılı yazıları ile öğrencilere tavsiye edilmiştir.

ISBN 975-7760-02-01

92.34.Y.0012.3

Ana Yayıncılık ve Sanat Ürünlerini Pazarlama Sanayi ve Ticaret A.Ş.
Büyükdere Caddesi, Üçyol Mevkii, 57, Maslak 80725 İstanbul

Baskı: Hürriyet Ofset
Aralık 1992

TEMEL BRITANNICA

TEMEL EĞİTİM VE KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 1

HÜRRİYET'İN OKURLARINA ARMAĞANIDIR.

ANA YAYINCILIK A.Ş. VE
ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, INC.
İŞBİRLİĞİ İLE
YAYIMLANMAKTADIR

ÖNSÖZ

TEMEL BRITANNICA Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi, 20. yüzyılın son çeyreğinde teknoloji çağını yaşayan ve 21. yüzyılı biçimlendirecek olan gençlere evrensel bilgilerin kapılarını açmak için hazırlandı. Bu 20 ciltlik ansiklopedi, Encyclopædia Britannica, Inc., tarafından 1960'tan bu yana yayımlanan *Children's Britannica*'nın, değişen dünyayı ve çığ gibi büyüyen bilgileri en son biçimiyle genç okurlara sunabilmek için bütünüyle gözden geçirilerek güncelleştirilmiş ve ilk kez 1988'de yayımlanmış olan dördüncü baskısını temel almaktadır. *TEMEL BRITANNICA*'yı yayıma hazırlayan kurulların ve danışman eğitimcilerin amacı, Türkiye'deki genç okurlara, *Children's Britannica*'daki evrensel bilgileri, ülkemizin coğrafyası, tarihi ve kültürüyle zenginleştirerek sunmak oldu. Bu düşünceyle hazırlanan *TEMEL BRITANNICA,* geçmişin ve bugünün bilgi birikimiyle donatılmadıkça geleceğin sorumluluğunu taşıyamayacağını bilen yarının aydınlarına bugünden bir armağandır.

TEMEL BRITANNICA'da yer alan maddeler, ABAKÜS'ten ZÜRICH'e kadar uzanan alfabetik bir sırayla verilmiştir. Bütün bu maddeler evrensel bilgi birikiminin çok geniş bir bölümünü kapsamaktadır ve çeşitli alanlarda uzmanlaşmış en yetkili kişilerce hazırlanmıştır. Bilim, teknik, bitkiler ve hayvanlar dünyası, tarih, coğrafya, edebiyat, güzel sanatlar, sosyal bilimler gibi alanlarla ilgili konular dışında, çağlar boyunca insanlık tarihinin akışını etkileyen ve uğraşılarıyla insanoğlunun hemen her alandaki gelişmesinin simgesi olan pek çok kişinin yaşamöyküsüne ve katkılarına da yer verilmiştir.

Metinler genç okurların kolayca anlayacağı yalın ve açık bir anlatımla yazılmıştır. Ayrıca, okuru bir maddeden ilgili öbür maddelere yönelten ve böylece okurun belirli bir konu çevresindeki bütün bilgilere ulaşmasını sağlayan bir gönderi sistemi düzenlenmiştir.

Metinlere ayrılmış olan 19 cilt, renkli ve siyah-beyaz fotoğrafların yanı sıra çok sayıda çizim ve haritayla zenginleştirilmiştir. 19. cilde ayrıca bir dünya atlası ve yer adlarını veren bir atlas dizini eklenmiştir. 600 sayfayı aşan 20. cilt bütün ansiklopedinin alfabetik dizinini içerir ve öbür ciltlerin hem kılavuzu, hem tamamlayıcısıdır. Herhangi bir konuya ilişkin bilgileri ansiklopedinin hangi maddelerinde bulacağını belirterek okura yol gösteren bu dizin, bütün ciltlere dağılmış bilginin anahtarı olduğu kadar, aynı zamanda 6.000'i aşkın kısa maddeyle zenginleştirilmiş ek bir bilgi kaynağıdır. Bu kısa maddeler, çoğu kez okur için yeterli olacak en özlü bilgileri içerir. Ansiklopedinin ilk 19 cildinin alfabetik sıralamasında yer almayan bazı maddeleri bu dizin cildinde arayan genç okurlar, ilgilendikleri konunun birçok maddede ayrıntılı olarak işlendiğini ya da aradıkları bilgilerin kısa ve özlü maddelerde sunulduğunu göreceklerdir. *TEMEL BRITANNICA* geniş kapsamı, yalın anlatımı, dizini ve ayrıntılı gönderileriyle genç okurların ansiklopedi dünyasıyla tanışmalarını sağlayacak, onlara ansiklopedi kullanma alışkanlığını ve becerisini kazandıracaktır.

Ansiklopedinin hazırlanmasına katkıda bulunan danışman ve yazarların listesi ile çizimleri yapan sanatçıların ve yayıma hazırlayanların listesi de 20. ciltte verilmiştir. Ana Yayıncılık A.Ş., 21. yüzyıla hazırlanan kuşağın temel kaynak gereksinimini bugüne değin alışılmamış bir düzeyde ve yeterlikte karşılamayı amaçlayan *TEMEL BRITANNICA Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi*'ne emeği geçen bütün kişilere teşekkürü bir borç bilir.

TEMEL BRITANNICA
TEMEL EĞİTİM VE KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ'Nİ NASIL KULLANACAKSINIZ?

TEMEL BRITANNICA Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi'ndeki maddeler, 1. cildin başındaki ABAKÜS'ten başlayıp 19. ciltteki ZÜRICH'e kadar uzanan alfabetik bir sıra izler. Her cildin sırtında, o ciltteki ilk ve son maddelerin başlıkları belirtilmiştir. Sol sayfaların üst köşesinde o sayfadaki ilk maddenin, sağ sayfalarda ise son maddenin adı yazılı olduğundan, aradığınız maddeyi kolayca bulabilirsiniz. Sözgelimi AĞAÇ OYMACILIĞI maddesini aramak için 1. cildi açtığınızda karşınıza AHİLİK maddesi çıktı diyelim. Alfabetik sıralamada AĞ'ın AH'tan önce geldiğini bildiğinize göre, birkaç sayfa geriye gidip AĞ harfleriyle başlayan maddeleri bulmanız gerekir. Ansiklopedinizde bu harflerle başlayan maddeler AĞAÇ, AĞAÇBASKI, AĞAÇKAKAN ve AĞAÇ OYMACILIĞI sırasıyla verilmiştir. Görüldüğü gibi, AĞAÇ sözcüğüyle başlayan son üç giriş, ister birleşik yazılsın ister ayrı, tek tek bütün harflerinin alfabedeki sırası gözetilerek sıralanmıştır. Bu nedenle, iki ayrı sözcükten oluşan AĞAÇ OYMACILIĞI hemen AĞAÇ maddesinin ardından değil, tıpkı bileşik bir sözcükmüş gibi AĞAÇKAKAN'dan sonra yer almıştır. Demek ki, ansiklopedinizde buna benzer bir maddeyi ararken, o başlığın birleşik mi yoksa ayrı mı yazıldığını bilmeseniz de, harflerin alfabetik sırasını izleyerek yerini kolayca bulabilirsiniz. Kişilerin yaşamöykülerini anlatan maddeleri, söz konusu kişinin soyadı alfabetiğinde aramanız gerekir. Örneğin REŞAT NURİ GÜNTEKİN'i ansiklopedinin G harfiyle başlayan maddeleri arasında alfabetik yerinde bulabilirsiniz. Buna karşılık, soyadından çok "lakaplarıyla" tanınan kişiler, daha kolay bulmanız için bu bilinen lakaplarıyla verilmiştir. Örneğin ÂŞIK VEYSEL'in soyadını bilen pek azdır; bu nedenle, ozanın soyadı ŞATIROĞLU'ndan ÂŞIK VEYSEL'e gönderi yapılmış ve maddenin A harfiyle başlayan maddeler arasında yer alması daha uygun bulunmuştur. Soyadı geleneğinin olmadığı çağlarda yaşamış kişilerin de en tanınmış adıyla verilmesi, o kişiyle ilgili maddeye daha kolay ulaşmanızı sağlar. Sözgelimi, Osmanlı Padişahı I. Selim'i YAVUZ SULTAN SELİM adıyla arayacak okurların sayısı kuşkusuz daha çoktur.

Latin alfabesini kullanmayan Çin, Japonya, Rusya, Yunanistan gibi ülkelere ilişkin özel adlar Türkçe okunuşlarıyla verilmiştir. Hatta Latin harflerini kullanan uluslarda bile, JÜL SEZAR, GİYOM TEL gibi Türkçe okunuşlarıyla tanıdığınız kişiler bu yazılışlarıyla yer almış, üstelik daha kolay bulmanız için adlarının alfabetiğine yerleştirilmiştir.

Kişilerin yaşamöykülerinde ya da ülkelerin edebiyat ürünlerini tanıtan maddelerde, başka dillerde yazılmış birçok yapıt adıyla karşılaşacaksınız. Eğer bu yapıtlar dilimize çevrilmişse, önce Türkiye'de yayımlanan çevirisinin adını, sonra parantez içinde özgün adını ve yayım tarihini bulacaksınız. Türkçe'ye çevrilmeyen yapıtlarda ise önce özgün adı, sonra parantez içinde yayım tarihi ve tırnak işareti arasına alınarak dilimizdeki yaklaşık karşılığı verilecektir. Böylece, ilk örneğe uygun olarak, *Küçük Kadınlar* (*Little Women;* 1868-69) biçiminde sunulan bir yapıtın dilimize çevrildiğini kolayca anlayabilirsiniz. Oysa *Katz und Maus* (1961; "Kedi ile Fare") biçiminde sunulan yapıt henüz dilimize çevrilmemiş demektir.

20. cilt, *TEMEL BRITANNICA*'daki bütün bilgilerin anahtarıdır. Ansiklopedide herhangi bir bilgiyi ararken önce bu dizin cildine bakma alışkanlığını edinirseniz hem zaman kazanırsınız, hem de daha çok bilgiye ulaşabilirsiniz. Sözgelimi "kondor" diye bir kuş adı duydunuz ve bu kuş üstüne bilgi edinmek istiyorsunuz. Doğrudan ansiklopedinin sayfaları arasında ararsanız öyle bir madde olmadığını görerek düş kırıklığına uğrayabilirsiniz. Oysa bu kuşlar, bildiğimiz akbabaların Amerika kıtasında yaşayan akrabalarıdır ve bütün bu benzer kuşların AKBABA maddesinde bir arada anlatılması daha uygun görülmüştür. Bu nedenle, dizin cildinin alfabetiğinde KONDOR başlığını ararsanız, bu kuşlarla ilgili bilgileri ansiklopedinin hangi cildinde ve hangi sayfasında bulacağınızı öğrenebilirsiniz. Dizinin nasıl kullanılacağı 20. cildin başında ayrıca açıklanmaktadır.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi, bir arada anlatılmasında yarar görülen birçok madde ansiklopedide tek bir başlık altında toplanmıştır. Örneğin Anadolu Selçukluları'nın parçalanmasından sonra Anadolu'nun çeşitli yörelerinde varlığını sürdüren bütün beylikleri kendi adlarıyla ayrı ayrı maddelerde anlatmak konunun bütünlüğünü bozabileceği için, bu küçük devletlerin hepsi ANADOLU BEYLİKLERİ adıyla tek bir maddede toplanmıştır. Gerçi her beyliğin adından bu maddeye gönderi yapıldığı için ana maddeye ulaşmakta güçlük çekmezsiniz. Ama aradığınız konunun hangi başlık altında anlatıldığını bilseniz bile, önce dizine başvurmanızda gene de büyük yarar vardır. Çünkü o konunun başka hangi maddelerde işlendiğini bulmanız için size ancak dizin yol gösterebilir. Üstelik ansiklopedinizin dizini yalnızca ciltlere gönderi yapan basit bir dizin değildir. Aradığınız herhangi bir terimi, kavramı, olayı ya da kişiyi dizinde bir ansiklopedik sözlük maddesi olarak bulabilirsiniz. Bu maddeler, çoğu kez o konuda yetineceğiniz ve daha fazlasını istemeyeceğiniz en özlü ve doyurucu bilgileri içerir.

TEMEL BRITANNICA'da bir maddeyi okurken, kimi zaman o konuda daha çok bilgi edinmek, kimi zaman da bilmediğiniz bir sözcüğün anlamını öğrenmek için sık sık başka maddelere bakma gereğini duyacaksınız. Maddelerin içine serpiştirilmiş gönderiler bu konuda size yardımcı olacak ve yol gösterecektir. Metnin akışı içinde bu gönderiler, örneğin "*bak.* HÜCRE" ya da "Ansiklopedide ayrıca bir ALFABE maddesi vardır" gibi değişik biçimlerde karşınıza çıkabilir. Ama madde başlıkları, hemen göze çarpması için her zaman büyük harflerle yazılmıştır.

Sözgelimi ARKEOLOJİ maddesinin bitiminde, öbür ilgili maddelerin başlığını veren bir liste bulacaksınız. Bu liste, konuyu araştırırken hangi maddelere bakmanız gerektiğini gösteren bir çalışma programıdır. ANTROPOLOJİ, BOTANİK, MİMARLIK gibi genel konu başlıklarının hepsinde bu tür gönderi listeleri vardır. İlgilendiğiniz konulardan birini bu listelerde bulamazsanız, ilgili maddeye ulaşmak için mutlaka dizine bakmanız gerektiğini unutmayın. Ansiklopediyi bir süre incelediğinizde, dizinin, metin içi gönderilerin ve metin bitimindeki listelerin yardımıyla, aradığınız bütün bilgilere kolayca erişebildiğinizi göreceksiniz.

TEMEL BRITANNICA'NIN 1992 BASKISINA İLİŞKİN NOT

TEMEL BRITANNICA Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi'nin 1992 baskısı hazırlanırken, ansiklopedide yer alan maddeler tek tek gözden geçirildi. Her ciltteki maddelerle ilgili olarak, ilk yayımlandıkları tarihten bu yana ortaya çıkan gelişmeler ve yeni bilgiler ile değişiklik geçirmiş haritalar, o cildin sonundaki ek bölümde alfabetik sırayla verildi. Ansiklopediye eklenen yeni maddeler de bu eklerde yer aldı. Ayrıca, her cildin sonundaki eklerle ilgili dizin bilgileri ve dizin cildine eklenen yeni kısa maddeler, *TEMEL BRITANNICA*'nın 20. cildindeki **Dizin**'in ekinde toplandı.

Ansiklopedinize eklenen yeni bilgilere kolayca ulaşabilmeniz için, her cildin ekinde yer alan bilgilerin ilgili olduğu maddelerin listesi o cildin başında verilmektedir.

Temel Britannica'nın 1. Cildinin Ekinde Yer Alan Bilgilerin İlgili Olduğu Maddeler

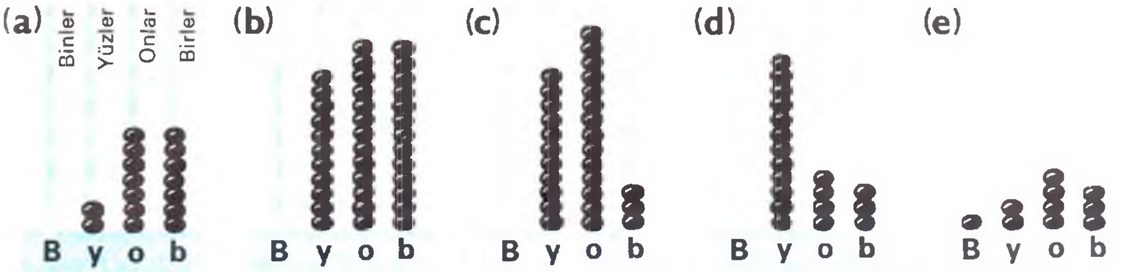
Adana
Adıyaman
Afganistan
Afrika
Afyonkarahisar
Ağrı
AIDS
Akdeniz Oyunları
Aksaray
Alman Demokratik Cumhuriyeti
Almanya
Almanya Federal Cumhuriyeti
Amasya
Amerika Birleşik Devletleri
Andorra
Angola
Ankara
Antalya
Antigua ve Barbuda
Ardahan

ABAKÜS, toplama, çıkarma gibi basit aritmetik işlemlerini yapmak için rakamlar yerine boncuk ya da yuvarlak pulların kullanıldığı basit bir hesap aracıdır. Bugün sayı sayarken ya da hesap yaparken kullandığımız rakamları Hintliler bulmuş, günümüzden 1.000 yılı aşkın bir süre önce de bu rakamlar Araplar aracılığıyla Avrupalılar'a tanıtılmıştır (*bak.* ARİTMETİK; SAYI).

Arap rakamları olarak bilinen bu simgesel işaretler bulunmadan ve yazılı hesaba geçilmeden önce, birçok ülkede hesap yapmak için abaküs denen bir sayma tahtası ya da çerçevesi kullanılırdı. Abaküs sözcüğü Eski Yunanca kökenlidir. İsa'dan önceki yüzyıllarda Eski Yunanlılar ve Romalılar, tahta bir levhanın ya da düz bir toprak parçasının üzerine dizdikleri çakıl taşlarını ya da metal pulları oynatarak hesap yaparlardı. Sonraları, sayma pullarının ya da boncukların bir uçtan öbür uca gerilmiş tellere ya da dikey olarak yerleştirilmiş tahta çubuklara dizilmesiyle abaküs bir çerçeve biçimini aldı.

Çerçeve biçimindeki ilk abaküslerde, bir çubuktaki on boncuk hemen solundaki çubuğun tek bir boncuğuna eşitti. Böylece herhangi bir sayı ayrı çubuklara dizilmiş boncuklarla gösterilir, toplama ve çıkarma işlemleri ise, şekilde görüldüğü gibi boncukları bir çubuktan öbürüne aktararak yapılırdı.

Eski Yunanlılar ve Romalılar'dan başka Eski Mısırlılar, Hintliler ve Çinliler de abaküs kullandılar. Sıfır (0) rakamının ilk kez ayrı bir işaretle gösterildiği Arap rakamlarının tanınmasından sonra Avrupa'da abaküs kullanılmaz oldu. Ama Çin, Japonya, Ortadoğu ve SSCB'deki halklar, özellikle ticaret yaşamında daha uzun süre bu araçtan yararlandılar.

(a) 277 — (b) 277 + 966 — 277 + 966=1243

(c) Birler çubuğundan çıkarılan 10 birim için onlar çubuğuna bir boncuk eklenir

(d) Onlar çubuğundan çıkarılan 10 onluk için yüzler çubuğuna bir boncuk eklenir

(e) Yüzler çubuğundan çıkarılan 10 yüzlük için binler çubuğuna bir boncuk eklenir

ABANOZ. Tropik bölgelerde yetişen bir grup ağacın odununa abanoz denir. Bu odunların en içteki öz bölümü çok koyu renkte, hatta simsiyahtır. Bu nedenle abanoz sözcüğü birçok dilde siyah rengi tanımlamak için kullanılır. Adını odunundan alan abanoz ağaçları Hindistan, Sri Lanka, Doğu ve Batı Hint Adaları ile Batı Afrika'nın bazı bölgelerinde yetişir. Daha çok Sri Lanka'da yetişen gerçek abanoz ağacının (*Diospyrus ebenum*) gövdesi kalın, kabuğu kömür gibi parlak siyah renkte, kabuk ile odun özü arasındaki odunu ise bembeyazdır.

Abanoz çok sert bir odundur ve parıltılar saçacak kadar iyi cila tutar. Bu özellikleriyle öbür odunlara hiç benzemediği için eski çağlardan beri çok değerli sayılmıştır. Tevrat'ta tarihi Sur kentindeki abanoz ticaretinden söz edilir; *Binbir Gece Masalları*'nda anılan değerli mallardan biri de abanozdur. Eskiden krallar abanozdan yapılmış asalar kullanır ve

zehirin etkisini giderdiği inancıyla, içkilerini abanoz kaplardan içerlerdi. Çağlar boyunca abanozdan heykeller yontulmuş, yeraltı dünyasının mitolojik kralı Pluton ya da Hades, simyisah abanozdan bir taht üzerinde otururken gösterilmiştir. Günümüzde bu değerli odun siyah piyano tuşlarının ve özellikle dolap, yazı masası gibi çeşitli mobilyaların yapımında kullanılır.

ABANT GÖLÜ, çevresinin doğal güzelliğiyle tanınan küçük bir tatlı su gölüdür. Bolu kentinin güneybatısında 1,5 km^2'den az bir alanı kaplayan Abant Gölü'nün suları, aynı adı taşıyan dereyle Bolu Çayı'na akar. Deniz düzeyinden 1.328 metre yükseklikteki gölün kuzeybatı bölümü yarı bataklıktır. Gölün çevresindeki düzlüklerden sonra başlayan ve yüksekliği 1.770 metreye ulaşan Abant Dağları küçük akarsuların açtığı vadilerle yarılmıştır. En önemlisi Beşpoyraz Deresi olan bu

DİATEK

Abant Gölü'nün duru sularında çok sayıda alabalık yaşar.

küçük akarsular ve yeraltı suları Abant Gölü'nü besler. Derinliği 18 metreye varan gölün suları dibi görülebilecek kadar durudur. Kıyılarda yer yer gölün üstünü örten beyaz ve sarı nilüfer çiçekleri doğaya ayrı bir güzellik katar. Gölün çevresi çam, köknar ve kayın ağaçlarından oluşan ormanlarla kaplıdır. Alıç, kuşburnu, böğürtlen, çilek gibi meyveli bitkiler, çeşitli mantarlar ve kokulu dağ çiçekleri de bitki örtüsünü zenginleştirir.

Gölde, Abant alası denen bir alabalık türü ve benekli mercanbalığı çok boldur. Balık avı denetim altına alınmıştır. Gölün yakınında alabalık ve geyik üretmek için kurulmuş iki istasyon vardır. Havuzlarda üretilen yavru alabalıklar gölde doğal gelişmeye bırakılır. Soylarının tükenmemesi için bu istasyonda üretilen geyikler ise iyice geliştikten sonra doğaya salınır. Yörede yabandomuzu, karaca, tavşan, tilki, ayı, yabanördeği, yabangüvercini ve keklik gibi av hayvanları bulunur.

Her mevsimde ayrı bir güzelliğe bürünen Abant Gölü ve çevresi dinlence, spor ve avcılık olanaklarıyla sevilen bir tatil yöresidir. Gölün kıyılarında ve yakınlarında moteller, dinlenme evleri ve kamp yerleri kurulmuştur.

ABASIYANIK, Sait Faik (1906-1954), Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının önde gelen öykücülerindendir. Varlıklı bir ailenin çocuğu olan Sait Faik Adapazarı'nda doğdu; ilkokulu da bu kentte bitirdi. Kurtuluş Savaşı sonrasında ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşti. İlk şiir ve öykülerini 1925'te, henüz lise öğrencisiyken yazdı ve çeşitli dergilerde yayımladı.

1928'de İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji öğrenimine başladı; ama üç yıl sonra öğrenimini yarım bırakarak üniversiteden ayrıldı. Bir süre de, ekonomi öğrenimi görmek için gittiği İsviçre ve Fransa'da yaşadı. "İhtiyar ve Talebe", "Gauther Cambazhanesi" gibi öyküleri orada geçen günlerini yansıtır. Babasının geri çağırması üzerine yükseköğrenimini yarıda bırakarak 1933'te yurda döndü. Gene babasının isteği doğrultusunda ticarete atıldıysa da başarılı olamadı. Halıcıoğlu Ermeni Yetim Mektebi'nde kısa bir süre Türkçe öğretmenliği yaptıktan sonra *Haber* gazetesinde adliye muhabiri olarak çalışmaya başladı. Bu gazetede yayımlanan röportajlarından 26'sı ölümünden sonra *Mahkeme Kapısı* (1956) adlı kitapta toplanmıştır.

Bu arada *Varlık*, *Ağaç*, *Ses*, *Yeni Ses*, *Yaprak* ve *Yenilik* gibi dergilerde öyküleri yayımlanıyordu. İlk öykü kitabı olan *Semaver* 1936'da basıldı. Sait Faik'in bu dönem öykülerinde çocukluk ve gençlik yıllarının izlenimleri, anıları öne çıkar. 1930-40 yıllarında Türk öykücülüğünde gelişen eğilimlerden Sait Faik de bir ölçüde etkilendi. O da öykülerinde insanların yaşam koşullarını ve insanlığın çelişkilerini işledi. Bunların ötesinde, daha sıcak bir insancıllık anlayışına yöneldi. Sait

Ara Güler

Sait Faik Abasıyanık, ölümünden iki yıl önce, Burgazada'daki evinde çalışırken.

Faik'in insana yaklaşımı, "her şey bir insanı sevmekle başlar" cümlesiyle özetlenebilir.

İkinci öykü kitabı olan *Sarnıç* (1939) yayımlandığı sırada babası öldü. Sait Faik'in asıl başına buyruk yaşamı o tarihten sonra başladı. Babasından kalan mirasın geliriyle geçindi; kışları Şişli'de, yazları da Burgazada'daki köşkte annesiyle birlikte yaşadı. 1944'te yayımlanan ilk romanı (*Medarı Maişet Motoru*) sıkıyönetim tarafından toplatılınca, yazar bir duraklama dönemine girdi ve bir süre yazmayı bıraktı. Ama 1946 Şubat'ında siroz hastalığına yakalandığını öğrenince yeniden yazma isteği duydu. Büyük bir yaşama ve yazma susuzluğuyla öyküler yazmaya başladı. *Lüzumsuz Adam* (1948), *Mahalle Kahvesi* (1950), *Havada Bulut* (1951) kitaplarında toplanan öykülerinde doğaya, yaşadığı kente, yaşam kavgası veren sıradan insanların günlük kaygılarına eğildi. Sait Faik'e göre öykünün özü çekişme ve çatışmalar değil, "yaşama sevinci" ve "paylaşılmış sevgi" olmalıydı. Öykülerindeki yalın ve şiirsel dil çağdaşlarını olduğu kadar kendisinden sonraki yazarları da etkiledi.

Hastalığıyla birlikte gelen sürekli ölüm düşüncesi, böyle bir yaşamın yarattığı bezginlik ve umut ile umutsuzluk arasındaki çalkantılar Sait Faik'in son dönem öykülerini büyük ölçüde etkiledi. *Son Kuşlar* (1952) ve *Alemdağ'da Var Bir Yılan*'daki (1954) öykülerinde kişinin yalnızlığını, düş kırıklığını, acılarını ve bunalımlarını işledi. Şiirlerini topladığı *Şimdi Sevişme Vakti* ile genç bir kadının mutluluk arayışını konu alan ikinci romanı *Kayıp Aranıyor* 1953'te yayımlandı.

Sait Faik, çağdaş edebiyata katkıları nedeniyle 1953'te ABD'deki Mark Twain Derneği'nin onur üyeliğine seçildi. Ölümünden sonra, 1955'te annesi tarafından adına bir öykü ödülü kondu. Burgazada'daki köşk de 1964'te Sait Faik Müzesi'ne dönüştürüldü.

ABBASİLER. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra (632), peygamberin vekili olacak halifenin seçimi, İslam dinini benimseyen Arap kabileler arasında büyük karışıklıklara yol açmıştı. Bütün kabileler kendi soylarından birisinin halife olmasını istedikleri için, bu karışıklıklar ve çatışmalar her halifenin seçiminde yeniden yaşanıyordu. Nitekim, üçüncü halife Hz. Osman'ı destekleyen Emeviler, kendi soylarından gelen bu halifenin öldürülmesi üzerine halifeliğe getirilen Hz. Ali'yi benimsememişler ve 661'de Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Müslüman Arap topluluklar üstünde egemenlik kurmuşlardı. Yaklaşık yüz yıl sonra, Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın adıyla anılan Abbasi ailesi ve yandaşları bu kez Emeviler'e karşı ayaklanarak 750'de halifeliği ve iktidarı ele geçirdiler. Böylece, Abbasiler adıyla 1258'e kadar süren bir İslam devleti kurdular.

İlk Abbasi halifesi olan Ebu'l-Abbas ve 754'te başa geçen oğlu Mansur dönemlerinde orduda Türk ve İran kökenlilere yer verilmeye başlandı. Mansur, Hz. Ali'nin yandaşlarının yoğun olduğu Kûfe'den uzaklaşmak için yeni bir başkent yapımına girişti. Akarsuların birbiriyle kesiştiği yerde kurulan ve Bağdat adı verilen bu kentin yapımı, 100.000 işçinin çalışmasıyla dört yılda tamamlandı. Mansur'un torunu Harun Reşid (*bak.* HARUN REŞİD) döneminde devlet en geniş sınırlarına ulaştı. Harun Reşid 786'da halife olunca Bermeki ailesinden Yahya'yı sınırsız yetkilerle vezir yaptı. Yahya Bermeki ve iki oğlu 17 yıl boyunca Abbasiler'in halifeden sonraki en önemli devlet adamları oldular.

Geceleri kılık değiştirerek halkın şikâyetlerini dinlemesi, görkemli yaşama ve gösterişe düşkün olduğu halde dindarlığı elden bırakmaması, ordunun başına geçerek savaşlara

katılması Harun Reşid'in ününü yaygınlaştırdı. Onun döneminde Bizans'a başarılı akınlar düzenlendi. Harun Reşid'in oğulları Emin ve Memun da bu başarıyı sürdürdüler.

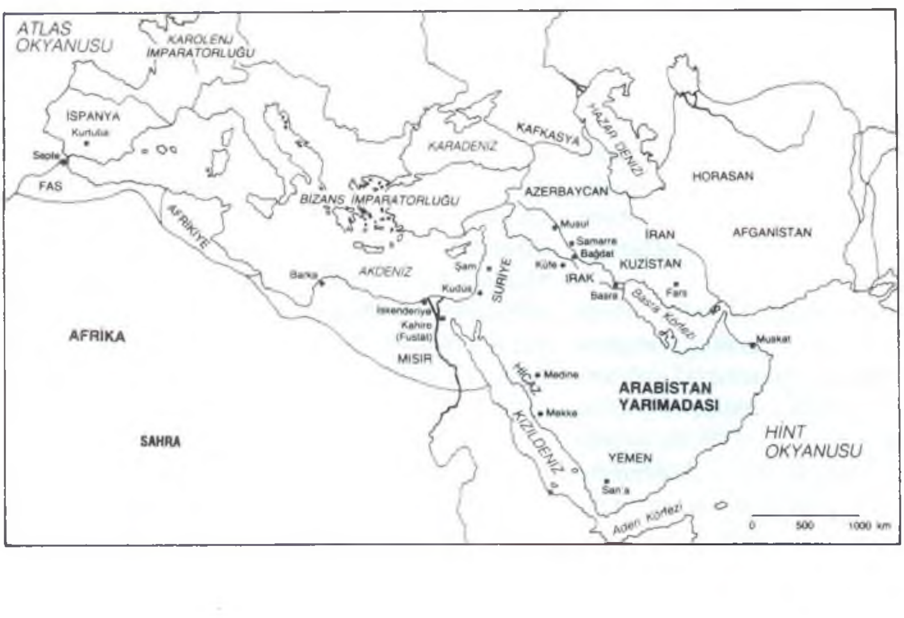
Annesi Türk soyundan gelen Mutasım, 833'te halife olunca kendisine Türkler'den özel bir askeri güç kurdu; ayrıca Türk emirlerine önemli görevler verdi. Bu askeri güçlerin Bağdat'ta bulunması tedirginlik yarattığı için, Samarra adıyla yeni bir kent kurdurarak devlet merkezini oraya taşıdı. Mutasım, 838'de Bizans'a büyük bir sefer düzenleyerek İznik önlerine kadar ilerledi. 842'de halife olan oğlu Vâsık döneminde Türk emirlerinin gücü daha da arttı ve yetkileri askeri alandan yönetsel alana taştı. Vâsık'ın ölümünden sonra gerileme dönemi başladı. Abbasi toprakları üzerinde Samaniler, Karahanlılar, Fatımiler, Tolunoğulları ve Hamdaniler gibi bağımsız devletler kuruldu.

İran'da egemenlik kuran Büveyhiler, Hz. Muhammed'in kızı gelinleri olduğu için halifelikte hak iddia ediyorlardı. Nitekim 945'te Bağdat'a girdiler ve Muti'nin halifeliği döneminde Abbasiler üzerinde tam bir egemenlik kurdular. Hatta bir ara Bağdat'ta basılan paraların üzerinde halifenin değil Büveyhi sultanının adı bulunuyordu. Sonradan Abbasiler'i egemenliği altına alan iki büyük devlet de, 978'de gene Abbasiler'in eski toprakları üzerinde kurulan Gazneliler ile aynı yıllarda temeli atılan Büyük Selçuklu Devleti'dir.

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul'un, 1031'de halife olan Kâim'in gizli çağrısı üzerine ordusuyla gelerek Büveyhiler'i Bağdat'tan çıkarmasından sonra Abbasiler Irak, Ahvaz ve Fars'ta yeniden güçlenmeye başladılar. Selçuklular'ın desteklediği halifelik kurumu da eski saygınlığına kavuştu. Ne var ki Abbasiler, Mustazhir döneminde Haçlı Seferleri'ne karşı başarılı olamadılar; bütün savunma Selçuklular'a ve onlardan sonra kurulan Türk devletlerine kaldı. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla birlikte yeniden gücünü yitiren halifelik, Nâsır döneminde kısa bir süre için canlandı. Ama Cengiz Han'ın torunu Hulagu'nun yönetimindeki Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı yakıp yıkması ve Halife Mustasım'ı öldürmesiyle Abbasi Devleti son buldu.

Halife Zâhir'in Mısır'a kaçan oğlu, Memlûk sultanının koruyuculuğunda halife ilan edildi. Artık halifelik siyasal ve askeri yetkisi bulunmayan, ancak başka bir devletin topraklarında barınabilen bir kurum durumuna gelmişti. 1517'de Mısır topraklarına giren Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in halifenin yetkilerini ve kutsal emanetleri devralması, halifeliğin Mısır'da 250 yıl kadar süren varlığına da son vermiş oldu.

Abbasiler zamanında halifeler dinsel gücü olan bir hükümdar niteliği kazandılar. Halifelerin elinde toplanan bu ikili güç, merkezi devlet örgütüyle birlikte güçlü bir yapı oluşturdu. Devlet işleri, "Divan" adı verilen ve

Harun Reşid ve oğulları zamanında Abbasiler en parlak dönemini yaşamıştır.

Irak ve Bağdat'ta Hüküm Süren Abbasi Halifeleri

Ebu'l-Abbas	750-754
Mansur	754-775
Mehdi	775-785
Hadi	785-786
Harun Reşid	786-809
Emin	809-813
Memun	813-833
Mutasım	833-842
Vâsık	842-847
Mütevekkil	847-861
Muntasır	861-862
Mustain	862-866
Mutez	866-869
Muhtedi	869-870
Mutemid	870-892
Mutezid	892-902
Muktefi	902-908
Muktedir	908-932
Kahir	932-934
Razi	934-940
Muttaki	940-944
Mustakfi	944-946
Muti	946-974
Taî	974-991
Kadir	991-1031
Kâim	1031-1075
Muktedi	1075-1094
Mustazhir	1094-1118
Mustarşid	1118-1135
Reşid	1135-1136
Muktefi	1136-1160
Müstencid	1160-1170
Mustazi	1170-1180
Nâsır	1180-1225
Zâhir	1225-1226
Mustansır	1226-1242
Mustasım	1242-1258

değişik alanlarda görevlendirilen resmi örgütlerce yürütülüyordu.

Kent yaşamının gelişmiş olmasına karşılık, halifelik maliyesinin temeli toprak vergisine dayanıyordu. Bunun dışında, dinsel gerekçelerle halktan toplanan zekât da önemli bir gelir kaynağıydı. Vergi gelirinin büyük bir bölümü orduya ayrılırdı. Ayrıca halifenin de kişisel bir hazinesi vardı. Bu kişisel hazinenin kapsamına giren toprakların geliri devlet gelirlerinden ayrı tutulurdu.

508 yıllık Abbasi dönemi İslam uygarlığının en parlak dönemlerinden biridir. Bayındırlığa büyük önem veren Abbasiler, 38.000 m^2'lik bir alana kurulmuş Samarra Camisi başta olmak üzere, Mşatta Sarayı, özellikle de Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra ile Mescid-i Aksa gibi büyük yapıtlar bıraktılar. Ülkenin birçok yerine kervansaraylar yapıldı; demircilik, bakırcılık, camcılık gibi sanatlar geliştirildi. Harun Reşid ve oğlu Memun zamanında, Bağdat kenti bir bilim ve kültür merkezi oldu. Matematik, astronomi, tıp ve botanik alanlarında önemli çalışmalar yapıldı. Süryanice, Farsça, Yunanca ve Sanskrit dilinden Arapça'ya çok sayıda yapıt çevrildi. Bunlar arasında Aristo'nun felsefe yazıları, Öklit'in geometri kitabı, Galenos'un tıp kitabı ile Kelile ve Dimne öyküleri de vardır. Bağdat'ta kurulan zengin uzmanlık kütüphaneleri ile gözlemevleri, birçok bilim adamının Abbasiler'in hizmetine girmesinde etkili oldu. Farabi, İbn Sina, Biruni, Yusuf Has Hacib, Firdevsi ve Taberi gibi bilim ve kültür adamları Abbasi ülkesinde yetiştiler. (*Ayrıca bak.* ARAP EDEBİYATI.)

ABD *bak.* AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ.

ABDULLAH BİRADERLER fotoğraf sanatının Türkiye'deki öncüleridir. Kevork (1839-1918), Vichen (ölümü 1902) ve Hovsep adlarındaki, Ermeni asıllı bu üç kardeşten en tanınmışı Kevork Abdullah'tır.

Bir kimyacının İstanbul'daki Tünel semtinde açtığı fotoğraf stüdyosunda asistanlık yaparak mesleğin inceliklerini öğrenen Kevork Abdullah, 1858'de stüdyoyu devralarak kardeşi Vichen ile birlikte çalışmaya başladı. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca bir kültür dili olarak benimsendiği için, stüdyonun kapısında Fransızca *Abdullah Frères* yazardı. Kevork ve Vichen kardeşler bilgilerini artırmak için iki kez Paris'e gittiler. İki kardeş önce Abdülaziz'in, sonra II. Abdülhamid'in saray fotoğrafçılığına atandı. Abdullah Biraderler'in 1867'de, 2. Paris Uluslararası Fuarı'na yolladıkları fotoğraflar ilgiyle karşılandı ve iki İstanbul manzarası mansiyon kazandı.

1886'da Mısır hıdivinin çağrısı üzerine Kahire'ye giden Kevork Abdullah dokuz yıl orada kaldı. İstanbul'a döndükten sonra işleri giderek bozuldu; saray fotoğrafçılığına Febüs Efendi'nin atanmasından sonra da fotoğraf stüdyosunu sattı.

Abdullah Biraderler 40 yıl boyunca İstanbul'daki insan tiplerini ve manzaraları saptayan fotoğraflar çekmişler, çeşitli siyasal ve

toplumsal olayları, tarihsel ve kültürel değerleri, yapıları gösteren albümler hazırlamışlardır. Ayrıca, zamanın İngiltere kralı, Alman imparatoru, Avusturya-Macaristan imparatoru gibi devlet adamları ile birçok tanınmış kişinin fotoğraflarını çekerek günümüze aktarmışlardır.

ABDULLAH CEVDET (1869-1932), II. Abdülhamid'e karşı siyasal etkinlikleriyle tanınan bir düşünür, siyaset adamı ve gazetecidir. Malatya'da doğan Abdullah Cevdet, askeri ortaokul ve liseyi bitirdikten sonra İstanbul'da tıp öğrenimine başladı. O dönemde, modern biyolojinin ve batının yeni düşünce

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Düşünür, siyaset adamı ve gazeteci Abdullah Cevdet (1869-1932).

akımlarının izlenip tartışıldığı kurumların başında Askeri Tıp Fakültesi gelirdi. Abdullah Cevdet de öğrenciliği sırasında Alman tıp doktoru ve düşünürü Ludwig Büchner'in görüşlerinden etkilendi. Büchner'in *Madde ve Kuvvet* (*Kraft und Stoff*; 1855) adlı kitabının bir bölümünü kendi ekleriyle birlikte *Fizyolociya-i Tefekkür* (1892; "Düşünmenin Fizyolojisi") adıyla yayımladı. Sonraki yıllarda da modern biyolojiyi temel alan görüşleri doğrultusunda kitaplar yazmayı, çeviriler yapmayı sürdürdü.

1889'da Tıbbiye'deki arkadaşlarıyla birlikte, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı gizli bir dernek kurdu. Sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alan bu dernekteki çalışmaları yüzünden birkaç kez tutuklandıysa da 1894'te Tıbbiye'yi bitirebildi. Haydarpaşa Hastanesi'nde göz hastalıkları asistanıyken geçici olarak görevlendirildiği Diyarbakır'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubesini açtı. Orada tanıdığı Ziya Gökalp'i etkileyerek örgüte girmesini sağladı. Gene siyasal etkinliklerinden dolayı 1895'te tutuklanarak Trablusgarp'a sürülen Abdullah Cevdet, oradan önce Tunus'a, sonra Avrupa'ya kaçtı. II. Abdülhamid yönetimine karşı olan Jön Türkler'e katılarak, Cenevre'de arkadaşlarıyla birlikte *Osmanlı* gazetesini çıkarmaya başladı. Örgütün yayın organı olan bu gazetede Osmanlı halkını ayaklanmaya çağıran yazılar yazdı. Bu yazılardan çekinen Abdülhamid, Abdullah Cevdet'in mesleği dışında yazı yazmaması koşuluyla Trablusgarp ve Fizan'daki tutukluları serbest bırakacağını bildirdi. Abdullah Cevdet bu anlaşmayı kabul ettiği için 1899'da Viyana elçiliğinin doktorluğuna atandı, ama örgütün gazetesinde gizlice yazmayı da sürdürdü.

Bir tartışma sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana'daki elçisini tartakladığı için 1903'te Avusturya'dan sınır dışı edilince Cenevre'ye geçti. Osmanlı İttihat ve İnkılap Cemiyeti'ni kurarak gazeteyi yeniden çıkarmaya başladı. Ayrıca bir basımevi kurdu, *İçtihad* (Görüş) adıyla batı toplumlarını, kültürünü ve düşünce akımlarını tanıtmayı amaçlayan bir dergi yayımladı. Osmanlı hükümetinin baskısıyla İsviçre'den de sınır dışı edilince, basımevini ve dergisini Kahire'ye taşıdı. Oradayken Reinhardt Dozy'den çevirip yayımladığı *Tarih-i İslamiyet,* peygamberin yaşamına dil uzattığı gerekçesiyle Osmanlı hükümetince yasaklandı ve Galata Köprüsü'nden atılarak yok edildi. Abdullah Cevdet bu dönemde demokrasiyi ve çalışanların haklarını savunan Osmanlı Demokrat Fırkası'nı (partisini) destekledi.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1910'da İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet *İçtihad* dergisinin yayımını sürdürdü. Çok sayıda kitap yayımlayarak *Kütüphane-i İçtihad* dizi-

sini oluşturdu. Bu sırada dinsel konulardaki eleştirel yazıları hükümetin tepkisini çektiği için dergisi sık sık kapatıldı, ama Abdullah Cevdet dergiyi değişik ve benzer adlarla çıkarmayı sürdürdü. Sonunda İttihatçılar'ın baskısıyla 1914'te derginin yayımını durdurmak zorunda kaldı.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen ateşkes döneminde İngiltere yanlısı bir tutum benimseyen ve başlangıçta Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkan Abdullah Cevdet'in devlet görevi alması Cumhuriyet yönetimince yasaklandı. Bu nedenle Abdullah Cevdet ömrünün geri kalan yıllarını şiir kitaplarını ve dergisini yayımlayarak geçirdi.

Abdullah Cevdet, batıda gelişen yeni bilimlerin Türkiye'de de tanınabilmesi için Arap harfleri yerine, halkın kolayca öğrenebileceği Latin harflerinin kullanılmasını savunmuştur. Ayrıca işçi ve kadın haklarının savunucusu olmuş, Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli halklara eşit olanaklar tanınması için uğraşmıştır. Buna karşılık zaman zaman, insan zekâsını kafatası çevresinin ölçüsüne bağlayan bilimdışı görüşler de öne sürebilmiştir.

Tıp, felsefe, siyaset ve toplumbilim konularında, bir bölümü çeviri olmak üzere 70'e yakın kitap yayımlayan Abdullah Cevdet'in yapıtlarından bazıları şunlardır: *Fen ve Felsefe* (1906), *Yaşamak Korkusu* (1911), *Beyin Fizyolojisi ve Korunması* (1917), *İslam Dünyasına Tarihi ve Felsefi Bir Bakış* (1922).

ABDÜLAZİZ (1830-1876). 32. Osmanlı hükümdarı olan Abdülaziz, Padişah II. Mahmud'un oğluydu. Ağabeyi Abdülmecid'in döneminde, şehzade olarak devlet işleriyle ilgilenmesine izin verilmediği için av, güreş, cirit gibi sporlarla uğraştı.

Abdülmecid'in ölümü üzerine 1861'de tahta çıkan Abdülaziz'in önündeki en önemli sorunlardan biri, dış borçlardan kaynaklanan mali bunalımın aşılmasıydı. Ama onun hükümdarlığı döneminde de bu sorun çözülemedi; üstelik dış borçlar Abdülmecid dönemindekinin üç katını aştı. İkinci önemli sorun, Osmanlı ülkesinde yaşayan değişik halkların bağımsızlık hareketleriydi. Bu konuda da etkili bir politika güdülemediği için Sırplar Belgrad'ı işgal ettiler, Romanya bağımsızlığı-

Ara Güler Arşivi

Osmanlı Padişahı Abdülaziz (1830-1876).

nı ilan etti ve Girit'e özerklik tanındı.

Abdülmecid döneminde başlayan yenilik hareketleri Abdülaziz döneminde de sürdürüldü. Bu dönemde yeni bir vilayet örgütlenmesine geçildi, kadılık örgütü daha sıkı denetim altına alındı. Bugünkü Danıştay ve Sayıştay'ın öncüleri olan Şura-yı Devlet ve Divan-ı Muhasebat kuruldu; donanmanın modernleşmesi için çalışıldı. Eğitim alanında da bazı yenilikler yapıldı. Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani), gelecekte İstanbul Üniversitesi'ne dönüşecek olan Darülfünun, çeşitli meslek okulları, ilk kız öğretmen okulu ve Darüşşafaka bu dönemde öğrenime açıldı. Resimle de ilgilenen Abdülaziz, resim eğitimi için Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Denizyolları (Şirket-i Hayriye, İdare-i Aziziye), İstanbul Tramvay ve Tünel İşletmesi ve bankacılık kuruluşları Abdülaziz döneminde çalışmaya başladı.

Abdülaziz de, ağabeyi Abdülmecid gibi, iç ve dış sorunlar karşısında sık sık sadrazam

değiştirdi; 15 yıllık saltanatında 16 sadrazamla çalıştı. Bunlar arasında en önemlileri Âli, Fuad ve Midhat paşalardır. Sadrazam Âli Paşa'nın 1871'de ölmesinden sonra Abdülaziz dış politikada Çarlık Rusyası'yla yakınlaştı. Bu yakınlaşmaya tepki duyan Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaya başladılar. Balkan toplumlarının ayaklanması bu bunalımı daha da artırdı. Bu koşullar altında, önde gelen devlet adamları ile komutanların düzenlediği bir darbeyle Abdülaziz 30 Mayıs 1876'da tahttan indirildi. 4 Haziran'da da öldü. Bazı tarihçiler Abdülaziz'in intihar ettiğini, bazıları ise öldürüldüğünü ileri sürerler.

Abdülaziz, Osmanlı geleneklerini kırarak ülke dışına çıkan ve Avrupa başkentlerini ziyaret eden ilk padişahtır. III. Napolyon'un çağrılısı olarak 1867'de, 2. Paris Uluslararası Fuarı'nı gezmek amacıyla Fransa'ya giden Abdülaziz bu ülkede bir süre kaldı. Sonra Kraliçe Victoria'nın çağrısı üzerine Londra'ya geçti, dönüşünde de Avusturya'ya uğradı. Üç ay süren ve Avrupa'da yankı uyandıran bu gezisinden sonra, Fransa İmparatoriçesi Eugènie ve Avusturya İmparatoru Franz Joseph İstanbul'a geldiler. Abdülaziz, Avrupa'da gördüğü yaşamı örnek alarak Çırağan ve Beylerbeyi sarayları ile Kâğıthane, Çekmece ve İzmit kasırlarını yaptırdı.

ABDÜLHAMİD I (1725-1789), Osmanlı İmparatorluğu'nun 27. hükümdarı ve III. Ahmed'in oğludur. 49 yaşında padişah oluncaya kadar sarayda kapalı bir yaşam sürdü. 1774'te ağabeyi III. Mustafa'nın ölümü üzerine tahta çıktığında, altı yıldır sürmekte olan Osmanlı-Rus Savaşı sonuçlanmak üzereydi. Osmanlı Devleti barış için ağır koşulları kabullenmek zorunda kaldı ve 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Kırım'ın bağımsızlığını tanıdı. Ayrıca Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurmasını ve Osmanlı topraklarında Ortodoks dinine bağlı halkın koruyuculuğunu üstlenmesini kabul etti.

Ama bu antlaşmanın bazı maddeleri Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında sorun yaratıyordu. Ruslar'ın Şahin Giray'ı Kırım hanı yapmalarıyla yeni bir bunalım başladı. Bu bunalım 1779'da Fransa'nın aracılığıyla yatıştırıldıysa da, daha önce Avusturya ile anlaşmış olan Rusya 1783'te Kırım'ı topraklarına kattı. Yeni bir savaşa girmek istemeyen Osmanlılar önceleri bu durum karşısında sessiz kaldılar. Ama sonradan Prusya'nın, İngiltere'nin ve Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın ısrarıyla 1787'de Ruslar'a savaş açıldı. Ruslar'ın yanında savaşa giren Avusturyalılar'a karşı başarılar elde edildi, ama Hotin ve Yaş, ardından da Özi Kalesi Ruslar'a geçti. Bu haberin saraya ulaşması üzerine felç geçiren I. Abdülhamid kısa bir süre sonra öldü.

Siyasal ve askeri alanlarda başarısız olan I. Abdülhamid yenilikçi bir padişah olarak tanınır. Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra giriştiği yenilik hareketlerinde, geniş yetkiler tanıdığı Sadrazam Halil Hamid Paşa'dan büyük destek ve yardım gördü.

III. Mustafa döneminde yenilenen topçu ocakları I. Abdülhamid döneminde geliştirildi, "Sürat Topçuları" adıyla yeni bir topçu sınıfı kuruldu. Çağdaş bir ordu kurmak amacıyla Fransa'dan uzmanlar getirildi. Her padişah değişikliğinde askere dağıtılan cülus bahşişi geleneği kaldırıldı. Daha önce açılan Hendesehane, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'a (Deniz Mühendis Okulu) dönüştürüldü. İbrahim Müteferrika'nın basımevi de gene bu dönemde canlandırıldı.

ABDÜLHAMİD II (1842-1918). 34. Osmanlı hükümdarı olan II. Abdülhamid, Abdülmecid'in oğluydu. Amcası Abdülaziz'in hükümdarlığının son yıllarında devlet borçlarının hızla artması, Balkanlar'daki bağımsızlık istekleri ve ayaklanmalar ülke içindeki bunalımı artırmıştı. Bu nedenle Midhat Paşa (*bak.* MİDHAT PAŞA) önderliğindeki devlet adamları 1876'da Abdülaziz'i devirerek V. Murad'ı başa geçirdiler. Ama yeni padişahın hasta olduğu anlaşılınca, birkaç ay sonra Abdülhamid tahta çıkarıldı, Midhat Paşa da sadrazam oldu.

Abdülhamid, Midhat Paşa'ya verdiği sözü tutarak 23 Aralık 1876'da Osmanlılar'ın ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi ilan etti. 115 milletvekilinden ve 25 Âyan Meclisi üyesinden oluşan ilk meclis 20 Mart 1877'de açıldı. Böylece, padişah ile meclisin ülkeyi birlikte yönetmesi ilkesine dayanan I. Meşrutiyet

Topkapı Sarayı Müzesi

Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'in yağlıboya bir portresi. Ressamı bilinmeyen bu tablo, 1930'dan bu yana Topkapı Sarayı Müzesi'ndedir.

dönemi başladı. Anayasayla temel haklar güvence altına alınmış, ama egemenliğin kaynağı olarak gene padişah gösterilmişti. Ayrıca padişaha istediği kişileri sürgüne gönderme yetkisi tanınmıştı. Abdülhamid, daha meclis toplanmadan, bu yetkisine dayanarak Midhat Paşa'yı sürgüne yolladı. Sadrazamlığı ancak 49 gün süren Midhat Paşa, önce Abdülaziz'in ölümüyle ilgili görülerek yargılandı, sonra da sürgün gittiği Taif'te boğduruldu.

Yeni meclisin toplanmasından bir ay sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilgiler birbirini izledi. Rus kuvvetleri doğuda Ardahan, Kars ve Erzurum'a, batıda da önce Edirne, daha sonra İstanbul'daki Yeşilköy'e kadar ilerlediler. Milletvekilleri savaşın iyi yönetilmemesinden Abdülhamid'i sorumlu tutuyorlardı. Eleştirilerden rahatsız olan Abdülhamid Haziran 1877'de meclisi dağıttı. Ocak 1878'de toplanan yeni mecliste de hükümetin ve padişahın yönetim biçimi eleştirilince, II. Abdülhamid meclisi yeniden dağıttı. Anayasayı yürürlükten kaldırarak I. Meşrutiyet dönemine son verdi ve ülke yönetimini tek başına üstlendi.

Rusya ile barış isteyen Abdülhamid 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Öbür Avrupa devletleri barış koşullarının ortaklaşa belirlenmesini isteyince, Temmuz 1878'de Berlin Kongresi düzenlendi. Bu kongrede Rusya'nın toprak kazanımları sınırlandırıldı, ama Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgali onaylandı. Kongreden bir ay önce de İngiltere Kıbrıs'ı işgal etmişti.

Berlin Kongresi'nden sonra, Abdülhamid'in 30 yıl sürecek baskıcı yönetimi başladı. Bu dönemde Osmanlı toprakları da giderek küçülüyordu. Fransızlar 1881'de Tunus'u, İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettiler. Gene bu dönemde Doğu Rumeli, Bosna-Hersek, Girit ve Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'ndan koptu.

Tahta çıktığında çok büyük dış borçlarla karşı karşıya kalan Abdülhamid, bu borçların ödenmesi için Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar) adlı kuruluşun oluşturulmasına izin verdi. Alacaklı devletler bu kuruluş aracılığıyla devlet gelirlerinin önemli bir bölümüne el koydukları gibi ülkenin içişlerindeki etkilerini de giderek artırdılar. Abdülhamid bu olumsuz koşullar ve imparatorluğun dağılma tehlikesi karşısında Müslüman halkın desteğini sağlamaya çalıştı. Bunun için tarikatlardan da yararlandı.

Abdülhamid döneminde uygulanan koyu sansüre karşın gazete, dergi ve kitap sayısında büyük artış oldu. Yeni yöntemlerle eğitim veren okullar açıldı; ama yönetimin en güçlü karşıtları gene bu okullardan yetişti. V. Murad'ı yeniden tahta çıkarmak için girişilen Ali Suavi Olayı'nın ardından, Abdülhamid memur ve subaylara karşı tutumunu daha da sertleştirdi. Geniş bir hafiye örgütü kuruldu ve yönetime karşı olanların bir bölümü uzak yerlere sürülürken, bir bölümü de Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı.

Abdülhamid yönetimine karşı çıkmak üzere 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri, bu baskıcı yönetime son vermek için yayınlarını yurtdışında da sürdürdüler. 1908'de yurtiçindeki, özellikle subaylar arasındaki İttihat ve Terakki yandaşlarının sayısı iyice artmıştı. Bu subaylardan bir bölümü Manastır ve Selanik kentlerinde ayaklan-

dılar. Ayaklanmanın yayılmasından kaygılanan Abdülhamid 24 Temmuz 1908'de anayasayı yeniden yürürlüğe koydu. Geçici bir özgürlük döneminin ardından, 1909'da İttihat ve Terakki karşıtlarının kışkırtmaları 31 Mart Olayı'na yol açtı. Aşırı dinci çevrelerin önderliğinde başlayan bu ayaklanmayı, Hareket Ordusu adıyla Selanik'ten İstanbul'a gönderilen askeri birlikler bastırdı.

Yeşilköy'de toplanan yeni meclis, 31 Mart ayaklanmasını kışkırttığı gerekçesiyle Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine V. Mehmed Reşad'ı geçirdi. Bir süre Selanik'te tutulan ve Balkan Savaşı'nda Selanik'in elden çıkması üzerine 1912'de İstanbul'a getirilen II. Abdülhamid I. Dünya Savaşı'nın sonlarında Beylerbeyi Sarayı'nda öldü.

ABDÜLMECİD (1823-1861). II. Mahmud'un oğlu olan Abdülmecid, babasının ölümü üzerine 1839'da 31. Osmanlı hükümdarı olarak tahta çıktı. Tahta çıkışından hemen önce Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Osmanlı ordusunu Nizip'te yenmiş, Osmanlı donanması da Kaptan-ı Derya (deniz kuvvetleri komutanı) Ahmed Fevzi Paşa tarafından Mısır'a kaçırılmıştı. Böyle bir ortamda halkın ve batılı devletlerin desteğini kazanmak isteyen Abdülmecid, başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere bir grup devlet adamının isteğiyle 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan etti (*bak.* TANZİMAT). Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da bilinen bu fermanla Osmanlı uyruğundaki her ırk ve dinden insana eşit haklar, can ve mal güvenliği ile eşit mali yükümlülükler getirildiği, bu konuların çıkarılacak yasalarla güvenceye bağlanacağı ilan edildi.

Ara Güler Arşivi

Abdülmecid, Tanzimat Fermanı'nı ilan eden Osmanlı padişahıdır.

Öncelikle dış sorunların çözümüne eğilen Abdülmecid, Suriye'yi geri vermesi koşuluyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı babadan oğula geçmek üzere valilikte bıraktı. 1841'de imzalanan Londra Antlaşması'yla da beş büyük Avrupa devletine Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki egemenliğini kabul ettirerek, yabancı savaş gemilerinin boğazlardan geçemeyeceğini bildirdi.

Bu dış sorunların yanı sıra Osmanlı Devleti giderek büyüyen ekonomik bir bunalıma girmişti. Devletin giderleri gelirlerinin çok üstünde olduğu için sürekli kâğıt para basılıyor, bu da paranın değer kaybetmesine yol açıyordu. Abdülmecid çözüm olarak harcamalarda kısıntı yapılmasını isteyince maaşlar indirildi, yüksek gelirlilerden alınan vergiler artırıldı.

Osmanlı Devleti ekonomik sorunlarını çözmeye uğraşırken, Eflâk ve Boğdan'da başlayan ayaklanmalar üzerine Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla elde ettiği haklara dayanarak yeni isteklerde bulundu. Bu istekleri kabul edilmeyince de Eflâk ve Boğdan'ı işgal etti. Kara savaşlarında Ruslar'ı yenen Osmanlılar aynı başarıyı denizlerde gösteremedi ve Osmanlı donanması Sinop'ta Ruslar tarafından yakıldı. Rusya'nın özellikle denizlerde güçlü olduğunu görerek boğazları ele geçirmesinden korkan Fransa ve İngiltere Osmanlılar'ın yanında savaşa girdi. Savaş

Kırım'a kaydırıldı ve Sivastopol'u yitiren Rusya barış istedi.

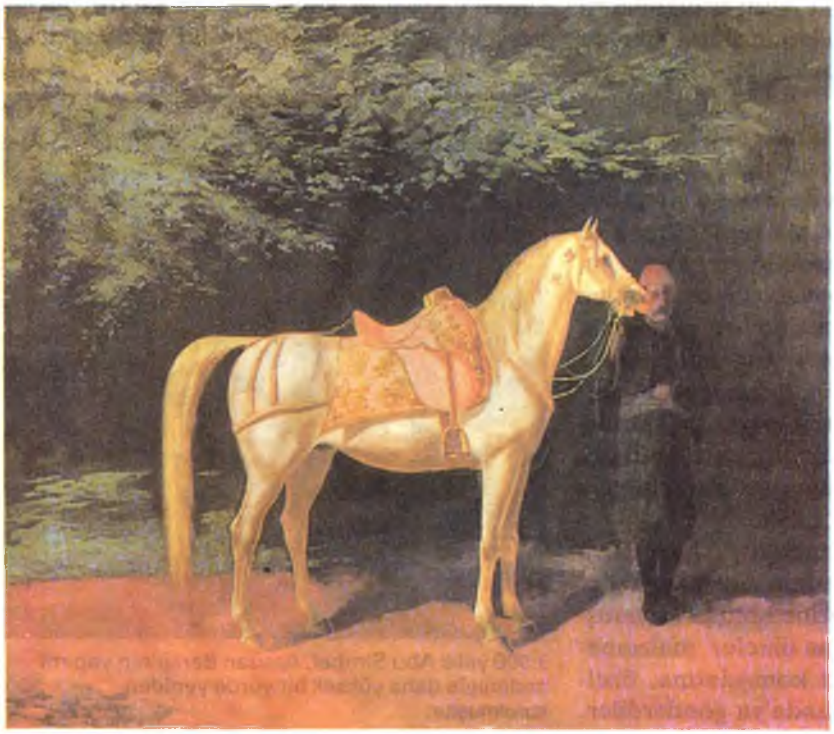
Kırım Savaşı'nın başlamasıyla mali durum daha da bozulmuştu. Osmanlı Devleti ilk dış borcunu 1854'te, savaşta kendisini desteklemiş olan Fransa ve İngiltere'den aldı. Borçlara güvence olarak da Mısır'dan alınan yıllık vergi ile gümrük gelirleri gösterildi.

1856'da, Kırım Savaşı'na katılan batılı devletlerin isteklerine uyarak, Hıristiyanlar'ın vergi ve askerlik yükümlülüklerini hafifleten Islahat Fermanı ilan edildi. Bu arada, Tanzimat ve Islahat fermanlarına dayanarak çıkarılan yeni yasalar toplumun bazı kesimlerinde tepkilere yol açtı. Cidde Ayaklanması, Kuleli Vakası gibi olaylar baş gösterdi. Suriye, Eflâk, Boğdan ve Karadağ'da yeni karışıklıklar çıktı. Bunalımların devleti gittikçe sarstığı bir dönemde Abdülmecid öldü.

Babası II. Mahmud'un yenilikçi tutumunu sürdüren Abdülmecid eğitime özel bir önem verdi. Rüştiye (ortaokul) ve idadiler (lise), ebe okulu, Darülmuallimin (öğretmen okulu), Ziraat (tarım) Mektebi, kız rüştiyeleri, Orman ve Maâdin (madenler) Mektebi, Mülkiye, Telgraf Mektebi gibi eğitim kurumları açıldı. Ayrıca Encümen-i Daniş (Bilimler Akademisi) kuruldu. İlk ceza yasası hazırlandı; ticaret meclisleri ve karma ticaret mahkemeleri kuruldu. Askerlik hizmetinin yaşam boyu değil süreli olması da gene Abdülmecid döneminde yasalaştırıldı.

ABDÜLMECİD EFENDİ (1868-1944) son Osmanlı halifesidir. Babası Sultan Abdülaziz öldüğünde sekiz yaşındaydı. I. Ahmed döneminde yerleşmiş bir gelenekle boşalan tahta hanedanın en büyük erkeği geçtiği için, babası ölünce Abdülmecid padişah olamadı. Amcası Abdülmecid'in kendinden yaşça büyük oğulları sırayla tahta çıktılar. 1918'de VI. Mehmed Vahdeddin padişah olunca, en büyük şehzade durumundaki Abdülmecid de veliaht oldu.

O yıllarda Anadolu'da Kurtuluş Savaşı gelişmekte ve yeni Türkiye'nin kuruluşu örgütlenmekteydi. Kurtuluş Savaşı'nı yürüten yurtseverler, I. Dünya Savaşı'nın galipleriyle uzlaşan padişahı ve İstanbul hükümetini tanımayarak Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni kurdular. Yeni Türkiye'nin yönetimini üstlenen bu meclis, 1 Kasım 1922'de çıkardığı bir

Nadide Türegün Koleksiyonu

Halife Abdülmecid Efendi, yağlıboya tablolarında doğayı insan ve hayvan figürleriyle birlikte resimlemiştir.

yasayla saltanat ile halifeliği birbirinden ayırdı ve saltanata son verdi. Bu yasayla Vahdeddin'in padişahlığı sona eriyor, Abdülmecid de veliahtlık sıfatını yitiriyordu. Meclis halifeliğin yalnızca dinsel bir unvan olduğunu belirtti ve Vahdeddin gibi Kurtuluş Savaşı'na karşı çıkmamış olan Abdülmecid'i 18 Kasım 1922'de halife atadı. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan eden Büyük Millet Meclisi, 3 Mart 1924'te de halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılması kararını aldı. Laikliğe geçiş sürecinin bir parçası olan bu karar uyarınca, Abdülmecid Efendi 5 Mart 1924'te İstanbul'dan ayrılarak Avrupa'ya gitti ve 23 Ağustos 1944'te Paris'te öldü.

Güzel sanatlarla, özellikle resimle ilgilenen Abdülmecid Efendi çağdaşları gibi manzara resimleri değil insanı konu alan tablolar yaptı. *Harem'de Beethoven, Saray'da Goethe* ya da *Saraylı Hanım* ve *Abdülhak Hamid, Halil Edhem, Recaizade Mahmud* portreleri en ünlü tablolarından bazılarıdır.

ABLUKA, bir düşman ülkenin kıyılarına gemilerin yanaşmasını engelleyerek, o ülkeye gerekli besin maddelerinin ve her çeşit yardımın kesilmesini amaçlayan eski bir savaş yöntemidir. Bir ablukanın başarılı olabilmesi için, abluka uygulayan ülkenin düşmanından daha güçlü bir donanmaya sahip olması gerekir.

Uluslararası yasalara göre, abluka koyan ülke bu kararını bütün ülkelere duyurmak zorundadır. Öbür uluslar da, savaşa girmemiş olsalar bile yasal bir ablukayı kabul etmek ve bu karara uymakla yükümlüdürler. Özel izni olmadan ablukayı yarmaya çalışan gemiler abluka kırıcı olarak kabul edilir; yakalanan gemiye ve yüküne el konur. Bir ülke, yeterli güç ve kaynaklara sahip olmadığı için ablukayı uygulayamaz, yalnızca duyurmakla yetinirse o abluka yasal sayılmaz. Tarafsız devletlerin uymak zorunda olmadıkları bu ablukaya "kâğıt üstünde abluka" denir.

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere, Almanya'ya besin ve savaş malzemelerinin girişini engellemek için Almanya kıyılarına abluka koymuştu. Ama savaşa katılmayan ülkeler malzemeleri Almanya'nın tarafsız komşularına, özellikle Danimarka ve Hollanda'ya gönderdiler. Bu ülkeler de malzemeleri demiryoluyla Almanya'ya aktardı. Böylece abluka tam anlamıyla başarıya ulaşamadı. Bunun üzerine İngiltere, yükün gerçekten Danimarka ya da Hollanda'ya gönderilip gönderilmediğini anlamak için tarafsız gemileri arayacağını açıkladı. Buna karşılık Almanya da Britanya adalarını ablukaya almak için denizaltı kullanmaya başladı.

Günümüzde abluka uygulamak ya da ablukayı yarmak için hem denizaltılar, hem uçaklar kullanılmaktadır. 1948'de SSCB Batı Berlin'e abluka koyunca, ABD ve İngiltere yaklaşık bir yıl boyunca kenti dışardan havayoluyla beslediler. Üretilen sanayi ürünlerini de gene havayoluyla kent dışına taşıdılar.

1962'de ABD, SSCB'den füze almasını engellemek için Küba'yı ablukaya aldı. Hava saldırısı tehdidiyle desteklenen abluka başarılı oldu ve Küba'daki füze üsleri söküldü.

ABU DABİ *bak.* BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ.

ABU SİMBEL, yaklaşık 3.000 yıl önce Mısır Firavunu II. Ramses için yapılan iki tapınağın bulunduğu yerdir. Güneş tanrısı Amon-Ra'ya adanan ana tapınak, Nil Irmağı'nın batı yakasındaki kumtaşı kayalarını 56 metre oyarak gerçekleştirilmiştir. Girişin iki yanındaki ka-

Barnaby's

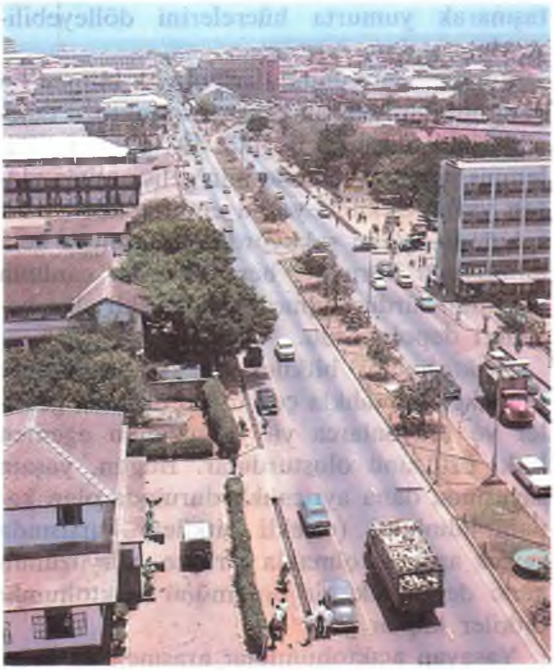
3.000 yıllık Abu Simbel, Assuan Barajı'nın yapımı nedeniyle daha yüksek bir yerde yeniden kurulmuştur.

yaların yüzüne, Ramses'in oturur durumda ve yirmişer metre boyunda, ikişerden dört tane dev heykeli oyulmuştur. Yakınındaki biraz daha küçük tapınak ise karısı Nefertari'nindir. Bunun yüzünde de dördü firavunun, ikisi kraliçenin olmak üzere her biri onar metre boyunda altı heykel bulunur. Büyük tapınak, sabah güneşinin ışınları yılın belli günlerinde doğrudan anıtın ortasındaki güneş tanrısının üzerine düşecek biçimde planlanmıştır.

İÖ 1250 yıllarında, Yeni Krallık döneminin 19. sülalesi zamanında yapılmış olan bu tapınaklar 1813'te bulundu. 1960'larda Assuan Barajı yapılırken, baraj gölünün suları altında kaybolma tehlikesi doğdu. Uluslararası bir kurtarma girişimiyle, tapınağın taşları büyük bloklar halinde daha yüksek bir yere taşındı ve tapınaklar yeniden kuruldu.

ACCRA, bir Afrika ülkesi olan Gana'nın başkentidir. Gine Körfezi'nde, dalgaların sürekli dövdüğü bir kumsalın arkasındaki yamaçta birkaç kilometre boyunca uzanır. Eskiden denizyoluyla gelen yük ve yolcular, dalgaların üstünden kayan kanolarla Accra'ya taşınırdı. 18. yüzyılda Accra'ya giden bir İngiliz gezgin bu yolculuğu "kanolar sık sık ters döner ve beyefendiler iyice ıslanırlardı" diye anlatır.

ZEFA

Gana'nın başkenti ve en işlek limanı olan Accra'da ulaşım büyük önem taşır.

Accra'nın 27 km doğusundaki Tema, yapay derin su limanıyla bugün Gana'nın en büyük yük ve yolcu limanıdır. Demiryolu ve karayoluyla da Accra'ya bağlıdır.

Accra başlangıçta küçük bir balıkçı köyüydü. 17. yüzyılda Avrupalılar burada ticaret merkezleri kurdular. Bugün Gana devlet başkanının evi olan Osu Şatosu Danimarkalılar'ca yapıldı. 1877'de, İngiltere'nin sömürgesi olan Altın Kıyısı'nın başkenti olan Accra, sömürgenin 1957'de Gana adıyla bağımsızlığını kazanmasından sonra yeni ve çağdaş yapılarla donandı. Bugünkü Accra çağdaş ve geleneksel Afrika'nın bir karışımıdır. Kentte Gana'nın ulusal müzesi ve üniversitesi, üç katedral, ülkenin başlıca hükümet yapıları, güzel bir hastane ve uluslararası havalimanı vardır. Bağımsızlık Anıtı'nın bulunduğu Siyah Yıldız Meydanı'nda geçit törenleri düzenlenir.

Accra'nın nüfusu 859.640'tır (1984).

ACHEBE, Chinua (doğumu 1930). Nijerya'daki İbo kabilesinden olan Achebe, İngilizce yazan Siyah Afrikalı romancıların en ünlülerindendir. İbadan Üniversitesi'nde İngilizce, tarih ve dinsel araştırmalar öğrenimi gördü. 1953'ten başlayarak Nijerya radyosunda çeşitli görevler aldı. Doğu ve Orta Afrika, ABD, Brezilya ve İngiltere'yi gezerek edebiyat konusunda incelemeler yaptı. Ülkesine dönünce, Nijerya Üniversitesi'nde önce araştırma görevlisi, 1973'te de İngiliz dili profesörü oldu. Ayrıca 1970'ten başlayarak ülkesindeki iki büyük yayınevinin yöneticiliğini üstlendi.

Achebe, Türkçe'ye de çevrilen ilk romanı *Ruhum Yeniden Doğacak*'ta (*Things Fall Apart*; 1958), sömürgeci beyazların gelmeye başladıkları dönemde ülkesindeki geleneksel kabile yaşamını anlatır. Romanın kahramanı yeni düzeni bir türlü benimseyemez; oysa eski düzen de artık yok olmuştur. Yayımlanışından kısa bir süre sonra çeşitli dillere çevrilen bu roman Achebe'nin dünyaca tanınmasını sağladı. İkinci romanı *No Longer at Ease*'de (1960; "Artık Huzur Yok") ise, İngiltere'de

öğrenim görerek ülkesine dönen ve yeni işe atanan bir devlet memurunun, bu görevinin getirdiği yükümlülükler ve sağladığı çıkarlar karşısında çelişkiye düşmesi, inandığı değerleri koruyamaması işlenir. Sonraki romanları *Arrow of God* (1964; "Tanrının Oku") ile *A Man of People* (1966; "Halk Adamı"), geleneksel toplumun Avrupalılar'a özgü değer yargılarıyla karşılaşmasından doğan çelişki ve güçlükleri yansıtır.

Romanlarının yanı sıra öykü, deneme ve şiir türünde de yapıtlar veren Achebe çağdaş Afrika edebiyatının başlıca temsilcilerinden biri sayılır. (*Ayrıca bak.* AFRİKA EDEBİYATI.)

AÇALYA. Fundagiller familyasının ormangülü (*Rhododendron*) cinsinden bazı bitki türlerine açalya adı verilir. Anayurdu Kuzey Amerika ile Asya'nın tepelik bölgeleri olan bu

Açalyalar, renk renk çiçekleriyle sevilen süs bitkileridir.

bitkilerin çoğu ormanlarda, kayalık akarsu kıyılarında, bataklık ve gölgeli yerlerde yetişir. Açalyalar da tıpkı ormangülleri gibi çürümüş bitki artıklarınca zengin toprakları sever, kireçli topraklardan hoşlanmaz (*bak.* ORMANGÜLÜ). Bahar ya da yaz aylarında bu küçük çalıların üstü pembe, altın sarısı, ateş kırmızısı ve portakal renginin bütün tonlarında, bazen de beyaz renkte çiçek kümeleriyle bezenir. Türlerden çoğunda çiçeklerin tatlı, baygın bir kokusu vardır.

Japonlar, gizli tuttukları bir yöntemle 1.000 yıldır saksıda cüce açalyalar yetiştirirler. "Hint" açalyası 1680'de Hollandalılar aracılığıyla Çin'den Avrupa'ya götürülmüş ve bu türden Avrupa'ya özgü birçok açalya çeşidi geliştirilmiştir. Bunlardan biri bugün Belçika'nın ulusal çiçeğidir.

AÇIKTOHUMLULAR. Dört yüz milyon yıl önce yeryüzünde bitki olarak yalnızca yosunlar, eğreltiotları, kibritotları, ciğeryosunları ve atkuyrukları vardı. Bunlar oldukça ilkel bitkilerdi ve yalnız su kıyılarında yaşayabiliyorlardı. Çünkü, yumurta hücrelerini dölleyerek bitkinin üremesini sağlayacak olan sperma hücreleri ancak suda yüzerek yumurta hücrelerine ulaşabiliyordu (*bak.* ÜREME).

Yaklaşık 370 milyon yıl önce bitkiler dünyasında bazı değişiklikler olmaya başladı. Eğreltiotlarının bir bölümü yavaş yavaş evrim geçirerek, spermaların su olmaksızın da yumurta hücrelerine ulaşabileceği yeni bitkilere dönüştü. Bu bitkilerin sperma hücreleri artık çok ince ve su geçirmez bir kılıfla sarılmıştı. *Çiçektozu* (polen) denen bu küçük tanecikler havada da uçabiliyor, böylece rüzgârlarla taşınarak yumurta hücrelerini dölleyebiliyordu.

Bugün "açıktohumlular" olarak bilinen bu yeni bitkilerdeki tek gelişme, çiçektozu taneciklerinin oluşması değildi. Bu bitkiler, döllenmiş yumurta hücrelerinin gelişmesiyle oluşan yavru bitkileri ya da embriyoları da bir tohumun içinde saklıyordu. Bu tohum hem embriyoyu koruyor, hem de yeni canlının yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan besinleri depoluyordu.

Açıktohumlu bitkiler bu iki gelişmenin sağladığı ayrıcalıkla çok üstün duruma geldiler ve milyonlarca yıl yeryüzünün egemen bitki örtüsünü oluşturdular. Bugün, yaşam savaşında daha ayrıcalıklı durumda olan kapalıtohumlular (çiçekli bitkiler) karşısında sayıca azalmış olmakla birlikte, yeryüzünün gene de büyük bir bölümünü açıktohumlu bitkiler kaplar.

Yaşayan açıktohumlular arasında en kalabalık grup, çam, ardıç, köknar, servi, ladin gibi iğneyapraklılardır (*bak.* İĞNEYAPRAKLILAR). Tohumları kozalaklarda 'geliştiği için kozalaklılar da denilen bu kalabalık grubun dışında açıktohumluların başlıca temsilcileri porsukağacı, mabetağacı ve tumboa yerel adıyla tanınan bir çöl bitkisidir (*bak.* MABET-

NHPA/Anthony Bannister
Tumboa (*Welwitschia*), çöllük bölgelerde yetişen açıktohumlu bir bitkidir. Bu bitkinin parlak kırmızı renkli kozalaklarında erkek ve dişi çiçekler bir arada bulunur.

AĞACI; PORSUKAĞACI). Birçok ülkede park ve bahçelerde yetiştirilen mabetağacı, yelpaze biçimindeki yapraklarıyla ilginç bir ağaçtır. Afrika'nın güneyindeki Namibia'nın çöllük bölgelerinde yetişen tumboa kalın kökünü çöl kumlarının derinliklerine doğru salar; şerit biçimindeki iki uzun yaprak da kumların yüzeyinden fışkırır. Hiç durmaksızın büyüyen bu yapraklar zamanla kıvrılarak, kumların üstünde dev boyutlu tahta talaşlarını andıran uzun ve sarmal biçimler oluşturur.

Açıktohumluların bu değişik örnekleri dış görünümleriyle birbirine hiç benzemezse de, hepsinin ortak özelliği çiçektozları ve tohumlar aracılığıyla üremeleridir. Bu temel özellikleriyle eğreltiotları gibi daha ilkel bitkilerden ayrılan açıktohumlular, çeşitli özellikleriyle de kapalıtohumlulardan ayrılır. Tohumlu bitkilerin bu iki büyük grubunu ayıran temel fark, adlarından da anlaşılacağı gibi tohumun konumudur. Açıktohumlularda genellikle kozalak pullarının yüzeyinde, üstü açık olarak bulunan tohumlar öbür grupta bütünüyle meyvenin içinde saklıdır (*bak.* TOHUM). İlk bakışta göze çarpan belirgin farklardan biri de çiçek yapısıdır. Kapalıtohumlularda taç ve çanakyapraklarıyla kolayca ayırt edilen çiçekler, açıktohumlularda çiçek olduğu bile anlaşılamayacak kadar belirsizdir. Ayrıca bu bitkilerin gövde odunu mikroskopla incelendiğinde, kapalıtohumlularınkinden daha değişik bir yapısı olduğu görülür.

ADA. Dört yanı suyla çevrili olan büyük ya da küçük bütün kara parçaları birer adadır. Bu tanım gereğince, birbirine bağlı olan Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının bütünü dünyanın en büyük adası sayılır. Kuzey ve Güney Amerika kıtaları da dünyanın ikinci büyük adasını oluşturur. Bununla birlikte ada dendiği zaman genellikle kıtalardan daha küçük kara parçaları akla gelir. Bunların en büyüğü ise Grönland Adası'dır.

Adalar, anakaraların kopmuş parçaları olan kıta adaları ve açık denizlerde yer alan okyanus adaları olmak üzere ikiye ayrılır. Kıta adaları, toprak düzeyinin alçalması ya da deniz düzeyinin yükselmesiyle anakaradan ayrılan, kıyıya yakın adalardır. Örneğin, bugünkü Büyük Britanya Adası bir zamanlar Avrupa kıtasına bitişikti. Daha sonra yerkabuğunun çökmesiyle Kuzey Denizi ile Manş Denizi birleşti ve sularla anakaradan ayrılan Büyük Britanya bir ada oldu. Eskiden Anadolu'ya bitişik olan Kıbrıs ve Ege Adaları da gene yerkabuğunun çökmesiyle oluşmuş kıta adalarıdır. Eğer çöken kara parçası dağlıksa vadiler sularla kaplanır ve dağların yamaçları yarımada ve adalara dönüşür. İskoçya ve Kanada'nın batı kıyılarındaki birçok ada böyle oluşmuştur. Doğal olarak, karaların yakınındaki adalar ayrılmış oldukları anakaraya çok benzer.

Okyanus adaları, kıtaların açığında, okyanusların derinliklerinden yükselir. Atlas Okyanusu'ndaki Ascension ve St. Helena adaları ile Büyük Okyanus'un güneyindeki sayısız ada bu tür adalara örnektir. Okyanus adalarında genellikle anakaralardaki bitki ve hayvan türlerinin pek azı bulunur. Kara hayvanlarının kolayca ulaşamadığı bu adalarda daha çok kuş ve böcek gibi kanatlı hayvanlar egemendir. Bitki örtüsünü ise, kuşların ya da okyanus akıntılarının taşıdığı tohumlarla gelişen bitkiler (örnek olarak *bak.* HİNDİSTANCEVİZİ) oluşturur. Okyanus adalarının çoğu, okyanus tabanından yükselerek deniz yüzeyinin üstüne çıkan yüksek sıradağ-

Dünyanın En Büyük Adaları

Adı (*Ait Olduğu Ülke*)	Yüzölçümü (km²)
Grönland/*Danimarka*	2.175.600
Yeni Gine/*Papua-Yeni Gine-Endonezya*	777.000
Borneo/*Endonezya-Malezya-Brunei*	734.000
Madagaskar (bağımsız devlet)	587.041
Baffin/*Kanada*	507.451
Sumatra/*Endonezya*	434.000
Honşu/*Japonya*	230.989
Victoria/*Kanada*	217.290
Büyük Britanya/*İngiltere*	216.777
Ellesmere/*Kanada*	196.236
Selebes/*Endonezya*	179.000
Güney Adası/*Yeni Zelanda*	151.971
Cava/*Endonezya*	126.900
Kuzey Adası/*Yeni Zelanda*	114.489
Newfoundland/*Kanada*	108.860
Küba (bağımsız devlet)	105.007
Luzon/*Filipinler*	104.688
İzlanda (bağımsız devlet)	103.000
Mindanao/*Filipinler*	94.630
İrlanda/*İrlanda-İngiltere*	84.406

Türkiye'nin Başlıca Adaları

Adı (*Bağlı Olduğu İl*)	Yüzölçümü (km²)
Gökçeada (İmroz)/*Çanakkale*	279,2
Marmara Adası/*Balıkesir*	117,1
Bozcaada/*Çanakkale*	36,0
Uzunada/*İzmir*	25,3
Alibey Adası (Cunda)/*Balıkesir*	23,3
Paşalimanı Adası/*Balıkesir*	21,3
Avşa Adası/*Balıkesir*	20,6

ların doruklarıdır. Bazıları ise denizin altındaki yanardağların püskürttüğü lavların birikmesiyle ya da sıcak denizlerde yaşayan ve mercan denen küçük deniz canlılarının iskeletlerinin kümeleşmesiyle oluşmuştur (*bak.* MERCANADA).

ADAÇAYI dendiğinde hemen herkesin aklına, yaprakları sıcak suda bir süre bekletilerek çay gibi içilen bir bitki gelir. Oysa adaçayı, bilimsel adı *Salvia* olan ve dünyada 500'ü aşkın türü yetişen kalabalık bir cinsin üyelerinden birçoğunun ortak adıdır. Ilıman bölgeleri ve taşlık yerleri seven bu bitkilerin 80 kadar türü Türkiye'nin her yerinde, özellikle Akdeniz Bölgesi'nin dağlık yamaçlarında ve orman diplerinde yetişir. Çok eski çağlardan beri sağlığa yararlı bitkiler olarak kabul edilen adaçayı türlerinin bilimsel adı da "sağlık verici" anlamındaki Latince *salvus* sözcüğünden alınmıştır. Bu bitkilerden çoğunun keskin kokusu yapraklarındaki uçucu yağlardan kaynaklanır. Büyük olasılıkla yaprak yiyen böceklere karşı bir savunma aracı olan bu kimyasal maddeler, adaçayı türlerine insanlar için yararlı özellikler kazandırmıştır.

Anayurdu Güney Avrupa olan ve çay gibi içilen tıbbi adaçayı (*Salvia officinalis*) sıcak, kuru ve taşlık tepelerde kendiliğinden yetişir. Bu kısa boylu otsu bitkinin boz yeşil renkli ve tüylü yapraklarının kendine özgü çok keskin ve acı bir kokusu vardır. Morumsu pembe çiçeklerin açmasından hemen önce toplanıp kurutulan adaçayı yapraklarıyla hazırlanan çay uyarıcı, rahatlatıcı ve sindirimi kolaylaştırıcı etki yapar; gargara olarak kullanıldığında da mikrop öldürücü özellikleriyle ağız ve boğaz hastalıklarına iyi gelir. Türkiye'de yetişen ve dağelması ya da acıelma otu adlarıyla da bilinen Anadolu adaçayının (*Salvia triloba*) yapraklarından hem çay hazırlanır, hem de "elma yağı" denen uçucu bir yağ elde edilir. Elma yağı, koku vermek için sabun ve şekerlere katılan hoş kokulu bir maddedir.

Adnan Balkanlı

Bir adaçayı türü olan ateşçiçeği, adını alev rengi çiçeklerinden alır.

Gelincik kırmızısı çiçek başaklarıyla yazın park ve bahçelerde güzel öbekler oluşturan ateşçiçeği (*Salvia splendens*) de bir adaçayı türüdür.

Adaçayı cinsindeki bütün bitkiler ballıbabagiller (*Labiatae*) familyasındandır. Bu fa-

milya, adaçayı türlerinden başka kekik, nane, lavanta, fesleğen ve mercanköşk gibi hoş kokulu bitkileri de içerir. (*Ayrıca bak.* KEKİK; LAVANTA; NANE.)

ADALET genel anlamıyla hakka uygunluk, haklı ile haksızın ayırt edilmesi demektir. Bu anlamda hem bir durumu, hem de insanların davranışlarını tanımladığı için ahlak ve din kurallarıyla da ilişkilidir. Adalet, bir kavram olarak, insan davranışını ahlak açısından inceleyen ve eleştiren bir düşünceyi de içermektedir.

Kutsal kitaplarda adil (adaletli) olmaya ve yöneticilerin adil karar vermelerine ilişkin bölümler vardır. Üstelik ilkçağlardan bu yana düşünürlerin en çok ilgilendiği kavramlardan biri de adalet olmuştur. Sözgelimi Platon adaleti en yüce erdemlerden biri, insanın ve devletin temel davranış kuralı olarak tanımlamıştır. Aristo da eşitlik kavramından yola çıkarak, bir hukuk düzeninin güçsüzleri koruduğu ölçüde adaletli olabileceğini ileri sürmüştür. 18. yüzyılın Aydınlanma Çağı düşünürleri ise "doğal hukuk" kavramına yer vererek, hukuka ve hukuksal eşitliğe uygunluğu adalet için yeterli saymışlardır (*bak.* AYDINLANMA ÇAĞI). Yüzyıllar boyunca toplumlar değişirken adalet kavramı da değişmiştir.

Eskiden olduğu gibi bugün de hukuk düzeni ile adalet kavramı tam anlamıyla örtüşmez. Daha dar bir anlamı olan hukuk adaleti sağlamakla yükümlüdür, ama her zaman adil olmayabilir. Çünkü hukuk düzenini oluşturan yasalar uygulamada esnekliğe yer vermez. Bu durum zaman zaman adaletsizliğe yol açtığı için, yargıç bir olaya yasaları uygularken adalete uygunluk ilkesini de gözetir. Böylece, yasaların katılığını uygulamada düzeltmeye ve adalete daha çok yaklaşmaya çalışır.

Örneğin herkesten kazancıyla orantılı olarak alınan gelir vergisi adil bir vergidir. Oysa kişinin gelir durumuna bakılmaksızın tükettiği herhangi bir maldan (örneğin şekerden) alınan vergi adaletsiz sayılabilir. Çünkü bu vergi karşısında herkes eşit sayıldığı için zengin ile yoksul eşit oranda vergi ödemiş olur.

ADAMOTU birçok efsaneye konu olmuş bir bitkidir. Bu efsanelerden en yaygın olanında, bitkinin topraktan çıkarılırken çığlıklar attığı anlatılır. Adamotu üstüne bu tür öyküler anlatılmasının nedeni, yaklaşık 1,5 metreye kadar uzayabilen dallanmış kökünün insana benzemesidir. Bu kısa ve etli kökün üstünde bitkinin kısa gövdesi yükselir.

Adamotunun, tepesinde kümelenmiş büyük, şemsiye biçiminde yaprakları ve salkımlar oluşturan çan biçiminde morumsu çiçekleri vardır; iri bir ceviz büyüklüğündeki meyveleri ise zehirlidir.

Eski Yunanlılar adamotunun köklerini ağrı kesici, cinsel gücü artırıcı ve uyku verici olarak kullanırlardı. Bitkinin özsuyu köklerinin dış kabuğunu ezerek ya da su, şarap gibi sıvılarda bekleterek elde edilirdi.

Patates ve patlıcanla aynı familyadan (patlıcangiller ya da *Solanaceae*) olan adamotunun, Akdeniz çevresi ile Himalayalar'ın doğusundan yeryüzüne dağılmış üç-dört türü vardır.

ADANA. Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki Adana ilinin toprakları güneyde Akdeniz kıyılarından başlayıp kuzeyde Toros Dağları'na kadar uzanır. Türkiye'nin en verimli ovası olan Çukurova'nın bir bölümü de bu ilin sınırları içindedir. Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının suladığı Çukurova, Adana ilini Türkiye'nin en varlıklı illerinden biri durumuna getirmiştir. Adanalılar Çukurova'daki pamuk tarımına çok şey borçlu olduklarını bildikleri için pamuğa "ak altın" derler. İlin merkezi olan Adana kenti de pamuk tarımına dayalı sanayileşmeyle gelişerek Türkiye'nin dördüncü büyük kenti konumuna yükselmiştir.

ADANA İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 17.253 km².

NÜFUS: 1.725.940 (1985).

İL TRAFİK NO: 01.

İLÇELER: Adana (merkez), Aladağ, Bahçe, Ceyhan, Düziçi, Feke, İmamoğlu, Kadirli, Karaisalı, Karataş, Kozan, Osmaniye, Pozantı, Saimbeyli, Tufanbeyli, Yumurtalık.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Aslantaş Piknik Yeri; Karatepe Milli Parkı ve Açıkhava Müzesi; Adana ve Anavarza kaleleri; Ulucami; Akça Mescit; Taş Köprü; Sarıçam Koruluğu; Seyhan Barajı.

Doğal Yapı

Adana ilinin doğal yapısı kuzeyden güneye doğru üçe bölünmüş gibidir: Kuzeydeki dağlık bölge, ·güneydeki ovalar ve bu iki kesim arasında bir geçit oluşturan hafif engebeli eşik alanlar. Yüksekliği çoğu yerde 2.500 metreyi aşan dağlık kesim ortadaki eşik alanlara doğru giderek alçalır ve kıyıdaki alçak ovalarda deniz düzeyine iner.

İl topraklarının hemen hemen yarısını kaplayan bu dağlık kesim Toroslar ve Antitoroslar dağ sistemlerinin uzantısıdır (*bak.* TOROSLAR). Kuzeybatıda, Orta Toroslar'ın parçası olan Aladağlar üzerindeki Güzeller Tepesi, 3.461 metreye ulaşan doruğuyla ilin en yüksek noktasıdır. Tepelere doğru yoğun kızılçam, karaçam ve meşe ormanlarıyla, doruklarında ise yer yer küçük buzul gölleriyle bezenmiş olan Aladağlar'ın çarpıcı bir görünümü vardır. Adanalılar yazın kavurucu sıcaklarında Aladağlar'ın serin yaylalarına çıkarlar. Yörük göçerleri de yazın hayvanlarını, Alp çayırlarıyla kaplı olan bu zengin otlaklarda otlatırlar. Türkiye'nin en uzun demiryolu tüneli de Aladağlar üzerindedir. Dağı yaran Çakıt Suyu vadisini izleyerek yaklaşık 3 km boyunca uzanan bu tünel ilin iç bölgelerine geçit verir.

Aladağlar'ın kuzeydoğusunda uzanan Tahtalı Dağlar ve ilin güneydoğusundaki Amanos Dağları Adana ilinin öbür önemli engebeleridir.

Toros Dağları'nın eteklerinden sonra, Akdeniz'e doğru ovalar başlar. Bu ovalar, Adana'nın iki yanındaki İçel ve Hatay illerine de taşan uçsuz bucaksız Çukurova'nın parçalarıdır. Bu geniş düzlük, Adana il sınırları içinde, doğal engebelerle birbirinden ayrılmış altı ova oluşturur: Ceyhan, Yüreğir, Misis, Osmaniye, Yumurtalık ve Haruniye ovaları. Akarsuların taşıdığı alüvyonlarla zenginleşen bu ovalar yalnız Adana'nın değil bütün Türkiye'nin en bereketli topraklarıdır.

Doğu Toroslar'dan doğarak Akdeniz'e dökülen Seyhan ve Ceyhan ırmakları Adana ilinin can damarlarıdır. Uzunlukları 500 km'yi aşan ve ovaya ininceye kadar birçok kolla beslenen bu ırmakların akışı düzenli değildir. Kurak yaz aylarında suları iyice azalır, ilkbaharda ise Toroslar'ın eriyen karlarıyla beslenerek yataklarından taşacak kadar artar. Bu ırmakların akışını denetleyerek Adana ovalarını bahar aylarındaki sel baskınlarından korumak ve bölgeye elektrik enerjisi sağlamak için Seyhan üzerinde Seyhan Barajı, Ceyhan üzerinde de Aslantaş Barajı yapılmıştır.

Adana ili, Çukurova'nın verimli toprakları sayesinde yalnız Akdeniz Bölgesi'nin değil Türkiye'nin de en gelişmiş illerinden biridir.

Bu iki akarsuyun sularını biriktiren baraj gölleri de Adana ilinin en büyük gölleridir. Bu yapay göllerden başka, ilin Akdeniz kıyılarında Akyatan Gölü, Tuz Gölü gibi birkaç doğal göl bulunur. Bunlar, denizin karaya sokulması ve ince bir kıyı şeridiyle kapanması sonucunda oluşmuş, "lagün" ya da "denizkulağı" denen çok küçük acı su gölleridir.

Adana ilinin dağlık kesim dışındaki bölgelerinde tipik bir Akdeniz iklimi egemendir. Bu iklim tipinin özelliği olan sıcak ve kurak yaz aylarında gölgedeki sıcaklığın 40°C'yi aştığı çok olur. Dağlık yöreye doğru çıkıldıkça sıcaklık azalır, yağışlar artar. Bu nedenle Adana ilinde bütün yılın sıcaklık ortalaması 18°C iken, kuzey komşusu olan Kayseri ilinde bu değer 10°C'ye düşer. Gene Akdeniz ikliminin etkisiyle Adana ilinin alçak kesimlerinde kışlar ılık ve yağışlıdır. Bu kesimde hava sıcaklığı sıfırın altına pek düşmediği için, kar yağan yılların sayısı kayıtlara geçecek kadar az olur. Hatta eski kayıtlar 1811 yılının Ocak ayında Adana'da güllerin açtığını yazar.

Bu iklim özellikleri ilin doğal bitki örtüsünü de belirlediğinden, alçak ve yüksek kesimlerdeki bitki toplulukları birbirinden çok farklıdır. Akdeniz ikliminin egemen olduğu alçak kesimlerdeki bodur makiler (*bak.* MAKİ), Toroslar'ın eteklerinden başlayarak yerini gür ormanlara bırakır. Ovalar tümüyle tarım alanı olduğundan, doğal bitki örtüsünün en bozulmadan kaldığı yer ortadaki eşik alanların tarım yapılmayan kesimleridir. (*Ayrıca bak.* AKDENİZ BÖLGESİ.)

Tarih

Tarihte Kilikya adıyla bilinen Çukurova bölgesi çok eski çağlardan beri çeşitli halklara yurt olmuştur. Yöredeki kazılarda açığa çıkarılan ve Cilalı Taş Devri'nden (Neolitik Çağ) kaldığı anlaşılan buluntular, bu yörenin tarihöncesi çağlarda bile önemli bir tarım ve yerleşme merkezi olduğunu gösterir. Sonraki çağlarda tarımsal ürünlerin ticaretine başlayan bu halklar, o çağların ticaret yolları üzerinde büyük kentler kurdular. Zamanla kentler gelişti, küçük krallıklara dönüştü. Mısır ve Mezopotamya ile ticaretlerini geliştirebilmek için Orta Anadolu'dan Akdeniz kıyılarına inmeyi amaçlayan Hititler İÖ 1530 yılında bu krallıkları egemenlikleri altına alarak Çukurova'ya yerleştiler. Bugün Adana'nın Kadirli ilçesi içindeki Karatepe ve Domuztepe'de yapılan kazılar, bu tepelerin yaklaşık üç yüzyıllık Hitit döneminde kurulan iki eski yerleşme olduğunu ortaya koymuştur.

İsa Çelik

Adana'da, Seyhan Irmağı üzerindeki ünlü Taş Köprü Romalılar döneminden kalmadır.

Bereketli toprakları ve zengin bir kereste kaynağı olan ormanlarıyla yöredeki öbür krallıkların ilgisini çeken, üstelik önemli ticaret yollarının kavşağı olan Kilikya o tarihten sonra sürekli el değiştirdi. Hititler'den sonra Asurlular'ın, Persler'in, Makedonya Krallığı'nın ve Selevkoslar'ın (Selefkiler) egemenliğine girdi. İÖ 12'den, imparatorluğun parçalandığı İS 395 yılına kadar bu topraklar büyük Roma İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. İmparatorluğu besleyen büyük çiftliklerin kurulduğu, bugün Yakapınar adıyla anılan Misis başta olmak üzere kentlerin büyüyüp geliştiği Roma döneminden sonra Adana yöresi Bizans egemenliğine girdi İkiye ayrılan Roma İmparatorluğu'nun doğu kanadı olan Bizans döneminde tarım ve dokumacılıkla zenginleşen Adana topraklarına Müslümanlar'ın yerleşmesi 651 yılına rastlar. Yörede Emeviler ve Abbasiler döneminden kalma birçok yapı vardır. Adana ve Çukurova kültürünün en renkli öğelerinden biri olan Türkmenler de ilk

kez bu dönemde bu yöreye yerleşmeye başladılar. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya giren Selçuklular, Haçlı Seferleri'ne kadar Çukurova kentlerini ellerinde tuttular. Daha sonra, bu yörede yerleşmiş olan Ermeniler'den Memlûklar'a geçen Adana toprakları, 1350'lerde Anadolu Beylikleri'nden Ramazanoğulları'nın egemenliğine girdi.

Şemsi Güner

Adana kentindeki Ulucami, 16. yüzyılda, Ramazanoğulları'nın son döneminde yapılmış en ünlü yapılardan biridir.

1517'de Osmanlı yönetimine girerek bu yönetimin bir sancağı (bugünkü anlamıyla il örgütü) oldu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Mısırlı İbrahim Paşa 1833'te yöreyi denetimi altına aldı. 1840'ta yeniden Osmanlı yönetimine giren Adana, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bir tarım ve sanayi merkezi olarak hızla gelişti.

Ekonomi

Adana ilinin ekonomik gelişmesinde en büyük pay pamuk tarımınındır. Hemen her çeşit tarıma elverişli olan bu alüvyonlu ovalarda çok eskiden beri buğday ve pamuk yetiştirilir. Ama özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, dünya pazarlarının pamuk gereksinimini karşılamak amacıyla gerçekleştirilen atılımlar pamuk tarımını hızla ön plana geçirdi. Tarımda makineleşme, sulama, gübreleme ve yüksek verimli pamuk türlerinin seçilmesiyle başlayan bu gelişme ilin toplumsal yapısını da etkiledi. İl nüfusu bu yoğun tarım için gerekli işgücünü karşılayamaz duruma gelince, Adana çevresine büyük bir mevsimlik işçi göçü başladı. Son yıllarda pamuk tarımına ayrılan alanlar yerini büyük ölçüde buğdaya bırakmış, bir yandan da turunçgil üretimi ve seracılık yaygınlaşmıştır.

Buğday karşısındaki bu gerilemeye karşın, pamuk bugün de Adana ilinin en önemli ürünü ve sanayileşmesinin çekirdeğidir. Bu süreç, pamuğu çekirdeğinden ayırmak için kurulan ilk çırçır fabrikalarıyla başlamış, büyük dokuma fabrikalarıyla gelişmiştir. Bugün Adana ilinde pamuklu dokumanın yanı sıra kimya, makine, metal eşya, lastik, gıda ve içki dallarında büyük sanayi kuruluşları vardır.

Toplum ve Kültür

Bir yandan Çukurova'da yeşermiş büyük uygarlıklar, öte yandan bu yörede yurtlanmış Türkmen ve Yörük oymakları Adana iline zengin bir kültür mirası bırakmıştır. Kıl keçisi besleyip hayvancılıkla geçinen ve büyük çadırlarda yaşayan bu yarı göçer oymakların dokuduğu renk renk kilimler ve çadırlar birer sanat yapıtıdır. Gene bu yörede yetişmiş Karacaoğlan ve Dadaloğlu gibi büyük halk ozanları da sözlü edebiyat geleneğinin en özgün yapıtlarını vermişlerdir. Karacaoğlan'ın sevda dolu, duyarlı şiiri ile Dadaloğlu'nun başkaldıran, yürekli dizeleri bugünkü toplumun da simgesi sayılabilir. Adanalılar için en büyük erdem yiğitlik, dostluk ve dürüstlüktür. Ölülerin ya da büyük acıların ardından yakılmış ağıtlar, efsaneler, yiğitlik destanları, büyük değer verilen at üstüne söylenmiş tekerlemeler ilin edebiyat geleneğinde zengin bir yer tutar. Bugün il nüfusu büyük ölçüde kentleşmiş, eski gelenek ve göreneklerinden oldukça uzaklaşmıştır. Çok sıcak bir iklimde yaşadıkları halde bol acılı yemeklerden hoşlanmaları, kırsal kesimde yaşayanların kavurucu sıcakta bile koyu renk ve kalın giysiler giymeleri Adanalılar'ın ilginç özellikleridir. Adana köylerinden birinde doğan Yaşar Kemal ile Adana kentinde doğan Orhan Kemal, romanlarında Adana ve Çukurova insanının yaşamını anlatmışlardır.

İl Merkezi: Adana

İlin güneyinde, Seyhan Irmağı üzerinde ku-

Şemsi Güner

Adana ilinin merkezi olan Adana, Türkiye'nin dördüncü büyük kentidir.

rulmuş olan Adana büyük ve kalabalık bir sanayi kentidir. Efsaneye göre, gök tanrısı Uranos'un oğlu Adanos tarafından kurulmuş, adını da buradan almıştır. Çok önemli bir kavşak noktasında bulunan ve Çukurova yöresinde egemenlik kurmuş çeşitli ulusların yönetimine girmiş olan kentte pek çok tarihi yapı vardır.

Adana, 1950'lere kadar yalnızca tarım ürünlerinin pazarlandığı bir ticaret merkeziydi. O tarihten sonra hızlı bir sanayileşmenin odağı oldu ve önce tarım, sonra sanayi işkollarında büyük bir işçi göçüne uğradı. Bu göç hareketinin yarattığı konut darlığı, bugüne kadar süren yoğun bir gecekondulaşmanın temel nedenidir. Adana kenti bir yandan çağdaş yapılarıyla gelişirken, bir yandan da Türkiye'nin en geniş gecekondu yerleşmesini barındıran kentlerinden biri olmuştur. Bugünkü Adana, 1973'te kurulan Çukurova Üniversitesi ve uluslararası havalimanıyla aynı zamanda bütün Akdeniz Bölgesi'nin eğitim ve ulaşım merkezidir.

Kentin nüfusu 777.554'tür (1985).

ADAPAZARI *bak.* SAKARYA.

ADATAVŞANI. Adatavşanlarının 18 kadar türü vardır; bunlardan bir bölümünün anayurdu Yenidünya (Amerika), bir bölümününki Eskidünya'dır (Avrupa, Asya ve Afrika).

Yenidünya'nın *Sylvilagus* cinsinden pamukkuyruk adatavşanları yeraltındaki oyuk ve tünellerde yaşama alışkanlığında değildir. Ama dişi tavşan, yavrulayacağı zaman pek derin olmayan bir çukur kazar; bu çukurun içini de göğsünden ve karnından dökülen yumuşak tüylerle döşer. ABD'nin güney bölgelerinde yaşayan pamukkuyruklardan bataklık adatavşanını (*Sylvilagus aquaticus*) öbür adatavşanlarından ayıran en büyük özellik, iyi yüzmesi ve su bitkileriyle de beslenebilmesidir.

Eskidünya'nın yabani adatavşanı (*Oryctolagus cuniculus*), tarlalardaki ekinleri kemirdiği için, bütün sevimliliğine karşın en zararlı hayvanlardan biri sayılır. 19. yüzyılda Avrupalı göçmenler eliyle Avustralya ve Yeni Zelanda'ya götürülen Eskidünya adatavşanları zamanla bu ülkeler için büyük bir tehlikeye dönüşmüştür. Avustralya, adatavşanları yüzünden her yıl milyonlarca dolarlık zarara uğrar. 1950'lerin başında, miksomatoz denen öldürücü bir hastalığın etkeni olan bir virüs sivrisinekler aracılığıyla adatavşanlarına bulaştırılmış, böylece bu zararlı kemiricilerin çoğalması denetim altına alınabilmiştir. Ama,

John H. Gerard

Yeni Zelanda'nın evcil adatavşanları: Kızıl (solda) ve beyaz (sağda).

John H. Gerard

Üstte: Pamukkuyruk. **Sağda:** Ankara ve çinçilya tavşanları kürkü için yetiştirilir.

W. Suschitzky

W. Suschitzky

çok hızlı üreyen adatavşanlarının sayısı sonradan gene artmıştır.

Adatavşanlarının kısacık kuyruğunda, uyarı işareti yerine geçen beyaz bir leke bulunur. Hep birlikte yuvalarının dışında dolaşan adatavşanlarından biri çevrede bir tehlike sezip hızla yeraltındaki yuvasına sığındığında, bu hareketli beyaz lekeyi gören öbür adatavşanları da hemen yuvalarına kaçarlar. Yuvalarını birbirine yakın kazdıkları için belirli yerlerde yan yana oyuklar görülür.

Adatavşanları hemen her çeşit bitkiyi yiyebilirse de temel besinleri taze otlardır. Bu obur hayvanlar ağaçların sürgünlerini yiyip kabuklarını kemirerek ormanlara da büyük zararlar verir.

Adatavşanlarının bu kadar hızla çoğalmasının nedeni çok doğurgan hayvanlar olmalarıdır. Dişi bir adatavşanı altı aylık olduğunda üreme çağına gelir ve bir ay sonra ilk yavrularını doğurabilir. Bir çift adatavşanı yılda dört ile sekiz kez döl verebilir ve her seferinde üç ile dokuz arasında yavru doğabilir. Yavrular doğdukları anda kör ve tüysüzdür, ama iki hafta içinde gözleri açılır ve sıçrayıp koşacak duruma gelirler.

Adatavşanlarının pek çok düşmanı vardır. Tilkilere, atmaca ve çakır gibi yırtıcı kuşlara, sansar ve gelinciklere yem olan bu hayvanların gene de en büyük düşmanı insanlardır. Tüfek ve tuzaklarla çok sayıda avlanan adatavşanlarının hem eti yenir, hem de kürkünden çeşitli giysiler yapılır. Bazen palto yapımında kullanılacak olan tavşan kürkleri, daha değerli kürklere benzetmek amacıyla istenen desenlerde boyanır.

Evcil Adatavşanları

Adatavşanlarının birçoğu etinden ve kürkünden yararlanmak üzere insanlarca öldürülür ya da kafeslere kapatılırken, bir bölümü de ev hayvanı olarak beslenir. Bugün adatavşanlarının, hepsi de yabani atalarından türemiş olan pek çok evcil soyu vardır. Bu soylara genellikle adatavşanı yerine yalnızca tavşan denir. (Evcil adatavşanlarına ilişkin bilgi için *bak.* EV HAYVANLARI.)

Yabani adatavşanlarının evcil soylarından biri olan Ankara tavşanı, özellikle yumuşacık parlak beyaz tüyleri için yetiştirilir. Her üç ya da dört ayda bir kırkılan bu tüyler çok değerlidir ve en pahalı dokuma ipliklerinin yapımında kullanılır. Gene kürkü için yetiştirilen en değerli adatavşanı soylarından biri de çinçilya tavşanıdır. Bu hayvanın kürkü, Güney Amerika'da yaşayan ve çinçilya denen küçük, sevimli bir kemiricinin değerli kürkünü andırır.

Eti için yetiştirilen adatavşanları genellikle öbürlerinden daha iri ve ağır olur. Bu grubun en iri örneği olan dev Belçika adatavşanınm ağırlığı bazen 10 kilograma kadar çıkar. (*Ayrıca bak.* TAVŞAN.)

ADDİS ABABA. Kuzeydoğu Afrika'da, bir zamanlar Habeşistan olarak bilinen Etiyopya'nın ilginç geleneklerinden biri, bir hanedanın kurucusu olan her kralın kendisi için yeni bir başkent yaptırmasıdır. Bugünkü başkent Addis Ababa da 1887 gibi oldukça yakın bir tarihte, Kral II. Menelik'le başlayan yeni hanedanlık döneminde kurulmuştur. (*Ayrıca bak.* ETİYOPYA.)

Adı "yeni çiçek" anlamına gelen Addis Ababa, deniz düzeyinden 2.400 metre yükseklikteki dağların üzerinde, okaliptus ağaçları arasında uzanır. Bolivya'nın başkenti La Paz'dan sonra dünyanın ikinci yüksek başkentidir. Derin vadilerle yarılmış olan kentteki belli başlı yapıların hepsi beyaz badanalı, çatıları da oluklu teneke kaplıdır. Bu yapıların yanında yer alan çamurdan yapılmış, saz damlı yüzlerce kulübe, kente büyükçe bir köy görünümü verir. Karayollarıyla Kenya'ya, Somali'ye ve Sudan'a bağlanan Addis Ababa, Kızıldeniz kıyısındaki Cibuti'ye de demiryoluyla bağlıdır. Ayrıca Avrupa ve Ortadoğu ülkeleriyle bağlantısını sağlayan bir havalimanı vardır.

Kentin nüfusu 1.423.575'tir (1984).

ÂDEM İLE HAVVA. Evrenin yaratılış öyküsü Tevrat'ın ilk birkaç bölümünde masalsı bir dille anlatılır. Allah, evreni yarattıktan sonra dünyadan aldığı bir avuç toprakla ilk insanı yaratır. (Bu ilk erkeğin adı olan Âdem sözcüğü İbranice'de insan anlamına gelir.) Âdem'i, içinde meyveler, ırmaklar ve istediği her şey bulunan Cennet adında bir bahçeye yerleştirir. Ama Âdem yalnızdır; bu nedenle Allah Âdem'in kaburga kemiğinden ona bir eş yaratır. Âdem, kendisinin bir parçası olan bu ilk kadına Havva adını verir.

Bu iki kusursuz insana Cennet'te tam bir özgürlük tanınmış, yalnızca iyilik ve kötülük bilgisini taşıyan ağacın meyvelerinden yemeleri yasaklanmıştır. Allah, henüz kötülük nedir bilmeyen bu iki insanın hep böyle günahsız kalmasını ister. Ne var ki şeytan bir yılan kılığında bahçeye girer ve yasak meyvenin tadına bakması için Havva'yı kandırır. Havva yediği meyvenin birazını da Âdem'e verir. Böylece, yasak meyveyi yiyerek o bahçenin tek yasasını çiğnemiş olan Âdem ile Havva ilk günahı işlemiştir. O zaman Allah bu ilk çifti Cennet'ten kovar ve elinde alevden kılıç taşıyan bir meleği Cennet'in bekçisi yapar.

İslam inancında da Âdem çamurdan, Havva onun kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kuran'a göre ilk peygamber olan Âdem'e, Allah'ın isteğine karşın İblis adlı bir melek secde etmez. İblis'in yılan kılığında Cennet'e girerek Havva'yı kandırması, onun da Âdem'e yasak meyveyi yedirmesi Tevrat'taki gibi anlatılmıştır. Cennet'ten kovulduktan sonra yeryüzünde ayrı ayrı yerlere indirilen Âdem ile Havva, İslam inanışına göre Cebrail aracılığıyla birbirlerini bulurlar. Kuran'da Âdem' in Kâbe'nin yapımında bulunduğu, sonra da Cebrail'den hac törenini öğrendiği yazılıdır.

ADEN, Arabistan'ın güney kıyılarındaki Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin başkenti ve başlıca limanıdır. Kızıldeniz'in güney girişinin 160 km doğusunda kurulmuş olan kentin limanı, sönmüş yanardağların kalıntısı olan iki kayalık yarımada arasında yer alır. İklimi çok sıcak olan Aden bazı yıllar hiç yağış almaz.

Aden'de nüfusun büyük bölümünü Araplar oluşturur. Deniz suyunun buharlaştırılmasıyla elde edilen tuz, kentin önemli ürünlerinden biridir. Ayrıca batıdaki yarımadada bir petrol rafinerisi vardır.

The Hutchison Library

Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Aden, sönmüş bir yanardağın ağzında kurulmuş bir liman kentidir ve yazları son derece sıcak olur.

Aden eski çağlarda tüccarların uğrak yeriydi. Arap denizcilerin eskiden köle ticaretinde kullandıkları bir tür üçgen yelkenli gemi hâlâ Aden'de yapılmaktadır. 1839'da İngilizler tarafından işgal edildiğinde, Aden yalnızca 500 kişinin yaşadığı küçük bir kasabaydı. İngiliz yönetimi zamanında, buharlı gemilerin yakıt aldığı bir kömür istasyonu oldu. 1869'da Süveyş Kanalı açılınca, Avrupa'dan Hindistan ve Uzakdoğu'ya giden denizyollarının uğrak noktası olan Aden limanı giderek gelişti. Daha sonraları, her ay yaklaşık 500

geminin akaryakıt gereksinimini karşılayan işlek bir liman durumuna geldi. 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Süveyş Kanalı'nın kapanmasıyla büyük ölçüde kesintiye uğrayan bu akaryakıt ticareti 1975'te kanalın yeniden açılmasıyla eski canlılığına kavuştu.

1963'te kurulan Güney Arabistan Federasyonu'nun en önemli eyaleti olan Aden, 1967'de Yemen Halk Cumhuriyeti'nin toprakları içinde kaldı.

Kentin nüfusu yaklaşık 365.000'dir (1981).

ADENAUER, Konrad (1876-1967). Konrad Adenauer, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin ilk başbakanıdır ve bu görevi 1949'dan 1963'e kadar sürdürmüştür. Kölnlü bir devlet memurunun oğlu olan Adenauer eğitimini hukuk doktoru olarak tamamladıktan sonra, 1906'da Köln Belediye Meclisi'ne seçildi; 1917'de de belediye başkanı oldu. 1933'te Nazi Partisi iktidara gelince (*bak.* NAZİZM), Hitler'e karşı olduğu için görevden alındı ve siyasetle uğraşması yasaklandı.

Almanya II. Dünya Savaşı'ndan sonra Müttefikler'in işgali altındayken, Adenauer, Hıristiyan Demokrat Birliği adlı partinin kuruluşuna katıldı ve Almanya Federal Cumhuriyeti'nin anayasasını hazırlayan meclise seçildi. 1949'daki seçimleri partisi kazanınca başbakanlığa getirildi.

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkımdan sonra Federal Almanya'nın yeniden güçlü ve varlıklı bir ülke durumuna gelmesinde Adenauer'in büyük katkısı oldu. ABD ile yakın ilişkiler kurdu, Fransa ile dostluğa önem verdi. Onun önderliği altında Almanya, Avrupa Konseyi'ne katıldı, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) üyesi oldu ve Ortak Pazar'a tam üye olarak girdi.

Yaşlandığı için 1963'te başbakanlıktan, 1966'da da parti başkanlığından çekilen Adenauer, bir yıl sonra öldü.

ADIVAR, Abdülhak Adnan (1882-1955). Doktor Adnan Adıvar, tıp alanındaki çalışmalarından çok siyaset adamı ve bilim tarihçisi olarak tanınır. 1905'te İstanbul'da Tıbbiye'yi bitirince II. Abdülhamid'in aydınlar üzerindeki baskısı nedeniyle Avrupa'ya kaçan Adıvar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909'da yurda döndü. Tıbbiye'de profesörlük ve hastane yöneticiliği yaparken, o zamanki adı "Hilal-i Ahmer" olan Kızılay'ın yeniden örgütlenmesinde görev aldı. Sonra da bu kurumun genel sekreterliğine atandı.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sağlık bakanı ve ilk bilim tarihçisidir.

1918'de son Osmanlı meclisine İstanbul milletvekili olarak giren Adıvar, 1920'de İstanbul'un işgali üzerine eşi Halide Edip ile birlikte Anadolu'ya geçti (*bak.* ADIVAR, HALİDE EDİP). Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulunca İstanbul'dan milletvekili seçildi ve sağlık bakanı oldu. 1923'te yeniden seçildi, ama iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin muhalifi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (partisi) kurucuları arasında yer alması iktidar çevrelerinde hoşnutsuzluk yarattığı için, 1926'da eşiyle birlikte Türkiye'den ayrıldı. 1938'e kadar İngiltere ve Fransa'da bilimsel araştırmalar yapan Adıvar, Paris'te, Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe dersleri verdi. *Encyclopaedia Britannica*'ya Türkiye'nin yakınçağ tarihi bölümünü yazdı,

kültür alanında seçkin ürünler verdi. 1939'da yurda dönünce, Milli Eğitim Bakanlığı'nca yayımlanan *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın kurulu başkanlığına getirildi. 1950-54 yıllarında Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili olarak mecliste görev aldı.

Dr. Adnan Adıvar'ın en önemli yapıtı *Osmanlı Türkleri'nde İlim* (1943) adlı araştırmasıdır. 1939'da ilk kez Fransızca olarak yayımlanan bu yapıtında, 14. ve 19. yüzyıllar arasında Osmanlılar'da tıp, biyoloji, botanik, matematik, fizik, astronomi alanlarında yapılmış çalışmaları inceler. Türk bilim adamlarını ve çalışmalarını tanıtır. 1970'te eklemelerle yeniden yayımlanan bu yapıt, bilim tarihi konusunda yayımlanmış ilk Türkçe kitaplardandır.

Adnan Adıvar ayrıca makalelerinin bir bölümünü *Dur Düşün* (1950) ve *Hakikat Peşinde Emeklemeler* (1954) adlı kitaplarında toplamıştır.

ADIVAR, Halide Edip (1882-1964). Halide Edip, Türk edebiyatının en çok okunan romanlarından *Sinekli Bakkal*'ın yazarıdır. İstanbul'da doğan yazarın çocukluğu, yaşamı boyunca etkilendiği anneannesinin ve babasının yanında geçti. Batı kültürüne hayran olan

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Sinekli Bakkal romanının yazarı Halide Edip Adıvar, Kurtuluş Savaşı döneminin siyasal yaşamında da önemli rol oynamıştır.

babası onu bir batılı gibi yetiştirirken, anneannesinden dinlediği öyküler ve masallar da yazarlık dilinin oluşmasında önemli rol oynadı.

Halide Edip, 1901'de Üsküdar Amerikan Kız Lisesi'ni bitiren ilk Türk kızıydı. Bu okuldaki matematik öğretmeni Salih Zeki ile evlendi ve Halide Salih adıyla gazetelere kadın haklarını savunan yazılar yazmaya başladı. Yazıları dinci çevrelerin tepkisine yol açtığı için, bu çevrelerin çıkardığı 31 Mart Olayı sırasında Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. Dönüşünde öğretmenlik ve kız okulları müfettişliği yaptı; Balkan Savaşı yıllarında da hastanelerde çalıştı.

1917'de ikinci evliliğini Doktor Adnan Adıvar ile yapan Halide Edip, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar'ca işgal edilmesine karşı İstanbul'da düzenlenen protesto mitinglerine katıldı. Bunların en büyüğü olan Sultanahmet Mitingi'ndeki ateşli konuşması geniş yankılar uyandırdı. Bu konuşması için soruşturma açılınca, 1920'de sahte bir kimlik edinerek eşiyle birlikte Anadolu'ya geçti. Eskişehir'de kurulan hastanede yaralı askerlerle ilgilendi; halkın sorunlarını yakından gördü. Kurtuluş Savaşı sırasında onbaşı, çavuş ve üstçavuş rütbeleriyle çeşitli cephelerde bulundu. Cephede görüp yaşadıklarını, 1923'te İngilizce olarak yayımlanan *Türk'ün Ateşle İmtihanı* (1962) adlı anılarında ve *Ateşten Gömlek* (1923) adlı romanında anlatır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra devletin yeni yöneticileriyle siyasal görüş ayrılığına düşen Halide Edip, 1926'da Adnan Adıvar ile birlikte yurtdışına çıktı. Uzun yıllar çeşitli ülkelerde, özellikle İngiltere ve Fransa'da yaşadı; üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı. 1939'da yurda dönünce İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz Filolojisi bölümü başkanlığına getirildi. 1950'de İzmir'den bağımsız milletvekili seçilen Halide Edip 1954'te siyasetten ayrıldı ve ölünceye kadar üniversitedeki öğretim görevini sürdürdü.

Halide Edip'in I. Dünya Savaşı öncesinde yazdığı *Seviye Talib* (1910), *Handan* (1912) ve *Son Eseri* (1913) gibi ilk yapıtları birer aşk öyküsüdür. Yapıtlarında daha önce Türk romanında işlenmemiş bir konuyu işler; batı kültürüyle yetişmiş kadın kahramanları yüceltir. Hem batılılaşmış, hem de ulusal değerlerini yitirmemiş bu roman kahramanları toplumsal etkinliklere katılan güçlü Türk kadınlarıdır. Sözgelimi *Vurun Kahpeye* (1923) romanında, Anadolu'da görevli genç bir kadın öğretmenin yurtsever çabalarının yanı sıra

Kurtuluş Savaşı sırasındaki çeşitli ihanetler sergilenir.

Yurtdışında *Clown and His Daughter* ("Palyaço ve Kızı") adıyla yayımlanan *Sinekli Bakkal* (1936) Halide Edip'in en ünlü yapıtı ve romancılığının en olgun ürünüdür. Yazar bu yapıtında, çok başarılı bir biçimde anlattığı II. Abdülhamid dönemi İstanbul'unu arka plana alırken, romanlarının ekseni olan batı ve doğu kültürlerinin çatışmasını tartışır.

Romanda, imamın kızı Emine ile mahallede bakkallık yapan karagöz oyuncusu Tevfik, imamın izni olmaksızın evlenir ve bu evlilikten Rabia adında bir kızları olur. Ana babası bir süre sonra ayrılan Rabia'yı dedesi büyütür. Dedesinin sıkı din eğitimi altında yetişen Rabia'nın sesi çok güzeldir. Camilerde, konaklarda hafızlık yapar. Mevlevi dervişi Vehbi Dede'den ve İtalyan sanatçı Peregrini'den müzik dersleri alır. Rabia babasını tanıdıktan sonra çok sever ve onunla yaşamaya karar verir. Babası Jön Türkler'e yardım etmekle suçlanarak sürgüne gönderilince bakkal dükkânının sorumluluğunu Rabia üstlenir. Bu arada, annesinden yüklü bir miras kalan Peregrini Rabia ile evlenmek için Müslüman olur ve İstanbul'a yerleşir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla babası sürgünden dönen Rabia, doğup büyüdüğü mahallede mutlu bir yaşam sürer.

Romanda batı kültürünü Peregrini, doğu kültürünü de Vehbi Dede simgeler. Yazarın, Rabia'ya ve Sinekli Bakkal mahallesine hayranlık duyan Peregrini aracılığıyla, kültürler çatışmasında doğu kültürüne ağırlık verdiği dikkati çeker. Ayrıca yapıtta, "asırların kurduğu müesseselerin köklerini söken" ve toplumu altüst eden bir hareket olarak II. Meşrutiyet eleştirilir. Bu roman 1943'te Cumhuriyet Halk Partisi Roman Ödülü'nü kazanmıştır.

Siyasal ve toplumsal konularda da Türkçe ve İngilizce kitaplar yazan, çeviriler yapan, yapıtları çok sayıda dile çevrilen Halide Edip' in roman, öykü ve oyunları dışında anıları ve araştırmaları da vardır.

ADIYAMAN. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde yer alan Adıyaman ilinin toprakları kuzeyde Doğu Anadolu'ya, batıda Akdeniz Bölgesi'ne kadar uzanır. Doğusunda ve güneyinde akan Fırat Irmağı, ilin Diyarbakır ve Urfa illeriyle sınırını çizer. Geçilmesi güç, savunulması kolay olduğu için tarih boyunca yerleşme yeri olarak seçilen Adıyaman, üzümü, nitelikli tütünü ve Nemrut Dağı'ndaki dev tanrı başı heykelleriyle ünlüdür.

Şemsi Güner

Adıyaman kenti hem ilin, hem de Güneydoğu Anadolu'nun küçük bir ticaret merkezidir.

ADIYAMAN İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 7.614 km².
NÜFUS: 430.728 (1985).
İL TRAFİK NO: 02.
İLÇELER: Adıyaman (merkez), Besni, Çelikhan, Gerger, Gölbaşı, Kâhta, Samsat.
İLGİ ÇEKİCİ YERLER : Adıyaman, Kâhta ve Besni kaleleri; Adıyaman Müzesi; Cendere Köprüsü; Nemrut Dağı kalıntıları; Karakuş Tepesi; Pirin (Perre) ve Gümüşkaya mağaraları; Gölbaşı Gölleri.

Doğal Yapı

Toroslar'ın güneydoğu uzantıları içinde yer alan il toprakları genel olarak dağlık ve yaylalıktır. Güneydeki tarım yapılabilir düzlüklerin yükseltisi 600 metre iken kuzeydeki dağların yükseltisi 2.551 metreye ulaşır.

Malatya Dağları adını alan Güneydoğu Toroslar'ın batı uzantıları ilin kuzeyini kaplar. Kuzeye gidildikçe yüksekliği artan Malatya Dağları'nın birçok tepesi 2.000 metreyi aşar. Akdağ, 2.551 metreye ulaşan doruğuyla

bu dağların en yüksek noktasıdır. 2.150 metre yükseklikteki Nemrut Dağı (*bak.* NEMRUT DAĞI), Kommagene Krallığı'nın tapınak kalıntıları olan, taştan yapılmış çok sayıdaki tanrı başlarıyla yerli ve yabancı turistlerin ilgi odağıdır. Nemrut Dağı'nın doruğundan bakıldığında yalnız Adıyaman değil Urfa ve Diyarbakır toprakları da görülebilir. Bu dağların eteklerindeki çayırlıklar hayvan otlatmaya elverişlidir.

İl topraklarının yaklaşık üçte birini oluşturan güney bölümü, yükseltisi 600 ile 1.000 metre arasında değişen engebeli bir yapıdadır. Adıyaman ilinin başlıca yerleşmeleri bu kesimde yoğunlaşmıştır. İl topraklarının ancak yüzde onunu kaplayan ovaların en önemlileri, toplam 815 km²'lik bir alana yayılan Kâhta ve Adıyaman ovalarıdır.

İlin en önemli akarsuyu olan Fırat, Malatya Dağları'nın güney yamaçlarından doğan bütün akarsuları toplayarak ormanlarla kaplı derin boğazlar içinde akar. Fırat Irmağı üzerinde yapılmakta olan Atatürk Barajı tamamlandığında ülkenin en büyük barajı olacaktır. Oluşacak baraj gölünün yatağı Adıyaman kentinin 5 km yakınına kadar uzanacağı ve birçok yerleşim yeri baraj gölünün suları altında kalacağı için yeni yerleşmeler kurulmaktadır.

Batıdaki Gölbaşı Gölleri'nden doğan ve Kahramanmaraş topraklarına geçerek Ceyhan'a karışan Aksu dışındaki bütün akarsular Fırat'a akar. Göksu, Kalburcu Çayı, Kâhta Çayı ve Ziyaret Çayı Fırat'a katılan önemli akarsulardır.

Adıyaman ilinin sınırları içinde dört küçük göl vardır. Gölbaşı Gölleri adıyla anılan Gölbaşı, Azaplı ve İnekli adındaki üç göl Toroslar üzerinde oluşmuş kaya gölleridir. Yağışlı aylarda taşarak birleşen bu göllerde bol balık bulunur. Kâhta Çayı'nın çıktığı Abdülharap Gölü ise ulaşılması güç dağlık bir bölgededir ve ormanlarla çevrilidir.

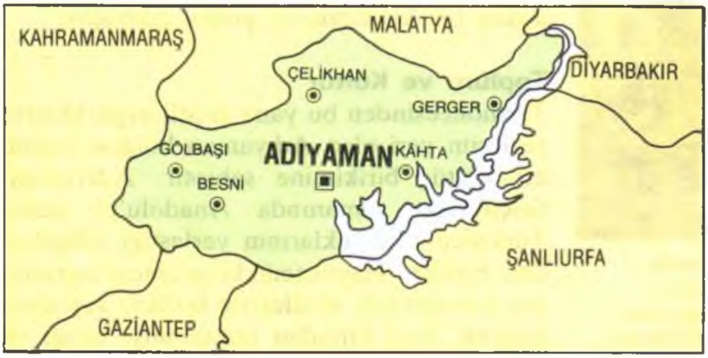
Adıyaman ilinde genel olarak bütün Güneydoğu Anadolu'da egemen olan bozkır iklimi görülür. Bununla birlikte, yüzey biçimlerinde görülen iki ayrı bölge özelliği iklime de yansımıştır. Kuzeydeki dağlık topraklarda kışlar soğuk ve çok karlı, yazlar serindir. Gece ile gündüz arasında büyük sıcaklık farkları vardır. En çok kar alan yer ilin kuzeydoğu bölümüdür. Dağlık bölgenin alçalarak sona erdiği güneydeki yaylalarda kışlar ılık, yazlar sıcak ve kurak geçer. Gölbaşı'nın küçük bir bölümünde Akdeniz iklimine rastlanır. Yıllık ortalama yağışın 835 mm olduğu Adıyaman'da en çok yağış ocak, en az yağış ağustos aylarında düşer.

Ormanlar il topraklarının yüzde 17'sini kaplar. Dağlık yörelerde meşelik ve fundalık olan orman alanlarında fundalıklar daha geniş yer tutar. Otlakların bulunduğu yaylalar hayvancılığı ilin başlıca geçim kaynağı durumuna getirmiştir.

Adıyaman ili av hayvanları yönünden oldukça zengindir. Su boylarında ve göl kıyılarında keklik, yabanördeği ve yabankazı görülür. Gölbaşı çevresinde ve yükseklerde de yabandomuzu oldukça boldur.

Tarih

Adıyaman Anadolu'nun en eski yerleşme yerlerinden biridir. İlde yapılan çeşitli kazılarda İÖ 3000 yıllarına uzanan kalıntılar bulunmuştur. Tarihöncesi insanların toplu halde yaşadıkları büyük mağaralarda, o çağlardan

Küçük bir alanı kaplayan Adıyaman ilinin yarısı dağlıktır.

Şemsi Güner

Kâhta ilçesinin kuzeyindeki Nemrut Dağı'nda, Kommagene Krallığı'ndan kalma ışık tanrısı heykeli.

kalma sütunlara, balkonlara, bölmelere ve su kuyularına rastlanır. Adıyaman'a ilişkin yazılı belgeler Hititler'le başlar. İÖ 1650-1340 yılları arasında Hititler'in egemen olduğu bölgede daha sonra Mitanni, Urartu, Asur, Med, Pers ve Roma uygarlıkları kurulmuştur. Bu yöre ortaçağ sonlarına kadar Mezopotamya, Suriye ve Anadolu arasında, ticaret yollarının geçtiği önemli bir merkez olmuştur. Bölgede İÖ 69 - İS 72 yılları arasında egemen olan Kommagene Krallığı, batı ve doğu kültürlerinin iç içe geçtiği bir uygarlıktı. Kommagene

Şemsi Güner

Nemrut Dağı, Adıyaman yöresinde egemenlik kurmuş olan Kommagene Krallığı'nın en ünlü tapınma merkezlerinden biriydi. Taştan yapılmış tanrı ve yarıtanrı başları bu tapınağın kalıntılarıdır.

Krallığı'nın dinsel merkezi olan Nemrut Dağı'ndaki kalıntılarda bu özellik görülür. Bölgede Roma döneminden kalan yapılar arasında ünlü Cendere Köprüsü günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Arap ve Bizans devletleri arasında sınır kenti olan Adıyaman bölgesini, Malazgirt Savaşı'nı izleyen yıllarda Selçuklular ele geçirdi. Haçlı Seferleri sonrasında Artuklular, Eyyubiler ve Dulkadiroğulları'nın etkisine giren bölge, 1517'de, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Bugünkü Adıyaman ili 1954'te oluşturuldu.

Ekonomi

Nüfusun yüzde 88'inin geçim kaynağı tarımsal üretim ve hayvancılıktır. Buğday, arpa, pirinç gibi tahıllar, tütün, pamuk, şekerpancarı gibi sanayi bitkileri, nohut, kırmızı mercimek gibi baklagiller yetiştirilir. Üzüm, elma, armut, incir gibi meyveler ve antepfıstığı ilin başlıca ürünleridir. Besni ilçesinde 25 çeşit üzüm yetiştirilir ve bu üzümlerden yurt çapında tanınan güzel kokulu pekmezler yapılır. Gölbaşı'nda üretilen şekerpancarı da Malatya Şeker Fabrikası'nda işlenir.

İlin en önemli sanayi kuruluşu çimento fabrikasıdır. Bunun yanı sıra Sümerbank'ın pamuklu dokuma, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun peynir ve tereyağı fabrikaları, Türkiye Et ve Balık Kurumu'nun soğuk hava depoları vardır.

Adıyaman'da petrol, krom ve bakır madenleri bulunur. 1958'den bu yana il merkezi yakınındaki Toybelen'de petrol çıkarılmaktadır. Türkiye Petrolleri'nin 38 petrol kuyusundan günde ortalama 1.500 varil petrol elde edilir. 1988'de Adıyaman kenti yakınlarında açılan bir kuyudan da petrol çıkmıştır.

Toplum ve Kültür

Tarihöncesinden bu yana çeşitli uygarlıkların yerleşim yeri olan Adıyaman bölgesi zengin bir kültür birikimine sahiptir. Adıyaman, Selçuklular zamanında Anadolu'ya gelen Türkmen topluluklarının yerleştiği bölgelerden biridir. Hayvancılıkla geçinen aşiretler yaz mevsiminde sürüleriyle birlikte yaylalara çıkarak, keçi kılından dokunmuş, sıcağı ve

soğuğu geçirmeyen "karaçadır"larda yaşarlar. Adıyaman'ın özellikle kırsal yörelerinde şalvar ve başa takılan poşu erkek giyiminin özelliğidir. Kadınlar ise gümüş takılarla süslü başlık giyerler. Yörenin, sevda konularını işleyen uzun havaları ünlüdür.

Adıyaman ilinde, halıcılık ve bakırcılık başta olmak üzere çeşitli el sanatları gelişmiştir. El tezgâhlarında yünden dokudukları rengârenk halı ve kilimlerde genellikle kendi yaptıkları kökboyaları kullanırlar. Türkmenler arasında göçebe yaşantısı için gerekli araç ve gereçlerin yapımına yönelik ağaç oymacılığı da önemli el sanatlarındandır. Yörenin dantel ve oyaları, atkı, poşu, eldiven, çorap gibi el örgüsü giysileri ünlüdür.

İl Merkezi: Adıyaman
Adıyaman kenti, kuzeydeki dağların eteklerinden sonra başlayan düzlüklerde kuruludur. Emeviler zamanında, 8. yüzyılda kurulan kente, Emevi komutanı Mansur İbn Cavana tarafından bir kale yaptırılmıştır. Bizans saldırılarına karşı yapılan bu üç kapılı kale daha sonra Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde onarılmışsa da bugün yıkıntı halindedir.

Kente 5 km uzaklıktaki Pirin köyü mağaraları eski Perre uygarlığından kalmadır. Bu mağaralar Roma döneminde mezar olarak kullanılmıştır. 1982'de açılan Adıyaman Müzesi'nde kazı buluntuları, Roma ve Selçuklu paraları, süs eşyaları sergilenmektedir.

Kentin nüfusu 71.644'tür (1985).

ADLİ TIP. Mahkemelerdeki soruşturmalar sırasında kimi zaman doktorlara da görev düşer. Örneğin bir ölümün doğal olmayan nedenlerden kaynaklandığından kuşkulanılıyorsa, uzman doktorlara başvurulur. Bu ölüm şiddet kullanarak, kaza sırasında, ameliyatta ya da zehirlenerek gerçekleşmiş olabilir. Böyle durumlarda olayı inceleyen savcı ya da mahkeme, ölümün nasıl gerçekleştiğini, yaranın hangi silahla yapıldığını, eğer bir cinayet söz konusuysa olay sırasında katilin akıl dengesinin yerinde olup olmadığını öğrenmek isteyebilir. Bütün bu soruların yanıtlarını adli tıp uzmanı doktorlar verir.

Adli tıbbın geçmişi çok eskidir. Örneğin Eski Mısırlılar'ın günümüzden 5.000 yıl önce cinayet ve benzeri olaylarda doktorlara danıştıkları bilinmektedir. Hammurabi Yasaları ile Tevrat'ta da adli tıp konularına değinilmiştir. İÖ 40'ta öldürülen Jül Sezar'ın vücudundaki 23 yaranın yerini ve etkilerini gösteren rapor ilk adli tıp raporu sayılır. Gerçek ölüm nedeninin anlaşılabilmesi için cesedin açılarak incelenmesi demek olan *otopsi* ise ilk kez 1374'te Fransa'da uygulanmıştır. Günümüzde hukuk ve tıp fakültelerinde bir ders olarak okutulan adli tıp, ilk kez 1650'de Leipzig Üniversitesi'nin ders programında yer aldı. Türkiye'de ise ilk adli tıp dersi 1849'da, II. Mahmud döneminde verildi.

Bugün adli tıp konularında mahkemelere ve savcılara rapor hazırlamak Adli Tıp Kurumu'nun görevidir. Bu kuruma bağlı uzman doktorlar, otopsi ve incelemelerini gerekli görülürse olay yerinde yapmak zorundadırlar.

ADRİYA DENİZİ. Akdeniz'in bir kolu olan ve bu denizin en kuzey ucunu oluşturan Adriya Denizi, batısındaki İtalya ile doğusundaki Arnavutluk ve Yugoslavya arasında kuzeybatıya doğru uzanır. 800 km uzunluğunda ve 160 km genişliğindeki bu deniz, bir zamanlar Kuzey İtalya'daki Lombardiya bölgesini kaplıyordu. Sonraları, ırmak ve buzulların Alpler'den ve Apenninler'den getirdiği topraklarla bu yöre doldu. İtalya'daki Po Irmağı bugün bile taşıdığı topraklarla deltasını doldurmaktadır.

Adriya Denizi'nin batı kıyıları sığ ve kumluk, doğusu ise boylu boyunca kayalıktır. Kayalıkların önünde çok sayıda ada vardır.

Denizin yatağı, mercan ve deniz kabuklarıyla dolu sarımtırak bir çamurdan oluşur. En derin yeri 1.324 metre olan Adriya Denizi'nin sıcaklığı, su yüzeyinde 10°-25°C, derinlerde ise 11°-14°C arasında değişir.

Po deltasının hemen kuzeyindeki adada tarihi Venedik kenti yer alır. Venedik'in Adriya ile "evli" olduğunu göstermek amacıyla, 600 yıldır düzenlenen törenlerde altın bir nikâh yüzüğü denize atılır. Bugün Adriya kıyılarının en önemli limanı Trieste'dir. Hem İtalya'nın, hem de Yugoslavya'nın Adriya kıyılarında çok sayıda dinlence yeri vardır.

AENEIS, Truvalı kahraman Aeneas'ın öyküsünü anlatan Latince uzun bir şiirdir. Romalı ozan Virjil'in İÖ 1. yüzyılda yazdığı bu şiirde, Aeneas'ın sayısız serüvenlerden sonra İtalya'ya gelişinin ve efsaneye göre Roma'yı kuruşunun öyküsü anlatılır.

Öykü, Yunanlılar ile Truvalılar arasında yıllarca süren savaşın bittiği sırada başlar (*bak.* TRUVA SAVAŞI). Yunanlılar uzun bir kuşatmadan sonra Truva'yı ele geçirerek ateşe verirler. Kent yanarken tanrıça Afrodit, ya da Venüs, Truvalı savaşçılardan biri olan oğlu Aeneas'a görünür ve Truva'yı hemen terk ederek halkına yeni bir ülke aramasını söyler. Aeneas yaşlı babası Ankhises'i sırtına alıp, küçük oğlunun elinden tutarak yola çıkar. Karısı Kreusa ise ardından giderken alevlere yakalanarak can verir. Aeneas ve arkadaşları 12 gemiyle yelken açarlar.

Annesinin sözünü ettiği yeni ülkeyi bulmak için yıllarca denizlerde dolaşan Aeneas ve beraberindekiler, uğradıkları kıyılarda yarısı kuş, yarısı kadın olan korkunç Harpyalar ve tepelerinde tek gözleri olan dev Kykloplar (Tepegözler) gibi garip yaratıklarla karşılaşırlar. Gemiciler için çok tehlikeli olan Sila kayalığından ve Karibdis girdabından kazasız belasız geçerler.

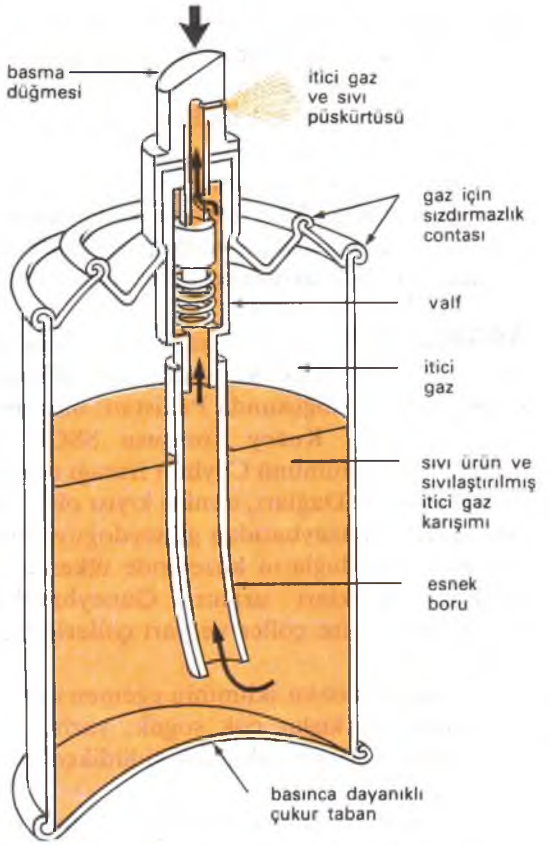
Truvalılar Sicilya'ya ayak bastıklarında Aeneas'ın babası Ankhises ölür. Babasını görkemli bir törenle gömdükten sonra yeniden yola çıkan Aeneas öncekilerden de zor durumlarla karşılaşır. Roma'nın gelecekteki rakibi Kartaca'dan yana olan tanrıçalar kraliçesi Juno Aeneas'a düşman kesilir. Rüzgârlar tanrısını kandırarak Aeneas'ın gemilerini batırmasını ister. Gerçekten de bazı gemileri batıran fırtına Aeneas'ın gemisini Afrika kıyısına,.Kartaca yakınlarına atar. Orada yaşayan güzel kraliçe Dido ona âşık olur ve ülkesini birlikte yönetmeyi önerir. Ama Aeneas'ın kalması olanaksızdır; çünkü tanrılar onu, kuracağı yeni kenti bulmakla görevlendirmiştir. Dido, Aeneas'ın gitmesinden umutsuzluğa kapılarak kendini ateşe atar.

Sonunda İtalya'nın güney kıyılarına varan Aeneas, yeraltındaki ölüler kentine giderek babasıyla görüşür. Sonra da kuzeye, gelecekteki Roma kentinin yer alacağı Tiber Irmağı'nın ağzına doğru ilerler. Orada Kral Latinus ile karşılaşır. Kral, Aeneas'ı kızı Lavinia ile evlendirmeye söz verir. Oysa Lavinia komşu kabilenin prensi Turnus ile nişanlıdır. Turnus, Lavinia'nın Aeneas ile evleneceğini duyunca çok öfkelenir ve İtalya'daki öbür kabileleri yabancılarla savaşmak için yardıma çağırır. Bu savaşta Turnus'u yenerek öldüren Aeneas, bu yeni ülkede halkının önderi olur. Böylece büyük Roma soyu başlar.

Virjil *Aeneis*'i İÖ 30-19 yılları arasında yazarak 12 ciltte toplamıştır. Bu destan şiirin amacı Roma'yı ve İmparator Augustus'u onurlandırmaktı. Romalılar Virjil'in *Aeneis*'ini ülkelerinin en değerli destanı sayarlar ve Yunan ozanı Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* destanlarıyla bir tutarlar.

Virjil, gönlünce tamamlayamadığı *Aeneis*'in ölümünden sonra yakılmasını vasiyet etmişti. Ama yakınları bu dileğini yerine getirmediler ve İÖ 19'da, Virjil'in ölümünden hemen sonra *Aeneis,* Augustus'un emriyle yayımlandı.

AEROSOL. Bir gaz kütlesi içinde asıltı halinde bulunan sıvı ya da katı parçacıklardan oluşmuş ince karışımlara aerosol denir (*bak.* ÇÖZELTİ VE ASILTI). Havada yüzen küçük su damlacıklarının oluşturduğu bulutlar ve sis, bacalardan çıkarak havaya karışan küçük katı parçacıklarının oluşturduğu dumanlar birer aerosol örneğidir (*bak.* ÇEVRE KİRLİLİĞİ; METEOROLOJİ). Ayrıca, basınçlı bir kaptan püskürtülen herhangi bir maddeyi belirtmek için de "aerosol" terimi kullanılır. Günlük dilde daha çok "sprey kabı" olarak bilinen bu tür basınçlı

Üstteki düğmeye basıldığı zaman, püskürtülecek sıvı ile sıvılaşmış itici gaz karışımı borunun içinde yükselmeye başlar. İtici sıvı kaptan çıkarken buharlaşır ve içinde sıvı damlacıkları bulunan ince bir gaz bulutu halinde dışarıya fışkırır.

kaplara da aerosol kabı denir.

Aerosol kaplarının içinde belirli bir madde, sözgelimi bir mobilya cilası ve bu cilayı püskürtecek basınçlı bir gaz bulunur. Bu itici gaz, basınç altında sıvılaştırılmış bir flüorokarbon ya da bir kloroflüorokarbon bileşiğidir. Flüor ve karbon atomlarından oluşmuş çeşitli flüorokarbonlardan biri, "Freon" ticari adıyla aerosollerde püskürtücü olarak çok sık kullanılır. Aynı amaçla kullanılan kloroflüorokarbonlarda ise karbon atomları flüor ve klor atomlarıyla birleşmiştir (*bak*. FLÜOR VE FLÜORÜR; KLOR).

Aerosol Kapları Nasıl Çalışır

Aerosol kapları genellikle, lehimle birleştirilmiş teneke ya da alüminyum levhalardan yapılır; basınca dayanıklı olması için de tabanı çukurlaştırılır. Kabın tepesinde basılarak çalıştırılan bir valf, bu valfin hemen altında sarmal bir yay ve kabın dibine kadar uzanan esnek bir boru bulunur. Kabın içine önce püskürtülecek sıvı (aynı örneği sürdürürsek mobilya cilası) doldurulur. Daha sonra kapak, valf ve boru üçlüsü takılır. En sonunda da valften içeriye basınç altında itici gaz gönderilir. İtici gazın büyük bölümü kaptaki basıncın etkisiyle sıvı hale geçer; ama sıvılaşmış itici gaz ile cila karışımının üstünde gene de bir itici gaz katmanı kalır. Kabın içindeki basınç ve sarmal yay, düğmeye basılmadıkça valfin kapalı kalmasını sağlar.

Aerosolü püskürtmeden önce, bu maddeyle itici gazın iyice karışmasını sağlamak için kabı çalkalamak gerekir. Tepedeki düğmeye basıldığında valf açılır ve kabın içindeki basıncın etkisiyle sıvı karışımı boruda yükselmeye başlar. İtici gaz memeden çıkarken buharlaşarak gaz haline geçtiği için, bu sıvılaşmış gaz kütlesinde asıltı halinde bulunan mobilya cilası ya da herhangi bir sıvı, aerosol püskürtüsü biçiminde memeden fışkırır. Bir miktar sıvının dışarı çıkmasıyla kabın içinde oluşan boşluğu, buhar halindeki itici gaz doldurur.

Deodorantlar, tıraş kremleri, cilalar, cam temizleyicileri, saç spreyleri, böcek ilaçları, püskürtmeli boyalar ve daha birçok ürün aerosol kapları içinde satışa sunulur. Gerçekten de bu tür maddeleri kullanmanın en pratik ve kolay yolu budur. Ne var ki bu kolaylığın çok yüksek bir bedeli vardır. Aerosollerde kullanılan itici gazlar zehirli ya da kolayca alev alan maddeler değildir, ama Dünya'nın atmosferinde yarattıkları bazı değişiklikler ileride büyük yıkımlara yol açabilir. Bu tehlikenin nedeni, itici gazların havadaki herhangi bir maddenin etkisiyle parçalanmayacak kadar kararlı ve kalıcı olmasıdır. Atmosferde yükselen bu gazlar, yeryüzünün yaklaşık 25 km üstündeki ozon katmanıyla karşılaşıncaya kadar hiçbir değişikliğe uğramaz. Oysa, oksijenin üç atomlu değişik bir biçimi olan ozon her an tepkimeye hazırdır ve bu gazlarla kolayca birleşir. Bu tepkime sonucunda ozon parçalanır ve iki atomlu oksijene dönüşür.

Dünya'nın çevresindeki bu ozon katmanı, atmosferdeki oksijenin, Güneş'ten yayılan morötesi (ültraviyole) ışınları soğurmasıyla

kendiliğinden oluşur. Bu katman, deri kanserine yol açabilen bazı zararlı morötesi ışınların yeryüzüne ulaşmasını engellediğinden, canlılar için çok önemlidir. Aerosollerdeki itici gazların sürekli olarak havaya karışması ozon katmanının giderek incelmesine ve delinmesine yol açabilir. Sonuçta, yeryüzündeki canlılar Güneş'in zararlı ışınlarıyla her an karşı karşıya kalabilir.

AF, genel tanımıyla, bir kişinin kusurunu hoş görerek bağışlamak demektir. İnsanlar, en küçük topluluk olan aileden başlayarak, okulda ve toplumda nasıl davranılacağına ilişkin kurallar koyarlar. Bu kurallara uymamak bir anlamda "suç" işlemektir. Ne var ki, bir baba çocuğunun, bir öğretmen öğrencisinin bazı kuraldışı davranışlarını nasıl bağışlarsa, devlet de yasalara uymayarak suç işleyen bireyleri bazı durumlarda bağışlayabilir. Hukuksal tanımıyla af, bir mahkemece verilmiş cezanın, hatta doğrudan doğruya suçun yok sayılmasıdır.

Belirli bir suçu ve bu suçtan hüküm giymiş kişilerin cezalarını ortadan kaldıran affa genel af denir. Bu afla cezanın bütün sonuçları ortadan kalktığı için, aftan yararlanan kişi hiç hüküm giymemiş sayılır. Ayrıca, savcılıktaki suçluluk (sabıka) kaydı da silinir.

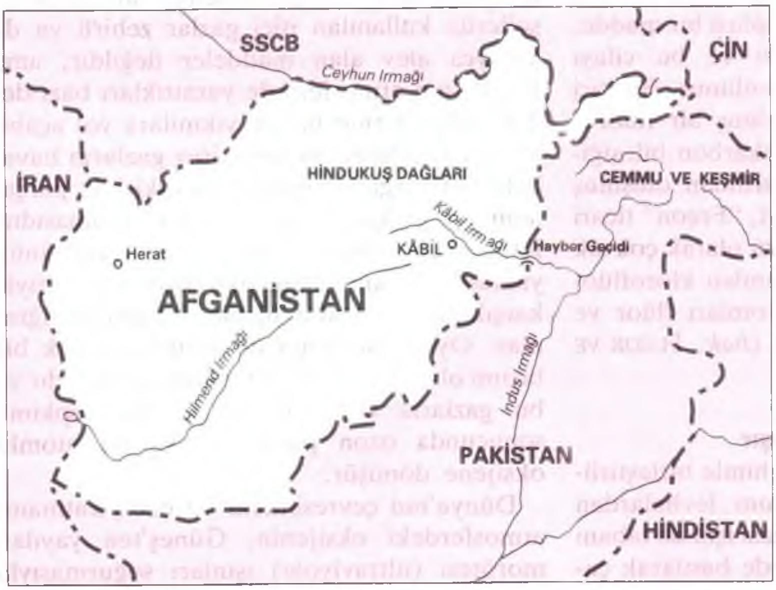
Adaletsiz ve yanlış kararların düzeltilmesi, yaşlı ya da hasta hükümlülerin bağışlanması için çıkarılan özel af ise yalnızca cezanın uygulanmasını hafifletir ya da ortadan kaldırır. Suç gene de işlenmiş sayıldığı için, kişi hüküm giymiş olarak kabul edilir ve savcılıktaki suç kaydı silinmez.

Özel ve genel af çıkarma yetkisi anayasayla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilmiştir. Ayrıca, gene anayasayla verilmiş yetkisine dayanarak cumhurbaşkanı da özel af çıkarabilir.

AFGANİSTAN, Orta Asya'nın güneyindeki büyük bir yaylada kurulmuş bir ülkedir. Güneyinde ve doğusunda Pakistan, batısında İran yer alır. Kuzey komşusu SSCB ile sınırının bir bölümünü Ceyhun Irmağı oluşturur. Hindukuş Dağları, denize kıyısı olmayan Afganistan'ı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru keser. Bu dağların kuzeyinde ülkenin en verimli toprakları uzanır. Güneybatıdaki büyük düzlük ise çöller ve yarı çöllerle kaplıdır.

Yarı kurak bozkır ikliminin egemen olduğu Afganistan'da kışlar çok soğuk, yazlar çok sıcak geçer. Batıdan doğuya gidildikçe yıllık yağış ortalaması artar.

Afganistan'ın güneyinde bitki örtüsü çok seyrektir. Batıdaki kıraç bölgelerde ve kum çöllerinde hemen hiç ağaca rastlanmaz. Ülkenin kuzeyinde, yağışların da etkisiyle bitki örtüsü sıklaşır. Yükseklerde, iğneyapraklı ağaçların oluşturduğu geniş ormanlar yer alır.

Afganistan, Asya'nın ortasında dağlık bir tarım ülkesidir. Modern ulaşım olanakları çok sınırlıdır.

Afganistan nüfusunun yaklaşık yarısı Peştu kökenlidir. Nüfusun geri kalan bölümünü Farsça konuşan Tacikler ile Altay dil ailesinden Türk dillerini konuşan Özbekler ve Hazarlar oluşturur. Peştu dili ile Farsça'nın Dari lehçesi ülkenin resmi dilidir.

Afganistan halkının hemen hepsi Müslüman'dır ve büyük bölümü köylerde yaşar. Ekilebilir alanların kıt olduğu bölgelerde yaşayanlar tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. Yaz aylarında yüksek otlaklara çıkarak kışları geri dönen bu yarı yerleşik tarımcılar, birkaç türde tarımsal üretim yaparlar. Göçebelerin çoğunluğunu Peştu çobanları oluşturur. Aşiretler halinde yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan göçebeler ise yaz aylarında otlaklara inerler.

Afganistan ekonomisi tarıma dayanır. Yarıya yakınının sulanabildiği ekilebilir alanlarda, halkın temel besini olan buğday, pirinç ve arpa yetiştirilir. Bir bölümü yurtdışına satılan pamuk da önemli tarımsal ürünler arasındadır. Et ve süt ürünleriyle yerel tüketimi karşılayan hayvancılık, deri ve yün ihracatıyla da önemli bir gelir kaynağı oluşturur. Afganistan'da modern sanayi henüz kuruluş aşamasındadır. Ülkede çok az sayıda fabrika olduğu için sanayi ürünlerinin çoğu dış ülkelerden gelir. En gelişmiş sanayi dalı pamuklu dokumadır; bunu çimento, şeker, yünlü dokuma ve bitkisel yağ sanayileri izler. Halıcılık başta olmak üzere geleneksel el sanatları ülkenin ihracatında önemli yer tutar.

Afganistan'da, ulaşım güçlükleri nedeniyle doğal kaynakların tümünden yeterince yararlanılamamaktadır. Yeraltı kaynaklarının başında zengin doğal gaz yatakları gelir. Doğal gaz bir boru hattıyla SSCB'ye, bir başka boru hattıyla da Mezar-ı Şerif'teki termik santrala ve gübre fabrikasına iletilir. Hindukuş Dağları'nın kuzey yamaçlarında kömür havzaları, Kâbil yakınlarında zengin demir yatakları, Kunduz yakınlarında bakır, çinko ve kurşun yatakları vardır.

Afganistan'da halkın büyük bölümü Hindukuş Dağları'nın güneyinde yaşar. Gene bu kesimde, Kâbil Irmağı'nın iki yakası üzerine kurulmuş olan başkent Kâbil (*bak.* KÂBİL), Hindistan'dan Orta Asya'ya uzanan eski ticaret yolları üzerindedir. İlköğretimin zorunlu ve her düzeydeki eğitimin parasız olmasına karşılık, Afganistan'da okuryazar oranı ancak yüzde 20'yi bulur.

Demiryolları ve ulaşıma elverişli ırmakları olmayan Afganistan'da yeni karayolları yapılmaktadır. Kâbil'den kuzeye uzanan karayolu üzerinde, Hindukuşlar'ı geçen bir tünel açılmıştır. Kâbil ve Kandehar kentlerinde havalimanları vardır.

AFGANİSTAN'A İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 652.225 km².
NÜFUS: 15.735.000 (1987).
BAŞKENT: Kâbil.
YÖNETİM: Cumhuriyet.
COĞRAFİ YAPI: Dorukları 7.000 metreye ulaşan Hindukuş Dağları, ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye böler.
BAŞLICA İHRAÇ ÜRÜNLERİ: Karakul koyunu postu, halı, kabuklu yemişler, kuru meyveler, doğal gaz ve dokuma.
BAŞLICA KENTLER: Kâbil, Herat, Kandehar, Mezar-ı Şerif.
EĞİTİM: 7-14 yaş arası çocuklar için ilköğrenim zorunludur.

The Hutchison Library

Göçebe Afgan aşiretleri bir yere kalıcı olarak yerleşmez, yurt denen büyük çadırlarda yaşarlar.

Afgan Tarihi

Bugünkü Afganistan Devleti'nin toprakları, binlerce yıl Ortadoğu, Orta Asya, Güney Asya ve Uzakdoğu kültürlerinin karşılaştığı yer olmuştur. İslam kaynaklarında Afganlar'dan ilk kez 982 yılında söz edilir.

İÖ 6. yüzyılda bu bölgede Persler egemendi. Daha sonra Büyük İskender, Moğol, Türk, İslam ve Hint istilaları birbirini izledi. Afganlar yaklaşık 200 yıl öncesine kadar

gerçek bir ulus olamadılar. İlk bağımsız Afgan Devleti'ni 18. yüzyılın ortalarında Ahmed Şah Abdali kurdu. Büyük bir ordu kurarak topraklarını Meşhed'den Keşmir ve Delhi'ye, Ceyhun Irmağı'ndan Umman Denizi'ne kadar genişleten Ahmed Şah'ın ölümünden sonra, bir yandan aşiret ve sülale kavgaları, öte yandan Çarlık Rusyası ile İngiltere'nin bu bölgeyi denetimleri altına alma çabaları imparatorluğun dağılmasında etkili oldu.

19. yüzyılda İngiltere, çıkarlarını savunmak amacıyla Hindistan'da büyük bir güç oluşturmuştu. Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'nın güneyindeki toprakları ele geçirme isteğinden tedirgin oluyor ve Afganistan'ın Ruslar'la giriştiği iyi ilişkileri hoş karşılamıyordu. Bu nedenle 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında İngiltere ile Afganistan arasında üç kez savaş çıktı. Sonunda, 1919'daki Ravalpindi Antlaşması'yla Afganistan bağımsızlığını kazandı. 1919'da yönetimi ele geçiren ve 1926'da tahta çıkan Emanullah, Afganistan'ı çağdaş bir ülke yapmak amacıyla bir dizi reforma girişti. Tutucu din çevrelerinin bu reformlara karşı çıkması üzerine 1928'de iç savaş başladı. Emanullah 1929'da tahttan çekildi. Yerine geçen Nadir Şah'ın 1933'te öldürülmesi üzerine oğlu Muhammed Zahir Şah tahta çıktı. Emanullah'tan sonraki hükümdarlar ılımlı reform uygulamalarını sürdürdüler. 1964'te hazırlanan anayasayla Afganistan meşruti krallık oldu ve parlamenter bir hükümet kuruldu. 1973'te Zahir Şah bir darbeyle tahttan indirildi ve krallığa son verilerek cumhuriyet ilan edildi. Darbeyi gerçekleştirerek yönetimi ele alan Davud Han, yalnızca kendi akrabaları ile eski krallık ailesinin üyelerinden oluşan bir hükümet kurunca, 1978'de sol partiler yeni bir darbe düzenledi. Davud Han devrilerek Afganistan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Gene de siyasal karışıklıkların ardı kesilmedi ve yer yer ayaklanmalar baş gösterdi. Afgan ordusu ayaklanmaları bastırmakta yetersiz kalınca, Başbakan Hafızullah Amin daha önce SSCB ile imzalanmış antlaşmaya dayanarak bu ülkeden askeri yardım istedi. 1979'da SSCB askerleri Afganistan'a girdi. Hafızullah Amin öldürülünce yerine Babrak Karmal geçti. Dinsel önderler ve bazı bölgesel gruplar birleşerek hükümete ve SSCB askerlerine karşı silahlı mücadeleye giriştiler. "Mücahid" olarak adlandırılan bu silahlı güçlerin direnişleri 1984'te ABD ve Pakistan'ın destek ve yardımlarıyla yoğunlaştı. 1986'da görevden uzaklaştırılan Karmal'ın yerine Muhammed Necibullah geçti.

1987'de yedinci yılına ulaşan savaş bir yandan şiddetle sürerken, öte yandan barış görüşmelerine doğru önemli adımlar atıldı. 1987'nin mart ve eylül aylarında Birleşmiş Milletler aracılığıyla Afganistan ve Pakistan dışişleri bakanları arasında resmi olmayan görüşmeler yapıldı. 15 Haziran 1987'de Afganistan hükümeti, 15 Ocak 1988'e kadar sürecek olan tek yanlı bir ateşkes ilan etti; ama "mücahid" saldırıları giderek yoğunlaştı. Çatışmaların dönem dönem şiddetlenerek sürmesine karşın barış girişimleri sürdürüldü. 1987 Kasım'ında Afganistan hükümeti, SSCB askerlerinin Şubat 1988'de başlamak üzere 12 aylık bir program içinde Afganistan'dan ayrılacaklarını bildirdi. SSCB'nin askeri güçleri, belirlenen programa uygun olarak 1988 yılı içinde çekilmeye başladı.

AFRİKA, Asya'dan sonra dünyanın ikinci büyük kıtasıdır. Dünya nüfusunun yaklaşık onda biri (500 milyon insan) bu kıtada yaşar. Doğal kaynaklarının zenginliğiyle önemli bir tarım ve maden üreticisi olan Afrika'nın dünya siyasetindeki rolü de giderek artmaktadır.

AFRİKA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ (adalarla birlikte): 30.218.000 km².

NÜFUS (tahmini): 504.882.000 (1982).

DOĞAL KAYNAKLAR: Elmas, altın, bakır, manganez, boksit, uranyum, demir, kauçuk, kakao, kahve, çay, pamuk, yün, sisal keneviri, yerfıstığı, palmiye yağı, kereste, petrol.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Sahra Çölü; Nil, Nijer, Zaire ve Zambezi ırmakları; Victoria ve Tanganika gölleri; Victoria Çağlayanı; Kilimanjaro Dağı; Mısır piramitleri; Teb, Luksor ve Kartaca kalıntıları; Assuan, Kariba, Er Roseires ve Akosombo barajları.

Afrika'nın en geniş yeri (7.360 km), batıdaki Yeşil Burun ile doğudaki Guardafui Burnu arasındaki kesimdir. Kuzeydeki Beyaz Burun'dan güneydeki Agulhas (İğne) Burnu'na kadar olan en uzun bölümü ise yaklaşık 8.000

Picturepoint

Nil Irmağı'nın ağzında bir Akdeniz kenti olan İskenderiye (üstte) Mısır'ın en büyük limanıdır. **Sağda:** Cezayir'in güneyindeki Sahra Çölü'nün bir bölümü. Çölün kumları ve çıplak kayalıkları Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne yayılmıştır.

kilometredir. Bu iki burun arasındaki uzaklığın hemen hemen tam ortasından ekvator geçer. Afrika kıtasını kuzeyden Akdeniz, güneyden ve batıdan Atlas Okyanusu, doğudan Hint Okyanusu ile Kızıldeniz kuşatır.

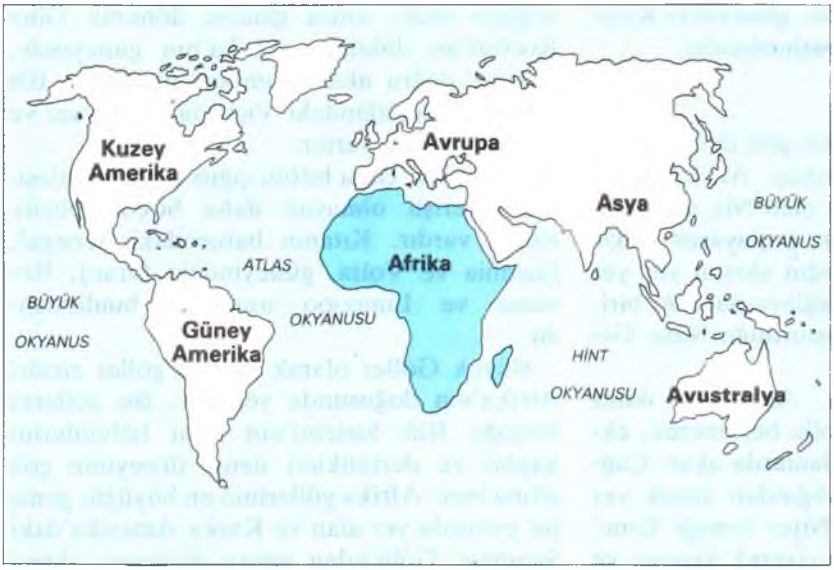
Afrika kıyılarının açığındaki birkaç ada, geleneksel olarak kıtanın birer parçası sayılır. Bunların en önemlisi olan Madagaskar dünyanın dördüncü büyük adasıdır (*bak.* ADA) ve birkaç küçük adayla birlikte Madagaskar Cumhuriyeti'ni oluşturur. Afrika kıyılarının açığındaki öbür adalardan Mauritius bağımsız bir devlettir. Zengibar Adası Tanzanya'nın, Bioko ise Ekvator Ginesi'nin yönetimindedir.

İklim koşulları Afrika'yı değişik bölgelere ayırır. Ekvatorun kuzeyinde ve güneyinde yağmur ormanları kuşağı uzanır. Yağmur ormanlarının sınırından başlayan savanlar (otlaklar) kuzeyde Sahra, güneybatıda Kalahari çöllerine açılır. Çöl iklimi daha kuzeye çıkıldığında yerini Akdeniz kıyılarının, daha güneye inildiğinde de Güney Afrika'nın ılıman iklim koşullarına bırakır.

Bu iklim farklılıkları Afrika insanının yaşamını ve tarihini de biçimlendirmiştir. Yaşam koşullarının güç olduğu orman ve çöllerde küçük topluluklar halinde yaşayan insanlar, düzlük yerlerde ve savanlarda büyük devletler kurabilmişlerdir. Güneydeki ve kuzeydeki ılıman kıyılar ise yüzyıllar boyunca Asyalı ve Avrupalı göçmenleri kendine çekmiştir.

Yüzey Biçimleri

Çok değişik yüzey biçimlerini barındıran Af-

Her yanı denizlerle çevrili olan Afrika kıtası yalnızca Sina Yarımadası'yla Asya'ya bağlanır.

rika'nın doğusu ve güneyi yüksek, batısı daha alçaktır. Doğudaki yüksek bölge, kuzeyde Etiyopya'nın 4.500 metreyi geçen dağlık alanlarından güneyde 3.300 metreyi geçen Draken Dağları'na (Drakensberg) kadar uzanır. Bu iki büyük dağlık bölgenin arasında Doğu Afrika Yaylası, Güney Afrika ve Zimbabve' nin bozkırları gibi daha alçak yaylalar yer alır.

Dağlık alan Afrika'nın doğusunda en büyük yükseltilere ulaşır. Bunlar, Orta Kenya' daki Kenya Dağı'nın karlarla kaplı, 5.199 metre yükseklikteki doruğu ile Tanzanya'daki, 5.895 metre yükseklikteki Kilimanjaro Dağı'dır.

Batıya doğru arazi giderek alçalır ve dağlık alanlar seyrekleşir. Sahra'daki Ahaggar ve Tibesti dağlarının en yüksek noktası 3.415 metre, Fas'tan başlayarak Cezayir ve Tunus'a kadar uzanan Atlas Dağları'nın en yüksek tepesi ise 4.165 metredir. Batı Afrika'nın en yüksek bölümü, 4.000 metreyi geçen Kamerun Dağı ile 1.500 metreye ulaşan Gine Dağları'dır.

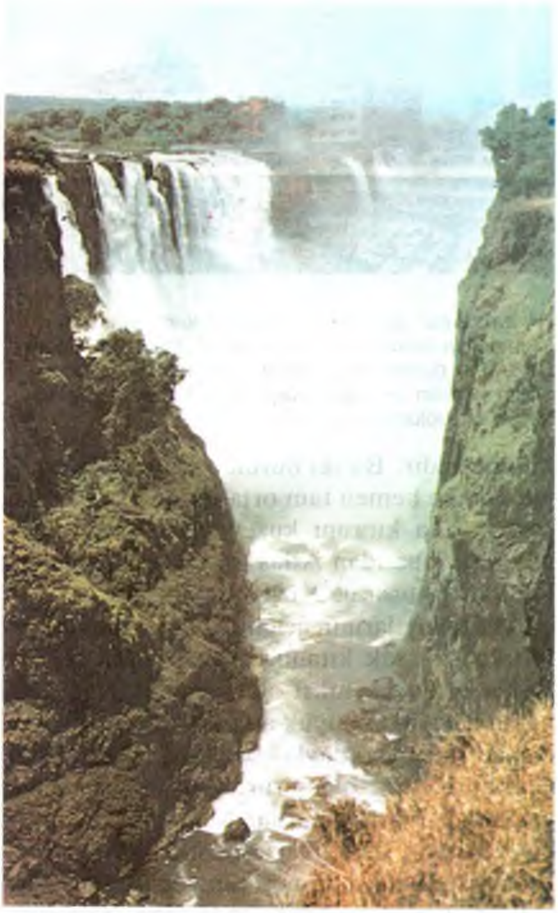
Kıtanın en çarpıcı yüzey biçimleri, Rift Sistemi olarak bilinen, doğudaki bir dizi çatlak ya da uçurumdur. Asya'nın batısından Afrika'nın doğusuna kadar iki kıtada 6.400 km boyunca uzanan bu çatlağın Afrika'daki görünümü derin ve uzun, dar vadilerdir.

Kıtanın iç bölümünde bir dizi çöküntü ve çukur yer alır. Batıdaki Nijer ve Çad, doğudaki Sudan, ortadaki Zaire, güneydeki Kalahari çukurları bunların başlıcalarıdır.

Akarsu ve Göller

Nil, Kongo, Nijer, Zambezi gibi dünyanın en büyük akarsularından birkaçı Afrika'dadır. Dünyanın en uzun ırmağı olan Nil, ana kolu Beyaz Nil'in kaynağından başlayarak 6.650 km boyunca uzanır. Irmağın akışını yer yer çağlayanlar böler. Bu çağlayanlardan biri, II. Assuan Barajı'nın oluşturduğu Nâsır Gölü'yle kaplanmıştır.

Kongo (Zaire) Irmağı Afrika'nın ikinci uzun ırmağıdır. Birçok kolla beslenerek, ekvator yakınındaki geniş alanlarda akar. Çağlayanlarla kesintiye uğradığından ancak yer yer ulaşıma elverişlidir. Nijer Irmağı Gine' den doğar, geniş bir yay çizerek kuzeye ve

Picturepoint

Victoria Çağlayanı'nın ana kolu, derin vadiye yaklaşık 100 metre yükseklikten dökülür.

doğuya akar, sonra güneye dönerek Gine Körfezi'ne dökülür. Afrika'nın güneyinde, doğuya doğru akan Zambezi üzerinde, 108 metre yüksekliğindeki Victoria Çağlayanı ve Kariba Barajı vardır.

Afrika'da, çoğu bütün çığırı boyunca ulaşıma elverişli olmayan daha birçok büyük ırmak vardır. Kıtanın batısındaki Senegal, Gambia ve Volta, güneyindeki Oranj, Rovuma ve Limpopo ırmakları bunlardandır.

Büyük Göller olarak bilinen göller zinciri Afrika'nın doğusunda yer alır. Bu göllerin birçoğu Rift Sistemi'nin kimi bölümlerini kaplar ve derinlikleri deniz düzeyinin çok altına iner. Afrika göllerinin en büyüğü, geniş bir çukurda yer alan ve Kuzey Amerika'daki Superior Gölü'nden sonra dünyanın ikinci

büyük tatlı su gölü olan Victoria Gölü'dür. Gene bir çukur gölü olan kuzeybatıdaki Çad Gölü'nün derinliği ve alanı, mevsimlik yağışlara bağlı olarak yıl boyunca değişir.

İklim

Afrika'nın büyük bölümü tropikal ve astropikal iklim kuşaklarında yer alır. Yalnız kıtanın kuzeyindeki Akdeniz kıyılarında, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin güney ve güneybatı kesimleri ile kıtanın doğusundaki yüksek yerlerde ılıman iklim egemendir.

Bu iklim kuşaklarını belirleyen en önemli etken aldıkları yağış miktarıdır. Bütün yıl yağış alan ekvator yakınındaki düzlüklerde yılın 160 günü şiddetli yağış görülür. Batı kıyısı ormanları da bol yağış alır. Ekvator kuşağının kuzeyi ve güneyi yılın beş-altı ayında kesinlikle yağışlıdır. Bu yağışları, ara sıra sağanaklarla kesilen kurak bir mevsim izler. Güneye ve kuzeye gidildikçe azalan yağış Sahra ve Kalahari çöllerinde iyice azalır. Kıyının ılıman kuşağı kış aylarında genellikle orta yağışlıdır.

Afrika'nın büyük bölümünde sıcaklık fazla değişmez ve çöller ile ekvatordaki kimi bölgeler dışında, ender olarak 27°C'nin üstüne çıkar. Sahra'da ise günbatımından sonra sıcaklık donma noktasına düşebilir. Afrika'nın doğusundaki ve güneyindeki dağlık bölgeler batısındaki alçak bölgelerden daha serindir.

Bitki Örtüsü

Afrika'nın büyük bölümü ya savanlar ya da çöllerle kaplıdır. Sık ormanlar kıtanın ancak onda birine yayılır. Sıcak ve nemli ekvator bölgelerinde sert odunlu, yüksek ağaçlardan oluşan tropikal yağmur ormanları yetişir. Tepede birleşen ağaç dalları, çok az güneş ışığı geçiren, çatı gibi bir kubbe oluşturur. Işığın azlığı nedeniyle orman tabanındaki bitki örtüsü seyrektir.

Afrika'nın tropik bölgelerinde, tarım alanları açmak için yüksek ağaçlı ormanlar kesilince bunların yerini daha kısa boylu ve daha az yararlı ağaçlar almış, bu yeni ormanların tabanında sık bir bitki örtüsü gelişmiştir. Kıtanın bu bölgelerindeki ağaçlar kışın yapraklarını dökmeyen türlerdendir.

Orman kuşağını çevreleyen daha kurak iklim bölgelerinde, otlakların ve yer yer ormanların bulunduğu savanlardaki bitki örtüsünün boyu 3,5 metreye ulaşırken çöllere doğru bitkilerin boyu kısalır ve bozkır otlarına dönüşür. Buralardaki açık alanlar tahıl üretimine ve hayvancılığa elverişlidir.

Savanların kuzeyinde ve güneyinde iklim giderek kuraklaşır, otlakların yerini çöller alır. Zaman zaman yağan şiddetli yağmurların hemen buharlaştığı Sahra'yı insanlar binlerce yıldır vahadan vahaya ulaşarak geçmektedir. Yeraltı su kaynaklarıyla beslenen bu vahalar hurma ağaçlarının ve başka bitkilerin yetiştiği tek sulak alanlardır.

Afrika'nın güney ve kuzeyindeki kıyı bölgelerinde Akdeniz tipi bitki örtüsü egemendir. Dağlık bölgelerde iklim ve bitki örtüsü yüksekliğe bağlı olarak değişir.

Hayvan Varlığı

Sahra'nın güneyindeki savanlar hayvan türleri açısından eşsiz bir zenginlik sergiler. Bu kesimde hem fil, zürafa, zebra, suaygırı ve antilop türlerinden oluşan otçul hayvan sürüleri, hem de bu otçul hayvanlarla beslenen aslan, çakal, sırtlan gibi etçil hayvanlar yaşar.

Yağmur ormanları maymun, yarasa, uçan sincap gibi ağaçta yaşayan birçok hayvanın yanı sıra goril, leopar, kuyruksüren gibi yerde yaşayan hayvanları da barındırır. Afrika'nın yerli hayvan türlerinin başında geyik, Berberi koyunu, dağkeçisi ve araptavşanı gelir. Kuş, balık, sürüngen ve böcek türlerinin zenginliği çarpıcı boyutlardadır.

Afrika'nın tropikal bölgeleri zararlı asalakların üremesi için uygun bir ortamdır. Birçok yerde rastlanan kancalı bağırsak solucanları kansızlığa yol açarken, bazı sivrisinek türleri de insanlara sıtma ve sarıhumma bulaştırır. Çeçe sinekleri hem insanlara, hem de at ve sığırlara uyku hastalığı taşır. Çeçe sineklerini yok etmek için yoğun çalışmalar yapılmaktadır.

Öbür zararlı böcekler göçmen çekirgeler ile termitlerdir (beyaz karıncalar). Çekirge sürüleri kimi zaman yolları üstündeki bütün ekinleri yok ederek Afrika kıtasını boydan boya aşar; termitler ise tahtaları yiyerek ahşap yapılara büyük zarar verir.

Satour

Afrika'daki büyük hayvanlardan birçoğu soylarının tükenmesi tehlikesiyle karşı karşıyadır. Filleri, zebraları ve boğa antiloplarını görmek için dünyanın her yanından gelen ve artık tüfek yerine fotoğraf makinesi kullanan gezginler safari gezilerine çıkarlar.

Afrika'da birçok yabani hayvan türünün yanı sıra sığır, koyun, keçi, domuz ve kümes hayvanları gibi çeşitli evcil hayvanlar da vardır. Atlar ancak ılıman kuşakta ve çayırlarda yetiştirilebilir. Kuzey Afrika'da çok bol bulunan develer aslında Asya'dan getirilmiştir. Bir zamanlar Sahra'yı aşan uzun yolculukların tek aracı deveydi; ama bugün, çölün bir ucundan öbür ucuna düzenli seferler yapan motorlu taşıtlar vardır.

Afrika'da birçok hayvan türünün azalmasında, doğal kaynakların giderek tükenmesinin ve nüfus artışının büyük payı vardır. Topraklar çiftliklere ve sanayi kentlerine dönüşürken birçok hayvan yerinden olmakta, yoğun avlanma da hayvan sayısını giderek azaltmaktadır. Hayvan soylarının tükenmesini önlemek için birçok Afrika hükümeti avlanmanın yasak olduğu geniş koruma alanları kurmuştur. Kenya'daki Tsavo ve Tanzanya'daki Serengeti ulusal parkları gibi koruma alanları, hayvanların serbestçe dolaştığı çok geniş ve açık hayvanat bahçelerini andırır.

Tarih

19. yüzyıldan önce Afrika'nın büyük bölümünde, her biri kendi yönetimine, çoğu kez kendi diline ve kültürüne sahip bağımsız devletler vardı. Değişik dinlerin ve bu dinlerden kaynaklanan özgün sanat biçimlerinin beşiği olan Afrika'da bugün de dans, müzik ve heykel ılanında çeşitli üsluplar görülür.

Hıristiyanlık ve Müslümanlık Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in ölümlerinden kısa bir süre sonra Afrika'ya ulaştı. Ne var ki Afrikalılar'ın çoğu geleneksel toplum düzenlerini koruyabildikleri sürece yerel dinlerine bağlı kaldılar. 17. yüzyıla kadar Afrika büyük uygarlıkların ve imparatorlukların beşiği oldu. Daha sonra küçük krallıklar yaygınlaştı.

Afrikalılar'ın ilk ilişkiye geçtikleri yabancılar doğulular, özellikle de Araplar'dı. 9. ve 10. yüzyıllarda Arap denizciler Kızıldeniz'den Madagaskar Adası'na kadar bütün Doğu Afrika kıyılarında ticaret merkezleri kurdular.

15. ve 16. yüzyıllarda gerçekleşen coğrafi keşifler yeni kıtaların Avrupa ülkelerince keşfedilmesine ve sömürgeleştirilmesine (yönetimleri altına alınmasına) yol açmıştı. İlk coğrafi keşifler ve sömürgeci yayılma, Portekiz ve İspanya krallarının ayrıcalık tanıdığı ticaret şirketleri aracılığıyla gerçekleştirildi. Bu şirketlere çoğu kez sömürgeleri yönetme görevi de verildi. Afrika'nın tropikal bölgeleri 15. yüzyıldan başlayarak önce altın, sonra köle ticareti nedeniyle Avrupalılar'ın akınına uğradı. Özellikle Güney Afrika'ya giden beyaz göçmenler, geri dönmemek üzere bu bölgeye yerleştiler. 1440'larda ilk kez Batı Afrika'dan altın tozu ve köleler Portekiz'e gelmeye başladı.

1494'te papa, yeni keşfedilen toprakları ve insanları Portekiz ile İspanya arasında paylaştırdığını Tordesillas Antlaşması'yla açıkladı. Buna göre Afrika kıyıları, Hindistan ve Brezilya ile birlikte Portekiz'e bağışlandı.

Yerli halk belirli malları yalnızca sömürgeci ülkelerin şirketlerine satmaya zorlandı. Sömürgeci ülkelerin üretimiyle rekabet edebilecek ürünlerin yetiştirilmesi kısıtlandı ya da yasaklandı. Örneğin Portekiz, kendi sömürgelerinde zeytin, zeytinyağı ve üzüm üretimini yasakladı; şekerpancarı üretimini özendirirken şeker yapımını durdurdu. Usta dokumacılar sömürgelerden sürüldü, yalnızca en kaba kumaşların dokunmasına izin verildi.

Sömürgecilik yöntemlerini daha da geliştiren İspanya, Afrika'nın güçlü kuvvetli erkeklerini yakalayıp köle olarak satan şirketlerden aldığı köleleri Amerika'daki kolonilerinde (sömürgelerinde) çalıştırmaya götürdü. Köle ticaretinin sürdürüldüğü 400 yıl boyunca Afrika, 75 ile 90 milyon arasında genç erkeğini yitirdi. Bu dönemde Amerika'ya 15 milyon köle getirilmişti. Aradaki fark, köleleştirilen Afrikalılar'ın yolda ya da Afrika'daki bekleme depolarında ölmesinden kaynaklanmaktadır.

Sömürgecilik 17. yüzyılda Fransa ve Hollanda'nın, 18. yüzyılda Fransa ve İngiltere'nin, 19. yüzyılda ise yalnızca İngiltere'nin egemenliğinde sürdü.

20. yüzyılın başında bütün kıta İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, İspanya, Belçika ve Portekiz arasında bölüşülmüştü. I. Dünya Savaşı'nda Almanya yenilince, onun sömürgeleri zafer kazanan ülkeler arasında bölüşüldü.

Bugünkü Afrika ülkelerinden yalnızca Etiyopya sömürge olmadı. 20. yüzyıla gelindiğin-

de Liberya ve Mısır bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bugün Afrika'da yalnızca Réunion Fransa'ya bağlı bir ada devletidir.

Sömürgeci Ülke	Afrika Ülkesi	Bağımsızlık Tarihi
Belçika	Zaire	1960
	Ruanda	1962
	Burundi	1962
Fransa	Tunus	1956
	Gine	1958
	Burkina Faso	1960
	Benin	1960
	Kongo	1960
	Madagaskar	1960
	Moritanya	1960
	Senegal	1960
	Fildişi Kıyısı	1960
	Mali	1960
	Togo	1960
	Nijer	1960
	Çad	1960
	Orta Afrika Cumhuriyeti	1960
	Gabon	1960
	Cezayir	1962
	Cibuti	1977
Fransa-İngiltere	Kamerun	1960
	Mauritius	1968
Fransa-İspanya	Fas	1956
İngiltere	Güney Afrika Cumhuriyeti	1910
	Mısır	1922
	Sudan	1956
	Gana	1957
	Nijerya	1960
	Sierra Leone	1961
	Tanzanya	1961
	Uganda	1962
	Kenya	1963
	Malavi	1964
	Zambia	1964
	Gambia	1965
	Botsvana	1966
	Lesotho	1966
	Svaziland	1968
	Seyşeller	1976
	Zimbabve	1980
İngiltere-İtalya	Somali	1960
İspanya	Ekvator Ginesi	1968
İtalya	Libya	1951
Portekiz	Gine-Bissau	1974
	Angola	1975
	Cabo-Verde	1975
	Mozambik	1975
	São Tomé ve Príncipe	1975

Özellikle son 30 yıldan bu yana ulusal bağımsızlık hareketleri, askeri darbeler, dış müdahaleler ve ırk ayrımcılığına karşı mücadeleler Afrika kıtasını sarsmaktadır.

1960'larda kıtanın büyük bölümü yeniden Afrikalılar'ın yönetimine girdi. Yalnız Güney Afrika'daki ırk ayrımı politikası güden beyaz yönetim bugün de siyasal iktidarı elinde tutmaktadır.

Sömürge yönetimleri döneminde Afrika'nın büyük bir bölümü gelişemedi. Çünkü bu yönetimler yüzyıllar boyunca Afrika halkının yaşam düzeyini iyileştirmeden, kıtanın madenlerini, hammaddelerini ve öteki zenginliklerinin başlıca amacı, kıtanın kaynaklarını Bağımsızlık sonrasında yeni Afrika yönetimlerinin başlıca amacı kıtanın kaynaklarını halklarının yaşam ve eğitim düzeyini yükseltmek için kullanmak oldu.

Ekonomi

Ülkeden ülkeye değişiklikler göstermekle birlikte Afrika ekonomisinin ortak özelliği geçmişte bir sömürge ekonomisi oluşudur. Sömürgeci ülkeye hammadde sağlayan ve bu ülkenin işlenmiş mallarına zorunlu pazar olan ülkelerde gelir çok az sayıdaki üründen elde edilirdi. Bağımsızlığına kavuşan ülkelerin hemen hepsi bu durumdan kurtulmaya, ürünlerini çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Ancak sanayileşme ve kalkınma büyük ölçüde sermaye birikimine bağlı olduğundan, gerekli parasal kaynakların sağlanması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Hızla dış borçlanmaya başvuran ülkelerin büyük bölümü, Nijerya gibi borçlarını ödeyemez duruma düşmektedir.

Afrika ülkelerinden pek çoğunun ekonomisi, çağdaş teknolojiden yoksun araç, gereç ve yöntemlerle yapılan tarımsal üretime dayanır. Her 100 Afrikalı'dan 80'i, 15 ile 20 kulübeden oluşan köylerde yaşar. Kıta topraklarının ancak yüzde 10'u ekilebilmektedir. Bu nedenle Afrika ülkelerinin ekonomik kalkınma hızı çok düşüktür (1970-79 arasında ulusal gelirlerin ortalama yıllık büyüme hızı yüzde 1'in altındaydı).

Afrika'da "geçimlik" ve "ticari" olmak üzere iki tür üretim yapılır. Afrikalılar'ın geleneksel geçim kaynakları olan avcılık, yabani bitkileri toplama, tarım ve hayvancılık halkın geçimini ancak karşılar. Nüfusun "ticari üretim" yapan bölümü ise pazarda satmak üzere ürün yetiştirir ya da imalat ve madencilik alanında çalışır.

Bugün Afrika dış ticaretinin yaklaşık yüzde 75'i Avrupa, ABD ve Japonya arasında bölüşülmüştür.

Picturepoint

Sulama kanalları Nil Irmağı'nın suyunu hurma, pamuk ve tahıl tarlalarına taşır. Kahire'nin güneyinde, Sakkara'daki bu sulama kanalının arkasında Mısır piramitlerinin en eskisi olan Basamaklı Piramit görülüyor.

Tarım

Afrika'nın batısındaki tropik ormanlarda yetişen ve tatlı patates ile yerelmasına benzeyen yam bitkisi buralarda yaşayan halkın temel besinidir. Tropik bölgenin doğu kesiminde temel besin maddesi muz, Afrika'nın güneyinde mısır, çayırlık yerlerde ise mısır, darı ve yayla pirinci gibi tahıllardır. Çayırlıklar aynı zamanda hayvancılığa da elverişlidir.

Afrikalılar tarıma açmak istedikleri yerlerdeki bitkileri elbirliğiyle keser, köklerini yakar ve bu alanı bir mevsim için ektikten sonra yeni bir yere göçerler. Tarıma açılan alanlar, bitkilerin yeniden büyümesi için birkaç yıl işlenmeden bırakılır. Böylece aşırı ekim nedeniyle toprak verimliliğinin azalması önlenmiş olur.

Bugün Afrika ülkelerinin çoğu besin maddelerini dış ülkelerden satın almak zorundadır. Çünkü daha fazla besin üretimini zorunlu kılan nüfus artışı ve kentlerin büyümesi karşısında, ancak geçimlik ürünü sağlayabilen geleneksel yöntemler yeterli olmamaktadır. Bu nedenle Afrika yönetimleri makineli tarım yöntemleri uygulayarak besin üretimini, gübre kullanımını özendirerek de toprak verimliliğini artırma çabasındadır.

Sahra'yı çevreleyen topraklardaki uzun kuraklık dönemleri nedeniyle, kıta topraklarının hemen hemen yarısında yaşayan halk açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ama, Afrika'nın bu bölümü için olağan olan bu kuraklık açlığın nedenlerinden yalnızca biridir. Nüfus fazlalığı, gübre ve tarım ilaçlarının yeterince kullanılmaması, tarım alanındaki hükümet yatırımlarının azlığı ve ülkelerin geri kalmışlığı da açlık nedenleri arasında sayılabilir. Durumun en ciddi boyutlara ulaştığı Etiyopya'da yedi milyon kişi açlıkla karşı karşıyadır.

Afrika'nın birçok bölgesinde belirli ürünler yalnızca yurtiçi ve yurtdışı pazarlara satılmak için üretilir. Dünya palmiye çekirdeği üretiminin büyük bölümünün ve bundan elde edilen palmiye yağı ile kakaonun üçte ikisinin kaynağı Afrika'dır. Önemli miktarda üretilen pamuk, sisal keneviri, çay, kahve, kauçuk ve yerfıstığı da ihraç edilir.

Ormancılık ve Balıkçılık

Orman ürünleri Afrika'nın değerli ihraç malları arasındadır. Tropik ormanlardan abanoz, maun ve mobilya yapımında çok aranan öbür sert odunlar elde edilir. Afrika'nın kuzeyinde ise şişe mantarı üretilir. Fas'ta ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nde balıkçılık kuruluşlarının önemli olmasına karşılık, ticari balıkçılık kıta düzeyinde önemli bir gelir kaynağı değildir.

Madencilik

Afrikalılar 2.000 yıldır demir, bakır ve altın gibi madenleri çıkarıp işlemektedir. Afrika'nın batısındaki ormanlık alanlardan çıkarılan altını eskiden Afrikalı tüccarlar Sahra boyunca taşıyarak Avrupa ve Asya ülkelerine satıyorlardı. Avrupalılar Yenidünya'yı keşfedinceye kadar Afrika'dan gelen altını kullandılar. Bugünkü Zimbabve'den çıkarılan altın kıyıya taşınarak Hindistan'a ihraç edilirdi.

Sömürgecilik döneminde madencilik gelişti, birçok yeni maden yatağı bulundu. Günümüzün bağımsız Afrika devletleri de maden kaynaklarının geliştirilmesine büyük önem vermektedir.

Kıtanın en gelişmiş madencilik bölgeleri Güney Afrika Cumhuriyeti, Zimbabve, Zambia ve Zaire'nin Katanga yöresidir. Bu bölgelerden çıkarılan çeşitli madenler arasında en önemlileri altın, elmas, bakır (Zambia'nın bakır kuşağından), platin, vanadyum, kobalt, uranyum, asbest ve kromdur.

1950'lerde Libya ve Cezayir'in Sahra bölgelerinde zengin petrol ve doğal gaz yatakları bulundu. Petrol ve doğal gaz Nijerya'nın kıyı bölgelerinde, Mısır Arap Cumhuriyeti'nde ve Gabon'da da çıkarılır. Güney Afrika Cumhuriyeti, Zimbabve, Nijerya ve Fas'ta büyük kömür yataklarının bulunmasına karşılık öbür yörelerde kömür azdır.

Sanayi

Afrika'daki sömürge yönetimlerinin temel uygulaması kıtanın hammaddelerini dış ülkelere satmaktı. Bağımsız Afrika ülkeleri kendi imalat sanayilerini geliştirerek sömürge tipi ekonomi modelini kırmaya yöneldiler. Bugün gelişmekte olan imalat sanayilerinin bir bölümü, yerel olarak üretilen tarım ürünlerini işlemeye, bir bölümü de iç tüketim mallarını üretmeye yöneliktir.

Afrika'nın en sanayileşmiş ülkesi olan Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ekonomisi zengin maden kaynaklarına ve ucuz Afrikalı işgücüne dayanır.

Afrika'nın güneyindeki öbür ülkelerden Zimbabve, Zambia ve Zaire daha az sanayileşmiştir. Kuzey Afrika'daki Mısır Arap Cumhuriyeti, Tunus, Cezayir ve Fas'ta ağır sanayi ile tüketim malları sanayisi gelişmiştir. Afrika'nın doğusunda ve batısında sanayi genellikle başkentlerin çevresinde yoğunlaşır.

Enerji

Afrika'nın başlıca enerji kaynağı ırmaklardır. Akarsu gücünden yararlanmak için 20. yüzyılın ortalarında pek çok büyük proje başlatılmış, bunlardan bir bölümü henüz tamamlanamamıştır. Gana'daki Volta Irmağı'nda, alüminyum sanayisine enerji sağlamak ve elektrik üretmek amacıyla bir baraj yapılmıştır. Nijerya'nın Kainji bölgesinde de, planlanan demir-çelik sanayisine enerji sağlamak üzere, Nijer Irmağı üzerinde benzer bir proje geliştirilmiştir. Zimbabve'de Zambezi Irmağı üzerindeki Kariba Barajı ve Mısır Arap Cumhuriyeti'nde Nil Irmağı üzerindeki Assuan Barajı da elektrik enerjisi üretir.

Ulaşım

Afrika'nın büyük bölümünde yeterli bir ulaşım ağı yoktur. Karayolu ve demiryolu ulaşımı yalnızca sanayileşmiş yörelerde gelişmiştir. Ulaşım ekonomik gelişmenin en önemli öğelerinden biri olduğu için, Afrika hükümetlerinin çoğu ulaşım olanaklarını geliştirme çabasındadır.

Eğitim ve Sağlık

Geleneksel Afrika toplumlarında çocuklar topluluk içinde eğitilir, yaşamlarını nasıl kazanacaklarını ve nasıl davranacaklarını ana babalarından, aile büyüklerinden öğrenirlerdi. 19. yüzyılda Afrika'ya gelen Hıristiyan misyonerler (din adamları) Avrupa'daki eğitim sistemlerini burada uygulamaya başladılar. Ama Avrupalılar'ın sömürge yönetimleri genellikle eğitime çok az para ayırdığından milyonlarca Afrikalı okuma yazma eğitimi alamadı.

Alexander Lawrence-Camera Press (üstte) *J. Allan Cash*

Afrika halkı çok çeşitli işlerle geçimini sağlar. **Üstte**: Dar es-Selâm'ın Kariakoo pazarında ürünlerini satan kadınlar. Pazarcılık geleneksel olarak kadınların işidir. **Altta**: Bir platin ocağında çağdaş madencilik araçlarıyla çalışan Afrikalı erkekler.

Bugün Afrika'nın bağımsız hükümetleri, halklarını sanayileşmiş bir dünyanın yaşam biçimine hazırlamak gibi çok büyük bir eğitim göreviyle karşı karşıyadır. Bütün Afrika ülkelerinde eğitim sorumluluğunu devlet üstlenmiştir. Bununla birlikte birçok hükümetin bütün halka eğitim olanakları sağlamak için yeterli parasal kaynağı olmadığından, günümüz Afrika'sında pek çok çocuk okula gidemez.

Çağdaş bir devleti yönetmek için gerekli olan yönetici ve teknisyen kadrosunu yetiştirmek amacıyla birçok ülkede üniversiteler kurulmuştur. Dünyanın en eski üniversitesi, 10. yüzyılda Kahire'de kurulmuş bir İslam kurumu olan El-Azhar Üniversitesi'dir. Fas ve Tunus'ta da eski Müslüman üniversiteleri vardır. Sömürge döneminde Avrupa eğitim modeline uygun birkaç üniversite kurulmuşsa da, yükseköğretimde asıl gelişme 20. yüzyıl ortalarında başlamıştır. Bugün büyük Afrika ülkelerinin hepsinde en az bir yükseköğretim kurumu vardır.

Güney Afrika Cumhuriyeti'nde eğitim, bu ülkedeki ırkları birbirinden ayrı tutma politikasına uygun olarak kesin bir ayrımcılığa dayanır. Afrikalılar, Avrupalılar ve Asyalılar ayrı ayrı okullara gider, ayrı konularda eğitilirler. Afrikaner dilindeki *Apartheid* sözcüğüyle adlandırılan bu ırk ayrımcılığı politikası 20. yüzyılın son döneminde ülkede büyük huzursuzluklara ve şiddet olaylarına yol açmış, öbür ülkelerce eleştirilip kınanmıştır.

Sömürge yönetimi altındayken çok az doktoru ve hastanesi olan Afrika'da bugün genel sağlık düzeyini yükseltmek, sıtma, uyku hastalığı ve veremle savaşmak için büyük çabalar harcanmaktadır.

AFRİKA DİLLERİ. Afrika'da 1.000'e yakın dil konuşulur. Bu sayı bütün dünyada konuşulan toplam dil sayısının yaklaşık dörtte birine eşittir. Afrika dilleri, ortak kökenli dilleri içeren dört dil ailesine ayrılır. Bunlar Afrika-Asya (Hami-Sami), Nijer-Kongo, Nil-Sahra ve Koisan dilleridir. Bu dil ailelerinin birbirinden çok değişik dilleri içermesi, bu dillerin büyük olasılıkla yüzyıllar önce, örneğin Avrupa dillerinin oluşmasından çok önce konuşulduğunu gösterir. Günümüzdeki Afrika-Asya ve Nijer-Kongo dil ailelerinin ataları olan diller belki de 10.000 yıl öncesine dayanmaktadır.

Sahra'nın kuzeyinde 80 milyon kişinin konuştuğu Arapça (*bak.* ARAPÇA) Afrika-Asya dil ailesinin bir üyesidir ve Afrika'nın en yaygın dilidir. Bir başka Afrika-Asya dili olan Berberi dilini ise Kuzey Afrika'nın orta ve batı bölümlerinde yedi milyon kişi konuşur. Çölde yaşayan Tuaregler bu sayının içindedir.

Sahra'nın güneyinde ilginç bir dil çeşitliliği görülür. Nijer-Kongo dil ailesi, bilinen 800'ü aşkın diliyle en geniş dil grubudur. Bu dillerin en tanınanları arasında Svahili ve Zulu gibi Bantu dilleri de bulunur. Svahili dilini Afrika' nın doğusunda 20 milyon kişi, Zulu dilini ise Afrika'nın güneyinde dört milyon kişi konuşmaktadır. Afrika-Asya dil ailesinden Çad grubu, Batı Afrika'da konuşulan 150 dili içerir. Bunlardan Hausa'yı anadili olarak konuşanlar 20-25 milyon kişi dolayındadır. Bu sayı Sahra'nın güneyinde herhangi bir başka dili konuşanların sayısından fazladır. Bununla birlikte, nüfusu birkaç yüzü geçmeyen küçük köylerde konuşulan Çad dilleri de vardır. Bazen birbirine komşu köylerde yaşayanlar bütünüyle farklı diller konuşurlar. Bu büyük çeşitlilik çoğu kimsenin birden çok dil bildiği anlamına gelir. Bu insanlar anadillerine ek olarak en az bir dil daha bilirler. Birden çok dil konuşma, kamu eğitimi ve kitle iletişimi gibi ulusal görevlerin yerine getirilmesindeki güçlükleri artırdığından sorun yaratmaktadır. Sınırları içinde 250'yi aşkın dilin konuşulduğu Nijerya gibi bir ülkede, bütün bu dillerde kitap, gazete yayımlamanın, radyo-TV programları hazırlamanın ne denli güç olduğu ortadadır.

Ticaret ve Yazışma Dilleri

Afrika'da konuşulan 1.000'e yakın dil arasında, bir milyondan daha çok kişinin konuştuğu dillerin sayısı 30'u geçmez. Afrikalılar bu büyük çeşitliliği gidermenin bir yolu olarak ortak ticaret ve yazışma dilleri (*Lingua Franca*) geliştirmişlerdir. Örneğin Svahili dili Kenya ve Tanzanya'nın resmi dili olduğu gibi, bütün Doğu Afrika'da da ortak dil olarak kullanılır. Nijerya'nın kuzey ve Nijer'in güney bölgelerinde konuşulan Hausa dili, Batı Afrika'nın bu kesiminde ve başka bölgelerinde ortak dil

olarak benimsenmiştir. Benzer biçimde, hem resmi ulusal dil, hem de ortak dil olarak kullanılan Amhara dili Etiyopya'da çok yaygındır. Lingala Orta Afrika'da yaygın olarak konuşulur ve aynı bölgenin ortak dilidir. İngilizce, Fransızca ve Portekizce gibi Avrupa dilleri de sömürge döneminden bu yana Afrika ülkelerinde ortak dil olarak kullanılır. Böylece Afrikalı bir çocuk ilk ve ortaokulda anadiline ek olarak bir Afrika dili ile bir Avrupa dili öğrenmek zorunda kalabilir.

Birçok bölgede, Avrupa ve Afrika dillerinin bölgesel karışımlarından oluşan ve "karma dil" adı verilen diller geliştirilmiştir. Batı Afrika'da karma İngilizce, Eski Fransız Batı Afrikası bölgelerinde de temeli Fransızca olan bir karma dil konuşulur. Güney Afrika' da ise temeli Hollanda dili olan Afrikaner dili İngilizce'nin yanı sıra resmi dil olarak kullanılır.

Afrika Dillerinin Özellikleri

Afrika dillerinin, bazıları dünyanın öbür dillerinde ender görülen ya da hiç bulunmayan birkaç önemli özelliği vardır. Birçok Afrika dili "tonlu" (titremli) dildir. Bu dillerdeki sözcükler, konuşma sırasında ses perdesinde yapılan değişikliklerle farklı anlamlar kazanır. Bunun için genellikle üç ayrı ses yüksekliği kullanılır. Örneğin Nijerya'nın orta bölgesinde konuşulan İgala dilindeki *awo* sözcüğü, yüksek-yüksek, yüksek-alçak gibi değişik tonlamalarla söylenebilir. Bu tonlamaların her biri aynı sözcüğe "beçtavuğu", "delik" gibi değişik anlamlar yükler. Zaire'de konuşulan ve bir Nijer-Kongo dili olan Kele'de ise *alambaka boili* deyimi tonlamaya bağlı olarak "o (erkek) ırmak kıyısını gözledi" ya da "o (erkek) kaynanasını suda haşladı" anlamlarına gelebilir!

Afrika dillerinin ilginç ve karmaşık özellikleri bu kadarla da bitmez. Zimbabve ile Mozambik'te konuşulan Şona dilinde "onun" ya da "onların" demenin 256 değişik yolu olduğu ileri sürülmüştür. Afrika'nın güneybatısında yaşayan Buşman (San) ve Hotanto (Koikoi) topluluklarını da kapsayan yaklaşık 100.000 kişinin konuştuğu Koisan dilinde "şaklama" denen ünsüzler bulunur. Afrika dışında hiçbir dilde bulunmayan bu seslerin bir örneği, Türkçe'de beğenmeme ya da kabul etmeme durumlarında kullanılan "cık" sesine benzer. Bir başka örneği de dudakları büzerek çıkarılan yumuşak bir öpücük sesine benzetilebilir.

Bazı Afrika dillerinin, örneğin Kuzey Afrika'daki Arapça ve Berberi dili ile Etiyopya' daki Amhara dilinin eski bir geçmişe dayanan yazılı edebiyatları vardır. Hausa, Svahili ve Nil-Sahra dil ailesinden Kanuri gibi dillerde Arap yazısından kaynaklanan geleneksel yazı

AFRİKA DİLLERİ VE DİL AİLELERİ

NİJER-KONGO DİLLERİ
Bantu: Baganda, Batsvana, Kikuyu, Kongo, Ruanda, Rundi, Sotho, Svahili, Şona, Zulu.
Bantu dışı: Fulani, İbo, Mandingo (Malinke), Mende, Mosi, Tvi, Volof, Yoruba.

NİL-SAHRA DİLLERİ
Kanuri, Masai, Nuer, Nübye dili ve öbürleri

AFRİKA-ASYA (HAMİ-SAMİ) DİLLERİ
Amhara dili, Arapça, Berberi dili, Gala, Hausa, Somali ve öbürleri.

KOİSAN DİLLERİ
Hotanto (Koikoi), Ksam (Güney Buşman ya da San dili), Kung (Kuzey Buşman ya da San dili) ve öbürleri

MALEZYA-POLİNEZYA DİLLERİ
Malgaş

Haritada gösterilen diller ve dil aileleri o bölgede konuşulan tek dil olmadığı gibi yalnızca o bölgeye de özgü değildir.

sistemleri benimsenmiştir. Bununla birlikte günümüzdeki Afrika yazı sistemlerinin pek çoğu Latin kökenli alfabelere dayanır. Hausa, Svahili ve Zulu gibi dillerde basılan yayınların sayısı günden güne artmaktadır.

AFRİKA EDEBİYATI bir sözlü edebiyat geleneği olarak doğmuş ve 20. yüzyıla kadar bu özelliğini korumuştur. Evrenin yaratılışına ilişkin efsaneler sözlü edebiyatın ilk ürünleridir. Tanrılara tapınırken söylenen övgü ve kehanet şarkıları, kabilelerinin tarihini anlatan saz şairlerinin şiirleri, ergenliğe ulaşan çocuklara dinsel bilgilerin ve kabile tarihinin öğretilmesi, atasözleri, bilmeceler ve hayvan öyküleri Afrika edebiyatının sözlü geleneğini oluşturur. Kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü edebiyat ürünleri toplum kurallarının yerleşip pekişmesine ve dilin zenginliklerinin öğretilmesine de yardımcı olur.

Şiir en çok kullanılan sözlü edebiyat biçimidir. Kişiler başlarına gelen önemli olayları şiir diliyle birbirlerine aktarırlar. Afrika sözlü edebiyatının önemli bir özelliği de şiirlerin şarkı biçiminde söylenmesidir. Şiirler en çok tanrıları, insanları, hayvanları, bitkileri ve kentleri övmek için söylenir. Avcı şiirleri, kehanet şiirleri, büyücü şiirleri, maskeli eğlencelerde okunan şiirler, şarkılar ve doğaçtan söylenen şiirler en yaygın şiir türleridir. Büyülü sözcüklerle örülmüş bazı şiirlerin törenlerde okunduğu zaman iyilik ya da kötülük getireceğine inanılır.

Tanrılara ve yaratılışa ilişkin öyküler de sözlü edebiyat geleneği içinde zengin bir yer tutar. Bazen efsanevi bir kral, bazen bir kentin kurucusu, bazen de doğaüstü yaratıklar tanrılaştırılarak gizemli tanımlama ve nitelemelerle anlatılır.

Öykülere konu olan hayvanların başında tavşan, kaplumbağa ve örümcek gelir. Bu hayvanların en önemli özellikleri insanları aldatabilecek kadar akıllı olmalarıdır. Bu öyküleri anlatanlar bir yandan hayvanları överken, bir yandan da insanın kusurlarını alaya alırlar.

Halkların bilgi birikimini, davranış biçimlerini, yaratıcılık ve mizah duygularını yansıtan atasözleri Afrika sözlü edebiyat geleneğinde çok yaygındır. Afrika'da konuşma ve tartışma becerisi bu atasözlerinin kullanımına dayanır. Konuşmacı ne kadar çok atasözü kullanırsa o kadar bilgili sayılır.

20. yüzyılla birlikte Afrika edebiyatındaki sözlü gelenek yerini yavaş yavaş yazılı edebiyata bırakmıştır. Çağdaş Afrika edebiyatında çeşitli Afrika dillerinin yanı sıra, bir zamanlar kıtaya yerleşmiş sömürgeci beyaz Avrupalılar'ın diliyle, yani Fransızca, İngilizce ve Portekizce yazılmış yapıtlara da rastlanır.

Afrika'nın Bantu dilleri konuşulan kesimlerinde, 19. yüzyılın sonlarında açılan misyoner okullarıyla, okuryazarlık ve Hıristiyanlık etkisi aynı zamanda yaygınlaştı. Bu dönemde Afrikalı yazarlar kendi kültür geleneklerinden uzaklaşarak batı edebiyatının türlerini benimsediler. Yapıtlarında, Hıristiyanlar'ı "iyi", Hıristiyan olmayanları "kötü" olarak tanımladılar. Bantu dillerinde ürün vermiş sanatçılar arasında Thomas Mokopu Mofolo (1876-1948) 20. yüzyıl Afrika edebiyatının ilk önemli romancısı sayılır.

Batı Nijerya halklarınca konuşulan ve sözlü geleneği çok zengin olan Yoruba dilinde özgün edebiyat ürünleri 1940'larda yayımlanmaya başladı. Daniel O. Fagunwa (1903-63) Yorubalar arasında çok sevilen bir yazar oldu. Ruhlar, canavarlar, tanrılar ve cadılarla dolu serüven romanlarında üslubu son derece canlıdır ve mizah duygusu ağır basar. Daha sonra yetişen Amos Tutuola (doğumu 1920) da Fagunwa'dan etkilendi. Çağdaş Yoruba edebiyatı ayrıca tiyatro alanında da başarılı ürünler verdi.

Afrika dilleri içinde köklü yazılı edebiyat geleneği olan tek dil, Arap harflerinin kullanıldığı Svahili dilidir. Bu dilde 17. yüzyıldan günümüze ulaşan örneklere rastlanır. Bunlar çoğunlukla Arap, İran ve Urdu etkileriyle yazılmış şiirlerdir. Konu bakımından kahramanlık şiirleri başta gelir; düzyazılarda ise destan etkileri görülür. Daha Avrupalılar Afrika'ya gelmeden önce Svahili dilinde yazılmış tarih kitapları da vardır. Svahili dilinin 20. yüzyılda en tanınan yazarı Shaaban Robert'tir (1909-62). Yapıtlarında İslam ve Hıristiyan kültürlerinin izleri bir arada görülür.

Afrika'da Fransızca edebiyat, Fransız yönetiminin uyguladığı sömürgeci siyasete bir tepki olarak doğdu. Senegalli Léopold Sédar

Senghor (*bak.* SENGHOR, LÉOPOLD SÉDAR) 1930'larda Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nde okurken, "siyah güzeldir" sloganıyla Afrika kültürünün zenginliğini savunan Négritude sanat akımını başlattı. 1947'de Afrika'nın önde gelen edebiyat dergisi *Présence africaine*'i (Afrika'nın Varlığı) yayımlamaya başladı. 1948'de hazırladığı *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache* ("Yeni Zenci ve Madagaskar Şiiri Antolojisi") ise Afrikalı aydınları önemli ölçüde etkiledi. Bu akıma katılanlardan Camara Laye'nin (1928-80) *le Regard du roi* (1954; "Kralın Bakışı") adlı romanı Afrika edebiyatının başyapıtlarından biri sayılır. Gene Senegalli Sembene Ousmane (*bak.* OUSMANE, SEMBENE) da sömürge yönetimlerinin içyüzlerini sergileyen romanlarıyla dünyaca tanınan bir yazar oldu.

İngilizce 18. yüzyıldan başlayarak Afrika'da yazı dili olarak kullanıldıysa da, bu dilde bir Afrika edebiyatı ancak 1950'lerde ortaya çıkabildi. Nijeryalı Chinua Achebe (*bak.* ACHEBE, CHİNUA), uyanmakta olan Afrika'nın çelişkilerini sergilediği yapıtlarıyla ünlendi. Nobel Edebiyat Ödülü almış ilk Afrikalı yazar olan Wole Soyinka (*bak.* SOYİNKA, WOLE) da Nijeryalı'dır. Gambialı Lenrie Peters (doğumu 1932) ve *Night of My Blood* (1971; "Kanımın Karanlığı") adlı yapıtın yazarı Ganalı Kofi Awoonor (doğumu 1935) da İngilizce ürünler vermiş önde gelen Afrikalı şairlerdendir. 1961'de yayımlanmaya başlayan *Transition* (Değişim) adlı edebiyat dergisi genç yazarlara yer vererek özellikle Doğu Afrika'da edebiyatın gelişmesine katkıda bulundu. Bunlar arasında Kenyalı James Thiong'o Ngugi (doğumu 1938) ve Ugandalı Grace Ogot (doğumu 1930) sayılabilir.

Afrika'da Portekizce yazılan şiirler, ilk kez 1958'de *Antologia da Poesia Negra de Expressão Portuguesa*'nın ("Siyahların Portekizce Yazdıkları Şiirler Antolojisi") yayımlanmasıyla tanındı. Afrika ülkelerinin sömürgeciliğe karşı özgürlük ve bağımsızlıklarını savunmalarıyla dikkati çeken bu şairler arasında 1975'te Angola devlet başkanı olan Agostinho Neto (1922-79) da vardı.

Güney Afrika edebiyatı geleneksel kültürle beslenerek 19. yüzyılda ürünler vermeye başladı, 20. yüzyılda birçok önemli yazar yetişti. Bunların çoğu bu ülkedeki ırkçı yönetim tarafından tutuklandı, hapsedildi, kimileri de yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar. Başka ülkelere yerleşen Güney Afrikalı yazarlar, ülkelerindeki ırkçı yönetimin uygulamalarını dünya kamuoyuna duyurdukları gibi edebiyatlarının tanınmasını da sağladılar.

Güney Afrika'da edebiyat Bantu dilleri, Afrikaner dili ve İngilizce olmak üzere üç ayrı kanalda gelişti. Giderek güç kazanan Bantu dillerindeki edebiyat özellikle Thomas Mofolo'nun 1925'te yayımlanan *Chaka*'sı ile ünlendi. Zulular'ın büyük önderi Şaka'nın (Chaka) destanı olan bu kitap büyük başarı kazandı ve birçok yazara örnek oldu. Bantu edebiyatının en parlak temsilcileri ise, Siyahlar'ı yoksulluğa sürükleyen koşulları yüreklilikle ortaya koyan Benedict Wallet Vilakazi (1906-47), Lesotholu romancı O. K. Matsepe ve şair Maditsi'dir.

Güney Afrika'ya yerleşen sömürgecilerin konuştukları, Hollanda dilinden türemiş Afrikaner dilindeki ilk yazılı yapıtlar I. Dünya Savaşı sonrasında görüldü. Öncüler arasında Elsa Joubert, Anna Louw ve şair Van Wyk Louw (ölümü 1970) sayılabilir. Düşünceleri nedeniyle dokuz yıl hapse mahkûm edilip sonra yurdunu terk etmek zorunda kalan şair Breyten Breytenbach ve gene yurtdışında yaşamak zorunda kalan André Brink, Afrikaner edebiyatının en ünlü iki adıdır. Güney Afrika'daki İngilizce edebiyat yapıtlarında ırk ayrımı politikasının insanlık dışı olduğu vurgulanır. *Song of the City* (1945; "Kentin Şarkısı") ve *Mine Boy* (1946; "Madenci Çocuk") romanlarının yazarı Peter Abrahams (doğumu 1919) ve *The Conservationist* (1974; "Korumacı"), *A Soldier's Embrace* (1980; "Askerin Kucaklayışı") adlı romanlarıyla dikkati çeken Nadine Gordimer (doğumu 1923), *Ağla Sevgili Yurdum*'un (*Cry the Beloved Country*; 1948) yazarı Alan Paton (doğumu 1903), *Barbarları Beklerken (Waiting for the Barbarians*; 1980) ve *Michael K Nasıl Yaşadı*'nın (*Life and Times of Michael K*; 1983) yazarı John M. Coetzee (doğumu 1940), şair Oswald Mitshali (doğumu 1940) İngilizce yazan başlıca yazarlardır. (Afrika'nın kuzeyindeki Arap ülkelerinin edebiyatları için *bak.* ARAP EDEBİYATI.)

Asya-Afrika Yazarlar Birliği'nin merkezi Kahire'dedir. Bu birliğin süreli yayın organı olan ve çeşitli dillerde yayımlanan *Lotus* dergisiyle de Afrikalı yazarların ürünleri çeşitli ülkelere ulaşmaktadır.

AFRİKA HALKLARI. İnsan soyunun Afrika'nın doğusunda evrimleştiğine ilişkin güvenilir kanıtlar vardır. Tanzanya'nın Olduvai Boğazı yöresinde ve Etiyopya'da yapılan kazılarda, iki-üç milyon yıl öncesinden kalma,

Daily Telegraph Colour Library

Çağdaş Afrika: Kenya'nın canlı ve kalabalık başkenti Nairobi 1899'da bir demiryolu şantiyesi olarak kurulmuştu.

alet yapan en eski insan kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Büyük bir olasılıkla toplu yerleşim ilk önce Afrika'da gerçekleşmiş, daha sonra dünyanın öteki bölgelerine yayılmıştır (*bak.* İNSANIN KÖKENİ).

Afrika'nın bugünkü nüfusu genellikle dört ana gruba ayrılır. Birincisi, çoğunluğu Afrika-Asya (Hami-Sami) dil ailesinden Arapça, Berberi ve Amhara dillerini konuşan Kuzey Afrika halklarıdır. Bunlar bin yılı aşkın bir süredir o topraklarda yaşayan, Kopt Kilisesi'ne bağlı Hıristiyanlar ile Müslüman halklardır. Kültürel ve tarihsel bakımdan Ortadoğu'nun bir uzantısı sayılan bu halklar, binlerce yıldır kervanların gidip geldiği Sahra üzerinden Batı Afrika ile de bağlantılıdır. Arap ticaret dünyasının bir parçası olan Doğu Afrika kıyılarında konuşulan Svahili dili, Arapça sözcükler ile Bantu dilbilgisinin bir bileşimidir (*bak.* AFRİKA DİLLERİ).

İkinci grup, Sahra'nın güneyinde en kalabalık nüfusu oluşturan ve geleneksel olarak "zenci" diye adlandırılan insanlardır. Kuzey Afrikalılar'dan çok daha koyu renkli olan bu halklar oldukça yakın bir zamana kadar küçük siyasal birimler halinde, toprakla uğraşarak ve birbirinden farklı dinsel geleneklere bağlı olarak yaşıyorlardı. Dilleri Ortadoğu dillerinden çok değişiktir. Tropikal Afrika halklarının büyük bölümü Kongo-Kordofan grubuna bağlı dilleri konuşur.

Üçüncü grup avcılık ve toplayıcılıkla geçinen halklardır. Bu halkların en tanınmışları Kalahari'de yaşayan Buşmanlar (Sanlar) ile Zaire (Kongo) yağmur ormanında yaşayan Pigmeler'dir. Bazı arkeologlar, genellikle çok ufak tefek olan bu insanların Afrika'ya ilk yerleşenlerin soyundan geldiklerine inanırlar. Buşmanlar ve Pigmeler yüzyıllar boyunca Bantu dilleri konuşan çiftçilerle yakın ilişki içinde olduklarından yaşamları da birbirinden etkilenmiştir.

Son olarak, 19: yüzyılın sonunda İngiltere, Fransa, Portekiz, Belçika ve Almanya'dan gelerek Afrika'ya yerleşen Avrupalı sömürgeci göçmenler sayılabilir. Bunlardan başka, ticaret yapmak için Hindistan'dan ya da Ortadoğu'dan gelmiş insanların soyundan olanlar da vardır. Bugün Afrika ülkelerinin çoğunda, siyasal etkileri az olan Avrupalı ya da Asyalı göçmenlere yerleşik halk gözüyle bakılmaz. Yalnızca Güney Afrika'da beyaz bir azınlık bugün de siyasal gücü elinde tutmaktadır (*bak.* GÜNEY AFRİKA).

Yerleşim Yöreleri

Afrika nüfusu kıtada düzensiz bir dağılım gösterir. Sahra ve Kalahari çölleri gibi geniş

Daily Telegraph Colour Library

Geleneksel Afrika: Orta Afrika'daki Malavi'de kadınlar kuyudan su çekiyorlar.

alanlarda yerleşim çok seyrektir. Oysa Mısır, Göller Bölgesi, Nijerya'nın güneyi gibi yerler yüzyıllardan beri yoğun bir yerleşmeye sahne olmuştur. Geçen yüzyılda Zaire, Zambia ve Güney Afrika'daki bakır ve altın madeni çevresinde nüfus yoğunlaşmıştı. Eski sömürge yerleşmelerinden bazıları, örneğin Zaire'nin başkenti Kinşasa, Kenya'nın başkenti Nairobi, Nijerya'nın başkenti Lagos ve Güney Afrika'nın başkenti Johannesburg zamanla büyük kentlere dönüştü. Gene de Afrikalılar'ın büyük bölümü hâlâ kırsal kesimde yaşamaktadır.

Afrika nüfus sayımlarından elde edilen veriler çok güvenilir ve güncel değildir. Bu nedenle doğum ve ölüm oranları doğru hesaplanamamaktadır. Bununla birlikte Afrika nüfusunun bütün öbür kıtalardan daha hızlı arttığı varsayılır. Bunun bir nedeni hastalıklarla savaşta kullanılan yeni ilaçların etkisidir. Gene de birçok Afrika ülkesinin ekonomisi nüfusunu besleyecek güçte olmadığı için, zaman zaman korkunç bir açlık tehlikesiyle yüz yüze gelinmektedir.

Afrika Devletleri

19. yüzyıldan önce Afrika'nın büyük bir bölümü küçük devletlere ayrılmıştı. Her birinin kendi bağımsız hükümeti, değişik bir dili, yasaları ve töreleri vardı. Bunların bir bölümü Avrupa ve Asya'da olduğu gibi karmaşık yönetsel yapıları olan krallıklardı. Eski Mısır, Meroe (bugünkü Sudan), Gana Krallığı, Mali ve Songay (Batı Afrika otlaklarının bulunduğu yer), Bunyoro, Buganda, Ruanda, Burundi (Doğu Afrika'da büyük göllerin dolayları) bu krallıklar arasında sayılabilir. Bazı toplulukların ise esnek ve basit bir örgütlenme biçimi vardı. Nijerya'daki Tiv, Afrika'nın doğusundaki Kikuyu ve Masai gibi bu tür toplumlarda, aynı soydan gelen krallar, meslekten yargıçlar ve askerler yoktu. Siyasal kararlar ve anlaşmazlıklar kabile toplantılarında tartışılarak sonuçlandırılırdı. Günümüzde de hâlâ eski yöneticilerin soyundan gelme kralların egemenliğinde bazı topluluklar bulunmaktadır.

Eski Afrika toplumlarından çoğunun yazı dili yoktu. Özel olarak seçilmiş kişiler gelenekleri, töreleri, yasaları, ülkenin tarihini ezberler ve bunları başkalarına öğretirlerdi. Bu kişilerin bellekleri kitapların yerini tutardı. Birçok gelenek bu yöntemle yüzyıllarca korunabilmiştir.

Yaşama Biçimleri

Her devletin, siyasal kurumlara, yaşama biçimine, doğum, topluluğa kabul edilme, evlenme ve ölüm törelerine sıkı sıkıya bağlı bir dini vardı. Afrika topluluklarının çoğunda ataların kendi soylarından gelen insanları sevdiğine ve koruduğuna inanılır, onlara kurbanlar sunulurdu. Büyücülere inanış da çok yaygındı. Geleneksel inanca göre büyücüler kızdıkları ya da kıskandıkları kişilere büyü yaparak zarar verebilecek yetenekteydiler (*bak.* BÜYÜ VE BÜYÜCÜLÜK).

The Hutchison Library

Nijerya'da, Sokarta yakınlarındaki pazar yerinde satışa sunulan toprak testi ve çömlekler.

Kuzey ve Batı Afrika devletlerinin çoğu erken tarihlerde İslam dinini benimsemişti. Akdeniz kıyılarından Sahra'nın güneyine ve otlaklardan Atlas Okyanusu kıyılarındaki ormanlara kadar uzanan bir alanda Müslüman devletleri kuruldu. 14. ve 16. yüzyıllarda kurulmuş olan Mali ve Songay krallıkları ile Kuzey Nijerya'daki Hausa Krallığı bunlar arasındadır. Bugün Müslümanlık Batı Afrika'da hâlâ yayılmaktadır.

Sömürge döneminde Avrupalı misyonerler (din adamları) Afrika halklarına Hıristiyanlığı aşılamaya çalıştı. Başlangıçta Afrikalı halkların birçoğu bu dini benimsedi. Ama sonradan Afrikalı Hıristiyanlar kitlesel olarak

The Museum of Primitive Art

Wallace Collection

The Museum of Primitive Art

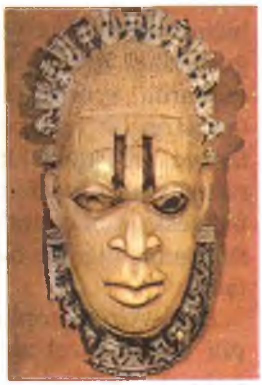

Geleneksel Batı Afrika sanatından örnekler. **Üstte**: Gana'daki Asantiler'in yaptığı altın bir maske. **Üstte solda**: Benin'den, kral ve maiyetini gösteren tunçtan bir Nijerya levhası. **Altta solda:** Benin'den, krallık gücünü simgeleyen tunçtan bir leopar. **Altta ortada**: Liberya'daki Ngereler'in boyalı tahta, kumaş parçaları ve mermi kovanlarından yaptıkları bir maske. **Altta sağda:** Fildişinden oyulmuş bir Nijerya maskesi.

The Museum of Primitive Art

The Museum of Primitive Art

misyonerlerin kiliselerinden koptu ve Hıristiyanlık ilkeleriyle geleneksel Afrika dinlerinin karışımı olan kendi "bağımsız" kiliselerini kurdular.

Afrika'da geleneksel olarak bir erkek birden çok kadınla evlenebilirdi. Ama bu uygulama zenginlerin harcıydı; çünkü Afrika topluluklarının çoğunda erkek, gelin için başlık parası öderdi. Başlık olarak kızın babasına sığır ya da bakır süs eşyası gibi değerli armağanlar sunulurdu. Bazı topluluklarda ise erkek kendi evini kurmasına izin verilinceye kadar uzun bir süre kayınbabasının işlerinde çalışmak zorunda kalırdı. Çocukların dünyaya gelmesi her zaman mutlu bir olay olarak karşılanır, çocuksuz olmak en büyük felaketlerden biri sayılırdı.

Afrika'nın kimi yörelerinde bu gelenekler hâlâ sürdürülüyor. Gene de, paranın kullanılmaya başlaması, tarım ve sanayi ürünleri ticaretinin artması, göçmen işçilerin yaygınlaşmasıyla artık en uzak köyler bile değişmeye başlamıştır.

Picturepoint

Kamış işçiliği gibi geleneksel köy sanatları Afrika'nın yerel ekonomisinde bugün de önemini korumaktadır.

Kadınların büyük ölçüde bağımsız olduğu Afrika topluluklarının sayısı pek azdır. Yoruba'da (Nijerya) kadın tüccarların kendi hesaplarına çalışarak zengin oldukları biliniyor. Kimi devletlerde ise kadınların azımsanamayacak siyasal etkinlikleri olmuştur. Ama kadınların ezici çoğunluğu hâlâ babalarının ve kocalarının denetim ve baskısı altındadır; pek çoğu da babalarının seçtiği erkekle evlenmek zorundadır. Bazı Afrika ülkelerinde artık kadınlara erkeklerle eşit eğitim olanakları tanınmaktadır. Bu ülkelerde kadınların durumunun eskisi kadar umutsuz olmadığı söylenebilir.

Sanat ve Müzik

Afrika halkları çeşitli sanatlar aracılığıyla duygularını anlatmakta çok başarılıdır. Resim ve heykel sanatlarının çok eski bir geçmişi vardır. Taş Devri'nden kalma binlerce yıllık kaya resimleri ve oymaları anlatım gücünden hiçbir şey yitirmemiştir. Batı Afrika'nın özgün heykel geleneği çağdaş batı sanatını alabildiğine etkilemiştir. Nok'ta bulunan 2.000 yıllık küçük kil heykelciklerden, dünyanın en güzel tunç heykelleri sayılan İfe ve Benin'deki büstlere kadar, en zengin oyma ve heykel sanatı ürünlerinin Nijerya'da olduğu kabul edilir.

Afrika'ya özgü aletlerle çalınan geleneksel Afrika müziği karmaşık ritmiyle ünlüdür. Bu müzik dinlemekten çok dans etmek içindir ve çeşitli ritimlere uygun pek çok dans biçimi doğmuştur. Afrikalı kölelerle Amerika'ya taşınan Afrika müziği, bugün bütün dünyada beğeniyle dinlenen caz ve benzeri müzik türlerinin de kökenidir.

AFRİKAMENEKŞESİ. Mor, pembe, şarap rengi ya da beyaz çiçekli afrikamenekşeleri bugün birçok ülkede saksı çiçeği olarak evleri süsler. Oysa anayurdu olan Doğu Afrika'nın kırlarında bu bitkiler kendiliğinden yetişir ve doğadaki 20 kadar türün hepsi mor çiçeklidir. Afrika'dan alınarak daha soğuk iklimli ülkelere götürüldüğünde bu kır bitkileri bir salon çiçeğine dönüşmüş ve renk renk, yalın ya da katmerli çiçekler açan birçok çeşidi üretilmiştir.

Afrikamenekşesinin Türkiye'de yaygın olarak yetiştirilen türü *Saintpaulia ionantha*'dır.

Öbür akraba türlerin çoğu gibi bu bitkinin de gövdesi yoktur; yürek biçimindeki tüylü yapraklar doğrudan kökten çıkar ve uzun saplarıy-

ABC Ajansı

Afrikamenekşesi iyi bakılırsa bütün bir yıl çiçek açabilir.

la yatay olarak yayılır. Gene uzun sapların üstünde tek tek açan çiçekleri de kokulu menekşeyi andırır (*bak.* MENEKŞE).

Afrikamenekşesi nemli havayı ve ışığı sever, ama doğrudan güneşe dayanamaz. Kışın daha az olmak koşuluyla hep aynı ölçüde ve çok düzenli aralarla sulanması gerekir. Kesilen yaprakların sapını toprağa daldırarak üretilen afrikamenekşesi çokyıllık bir bitkidir. İyi bakıldığında uzun yıllar yaşar ve sulama suyuna çiçek gübresi katıldığında bütün yıl çiçek açar.

AFRODİT ya da APHRODİTE, Yunan mitolojisinde aşk ve güzellik tanrıçasıdır. Yunanlılar Afrodit'in Kıbrıs'tan geldiğini varsayarlar. Bir söylenceye göre tanrılar kralı Zeus'un kızı olan Afrodit, bir başka inanışa göre de deniz köpüklerinden doğmuş ve bir denizkabuğundan karaya çıkmıştır.

Afrodit'e önceleri durgun denizlerin, başarılı yolculukların, bağ ve bahçelerin, gül ve mersin türünden nazlı bitkilerin tanrıçası olarak tapılırdı. Sonradan aşk ve güzellik tanrıçası olarak benimsendi. Tüm tanrıçaların en güzeliydi. Yalnız ölümlü erkekleri değil tanrıları bile baştan çıkarabilecek yetenekteydi. Hoşlandığı ölümlülerin isteklerini yerine getirir, nefret duyduklarına ve gücünü hafife alanlara çok acımasız davranırdı.

Afrodit'in erkeklerin yaşamını nasıl etkilediğine ilişkin pek çok öykü vardır. Örneğin Truvalı Paris, Afrodit'i tanrıça Hera ve Athena'dan daha güzel bularak birinci seçmiş, bunun üzerine Afrodit Paris'e eşlik etmesi için dünyanın en güzel kadınını bulacağına söz vermişti. Bu kadın Zeus'un kızı Truvalı Helen'di. Sparta Kralı Menelaos'un karısı olan Helen'i kaçırması için Afrodit Paris'e yardım etti ve bu olay Truva Savaşı'na (*bak.* TRUVA SAVAŞI) yol açtı. Medea'nın İason'a âşık olmasında ve İason'un Altın Post'u kazanmasında da Afrodit'in parmağı vardır (*bak.* ALTIN POST).

Kimi söylencelere göre Afrodit demircilerin tanrısı Hephaistos'un karısıydı. Sayısız sevgilisi vardı. Bunlardan en ünlüsü savaş

Mansell Collection

Yunan aşk tanrıçası Afrodit. İÖ 100 yılından kalma bu heykel Melos Adası'nda bulunmuştur.

tanrısı Ares'ti. Aşk tanrısı Eros, Ares ile Afrodit'in oğludur. Afrodit'in bir başka sevgilisi de Truvalı Ankhises'tir; Afrodit ile Ankhises'in oğlu olan Aeneas Roma'yı kuran kahraman olarak ünlüdür (*bak.* AENEIS).

Roma mitolojisinde bağ ve bahçelerin koruyucu tanrıçası olarak tapınılan Venüs, sonradan Yunan tanrıçası Afrodit ile bir tutulmuştur.

AFYON haşhaş bitkisinden elde edilen güçlü bir uyuşturucudur. Çok sık kullanıldığında sağlığa zarar verecek, aşırı miktarda alındığında öldürecek kadar zehirli olmasına karşın tıpta ilaç olarak çok kullanılır.

Hindistan, İran, Çin ve Güneydoğu Asya'da yasal ve yasadışı yollardan yapılan haşhaş tarımı Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutar. Nitekim dünyada en üstün nitelikli afyonun üretildiği Afyonkarahisar ili, adının bir parçasını bu maddeden almıştır. Ne var ki, afyonun yanlış ve zararlı kullanımını engellemek amacıyla haşhaş üretimi yurdumuzda da zaman zaman kısıtlanmış, hatta bir süre tümüyle yasaklanmıştır (*bak.* HAŞHAŞ).

Bugün dünyanın en büyük afyon üreticisi olan Hindistan'da haşhaş tohumları kasım ayında, iyice sürülmüş zengin topraklara ekilir. Ocak ayında açan beyaz ya da mor renkli iri çiçekler solarak döküldüğünde, geriye, içinde tohumları taşıyan yeşil haşhaş kapsülleri kalır.

Bu kapsüller hemen hemen yumurta büyüklüğüne ulaştığında dış kabukları çatlayarak açılır. Çatlaklardan sızan beyaz, sütsü özsu toplanır ve iyice sertleşinceye kadar kurutulur. İşlenmek üzere gönderildiği fabrikalarda bütün suyunu atacak biçimde yeniden kurutulur, hamur gibi yoğrulur ve kırmızımsı kahverengi kalıplar halinde pazara sunulur.

Afyon bilinçli ve doğru kullanıldığında çok yararlı bir ilaçtır. Ağrıları ve kaslardaki istemdışı kasılmaları giderir, terletir, halsizlik ve rahatsızlık duygusunu yok eder. Bileşiminde, ağrı kesici ve uyku verici maddeler olan morfin ve kodein oranı yüksektir. Morfinden elde edildiği için bir afyon türevi sayılan eroin de gene çok güçlü bir uyuşturucu ve ağrı kesicidir. Afyonun kâfur içindeki çözeltisi öksürük şurubu olarak, alkoldeki çözeltisi olan afyonruhu ile Dover tuzu ise sinirleri yatıştırıcı ve uyku verici olarak kullanılır.

Ne yazık ki hem afyon, hem de afyondan ve türevlerinden elde edilen ilaçların hepsi bağımlılık yaratıcı maddelerdir. Bu tür bir uyuşturucuyu çok sık kullanan kişiler zamanla onsuz yapamayacak kadar bağımlı duruma gelirler. Uyuşturucu bağımlısının sağlığı bozulur, rengi solar, zayıflar, sindirim güçlüğünden ve kaşıntıdan yakınmaya başlar. Enerjisi tükendiği için sürekli yorgun, halsiz ve isteksizdir. Daha da kötüsü, karşı konulmaz bir istek duyduğu uyuşturucuyu elde edebilmek için her şeyi göze alır. Bütün bu sakıncalarına karşın insana bir an için neşe ve mutluluk duygusu veren afyonun yasadışı kullanımı dünyada oldukça yaygındır. Bir zamanlar bu alışkanlığın çok yerleşmiş olduğu Çin'de, afyon doldurulmuş pipoları ateşe tutarak dumanını içlerine çekerlerdi.

İlaç yapımı dışında herhangi bir nedenle afyonun satılması birçok ülkede uzun yıllar yasaklanmıştı. Ne var ki afyon satışından para kazanan bazı ülkeler haşhaş ve afyon üretiminin durdurulmasına karşı çıkarlar. Bu ülkelerde bugün bile kaçak afyon üretimi yapılmakta, afyondan elde edilen morfin, kodein, eroin gibi "beyaz zehirler" yasadışı yollardan satılmaktadır.

AFYONKARAHİSAR. Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde yer alan Afyonkarahisar ili, doğal yapı ve ulaşım açısından İç Anadolu, Ege ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçit oluşturur. İç Anadolu'nun Ege'ye açılan kapısı olan Afyonkarahisar tarih boyunca çeşitli kültürlerin buluşma ve geçiş yeri olmuştur. Büyük Taarruz bu cephede başlamış, Kurtuluş Savaşı'nın son ve kesin çarpışmaları bu ilde geçmiştir. Afyonkarahisar'ın afyon çıkarılan haşhaşı, şifalı kaplıcaları, madensuları, mermeri, kaymaklı şekeri ve lokumu çok ünlüdür.

AFYONKARAHİSAR İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 14.230 km².
NÜFUS: 666.978 (1985).
İL TRAFİK NO: 03.
İLÇELER: Afyonkarahisar (merkez), Başmakçı, Bayat, Bolvadin, Çay, Dazkırı, Dinar, Emirdağ, İhsaniye, İscehisar, Sandıklı, Sincanlı, Sultandağı, Şuhut.
İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Frig kaya anıt mezarları; Afyonkarahisar Kalesi; Gazlıgöl ve Sandıklı kaplıcaları; Ulucami; Gedik Ahmed Paşa Külliyesi; Arkeoloji Müzesi; Kocatepe ve Zafer anıtları.

Doğal Yapı

Afyonkarahisar ilinin toprakları, Ege Bölgesi'nin denize dik uzanan dağları arasında sıkışıp kalmış bir yayla görünümündedir. Bu toprakla-

rın yarıya yakını dağlıktır. Güneyde Toroslar'ın uzantısı olan Sultan Dağları'nın Afyonkarahisar sınırlarına giren ucu, Isparta ile doğal sınır oluşturan Karakuş Dağları'yla 90°'lik bir açı yaparak kesişir. Emir Dağları ile Sultan Dağları arasında, Akşehir ve Eber göllerinin yer aldığı kapalı bir havza vardır. Sandıklı Dağları güneyde Afyon Ovası'na kadar uzanır. Sultan Dağları üzerindeki Topraktepe doruğu 2.581 metreyle ilin en yüksek noktasıdır.

Deniz düzeyinden 1.000 metre kadar yükseklikteki ovalar il topraklarının yaklaşık beşte birini kaplar. Akarsu vadileriyle yarılmış, tarıma elverişli olan bu ovaların başlıcaları Dinar, Dombayova, Sandıklı, Küçük ve Büyük Sincanlı, Şuhut ve Afyon ovalarıdır.

İl topraklarını sulayan küçük akarsuların en önemlileri Kûfi Çayı ile Akarçay'dır. Bu çayların ve kollarının taşıdığı alüvyonlarla zenginleşen ovalar verimli tarım alanlarıdır. Kûfi Çayı Sandıklı-Dinar ovalarının sularını toplayarak Büyük Menderes'e boşaltır. Taşıdığı su miktarı mevsimlere göre değişen bu çay yazın iyice yatağına çekilir, yağışlı mevsimlerde ise taşkınlara yol açar. Afyonkarahisar kapalı havzasından çıkarak Eber Gölü'ne dökülen Akarçay ise, Şuhut Ovası'ndan doğan Kali Çayı ile Sincanlı Ovası'ndan doğan Bacak Deresi'ni alır. Yaz aylarında kuruyacak duruma gelen Akarçay ve kolları da ilkbaharda taşkın tehlikesi yaratır. Kali Çayı üzerinde Selevir Barajı, çok küçük bir akarsu olduğu halde baharda iyice kabaran Seyitler Çayı üzerinde de Seyitler Barajı kurularak sel sularının zararları önlenmiştir.

Afyonkarahisar ilinin sınırları içinde üç göl vardır. İlin doğusundaki Eber Gölü, kıyıları sazlık ve kamışlık olan sığ bir göldür. Denizden 995 metre yükseltideki bu göl sularını küçük bir akarla Akşehir Gölü'ne boşaltır. Yarısı Konya, yarısı Afyonkarahisar sınırları içinde kalan Akşehir Gölü'nün suları ise tuzludur. Burdur çöküntü havzasında oluşan Acı Göl, Denizli ile Afyonkarahisar arasında sınır çizer.

Afyonkarahisar'ın iklimi, kışlarının soğuk ve kar yağışlı, yazlarının sıcak ve kurak olmasıyla Ege Bölgesi'nden çok İç Anadolu'nun bozkır iklimine yaklaşır. İlkbahar ve sonbaharda yağışlar yağmur biçiminde gerçekleşir. İlin ortalama yıllık yağış miktarı 455 milimetredir. En çok yağış mayıs ayında, en az yağış ağustos ayında düşer.

İklim koşullarının etkisiyle ilin bitki örtüsü de daha çok bozkır özellikleri gösterir. Dağların batıya bakan yamaçlarında ormanlıklar yer alırken, yaylalar bozkır görünümündedir. Ormanlar il topraklarının yüzde 10'unu oluşturur.

Tarih

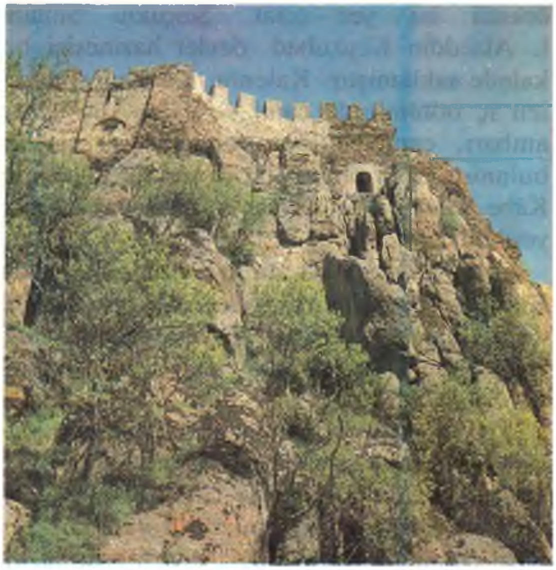
Sandıklı'nın güneyindeki Kusura kalıntıların-

Ege Bölgesi'ndeki Afyonkarahisar ilinin yüzey biçimleri ve iklimi, bu bölge ile İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçiş özelliği taşır.

da yapılan kazılarda, bölgede ilk yerleşmenin İÖ 3000 yıllarına uzandığı saptanmıştır. Yöre o zamandan bugüne kadar sürekli yerleşim yeri olmuş, çeşitli uygarlıkların etkisine girmiştir. İÖ 1800 yıllarında ilin toprakları Hitit

Şemsi Güner

Afyonkarahisar kentinin ortasında, 226 metre yükseklikteki sarp kayalar üzerinde kurulmuş olan Afyon Kalesi Hititler'den kalmadır. Kaleye, kayaların üzerinde oyulmuş basamaklardan tırmanarak çıkılabilir.

Krallığı'nın sınırları içindeydi. Daha sonra bu topraklarda, İÖ 1000 yıllarında Trakya'dan gelen Frigler ve İÖ 700 yıllarında Lidyalılar egemen oldu. Sonraki dönemlerde Persler, Romalılar ve Bizanslılar Afyonkarahisar bölgesini kendilerine bağladılar.

Selçuklular Malazgirt Savaşı'yla Anadolu'ya girdikten sonra, 1115'te Afyonkarahisar'ı topraklarına kattılar. 14. yüzyılın ortalarında il toprakları Germiyanoğulları'nın egemenliğine girdi. 1428'de de Osmanlı topraklarına katıldı.

Kurtuluş Savaşı sırasında iki kez Yunan işgaline uğrayan Afyonkarahisar 27 Ağustos 1922'de işgalden kurtuldu (*bak.* KURTULUŞ SAVAŞI).

Ekonomi

Tarım ve hayvancılık ilin başlıca geçim kaynağıdır. Ekilebilir toprakların en az üçte ikisinde başta buğday ve arpa olmak üzere tahıl yetiştirilir. Daha çok yöre halkınca tüketilen bu tahılların dışında ilin gelir getiren en önemli tarımsal ürünü haşhaştır. Türkiye haşhaş üretiminin yarısını Afyonkarahisar sağlar. Haşhaş kapsüllerinden tıpta yararlanılan afyon, tohumlarından ise yağ çıkarılır. Küspesi de hayvan yemi olarak kullanılır. Şekerpancarı, ayçiçeği ve patates de ilin başlıca tarımsal ürünleridir.

İldeki hayvan varlığının yarıya yakınını koyun oluşturur. Yünü değerli olan tiftik keçisi yetiştiriciliği de gelişme yolundadır.

Yurdun her yanına bağlanan kara ve demiryolları üzerinde olmasına karşın Afyonkarahisar'da sanayi gelişmemiştir. En büyük kuruluşlar devlet yatırımları olan çimento ve şeker fabrikalarıdır. Demiryolu yapımında kullanılan beton travers, ilaç sanayisi için afyon sütünü işleyen alkaloit, et ve süt hayvanı yetiştiriciliğini geliştirmek için kurulan yem, göllerin saz ve kamışlarını değerlendiren selüloz, malt, halı ipliği, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun tereyağı ve peynir fabrikaları ile et kombinası ilde yer alan öteki sanayi işletmeleridir. 2.000 yıllık tarihi olan mermercilik bugün de il ekonomisi için önem taşır.

Afyonkarahisar'ın şifalı yeraltı suları efsanelere konu olmuştur. Örneğin bir söylenceye göre Kral Midas'ın güzelliğiyle ünlü kızı vücudunda çıkan yaralarla çıldırmış, ama Afyonkarahisar'ın şifalı sularıyla yıkandıktan sonra iyileşmiştir. İlin hemen her yerinden fışkıran bu yeraltı suları günümüzde de içme ve kaplıca olarak değerlendirilir. Özellikle Gazlıgöl ve Sandıklı kaplıcalarında sağlık turizmi gelişmektedir. Mineraller yönünden zengin olan Afyonkarahisar maden suyu Kızılay işletmelerinde şişelenerek tüm yurtta satılır.

Haydarpaşa'dan güneye inen demiryolu (eski adıyla Bağdat Demiryolu) ili bir uçtan öbür uca keser. İl merkezi tam anlamıyla bir kavşak yeridir. Ankara ve İstanbul'dan gelen trenler burada batıya ve güneye yönelir. Karayolları açısından da hemen hemen bölgedeki bütün yolların birleştiği yerdir.

İl Merkezi: Afyonkarahisar

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Karahisar-ı Sahib adıyla anılan Afyonkarahisar

Şemsi Güner

Kalenin eteklerinden Afyonkarahisar kentinin görünümü.

kenti bugünkü adını ürettiği afyondan ve kara taşlardan yapılmış görkemli kalesinden (hisar) almıştır. Kent, üzerinde Afyonkarahisar Kalesi'nin bulunduğu tepe ile Cerit ve Ortasivri Kayası adı verilen kayalık tepelerin ortasında, Taşpınar Deresi boyunca kurulmuştur. Güneyinde ise Hıdırlık Tepesi bulunur. Kentin neresinde olursanız olun, başınızı kaldırıp baktığınızda bu tepelerden birini görürsünüz.

Şemsi Güner

Avusturyalı heykelci Heinrich Krippel'in 1936'da yaptığı Zafer Anıtı, Afyonkarahisar'ın Yunan işgalinden kurtuluşunu simgeler.

İlin simgesi olan kale İÖ 1350'de Hitit Kralı II. Murşil tarafından yaptırılmıştır. Bugün yıkık durumda olan kale kentin tarihinde önemli bir yer tutar. Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad devlet hazinesini bu kalede saklamıştır. Kalenin Kız Kulesi denilen iç bölümünde cami ve saray, üç erzak ambarı, cephanelikler ve sekiz su sarnıcı bulunur. Öbür önemli tarihi yapılar Ulucami, Kâbe Mescidi ve Gedik Ahmed Paşa Külliyesi'dir.

Kente ün kazandıran bir başka yapıt da Kurtuluş Savaşı'nı simgeleyen Zafer Anıtı'dır. Anıta, Atatürk'ün "Bütün ezilmiş uluslar, ezenleri bir gün mahv ve perişan edecektir" sözü yazılmıştır.

Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nde Kusura, Yazılıkaya ve Hacılar'dan çıkarılmış tarihöncesi buluntular ile Hitit, Frig, Lidya, Roma ve Bizans dönemlerinin yapıtları yer alır. Gedik Ahmed Paşa Medresesi'nde ve Afyonkarahisar Etnografya Müzesi'nde de Türk-İslam sanatından örnekler ve Afyonkarahisar çevresinden derlenen etnografya yapıtları sergilenir.

Kentin nüfusu 87.033'tür (1985).

AGÂH EFENDİ (1832-1885) Türkiye'de gazeteciliğin öncüsü sayılır. Yedi yıl tıp öğrenimi gören Agâh Efendi okulu bitirmeden ayrıldı ve Fransızca çevirmeni olarak Babıâli Tercüme Odası'nda çalışmaya başladı. 1852-54 arasında, Paris elçiliğine atanan Rıfat Paşa'nın sekreterliğini üstlendi. Yurda dönüşünde Şinasi ile tanıştı ve 1860'ta *Tercüman-ı Ahval* (Durumların Sözcüsü) gazetesini birlikte yayımlamaya başladılar (*bak.* ŞİNASİ). Altı ay sonra Şinasi'nin ayrılması üzerine gazeteyi tek başına çıkarmayı sürdürdü. Özel sermayeyle çıkarılmış ilk Türk gazetesi olan *Tercüman-ı Ahval* bir haber gazetesi olmakla kalmayıp, ülkenin o dönemdeki birçok ekonomik ve toplumsal sorununu tartışmaya açtı. Halkın kolay anlayacağı bir dil kullanılmasına özen gösteren gazete eğitime de önem verdi. Eğitimdeki bozuklukları eleştirdi, çağdaş eğitim anlayışını savundu. Bu anlayışa uygun yayın-

ları nedeniyle bir süre kapatıldı. Agâh Efendi'nin başyazarlığını yaptığı *Tercüman-ı Ahval* Türk basın tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

Agâh Efendi 1861-65 arasında gazeteciliğinin yanı sıra posta bakanlığı görevini de sürdürdü. İstanbul'da güçlü bir posta örgütü kurdu ve 1863'te Türkiye'de ilk kez posta pulu kullanımını başlattı. Bu uygulamayla posta işlemleri büyük ölçüde basitleşti ve çeşitli yanlışlıklar, yolsuzluklar önlendi.

Agâh Efendi yenilikçi aydınların kurduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin 1865'teki ilk üyelerindendir. Bu örgüt Osmanlı aydınları arasından seçilecek üyelerle bir meclis toplanmasını ve ülkenin bu meclisten çıkan yasalarla yönetilmesini savunuyordu. Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınlar bu örgütün önderlerindendi. Padişahın baskıları sonucu Agâh Efendi ve öteki örgüt üyeleri yurtdışına kaçtılar. 1867-71 yılları arasında Fransa, İngiltere ve Belçika'da yaşayan Agâh Efendi Paris'te arkadaşları ile birlikte *Muhbir* (Haberci) ve *Hürriyet* gazetelerini yayımladı. Siyasal etkinliklerden çok gazetecilikle uğraştı.

1871'de padişahın çıkardığı afla yurda dönünce bir süre devlet memurluğu yaptı. Ama II. Abdülhamid padişah olunca görevinden alındı; önce Bursa'da, daha sonra Ankara'da altı ay sürgün yaşadı. Bağışlandıktan sonra Rodos ve Midilli mutasarrıflıklarına getirildi. 1885'te atandığı Atina elçiliği görevinin ilk aylarında öldü.

AGAMEMNON. Eski Yunan efsanelerinde Yunanistan'ın en güçlü prenslerinden biri olarak anlatılan Agamemnon, Miken ve Argos kralıydı. Agamemnon ve kardeşi Menelaos, Sparta kralının kızları Klytaimestra ve Helen ile evliydiler.

Truva kralının oğlu Paris Helen'i kaçırıp Truva'ya götürünce, Agamemnon Yunanistan'ın bütün prenslerini ve soylularını Truvalılar'dan öç almak için birleşmeye çağırır (*bak.* TRUVA SAVAŞI). Prensler çağrıya uyar ve kısa sürede büyük bir ordu ile 1.000'den çok gemi Aulis limanında toplanır. Agamemnon bu ordu ve donanmanın başkomutanı seçilir.

Gemiler denize açılmaya hazırlanırken, bir gün ava çıkan Agamemnon avcılık tanrıçası Artemis'e (Diana) adanmış olan geyiği yanlışlıkla öldürür. Çok öfkelenen Artemis denizlerin rüzgârını keser ve gemiler yelken açamaz. Sonunda Agamemnon tanrıçayla barışmak için kızı İphigenia'yı kurban etmeye karar verir.

Artemis Agamemnon'un geyiği öldürdüğüne pişman olduğunu görünce, İphigenia'nın yerine bir hayvan bırakarak kızı alıp gider. İphigenia'yı bir adaya götürerek rahibe yapar ve adaya gelecek ilk yabancıyı kendisi için

Truvalı kâhin Kassandra, Agamemnon'a, karısı Klytaimestra'nın onu öldürmeyi planladığını haber veriyor.

kurban etmekle görevlendirir. Bir süre sonra İphigenia'nın erkek kardeşi Orestes adaya gelir. İphigenia kurban etmesi gereken kişinin kardeşi olduğunu tam zamanında anlar ve kardeşiyle birlikte adadan kaçar.

Bu arada Aulis'deki Yunan gemileri İphigenia'nın kaybolması üzerine Truva'ya doğru yelken açar. Yunanlılar kenti on yıl süreyle kuşatırlar. Agamemnon ile Yunanlı kahraman Aşil arasında çıkan anlaşmazlığa karşın sonunda Truva alınır ve Agamemnon Yunanistan'a doğru yelken açar. Ama karısı Klytaimestra, İphigenia'nın kaybından ötürü onu bağışlamamıştır. Kocasını öldürmek için Agamemnon'un düşmanı Aigisthos ile birlikte bir plan yapar. Agamemnon'un nasıl öldürüldüğü

konusunda birçok öykü vardır. Bunlardan birine göre, Yunanistan'a döndüğü gece banyodan çıkarken Klytaimestra kralın başına bir bez geçirir ve Agamemnon kurtulmak için çevresini görmeden çabalarken Aigisthos'un yardımıyla onu öldürür.

Yıllar sonra Agamemnon'un kızı Elektra ile kardeşi Orestes, Aigisthos ve Klytaimestra'yı öldürerek babalarının öcünü alırlar.

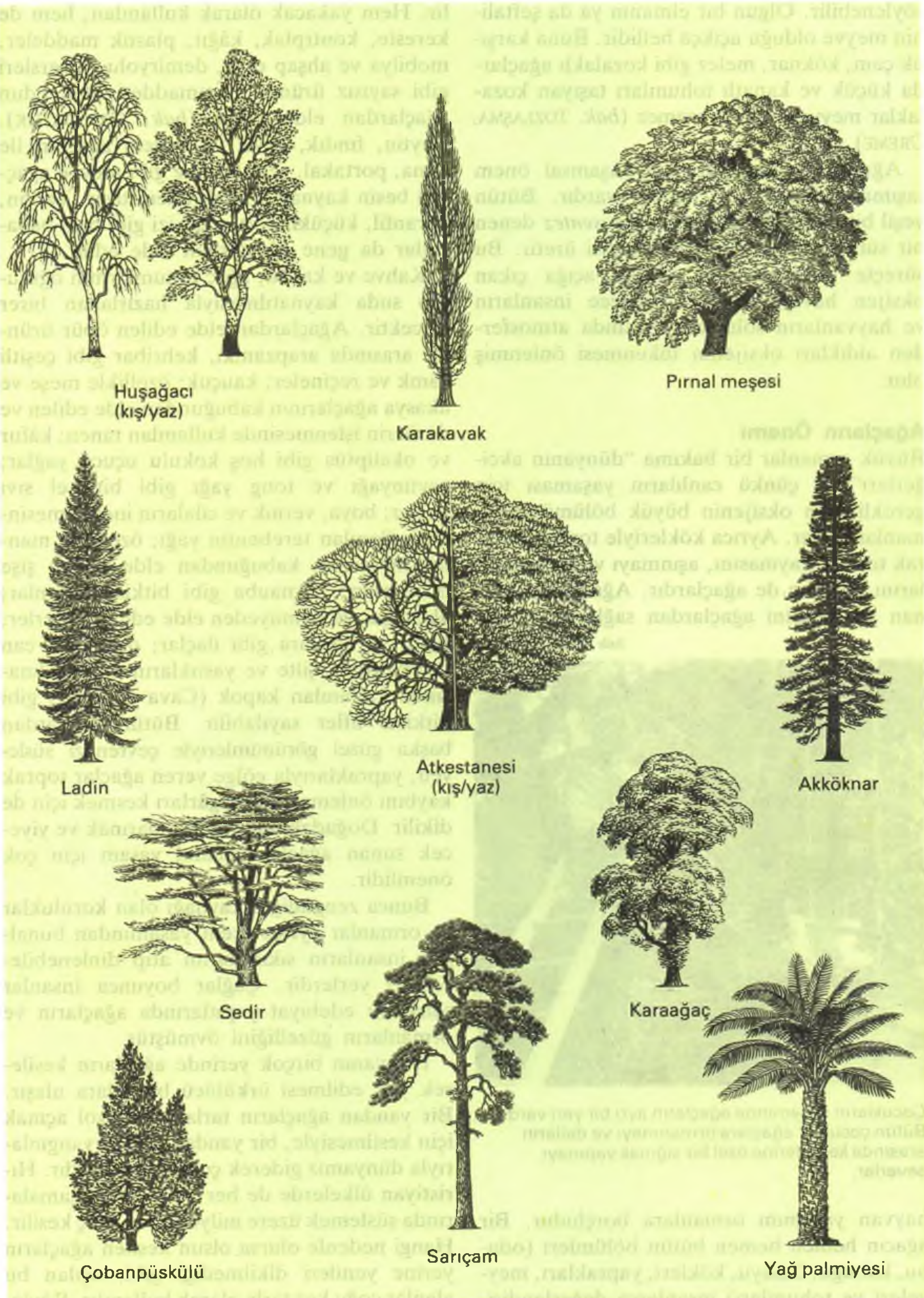
AĞAÇ genellikle tek bir gövdesi olan odunsu bir bitkidir ve bu özelliğiyle öbür odunsu bitkilerden ayrılır. Bir meşenin ya da çamın ağaç olduğu ilk bakışta kolayca anlaşılabilir; çünkü toprakaltında kökleri, toprağın üstünde bir ana gövdesi ve tepesinde bir taç oluşturan dalları vardır. Çalı denen odunsu bitkilerin boyu genellikle ağaçlardan daha kısa, ana gövdeleri de çoğu kez birden fazladır. Gene de ağaçlar ile çalılar arasındaki fark her zaman çok belirgin değildir. Normal koşullarda ağaç kabul edilen bazı bitkiler koşullar değiştiğinde çalıyı andırabilir ya da gerçekte çalı olan birtakım bitkiler zamanla ağaç görünümü alabilir (*bak.* ÇALI). Ağaçlar bugün yeryüzünde yaşayan canlıların en irisidir ve ömürleri bütün hayvanlardan daha uzundur.

Dünyanın en büyük ağaçları California'daki dev sekoyalardır. Bu eyalet halkının "General Sherman" adını taktığı en iri sekoyanın yüksekliği 83 metreyi bulur. Gene California'da yetişen bir çam türü de 4.500 yıldan çok yaşamış örnekleriyle ağaçların en uzun ömürlüsü sayılır. Buzlarla kaplı kutup bölgeleri ve toprağın çok ince taneli bir kum örtüsüne dönüşmüş olduğu çöller dışındaki her yerde ağaç yetişir. Tropik bölgelerdeki ağaçlar sarılıcı bitkilerle birbirine bağlanarak geçit vermeyen gür ormanlar oluşturur. Kanada, Sibirya ve Alaska gibi kuzey bölgelerinde de ulu köknar ormanları yaygındır.

Ağaçlar topraktaki suyu kökleriyle emer ve bütün yeşil bitkiler gibi kendi besinlerini yaprakları aracılığıyla kendileri üretir. Hemen hemen bütün ağaçların kökü toprağın altındadır ve çok uzaklara kadar yayılabilir. Yalnızca mangrov denen bazı tropikal ağaçlarda açıkta olan kökler gövdeden toprağa doğru sarkar. *Yaprakdöken* ağaçlar yılın belli bir mevsiminde, genellikle kışın yapraklarını döker ve yerine yeni tomurcuklar verir. Çoğu kez üstündeki pullarla soğuktan korunmuş olan bu tomurcuklar açıldığında, ağaç yeni sürgün ve yapraklarla donanır. Bu ağaçlardan çoğunun yaprakları geniş ve yassıdır; bu nedenle bu gruba *geniş yapraklı* ağaçlar denir. Yaprak dökmeyen ya da *herdemyeşil* ağaçlar da solan yapraklarını döküp yerine taze yapraklar verir, ama bütün yapraklar aynı anda dökülmediği için bu ağaçlar hiçbir mevsimde tümüyle çıplak kalmaz. Bu gruptaki ağaçların yaprakları genellikle ince ve sivri olduğu için bunlara *iğneyapraklı* ağaçlar ya da kozalakları olduğu için *kozalaklılar* denir. Yaprakdöken ağaçların çoğunlukta olduğu bölgelerde kışın ormanlar ve korular çıplaktır. Oysa daha çok herdemyeşil ağaçlarla donanmış tropik bölgelerde ormanların görünümü bütün yıl boyunca değişmez.

Bir ağacın gövdesindeki halkaları sayarak o ağacın kaç yaşında olduğu anlaşılabilir. Ilıman bölgelerde yetişen ağaçların çoğunda her yıl, bir önceki yılın odununu dıştan saran yeni bir odun katmanı oluşur. Bu katmanlar daire biçiminde olduğundan yıllık halka ya da büyüme halkası diye adlandırılır. Enine kesilmiş bir ağaç gövdesini incelediğinizde bu halkaları kolayca görebilirsiniz. Gövdedeki her halka ağacın yaşadığı bir yılı gösterir. Yağmurların bol olduğu yıllarda oluşan halkalar kurak yıllarda oluşan halkalardan daha geniştir. Bu nedenle, bir ağacın yıllık halkalarına bakarak hangi yılların yağışlı, hangilerinin kurak geçtiği belirlenebilir.

Ağaçlarda üreme olayı çiçeklerle başlar. Tozlaşma ve döllenmeden sonra çiçekler meyvelere ya da kozalaklara dönüşür. Olgunlaşan meyve ve kozalakların içindeki tohumların toprağa düşüp çimlenmesiyle de yeni bir ağaç gelişir. Bazı ağaçların çiçekleri bildiğimiz kır ve bahçe çiçeklerine benzeyen yapısıyla hemen tanınır; bazılarında ise çiçekleri ayırt edip tanımak oldukça güçtür. Örneğin baharda çiçeklenmiş bir kiraz ağacını süsleyen beyaz kümeciklerin çiçek olduğu ilk bakışta kolayca anlaşılır. Oysa bir fındık ağacının dallarından sarkan tırtıl biçimindeki uzun başakların çiçek olduğunu anlamak bu kadar kolay değildir. Meyveler için de aynı şey

Huşağacı
(kış/yaz)
Karakavak
Pırnal meşesi
Ladin
Atkestanesi
(kış/yaz)
Akköknar
Sedir
Karaağaç
Sarıçam
Çobanpüskülü
Yağ palmiyesi

söylenebilir. Olgun bir elmanın ya da şeftalinin meyve olduğu açıkça bellidir. Buna karşılık çam, köknar, melez gibi kozalaklı ağaçlarda küçük ve kanatlı tohumları taşıyan kozalaklar meyveye hiç benzemez (*bak.* TOZLAŞMA; ÜREME).

Ağaçların dünyamız için yaşamsal önem taşımasının pek çok nedeni vardır. Bütün yeşil bitkiler gibi ağaçlar da *fotosentez* denen bir süreçle kendi besinini kendisi üretir. Bu süreçte bir yan ürün olarak açığa çıkan oksijen havaya karışır; böylece insanların ve hayvanların solunum sırasında atmosferden aldıkları oksijenin tükenmesi önlenmiş olur.

Ağaçların Önemi

Büyük ormanlar bir bakıma "dünyanın akciğerleri"dir; çünkü canlıların yaşaması için gerekli olan oksijenin büyük bölümünü ormanlar sağlar. Ayrıca kökleriyle toprağı tutarak toprak kaymasını, aşınmayı ve su baskınlarını önleyen de ağaçlardır. Ağaçlarda barınan ve besinini ağaçlardan sağlayan sayısız

Sally & Richard Greenhill

Çocukların yaşamında ağaçların ayrı bir yeri vardır. Bütün çocuklar ağaçlara tırmanmayı ve dalların arasında kendilerine özel bir sığınak yapmayı severler.

hayvan yaşamını ormanlara borçludur. Bir ağacın hemen hemen bütün bölümleri (odunu, kabuğu, özsuyu, kökleri, yaprakları, meyveleri ve tohumları) insanlarca değerlendirilir. Hem yakacak olarak kullanılan, hem de kereste, kontrplak, kâğıt, plastik maddeler, mobilya ve ahşap eşya, demiryolu traversleri gibi sayısız ürünün hammaddesi olan odun ağaçlardan elde edilir (*bak.* ORMANCILIK). Zeytin, fındık, ceviz ve badem ağaçları ile elma, portakal, şeftali, muz gibi meyve ağaçları besin kaynağı olarak önem taşır. Tarçın, karanfil, küçükhindistancevizi gibi bazı baharatlar da gene ağaçlardan elde edilir.

Kahve ve kakao, ağaç tohumlarının öğütülüp suda kaynatılmasıyla hazırlanan birer içecektir. Ağaçlardan elde edilen öbür ürünler arasında arapzamkı, kehribar gibi çeşitli zamk ve reçineler; kauçuk; özellikle meşe ve akasya ağaçlarının kabuğundan elde edilen ve derilerin işlenmesinde kullanılan tanen; kâfur ve okaliptüs gibi hoş kokulu uçucu yağlar; zeytinyağı ve tong yağı gibi bitkisel sıvı yağlar; boya, vernik ve cilaların inceltilmesinde kullanılan terebentin yağı; özellikle mantar meşesinin kabuğundan elde edilen şişe mantarları; karnauba gibi bitkisel mumlar; akçaağaç ve palmiyeden elde edilen şekerler; kinin ve kaskara gibi ilaçlar; daha çok can yeleklerinin, şilte ve yastıkların doldurulmasında kullanılan kapok (Cava pamuğu) gibi bitkisel lifler sayılabilir. Bütün bunlardan başka güzel görünümleriyle çevremizi süsleyen, yapraklarıyla gölge veren ağaçlar toprak kaybını önlemek ve rüzgârları kesmek için de dikilir. Doğadaki hayvanlara barınak ve yiyecek sunan ağaçlar yabanıl yaşam için çok önemlidir.

Bunca zenginliğin kaynağı olan koruluklar ve ormanlar ayrıca kent yaşamından bunalmış insanların sıkıntılarını atıp dinlenebilecekleri yerlerdir. Çağlar boyunca insanlar sanat ve edebiyat yapıtlarında ağaçların ve ormanların güzelliğini övmüştür.

Dünyanın birçok yerinde ağaçların kesilerek yok edilmesi ürkütücü boyutlara ulaşır. Bir yandan ağaçların tarla ya da yol açmak için kesilmesiyle, bir yandan orman yangınlarıyla dünyamız giderek çoraklaşmaktadır. Hıristiyan ülkelerde de her yıl Noel kutlamalarında süslemek üzere milyonlarca ağaç kesilir. Hangi nedenle olursa olsun kesilen ağaçların yerine yenileri dikilmediği gibi, açılan bu alanlar çoğu kez tarla olarak kullanılır. Böyle-

ce üst üste birkaç yıl tarım yapıldıktan sonra toprak yoksullaşır ve kullanılmaz duruma gelir. Üstelik ağaçların yok olması ormanlarda yaşayan hayvanlara ve başka bitkilere de zarar verir. Ağaç ve ormanların insan eliyle yok edilmesi bütün dünyayı ilgilendiren en önemli sorunlardan biridir. Ağacı kutsal sayan Eski Türkler doğan her çocuk için bir ağaç dikerlerdi. İnsanoğlunun çok şey borçlu olduğu doğaya saygısını gösteren bu güzel gelenek bugün ne yazık ki unutulmuştur.

Ağaçların Dağılımı

Her kıtanın orman varlığı iklim koşullarına ve toprak yapısına bağlı olarak değişir. Örneğin Avrupa ve Kuzey Amerika'nın büyük bölümünde en yaygın ağaç meşedir. Türkiye'nin orman varlığında da ön sırayı geniş yapraklılardan kayın ve meşe, iğneyapraklılardan ise karaçam ve kızılçam alır. Meşe, kerestesinden çok yararlanılan baltalık bir ağaç olduğu için doğal bitki örtüsünde giderek azalmaktadır. Bir zamanlar gene Avrupa ve Kuzey Amerika'da çok bol bulunan karaağaç da bugün iyice azalmıştır. Bunun sorumlusu, ağaçların odununu kemiren bir böceğin taşıdığı mantarların zamanla karaağaçları çürüterek öldürmesidir.

Kışın yapraklarını dökmeyen porsukağacı, açıktohumlular denen ve yeryüzündeki varlığı milyonlarca yıl öncesine dayanan bir bitki grubunun üyesidir. Çok uzun yıllar yaşayan porsukağacının koyu renkli yaprakları ve meyveleri birçok hayvan için zehirlidir. Sedir ağaçları hem boyutlarıyla, hem de basamak gibi kat kat yayılan dallarıyla öbür ağaçlardan kolayca ayırt edilir. Bu ağaçların en tanınmış türü Ortadoğu'daki Lübnan Dağları'nda geniş ormanlar oluşturan Lübnan sediridir.

Kanada'da ve ABD'de yetişen şeker akçaağacının gövdesine küçük bir delik açılır ve bu delikten sızan özsuyun toplanmasıyla şekerli bir sıvı elde edilir.

Avustralya'da yetişen okaliptüs ağaçları da yaklaşık 100 metreye kadar boylanabilen dev ağaçlardır. Bu ağaçların yapraklarından çıkarılan keskin kokulu okaliptüs yağı şekerlemelerin ve öksürük pastili gibi ilaçların yapımında kullanılır.

Orta Amerika'da yetişen maun ağacı ile Güneydoğu Asya'da yetişen tikağacının ağır odunu mobilyacılıkta ve gemi yapımında çok değerlidir.

Tropik bölgelerde yayılmış olan palmiyeler, odunu, dalları, yaprakları, gövde kabukları ve meyveleriyle çok yararlı ağaçlardır. Değişik palmiye türlerinden hindistancevizi, hurma gibi meyveler, sagu denen besleyici bir nişasta, ayrıca mum ve sabun yapımında kullanılan palmiye yağı elde edilir. Güzel görünümlü ve çok yararlı tropik ağaçlardan biri de kauçuk ağacıdır. Sri Lanka, Malaya ve öbür tropik ülkelerde büyük tarımsal işletmelerde yetiştirilen bu ağaçların gövdesi çizilir ve çiziklerin altına yerleştirilen kaplarda biriken sıvı kauçuk toplanır.

Büyük Okyanus'un güneyindeki adalarda yetişen ekmekağacının bol nişastalı iri meyveleri de bu yörenin temel besinlerinden biridir.

Bu metinde adı geçen ağaçların çoğunu ansiklopedide ayrı bir madde olarak bulabilirsiniz. Ağaçların başlıca bölümleri için *bak.* ÇİÇEK; GÖVDE; KABUK; KÖK; MEYVE; TOHUM; YAPRAK. *Ayrıca bak.* AÇIKTOHUMLULAR; FOTOSENTEZ; İĞNEYAPRAKLILAR; ORMAN.

AĞAÇBASKI özel bir yöntemle resim yapma ve boyama tekniğidir. Bu teknikle yapılmış resimlere de ağaçbaskı denir. Ağaçbaskı yapmak için önce düz yüzeyli bir ağaç blok üzerine istenen resim çizilir. Daha sonra çizilen resmin dışında kalan bölümler keskin bir araçla kesilip çıkarılarak, resmin ağaç yüzeyinde bir çıkıntı oluşturması sağlanır. En sonunda bu çıkıntıya mürekkep sürülerek uygun bir kâğıt üzerine bastırılır. Böylece, ağaç blokun mürekkep sürülmüş olan çıkıntılı bölümleri kâğıt üstünde iz bırakır. Kâğıt üzerindeki baskıda resmin görüntüsü ters çıkacağı için, resmin ağaç blok üzerine ters olarak çizilmesi, hatta sanatçının imzasını bile tersine atması gerekir.

Ağaçbaskıda armut, kiraz, çınar, kayın gibi yumuşak odunlu ağaçlar kullanılır. Baskıda kullanılacak ağaç blokun yüzeyi pürüzsüz ve son derece düz olmalıdır. Blok üzerinde desen oluştururken yararlanılan temel araç bıçaktır; ama yiv açmak amacıyla düz ya da oluklu keskiler de kullanılır. Resmin dışında kalan gereksiz ve boş alanlar da gene keski-

Deutsches Spielkarten Museum (solda ve sağda); British Museum (altta solda); James A. Michener Collection, Honolulu Academy of Arts (altta)

En üstte: Bu oyun kâğıtları ağaçbaskı tekniğiyle üretilmiştir. Soldaki "sinek kızı" 18. yüzyıl Fransız desenidir. Sağdaki "maça papazı" ise 19. yüzyılda İngiltere'de basılmıştır. **Üstte:** Balık tutan adam resmi 15. yüzyıldan kalma bir İngiliz elyazmasındaki ağaçbaskılardan biridir. **Sağda:** *Karlı Bir Günde Bir Şemsiye Altında İki Sevgili;* Suziki Harunobu'nun (1725-70) imzasını taşıyan bir Japon ağaçbaskısı.

lerle kesilip çıkarılabilir. Ağaç blokun yarılmaması ve desen kenarlarının pürüzsüz olması için kullanılan araçların çok keskin olması gerekir.

Ağaçbaskı işleminde mürekkep bir silindir yardımıyla sürülür. Silindir ileri geri hareket ettirilerek, desenin bütün çıkıntılı bölümlerine ince bir katman halinde mürekkep yayılır. Baskı kâğıdı mürekkepli yüzey üzerine özenle serilir; daha sonra kâğıdın arkası düzgün bir ovma yastığıyla ya da bir kaşık sırtıyla düzenli biçimde ovuşturulur. Blok yüzeyindeki mürekkep baskı kâğıdına iyice aktarılana kadar bu işlem sürdürülür.

Ağaçbaskının Tarihi

Ağaçbaskılar ortaçağ döneminde Avrupa'da kumaş üzerine desen basmak için kullanılırdı. 14. yüzyılın sonlarına doğru oyun kâğıdı ve dinsel resim basımında da gene bu baskı tekniği uygulandı. Baskı makinesinin bulunmasından sonra, basılacak kitaplar ağaçbaskı tekniğiyle resimlenmeye başladı. O günlerde ressamların ağaç blok üzerine çizdikleri desenlerin kesim ve işlenişini bu alanda uzmanlaşmış kişiler gerçekleştiriyordu.

Ağaçbaskı çok yaygın, ucuz ve kullanışlı bir teknikti. Bu teknikle bir resmin pek çok kopyası çıkarılabiliyor, yeni bir baskı gerektiğinde eldeki bloklar kullanılabiliyordu. Nitekim ağaçbaskıyı başka yöntemlerle yapılan resimlerden farklı, özgün ve çok güzel bulan sanatçılar vardı. Ağaç baskıya büyük önem veren sanatçıların en ünlüsü Albrecht Dürer' di. Dürer'in ürettiği ağaçbaskılar belki de dünyada yapılanların en iyileridir (*bak.* DÜRER, ALBRECHT).

18. yüzyılın sonlarında artık Avrupalı ressamların çoğu ağaçbaskıyı bir yana bırakmış, bunun yerine ağaç gravürcülüğü ya da oymabaskı denen değişik bir yöntem uygulamaya başlamıştı (*bak.* OYMABASKI). Günümüzde kitapların resimlendirilmesinde oymabaskı ağaçbaskıdan daha çok kullanılır. Bununla birlikte yakın dönemlerin birkaç ünlü sanatçısı çalışmaları arasına ağaçbaskıları da katmıştır.

Japon Baskıları

Ağaçbaskı sanatı Avrupa'da uygulanmadan önce doğuda biliniyordu. Önce Çin'de başlayan bu baskı tekniği oradan Japonya'ya geçti. 18. ve 19. yüzyıllarda Japon ressamlar bütün dünyada tanınan ve çok beğenilen ağaçbaskılar yaptılar. Bu ressamlar, resimlerin kopyalarını çıkarmak için renkli ağaçbaskılar kullandılar. Böylece pahalı orijinal tabloları satın alamayan pek çok insan bunların kopya baskılarını satın alabiliyordu.

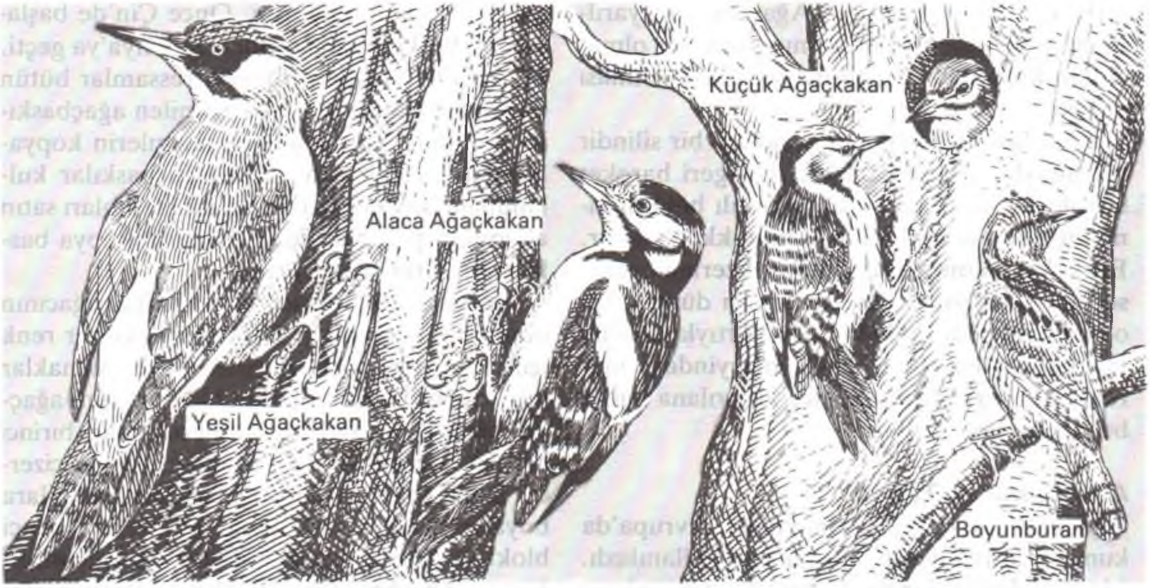
Japonlar ağaçbaskıda yabani kiraz ağacının odununu kullandılar. Bir desendeki her renk için ayrı bir blok hazırlanır ve olanaklar uygunsa bir desenin bütün blokları aynı ağaçtan çıkarılırdı. Sanatçı, kesilecek olan birinci blokun üzerine desen taslağını fırçayla çizerdi. Daha sonra baskıda kullanılacak bloklara boyalar sürülür, bu arada renklerin birinci bloktaki desene tam olarak uyması sağlanırdı. Bu tür ağaçbaskılar ilk çizimi yapan ressamın, blokları keserek işleyen kişinin ve kâğıt üzerine baskı yapan üçüncü bir kişinin ortak ürünüdür.

AĞAÇKAKAN. Bütün gün ağaçları gagalayarak böcek arayan 180 kadar kuş türü ağaçkakan adıyla anılır. Hepsi aynı familyadan olan bu kuşlar ağaç kabuklarının altındaki böceklere ulaşmak için, güçlü ve sivri gagalarıyla vura vura ağaç gövdelerinde derin oyuklar

ARDEA

Kuzey Amerika'nın tepeli ağaçkakanı iri ve ağır gagasıyla ağaç gövdelerinde büyük oyuklar açar.

Avrupa'da çok yaygın olan bazı ağaçkakan türleri. Alaca ağaçkakanların tüyleri siyah, beyaz ve kırmızı renklerle alacalanmıştır.

açarlar. Dağcıların kancasına benzeyen ayak yapıları da tırmanmaya ve ağaç gövdelerini sıkıca kavramaya çok elverişlidir. İkisi öne, ikisi arkaya dönük olan dörder parmaklı ve sivri tırnaklı pençeleri ağaca sımsıkı tutunmalarını sağlar. Kuyruklarındaki uzun ve sert tüyler de üçüncü bir ayak gibi gövdelerine destek olarak tırmanmayı kolaylaştırır.

Ağaçkakanlar güzel görünümlü kuşlardır. Türlerden çoğunda erkeklerin başını kıpkırmızı bir tutam tüy süsler. Havada bir alçalıp bir yükseldikleri için ağaçkakanların uçuşu bir dalgalanma hareketini andırır. Aylarca hiç ötmeyen bu sessiz kuşların zaman zaman yükselen acı çığlıkları çok uzaklardan işitilebilecek kadar güçlüdür.

En çok böceklerle beslenen ağaçkakanlar, son derece uzun olan dillerini ağaç gövdelerindeki oyuklara daldırarak böcekleri dışarı çekerler. Bazı türlerde ucunda fırça gibi sert tüyler bulunan bu uzun dil tombul tırtılları bir zıpkın gibi avlayabilir. Bazılarında ise üstü yapışkan bir maddeyle kaplıdır ve karınca gibi küçük böcekleri değdiği anda yakalar.

Yenidünya Ağaçkakanları

Kuzey Amerika'da yaşayan ağaçkakanların en yaygın türlerinden biri kızıl başlı ağaçkakandır (*Melanerpes erythrocephalus*). Ormanların açıklık yerlerinde, meyve bahçelerinde ve tarım alanlarında yaşayan bu kuşlar, ağaç kabuklarının altında buldukları ya da havada uçarken avladıkları böceklerin yanı sıra çeşitli meyvelerle de beslenir.

Tepeli ağaçkakan (*Dryocopus pileatus*) daha çok yaşlı ormanlarda barınan, karga büyüklüğünde iri bir kuştur. Kızıl tüylerden bir tepeliği, büyük ve kalın bir gagası vardır. *Sphyrapicus* cinsinden Yenidünya ağaçkakanları gagalarıyla ağaçların kabuğunu delip sızan özsuyu emer, ayrıca bu tatlı sıvıya gelen böcekleri yakalar. Gagaları oldukça ince ve hafifçe aşağıya doğru kıvrık olan *Colaptes* cinsinden ağaçkakanlar ise en çok yerdeki karıncalarla beslenir.

Eskidünya Ağaçkakanları

Asya'nın batısında ve Avrupa'da yaşayan yeşil ağaçkakan (*Picus viridis*) da zamanının büyük bölümünü yerde, özellikle koruluklardaki dev karınca yuvalarının çevresinde avlanarak geçirir. Çın çın öten gürültülü çığlıklarından başka at kişnemesini andıran garip bir ötüşü vardır. Sırtı canlı ve parlak yeşil, karnı daha soluk renkte olan bu ağaçkakanların tepesini ve yüzünün iki yanını kıpkırmızı bir leke süsler.

Eskidünya ağaçkakanlarının en irisi, Batı

ZEFA

Güzel renklerle bezenmiş yeşil ağaçkakan ve yavrusu. Bu ağaçkakan türü daha çok yerdeki karıncaları yiyerek beslenir.

Asya ile Orta ve Kuzey Avrupa'da yaşayan kara ağaçkakandır (*Dryocopus martius*). Erkeklerin tepesindeki parlak kızıl bir leke dışında tümüyle kara olan bu ağaçkakanlar en çok çam, ladin ve kayın ormanlarında barınır.

Ağaçkakanlarla aynı familyadan olan, ama ağaçları gagalamadıkları için aynı adı taşımayan iki kuş türü daha vardır. Başlarını 180° kadar döndürebildikleri için boyunburan denen bu kuşlar ne öbür ağaçkakanlar gibi ağaçlara tırmanabilir, ne de gagalarıyla ağaçları delebilir. Bu yüzden, gagası güçlü akrabalarının oyduğu kovuklarda barınmak ve yerdeki böceklerle yetinmek zorundadırlar.

Türkiye'nin çeşitli yörelerindeki ormanlarda Eskidünya ağaçkakanlarının beş türü yaşar: Alaca ağaçkakan, köknar ağaçkakanı, küçük ağaçkakan, yeşil ağaçkakan ve kara ağaçkakan. Boyunburanların bir türü de baharda Türkiye'ye gelir, Karadeniz Bölgesi'ndeki ormanlarda yavruladıktan sonra sonbaharda Afrika'ya döner.

Ağaçkakanlardan hemen hepsinin yuvası, ağaçların gövdesini delerek açtıkları derin oyuklardır. Yuvayı yapmak için önce gövdeye kısa bir tünel açar, sonra aşağıya doğru kazmaya devam ederek yavrular için yuvarlak bir oda oyarlar. Yuvanın yapımında birlikte çalışan erkek ve dişi kuş ağacın gövdesini oydukça çevreye talaş döküntüleri saçılır. Orman ve koruluklarda ağaçların dibindeki talaş yığınlarına bakarak ağaçkakan yuvalarını kolayca bulabilirsiniz. Yalnız, Afrika'da yaşayan bir ağaçkakan türü (*Geocolaptes olivaceas*) yuvasını ağaç gövdelerinde değil yerdeki oyukların içinde yapar.

AĞAÇ OYMACILIĞI. İnsanlar binlerce yıldır taş, fildişi ve ağaç gibi sert yüzeyli malzemeleri işleyerek oymacılık sanatını sürdürürler. Ağaçların odunundaki kıvrımlı çizgiler ya da damarlar oyma işlemiyle daha da güzelleşir; üstelik ağaç cilalandığı zaman çekici ve yumuşak bir parlaklık kazanır.

Ağaç oymacılığı ya yapıları ve mobilyaları süslemek için uygulanır, ya da ağaçtan figür ve şekiller oyularak heykelcikler yapılır. Bu ikinci tip ağaç oymalar genellikle madenden ve taştan yapılmış heykellerden daha küçüktür. Bu oymacılık türüne "ağaç heykelciliği" de denir.

Süslemeli Ağaç Oymacılığı

Bir ağaç parçasının yüzeyini süslemekte kullanılan en basit yol çentiklemedir. Çentiklemede, tasarlanan desenin çevre çizgilerinden oyma kalemi ya da bıçağıyla geçilerek ağaç oyulur. Oysa süslü oymaların çoğu *kabartma* (rölyef) biçimindedir. Kabartma tekniğinde, çentiklemenin tersine, tasarlanan desenin dışında kalan bölümler oyularak desenin çevresine göre yüksekte kalması sağlanır. Bazen *yarım kabartma* olarak adlandırılan *alçak kabartma*'da desenin dışında kalan çevre yüzeyi derin oyulmaz ve model çevre yüzeyiyle hemen hemen aynı düzeyde görülür. *Yüksek kabartma*'da ise çevre yüzeyi derin oyulur ve desen açıkça göze çarpacak biçimde ortaya çıkarılır.

Dünyanın birçok yerinde oymacıların en

İsa Çelik

Divriği'deki (Sivas) Abdullah Paşa konağının bu tavan süslemesi ağaç oymacılığının güzel örneklerinden biridir.

çok işlediği desen bitkilerdir. Çiçek ve yaprak modelleri çok değişik düzenlemelerle süslemecilikte kullanılır.

17. ve 18. yüzyıl oymalarında gerçeğe uygun görünümler elde edebilmek için çiçek, meyve ve yaprak desenleri demet ve salkım biçiminde düzenlenirdi. Daha sonraları mobilyalarda ağaç oyma moda olmaktan çıktı. Böylece oymacılar artık iş bulamaz oldular ve bu sanat dalı söndü.

Türkler ağacı kutsal bir varlık olarak görmüşler ve bunu sanat yapıtlarına yansıtmışlardır. Orta Asya'da keskin taşlarla oydukları ağaç kapları kullanan Eski Türkler silah ve eşyalarını da ağaçtan yaptılar.

Selçuklular döneminde kullanılan her eşya oymayla süslenirdi. Oyma Kuran rahleleri Selçuklu döneminin en ünlü sanat yapıtlarındandır. Selçuklu dönemi ustalarından Abdülvahid bin Selim'in yaptığı, Mevlana Türbesi'ndeki ceviz sanduka ağaç oymacılığının en güzel örneklerindendir.

Osmanlı döneminde de ağaç oymacılığı oldukça gelişmişti. Saray, konak ve cami kapıları, evlerin saçakları, cami minberleri ve kürsüleri, evlerin iç ve dış kapıları, pencere ve dolap kanatları, mobilyalar, kornişler, beşikler, sandıklar ağaç oymacılarının ince, sabırlı ve hünerli sanatıyla işlenmiştir.

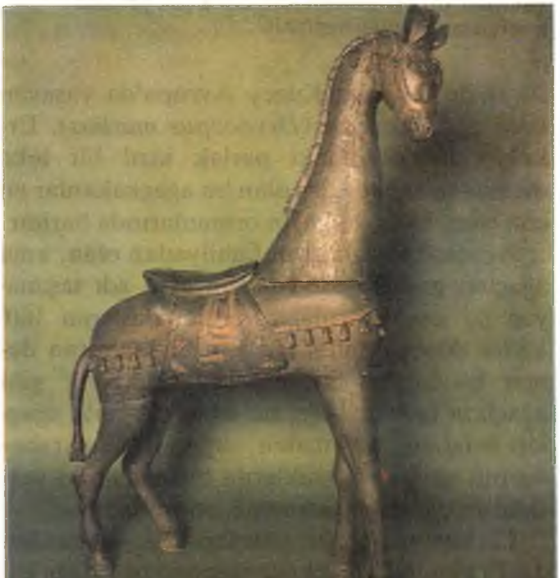
Çinli ve Japon sanatçıların oymaları da dünyanın en güzel süslemeli ağaç oymaları arasındadır. Bunlar tapınakların, saray ve konakların iç ve dış kapılarına, paravana ve bölmelerine uygulanan binlerce küçük ve karmaşık ayrıntıdan oluşan süslemelerdir. Ağaç oymalar Avrupa ülkelerinde en çok kilise ve katedrallerde görülür.

Süslü ağaç oymalar günümüzde eskisi kadar kullanılmaz; çünkü çağdaş mobilya ve yapıların yalın çizgileri süslemeye pek elverişli değildir.

Ağaç Heykelciliği

Oymacı özgün bir oyma ya da ağaç heykel yapacağı zaman, büyük bir ağaç parçasına biçim verir. Bazı ustalar kullandıkları kesici araçların izlerini temizleyerek düzgün yüzeyli ağaç heykeller yaparlar. Bazıları ise ağacı kabaca yontar ve oyma araçlarının izlerini olduğu gibi bırakırlar.

Afrika'da ağaç heykelciliği 17. yüzyıldan önceki dönemlerde başlamıştır. Bunların çoğu Orta Afrika'daki Bakuba halkının krallarının heykelleridir. Aynı dönemin öteki ağaç heykelleri ise Nijeryalı kabile yaşlılarının ve Angolalı Baçokue halk kahramanlarının anı-

The Bridgeman Art Library

Ağaçtan oyulmuş bu zürafa heykeli eskiden bir atlıkarıncanın parçasıydı. Bugün İngiltere'nin Bath kentindeki Amerikan Müzesi'nde sergilenmektedir.

sına yapılmış figürlerdir. Bu eski geleneği sürdürerek gelişen çağdaş Afrika ağaç oymacılığında bazı ağaç heykeller özel bir büyüsel ve törensel anlam taşıdığı halde, bazıları yalnızca süsleme amacıyla yapılmıştır. Batı ülkelerindeki çağdaş oyma sanatçılarının birçoğu Afrika oymacılığının etkisinde kalmıştır.

Günümüzde oyma sanatçılarının temel kaygısı ağacın doğal görünümü ve güzelliğini vurgulamaktır. Bu nedenle, yaptıkları oymaları boyamaktan ve süslemekten kaçınır, ağaç damarlarının zengin görünümünü sergilemek için aşındırıcı gereçler kullanırlar.

Ağaç Oyma İşleminin Yapılışı

Kullanılan Ağaçlar. Oymacı, kendine özgü rengi ve dokusu olan ağaç türlerinden birini seçerken ağacın sertliğini ya da yumuşaklığını da göz önünde bulundurur. Örneğin ıhlamur ağacının odunu yumuşak ve açık renkli olduğu için ayrıntılar kolayca oyulur. Oysa tropik bölgelerde yetişen peygamberağacı çok sert dokulu ve koyu renklidir. Meşe, ceviz, maun ve bazı çam türleri de oymaya elverişli ağaçlardır.

Oyma Araçları. Oymacılıkta en çok kullanılan araç *oyma kalemi*'dir. Bu kalemler çeşitli boyutlarda ve biçimlerde yapılmıştır. U biçimli kalemler "U", V biçimliler "V" harfi biçiminde yiv açar. En ince oyma kalemine "damar kalemi" denir; bu kalem yaprak ve çiçeklerdeki damarları belirten ince çizgileri oymak için kullanılır. Bazı oyma kalemleri düz değil kıvrıktır; bunlar ulaşılması güç bölümlerde çalışılırken kullanılır. Ağaç oyma kalemlerinin kesici bölümü çelikten, sapları ağaçtandır.

Oymacı büyük parçaları keserken, oyma kalemini bir eliyle ağacın üzerinde tutup öbür elindeki tahta tokmakla ya da yumruğuyla kalemin sapına vurur ve yüzeye işlemesini sağlar. İnce ayrıntılar üzerinde çalışırken kalemi iki eliyle birden kavrayarak çizgiden hiç sapmamasına özen gösterir.

Oyma sırasında ağacın kaymaması için çalışma masasına sıkıca tutturulması gerekir. Bu yüzden ağaç blok bazen masa üstüne monte edilmiş bir mengeneye kıstırılır ya da özel bir vidayla masaya vidalanır.

Oyma Tekniği. Oymacı kabartma yaparken önce tasarlamış olduğu deseni ağaç blok üzerine çizer ve ince oyma kalemiyle bu çizgilerin çevresinde yuvarlak bir yiv açar. Bundan sonra, desenin bir kabartma halinde yükselmesi için çevre çizgilerinin dışındaki bölümleri keserek çıkarır. Daha sonra da desenin ayrıntıları üzerinde çalışmaya başlar. Önce yüzeysel çizgileri, ardından da derin ve keskin çizgileri belirginleştirir. Bu işlemler bitince desenin çevre yüzeyi iyice düzleştirilir, keskin köşeler yuvarlaklaştırılır. Desenin daha güzel olması için üzerindeki pürüzler eğe ve zımpara kâğıdıyla temizlenir. En sonunda da desen mumcilasıyla cilalanır; bu cila deseni hem dış etkilerden korur, hem de güzel görünmesini sağlar.

AĞARTMA. Renkli bir kumaşı beyazlatmak ya da başka bir renge boyamak için önce kumaşın doğal rengini gidermek gerekir. Sanayide birçok ürüne uygulanan ağartma işleminin özü budur. Bu işlem özellikle iplik, dokuma, kâğıt hamuru, şeker ve un üretiminde çok önemlidir. Örneğin, doğal rengi grimsi kahverengi olan keten lifleri önceden ağartılmazsa, ketenden dokunan masa örtüleri, çarşaf ve mendiller istenen beyazlıkta olmaz. Bugün çeşitli kimyasal maddelerle uygulanan ağartma işlemi eskiden çok daha basit, ama çok uzun zaman alan yöntemlerle yapılıyordu.

Ölülerini kar gibi beyaz keten bezlere sararak mumyalayan Eski Mısırlılar'ın keteni nasıl ağarttıkları bilinmiyor. Büyük olasılıkla bezleri suyla ıslattıktan sonra açık havada kurumaya bırakıyorlar, böylece nemin ve güneş ışığının etkisiyle ketenin doğal rengi yavaş yavaş açılıyordu.

12. yüzyılda Hollandalılar yeni yöntemler geliştirerek ağartma konusunda ustalaştılar. Keten kumaşları beyazlatmak için sırayla birkaç kez küllü su ve yağı alınmış süt (yayık ayranı) banyosuna batırıyorlar, her banyo arasında güneşe sererek kurutuyorlardı. Yöntemleri çok etkiliydi, ama altı ay gibi uzun bir süre gerektiriyordu. Oysa bugün kumaşların ağartılması için bir-iki gün yeterlidir.

Fransız kimyacı Claude Berthollet'nin 1785'te klor gazının ağartıcı özelliğini bulması çağdaş ağartma yöntemlerinin başlangıcı

oldu. O tarihten 14 yıl sonra İskoçyalı kimyacı Charles Tennant, klor gazıyla aynı işlevi gören, ama kullanımı daha kolay olan kimyasal bir madde üretti. Bugün ağartma tozu ya da kireçkaymağı olarak bilinen bu madde kireç (kalsiyum oksit) ve klordan oluşan katı bir bileşiktir. Kullanılacağı zaman suda eritilir ve ağartılacak ürün bu sıvıya batırılarak beyazlaşmaya bırakılır.

Ağartma tozu bugün de kullanılmaktadır; ama sanayide, sıvılaştırılmış klor ile kireçkaymağının karışımı olan ve ağartma tozunun suda eritilmiş haline benzeyen sıvı ağartıcıların kullanımı daha yaygındır. Keten, pamuk, reyon denen yapay ipek ve öbür dokumalar ile kâğıt hamuru genellikle bu tür sıvılarla ağartılır. Yün, ipek ve pamuklu dokumaların ağartılmasında hidrojen peroksit de çok kullanılır. Gerektiğinde naylon, orlon, perlon gibi yapay elyafın beyazlatılmasında da ağartıcı maddelerden yararlanılabilir. Ama bu ipliklerin üretimi sırasında, morötesi ışınları emerek sarımsı ipliklerin daha beyaz görünmesini sağlayan bazı kimyasal maddeler kullanıldığı için, çoğu kez yapay elyafın ağartılmasına gerek kalmaz.

AĞIRLIKLAR VE ÖLÇÜLER. Fizikte *ağırlık* bir cisme etki eden yerçekimi kuvvetidir; ama günlük dilde bu terim çoğu kez *kütle* yerine kullanılır. Oysa bir cismin kütlesi, yani o cisimdeki madde miktarı hep aynıdır; cismin ağırlığı ise bulunduğu yere göre değişir. Örneğin belirli kütledeki bir cisim Ay'a götürülüp tartıldığında, Dünya'daki ağırlığının altı katı daha hafif olduğu görülür. Çünkü Dünya'nın o cisme uyguladığı çekim kuvveti Ay'ın uyguladığı çekim kuvvetinden altı kat fazladır. Bu nedenle fizikte ağırlığı ölçmek için kütle değil kuvvet birimleri kullanılır. Ama günlük uygulamada bir cismin kütlesini ölçer ve "ağırlığının" sözgelimi 50 kg olduğunu söyleriz (*bak.* KUVVET VE HAREKET; KÜTLE).

Herhangi bir büyüklüğü ya da niceliği ölçmek için, tarih boyunca çok değişik ölçü sistemleri geliştirilmiştir. Örneğin bundan 60 yıl önce ülkemizde kumaşlar *arşın* ile ölçülür, ekmek *okka* ile, buğday *kile* ile tartılırdı. Bugün bu birimler tümüyle unutuldu; çünkü yıllardır dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi metre sistemini (metrik sistemi) kullanıyoruz. Ama değişik bir ölçü sistemi kullanan İngiliz ve Amerikalılar'ın bir uzaklığı *mil* ile, bir sıvıyı *galon* ile ölçmeleri de bu kez metre sistemini kullanan ülkelerle anlaşma güçlüğü yaratıyor. Gerçekten de aynı büyüklüğün her ülkede değişik bir birimle ölçülmesi günlük yaşamda, uluslararası ticarette, özellikle bilim dünyasında büyük karışıklıklara yol açar. Bu karışıklığa son vermek için, 1960'ta Birleşmiş Milletler örgütünün öncülüğüyle uluslararası bir ölçü sistemi oluşturuldu. Fransızca adı *Système Internationale d'Unités* (Uluslararası Birimler Sistemi) olan ve tüm dünyada SI kısaltmasıyla bilinen bu sistem bugün bilim dünyasında büyük ölçüde benimsenmiştir. Ama günlük kullanımda metre sistemi ile İngiliz ve Amerikan sistemleri hâlâ egemenliğini sürdürüyor. Bu maddede, bugün bütün dünyada kullanılmakta olan bu üç büyük sistemin en önemli birimlerini gösteren bir dizi liste verilmiştir. Eski toplumlarca kullanılan bazı ölçü sistemlerinin doğuşunu ve gelişmesini ya da bir zamanlar Türkiye'de kullanılmış olan eski ölçü birimlerinin metre sistemindeki eşdeğerlerini ise ÖLÇME maddesinde bulabilirsiniz.

Metre Sistemi

İlk listeye metre sisteminin çok kullanılan bazı birimleri alınmıştır. Bu sistemde, aynı büyüklüğü tanımlayan çeşitli birimler arasında tam bir ondalık ilişkisi vardır. Örneğin uzunluk birimleri olan milimetre, santimetre ve kilometre metrenin ondalık askatları ve katlarıdır. Bu özelliğiyle büyük bir kullanım kolaylığı sağlayan metre sistemi 19. yüzyıldan bu yana dünyanın birçok ülkesinde benimsenmiştir. Metre sistemini temel alan ve bilim-mühendislik uygulamalarındaki öbür fiziksel büyüklükleri (enerji-iş, kuvvet, basınç, elektrik akımı, vb) tanımlayan iki temel sistem ülkemizde de yaygın olarak kullanılır. Bunlar CGS kısaltmasıyla bilinen santimetre-gram-saniye ve MKS kısaltmaşıyla bilinen metre-kilogram-saniye sistemleridir. Bugün bilim dünyasında benimsenen, belki yakın bir gelecekte günlük kullanıma da girecek olan SI birimleri de büyük ölçüde MKS sisteminden türetilmiştir. Temel SI birimleri listesinde de

METRE SİSTEMİ

Uzunluk	
milimetre (metrenin binde biri)	mm
santimetre (metrenin yüzde biri)	cm
metre	m
kilometre (bin metre)	km
uluslararası deniz mili (1.852 m)	–
Alan (Yüzey)	
santimetre kare (metre karenin on binde biri)	cm^2
metre kare	m^2
ar (yüz metre kare)	a
dekar (bin metre kare)	da
hektar (on bin metre kare)	ha
Hacim	
santimetre küp (metre küpün milyonda biri)	cm^3
metre küp	m^3
Sıvı (ya da Sığa)	
mililitre (litrenin binde biri)	ml
santilitre (litrenin yüzde biri)	cl
desilitre (litrenin onda biri)	dl
litre (bin santimetre küp)	l
Kütle	
gram (kilogramın binde biri)	g
kilogram	kg
ton (bin kilogram)	t
Hız	
metre bölü saniye (ya da saniyede metre)	m/s
kilometre bölü saat (saatte kilometre)	km/sa
düğüm ya da knot (uluslararası deniz mili bölü saat)	kn
Güç	
watt	W
kilowatt (bin watt)	kW

ZAMAN BİRİMLERİ

60 saniye	=	1 dakika
60 dakika	=	1 saat
24 saat	=	1 gün
7 gün	=	1 hafta
28 gün	=	1 Ay ayı (kameri ay)
28, 29, 30, 31 gün	=	1 takvim ayı
12 takvim ayı	=	1 yıl
365 gün	=	1 takvim yılı
365 ¼ gün	=	1 Güneş yılı
366 gün	=	1 artık yıl

İNGİLİZ VE AMERİKAN ÖLÇÜ SİSTEMLERİ

Uzunluk		
inç	in	2,54 cm
fut (çoğulu fit)	ft	30,48 cm
yarda	yd	91,44 cm
kara mili	mi	1.609 m
Alan		
akr	–	0,0040 km^2
Sıvı ölçüleri		
Amerikan galonu	gal (US)	3,7853 l
İngiliz galonu	gal (Br)	4,5460 l
Kütle		
ons	oz	0,0283 kg
paund (libre)	lb	0,4536 kg
Sıcaklık		
Fahrenheit derecesi	°F	5/9 (°F−32)°C

göreceğiniz gibi, bu birimlerin hemen hepsi kullandığımız MKS sisteminin birimleriyle aynıdır. Yalnız MKS sisteminde temel sıcaklık birimi olan Celsius derecesinin (°C) yerini SI'de termodinamik sıcaklık birimi olarak kelvin (K) almıştır. 1967'de alınan uluslararası bir kararla, sıcaklık ölçümünde "kelvin derecesi" denmez yalnızca kelvin denir ve sözgelimi 273°K değil 273K biçiminde yazılır. Bu arada Celsius derecesi de özellikle günlük kullanımda geçerli geleneksel sıcaklık birimi olarak SI birimleri arasında korunmuştur. Bu iki sistemin temel birimleri büyük ölçüde ortak olduğundan, maddenin sonunda verilen dönüştürme tablosunda yalnızca metre sistemindeki fiziksel büyüklüklerin ve Türkiye'de yaygın olarak kullanılan bazı birimlerin SI'de tanımlanan yeni birimlere nasıl dönüştürüleceği gösterilmiştir.

Temel Britannica Ansiklopedisi'nin bütün maddelerinde ölçümler metre sisteminin birimleriyle verilmiş, yalnız KÜTLE, GÜÇ, KUVVET VE HAREKET gibi tümüyle bilimsel içerikli maddelerde SI birimleri kullanılmıştır.

Gerek metre sisteminde, gerek SI'de temel zaman birimi saniyedir. Bununla birlikte, kullandığımız takvim ve zaman sisteminin temeli olan saat, gün, ay, yıl gibi geleneksel zaman birimleri her zaman kullanılacaktır. Bütün ölçü sistemlerinden bağımsız olan ve gökcisimlerinin hareketine dayanarak tanımlanan bu birimleri ikinci listede bulabilirsiniz.

İngiliz ve Amerikan Ölçü Sistemi

Üçüncü listede, karşılaşabileceğiniz bazı İngiliz ve Amerikan ölçü birimlerinin Türkçe'deki

yaygın adları ya da okunuşları, simgeleri ve metre sistemindeki eşdeğerleri verilmiştir. Metre sistemindeki birimler arasında ondalık bir bağlantı olmasına karşılık, İngiliz Kraliyet Sistemi'nde ve bu sistemden türeyen Geleneksel Amerikan Sistemi'nde, aynı cinsten birimler arasında hemen hemen rasgele bir ilişki söz konusudur. Örneğin uzunluk birimlerinde 12 inç (*inch*) 1 futa (*foot*), 3 fit (*feet*) 1 yardaya, 1.760 yarda 1 kara miline eşittir. Sözgelimi 12 milin kaç kilometreye eşit olduğunu öğrenmek isterseniz, 1 kara mili 1.609 metre olduğuna göre, 12 × 1.609=19.308 metre, yani yaklaşık 19 km olduğunu bulursunuz. 75 Fahrenheit derecesinin (75°F) kaç Celsius (santigrat) derecesine eşit olduğunu bulmak için de gene bu listedeki formülden yararlanabilirsiniz: 5/9 (75°F − 32)=24°C.

SI Birimleri

Dördüncü listede temel SI birimleri, beşinci listede de bu birimlerin katlarını ve askatlarını göstermek üzere her birimin adının ya da simgesinin önüne getirilen SI önekleri verilmiştir. Çoğu Eski Yunanca ya da Latince kökenli olan bu öneklerden her biri, önüne getirildiği temel birimin 10'un kaçıncı kuvvetiyle çarpılması ya da bölünmesi gerektiğini gösterir. Ayrıca listenin yanında öneklerin nasıl kullanılacağına ilişkin kısa bir açıklama vardır.

Son listede, temel SI birimlerinden türetilmiş ikincil birimler ile düzlem açıları ve uzay açıları ölçmeye yarayan iki ek birim verilmiştir. İkincil SI birimleri, günlük yaşamda pek sık karşılaşılmayan çeşitli fiziksel büyüklükleri ölçme olanağı sağlar. Yalnızca çok ileri düzeydeki bilimsel çalışmalarda kullanılan bazı ikincil birimler bu listeye alınmamıştır.

TEMEL SI BİRİMLERİ

Büyüklük	Birim	Simge
uzunluk	metre	m
kütle	kilogram	kg
zaman	saniye	s
elektrik akımı	amper	A
sıcaklık	kelvin	K
ışık şiddeti	mum (kandela)	cd
madde miktarı	mol	mol

SI BİRİMLERİNİN ÖNEKLERİ

Önek	Simgesi	Birimin Kaçla Çarpılacağı
tera	T	1 000 000 000 000
giga (jiga)	G	1 000 000 000
mega	M	1 000 000
kilo	k	1 000
hekto	h	100
deka	da	10
desi	d	0,1
santi	c	0,01
mili	m	0,001
mikro	μ	0,000 001
nano	n	0,000 000 001
piko	p	0,000 000 000 001
femto	f	0,000 000 000 000 001
atto	a	0,000 000 000 000 000 001

Bu önekler SI birimlerinin katlarını ve askatlarını belirtmek için kullanılır. Örneğin bin metre (yani metrenin bin katı) bir kilometre (km), bir milyon watt bir megawatt (MW), bir gramın binde biri bir miligramdır (mg). Bu sistemde bir birimin önüne aynı anda iki önek birden getirilemez; birimin hangi katı ya da askatı belirtilecekse o basamaktaki önek tek başına kullanılır. Bu kural gereğince, yüz dekametreye bir hektodekametre denmez bir kilometre denir; bir mikrosaniyenin binde biri de bir milimikrosaniye değil bir nanosaniyedir. Bu öneklerin en üst ve en alt basamakları daha çok bilim dünyasında kullanılır.

DÖNÜŞTÜRME TABLOSU

Büyüklük	Birim ve Simgesi	SI Birimi	Dönüştürme Katsayısı
basınç	atmosfer (atm)	N/m²	1 atm=101.325 N/m²
	milimetre cıva (mm Hg)	N/m²	1 mm Hg=133,322 N/m²
enerji, iş	kalori (cal)	J	1 cal=4,1868 J
	erg (erg)	J	1 erg=0,0000001 J
kuvvet	din (din)	N	1 din=0,00001 N
güç	beygir gücü (BG)	W	1 BG=735,49875 W
sıcaklık	Celcius derecesi (°C)	K	0°C=273,16 K (t°C=T(K)−273,16)

TEMEL SI BİRİMLERİNDEN TÜRETİLMİŞ İKİNCİL VE EK BİRİMLER

Birim	Simgesi	Büyüklük ve Tanım
radyan	rad	Düzlem açı; bir daire yarıçapının tam bir dönüşte taradığı açı (tam açı)=2π rad=360 derece; doğru açı=π rad=180 derece
steradyan	sr	Geometrik uzay açı (üçboyutlu açı)
metre kare	m^2	Alan (metre sistemindeki gibi)
metre küp	m^3	Hacim (metre sistemindeki gibi)
radyan bölü saniye	rad/s	Açısal hız (bir cismin, birim zamanda taradığı açı cinsinden dönme hızı)
metre bölü saniye	m/s	Hız (birim zamandaki hareket)
metre bölü saniye kare	m/s^2	İvme (hızın zamana bağlı olarak değişme oranı)
radyan bölü saniye kare	rad/s^2	Açısal ivme (açısal hızın zamana bağlı olarak değişme oranı)
hertz	Hz	Frekans (periyodik bir hareketin saniyedeki çevrim sayısı)
kilogram bölü metre küp	kg/m^3	Yoğunluk (birim hacimdeki kütle)
kilogram metre bölü saniye	kg m/s	Momentum (kütle × hız)
kilogram metre kare	$kg\ m^2$	Eylemsizlik momenti (kütle × dönme eksenine olan uzaklığın karesi); dönme hareketinin söz konusu olduğu problemlerde kütle yerine kullanılır
kilogram metre kare bölü saniye	$kg\ m^2/s$	Açısal momentum (eylemsizlik momenti × dönen cismin açısal hızı)
newton	N	Kuvvet (hareketin yönünü ya da hızını değiştiren etken); temel birimler cinsinden tanımlandığında $kg\ m/s^2$'dir
newton metre	N m	Kuvvet momenti (kuvvetin, cismi bir eksen çevresinde döndürme etkisi)
newton bölü metre kare (ya da pascal)	N/m^2 (Pa)	Basınç, gerilme (birim alana uygulanan kuvvet)
newton saniye bölü metre kare	$n\ s/m^2$	Ağdalılık ya da viskozite (sıvıların ve gazların akmaya karşı direnci)
newton bölü metre	N/m	Yüzey gerilimi (sıvıların, yüzeylerine esnek bir katman görünümü kazandıran özelliği)
joule (jul)	J	İş, enerji, ısı; N m ya da temel birimlerle $kg\ m^2/s^2$ olarak tanımlanır
watt	W	Güç, ısı akış hızı; J/s olarak tanımlanır
Celsius derecesi	°C	Sıcaklık (geleneksel birim)
joule bölü kelvin	J/K	Isı sığası (bir cismin sıcaklığını 1 derece yükseltmek için gereken ısı miktarı)
coulomb (kulon)	C	Elektrik miktarı, elektrik yükü; A s olarak tanımlanır
volt	V	Elektrik gerilimi, potansiyel farkı, elektromotor kuvvet; W/A olarak tanımlanır
volt bölü metre	V/m	Elektrik alanı kuvveti
ohm (om)	Ω	Elektrik direnci; V/A olarak tanımlanır
farad	F	Elektrik sığası (elektrik yükü depolama yeteneği); A s/V olarak tanımlanır
weber	Wb	Magnetik akı (bir elektrik akımının bir tel, bobin ya da mıknatıs üzerinde yarattığı toplam magnetik alan); V s olarak tanımlanır
tesla	T	Magnetik akı yoğunluğu (bir noktadaki magnetik alan şiddeti); Wb/m^2 olarak tanımlanır
henry	H	İndüktans (elektrik akımının, değişken bir akımın geçişine karşı direnme yeteneği); V s/A olarak tanımlanır
amper bölü metre	A/m	Magnetik alan kuvveti
lümen	lm	Işık akısı (ışık enerjisinin bir kaynaktan akış hızı); cd sr olarak tanımlanır
lüks	lx	Aydınlanma; lm/m^2 olarak tanımlanır
bekerel	Bq	Radyoaktif bir kaynağın etkinliği (birim zamanda gerçekleşen nükleer dönüşüm sayısı)

AĞIT. Bir ölünün ya da acı bir olayın ardından söylenen ezgili şiirlere ağıt denir. Anadolu'da çok yaygın olan ağıt geleneğinin kökleri Orta Asya'ya kadar uzanır. Türkler ölülerinin ardından *yuğ* adını verdikleri törenler düzenler ve bugünkü ağıtların ilk örnekleri sayılan *sagu*'lar söylerlerdi. Bilinen en eski sagu, İÖ 7. yüzyılda yaşamış Türk Hakanı Alp Er Tunga'nın ölümü üzerinedir.

Anadolu'da, ölünün ardından düzenlenen yas törenlerinde genellikle kadınlar ağıt söyler. Ağıt söylemenin ya da yaygın terimiyle ağıt yakmanın bölgeden bölgeye değişen belli gelenek ve görenekleri vardır. Örneğin Çukurova'daki ağıt törenlerinde kadınlar sırayla ağıt yakarlar. Ağıt söyleyecek olan kadının önüne ölünün çamaşır bohçası konur. Ağıtçı bohçadan çıkardığı bir çamaşırı ağıt boyunca elinde tutar ve ağıtı bittikten sonra bohçayı yandaki ağıtçının önüne bırakır.

Belli bir şiir düzenine uygun olan ağıtlar dilden dile dolaşarak yaygınlaşır. Yüzyıllar boyu söylenerek, zengin bir sözlü edebiyat geleneği yaratacak kadar çok sayıda ağıt örneği günümüze ulaşmıştır. Ağıtta ölen kişinin yaşamından, anılarından, yiğitliğinden ve cömertliğinden söz edilir:

Odasında terzi işler
Küheylanı yeri dişler
Ünü büyük Kozanoğlum
Kürk giydirip at bağışlar.
(Kozanoğlu Ağıtı)

Gelinin baba evinden ayrılmasını, deprem, kıtlık, sel baskını gibi doğa felaketlerini ya da savaşın acılarını ve yıkımlarını konu alan ağıtlar da vardır. Bu ağıtlarda ölenlerin kişiliğinden çok geride kalanların acıları ve felaketler karşısındaki çaresiz başkaldırıları dile gelir. I. Dünya Savaşı'nda Sarıkamış'ta binlerce askerin donarak ölmesini anlatan "Sarıkamış Ağıtı" bu türe örnektir:

Çadırlar dağa kuruldu
Hücum borusu çalındı
Bir Sarıkamış uğruna
Doksan bin fidan kırıldı.

Türk halk edebiyatında ağıtlar, genellikle önceden hazırlanmaksızın (doğaçlama) söylenen ve ozanı bilinmeyen (anonim) sözlü şiirlerdir. Bununla birlikte edebiyatımızda ozanı belli olan ve bir ezgi eşliğinde doğaçlama söylenmeyen yazılı ağıtlar da vardır. Recaizade Mahmud Ekrem'in, oğlu Nijad'ın ölümü üzerine yazdığı şiir bu tür bir ağıttır:

Bu ayrılık bana yaman geldi pek
Ruhum hasta, kırık kolum kanadım
Ya gel bana, ya oraya beni çek
Gözüm nuru oğulcuğum, Nijad'ım.

Ağıtlar genellikle dörder dizelik, sekizli ya da on birli hece düzeniyle söylenir. Mani, türkü, koşma, semai gibi şiir türlerinin biçim ve söyleyiş özelliklerini yansıtan ağıtların Divan edebiyatındaki karşılığı *mersiye* denen şiir türüdür.

Batı edebiyatında ağıt yazılı edebiyat ürünleri arasındadır. Eski Yunan ve Roma çağında belirli nazım kalıplarıyla, ama hemen her konuda ağıt yazılabiliyordu. Batıda ağıtın, ölenin ardından söylenen bir yas şiirine dönüşmesi 15. ve 16. yüzyıllardaki Rönesans Çağı'na rastlar.

AĞIZ MIZIKASI ya da ağız armonikası, metal üflemeli çalgılar ailesinden, uzun ve yassı kutu biçiminde küçük bir müzik aletidir. Bütün metal üflemeli çalgılarda olduğu gibi ağız mızıkasında da, üflenen havanın etkisiyle titreşerek değişik tonlarda ses veren bir dizi metal levhacık bulunur. Bu levhacıklar ağaçtan yapılmış kutunun içindeki ayrı ayrı oluklara yerleştirilmiş, kutunun alt ve üst yüzü ayrıca koruyucu metal levhalarla kaplanmıştır. Ağız mızıkasını çalacak olan kişi dudaklarını çalgının önyüzündeki deliklere doğru bastırır ve havayı üfleyerek ya da içine çekerek kutunun içinde bir hava akımı yaratır. Bu hava akımı da metal levhacıkları iterek iki yana doğru serbestçe titreşmelerini sağlar.

Ağız mızıkasının günümüzdeki en basit örnekleri yalnızca yedi nota üzerinden (diatonik) gam yapar. Oysa daha gelişmiş olan kromatik ağız mızıkaları, diatonik gamın diyez ve bemollü yarım tonlarını da verebilir. Elle çalışan bir pistonu olduğu için "pompalı

M. Hohner Ltd.

Birçok ülkede hemen her okulun bir ağız mızıkası topluluğu vardır. Bu topluluklarda genellikle kromatik (pompalı) ağız mızıkası kullanılır (sağda).

ağız mızıkası" da denen bu kromatik mızıkalarda pistona basılmadığı zaman yedi notalı gam, basıldığı zaman ise yarım ton aralıkla akort edilmiş 12 notalı gam elde edilir.

1821'de bulunan ağız mızıkasının ilk virtüözleri 19. yüzyılın sonlarında yetişti. Özellikle 20. yüzyılda, usta yorumcuların da katkısıyla zengin ses olanaklarına kavuşan bu çalgı "ağız orgu" adıyla klasik müzik orkestralarında yer almaya başladı. ABD'de doğan ve İngiltere'de yaşayan Larry Adler, ağız mızıkasının çağımızdaki en büyük ustalarından biridir. Birçok çağdaş besteci onun yorumundan etkilenerek ağız mızıkası için parçalar yazdılar. Bu çalgının Türkiye'deki tek virtüözü olan Balarısı Ahmet (Ahmet Faik Şener) de cumhurbaşkanlığı ve devlet senfoni orkestralarının eşliğinde bu parçalardan bazılarını seslendirmiş, ayrıca obua için yazılmış bir konçertoyu ve piyano için bestelenmiş parçaları da ağız mızıkasıyla çalmıştır.

AĞRI. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat bölümünde yer alan Ağrı ili, dağları, yaylaları ve ovalarıyla ülkenin en yüksek yörelerinden biridir. Adını da Türkiye'nin en yüksek noktası olan Ağrı Dağı'ndan almıştır.

Doğal Yapı

Ağrı il topraklarının hemen hemen yarısı dağlık alanlardan oluşur. İlin kuzey sınırı boyunca uzanan Aras Dağları, birçok tepesinin yüksekliği 3.000 metreyi aşan uzun bir sıradağdır. Bu tepelerden en önemlileri Ağrı Dağı, Perili Dağ, Aşağı Dağ ve Köse Dağı' dır. Sıradağların doğu ucunda yükselen Ağrı Dağı kütlesi, Küçük ve Büyük Ağrı olarak adlandırılan iki volkanik koniden oluşur (*bak.* AĞRI DAĞI).

AĞRI İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 11.376 km².

NÜFUS: 421.131 (1985).

İL TRAFİK NO: 04.

İLÇELER: Ağrı (merkez), Diyadin, Doğubeyazıt, Eleşkirt, Hamur, Patnos, Taşlıçay, Tutak.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: İshak Paşa Sarayı; Balık Gölü; Sinek Yaylası; Ağrı Dağı; Tendürek Dağı; Meteor Çukuru; Doğubeyazıt Kalesi; Yeraltı Kilisesi; Diyadin Kaplıcaları; Aznavurtepe (Urartu Tepesi).

Güneyde Van sınırı boyunca uzanan Aladağlar ile Tendürek Dağı ilin öbür önemli engebeleridir. 3.542 metre yükseklikteki Tendürek Dağı tıpkı Ağrı Dağı gibi sönmüş bir yanardağdır. Gene de, büyük ve derin ana

krateri ile yamaçlarındaki çukurlardan zaman zaman su buharı ve gazların çıktığı görülür.

İl topraklarının yaklaşık üçte birini oluşturan yüksek ve eğimli ovalar yer yer otlaklarla kaplıdır. Bu ovaların en büyüğü kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan Eleşkirt-Karaköse Ovası'dır. Aladağlar'ın eteklerinden başlayan Patnos ve Diyadin ovalarının eğimli tabanı da kısa otlardan oluşan bir bitki örtüsüyle kaplıdır. Doğubeyazıt Ovası Ağrı Dağı'nın güneyinden İran sınırına kadar uzanır.

Aladağlar'dan doğan ve Fırat'ın en uzun kolu olan Murat Irmağı, kuzey-kuzeybatı yönünde akarak Ağrı kenti yakınlarında birçok akarsuyla birleşir ve güneybatıya doğru yönelir. Aras Dağları'ndan doğan birçok akarsu Eleşkirt Ovası'nda Murat Irmağı'na katılır. Bunların en önemlisi, Eleşkirt Deresi ile Kopuzdere'nin birleşmesinden oluşan Şiryan (Güzel) Çayı'dır. Taşlıçay ve Körçay Murat Irmağı'nın bu yöreden aldığı öteki önemli kollardır. Patnos Ovası'ndan geçen Sarısu da Murat Irmağı'na karışır. Doğubeyazıt Ovası'nı sulayan İncesu, Balıkgölü Deresi (ya da Balıkçayı) ve Girnevük Suyu (ya da Girne Deresi), bazı kesimlerde birleşerek sazlık ve bataklık alanlar oluşturur.

İlin başlıca gölleri Balık Gölü, Gölyüzü Gölü ve Saz Gölü'dür. Ağrı Dağı'nın yamaçlarındaki Sinek Yaylası'nda, 2.241 metre yükseklikteki ormanlar arasında yer alan Balık Gölü, lavların bir akarsuyun önünü tıkamasıyla oluşmuş doğal bir set gölüdür. Fazla sularını Balıkgölü Deresi'ne akıtan, 24 km^2 genişliğindeki bu tatlı su gölünde alabalık ve sazan boldur. Gölde ayrıca tarihsel kalıntıların bulunduğu küçük bir ada vardır. Gölyüzü ve Saz gölleri ise Ağrı Dağı'nın güneybatı eteklerindeki çöküntü bölgesinde oluşmuştur.

Ağrı yöresi, Doğu Anadolu'da egemen olan karasal iklimin en sert geçtiği yerlerden biridir. Kış mevsimi çok uzun sürer, yoğun kar yağışı olur ve yağan kar aylarca erimez. Yılın 115 gününde toprak karla örtülü olduğu için köy yollarının çoğu kapanır ve ulaşım ancak kızaklarla sağlanır. Akarsu ve göllerin yüzeyi de yer yer donar. Türkiye'de bugüne kadar kaydedilen en düşük sıcaklık 20 Ocak 1972'de −45,6°C ile Ağrı kentinde yaşanmıştır. Dağlık alanlarda ilkbaharlar da soğuk, yazlar oldukça serin geçer. İlkbahar soğuklarına halk arasında "ekin üşüten soğukları" denir. Buna karşılık ovalarda yaz mevsimi sıcak ve kuraktır. Yağmur en çok ilkbaharda yağar.

Ağrı ilinin bitki örtüsü yayla bozkırlarının hemen hemen bütün özelliklerini taşır. İl topraklarının üçte ikisini kaplayan ve yıl boyunca yeşilliğini koruyan geniş yayla otlakları hayvancılığın gelişmesinde önemli bir etkendir. En geniş otlakların yer aldığı Aladağlar'ın yaylalarından başka Sinek Yaylası'nda, Mirgemir, Çakmak, Pani, Davul ve Tendürek yaylalarında, ilin bütün hayvan varlığını besleyecek kadar zengin otlaklar bulunur.

Ağrı ilinin yüksek ve engebeli toprakları, Türkiye'nin de en yüksek noktası olan Ağrı Dağı'nda doruğuna ulaşır.

Kesme taştan yapılmış ve surlarla çevrelenmiş olan İshak Paşa Sarayı, kayalıkların üzerindeki heybetli görünümüyle bir şatoyu andırır.

Şemsi Güner

Eskiden Anadolu'nun birçok yöresi gibi ormanlarla kaplı olan Ağrı ili, bugün otlaklarının bolluğuna karşın orman varlığı açısından oldukça yoksuldur. Dağlık bölgelerde ağaçlık alanlara çok seyrek rastlanır. Sinek Yaylası otlakların yanı sıra orman örtüsünü de barındıran ender yaylalardan biridir. Ovalardaki otlakların yer yer tarlaya dönüştürülmesi ve orman örtüsünün yok olması toprak aşınmasını hızlandırmıştır.

Tarih

Ağrı yöresine ilk insanların yerleşmesi tarihöncesi çağlara rastlar. Yontma Taş Devri'nden (Paleolitik Çağ) kaldığı anlaşılan, taştan yapılmış araç ve gereçler yöredeki en eski tarihli buluntulardır. Ağrı Dağı'nın kuzey eteklerindeki Gökçeali ve Yağcı höyüklerinde ise Tunç Çağı'ndan kalan ve Mezopotamya ile kültürel bağı saptanan az sayıda araç-gereç bulunmuştur.

Asurlular'ın akınlarıyla iyice kuzeye çekilerek İÖ 9.-6. yüzyıllar arasında Van ve Ağrı bölgesindeki topraklarıyla yetinmek zorunda kalan Urartular bu yörede kentler kurdular. Patnos yakınındaki Aznavurtepe'de (Urartu Tepesi) ve Giriktepe'de 1961'de yapılan kazılarla Urartu kentinin surları ve tapınak kalın-

Şemsi Güner

Kayalıkların arasına kurulmuş Doğubeyazıt Kalesi, bir zamanlar, ele geçirilmesi en güç savunma yerlerinden biriydi.

tıları ortaya çıkarıldı. Ağrı yöresi üç yüzyıl süren Urartu döneminden sonra Pers, Makedonya, Ermeni, Roma, Bizans ve Arap halklarına, 10. yüzyıldan başlayarak da Türk topluluklarına yurt oldu. 11. yüzyılda Selçuklular'ın egemenliğine giren, 13. yüzyılda Moğol akınlarına uğrayan bu bölge sonradan İlhanlılar'ın, Celayirliler'in, Timurlular'ın, Karakoyunlular'ın, Akkoyunlular'ın ve Safeviler'in sınırları içinde yer aldı. Yavuz Sultan Selim 1514'teki İran seferi sırasında bu toprakları Osmanlı Devleti'ne kattıysa da, padişahın İstanbul'a dönmesinden sonra Safeviler yörede yeniden egemen oldular. Ağrı bölgesi ancak 1578'de, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı.

Daha önce 1828, 1854 ve 1877-78'de üç kez Çarlık Rusyası'nın işgaline uğramış olan Ağrı toprakları, I. Dünya Savaşı sırasında dördüncü kez işgal edildi. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra SSCB ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Sovyet işgali Nisan 1918'de kaldırıldı ve Ağrı 13 Ekim 1921'deki Kars Antlaşması'yla resmen Türkiye Cumhuriyeti topraklarına katıldı.

Ekonomi

Ağrı ilinde tarıma elverişli alanlar az, buna karşılık otlaklar bol olduğu için halkın geçimi hayvancılığa dayanır. Kişi başına düşen hayvan sayısıyla Türkiye'nin bütün illerini geride bırakan Ağrı'da 2 milyonu aşkın koyun vardır. Her yıl 15 Mayıs-15 Kasım tarihleri arasında il merkezinde canlı hayvan pazarı kurulur. Türkiye'nin İran, SSCB ve Kuveyt'e sattığı canlı hayvanların en büyük üreticisi de gene Ağrı ilidir.

İlin engebeli topraklarındaki kısıtlı alanlarda buğday, arpa ve çavdar, akarsu çevrelerinde şekerpancarı, patates, nohut ve meyve yetiştirilir. Sanayisi gelişmemiş olan ilde daha çok et ve süt gibi hayvansal ürünleri işleyen kuruluşlar, ayrıca yem, şeker ve un fabrikaları vardır.

Eleşkirt'te linyit, Ağrı kenti dolaylarında asbest (amyant) ve ponza taşı çıkarılır. Tutak ilçesindeki Perobey yöresinde bulunan tuz ocakları, yalnız Ağrı'nın değil çevre illerin de gereksinimini karşılar.

Toplum ve Kültür

Hayvancılıkla uğraşan Ağrılılar yaz aylarında hayvanlarını otlatmak için doğal otlakların bulunduğu yaylalara çıkarlar. Bazı yaylalarda *yurtluk* denen evlerde oturur, eğer yayla evleri yoksa kıl çadırlarda barınırlar. Yayla mevsiminde üretilen hayvansal ürünler Ağrı kentinde kurulan panayırda satılır.

Ağrı yöresinin erkek giyiminde Kafkas özellikleri görülür. Tiftikten örülen çorap, eldiven ve başlıklar, doğal kökboyalarla boyanmış yün halılar, çadır bezi ve yaygı olarak kullanılan keçi kılından dokumalar yöredeki el sanatlarının en güzel örnekleridir.

Doğubeyazıt yakınında, kayalıklar üstüne kurulmuş olan İshak Paşa Sarayı da Ağrı ilinin en önemli tarihsel yapısıdır. Selçuklu mimarisinin özelliklerini yansıtan ve surlarla çevrili olan bu yapı, saray, cami ve türbeden oluşur.

Son yıllarda Ağrı ilinde, doğal koşullar elverişli olduğu için kayak sporu, av hayvanları bol olduğu için de av turizmi gelişmektedir.

İl Merkezi: Ağrı

Ağrı kenti, Aras Dağları'nın eteklerinde, Murat Irmağı ve kollarının oyduğu 1.650 metre yükseklikteki bir vadi üzerinde kurulmuştur. Eskiden Karaköse adıyla anılan bu kent Cumhuriyet döneminin başlarında Beyazıt iline bağlı bir ilçe merkeziydi. 1927'de Karaköse ilçesi aynı adla il yapılınca kent de bu ilin merkezi oldu; Beyazıt ise ilçeye dönüştürülerek Doğubeyazıt adıyla bu yeni ile bağlandı. İlin ve il merkezinin adı 1938'de Ağrı olarak değiştirildi. Türkiye-İran karayolu Ağrı'dan geçer. Kentin iç bölgelerle demiryolu bağlantısı da Erzurum'un Horasan ve Sarıkamış ilçeleri üzerinden sağlanır.

Kentin nüfusu 54.492'dir (1985).

AĞRI DAĞI. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Aras Dağları'nın doğu ucunda, Türkiye-İran sınırı yakınında, sönmüş bir yanardağ kütlesi olan Ağrı Dağı yükselir. Ağrı il toprakları içinde kalan bu dağ, 5.137 metreye ulaşan doruğuyla Türkiye'nin en yüksek dağıdır. 2.687 metre yükseklikteki Serdarbulak Geçidi, 1.200 km^2'lik bir alanı kaplayan bu büyük

kütleyi iki doruğa ayırır: Kuzeyde 5.137 metrelik Büyük Ağrı (asıl Ağrı), güneyde 3.896 metrelik Küçük Ağrı dağları.

Yahudiler'in kutsal kitabı olan Tevrat'taki Nuh efsanesinde "Ararat" adıyla Ağrı Dağı'ndan söz edilir ve bütün yeryüzünü suya boğan tufandan sonra Nuh'un gemisinin bu dağın doruğunda karaya oturduğu belirtilir (*bak.* NUH PEYGAMBER). Ağrı Dağı'nın en eski adı olan bu Ararat sözcüğü, İÖ 9. yüzyılda bu bölgede egemenlik kurmuş olan Urartular'ın İbranice'deki adıdır. Türkler Anadolu'ya yerleştikleri zaman bu dağa Eğri Dağ adını vermişler, bu ad zamanla Ağrı Dağı'na dönüşmüştür.

Ortaçağın ünlü İtalyan gezgini Marco Polo, Ağrı Dağı'nı tepesinden kar eksik olmayan ve gökyüzüne dimdik yükselen bir dağ olarak tanımlamıştır. Gerçekten de Ağrı Dağı birdenbire yükselen kütlesiyle çok görkemli bir dağdır ve 4.000 metrenin üstündeki bölümleri yazın bile erimeyen karlarla kaplıdır. Hava puslu ve bulutlu olmadığı zaman dağın doruğu Ağrı, Van, Kars ve Bitlis'in yüksek yörelerinden, SSCB ve İran'ın sınıra yakın yerlerinden görülebilir. Ağrı Dağı'nın dik yamaçları doruktan eteklere kadar uzanan derin vadilerle yarılmıştır. Bunlardan en büyüğü ve en ünlüsü olan Cehennem Deresi'nin vadisi, akarken birdenbire donmuş bir dereyi andırır. Çünkü dağın tepesini bir takke gibi örten buzul oluşumu bu vadiye doğru sarkar. 10-12 km^2'lik bir alanı kaplayan bu buzul Türkiye'nin en büyük buzuludur.

Dağın eteklerinde, yöre halkının "İnek Vadisi" dediği yerde birçok mağara vardır. Yüzlerce hayvanın sığabileceği büyüklükteki bu mağaralar yaylaya çıkarılan hayvanlar için doğal barınak işlevi görür. Büyük Ağrı'da ardıç ve huş, Küçük Ağrı'da gürgen ağaçlarından oluşan orman örtüsü oldukça seyrektir.

Ağrı Dağı birçok efsaneye konu olmuştur. Nuh'un gemisinin hâlâ dağın doruğunda olduğuna inananlardan başka Âdem ile Havva'

Ara Güler

Ağrı Dağı'na çıkanlar buz gibi kaynaklardan su içmeyi boşuna umarlar. Çok yağış düşmesine karşın, toprak bütün suyu emdiği için yazın özellikle dağın etekleri bir çölü andırır.

nın yaşadığı İrem Bağları'nın da Ağrı Dağı' nın kuzey eteklerinde olduğu öne sürülür. 20 Haziran 1840'ta dağdan kopan kayalar kuzeydoğu eteklerindeki bir köyü yerle bir ederek 1.600 kişinin ölümüne neden olmuştu. Çıkan gürültü ve toz bulutu nedeniyle bu olay bir patlamanın habercisi olarak yorumlandı; oysa Ağrı Dağı'nın bugüne kadar etkinlik gösterdiğine ilişkin hiçbir kayıt yoktur.

İlk kez 1829 Eylül'ünde Alman Johann Jacob von Parrot Ağrı Dağı'nın doruğuna ulaşmayı başarmıştır. Bugün Nuh'un gemisini arayanlar ya da dağcılık sporuyla uğraşanlar sık sık Ağrı Dağı'na tırmanırlar. Tırmanış için en uygun zaman ağustos ve eylül aylarıdır.

AĞUSTOSBÖCEĞİ. Ağustosböceklerinin 2.000'den fazla türü vardır; birbirlerinden oldukça değişik yapıda olan bu türlerin çoğu ılıman bölgelerde yaşar. Bu böceklerin erkekleri karın zarlarını titreştirerek çekirgeler gibi vızıltılı bir sesle öterse de, ağustosböcekleri ile çekirgeler arasında yakın akrabalık ilişkisi yoktur. Ağustosböcekleri genellikle zar gibi saydam olan iki çift kanatlarıyla daha çok gece kelebeklerine (pervaneler ve güveler) benzeyen oldukça iri böceklerdir. Gaga biçimini almış güçlü ağızlarıyla meyve ve orman ağaçlarının özsularını emerek beslenirler. Erkek ağustosböceklerinin yüzlercesi bir araya toplanıp öttüğünde, sürekli vızıldayan bu tiz sesler korosunun gürültüsü dayanılmaz boyutlara ulaşır. Erkeklerin bu ötüşü, büyük olasılıkla, kendileri gibi vızıldayamayan dişileri çiftleşmeye çağıran aşk şarkılarıdır.

NHPA/Stephen Dalton

Erkek ağustosböceği dalların üstüne konarak güneş batıncaya kadar durmadan öter. Akdeniz kıyılarında yaşayan bu türü, ağaç kabuğuna benzeyen renkleri ve desenleriyle çevresinden ayırt etmek oldukça güçtür.

Bütün ağustosböceklerinin yumurtadan erişkinliğe kadar uzanan yaşam çevrimi birbirine benzer. Bu çevrim dişi ağustosböceğinin ince dallarda yarıklar açıp içine yumurtalarını bırakmasıyla başlar. Yumurtalar çatladığında içinden *nemf* denen yavrular çıkar. Kanatsız olan bu yavrular yumurtalar açılır açılmaz yere düşer ve toprağın içine gömülerek ağaç köklerinden emdiği özsularla yaşamını sürdürür. İyice büyüdüğünde toprağın üstüne çıkarak bir çalı ya da ağaç gövdesine tırmanan nemf, burada erişkin bir ağustosböceği olmaya hazırlanır. Yaklaşık bir saat sonra derisi sıyrılarak üzerinden düştüğünde artık erişkin bir ağustosböceğine dönüşmüştür. Başlangıçta kozasından yeni çıkmış bir güveninki ya da kelebeğinki kadar küçük olan kanatları hızla büyüyerek gelişir ve ağustosböceği uçarak kendine bir eş aramaya başlar. Çiftleşmeden sonra dişi böceğin yumurtalarını ağaç yarıklarına bırakmasıyla bu çevrim yinelenir. Toprakaltındaki yaşamı yıllarca süren ağustosböceği toprağın üstüne çıkıp erişkin duruma geldikten sonra ancak birkaç hafta yaşayabilir. Ülkemizin bulunduğu iklim kuşağındaki türlerin erişkinlik evresi yaz ortalarına, özellikle ağustos ayına rastladığı için yalnız o aylarda görülen bu böceklere ağustosböceği denmiştir.

Kuzey Amerika'daki bazı ağustosböceklerinin (*Magicicada*) toprakaltındaki nemf evresi 13 ya .da 17 yıl kadar sürer. Bu uzun büyüme döneminin sonunda kanatlanmış binlerce ağustosböceği birdenbire ortaya çıkar; ama bunların çoğu kuşlara ve yabanarılarına yem olur.

Tasmanya'nın ormanlarla kaplı serin bölgelerinde ve Avustralya'nın güneydoğusunda yaşayan, fosile benzer tüylü ağustosböceklerinin ses üreten organları öbür türlerinki kadar gelişmemiştir.

AHÇILIK *bak.* AŞÇILIK.

AHENATON. Eski Mısır firavunlarından (krallarından) biri olan Ahenaton, İÖ 1379 ve

1362 yılları arasında, 17 yıl süreyle Mısır'ı yönetmiştir.

Güçlü ve zengin bir ülke olan Mısır'ın halkı bu gücün kaynağını çok sayıda tanrıları olmasına bağlıyordu. Oysa IV. Amenhotep

Sonia Halliday Photographs: Cairo Museum/Hassia

Mısır Firavunu Ahenaton, ülkesinde tektanrılı yeni bir dinin öncülüğünü yapmıştır.

(ya da IV. Amenofis) adıyla tahta çıkmış olan Ahenaton, bir süre sonra bütün öbür tanrıları yadsıyarak tek bir tanrıya inandığını açıkladı. Güneş tanrısı Aton'un tek tanrı olduğu bu yeni dini benimseyince, babasından gelen Amenhotep adını bırakıp "Aton'un hizmetkârı" anlamındaki Ahenaton adını aldı. Başkentini de değiştirerek, ülkeyi Teb kenti yerine, Aton'a adanan ve bugünkü adı Amarna olan yeni bir kentten yönetmeye başladı.

Ahenaton'un tek bir tanrıya inanması halkını tedirgin etmişti. Özellikle Ahenaton'un düşmanları, onun eski firavunlar kadar güçlü olmayı amaçladığına ve artık büyük ölçüde rahiplerin eline geçmiş olan dinsel gücü yeniden kazanmaya çalıştığına inanıyorlardı. Onlara göre tek bir tanrıya tapmak çok yanlıştı.

Ahenaton babası gibi bir asker değil, her şeyden önce bir düşünürdü. Zamanının büyük bölümünü Amarna'da, karısı Nefertiti ile birlikte yeni dinin "gerçeklerini" bulmaya çalışarak geçiriyordu. Düşman ülkeler firavunun savaşçı olmamasından yararlanarak Mısır topraklarına akınlar düzenlediler. Ahenaton'un ölümünden sonra yerine önce damadı Smenhkare, sonra da öbür damadı Tutanhamon (*bak.* TUTANHAMON) geçti. Tutanhamon'un mezarı, Ahenaton dönemindeki Mısır sanatının inceliğini ve zenginliğini sergiler. Ahenaton halkını tek bir tanrıya inanmaya zorlayan ilk yöneticilerden biridir. Ama onun ölümünden sonra görüşleri yasaklanmış ve eski inançlar yeniden canlanmıştır.

AHİLİK, Anadolu'da 13. yüzyılda ortaya çıkan ve Osmanlılar'ın kuruluş döneminde yaygınlaşan bir esnaf örgütüdür. Adının, kardeşim anlamına gelen Arapça "ahi" ya da eli açık, yiğit anlamındaki Türkçe "akı" sözcüğünden türediği sanılır.

Anadolu'da Ahilik'in kurucusu Şeyh Nasreddin Ahi Evran'dır. Azerbaycan'da doğan, çocukluğunu ve gençliğini de bu ülkede geçiren Ahi Evran Horasan'a giderek Ahmed Yesevi'nin öğrencilerinden tasavvuf öğrendi. 1205'ten sonra Anadolu'yu dolaşarak Ahi örgütünü kurdu. Örgütün kalıcı olması için, Ahilik'i birlikte ibadet ettikleri ve tören düzenledikleri yer olan tekkelere ve zaviyelere (küçük tekkelere) bağladı. Bütün zanaatların "pir"i (kurucusu) sayılan Ahi Evran sonunda Kırşehir'e yerleştiği için, bu kentteki Ahi Evran Zaviyesi de bütün örgütün merkezi durumuna geldi.

Anadolu'da, Türkmenler'in yaşadığı bütün kent, kasaba ve köylerde Ahi zaviyeleri bulunurdu. Bir zanaat dalında çalışmak isteyen herkes o zanaatın Ahi birliğine katılmak zorundaydı. Her zanaat dalında en dürüst ve en saygın usta zaviyenin başkanı olur ve "Ahi" adıyla anılırdı. Birliğin Ahi'den sonra gelen yöneticisi "server" adı verilen yiğitbaşıydı. Yiğitbaşı esnaf birliğinin düzenini ve güvenliğini sağlamakla yükümlüydü. "Fityan" denen genç çıraklar evleninceye kadar zaviyelerde ortak bir yaşam sürerlerdi. Bir kentte ne kadar zanaat dalı varsa o kadar Ahi zaviyesi, her zaviyenin başında da bir Ahi bulunurdu. Bu Ahiler'den biri "Ahi Baba" adıyla öbürle-

rine başkan olurdu. Genellikle, kentin ekonomik yaşamında en önemli yeri olan birliğin şeyhi Ahi Baba seçilirdi. Anadolu'nun hemen her yerinde bulunan zaviyelere Ahi Baba atanması, çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa yükselme törenleri Ahi Evran zaviyesi şeyhlerinin izniyle yapılırdı. Bu zaviyenin şeyhleri ya da onların halifeleri her yıl belirli dönemlerde Anadolu'yu dolaşarak zaviyeleri denetler, Ahi birlikleri arasındaki anlaşmazlıkları çözer, çıraklık, kalfalık ve ustalık törenlerini yönetirlerdi.

Ahiler'in kendilerine özgü giyimleri vardı. Sırtlarına hırka, başlarına tepesine beyaz bez bağlanmış külah giyerlerdi. Ahi birliğine girebilmek için bir iş ve zanaat sahibi olmak

Ara Güler

Ahi törenlerine her zanaat dalının üyeleri ustalık ürünleriyle birlikte katılırdı. Cam yapımcılarının geçişini gösteren bu minyatür *Surname-i Vehbi*'den alınmıştır.

zorunluydu. Ahi kendi emeğiyle geçinmeli, cömert, alçakgönüllü ve namuslu olmalı, mal mülk hırsına kapılmamalıydı. Genç Ahiler (fityanlar) gündüzleri çalışır, kazandıkları parayı zaviyeye getirirlerdi. Bu parayla zaviyenin giderleri karşılanır ve ortak sofra için yiyecek alınırdı. Zaviyeler aynı zamanda genç Ahiler'in eğitildiği yerdi. Burada okuma yazma öğretilir, çeşitli konuların yanı sıra kılıç, ok atma ve silah eğitimi verilirdi.

Her esnaf birliği kendi alanındaki zanaatçıları sıkı sıkıya denetler, birliğe bağlı dükkân ya da atölye sayısı birliğin izni olmadan artırılamazdı. Her dükkânda tek bir usta bulunurdu. Mallar belirli kurallara uygun olarak üretilir, tek bir fiyat uygulanır, bozuk ya da pahalı mal satanlar meslekten atılırdı.

Bir zanaata girmek isteyenler önce çırak olarak alınır, işin inceliklerini öğrenirlerdi. Ahilik'e kabul edilme töreninde önce tuzlu su içilir, *şedd* kuşanılır (bele kuşak bağlanır) ve şalvar giyilirdi. Tuzlu su bilgiyi, şedd kuşanma yiğitliğe ve hizmete hazırlığı, şalvar namusu simgelerdi. Ahilik'e girenlerin iş eğitimi "yol kardeşi" denen iki kalfa ile "yol atası" denen bir usta gözetiminde yürütülürdü. Ustasının yanında yıllarca zanaatın inceliklerini öğrenerek "pişen" çırak, gene ustasının izniyle kalfa olurdu. Kalfalık süresini doldurup ustalık becerisini kazanınca da büyük bir törenle ustalığa yükselirdi. İlkbaharda düzenlenen bu törenler bütün esnafın katıldığı kır eğlenceleri biçiminde sürer, sonunda usta olmaya hak kazananlara Ahilik törelerine göre peştemal bağlanırdı.

Ahilik'in Anadolu'da yalnız ekonomik değil siyasal etkinliği de olmuştur. Rum halkın oturduğu kent ve kasabalardaki ticaret hayatının denetim altına alınmasında, Rumlar'ın Türk kültürünü ve yaşam biçimini benimsemesinde Ahi esnaf örgütünün büyük rolü vardır. Bizans'tan yeni alınan kentlere yerleşen Türkler her zanaat dalının Ahi esnaf örgütünü kuruyorlar, böylece ticari etkinlik Rumlar'dan Türkler'e geçiyordu. Anadolu'nun Moğol istilasına uğradığı karışıklık dönemlerinde Ahi esnaf örgütleri kentlerde düzeni ve güvenliği sağlama görevini de üstlenmişti.

Ahiler'in Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da büyük rolü olmuştur. Osman Bey'in kayınpederi Ahi Şeyhi Edebali Osmanlı Beyliği'ne büyük destek sağlamış, sonradan Osmanlı

hanedanına bağlı birçok kişi Ahi örgütleri içinde yer almıştır. Ayrıca Ahi şeyhleri savaş sırasında orduya asker gönderirlerdi. Osmanlı ordusundaki ilk piyade askerlerinin Ahi giysileri giymesi ve Yeniçeriler'in başlıklarının Ahiler'den alınması bu örgütün etkisini gösterir.

15. yüzyıldan başlayarak Osmanlılar'ın merkezi yönetimi güçlendikçe, örgütün etkinliği yalnızca ekonomik alanda kısıtlı kaldı. Artık Ahilik esnaf ve zanaatçıları bir araya getiren bir meslek kuruluşu olmaktan başka özellik taşımıyordu.

AHLATŞAHLAR *bak.* ANADOLU BEYLİKLERİ.

AHMED HAŞİM (1884-1933). Şiirde ses uyumuna, renkli doğa görünümlerine ve duyguların yansıtılmasına önem veren Ahmed Haşim Türk şiirinin en büyük ustalarından biri sayılır.

Bağdat'ta doğan ve Arapça konuşulan bir çevrede yetişen Ahmed Haşim, 1896'da ailesiyle birlikte İstanbul'a geldiğinde, önce Türkçe öğrenmesi için bir okula gönderildi. Daha sonra o dönemde Mekteb-i Sultani adıyla anılan Galatasaray Lisesi'ne girdi. Okulda arkadaş topluluklarına ve oyunlara katılmayan, spora ilgisiz, içine kapanık bir çocuktu. Bir arkadaşından aldığı Fransızca bir şiir antolojisini okuduktan sonra şiir yazmaya yöneldi. Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Abdülhak Şinasi (Hisar) gibi arkadaşlarıyla okulda canlı bir edebiyat çevresi oluşturdu. Şiirleri bir edebiyat dergisinde yayımlanmaya başladıktan sonra da ilgisini tümüyle edebiyata yöneltti. Bu dönemde yazdığı şiirlerinde sekiz yaşındayken yitirdiği annesinin hastalığını, ölümünü ve onunla ilgili anılarını dile getirmişti. 1907'de liseyi bitirdikten sonra bir süre hukuk fakültesine devam etti, ama 1908'de öğrenimini yarım bırakarak İzmir'de öğretmenlik yapmaya başladı. Çanakkale'de savaştıktan, uzun süre işsiz kaldıktan ve çeşitli devlet memurluklarında bulunduktan sonra, 1920'de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde estetik ve mitoloji öğretmenliğine atandı. Yaşamının son döneminde ayrıca Harp Akademileri'nde ve Mülkiye Mektebi'nde öğretmenlik yapan Ahmed Haşim, 1932'de tedavi amacıyla gittiği Frankfurt'tan iyileşmeden döndü ve ertesi yıl İstanbul'da öldü.

Ahmed Haşim'in gençlik dönemi şiirleri, lisede edebiyat öğretmeni olan Tevfik Fikret'in, Abdülhak Hamid ve Cenab Şahabeddin'in etkilerini taşır. Bu şiirlerinde Osmanlıca tamlamalar ve yabancı sözcükler kullanmış, romantik ve karamsar duygularını yansıtmıştır.

Ahmed Haşim'in şiirinin kendine özgü yönleri *Göl Saatleri* (1921) adlı kitabındaki şiirlerde görülür. Yaşamın görünümlerini düş havuzunun sularında izlediğini söyleyerek girdiği bu şiirlerde bir ressam gibi renklere tutkundur. Gerçek olandan daha renkli, daha parlak doğa görünümleri çizer. Dönemine göre yalın ve yoğun bir anlatımla akşam saatlerinin koyu renklerini betimler; şiirini bir hayal oyunu niteliğine büründürür.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Ahmed Haşim'in şiirlerinde ses uyumu, renkler ve duygular ön plana çıkar.

1926'da yayımlanan *Piyale* adlı kitabındaki şiirler Ahmed Haşim'in olgunluk dönemi ürünleridir. *Göl Saatleri*'ndeki akşam renkleri *Piyale*'de iyice öne çıkan kırmızı renklerle

sürer. Acı verse bile vazgeçilmeyen bir aşk şiirlerinin ana konusudur. Bu şiirlerde daha yalın bir dil kullanan şair, batı şiiri ile Divan şiirinin özelliklerini birleştirmeye özen göstermiştir.

Ahmed Haşim'in şiir anlayışı Fransız şiirindeki sembolizm akımıyla aynı doğrultuda gelişmiştir (*bak.* SEMBOLİZM). Şair, *Piyale*'nin önsözünde, en güzel şiirlerin okurun hayal gücüyle anlam kazandığını, en derin şiirlerin herkesin istediği gibi yorumlayabileceği şiirler olduğunu savunur. Şiirlerinde yalnızca aruz veznini kullanan Ahmed Haşim'in uzun ve kısa dizelerde değişik aruz kalıplarını kullanması Türk şiirine getirdiği önemli bir yeniliktir.

Şiir dışında düzyazı ürünleri de veren Ahmed Haşim gazetelerde yazdığı fıkralarını *Gurabahane-i Lâklâkân* (1928; "Yoksul Leylekler Bakımevi") adlı kitabında topladı. 1928'deki Paris yolculuğunun izlenimlerini *Bize Göre* (1928), 1932'de tedavi için gittiği Frankfurt yolculuğunun izlenimlerini ise *Frankfurt Seyahatnamesi* (1933) adlarıyla yayımladı. Bu yazılarında doğadan sanata, hayvanlardan mimarlığa kadar hemen her konudaki görüşlerini anlatan yazar yalnız toplumsal sorunlara değinmez. Yaşadığı dönemin konuşma dilini yansıtan düzyazılarında, düşüncelerini kolay anlaşılır biçimde ortaya koymaya özen gösterir.

AHMED MİDHAT EFENDİ (1844-1913) Tanzimat döneminin ünlü gazetecilerinden ve ilk Türk romancılarından biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusçuk vilayetinde memurluk yaparken henüz Ahmed Efendi olarak tanınıyordu. Çalışkanlığıyla Vali Midhat Paşa'nın ilgisini ve sevgisini kazandığı için paşa ona kendi adını verdi. Midhat Paşa Bağdat valiliğine atanınca Ahmed Midhat'ı da birlikte götürdü. Bağdat'ta gazetecilik yapan ve değişik çevrelerden insanlarla tanışan Ahmed Midhat batı kültürü, doğu felsefesi ve medrese bilimleri konusunda bilgisini artırdı.

İstanbul'a dönünce, oturduğu evin alt katında küçük bir basımevi kurarak, Bağdat'ta iken yazdığı ders kitaplarını basmaya başladı. Çıkardığı *Devir* ve *Bedir* adlı gazeteler ilerici görüşlerinden dolayı kısa sürede kapatılınca *Dağarcık* ve *Kırkambar* dergilerini yayımlamaya başladı. Dergilerinde bilim ve felsefe konularına, Osmanlıca'nın sadeleştirilmesi gibi sorunlara yer veriyordu. *Dağarcık*'ta çıkan bir yazısı üzerine dinsizlikle suçlanarak Namık Kemal ve arkadaşlarıyla birlikte 1873'te Rodos'a sürüldü.

Ahmed Midhat Efendi Rodos'taki sürgün yıllarında *Hasan Mellah* (1874), *Hüseyin Fellah* (1875), *Felatun Bey ile Râkım Efendi* (1875) gibi ilk romanlarını yazdı. Ayrıca yeni yöntemlerle eğitim veren bir okul açtı.

İletişim Arşivi

Gazeteci ve yazar Ahmed Midhat Efendi (1844-1913).

1876'da, V. Murad tahta çıktığında affedilerek İstanbul'a döndü ve *İttihat* (Birleşme) gazetesini yayımlamaya başladı. Bu arada siyasal tutumunu değiştirerek II. Abdülhamid yönetimine yakınlaştığı için devletin resmi basımevinin ve gazetesinin başına getirildi. 1878'de *Tercüman-ı Hakikat* (Gerçeklerin Sözcüsü) gazetesini kurduğunda da Abdülhamid'den parasal destek gören ve yüksek devlet görevlerine getirilen Ahmed Midhat Efendi II. Meşrutiyet'ten sonra emekli oldu.

Ne var ki eski ününü ve etkisini yitirmişti. Yazarlığı bırakarak, 1912'den ölümüne kadar okullarda tarih, dinler tarihi ve felsefe dersleri verdi.

Batı kültürünü halka tanıtmaya ve halkı eğiterek cahillikle savaşmaya büyük önem veren Ahmed Midhat Efendi, "eğlendirerek eğitme"nin en iyi yol olduğunu düşündüğü için en çok roman ve öyküler yazdı. Romanlarındaki kahramanları genellikle iyiler ve kötüler olarak ikiye ayırır; bu kahramanlara duyduğu sevgiyi ya da nefreti dile getirerek taraf tutar ve sonunda iyilerin isteklerini yerine getirip, kötüleri cezalandırır. Hatta kimi zaman meddah öykülerinin özelliklerinden yararlanarak "Ne dersiniz, bu hain ölümü hak etti değil mi?" diye okuyucuya seslenir. Temel kaygısı okuyucuyu bilgilendirmek olduğu için, olayın bir yerinde anlatımı bırakır, okuyucu için yeni bir bilgiyi, bir sözcüğü sayfalarca açıklamaktan geri kalmaz.

Ahmed Midhat'ın yapıtları Türk romanının gelişmesinde önemli bir dönemeç olmasına karşın, bugün edebi değerinden çok tarihsel değeriyle anılır.

Yazar romanın yanı sıra tiyatroya da çok önem vermiştir. Tiyatronun önemli bir eğitici işlevi olduğunu ve toplumda yaygınlaştırılması gerektiğini savunmuştur. *Fürs-i Kadimde Bir Facia* (1884; "Eski İran'da Bir Facia"), *Eyvah* (1871), *Açık Baş* (1874) oyunlarından birkaçıdır. *Çerkes Özdenleri* (1884) adlı oyunu ise tutucu çevrelerin tepkisini çekmiş, oynandığı tiyatro basılarak yakılmıştır. Ahmed Midhat edebiyatın dışında matematik, fizik, kimya, ekonomi, tarih, hukuk, felsefe, eğitim gibi birçok konuda yazılar yazmıştır. Öbür yapıtları arasında *Kıssadan Hisse* (1870), *Dünyaya İkinci Geliş yahut İstanbul'da Neler Olmuş* (1874), *Karı Koca Masalı* (1875), *Yeryüzünde Bir Melek* (1878), *Çengi* (1877), *Karnaval* (1881), *Henüz On Yedi Yaşında* (1881), *Ekonomi Politik* (1879) sayılabilir.

AHMED PAŞA (ŞEKER) *bak.* ŞEKER AHMED PAŞA.

AHMED RASİM (1865-1932). Ahmed Rasim'in yapıtları eski İstanbul yaşamını canlandıran birer belge niteliğindedir. İstanbul'da doğan yazar, kısa gezileri ve 1927'den ölümüne kadar Ankara'da milletvekili olarak bulunduğu dönem dışında hep bu kentte yaşadı. Yapıtlarında sokakları, evleri, eğlence ve gezi yerleri, vapurları, tramvayları, kayıkları, yangınları ve kavgalarıyla İstanbul'u olanca canlılığıyla betimledi. Çeşitli kesimlerinden insan tipleri, balıkçılar, tulumbacılar, hamamcılar, serseriler, kumarbazlar, sanatçılar ya da ünlü kişiler yaşama biçimleri, şiveleri ve argolarıyla Ahmed Rasim'in yapıtlarında ölümsüzleşmiştir.

Ahmed Rasim, *Gecelerim* (1896) ve *Falaka* (1927) adlı kitaplarında anlattığı çocukluk anılarında yaşadığı mahalleden, oynadığı çocuk oyunlarından ve öğrencilerin okulda yedikleri bitmez tükenmez dayaklardan yalın ve mizah dolu bir dille söz eder. *Tercüman-ı Hakikat* (Gerçeklerin Sözcüsü) gazetesinde başlayan gazete yazarlığını 48 yıl boyunca sürdüren Ahmed Rasim'in çalıştığı gazete ve dergilerin sayısı 50'yi aşmıştır.

Asıl ününü söyleşi ve fıkra türündeki yazılarına borçlu olan Ahmed Rasim, gazete fıkralarını *Eşkâl-i Zaman* (1918; "Zamanın Tanımı"), İstanbul yaşamından çizgileri *Şehir Mektupları* (1910-11), edebiyat ve basın anılarını da *Gülüp Ağladıklarım* (1926) ve *Muharrir Bu Ya* (1926) adlı kitaplarında toplamıştır. Bu yapıtlarında II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyet gibi dört ayrı tarihsel dönemdeki İstanbul'u yapısal ve toplumsal değişimleriyle birlikte anlatır. İstanbul'un eğlence yerlerini ve unutamadığı anılarını *Fuhş-ı Atik* (1922; "Eski Fuhuş") ve *Muharrir, Şair, Edip* (1924) adlı kitaplarında derlemiştir.

İstanbul'u anlatırken halkın konuşma dilini yansıtmaya özen gösteren Ahmed Rasim o dönemin yazı dilinde sık sık rastlanan Arapça ve Farsça tamlamalara daha çok bir mizah öğesi olarak yer vermiştir. Dilindeki sözcük zenginliği, anlatımındaki akıcılık ve kıvraklık yazarın en güçlü özelliklerindendir. Buna karşılık öykü ve romanlarında, döneminin edebiyat geleneğine uygun olarak ağdalı bir dil kullanmıştır.

140 dolayında kitabı yayımlanmış olan Ahmed Rasim'in öbür önemli yapıtları arasında

Bir Sefilenin Evrak-ı Metrukesi (1891; "Düşmüş Bir Kadından Artakalan Anılar"), *Ülfet* (1899), *Hamamcı Ülfet* (1922), *Küçük Tarih-i İslam* (1890), *Küçük Tarih-i Osmani* (1910-12), *Ramazan Sohbetleri* (1913) ve *İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi* (1927) sayılabilir. Ayrıca besteleriyle tanınan yazarın 42 bestesi günümüze ulaşmış, bir bölümü de kaybolmuştur.

AHMED VEFİK PAŞA (1823-1891), Türkiye'de tiyatro sanatının ve sevgisinin yerleşmesinde en çok emeği geçenlerden biridir. Yüksek görevlerde bulunmuş bir devlet adamıydı, ama asıl ününü Fransız oyun yazarı Molière' den (*bak.* MOLIÈRE) uyarladığı komedilere borçludur.

İstanbul'da doğan Ahmed Vefik Paşa babasının Paris Elçiliği'ndeki görevi nedeniyle liseyi Fransa'da bitirdi. Dışişleri Bakanlığı'nda görev alarak çeşitli başkentlerde sekreterlik ve büyükelçilik yaptı. 1878 ve 1882'de iki kez sadrazamlığa getirildiyse de son görevini ancak üç gün sürdürebildi.

Ahmed Vefik Paşa'nın sözünü sakınmayan ve aklına eseni yapan kişiliğine ilişkin birçok öykü anlatılır. Örneğin Paris'teki büyükelçiliği sırasında kendisine III. Napolyon'un arabasının bir eşini yaptırmıştı. Caddeye çıktığında Fransız halkı onu imparator sanarak selamlıyordu. Buna kızan III. Napolyon Ahmed Vefik Paşa'dan arabasını değiştirmesini istedi. Paşa, İstanbul'daki Fransız büyükelçisinin padişahın saltanat kayığına tıpatıp benzeyen kayığını değiştirmesi koşuluyla bu arabadan vazgeçebileceğini söyledi. Sonunda bu koşul kabul edildi, ama paşa da elçilik görevinden alındı.

Victor Hugo, Lesage ve Voltaire'den de çeviriler yapan Ahmed Vefik Paşa'nın Molière'den dilimize aktardığı ya da toplumumuza uyarladığı 34 yapıttan 16'sı günümüze ulaşmıştır. Uyarlamalarında Türk toplumunun yapısına, düşünce ve davranış özelliklerine uyum sağlayacak değişiklikler yapmaya özen gösterir, yapıttaki mekânları ve kullanılan eşyaları bile bu anlayışla değiştirirdi. *Zor Nikahı* (1869; *le Mariage forcé*), *Zoraki Tabip* (1869; *le Médecin malgré lui*), *Dekbazlık* (1869; *les Fourberies de Scapin*), *Tabib-i Aşk* (1876; *l'Amour médecin*), *Meraki* (1876; *le Malade imaginaire*), *Azarya* (1876; *l'Avare*), *Dudu Kuşları* (1876; *les Précieuses ridicules*), *Adamcıl* (1876; *le Misanthrope*) ve *Yorgaki Dandini* (1876; *George Dandin*) Ahmed Vefik Paşa'nın en başarılı Molière uyarlamaları ve çevirileri sayılır. Yeni çevirileriyle günümüzde de sık sık sahneye konan bu oyunlar ilk kez Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında yaptırdığı tiyatroda (bugünkü Ahmed Vefik Paşa Tiyatrosu) sahnelenmiştir.

Dil ve tarih konusunda da çalışmalar yapan Ahmed Vefik Paşa, Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türki* adlı yapıtını Çağatay lehçesinden Türkçe'ye çevirmiş, Türkçe'nin İslam öncesi gelişmesini ve lehçelerini inceleyen *Lehçe-i Osmani* (1876-1888) adlı önemli bir sözlük hazırlamıştır. Ulusal temele dayalı tarih anlayışını benimseyen Ahmed Vefik Paşa bu tarihin Osmanlı tarihinden farklı olması gerektiğini savunmuştur. *Fezleke-i Tarih-i Osmani* (1869) adlı yapıtı bu görüşlerini yansıtır.

AHŞAP KAPLAMA. Arapça'dan dilimize geçmiş olan ahşap sözcüğü ağaçtan, kereste ya da tahtadan yapılmış anlamında kullanılır. Güzel desenli çok ince bir tahta levhanın düzgün ve sağlam tahta bir yüzeye tutkalla yapıştırılmasına da ahşap kaplama denir. Gerçekten de bazı ağaçların sert ve sağlam odunu duvar, kapı gibi yapı öğelerinin ya da mobilyaların yapımına elverişlidir; ama görünümü, rengi ya da damarlarının deseni istenildiği kadar güzel olmayabilir. Alttaki bu sağlam yüzeyi daha nitelikli ve güzel görünümlü bir ağaç levhayla gizlemeye dayanan ahşap kaplama çok eski bir tekniktir. Eski Mısırlılar 6.000 yıl önce bu tekniği mumya sandıklarına uyguluyorlardı.

Ahşap kaplamacılığı 17. yüzyılda Fransız mobilyacılar tarafından geliştirilerek ve *marketri* gibi başka mobilyacılık tekniklerine uyarlanarak Avrupa'da yeniden canlandırıldı. Marketri, değişik renklerdeki kaplama levhalarından kesilmiş parçaların genellikle çiçek ve meyve desenleri oluşturacak biçimde tahta bir yüzeye yapıştırılmasıdır. Bu bezeme sanatı XVI. Louis zamanında (18. yüzyılda) Fransa'da çok yaygındı. İtalyan mobilya ustaları

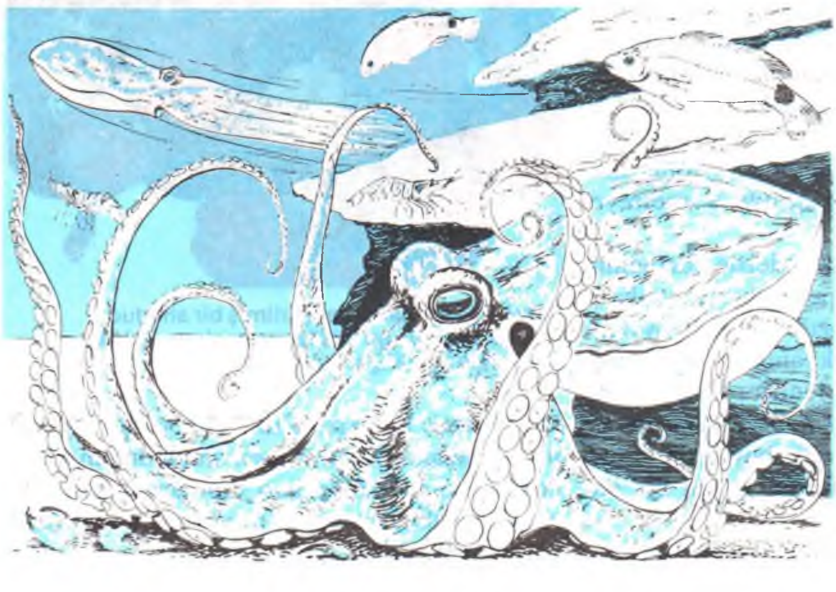
renk renk kaplama parçalarıyla manzara resimleri oluşturarak marketri tekniğini gerçek bir resim sanatına dönüştürdüler. Bu ülkede 14. yüzyılda başlayan ve *intarsia* adıyla bilinen marketri bugün bile bir el sanatı olarak önemini korumaktadır.

Üçgen, yıldız gibi geometrik biçimler ya da ince şeritler halinde kesilen ve damarları ters yöne bakacak biçimde yerleştirilen ahşap kaplamalara *parketri* denir. Bugün taban döşemesi olarak kullanılan parke kaplamalar bu tekniğin günümüzdeki uzantısıdır. Güzel desenli bir ağaç parçasının ya da metal, fildişi, sedef gibi başka bir gerecin, süslenecek mobilyaların yüzeyinde açılmış oyuk ya da yivlere yerleştirilmesine ise kakmacılık denir. Özellikle Osmanlılar döneminde metal ya da ahşap üstüne sedef kakmacılığın çok güzel örnekleri üretilmiştir (*bak.* KAKMACILIK).

Bugün ahşap kaplama tekniğinin en önemli ürünü, genellikle üç ya da beş gibi tek sayıda kaplama levhasının üst üste yapıştırılmasıyla elde edilen kontrplak levhalardır. Mobilyacılık, marangozluk ve doğramacılıkta çok geniş bir kullanım alanı olan kontrplakların iç katlarında gösterişsiz ama sağlam tahta levhalar, dış katlarında ise daha gösterişli süsleyici kaplamalar kullanılır. Ahşap kaplama yöntemiyle en kaba ve değersiz tahtalara ya da sıkıştırılmış talaştan yapılan sunta gibi yapay tahtalara en nitelikli ağaç görünümü kazandırılabilir. Az bulunan çok değerli bir ağaç tomruğundan 2-4 mm kalınlığında pek çok kaplama levhası çıkarılabilir. Bu ince levhalar testereyle biçme, dilimleme ya da soyma yöntemiyle elde edilir. En ekonomik yol olan soyma yönteminde, tomruk, çok uzun bir bıçağın keskin ağzı önünde sürekli dönerken bıçak da tomruğun her dönüşünde üstünden ince bir katman kaldırır. Böylece koca tomruk dev bir kâğıt rulosu gibi kesintisiz bir levhaya dönüşür; daha sonra bu levha istenen boyutlarda kesilerek kullanılabilir. (*Ayrıca bak.* KERESTE.)

AHTAPOT. *Octopus* cinsinden olan ahtapotların bu bilimsel adı "sekiz ayaklı" anlamındaki Yunanca *octo podos* sözcüklerinden türetilmiştir. Gerçekten de bu hayvanların ayaktan çok kola benzeyen sekiz tane uzun dokunacı vardır. Uzayıp kısalabilen bu bükülgen kolların alt yüzünde iki sıra halinde dizilmiş emici çekmenler (vantuzlar) bulunur. Hayvan, yakaladığı her şeye bu çekmenler yardımıyla sıkıca yapışır.

Ahtapot yumuşakçaların kafadanbacaklılar grubundandır ve aynı gruptan olan kalamarın akrabasıdır (*bak.* YUMUŞAKÇALAR). Gövdesi tıpkı kalamarınki gibi torba biçimindedir ve arkasında huniye benzeyen bir sifon bulunur. Ahtapot içine çektiği suyu bu sifondan öylesine büyük bir kuvvetle fışkırtır ki, bu tepkiyle hızla geriye doğru itilir. Böylece, sürünerek kayaların arasına girmesine ya da

Ahtapot genellikle deniz diplerindeki kayaların yarıkları arasında yaşar. Bu hayvan sifonundan dışarıya püskürttüğü suyun basıncıyla hızla geriye doğru fırlar.

bir yarığa saklanmasına fırsat vermeyecek kadar hızla üzerine saldıran düşmanlarından, örneğin büyük balıklardan kaçabilir. Ayrıca, kaçarken gövdesinin alt bölümündeki bir keseden mürekkebe benzeyen siyah bir sıvı bulutu püskürterek kendini gizleyebilir. Bu sıvı suyu bulandırıp kararttığı için ahtapotu kovalayan saldırgan avının nereye saklandığını göremez.

Sığ sularda yaşamayı seven ahtapot kollarını yere yayarak denizin dibinde hiç kıpırdamadan yatar. Bir yengeç yaklaştığında, kamçı gibi sağa sola savurduğu kollarıyla avını yakalayarak gagaya benzeyen ağzına götürür. En sevdiği yiyecek yengeçlerdir; ayrıca ıstakozları ve çeşitli yumuşakçaları da yer.

Ahtapotlar oldukça zeki hayvanlar olarak kabul edilir. Dişi ahtapot yavrularına düşkün, iyi bir anadır. Hepsi ayrı bir kesecik içinde bulunan ve suyun altındaki herhangi bir nesneye tutunarak bir araya kümelenen yumurtalarını büyük bir özenle gözetip kollar. Sifonundan üzerlerine sık sık su fışkırtarak, çevrelerindeki suyun sürekli değişip temizlenmesini sağlar. Tıpkı yetişkinler gibi yavru ahtapotlar da çevrenin rengine uygun olarak, soluk kırmızıdan griye, sarı, kahverengi ya da mavimsi yeşile kadar hızla renk değiştirebilirler. Bunu sağlayan, derilerinde bulunan ve *pigment* denen renk verici maddelerdir.

Yeryüzünün bütün denizlerinde yaşayan ahtapotların 150 kadar türü vardır. Yalnız Kuzey ve Güney Kutup denizlerinde çok az sayıda ahtapot yaşar. Ege ve Akdeniz'de de bulunan adi ahtapotun (*Octopus vulgaris*) iki yana açılmış kolları arasındaki uzaklık 1,8 metreyi bulur. Büyük Okyanus'ta yaşayan dev ahtapotun (*Octopus apollyon*) kollarının uzunluğu ise bazı örneklerinde 9 metreye yakındır.

Ahtapotların yaşadığı denizlerde yüzmenin tehlikeli olduğuna ilişkin pek çok öykü anlatılır. Oysa ahtapotların çoğu zararsız hayvanlardır. Yalnız Büyük Okyanus'ta ve Avustralya'nın çevresindeki denizlerde yaşayan mavi halkalı ahtapotun (*Hapalochaena lunulata*) ısırığı öldürücüdür. Bu hayvanın zehri sinir sistemini felce uğratarak insanı bir iki saat içinde öldürebilir.

Bazı Akdeniz ve doğu ülkelerinde, özellikle Yunanistan, İtalya ve Çin'de haşlanarak ya da kurutulup sirkede bekletilerek yenen ahtapot çok özel ve değerli bir yiyecek sayılır.

AHUDUDU. Meyvesi çileğe benzetildiği için ağaççileği adıyla da anılan ahududunun en yakın akrabası çilek değil böğürtlendir (*bak.* BÖĞÜRTLEN). Yalnız böğürtlenden farklı olarak, ahududunun olgunlaşan meyveleri toplanırken ortasındaki göbek bölümü ya da sap tutacı meyve sapıyla birlikte kopar. Böylece ezilip dağılmadan sapından ayrılan meyvelerin ortasında bir boşluk kalır. Ahududu aslında tek bir meyve değil, bir araya kümelenmiş küçük, etli ve çekirdekli meyvecikler topluluğudur. Çilek ve böğürtlende de görülen bu tip bileşik meyvelere "üzümsü meyve" denir.

Böğürtlenler gibi *Rubus* cinsinden olan ahududunun bilimsel adı *Rubus idaeus*'tur. Bitkinin tür adını gösteren *idaeus* sözcüğü bugün Kaz Dağı olarak bilinen İda Dağı'nın adından gelir. Çünkü Eski Romalı tarihçi Plinius'a göre, Edremit'in kuzeyindeki bu dağ ahududu bitkisinin anayurdudur. Asya'nın

Fred Bond

Bahçede özel olarak yetiştirilmiş bir ahududu salkımı. Doğada bu bitkiler ormanların açıklık yerlerinde kendiliğinden yetişir.

kuzeybatısı ile Afrika'nın kuzeyinde yabani olarak kendiliğinden yetişen ahududunun meyveleri eski çağlardan beri toplanarak yenmiş, ama anlaşıldığına göre 16. yüzyıla kadar özel olarak yetiştirilmemiştir.

Ahududu bitkisi ikinci yılında meyve verdikten sonra kuruyan dikenli bir çalıdır. Kümecikler oluşturan küçük beyaz çiçekleri mayıs-haziran aylarında açar; kırmızı meyveleri ise genellikle sonbaharda olgunlaşır. Anayurdu olan Türkiye'de bugün bile büyük ölçüde yabani olarak yetişen ahududunun deneme niteliğindeki tarımına ancak son 20 yılda başlanmıştır. Oysa Avrupa ülkelerinde ve ABD'de ahududu tarımına büyük önem verilir. Bu nedenle, özel bahçeler düzenlenerek, bildiğimiz kırmızı ahududunun sarı, beyaz ve siyah meyve veren birçok çeşidi yetiştirilmiştir.

Ahududu daha çok serin, nemli iklimleri ve iyi akaçlanmış, zengin toprakları sever. Bitkinin tohumları ya da kök sürgünleri genellikle sıralar halinde ekilir ve direkler arasına gerilen tellerle desteklenir. Genç bitkilerin iyi gelişebilmesi için kuruyan yaşlı dalların kesilmesi gerekir.

Taze olarak yendiği gibi reçel, marmelat, pasta, dondurma, şerbet ve likör yapılarak da değerlendirilen ahududu meyveleri C vitamini ve mineraller açısından zengindir. Ülkemizde daha çok pastacılıkta kullanılan bu meyve Fransızca'dan dilimize geçmiş olan *frambuaz* adıyla tanınır.

AIDS ilk kez 20 yıl önce tanımlanan bir virüs hastalığıdır (*bak.* VİRÜSLER VE VİRÜS HASTALIKLARI). Bu bulaşıcı ve öldürücü hastalığın adı İngilizce *Acquired Immune Deficiency Syndrome* sözcüklerin baş harflerinden oluşur; bu sözcüklerin anlamı "kazanılmış bağışıklık yetmezliği hastalığı"dır. Gerçekten de AIDS virüsü, vücudun kendini mikroplara ve hastalıklara karşı savunmasında önemli rol oynayan bazı akyuvarları parçalayarak bağışıklık sistemini çökertir (*bak.* BAĞIŞIKLIK). Sonuçta kişinin bütün hastalıklara karşı direnci kırılır ve bağışıklık sistemi sağlıklı olan kişilerin kolayca atlatabileceği hastalıklar karşısında savunmasız kalır. AIDS'li hastaların ölüm nedeni de savunmasız vücuda hızla yerleşebilen başka mikrobik hastalıklardır.

Gene İngilizce adının baş harfleriyle HIV ya da HTLV3 virüsü olarak bilinen AIDS mikrobu vücuda girdikten sonra kandaki akyuvarlara yerleşir ve kan dolaşımıyla bütün dokulara taşınır. Bu nedenle hastalıklı kişilerin kanında, tükürük, gözyaşı gibi vücut sıvılarında ve erkek hastaların cinsel salgılarında AIDS virüsü bulunabilir. AIDS'in "cinsel yolla bulaşan hastalıklar" arasında sayılmasının nedeni budur. Ayrıca AIDS'li hastalardan alınmış kanların sağlıklı kişilere verilmesiyle, aşı ya da iğne yaparken mikroplu şırıngaların kullanılmasıyla ve virüsü taşıyan vücut sıvılarının açık yaralardan sızmasıyla da hastalık bulaşır. Dünya Sağlık Örgütü'nün tahminlerine göre, bütün dünyadaki AIDS hastalarının sayısı 1986'da 100.000'i bulmuştu. Bulaşmayı önlemek ve hastalıktan korunmak için, AIDS virüsünün varlığını saptayan ELISA testi uygulanmamış kanların yaralılara ya da hastalara verilmemesi, şırıngaların da yalnızca bir kez kullanılıp atılması gerekir.

AİLE denince genellikle aynı evde oturan anne, baba ve evlenmemiş çocuklar akla gelir. Oysa ailenin tanımı bundan daha geniştir.

"Aile" sözcüğü günlük dilde çok değişik grupları tanımlamak için kullanılır. Örneğin "Hasan iyi bir aile reisidir" dendiğinde, Hasan'ın sorumlu bir baba ve koca olduğu anlaşılır. Oysa birisi "Benim ailem Adana'dan gelmiş" dediği zaman annesiyle babasının, hatta belki de dedelerinin Adana'da yaşamış olduğunu söylemek istiyordur. Bir başkası "Bu bir aile toplantısıdır" dediğinde, o toplantıda yalnızca akrabaların, sözgelimi amcaların, dayıların, teyzelerin, halaların, yeğenlerin ve evlilik bağıyla aileye katılmış kişilerin bulunacağı anlaşılır. Sözcüğün yüklendiği bu anlamlarda bile "aile" kavramı her zaman evliliğe ya da ortak atalara dayalı ilişkileri kapsar.

Geniş Aileden Çekirdek Aileye

Çağdaş toplumlarda, yeni evlenen çiftler genellikle baba evinden ayrılarak kendilerine yeni bir ev kurarlar. Oysa bundan yüz, iki yüz yıl önce yeni evlilerin damadın ya da gelinin ailesiyle birlikte oturması köklü bir gelenekti. Böylece anne, baba, kızlar, damatlar, oğullar, gelinler ve torunların aynı çatı altında yaşadığı *geniş aileler* oluşuyordu. Tarıma dayalı geleneksel yapısını koruyan birçok top-

lumda bu gelenek bugün de sürmektedir. Bu toplumlarda, ailedeki çocuklardan biri, genellikle de en büyük oğul evlendiği zaman baba evinden ayrılmaz ve çiftliğin sorumluluğunu babasından devralır. Böylece, öbür çocuklar evlenerek aileden uzaklaşsalar bile çiftlik işlerinde babaya, ev işlerinde anneye yardımcı olacak bir oğul ve gelin her zaman ailenin yanında kalmış olur. Üstelik ailenin ortak malı olan toprağın el birliğiyle işlenmesi hem bedava işgücü sağlar, hem de aile bireylerini başka bir geçim kaynağı arama zorunluluğundan kurtarır. Bu tür geniş ailelerde evli çocuklar ve onların eşleri genellikle büyük ana babanın otoritesi altındadır ve aile içinde alınacak kararlarda son sözü çoğu kez yaşlı baba söyler. Bütün ailenin bakım ve ilgisiyle büyüyen çocukların yetiştirilmesinde de genellikle büyükannenin sözü geçer.

Sanayileşmiş çağdaş toplumlarda, özellikle kentlerde geniş aileler yerini giderek *çekirdek aileler*'e bırakmıştır. Çekirdek aile anne, baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan en küçük toplumsal birimdir. Yalnız birey sayısıyla değil yapısıyla da geniş aileden çok farklı olan çekirdek ailelerin doğuşu, kentlerdeki yaşam ve üretim koşullarına bağlanabilir. Kırsal kesimde çoğu kez bütün bireylerin birlikte çalışıp birlikte ürettikleri ekonomik bir birim olan aile kentlerde bu özelliğini yitirir. Üretimin aile dışında yapılması, aile bireylerinin ev dışında çalışarak bağımsızlaşmasını sağlar. Geniş ailedeki katı alt-üst ilişkileri de çekirdek ailede eşitlikçi ilişkilere dönüşür. Çocukların bilgi ve beceri edinmelerini, toplumla bütünleşmelerini sağlama işlevini üstlenen aile bireyin geleceğinin güvencesi olmaktan çıkar.

Meslek bilgilerinin genellikle aile büyüklerinden öğrenildiği eski dönemlere ve tarımsal kesime oranla, kentlerde çocuklar toplumsal yaşama daha ileri yaşlarda katılır. Sanayileşme öncesi yüzyıllarda çocuğun eğitim süresi daha kısa, işe başlama yaşı daha küçüktü. Oysa çağdaş uygarlık düzeyinin nitelikli işgücünü zorunlu kılması çocuğun eğitim dönemini uzatmıştır. Bu nedenle çocuklar, geçimlerini sağlayabilecek yaşa gelinceye kadar aileleriyle birlikte yaşar ve evlendiklerinde başka bir eve yerleşerek yeni çekirdek aileler oluştururlar.

Aile ve Evlilik

Birçok toplumda ailenin temeli evlilikle atılır. Hemen hemen bütün ülkelerde ailenin kurulması ve aile birliğinin bozulması gelenek ve törelere bırakılmayıp yasalarla düzenlenmiştir.

Bugün birçok ülkede evlilikler tekeşlidir. Evlilik bağı yalnızca bir erkek ile bir kadın arasında kurulabilir (*bak.* EVLİLİK). Oysa bazı ülkelerde bir erkek birden çok kadınla evlenebilir.

Topham

Bir poligami örneği. Fotoğrafta, karılarının ve çocuklarının bir bölümüyle poz veren bir Kenyalı görülüyor. Poligami Afrika'nın ve Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde bugün bile yaygındır.

Poligami denen bu evlilikte, aynı evin içinde her kadının kendi çocuklarıyla birlikte oturduğu ayrı birimler oluşur. Bu gelenek bazı Asya ve Afrika ülkelerinde, özellikle zenginler arasında yaygındır. Buna karşılık bazı toplumlarda, örneğin Hindistan'daki Todalar ve Nayarlar arasında kadınların birden çok erkekle evlenmesi olağandır. Buna *poliandri* denir.

Eski Türk toplumları aile kurumuna büyük önem vermiştir. Tekeşli evlilik temeline dayanan ailelerde kadın ile erkek arasında eşitlik gözetilirdi. Türkler'in İslam dinini benimsemesinden sonra, ailenin yapısı da bu dinin kurallarına göre yeniden biçimlendi. Bu aile yapısında erkeğe mutlak bir egemenlik tanındı ve dört kadınla evlenebilme hakkı verildi. Bu gelenek Cumhuriyet yönetimiyle sona ermiş ve 1926'da kabul edilen Medeni Kanun, tekeşli evliliğe dayanan aile yapısını yasallaştırmıştır.

Türkiye'nin kırsal kesimlerinde geleneksel geniş aile tipi yaygındır. Bununla birlikte, son 30 yıldır özellikle içgöçler ve kentleşme nedeniyle geniş aileler parçalanarak yerlerini çekirdek ailelere bırakmaktadır.

Sally & Richard Greenhill

Çağdaş toplumun, evli bir çift ve çocuklarından oluşan tipik aile örneği.

Boşanma ve Aile

Çağdaş toplumun getirdiği sorunlar çoğu kez aile yaşamında gerilimlere yol açmaktadır. Ana babaların çocuklarına sevgiyle yaklaşırken disiplini de eksik etmemeleri, beslenme, sağlık ve eğitim gibi bütün temel gereksinimlerini karşılamaları ve onlara her yönden destek olmaları bekleniyor. Ne var ki, hem evde, hem iş yaşamında birçok sorunu göğüslemek zorunda kalan ana babalar için bunca sorumluluk bazen ağır bir yüke dönüşebiliyor. İnsanları bu yükün yarattığı aşırı gerginlikten kurtarmak amacıyla, zaman zaman bazı toplumlarda geleneksel aile biçimi yerine yeni seçenekler arandı. Ama, çocuk yetiştirme sorumluluğunu devletin üstlenmesi ya da çekirdek aileler yerine toplu yaşamı seçerek çocukların elbirliğiyle büyütülmesi gibi denemeler umulduğu gibi başarılı olamadı. İnsanlar, ortak bir amaç çevresinde sevgi bağıyla kurulmuş aile ve evlilik kurumundan bütün güçlüklerine karşın kolayca vazgeçmediler. Çağdaş insanın seçimi de aile bağlarını korumak ve çocuklarını kendi eliyle yetiştirmek oldu.

Ne var ki, gelişmiş ülkelerde boşanma oranının giderek artması, çağdaş ailenin de başarılı olmadığı görüşünü yaygınlaştırıyor (*bak.* BOŞANMA). Dünyanın birçok yerinde, ana babalarının ayrılmasından etkilenen çocukların sayısı sürekli artmaktadır. Boşanma sonucunda çocukların bakımı anneye ya da babaya bırakıldığı için son yıllarda anne-çocuk ya da baba-çocuktan oluşan yeni bir aile tipi ortaya çıkmıştır. Bu beraberlik, boşanma anından başlayıp çocuğa bakan annenin ya da babanın yeniden evlenmesine kadar sürecek olan bir ilişkidir. Boşanmanın insanları evlenmekten caydırmadığı da bir gerçektir. Boşananların çoğu, genellikle kendileri gibi boşanmış kişilerle yeniden evlenmeyi seçiyorlar. Ama, kadının ve erkeğin ilk evliliklerinden olan çocuklarına, ikinci evlilikten "yeni" çocukların eklenmesiyle aile içi ilişkiler iyiden iyiye karmaşıklaşmaktadır.

AİSKHYLOS (İÖ 525-456), tarihte bilinen ilk tiyatro oyunu yazarıdır. Kendisinden sonra gelen Sofokles ve Öripides ile birlikte Yunan trajedisinin üç büyük yazarından biri sayılır (*bak*. ÖRİPİDES; SOFOKLES). Aiskhylos'tan önce bugünkü anlamda tiyatro oyunları sahnelenmezdi. Bir tek kişi sahneye çıkar, koro denen bir grubun eşliğinde şiir ve şarkılar söylerdi. Aiskhylos bu şiir ve şarkılara konu olan öyküleri yeniden yazarak, öyküdeki her kahramanın ayrı kişilerce temsil edilebileceği tiyatro oyunlarına dönüştürdü. Ayrıca, oyuncuların kostüm ve maskelerle sahneye çıkması geleneğini başlattı.

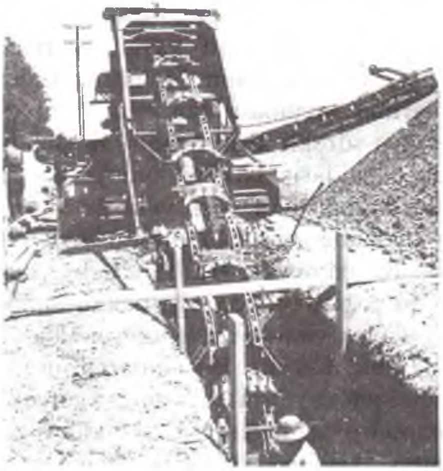
Atina yakınlarındaki Eleusis'te doğan Aiskhylos'u Atinalılar "Yunan trajedisinin babası" olarak anarlardı. Tanrıların insanlar üzerindeki gücü, önderlik etmenin sorunları ve alınyazısının gizemli etkileri, Aiskhylos'un oyunlarının başlıca konularıdır. Tiyatro gösterilerinin yapıldığı Atina kentindeki dinsel şenliklerde 13 ödül kazanan Aiskhylos 90'dan fazla oyun yazmış, ama bunlardan yalnızca yedi tanesi günümüze ulaşmıştır.

Söylentiye göre Aiskhylos, Yunanlılar ile Persler arasındaki Salamis ve Maraton savaşlarına katılmış, ilk oyunu olan *Persler*'i de Yunanlılar'ın zaferini kutlamak için yazmıştı. Günümüze ulaşan öbür oyunları *Yalvarıcılar, Thebai'ye Karşı Yedi Kişi, Zincire Vurulmuş Prometheus* ve Miken Kralı Agamemnon'un ailesinin başına gelen felaketleri anlatan *Oresteia* adlı bir üçlemedir.

Aiskhylos Sicilya'daki Gela'da öldü. Yaygın bir söylentiye göre ölüm nedeni, uçan bir kartalın yemek üzere ağzında taşıdığı bir kaplumbağayı Aiskhylos'un kafasına düşürmesidir. Çağlar boyunca birçok yazar Aiskhylos'tan etkilenmiştir. İngiliz şair Percy Bysshe Shelley'in *Prometheus Unbound* (1820; "Zincirleri Çözülmüş Prometheus") adlı yapıtı ile Amerikalı oyun yazarı Eugene O'Neill'in *Elektra'ya Yas Yaraşır* (*Mourning Becomes Electra*, 1931) adlı oyunu bu esinle yazılmış örneklerdir.

AİSOPOS'UN FABLLERİ *bak*. EZOP'UN FABLLERİ.

AKAÇLAMA. Topraktaki fazla suları akıtmak için açılan kanallara ya da yeraltına döşenen borulara akaç denir. Akaçlama ya da Fransızca'dan dilimize geçen eşanlamıyla *drenaj* da, nemli topraklardaki fazla suların akaçlar yardımıyla boşaltılmasıdır. Bir yörede birikmiş yağmur ve kar sularını toplayarak daha büyük bir ırmağa ya da denize akıtan akarsular en önemli doğal akaçlama kanalları sayılır. Sularını bir akarsuya boşaltan bölgeye de o akarsuyun akaçlama havzası denir. Ama bazı bölgelerin, sularını doğal bir akaçla dışarıya akıtma olanağı yoktur. Bu tür akıssız

US Department of Interior

Solda: Akaçlama çalışmalarında böylesine büyük kazı makineleri kullanılır; bir kayışla hareket ettirilen kürekler toprağı kazarken, başka bir kayış da çıkarılan toprağı yana boşaltır. **Sağda:** Akaçlama kanallarının temizlenmesinde kullanılan bir tarak makinesi.

ya da kapalı havzalarda, çok geçirimsiz (yüzeydeki suları derine sızdıramayan) killi topraklarda ve kuraklık nedeniyle sulama yapıldığı için suya boğulma tehlikesi olan tarım alanlarında (*bak.* SULAMA) yapay akaçlama uygulamak gerekir. Burada anlatılan bu tür akaçlamadır.

Akaçlama yapılmadığında alçak alanların çoğu bataklığa dönüşeceğinden, bu alanlarda ne yerleşme yerleri kurulabilir, ne de tarım yapılabilir. Hollanda'da, İngiltere'nin doğu bölümünde, Mısır'daki Nil ve İtalya'daki Po vadilerinde, ABD'nin Atlas Okyanusu kıyılarındaki bataklık bölgede ve aşağı Mississippi vadisinde, sular altındaki toprakların kazanılarak tarım alanlarına dönüştürülmesi geniş çaplı akaçlama çalışmalarının sonucudur. (*Ayrıca bak.* TOPRAK KAZANIMI.)

Eğimli toprakların akaçlanması düzlüklere oranla daha kolaydır. Bir akarsuya ya da denize ulaşan kanallar açıldığında, emilmeyen fazla sular toprağın doğal eğimini izleyerek bu kanallardan akabilir. Düz alanlarda, eğer toprak kumluysa sular derine sızarak yeraltı sularına karışabileceği için yüzeyde birikmez. Buna karşılık killi topraklardan oluşan geçirimsiz düzlüklerde, yüzey sularının akıtılabilmesi için toprağın altına "balık kılçığı" biçiminde yerleştirilmiş akaçlar döşemek gerekir. Balık kılçığının "omurga"sı, uç uca eklenen ve çevresi çakıl taşlarıyla pekiştirilen borulardan oluşur. Bu borular, içinden akan suyu dışarıya sızdırabilecek gözenekli bir malzemeden yapılmıştır. Daha kısa borular, ana boru hattına iki yandan ve belirli aralıklarla verevlemesine bağlandığında, gerçekten balık kılçığını andıran bir akaçlama sistemi ortaya çıkar. Bu sistemin tarla sürülürken zarar görmemesi için, boruların yüzeyden 45 cm kadar derine döşenmesi gerekir.

Akaçlama kanallarına belirli bir eğim verilmedikçe sular düzenli biçimde akamaz. Bu nedenle, düz arazilerde su kanallarının ya da akarsu yataklarının yer yer kazılarak derinleştirilmesi gerekebilir. Bazı yörelerde toprağın hemen altında ince bir kil katmanı, onun altında da kum ya da çakıl bulunabilir. Böyle durumlarda, tarlanın ana akaçlama yolu üzerinde bir çukur kazılarak içine çakıl doldurulur ve suların akaçlama kuyusu denen bu çukurda emilerek yeraltına sızması sağlanır.

Gelgit sırasında yükselen deniz ya da akarsu düzeylerinin sık sık toprak düzeyini aştığı yerlerde, ana akaçlama borusunun denize ya da akarsuya açılan ağzına, üstten menteşelenen kapaklar koymak gerekir. Böylece, deniz ya da akarsu alçaldığında borudaki sular kapağı iterek rahatça dışarı akabilir; buna karşılık kabarma anında akarsu ya da denizin suları borulardan içeri giremez. Hollanda'da, akaçlanarak denizden kazanılmış *polder* denen geniş alanlarda ve İngiltere'nin doğusunda, kurutulmuş eski bir bataklık olan Fens bölgesinde bu yöntem uygulanır. Ana akaçlama borusunun boşaltım ağzının her zaman deniz ya da akarsu düzeyinin altında kaldığı alçak düzlüklerde ise, akaçlama kuyusuyla emdirilemeyen fazla suları boşaltmanın tek yolu pompalamaktır. Toprakları engebeli ve eğimli olmayan yörelerdeki yel değirmenlerinin çoğu bu boşaltma pompalarını çalıştırmak için kurulmuştur.

Günümüzde, akaçlama kazılarının büyük bölümü makinelerle yapılmaktadır. Küçük tarlalardaki akaçlama yollarının kazılmasında "köstebek tipi" kazıcılar kullanılır. İnce bir bıçak ve bu bıçağın ucuna takılmış yumurta büyüklüğünde çelik bir tokmaktan oluşan bu araç, bir traktörle çekilerek tarlada dolaştırıldığında, toprak yüzeyinin altında küçük akaçlama yolları açar. En az 45 cm genişliğinde ve 180 cm derinliğinde daha büyük hendekler açmak için en uygun yol kovalı tarak makineleri kullanmaktır (*bak.* TARAKLAMA). Buhar ya da motor gücüyle çalıştığı için tekerlekleri üzerinde kendiliğinden ilerleyebilen bu makineler, sonsuz bir zincirle döndürülen bir dizi kovayla donatılmıştır. Zincir döndükçe bu kovalar sırayla toprağı kazar; çıkarılan toprak kenarda bekleyen kamyonlara yüklenir ve kanal kazıldıkça makine kendiliğinden ilerler. Daha geniş kanallar açmak için, ileriye doğru uzanan hareketli bir kolu ve büyük bir kepçesi olan kazı makineleri (ekskavatörler) kullanılır. Bu makineler toprağı kepçeleyerek yukarıya kaldırır ve bir eksen çevresinde dönen kol, kepçedeki toprağı yanda bekleyen kamyonlara ya da demiryolu vagonlarına boşaltır. Kazı makinelerinin bazı tipleri toprak düzeyinde, bazıları kazılan kanalın dibinde çalışa-

cak biçimde tasarlanmıştır. Vargel kepçeli kazı makinesi denen birinci tip makinelerde, kepçe ya da kova kablolarla aşağıya indirilir ve toprağı aldıktan sonra gene kablolarla yukarıya çekilir. Kanalın dibinde çalışan makinelerde ise, her iki yüzü de düz olduğu için aynı zamanda kanal duvarlarını düzleştirmeye yarayan kazıcı kürekler bulunur.

Bataklıkların kurutulması ve tarlalardaki ürüne zarar verebilecek fazla suların akıtılması için, kırsal kesimdeki akaçlama çalışmaları çok önemlidir. Ama kentlerde de çatılardan, caddelerden ve yaya kaldırımlarından akan yağmur suları aynı derecede sorun yaratır. Bunun için, yapıların saçaklarındaki oluklarda biriken yağmur suları, çatıdan aşağıya doğru inen borularla caddedeki ızgaralara, oradan da ana akaçlara boşaltılır. Eskiden hem yağmur suları, hem de evlerdeki lavabo, banyo ve tuvaletlerden gelen bütün pissu ve atıklar ortak bir kanalizasyon ağında toplanırdı (*bak.* KANALİZASYON). Oysa bugün birçok ülkede yağmur suları kanalizasyondan ayrı bir akaçlama sistemiyle toplanır. Böylece, arıtmaya gerek kalmadan doğrudan doğruya akarsu ya da denizlere boşaltılabilir. Ana akaçlarda toplanan yağmur sularının yapıların ve caddelerin altındaki toprağa sızmaması için, topraktan yapılan bu boruların ya da künklerin içi sırlanır. Ayrıca boruların iç içe geçirildiği bağlantı yerleri çimento ve kumla ya da ziftle sıvanarak sağlamlaştırılır. Boruların ana akaçla birleştiği yerlerde de tuğlayla örülmüş kuyular yapılır. Borularda bir tıkanıklık olduğunda, görevliler bu kuyuların içine inerek çubuklarla tıkanıklığı açabilirler.

AKADEMİ, en geniş tanımıyla, bir okuldur. Eski Yunanlı düşünür Platon'un İÖ 4. yüzyılda ders verdiği okul, tarihteki ilk akademidir. Bu okul adını, Atina yakınlarındaki *Akademeia* adlı bir zeytinlikten alır. Çünkü Platon ve öğrencileri bu zeytinlikte toplanarak matematik, doğa bilimleri ve en iyi yönetim biçimi gibi çeşitli konuları tartışırlardı.

Platon'un öğrencileri ve felsefesini benimseyenler, onun ölümünden sonra da Akademi'yi yaşattılar. İS 529'da, Roma İmparatoru Jüstinyen Akademi'yi kapatıncaya kadar çalışmalar sürdürüldü. Akademi'nin öğrencileri ve öğretmenleri en çok sanat, edebiyat, müzik ve bilime ilgi gösteriyorlardı. Günümüzde yalnızca eğitim kurumlarına değil, bu konuları tartışmak için bir araya gelen üyelerin oluşturduğu bilim, edebiyat ve sanat derneklerine de akademi dendiği görülmektedir.

Bugün birçok ülkede bu tanıma uyan akademiler vardır. Bunlardan en ünlüsü Paris'teki Fransız Akademisi'dir (*Académie Française*). 1635'te Kardinal Richelieu tarafından kurulan bu akademinin üyeleri, 1639'dan 1694'e kadar çalışarak bir sözlük hazırladılar. O tarihten bu yana Fransız Akademisi, Fransız dili konusunda tek yetkili kurum sayılır. "Ölümsüzler" adıyla tanınan akademi üyelerinin sayısı bugüne kadar hiç değişmemiş, hep 40 olarak kalmıştır.

ABD'nin en ünlü akademilerinden biri, sanat değeri taşıyan sinema filmlerinin yönetmen, oyuncu, görüntü yönetmeni ve öbür yaratıcılarına verdiği Akademi Ödülü ile tanınan Sinema Sanat ve Bilimleri Akademisi'dir. Oskar adlı bir heykelcikle simgelenen Akademi Ödülü 1929'dan bu yana her yıl verilir.

İngiltere'nin en ünlü akademileri, her ikisi de Londra'da bulunan Kraliyet Sanat Akademisi (1768) ile Kraliyet Müzik Akademisi'dir (1822). Bunların yanı sıra, gene Londra'daki Kraliyet Tiyatro Sanatı Akademisi (1904) ile bilimsel çalışmalar yapmak üzere 1662'de kurulmuş olan Kraliyet Derneği (*Royal Society*) de ünlü akademiler arasındadır.

1725'te Rus Çarı I. Petro tarafından Petersburg Bilimler Akademisi adıyla kurulan bugünkü SSCB Bilimler Akademisi de bu alandaki ünlü araştırma kurumlarından biridir.

Türkiye'de hiçbir araştırma kurumu akademi adıyla anılmaz. Yakın zamana kadar akademi adını taşıyan birçok yükseköğrenim kurumu da artık yüksekokul, üniversite ya da fakültelere dönüşmüştür. Örneğin Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin bugünkü adı Mimar Sinan Üniversitesi'dir. Günümüzde akademi adını koruyan eğitim kurumları olarak yalnızca Harp Akademileri ile Gülhane Askeri Tıp Akademisi kalmıştır.

AKAR. Akarlar örümceklerle akraba olan çok küçük eklembacaklılardır. Eklembacaklılar içinde böceklerden ayrı bir sınıf oluşturan

örümcek, akrep, kene ve akarlara örümceğimsiler (*Arachnida*) denir. İnsanlara, evcil hayvanlara ve meyve ağaçlarına en zararlı hayvanlardan biri oldukları halde, bilim adamları akarlara yeni yeni önem vermeye

Science Photo Library

Evlerdeki toz ve süprüntülerin arasında yaşayan bir toz akarının elektron mikroskopuyla büyütülmüş görüntüsü. Bu akar, koltuk minderlerinin ve şiltelerin içindeki yün ya da pamuklarla, duvar kâğıtlarının tutkalıyla ve yiyecek kırıntılarıyla beslenir.

başlamışlardır; bu gecikmenin nedeni belki de akarların çok küçük olmasıdır. Gerçekten de en iri akarların uzunluğu 6 milimetreyi geçmezken, en küçüklerini çıplak gözle görmek bile olanaksızdır.

Akarlar genellikle üstünde uzun kıllar bulunan yuvarlak ve tombul gövdeli hayvanlardır. Gövdeye bitişik olduğu için kolayca ayırt edilemeyen başlarında emici ağız parçaları ve gözler bulunur; bazıları tümüyle kördür. Örümcekler gibi akarların da dört çift bacağı vardır. Oysa yumurtadan yeni çıkmış, *nemf* denen yavrularda yalnızca üç çift bacak bulunur. Nemfler büyürken birkaç kez deri değiştirir ve eksik bacak çifti de çıktıktan sonra erişkin duruma gelir. Akarların, bütün dünyaya dağılmış 20.000 kadar türü vardır. Hemen her çeşit yiyecekle beslenen bu hayvanların birçoğu başka canlılarda asalak yaşarken, bazıları da hastalıklara neden olur. Türlerin büyük bölümü karada, bazıları tatlı sularda, pek azı da denizde yaşar.

Akarların en yakın akrabası, koyun ve köpek gibi hayvanlarda asalak yaşayan kenelerdir (*bak.* KENE). Bayat peynirlere dadanan peynir akarı bir büyüteçle bakıldığında görülebilir. Ekin tanelerinde ve unların arasında yaşayan un akarı, bu besinlerin yenmesiyle mide ve bağırsaklara yerleşerek hastalığa yol açar. İnsanda, koyun ve sığırlarda derinin altına gömülerek kaşıntılı uyuz hastalığına neden olan uyuzböcekleri de akarların bir türüdür. Gene bir akar türü olan kırmızı örümcek, ağzından ipeksi iplikler salgılayarak ağaç gövdelerini ya da çalıları boydan boya örtebilen parıltılı ağlar örer.

AKARKUM. Su emerek neredeyse sıvı kıvamına geldiği için insanı ya da ağır bir nesneyi taşıyamayacak durumda olan kum örtüsüne akarkum denir. Bu adla anılmasının nedeni, çok hareketli olan bu kum örtüsünün insanın ayaklarının altından sanki akarcasına kayıp gidebilmesidir. Akarkumlara genellikle altında pekişmiş bir kil katmanı bulunan kıyılardan denize dökülen büyük akarsuların ağzında rastlanır. Alttaki kil katmanı suyu geçirmediği için, biriken sular kumlu bir bataklık oluşturur. Bu akarsu yataklarındaki kum taneleri pürüzsüz ve yuvarlak olduğundan, ıslanan taneler birbirlerinin üzerinden kolayca kayabilir. Bu nedenle, bu gevşek örtüye düşen ağır bir nesne hiç iz bırakmadan hızla dibe gömülebilir.

Akarkumların yarattığı tehlike macera romanlarında ya da filmlerinde fazlaca abartılmıştır, ama bazı akarkumlardan geçmek gerçekten tehlikelidir. İnsan bir akarkuma bastığında ne kadar çırpınırsa o kadar hızla gömülmeye başlar; gene de, insan vücudunun yoğunluğu su emmiş kumun yoğunluğundan daha az olduğu için, bir havuzda batabileceğinden daha derine batamaz.

AKARSU. Yağmur olarak yeryüzüne düşen su üç yoldan dağılır. Bir bölümü güneşin ve rüzgârın etkisiyle buharlaşarak atmosfere geri döner. Bir bölümü birleşerek dereleri ya da çayları oluşturur. Geri kalanı da toprağın altına sızar. Sızan suların büyük bölümü sonradan kaynaklar halinde yeniden toprağın üstüne çıkarak akarsulara karışır. Hiç yağmur yağmayan mevsimlerde bile akarsuların akmasını sağlayan işte bu kaynak sularıdır. Eriyen kar ve buzullar da (*bak.* BUZUL VE

BUZULLAŞMA) akarsuların beslenmesinde önemli rol oynar.

Böylece oluşan dereler birleşerek ırmak denen daha büyük akarsuları oluşturur. Bir akarsuya çığırı (yolu) boyunca katılan bu dere ya da çaylara da o akarsuyun *kolları* denir. Bir akarsu ve kollarının beslendiği, daha doğrusu sularını topladığı alan o akarsuyun *akaçlama havzası* ya da kısaca *havza*'sıdır. Aynı uzunluktaki iki ırmaktan birinin havzası çok geniş, öbürününkü daha dar olabilir. Örneğin Nil ve Amazon ırmakları hemen hemen aynı uzunluktadır, ama Amazon'un havzası Nil'inkinden iki kat büyüktür.

Bir derenin ya da ırmağın suları mutlaka toprak ve kayalardan kopmuş küçük parçacıkları da birlikte sürükler. Bu parçacıklar ne kadar küçükse ırmağın suları da o kadar bulanıktır. En duru derelerde bile kum tane-

Bir akarsuyun çığırı boyunca uğradığı değişiklikler ve başlıca oluşumlar.

ZEFA

Borneo'da, Sulu Denizi'ne dökülen bir akarsuyun deltası.

cikleri derenin yatağı boyunca yuvarlanır. Dere ve çaylardan daha hızlı akan büyük akarsular yalnız kum tanelerini değil çakıl taşlarını, hatta kaya parçalarını bile sürükleyebilir. Hareket halindeki su kütlesi ve taşıdığı bu maddeler akarsuyun yatağını ve kıyılarındaki toprağı sürekli aşındırarak derin vadiler oyar. ABD'deki Colorado Irmağı'nın açtığı Büyük Kanyon ve Afrika'daki Zambezi Irmağı'nın Victoria Çağlayanı adıyla çok yüksekten dökülürken oyduğu büyük boğaz, akarsuların oluşturduğu yüzey biçimlerinin en çarpıcı örnekleridir.

Bir ırmak ne kadar hızlı akarsa o kadar çok kum ve toprak taşıyacağından, vadisini de o kadar çabuk derinleştirir. Yalnız akarsuyun ağzında toprağın eğimi azaldığı için suyun akış hızı da yavaşlar. Bu nedenle, bir akarsuyun vadisi kaynağa yakın kesimlerde ağzındakinden daha derin ve dardır. Akış hızı azaldıkça, akarsu, içindeki bütün çözünmüş maddeleri taşıyamaz duruma gelir. Bu yüzden, sularla sürüklenen kum ve toprağın bir bölümü *mil* (ya da *balçık*) halinde akarsu yatağına çökelmeye başlar. Taşkın dönemlerinde yatağından taşan akarsu kıyılarını sular altında bırakırken, bu balçığın büyük bölümü orada çöküp kalarak zengin ve verimli bir toprak oluşturur. Bu yolla oluşan toprağa *alüvyonlu* toprak adı verilir. Örneğin Nil Irmağı her yıl taşarak vadisini alüvyonlu topraklarla zenginleştirmektedir.

Ağır ağır akan bir ırmak, önüne bir engel çıktığı zaman yolunu kolayca değiştirebilir. Bu yüzden birçok akarsu denize ulaşıncaya

kadar kıvrılıp bükülen bir yol izler. Eğer bir akarsu yolundan biraz saparak küçük bir kıvrım oluşturursa, bu kıvrım giderek genişleme eğilimi gösterir. Çünkü kıvrımın dış kenarındaki uzun yolu izleyen sular iç kenarındaki sulardan daha hızlı akar. Bu hızlı akıntı kıyıyı daha çabuk aşındırır ve ırmağın bütün suları zamanla o kıyıya doğru yönelir. Böylece ırmaklar yılan gibi kıvrılarak, tam terimiyle de *menderesler* çizerek akar. Menderes sözcüğü, çok eski zamanlarda kıvrımlarıyla ünlü olan Menderes Irmağı'nın adından alınmıştır. Zamanla menderesler iyice genişler ve kıvrımlar birbirini kestiği için akarsuyun yatağı yeniden düzleşir. Böylece menderesler, akarsuyun eski yatağında *akmaz göl* ya da *kopuk menderes* denen kapalı kanallar olarak kalır.

Bol miktarda toprak ve kum taşıyarak oldukça düz bir ovada akan bir akarsu, yatağında büyük bir mil kütlesi biriktirir. Taşkın sırasında bu kütle akarsu yatağından

ZEFA

İrlanda'nın Connemara yöresindeki hızlı akışlı ırmaklar taşların arasından çağlayarak ve köpürerek akar.

ZEFA

Colorado Irmağı'nın Arizona'daki Büyük Kanyon yakınlarında oluşturduğu menderesler.

çıkarak ovaya yayılır. Bu tür ovalara *taşkın ovası* ya da *alüvyon ovası* denir. Taşan bu mil kütlesi daha çok akarsuyun kıyılarında biriktiği için, zamanla kıyılar yükselir ve akarsuyu yatağına hapseden doğal setler oluşturur. Suların taşıdığı miller artık bu setleri aşarak ovaya yayılamadığından akarsu yatağında birikmeye başlar. Bu birikme sonucunda akarsuyun yatağı yükseldiği için, yağmurlu mevsimlerde akarsu her an taşmaya hazırdır. Böylece her taşkında kıyıları ve yatağı biraz daha yükselen akarsu, yıllar sonra çevresindeki ovadan daha yüksek bir kanal içinde akmaya başlar. Örneğin ABD'deki Mississippi Irmağı'nın aşağı çığırı ve Çin'deki birçok ırmak bu durumdadır. Böyle bir ırmağın çevresinde yaşayan insanlar, evlerini ve tarlalarını su baskınlarından korumak için akarsuyun kıyılarına setler yapmak ya da doğal setleri kalas ve taşlarla pekiştirmek zorunda kalırlar.

Bir akarsu, denize döküldüğü andan sonra artık akmayan, durgun bir su kütlesine dönüşür. Bu yüzden, taşıdığı milin geri kalan bölümünü de denize döküldüğü yerde bırakır. Deniz suyundaki tuz da akarsuyun içindeki ince killi toprağın çökelmesine yardımcı olur. Bu küçük parçacıklar tuzun etkisiyle birbirine yapışarak, hafif bir akıntının sürükleyemeyeceği kadar ağır topraklara dönüşür. Eğer bu birikintiyi alıp götürecek bir deniz akıntısı yoksa, çökelen mil kütlesi akarsuyun ağzını tıkar ve zamanla, akarsuyun ince kollara ayrılarak aktığı bataklık bir ova oluşur. Bu oluşuma *delta* adı verilir (*bak.* DELTA).

Bazı akarsuların ağzında deniz düzeyi, karadaki ormanları sualtında bırakacak kadar

DÜNYANIN EN UZUN 20 AKARSUYU

Adı	Döküldüğü Yer	Uzunluğu (km)
Nil	Akdeniz	6.650
Amazon	Atlas Okyanusu	6.437
Yangtze	Doğu Çin Denizi	6.300
Mississippi-Missouri	Meksika Körfezi	6.212
Sarı Irmak (Huang-He)	Sarı Deniz	5.464
Obi	Obi Körfezi (Kara Denizi)	5.410
Parana	Rio de la Plata	4.880
Kongo (Zaire)	Atlas Okyanusu	4.700
Amur	Büyük Okyanus	4.444
Lena	Kuzey Buz Denizi	4.400
Mekong	Güney Çin Denizi	4.350
Obi-Katun	Obi Körfezi (Kara Denizi)	4.338
İrtiş	Obi Irmağı	4.248
Mackenzie	Beaufort Denizi (Kuzey Buz Denizi)	4.241
Nijer	Gine Körfezi	4.200
Missouri-Red Rock	Mississippi	4.126
Yenisey	Kuzey Buz Denizi	4.100
St. Lawrence	St. Lawrence Körfezi	4.000
Volga	Hazar Denizi	3.530
Zambezi	Hint Okyanusu	3.500

TÜRKİYE'NİN ÖNEMLİ AKARSULARI

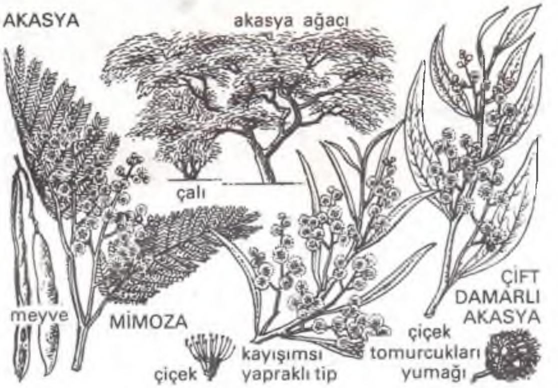
Adı	Döküldüğü Yer	Toplam Uzunluk (km)	Türkiye Bölümü (km)
Fırat	Basra Körfezi	2.800	1.263
Dicle	Basra Körfezi	1.900	523
Kızılırmak	Karadeniz	1.353	
Aras	Hazar Denizi	1.059	548
Sakarya	Karadeniz	824	
Murat	Fırat Irmağı	722	
Büyük Menderes	Ege Denizi	584	
Seyhan	Akdeniz	560	
Yeşilırmak	Karadeniz	519	
Ceyhan	Akdeniz	509	
Meriç	Ege Denizi	490	211
Porsuk	Sakarya Irmağı	488	
Çoruh	Karadeniz	466	442
Delice	Kızılırmak	426	
Gediz	Ege Denizi	401	
Asi	Akdeniz	380	97
Kelkit	Yeşilırmak	373	
Çekerek	Yeşilırmak	331	
Susurluk-Simav	Marmara Denizi	321	
Göksu	Akdeniz	308	

yükselebilir. Bazen de tam tersine, kıyıdaki çakıl taşlarına ve kayalara erişemeyecek kadar aşağılara çekilir. Deniz düzeyinin yükseldiği yerlerde, akarsu vadisinin alçak kesimleri sular altında kalarak, *haliç* denen dar ve uzun körfezlere dönüşür. SSCB'nin kuzeyindeki Obi Irmağı'nın ağzında dünyanın en uzun halici oluşmuştur. Kıyıdaki bu haliçler hem uzun ve dar oldukları, hem de gelgit sırasında denizin suları alçalıp yükseldiği için liman olmaya elverişlidir. Ne var ki, deniz düzeyinin giderek alçaldığı yerlerde akarsu yatağının eğimi dikleştiği için, akarsu zamanla tabanındaki kayaları aşındırır ve eski vadinin dibinde kendine yeni bir vadi oymaya başlar. Sonuçta eski vadinin hafif eğimli yamaçları, daha dar olan yeni vadinin üstünde bir basamak gibi görünür. Bu basamaklara *akarsu sekisi* adı verilir.

Akarsuların Yararları

Eskiçağlardan bu yana insanlara içme suyu sağlayan ve balık gibi değerli bir besin sunan akarsular, sonradan tekne yapımının öğrenilmesiyle ucuz ve kolay bir ulaşım yolu olmuştur. Nil ve Ren ırmakları yüzyıllardır ticaretin ana damarlarıdır. Özellikle dağlık yörelerdeki akarsu vadileri, karayolları ve demiryolları için en elverişli geçitlerdir. Ayrıca akarsular, geçtikleri yerlerde kayaları oyarak değerli maden damarlarının ve yataklarının açığa çıkmasına yardımcı olur. Akarsuların taşıdığı alüvyonlarla zenginleşen taşkın ovaları verimli tarım alanlarıdır. Üstelik hem ekinleri sulamak, hem de elektrik enerjisi üretmek için çoğu kez akarsulardan yararlanılır (*bak.* SU ENERJİSİ; SULAMA).

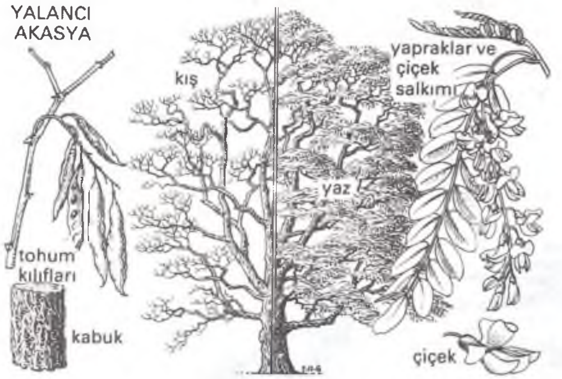
AKASYA. Afrika'nın kurak bölgelerinde, Avustralya ve Amerika'da kendiliğinden yetişen 500'ü aşkın ağaç, ağaççık ya da çalı türü

akasya adı altında toplanır. Bu türlerden çoğunun, eğreltiotlarınınkini andıran narin ve tüysü bileşik yaprakları, dikenli sürgünleri ve salkımlar halinde açan güzel renkli çiçekleri

vardır. Bu bitkilerin oluşturduğu *Acacia* cinsi baklagillerden olduğu için, akasyaların meyveleri de tıpkı bakla, fasulye ya da bezelyeninkiler gibi uzun ve yassı tohum kılıfları (badıç) biçimindedir.

Türkiye'de, birçok Avrupa ülkesinde ve ABD'de akasya adıyla bilinen beyaz salkımlı ağaçlar aslında gerçek bir akasya değildir. Bu yüzden botanikçiler, gerçek akasyalarla aynı cinsten olmayan bu ağaçları yalancı akasya (*Robinia pseudoacacia*) olarak adlandırırlar. 20-25 metreye kadar boylanabilen bu gösterişli ağaçlar, gölge vermesi için yol kenarları-

na, park ve bahçelere dikilir. Çiçeklenme zamanında sarkık salkımlar halinde kümelenen küçük beyaz çiçekleri de çevreye tatlı ve baygın bir koku yayar.

Buna karşılık Türkiye'de ve birçok ülkede mimoza adıyla bilinen ağaç, Afrika ve Avustralya akasyalarıyla aynı cinsten olan gerçek bir akasyadır. Çok parçalı tüysü yaprakları ve küçük kürecikler biçimindeki sarı çiçekleriyle tanınan mimoza (*Acacia dealbata*) kısa boylu bir ağaçtır. Ülkemizde oldukça yaygın olan bu ağaç, top top sarı çiçeklerle donandığında çok güzel bir görünüme bürünür. Hoş kokulu çiçekli dalları da vazo çiçeği olarak evleri süsler.

Gerçek akasyalar, güzel görünümleri dışında, odunundan özsuyuna kadar hemen her şeyinden yararlanılan çok değerli ağaçlardır. Örneğin, bazı Afrika akasyalarının yapışkan özsuyu olan arapzamkı, tutkal, zamk, mürekkep ve kâğıt yapımında kullanılır. Avustralya akasyalarından bazılarının, özellikle yarran (*Acacia homalophylla*) adıyla bilinen ağacın odunu çok değerlidir. Mimoza ağacının kabuğu ise, derilerin işlenmesinde (sepileme) kullanılan tanen açısından çok zengindir. Bu nedenle Güney Afrika, Avustralya ve öbür tropik ülkelerdeki büyük tarım işletmelerinde bu ağaçlar özel olarak yetiştirilir. Avustralya Yerlileri, mulga (*Acacia aneura*) adını verdikleri bir akasya türünün dallarından mızrak sapları ve bumerang yaparlar. Akasyaların yaprakları ve meyveleri de hayvan yemi olarak kullanılır.

AKBABA. Afrika'da, Asya'da ya da Avrupa'nın güneyindeki sıcak ülkelerde, doğadaki hayvanların ölmesiyle üstlerine akbabaların üşüşmesi bir olur ve çok geçmeden ölen hayvandan geriye yalnızca bir iskelet kalır. Akbabaların bu beslenme alışkanlığı pek hoş görünmese de, aslında bu kuşlar son derece yararlı hayvanlardır. Çünkü akbabalar yemese, çürüyen bu hayvan leşleri sineklerin ürediği birer pislik yuvasına dönüşürdü.

Akbabaların birçok türü vardır ve bunların çoğu, uzunlukları genellikle 1 metreyi bulan oldukça iri kuşlardır. Başları ve boyunları tüysüz olduğu için, ölü hayvanların içine başlarını kolayca sokar ve tüylerini hiç kirletmeden leşleri yiyebilirler. Çıplak olan bu baş ve boyun derileri türlerin birçoğunda renklidir. Akbabaların gagaları güçlü ve kıvrık, ayakları iri ve hantaldır. Yere indiklerinde genellikle ağır ve emin adımlarla yürür, ara sıra da iri kanatlarını çırparak koşuştururlar.

Akbabalar, güçlü ve geniş kanatlarıyla havada iyice yükselip daireler çizerken, bir yandan da keskin gözleriyle yerdeki leşleri ararlar. Leşi gören ilk kuş hızla alçalır, öbürleri de onu izleyerek bu ziyafete katılır. Bazen oburluk edip o kadar çok yerler ki, karınları tıka basa doluyken havalanıp uçamazlar.

Eskidünya Akbabaları

Karakuş (*Gypaetus barbatus*), Orta Asya'dan İspanya'ya kadar geniş bir alandaki dağlık bölgelerde yaşayan, kartala benzer bir akbaba türüdür. En çok Himalayalar'da bulunan bu kuşa Türkiye'de de rastlanır. Kanat açıklığı 3 metreyi bulan çok iri bir kuştur. Burun deliklerinin üstündeki sert siyah tüyler ve çenesinin altındaki bir tutam tüy nedeniyle bu

kuşa bazı yörelerde sakallı akbaba denir. Ölü hayvanların kemiklerini çok yüksekten yere atıp kırarak içlerindeki ilikleri yiyen karakuş, çalı çırpıdan yaptığı kocaman yuvasını insanların ulaşamayacağı yerlere kurar. Bir zamanlar İsviçre ve Avusturya Alpleri'nde yuvalanan bu akbabalar, geçen yüzyılın sonlarında o yörede tümüyle yok edilmiştir.

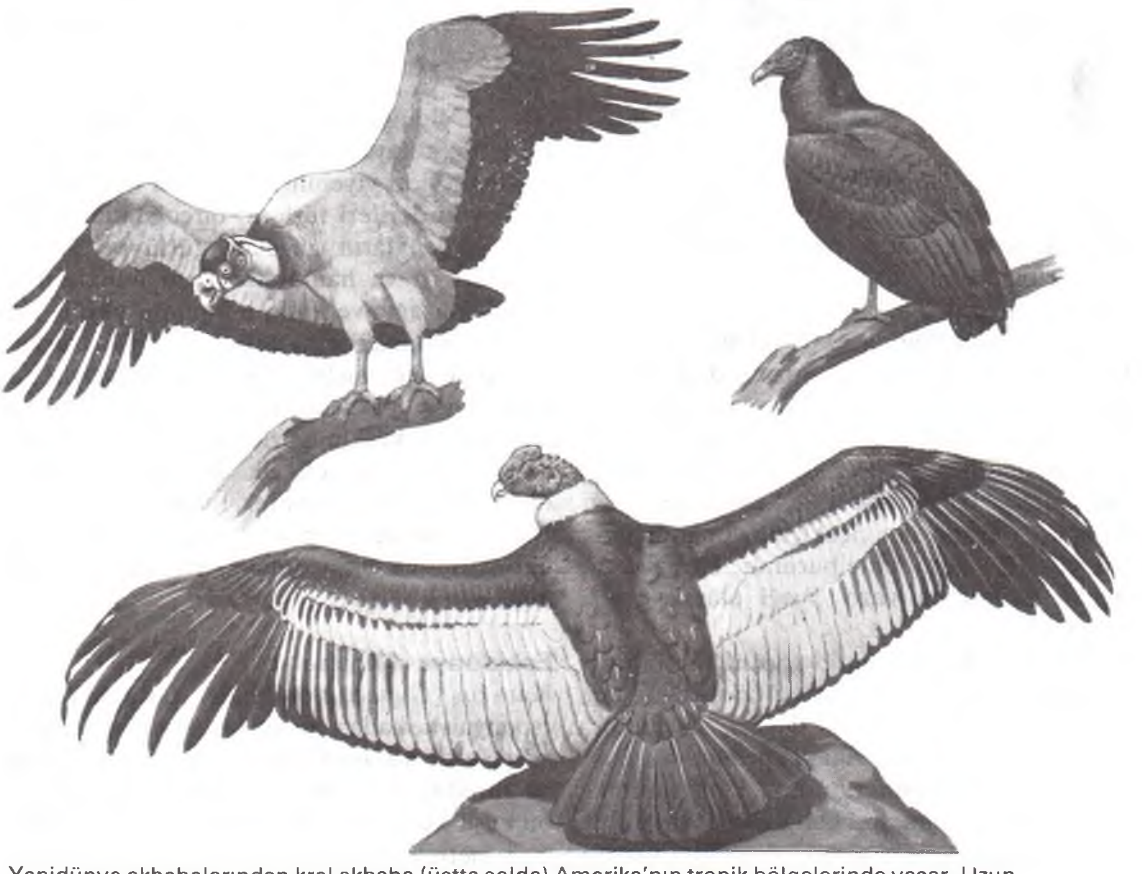
Kara akbaba (*Aegypius monachus*), uçucu kuşların en iri ve en ağırlarından biridir. İki yana açılmış kanatları arasındaki uzunluk 2,7 metreyi, ağırlığı 12,5 kilogramı bulur. Avrupa'nın güneyinden Asya'nın bozkırlarına ve en yüksek dağlarına kadar çok geniş bir alana dağılmış olan bu kuş yuvasını yüksek ağaçların tepesine kurar. Türkiye'de de Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri dışında her yerde kara akbabaya rastlanır.

Mısır akbabası (*Neophron percnopterus*) küçük yapılıdır ve hemen hemen bütün tüyleri beyazdır. Yazın Türkiye'nin bütün bölgelerinde görülen bu kuş, alet kullanmayı başaran ender hayvanlardan biri sayılır. Gagasına aldığı bir taşla öbür kuşların yumurtalarını kırıp içlerini yemeyi akıl edecek kadar zekidir.

Hurma akbabası (*Gyphohierax angolensis*) Afrika'nın orta ve batı kesimlerinde yaşar. Başı tüysüz ve turuncu renkte, gagası sarıdır. Öbür akbabalar gibi etçil (et yiyici) olmayan bu kuş, ara sıra ölü balıkları yese de temel olarak bitkilerle beslenir.

Yenidünya Akbabaları

Yenidünya akbabaları Eskidünya akbabalarıyla aynı familyadan değildir, ama davranış ve beslenme özellikleri birbirine çok benzer. Yalnız, Amerika kıtasının en kuzeyinden en güney ucuna kadar dağılmış olan hindi akbabası (*Cathartes aura*) zaman zaman canlı hayvanları da avlar.

Yenidünya akbabalarından kral akbaba (üstte solda) Amerika'nın tropik bölgelerinde yaşar. Uzun kanatlı ve uzun bacaklı hindi akbabası (üstte sağda) bu kıtanın her yanına dağılmıştır. And kondoru (altta), 3 metreyi aşan kanat açıklığıyla uçucu kuşların en irilerindendir.

Kral akbaba (*Sarcoramphus papa*), başını ve boynunu süsleyen kırmızı, sarı ve mavimsi renklerle bütün akbaba türlerinin en renklisidir. Bu kuşlar, Meksika'nın güneyinden Arjantin'e kadar uzanan bölgedeki yağmur ormanlarının üzerinde, sürüler halinde ve döne döne uçarlar.

Yenidünya akbabalarının iki türü kondor adıyla bilinir. Güney Amerika'daki And Dağları'nda yaşayan And kondoru (*Vultur gryphus*), 130 santimetreyi bulan uzunluğu ve 3 metreyi geçebilen kanat açıklığıyla uçucu kuşların en irisidir. Uçarken iyice yükselir ve sıcak hava akımlarının kaldırma kuvvetiyle, hiç kanat çırpmaksızın havada asılı kalmışçasına durabilir.

California kondoru (*Gymnogyps californianus*) soyu tükenmek üzere olan kuşlardan biridir. Bu türden kalan 40 kadar kondor, California'nın güneyinde, Santa Barbara yakınlarındaki San Rafael Dağları'nda yaşar. Yuva yaptıkları bölge bugün yasal koruma altındadır. Kıyıya yakın açıklık yerlerde uçarak yeni ölmüş hayvanların leşlerini yiyen bu kuşların dişisi, iki yılda bir yeşilimsi ya da mavimsi renkte tek bir yumurta yumurtlar.

AKCİĞER, insanlarda ve omurgalı hayvanların çoğunda bulunan temel solunum organıdır. "Gaz alışverişi", yani havadaki oksijenin alınıp vücutta oluşan karbon dioksitin dışarı atılması akciğerlerde gerçekleşir. İnsanın göğüs boşluğunda, biri sağa, öbürü sola yerleşmiş iki akciğer vardır. Soluk alındığında akciğerler havayla dolar ve yaşamak için gerekli olan oksijen akciğerlerin ince duvarlarından geçerek kan dolaşımına karışır. Vücut dokularındaki kimyasal tepkimelerin artık ürünü olan karbon dioksit ise gene kan aracılığıyla akciğerlerdeki hava keseciklerine gelir ve solukla dışarı atılır. (*Ayrıca bak.* SOLUNUM.)

Memeliler, kuşlar, sürüngenler ve amfibyumlar akciğerle solunum yapan hayvanlardır; akciğerlerinin yapısı da genel olarak insanınkiyle aynıdır. Buna karşılık, gene omurgalılardan olan balıkların yalnızca birkaç türünde akciğer bulunur (*bak.* AKCİĞERLİ BALIK).

Akciğerlerin İç Yapısı

Akciğerler, içleri havayla dolu olduğu için çok hafif ve süngersi yapıdadır. Her birinin ağırlığı ancak yarım kilogramı bulur. Çok esnek olan bu organlar soluk alındığında iyice genişler, soluk verince de normal boyutlarına döner.

Üst göğüs boşluğunda ikiye ayrılan soluk borusunun bu ana dallarından (ana bronşlar) her biri birer akciğere doğru uzanır. Bu hava kanalları akciğerlerin içinde yeniden birkaç kez dallanarak bronşçuk denen incecik kanallara ayrılır ve üzüm salkımı biçiminde kümelenmiş olan küçük hava keseciklerinde son bulur. *Alveol* olarak bilinen bu hava keseciklerinden her akciğerde yaklaşık 300 milyon tane vardır. Bu hava kesecikleri yassıltılsa, bir tenis kortunu kaplayacak kadar geniş bir yüzey oluşturur. Akciğerler oksijeni emip karbon dioksiti atma işlevini ancak bu geniş yüzey sayesinde yerine getirebilir.

BBC Hulton Picture Library

1940'larda geliştirilen çelik ciğer, solunum güçlüğü çeken pek çok insanın hayatını kurtarmıştır.

Oksijeni azalmış olan kirli kan, kalpten çıkan akciğer atardamarıyla her iki akciğere taşınır. Tıpkı bronşlar gibi, bu atardamar da akciğerlere girdikten sonra birçok kez dallanarak çok ince kan damarlarına dönüşür. Ancak mikroskopla görülebilen bu incecik damarlara kılcal damarlar denir. Akciğerlerdeki hava keseciklerinden her birinin çevresinde bir kılcal damar ağı vardır. Hava keseciğinin duvarı ile kılcal damarın duvarı arasındaki uzaklık bir milimetrenin binde biri kadardır. Oksijen bu uzaklığı aşarak hava keseciklerinden kılcal damarlara, yani havadan kana geçer.

Kılcal damarlardaki kan oksijen yüklendikçe, rengi koyu kırmızıdan açık kırmızıya dönüşür. Kılcal damarlar birleşerek daha büyük damarları, bu damarlar da birleşerek en sonunda akciğer toplardamarlarını oluşturur. Akciğerlerde temizlenen kan bu toplardamarlar aracılığıyla yeniden kalbe taşınarak bütün vücuda dağılır. (*Ayrıca bak.* KALP; KAN.)

Her iki akciğerin dış yüzü, *plevra* denen ince ve kaygan bir zarla kaplıdır. Aynı zamanda göğüs boşluğunun iç yüzeyini de kaplayan bu zar, kaygan olduğu için göğüs boşluğundaki organların rahatça hareket etmesini sağlar ve böylece solunumu kolaylaştırır.

Akciğer Hastalıkları

Akciğerlerdeki hava kanalları ile hava keseciklerinin içi, kolayca örselenebilen çok ince bir zarla kaplıdır. Çeşitli mikropların bu zara yerleşip üremesiyle zatürree, bronşit ve bronşiyolit (bronşların ve bronşçukların iltihaplanması) gibi birçok hastalık gelişebilir. Amfizem denen akciğer hastalığında, küçük hava kesecikleri aşırı miktarda havayla dolarak şişer, gerilir ve en sonunda duvarları yırtılır. Aradaki bölmeleri yok olan birçok kesecik birleşerek daha büyük keselere dönüşür. Bu keseler oksijenin emilmesinde artık eskisi kadar etkili olmadığından, akciğer amfizeminin başlıca belirtisi soluk darlığıdır. Zatülcenp denen hastalıkta, plevra genellikle mikropların etkisiyle iltihaplanarak şişmiş ve örselenmiştir. Bu yüzden, hasta soluk alıp verirken göğsünde şiddetli bir ağrı duyar. Astımda ise bronşçukların duvarlarındaki kas lifleri kasıldığı için hasta çok hırıltılı soluk alıp verir. (*Ayrıca bak.* ALERJİ.)

Bazı akciğer hastalıkları da zararlı maddelerin solunmasından ileri gelir. Pnömokonyoz adı verilen bu "toz hastalıkları", maden ve kömür işçileri, çiftçiler, duvarcılar gibi daha çok tozlu ortamlarda çalışan kişilerde görülür. Günümüzde bu işçilerin çoğu, solunan havayı süzen maskeler takarak çalışırlar.

Asbest (amyant) tozlarının solunmasından kaynaklanan asbestoz, akciğer kanserine yol açabildiği için en tehlikeli toz hastalıklarından biridir. Sigara dumanlarının solunması da kansere yol açabilir. Akciğer kanseri, her yıl binlerce insanın ölümüne neden olan son derece önemli bir hastalıktır. Bununla birlikte, insanların sigara alışkanlığından vazgeçmesi ve tozlu ortamlarda çalışanların süzücü maskeler takması gibi koruyucu önlemlerle kolayca önlenebilir.

AKCİĞERLİ BALIK. Bugün yalnızca Güney Amerika, Afrika ve Avustralya'nın tatlı sularında az sayıda örneğine rastlanan akciğerli balıklar çağımızın "yaşayan fosilleri" olarak

Yalnızca Queensland'de yaşayan Avustralya akciğerli balığının iri pulları ve küreğe benzer yüzgeçleri vardır.

kabul edilir. Çünkü bu balıklar, bu üç kıtanın birbirine bağlı olduğu Devoniyen ve Triyas dönemleri arasında (365-205 milyon yıl önce) yeryüzünde çok yaygın olan bir grup balığın günümüzdeki son temsilcileridir.

Akciğerli balıklar, solungaçlarıyla solunum yapan balıkların nasıl evrim geçirerek akciğerleriyle solunum yapan amfibyumlara (kur-

bağalar, semenderler) dönüştüğünü gösterir. Bu balıklarda, solunum organı görevini yapan ve basit bir akciğere benzeyen bir hava kesesi vardır. Afrika ve Güney Amerika'da yaşayan türlerde çift hava kesesi bulunur. Akciğerli balığın burun delikleri ağzıyla bağlantılıdır. Suyun üstündeyken hava kesesiyle, altındayken ise öbür balıklar gibi solungaçlarıyla solunum yapabilir. Bu balıkların yavruları iribaş denen kurbağa yavrularına çok benzer.

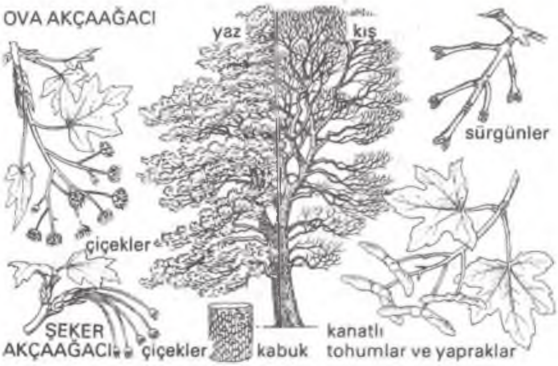
Yalnızca Queensland'deki akarsu ve göllerde yaşayan Avustralya akciğerli balığı (*Neoceratodus forsteri*) yaklaşık 1,5 metre uzunluğunda, dolgun gövdeli, çok iri pullarla kaplı bir balıktır. Omurgası kıkırdaktan oluşur. Hava kesesiyle solunum yapabilmek için ara sıra su yüzüne çıktığında soluk alışları kolayca işitilebilir. Eskiden Avustralya Yerlileri'nin bol bol avlayıp yedikleri bu balıklar günümüzde yasal koruma altına alınmıştır. Ağustostan ekime kadar süren yumurta dökme mevsiminde dişiler yumurtalarını susümbüllerinin yapraklarına ve köklerine yapıştırır.

Afrika akciğerli balıkları (*Protopterus*) ince yapılı ve küçük pulludur. Yaşayan dört türden en büyüğünün uzunluğu 2 metreyi bulur. Bu balıklar, suların çekildiği kurak mevsimde kendilerini çamura gömer ve salgıladıkları yapışkan bir maddeyle çevrelerine bir koza örerek hiç hareket etmeden yağmurların başlamasını beklerler. Bu koza öylesine koruyucu bir kılıftır ki, kozaların içindeki balıklar hiç zarar görmeden binlerce kilometre ötedeki ülkelere bile gönderilebilir. Nitekim bu yöntemle Afrika'dan birçok ülkeye ihracat yapılmaktadır. Alınan kozalar suya konulduğunda dıştaki çamur kılıfı erir ve balık son derece ağır hareketlerle, ama sapasağlam yüzmeye başlar. Afrika akciğerli balığının dişisi, yumurtalarını ırmak kenarlarında oyarak hazırladığı ve özenle temizlediği yuvasına bırakır. Yumurtaları koruma işini erkek üstlenir.

Güney Amerika'da, akciğerli balıkların *Lepidosiren* cinsinden tek bir türü yaşar. Yılanbalığına benzeyen bu balık 1 metreye yakın uzunlukta ve çok küçük pulludur.

AKÇAAĞAÇ. Akçaağaçgiller familyasının *Acer* cinsini oluşturan akçaağaçların, çalı ya da ağaç biçiminde 200 kadar türü vardır. Bunlardan çoğunun anayurdu Çin'dir. Türkiye'de de birkaç akçaağaç türü ormanlık bölgelerde ve 8-10 ağaçlık gruplar halinde kendiliğinden yetişir. Ayrıca, cadde kenarlarına ve parklara gölgelik ya da süs ağacı olarak dikilen bazı yabancı türler de vardır. Trakya'da yetişen ve isfendan adıyla da bilinen dağ akçaağacının (*Acer pseudoplatanus*) değerli kerestesi özellikle mobilya yapımında kullanılır.

Bütün akçaağaçların tohumları kanatlıdır ve hepsi yılda bir kez yaprak döker. Türlerden çoğunun yaprakları tıpkı çınar yaprağı

gibi dilimli ya da "loplu"dur. Buna karşılık dişbudak yapraklı akçaağacın (*Acer negundo*) yaprakları üç ile yedi arasında yaprakçıktan oluşur. Kırmızı, yeşil ya da sarı renkte, küçük çiçekler açan akçaağaçlar, sonbaharda kırmızının değişik tonlarına bürünen yapraklarıyla çok güzel bir görüntü oluşturur.

Ova akçaağacı (*Acer campestre*) fazla boylanmayan küçük bir türdür ve sonbaharda yapraklarının sıcak sarı rengiyle göz alır. Gümüş akçaağaç (*Acer saccharinum*), kırmızı akçaağaç (*Acer rubrum*) ve şeker akçaağacı (*Acer saccharum*) ise 30 metreyi aşan boylarıyla gölgelik olarak yetiştirilir. Kuzey Amerika'da, özellikle Kanada'da çok bol bulunan ve en değerli kerestelik ağaçlardan sayılan şeker akçaağacının yaprağı Kanada'nın ulusal amblemidir. Bu ağacın tatlı özsuyundan akçaağaç şurubu ve akçaağaç şekeri elde edilir. Özsuyu tatlı olan başka akçaağaç türleri de vardır, ama şeker akçaağacının şurubu en tatlısı ve en değerlisi sayılır.

Kuzey Amerika Yerlileri, beyaz göçmenlerin kıtaya yerleşmesinden önce bu ağacın özsuyunu yayvan kaplarda topluyor ve içine

kızgın taşlar atarak suyunu buharlaştırıyorlardı. Kıtaya yerleşen ilk beyazlar da çok geçmeden bu yöntemi öğrendiler ve şekerkamışından daha ucuza geldiği için uzun süre bütün şeker gereksinimlerini yalnızca akçaağaçtan karşıladılar. Bugün de Kanada ve ABD'de çağdaş yöntemlerle akçaağaç şekeri elde edilir ve bu üretim yalnızca Kuzey Amerika'ya özgüdür.

AKDENİZ, dört yanı karalarla kuşatılmış olan kıtalar arası bir denizdir. Yalnız Cebelitarık Boğazı'yla Atlas Okyanusu'na açıldığı için dünyanın en büyük içdenizi sayılabilir. Afrika ve Avrupa kıtaları arasında yaklaşık 4.000 km boyunca uzanan bu deniz, Çanakkale ve İstanbul boğazlarıyla da gene bir içdeniz olan Karadeniz'e bağlanır. Sonradan açılan Süveyş Kanalı ise Akdeniz'in Kızıldeniz üzerinden Hint Okyanusu ile bağlantısını sağlamıştır.

Akdeniz'in kıyıları genellikle dik, kayalık ve girintili çıkıntılıdır. Afrika kıyılarında büyük yarımadalar ve körfezler yoktur. Bu kıyılardan Akdeniz'e dökülen tek büyük ırmak Nil'dir; ama daha çok Mısır topraklarını sulamak için kullanılan bu ırmağın sularından pek azı denize ulaşır. Akdeniz'in kuzey kıyıları ise Adriya ve Ege denizleriyle, küçük körfezlerle, İtalya ve Yunanistan yarımadalarıyla bölünmüştür. Adaların çoğu da gene bu kuzey bölümde toplanmıştır. İtalya Yarımadası ile Sicilya Adası Akdeniz'i iki havzaya ya da çanağa ayırır. Bu iki havza arasındaki geçişi, çok dar olan Messina Boğazı ile genişliği 160 kilometreden az olan Sicilya Kanalı sağlar.

Akdeniz, öbür deniz ve okyanuslardan daha yakın zamanlarda oluştuğu için, denizin tabanı bugün bile sarsıntılarla çökerek yerine oturmaktadır. Nitekim Akdeniz'in tabanında ve kuzey kıyılarında sık sık depremlerin olması, Etna, Stromboli gibi yanardağların zaman zaman harekete geçmesi de bunun göstergesidir. Akdeniz'in en derin yeri, Yunanistan'ın güneyinde 5.121 metre olarak ölçülmüştür.

Akdeniz ülkelerinde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlı geçer. Akdeniz, kavurucu yaz günlerinde buharlaşmayla yitirdiği suyun pek azını akarsu ve yağışlarla geri alabildiği

için denizin tuzluluğu giderek artmaktadır. Daha ağır olan tuzlu su dibe çöker, ama Cebelitarık Boğazı'ndan öteye geçemez. Çünkü su yüzeyinden ancak 305 metre aşağıda olan Cebelitarık eşiğini aşamayacak kadar dibe inmiştir. Cebelitarık'tan gelen güçlü bir yüzey akıntısı, Akdeniz'in buharlaşmayla yitirdiği suyun büyük bölümünü karşılar. Ayrıca Karadeniz'den gelen daha zayıf bir akıntı da İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçerek Akdeniz'e ulaşır. Bütün bu akıntılar olmasaydı, Akdeniz, Hazar Denizi gibi giderek küçülen bir içdeniz olurdu.

Akdeniz'in büyük bölümünde, gelgit sırasında suyun kabarması ve alçalması arasındaki yükseklik farkı 30 santimetreden daha azdır. Yalnız Adriya Denizi'nin yukarı bölümünde bu fark artarak Venedik'te 60-150 santimetreyi bulur. Akdeniz'in suları, Atlas Okyanusu'ndan gelen akıntı sayesinde ancak 80 ya da 100 yılda bir tümüyle değişir. Bu su yenilenmesinin çok uzun zaman alması ve denize boşaltılan atıkları alıp götürecek güçlü akıntıların olmaması nedeniyle kirlilik önemli bir sorun olmuştur.

Mısır ve Libya kıyıları dışında, Akdeniz'in büyük bölümü yüksek dağlarla çevrilidir. Kısa ırmakların deltalarından oluşan kıyı ovalarının çoğu oldukça küçüktür ve kayalık yarımadalarla birbirinden ayrılmıştır. Deltaların oluşmasının başlıca nedeni, ırmakların taşıdığı çamuru alıp götürecek kadar güçlü bir gelgit olayının olmamasıdır. Eskiden sağlığa zararlı birer bataklık olan bu deltalar bugün kurutularak verimli tarım alanlarına dönüştürülmüştür. Akdeniz çevresinde çiftçilik daha çok yamaçlarda yapılır. Birçok yörede bu yamaçlar merdiven gibi teraslanarak bağcılığa, zeytin ve meyve yetiştirmeye elverişli duruma getirilmiştir. Kıyı ovalarından bazılarının verimli olmasına karşılık, Akdeniz tarımı çoğu yerde zengin bir hasat vermez. Balık yönünden de birçok denizden daha yoksul olan Akdeniz'de en çok orkinos ve sardalye bulunur. Ayrıca birçok yerde sünger çıkarılır. Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde turizm önemli bir gelir kaynağıdır.

Akdeniz Tarihi

Akdeniz Bölgesi birçok eski uygarlığın yükselişine ve çöküşüne tanık olmuştur. İÖ 3000 yıllarında Mısır ve İÖ 2. yüzyılda Eski Yunan uygarlıkları bu yörede doğup gelişmiştir. İÖ 1000 yıllarında, bugünkü Suriye ve Lübnan topraklarında yaşayan Fenikeliler, Mısır, Kuzey Afrika, Yunanistan ve İspanya ile, hatta İngiltere ile ticaret yapıyorlardı. İS 1. yüzyılda Akdeniz çevresindeki toprakların büyük bölümü Roma egemenliğine girdi. 476'da Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Müslüman Araplar Kuzey Afrika ve İspanya'yı ele geçirdiler. Akdeniz'in korsan yuvası olması yüzünden azalan deniz ticareti de 1200 yıllarına kadar yeniden canlanamadı. O tarihlerde, güçlü ticaret filoları kuran Venedik, Cenova ve Barselona Akdeniz ticaretini yeniden canlandırdılar.

1500'lerde Akdeniz'in doğusunda Osmanlı egemenliğinin yayılması ve Portekizliler'in Güney Afrika'yı dolaşan yeni bir yol keşfetmeleri, Akdeniz ticaretinin bir kez daha gerilemesine yol açtı. Önce Hindistan'ın ve "baharat adaları" olarak anılan Endonezya'nın, daha sonra Amerika'nın zenginlikleri, Batı Avrupa gemilerini Akdeniz'den uzaklaştırdı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Akdeniz yeniden doğu ile Avrupa arasında en kısa ve en önemli denizyolu durumuna geldi.

Bugün sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin çoğu, kullandıkları petrolün büyük bölümünü Irak, Suudi Arabistan, İran ve Basra Körfezi devletlerinden alırlar. Bu petrolün bir bölümü, doğrudan doğruya petrol kuyularından Doğu Akdeniz kıyısındaki limanlara boru hatlarıyla taşınır.

AKDENİZ BÖLGESİ Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biridir. Anadolu'nun güneyinde, Akdeniz kıyıları boyunca uzanan bu bölge adını ve özelliklerini de bu denizden alır (*bak.* AKDENİZ).

Akdeniz Bölgesi, batıda Marmaris ile Köyceğiz arasından başlayarak doğuda Hatay ilinin Basit Burnu'na kadar Akdeniz kıyılarını bir şerit gibi izler. Akdeniz Bölgesi ile batıdaki Ege Bölgesi arasında doğal bir sınır yoktur. Oysa kuzeyde Toros Dağları'nın Konya Havzası'na inen yamaçları bölgeyi İç Anadolu'dan ayıran doğal bir sınır oluşturur. Kuzeydoğuda Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının yuka-

rı çığırlarında Doğu Anadolu Bölgesi başlar. Doğudaki Gaziantep Yaylası ise Güneydoğu Anadolu'ya geçiş alanıdır. Bu sınırlar içinde yüzölçümü 118.000 km^2 olan Akdeniz Bölgesi, Türkiye topraklarının yüzde 14'ünü kaplar. Kıyıdan içerilere doğru genişliği 120-180 km arasında değişen ve doğu-batı doğrultusunda 800 km boyunca uzanan Akdeniz Bölgesi'nde kıyıların uzunluğu Köyceğiz'in batısından Suriye sınırına kadar 1.600 kilometreyi bulur.

İklim ve yeryüzü biçimlerine göre belirlenen coğrafi bölge sınırları, birçok yerde yönetim birimlerinin sınırlarına uymaz. Nitekim Burdur, Isparta, Antalya, İçel, Adana ve Hatay illerinin tümü, Muğla, Denizli, Afyonkarahisar, Konya, Niğde, Kahramanmaraş ve Gaziantep illerinin ise bazı ilçeleri bu bölgenin sınırları içinde yer alır. Akdeniz Bölgesi, Taşeli Yarımadası'nın batısında, Gazipaşa-Alanya arasından geçen sınırla Antalya ve Adana bölümlerine ayrılır. İlkçağlarda Antalya bölümü Pamfilya, Adana bölümü ise Kilikya adıyla anılırdı.

Bölgenin nüfusu 1985 nüfus sayımında yedi milyonu aşmıştı. Nüfus yoğunluğu km^2'de 65 kişiyle Türkiye ortalamasına (km^2'de 66 kişi) çok yakındır. Nüfusun yüzde 46'sı kentlerde, yüzde 54'ü kırsal alanlarda yaşar. Teke ve Taşeli yöresindeki yüksek dağlık alanlarda en düşük değerine inen nüfus yoğunluğu, Antalya, Çukurova ve Hatay ovaları çevresinde yoğunlaşarak Mersin-İskenderun arasında km^2 başına 120 kişiye ulaşır.

Doğal Yapı

Akdeniz Bölgesi'nin yüzey biçimlerini, kıyıya paralel olarak uzanan Toros Dağları belirler. Bazı yerlerde denize çok sokulan Toros Dağları, bazı yerlerde denizden uzaklaşarak akarsuların oluşturduğu geniş düzlüklerle bölünür.

Antalya Körfezi'ni iki yandan kuşatan ve kuzeye doğru birbirine yaklaşan dağ sıralarına Batı Toroslar denir. Körfezin batısında dağlık ve yaylalık Teke Yarımadası bulunur. Dağlar denize dik olarak indiği için kıyıları girintili çıkıntılı olan Teke Yarımadası'ndaki yüksek sıradağlar çukur alanlarla bölünmüştür. Bu çukur alanlardan en önemlisi denizden 1.150 metre yükseklikte yer alan Elmalı Ovası'dır. Antalya kentinin batısında ve kuzeyinde dik bir duvar gibi yükselen Bey Dağları'nın en yüksek noktası 3.069 metreye ulaşan Kızılsivrisi doruğudur.

Afyonkarahisar'ın güneydoğusunda Sultan Dağları'yla başlayan Toroslar, Antalya Körfezi'nin doğusunda kıyıya paralel olarak uzanır; büyük bir çıkıntı yaparak kıvrılır ve İçel'in batısından ilerler. Bu sıradağlar üzerindeki en yüksek nokta Geyik Dağı'dır (2.890 metre). Batı Toroslar'ın iki kanadı arasında Antalya Ovası yer alır.

Taşeli Yaylası'yla Batı Toroslar'dan ayrılan Orta Toroslar, Bolkar Dağları, Aladağlar ve Tahtalı-Binboğa Dağları adıyla anılan üç sıradağdan oluşur. Bolkar Dağları'nın en yüksek doruğu 3.524 metreye ulaşan Medetsiz Tepesi'dir. Daha doğuda yer alan Aladağlar'ın

Demirkazık Tepesi ise 3.756 metreye yükselir. Bu dağların arasındaki Külek ve Çakıt boğazları İç Anadolu'yu Akdeniz'e bağlayan doğal geçitlerdir. Tahtalı-Binboğa dağ kütleleri Orta Toroslar'ın doğu ucunda yer alır. İskenderun Körfezi'nin doğusunda yükselen Amanos Dağları, Toroslar'ın Kıbrıs Adası'ndaki dış yayının Anadolu'daki uzantısıdır.

Akdeniz Bölgesi'nde, yüksek dağlar ve vadilerle yarılmış yüksek yaylaların yanı sıra verimli ovalar da bulunur. Çukurova, Amik Ovası ve Antalya Ovası bölgenin başlıca ovalarıdır. Seyhan ve Ceyhan ırmaklarının taşıdığı alüvyonlarla oluşan Çukurova, Türkiye'nin en geniş ve en verimli ovalarındandır. Denizden uzaktaki bölümü Yukarıova ya da Ceyhan Ovası, denize yakın olan büyük bölümü ise Çukurova ya da Adana Ovası adını alır. Bölgede ayrıca Serik, Manavgat, Demre, Finike, Alanya gibi verimli kıyı ovaları vardır. Az girintili çıkıntılı olan Akdeniz Bölgesi'nin kıyıları Karadeniz kıyılarına benzer. Dağlar genellikle denize dik yamaçlarla indiği için kapalı liman ve körfezler bulunmaz. Yalnız güneybatıdaki Dalaman Çayı ile Kırlangıç Burnu arasındaki kıyı girintili çıkıntılıdır. Kırlangıç Burnu'ndan Anamur Burnu'na kadar uzanan Antalya Körfezi ile daha doğudaki Mersin Körfezi'nin kıyıları düz, Mersin ile İskenderun Körfezi arasındaki kıyı ise alçak ve bataklıktır.

Akdeniz Bölgesi'ndeki akarsuların çoğu kısa, yatakları eğimli, akışları hızlı ve düzensizdir. Yüksek dağlardan beslenen çay ve ırmakların suları ilkbaharda, öbürlerininki kışın çoğalır, yazın azalır. Yalnız yeraltı sularıyla beslenen ve Antalya Körfezi'ne dökülen akarsuların suyu yaz aylarında çok fazla azalmaz. Lübnan'da doğup Suriye'den Türkiye topraklarına giren Asi Irmağı dışında, bölgedeki bütün akarsuların kaynakları Anadolu'dadır. Akdeniz Bölgesi'nin en önemli akarsuları olan Ceyhan ve Seyhan'dan başka Göksu, Aksu ve Köprü ırmakları ile Manavgat, Alakır, Tokluca, Tarsus ve Düden çayları bölgenin sularını toplayarak Akdeniz'e dökülür. Süzenkaya'da yeraltına inen Manavgat Çayı daha sonra suları çoğalmış olarak yerüstüne çıkar ve çağlayanlarla akarak denize ulaşır. Düden Çayı da uzun süre yeraltında aktıktan sonra gür kaynaklar halinde yerüstüne çıkar ve 25-30 metre yükseklikteki kıyı yarlarından çağlayanlar biçiminde denize dökülür.

Antalya Körfezi'nin kuzeyinde, Batı Toroslar'ın birbirine yaklaştığı çöküntü alanına Göller Yöresi adı verilir. Bu yöredeki dağ sıralarının arasında, en büyükleri Beyşehir, Eğridir, Burdur ve Acıgöl olan birçok çöküntü gölü bulunur. Hatay ilindeki Amik Gölü de bölgenin önemli göllerinden biridir. Ayrıca Adana yakınında, Seyhan Irmağı üzerindeki Seyhan Barajı, bu doğal göllerin birçoğundan daha büyük olan bir baraj gölü oluşturmuştur.

İklim ve Bitki Örtüsü

Denizin etkisinde kalan kıyılarda ve dağların kuytularında kışlar ılık, yağışlı ve kısa, yazlar sıcak, kurak ve uzun geçer. Yıllık yağış miktarının fazla olması ve kış aylarında toplanması Akdeniz ikliminin en belirgin özelliğidir. Yaz mevsiminde, deniz düzeyinden 800 metreye kadar olan alçak kıyı alanları çok sıcak ve yağışsız, ama denizin etkisiyle nemlidir. Kuzey rüzgârlarını engelleyen yüksek dağlarla kuşatılmış yörelerde sıcaklık çok yükselir. Bu iklim koşulları, 800 metreden sonra yerini Akdeniz çevresi dağ iklimine bırakır. Yüksek yerlerde yağışların yarısı kış, yarıya yakını ilkbahar ve sonbahar aylarında, pek azı ise yazın düşer. Kışın yüksek dağlık bölgelerde yağış kar olarak gerçekleşir.

Akdeniz Bölgesi'nin doğal bitki örtüsü denize yakın ve denizden uzak bölgelerde ayrı özellikler gösterir. Kıyıdan 500-600 metre yüksekliğe kadar olan alçak alanlarda, uzun ve şiddetli yaz kuraklığına uyum sağlayan ve kışın da yeşil kalan makiler yaygındır. Boyları üç, beş metreyi geçmeyen delice, kocayemiş, sandal, zakkum, mersin, defne gibi bodur ağaç ve çalılar ile funda gibi bitkiler maki topluluğunu oluşturur.

600 metreden 1.200 metreye kadar olan yükseltilerde kızılçam ve meşelerin egemen olduğu karışık ormanlar vardır. Yükseklik arttıkça bu orman örtüsüne Halep çamı ile karaçamlar da katılır.

Dağların 1.200-2.100 metre yüksekliklerinde sedir, köknar, kayın, sarıçam ve ardıç

ağaçlarının bulunduğu yüksek orman kuşağı uzanır. 2.100 metreden sonra iğneyapraklı ağaçlar seyrekleşip bodurlaşır ve yerini Alp çayırları denen yüksek dağ otlaklarına bırakır. Göller Yöresi ile Teke ve Taşeli yaylalarında bozkır bitkileri egemendir.

Ekonomi

Akdeniz Bölgesi'nde halkın temel geçimi tarımsal üretime ve gelişmekte olan sanayi ile turizme dayanır. Akdeniz Bölgesi, Türkiye'nin tarımsal üretimden en yüksek gelir sağlayan bölgesidir. Ekime elverişli alanların az olmasına karşılık, gelişmiş tarımsal yöntemler sayesinde Türkiye ortalamasından daha yüksek verim alınır. İklim koşullarının elverişli olması nedeniyle bölgede turfanda sebzecilik ve seracılık da gelişmiştir.

Türkiye'nin tarımsal üretiminde Akdeniz Bölgesi'nin önemli bir payı vardır. Sanayi bitkilerinden pamuğun yüzde 49'u, yerfıstığının yüzde 95'i, susamın yüzde 17'si bu bölgede yetiştirilir. Turunçgil (limon, portakal, greyfurt, mandalina) üretiminin yaklaşık yüzde 90'ını, muzun tamamını, zeytinin yüzde 12'sini, buğdayın yüzde 13'ünü, yulaf ve mısırın yüzde 11'ini, baklagillerin yüzde 10'unu, keçiboynuzunun yüzde 96'sını, çileğin yüzde 40'ını, domatesin yüzde 20'sini de Akdeniz Bölgesi karşılar.

Türkiye'nin en büyük 100 sanayi kuruluşundan 14'ü Akdeniz Bölgesi'ndedir. Bu kuruluşların çoğu Tarsus ile İskenderun arasında, özellikle Adana çevresinde yoğunlaşmıştır. Dokuma, petrokimya, demir-çelik, çimento, gıda, gübre, pamuk ve sentetik iplik, metalurji, metal eşya, tarım araçları gibi sanayi kollarında üretim yapan büyük fabrikaların çoğu bu yörededir. Irak'tan Türkiye'ye petrol taşıyan boru hattı da Yumurtalık limanında son bulur.

Fethiye dolayındaki bor, Antalya, Akseki ve Seydişehir'deki boksit yatakları, bölgenin işletilen en önemli madenleridir. Türkiye'nin işletilen tek kükürt yatağı da Keçiborlu'da bulunur.

Yılın sekiz ayında denize girilebilen Akdeniz Bölgesi, doğal güzellikleri ve tarihsel zenginlikleriyle de büyük bir turizm odağı olmuştur. Antalya Körfezi'nin çevresi, yalnız bölgenin değil Türkiye'nin de en gelişmiş turizm yörelerinden biridir.

Akdeniz Bölgesi Türkiye'nin bütün bölgelerine karayoluyla, ayrıca büyük kentlere ve dış ülkelere havayoluyla bağlanır. Mersin ve İskenderun limanları, iç ve dış deniz taşımacılığında Türkiye'nin en işlek limanları arasında ön sıraları alır. Alanya, Antalya ve Fethiye limanları ise turizm açısından önemlidir.

AKDENİZ OYUNLARI. Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında dört yılda bir spor yarışmaları düzenlenir. Akdeniz Oyunları adıyla düzenlenen bu yarışmaların amacı, Akdeniz ülkeleri arasında toplumsal ve kültürel yakınlaşmayı sağlamaktır.

Bu oyunların düzenlenmesine ilişkin ilk öneri, 1948 Londra Olimpiyatları sırasında Mısır Olimpiyat Komitesi başkanından geldi. Türkiye ile birlikte dokuz ülkenin olimpiyat komiteleri bu öneriyi olumlu karşılayınca, aynı yıl Mısır'da düzenlenen bir toplantıyla Uluslararası Akdeniz Oyunları Komitesi kuruldu. Merkezi Atina'da bulunan bu komitenin kararına göre, oyunlar dört yılda bir, Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerin amatör sporcuları arasında ve gene Akdeniz kıyısındaki bir kentte yapılacak, olimpiyat kuralları geçerli olacak ve bütün yarışmalar 15 günde tamamlanacaktı.

ABC Ajansı

1987'de Suriye'nin Lazkiye kentinde yapılan 10. Akdeniz Oyunları'nın açılış töreninden bir görüntü.

Akdeniz Oyunları'nın ilki 5-12 Ekim 1951 tarihleri arasında Mısır'ın İskenderiye kentinde, onuncusu ise 11-25 Eylül 1987'de Suriye'nin Lazkiye kentinde yapıldı. Türkiye,

Akdeniz Oyunları

Yıl	Kent	Ülke	Katılan Ülke Sayısı
1951	İskenderiye	Mısır	11
1955	Barselona	İspanya	10
1959	Beyrut	Lübnan	13
1963	Napoli	İtalya	13
1967	Tunus	Tunus	12
1971	İzmir	Türkiye	14
1975	Cezayir	Cezayir	15
1979	Split	Yugoslavya	15
1983	Kazablanka	Fas	16
1987	Lazkiye	Suriye	14

Akdeniz Oyunları'nda Madalya Dağılımı

Ülke	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
İtalya	433	354	286	1.073
Fransa	274	259	194	727
İspanya	121	170	223	514
Yugoslavya	182	159	154	495
Mısır	84	133	135	352
Yunanistan	64	104	132	300
Türkiye	106	68	98	272
Tunus	26	34	41	101
Fas	23	26	40	89
Cezayir	18	24	41	83
Suriye	13	17	47	77
Lübnan	9	22	39	70
Arnavutluk	4	2	4	10
Libya	–	1	6	7
Kıbrıs	2	–	–	2
Monako	–	–	1	1
Malta	–	–	–	–

1971'de düzenlenen 6. Akdeniz Oyunları'nda ev sahibi ülkeydi. Atletizm, basketbol, boks, jimnastik, futbol, güreş, eskrim, sutopu ve yüzme, bütün Akdeniz Oyunları'nın programında yer alan değişmez spor dallarıdır. İtalya, bugüne kadar düzenlenen bütün yarışmalarda kazandığı toplam 1.073 madalyayla Akdeniz Oyunları'nın en başarılı ülkesidir.

1951'den bu yana bütün Akdeniz Oyunları'na katılan Türkiye, onuncu oyunların sonunda toplam 272 madalyayla genel sıralamada 7., altın madalya sıralamasında ise 106 madalyayla 5. sıradadır.

AKHİLLEUS *bak.* AŞİL.

AKHUNLAR. Hunlar'ın bir kolu olan Akhunlar, 5. yüzyıldan başlayarak 6. yüzyılın ortalarına kadar Afganistan, Kuzey Hindistan, Harezm, Doğu İran ve Doğu Türkistan'da egemenlik kurdular. Hükümdarlarından Aksuvar'ın adı Bizans kaynaklarında Ephthalontos olarak geçtiği için Eftalitler adıyla da bilinen bu devletin yöneticileri Türk asıllıydı, ama nüfusun çoğunluğu Türk değildi. (*Ayrıca bak.* HUNLAR.)

Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkıldığı dönemde Orta Asya'daki Hun kavimlerinin en büyüğü Akhunlar'dı. Bir süre sonra Maveraünnehir'e ve bugün Afganistan sınırları içindeki Toharistan'a kadar yayılan Akhunlar, 5. yüzyılın başlarında Ceyhun Irmağı'nı geçerek komşuları Sasaniler'in topraklarını işgale başladılar. Savaşçı hükümdarları Hakan'ın yönetiminde Rey önlerine kadar ilerledilerse de, Sasani Hükümdarı V. Behram bu akınları durdurdu ve Hakan'ın savaş alanında ölmesi üzerine Akhunlar geri çekildiler.

Bir süre hükümdarsız yaşayan Akhunlar, Aksuvar'ın hükümdar olmasıyla yeniden toparlandı. Sasaniler'in taht kavgalarına karışan Aksuvar, 457'de Firuz'un tahta geçmesini destekledi ve karşılığında Tirmiz ile Vasgirt'i aldı. Ama sonradan Firuz ile Aksuvar arasında çıkan anlaşmazlık 485'te savaşa dönüştü. Firuz'un öldürüldüğü bu savaşta Kuzey Sasani toprakları ile Merv ve Herat Akhunlar'ın eline geçti. Akhunlar bu tarihten sonra da Sasaniler'in içişlerine karışmayı sürdürdüler. Tahttan indirildiğinde Akhunlar'a sığınan Sasani Hükümdarı I. Kubad, 499'da Akhun desteğiyle yeniden tahta çıktı. Bunun karşılığında da vergi ödemeyi ve Akhunlar'ın koruyuculuğunu kabul etti.

5. yüzyılın sonlarında Hindistan'a doğru yayılmaya başlayan Akhunlar, Gupta Devleti'nin parçalanmasıyla Kuzey ve Batı Hindistan'ın içine doğru ilerlediler. 465'te Kandehar, Kâbil ve çevresi, 470'te de Pencap (İndüs Havzası) tümüyle Akhunlar'ın eline geçti. Akhun Hükümdarı Toraman'ın başlattığı bu akınları 515'te yerine geçen oğlu Mihirakula da sürdürdü ve Hindistan'ın büyük bir bölümünü topraklarına kattı.

6. yüzyılda topraklarını İran'dan Orta Asya'ya kadar genişleten Akhunlar Hindistan'ın da yarısını ellerinde tutuyorlardı. Ne var ki, doğudaki komşuları Cücenler'in 546'da Göktürkler'ce ortadan kaldırılmasıyla durumları sarsıldı. İran'da güçlenen Sasani Hükümdarı I. Hüsrev ile Göktürk Hakanı İstemi Han

birleşerek Akhun topraklarına girdiler. Bu iki devletin ordularıyla 562'de Nahşab önünde yapılan savaş Akhunlar'ın sonu oldu. Toprakları Göktürkler ile Sasaniler arasında bölüşülen Akhunlar, Toharistan'daki Akhun lideri Nizek Taran'ın 667'de Emeviler'e karşı ayaklanmasıyla bir kez daha öne çıktılarsa da yeniden güçlü bir birlik oluşturamayarak tarihten silindiler.

Akhunlar'a ilişkin bilgiler, Toraman döneminden kalma üç yazıt ile bazı Akhun paralarına dayanır. Göçebe bir yaşam süren Akhunlar Gor, Huo ve Sakkala'yı zaman zaman başkent olarak kullandılar. Güneye düzenledikleri akınlardan sonra Budacı olan, ama eski Hun geleneklerini de koruyan Akhunlar'ın son dönemlerini İslam kültürü biçimlendirmiştir. Toharca denen bir dil konuştukları ve 25 harflik bir alfabeleri olduğu sanılmaktadır. Asya'nın ipek ticaretini ellerinde tuttukları sürece güçlerini koruyabilen Akhunlar, Göktürkler'in İpek Yolu'nu ellerine geçirmesiyle bu üstünlüklerini yitirmişlerdir.

AKIL HASTALIKLARI *bak.* RUH HASTALIKLARI.

AKİK, çizgi ya da şerit biçiminde değişik renklerle bezenmiş bir silis mineralidir. Görünümü güzel olduğu için daha çok mücevher, şemsiye sapı ve kâğıt açacağı yapımında kullanılır. Nemden ya da su buharından etkilenmediği için de bazı laboratuvar aygıtlarının yapımında yararlanılır.

B. M. Shaub

Akik oluşumu, lavların içindeki kabarcıklara suların dolmasıyla başlar. Bu sulardaki minerallerin değişik zamanlarda kristalleşmesiyle de renk renk çizgili bir desen oluşur.

Akiklerin yapısında, değişik desenler oluşturan çok çeşitli renklere rastlanır. Çizgili akiğin renk şeritleri, çubuklu dokumalardaki gibi düzdür; oniks denen akiklerde bu renk şeritleri dalgalı, halkalı akikte ise çember biçimindedir.

Akikler genellikle yanardağların püskürmesiyle oluşan kayaçların içinde bulunur. Bilim adamlarının açıklamalarına göre, yanardağların püskürttüğü lavlar soğurken, çıkan su buharı ve gazlar küçük kabarcıklar oluşturur. Bu kabarcıklar ani bir katılaşmayla donunca da mineral kütlesi içinde küçük boşluklar kalır. Kayaç bütünüyle katılaşmadan önce bu boşluklara silisli sular dolar ve suların akıp gitmesinden sonra geriye kalan silis boşluklarda çökelir. Silisin kayaçtaki öbür minerallerle birleşmesi sonucunda, değişik renk katmanları bir araya gelerek şerit biçiminde bir akik deseni oluşturur.

En güzel akikler Hindistan ve Brezilya'da bulunur. Ayrıca Güney Amerika'nın öbür bölgelerinde, Kuzey Amerika'da, Avrupa'da, Güney Afrika ve Avustralya'da da akik oluşumları vardır. Çeşitli kimyasal maddeler emdirilerek, akiklerdeki şeritlerin rengi değiştirilebilir ya da donuk renklere daha parlak bir görünüm kazandırılabilir.

AKKAN SİSTEMİ *bak.* LENF SİSTEMİ.

AKKOYUNLULAR, 15. yüzyılda Horasan'dan Fırat Irmağı'na ve Kafkas Dağları'ndan Umman Denizi'ne kadar uzanan topraklarda egemenlik kurmuş bir Türkmen devletidir. Oğuzlar'ın Üçok kolunun Bayındır boyundan olan Akkoyunlular'ın Anadolu'ya hangi yoldan ve ne zaman geldikleri kesin olarak saptanamamıştır.

14. yüzyılda Diyarbakır yöresini yurt edinen Akkoyunlular, 1340'tan sonra güçlenerek Tur Ali Bey'in önderliğinde Anadolu, Suriye ve Irak'a akınlar düzenlemeye başladılar. 1340-43 yılları arasında üç kez Trabzon Rum İmparatorluğu'na saldırarak bu toprakları yağmaladılar. Trabzon Rum imparatoru bu saldırıların önünü alabilmek için kızını Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirdi. Babasının ölümünden sonra Akkoyunlular'ın başına geçen Kutlu Bey, 14. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgedeki beylikler arasında

çıkan hemen hiçbir çatışmada tarafsız kalmadı. Hangi beyliği desteklerse para, armağan ya da savaş ganimetleri karşılığında o beyliğin saflarında çarpışırdı.

Önceleri Doğu Anadolu'da bağımsız bir aşiret olan Akkoyunlular'ın iyi örgütlenmiş bir devlet haline gelmeleri Kutlu Bey'in küçük oğlu Kara Yülük Osman Bey ile başlar. Ağabeyleriyle geçinemeyerek Kadı Burhaneddin'in hizmetine giren Osman Bey 1396'da bir anlaşmazlık sonucu ondan ayrıldı; 1398'de de Kadı Burhaneddin'i yenerek öldürdü. Ardından Sivas'ı kuşattı, ama kentin Osmanlılar'dan yardım istemesi üzerine Yıldırım Bayezid'in kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Memlûk sultanının hizmetine giren Kara Yülük Osman Bey 1400'de Timur'un saflarına geçti. Timur, Anadolu seferindeki hizmetlerine karşılık Malatya'yı, 1402'de Osmanlılar ile yaptığı Ankara Savaşı'ndaki desteğine karşılık da bütün Diyarbakır bölgesinin beyliğini Osman Bey'e verdi. 1403'te Diyarbakır'a giden Osman Bey bütün Akkoyunlular'ı yönetimi altında toplayarak Akkoyunlu Devleti'ni kurdu. Bir yandan sınırlarını genişletiyor, bir yandan da Timur'a bağlı kalarak vergi ödüyordu. Ayrıca Memlûklar ve Osmanlılar ile iyi ilişkiler kurmaya özen gösteren Osman Bey 1435'te Karakoyunlular ile giriştiği bir savaşta öldürüldüğünde, Akkoyunlular'ın sınırları Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan Urfa'nın güneyine kadar genişlemişti.

Osman Bey'in ölümünden sonra, çeşitli bölgeleri yöneten oğulları arasında iktidar kavgaları başladı. Başa geçen Ali ve Hamza beyler zamanında Akkoyunlular'ı zayıf düşüren bu çatışmalar Ali Bey'in oğlu Cihangir Bey zamanında da sürdü. Cihangir Bey bir yandan Karakoyunlular ile uğraşırken, bir yandan da amcalarının başkaldırılarını bastırmaya ve dedesi Osman Bey zamanında kazanılan toprakları elinde tutmaya çalışıyordu. Bu çabalarında en büyük desteği kardeşi Uzun Hasan Bey'den görmüştü. Ne var ki 1453'te ani bir saldırıyla Diyarbakır'ı ele geçiren Uzun Hasan Akkoyunlular'ın başına geçti ve kısa sürede iç çatışmalara son vererek devleti güçlü bir yapıya kavuşturdu. Bu dönemde Akkoyunlular, sınırları doğuda Horasan'dan batıda Fırat Irmağı'na, kuzeyde Kafkaslar'dan güneyde Umman Denizi'ne kadar uzanan büyük bir imparatorluk durumuna geldi. Karakoyunlular'ı yenerek ortadan kaldıran Uzun Hasan başkentini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıdı. Azerbaycan, Hemedan ve Kirman topraklarını birbiri ardına ele geçirdi ve 1469'da Timurlular'ı bozguna uğratarak Gürcü Krallığı'nı vergiye bağladı.

Kurduğu bu imparatorluğun gücüne güvenen Uzun Hasan Osmanlılar'a karşı düşmanca tavır almaya başlamıştı. Osmanlı toprakla-

Uzun Hasan döneminde (1453-1478) Akkoyunlu Devleti.

rına akınlar düzenliyor ve Osmanlılar'a karşı girişeceği mücadelede kendisine yandaşlar arıyordu. Bu amaçla Rodos Şövalyeleri ve Venedik ile ilişki kurdu. Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki ilk çatışmalar, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nun üzerine yürümesiyle başladı. Rum imparatorunun kızıyla evli olan Uzun Hasan, Osmanlı ordusunu durdurmak için Trabzon'a kuvvet gönderdi. Gedik Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun bu kuvvetleri yenmesi, daha sonra 1461'de Fatih'in Trabzon'u alması Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirdi. 1472'de Uzun Hasan'ın Karamanlılar'a yardım için gönderdiği kuvvetler de Osmanlı ordusunca bozguna uğratıldı. Uzun Hasan'ın bu düşmanca tutumu karşısında Fatih Sultan Mehmed ordusuyla Akkoyunlular'ın üzerine yürüdü ve 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan'ı yendi. Bu yenilgiden sonra topraklarındaki siyasal ve askeri gücünü büyük ölçüde yitiren Uzun Hasan 1478'de ölünce, oğulları arasında başlayan taht kavgaları Akkoyunlular'ı hızla çöküntüye itti. Sonunda, Safeviler' in hükümdarı Şah İsmail 1503'te Akkoyunlu Devleti'ne son verdi. (*Ayrıca bak.* SAFEVİLER.)

Devlet Yönetimi

Türk devlet geleneğini sürdüren Akkoyunlular, bütün ülkeyi hükümdar ailesinin ortak malı sayarlardı. Hanedan üyelerinden biri öbürlerince hükümdar olarak tanınırdı. Öbür bey ve şehzadeler de "uluğ bey" ya da "han" unvanıyla anılan bu hükümdara bağlı kalmak koşuluyla illere vali atanır ve gittikleri yerde yarı bağımsız hareket ederlerdi.

AKKOYUNLU HANEDANI

Kara Yülük Osman	1403-1435	
Ali	1435-1438	
Hamza	1438-1444	
Cihangir	1444-1453	
Uzun Hasan	1453-1478	
Halil	1478	
Yakub	1478-1490	
Baysungur	1490-1492	
Rüstem	1492-1497	
Göde Ahmed	1497	
Mehmed Mirza	1498-1500	(Yezd'de)
Elvend Mirza	1498-1502	(Azerbaycan'da)
Murad	1498-1503	(Şirvan'da)

Devlet örgütünün merkezi Büyük Divan' dı. Bu divana bağlı Esraf Divanları ayrı ayrı devlet görevlerinden sorumlu tutulurdu. Sahib denen vezirler, hükümdar ailesinden büyük boyların beyleri ve kazasker Büyük Divan'ın doğal üyesiydiler. Ayrıca illerde divanın küçük bir örneği bulunurdu. İllerde hukuk işlerine kadılar, din işlerine de müftüler bakardı.

Akkoyunlular'ın düzenli bir devlet olarak 100 yıl süren egemenlikleri hemen hemen tümüyle savaşlarla geçti. Gerek devlet yönetiminde, gerek askeri örgütlenmede Osmanlılar'ı örnek alan Uzun Hasan bu alanlarda çok önemli yenilikler yaptı. Onun zamanında ordu, Osmanlılar'da olduğu gibi kasaba ve köylerden devşirilen piyade azapları, illerdeki beylerin emrinde toprağa bağlı tımarlı sipahiler ve göçer Türkmen boylarından toplanan atlı askerlerden oluşan bir yapıya kavuşturuldu. "Hasan Padişah Kanunları" adıyla bilinen yasaları koyan Uzun Hasan, Kuran'ı ve birçok bilimsel yapıtı Türkçe'ye çevirtmiş, bilginleri ve sanatçıları çevresinde toplamıştı. Ali Kuşçu, Celaleddin Devvani ve İsa Savcı gibi bilim adamları, Diyarbakır ve Tebriz'i birer bilim ve kültür merkezi yapmaya çalışan Akkoyunlu hükümdarlarının koruyuculuğu altında önemli yapıtlar verdiler.

Akkoyunlular ile Osmanlılar arasında, özellikle mimarlık alanında çok yakın bir etkileşim olduğu açıkça görülebilir. Başta Diyarbakır ve Mardin olmak üzere Ahlat, Hasankeyf, Erzincan, Bayburt köyleri ve Hasankale'de Akkoyunlular'dan kalma birçok cami, türbe, medrese, kale, kale surları ve yazıt vardır. Bunlardan en önemlileri Diyarbakır'daki Şeyh Matar ve Şeyh Safa camileri, Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi ve Ahlat'taki Emir Bayındır Camisi ile kümbetidir. Müslüman olmadan önce koyun totemine bağlı olan Akkoyunlular, İslam dinini benimsedikten sonra da bu toteme bağlılıklarını sürdürerek bayraklarını ve mezar taşlarını koyun resimleriyle süslediler.

AKKRA *bak.* ACCRA.

AKORDEON küçük ve taşınabilir bir org türüdür. Üç temel bölümden oluşur: Körük,

Barnaby's

Akordeon birçok ülkenin halk müziğinde çok kullanılan bir çalgıdır. Bazı tiplerinde hem piyanonunkilere benzeyen tuşlar, hem de düğmeler bulunur.

kamışlar ve tuşlar. Körük, pili biçiminde kıvrımları olan deriden bir torbaya benzer. İki yana doğru gerilerek açıldığında içi havayla dolar, sıkıştırıldığında ise emdiği havayı kamışlara doğru üfler. Kamış denen bu parçalar aslında değişik büyüklüklerde kesilmiş metal dilciklerdir. Körükten gelen havanın etkisiyle serbestçe titreşen bu dilciklerden her biri değişik perdeden ses verir. Akordeonun tuşları körüğün iki yanına, yukarıdan aşağıya doğru sıralanarak yerleştirilmiştir. Her tuş, bir ya da birkaç dilciğe hava üfleyen bir kapakçığın açılıp kapanmasını sağlar.

Piyano akordeonlarda, körüğün sağ yanında tıpkı piyano klavyesine benzeyen tuşlu bir klavye vardır. Akordeonu çalan kişi sağ eliyle bu tuşlara basarken sol koluyla da körüğü açıp kapar. Aynı zamanda, sol elinin parmaklarıyla körüğün sol yanındaki sıra sıra düğmelere basabilir. Böylece sağ el melodiyi çalarken, sol el ona eşlik eder.

Bazı akordeonlarda klavye yoktur, her iki yanda da düğmeler bulunur. Bu tip akordeonlarda aynı düğme körük açıkken başka, kapalıyken başka perdeden ses verir.

İlk akordeonu, Berlinli müzik aletleri yapımcısı Friedrich Buschmann 1822'de yaptı. Bu çalgı bugün özellikle Fransa ve İsviçre'de halk danslarına eşlik etmek için çok kullanılır. 1829'da İngiliz Sir Charles Wheatstone'un yaptığı konçertina da akordeona çok benzeyen bir çalgıdır. Yalnız akordeondan farklı olarak körüğü ve kenarındaki çerçevesi altıgen biçimindedir; her iki yanında da düğmeler vardır. Bu çalgıyı en çok denizciler şarkı söylerken kullanır.

AKREP. Akrepler böceklerle değil örümceklerle yakın akrabadır. Bu yüzden, kendilerine benzeyen öbür küçük eklembacaklılarla birlikte ve örümceğimsiler (*Arachnida*) adıyla böceklerden ayrı bir sınıf oluştururlar. Akreplerin dört çift yürüme bacağı, ayrıca ıstakozunki gibi iri ve güçlü birer kıskaçla donatılmış bir çift yakalama bacağı vardır. Avlarını bu kıskaçlarıyla yakalayıp parçalarlar. Kuyrukları uzun ve boğumludur; ucunda da gövdedeki zehir keseleriyle bağlantılı olan, çengel biçiminde sivri bir iğne bulunur.

Carl Wallace

Batı Afrika'da yaşayan *Pandinus imperator*, 22 santimetreyi aşan uzunluğuyla dünyanın en iri akreplerinden biridir.

Akrep av aramak için dolaşırken kuyruğunu gövdesinin üzerine doğru bir yay gibi kıvırır. En sevdiği yiyecek böcekler ya da fare, kertenkele gibi küçük hayvanlardır. Güçlü kıskaçlarıyla avını sımsıkı yakaladığında, kuyruğunu hızla başının üzerinden aşırarak iğnesini kurbanına batırır. Böylece, iğnesinden akıttığı zehirle avını öldürür ve vücudundaki sıvıları emer. Zehrin etkisi akrebin türüne göre değişir. Genellikle bütün akreplerin sokması çok acı verir, ama bazı türlerinki insanı ve en iri hayvanları bile öldürebilir. En tehlikeli akreplerden biri Kuzey Afrika'da yaşayan sarımsı kahverengi akreptir (*Androctonus australis*). Zehirli akreplerin çok yaygın olduğu Meksika'da her yıl en az 1.000 kişi akrep sokmasından ölür.

Akrepler yalnızca sıcak ve tropik bölgelerde yaşar. Gündüzleri genellikle kayaların ya da devrilmiş ağaç gövdelerinin altına saklanır, gece olunca avlanmak için dışarı çıkarlar. Dişi ve erkek akrepler çiftleşmeden önce karşılıklı geçerek garip bir dans yaparlar. Döllenmiş yumurtalar dişi akrebin vücudundayken açılır ve anne akrep yumurtadan çıkmış olan yavrularını günlerce sırtında taşır. Akreplerin rengi genellikle siyah, kahverengi ya da sarı, uzunlukları da 1,5 ile 20 cm arasındadır.

Bütün yeryüzünde 800 kadar akrep türü yaşar. Türkiye'nin de birçok yerinde küçük ve zararsız akrep türlerine rastlanır; yalnız Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı türlerin zehri çok tehlikelidir.

AKROPOL. Eskiçağlarda kentler, savunmayı kolaylaştırmak için genellikle bir tepenin üzerinde, ortadaki bir kalenin çevresinde kurulurdu. Kent zamanla genişleyip tepenin eteklerine doğru yayıldığında, tepenin üstünde kalan ilk yerleşmeye *akropolis* denirdi. "Kentin yukarı bölümü" anlamındaki bu Yunanca sözcük bütün eskiçağ kentlerinde benimsenmişti.

O çağlarda kurulmuş birçok kentin akropolü vardı, ama içlerinde en ünlüsü Atina Akropolü'ydü. Surlarla çevrili olan Atina Akropolü'nün dokuz giriş kapısı vardı; bunlardan birine çok gösterişli bir merdivenle çıkılırdı. Akropoldeki yapıların çoğu, güneşin altında parıldayan beyaz mermerden yapılmıştı.

Bu yapılardan bazılarının çeşitli bölümleri yıkılmadan günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin İÖ yaklaşık 410'da yapımı tamamlanan Athena Nike Tapınağı büyük ölçüde onarılmış ve Propylaia denen görkemli giriş kapısı ile Erekhtheion Tapınağı'nın kalıntıları korunabilmiştir. Karyatitler adı verilen, mermerden yapılmış altı kadın heykeli Erekhtheion'un Bakireler Balkonu'nda taşıyıcı sütun

Üstte: Bob & Ira Spring. Solda: Keystone

Üstte: Atina Akropolü'nden kentin görünümü. Bu tepede eskiden tanrıça Athena için yapılmış ilkel bir tapınak olduğu ve Persler tarafından yıkıldığı sanılıyor. İÖ 5. yüzyılda, Perikles zamanında Parthenon Tapınağı tamamlanınca Akropol yeniden yapıldı. **Solda:** Erekhtheion'un Bakireler Balkonu. Eski Athena Tapınağı'nın yerine yapılmış olan Erekhtheion üç balkonlu ve dört bölmeli bir tapınaktır. Resimde görülen balkona, karyatit adı verilen, genç kız heykeli biçimindeki sütunları nedeniyle karyatitler balkonu da denir. 1976'da bu heykeller, hava koşullarından daha fazla zarar görmemeleri için, yerlerine kopyaları konarak müzeye kaldırılmıştır.

işlevi görür. Akropolün en ünlü yapısı, eskiçağların en güzel tapınaklarından biri olan sütunlu Parthenon'dur. Kentin koruyucu tanrıçası Athena'ya adanmış olan Parthenon'u İÖ 5. yüzyılda büyük devlet adamı Perikles yaptırdı (*bak.* PERİKLES). Bu tapınağın baş mimarı heykeltıraş Pheidias tanrıçanın fildişi ve altından bir heykelini de yapmıştı; ama bu heykel bugün kayıptır.

Parthenon, Hıristiyanlık döneminde kilise olarak kullanıldı; Türkler Atina'yı alınca da camiye dönüştürüldü. 1687'de, bu yapıdaki barut deposunun bir top mermisiyle patlaması sonucunda Parthenon'un orta bölümü havaya uçtu.

1801'de İngiliz Lord Elgin, Parthenon'daki bazı mermer heykelleri İngiltere'ye götürdü. Elgin Mermerleri olarak bilinen bu heykellerde çok güzel insan, at ve insan başlı at (*Kentauros*) süslemeleri vardır. 1816'da devletin satın aldığı bu heykeller o tarihten beri Londra'daki British Museum'dadır. Yunan hükümeti heykellerin kendilerine geri verilmesi için İngiltere'ye başvurmuştur. Aradan bunca zaman geçtikten sonra, heykellerin yeniden Parthenon'daki eski yerlerine yerleştirilme olasılığı çok düşüktür.

AKROSTİŞ. Dizelerinin ilk harfleri yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda bir sözcük oluşturan şiirlere akrostiş denir.

İlk akrostişleri Eski Yunanlı ve Romalı şairler yazmıştır. Bu şairler dizelerin baş harflerinden oluşan sözcüklerin anlamı ile şiirin konusu arasında sağlam bir ilişki olmasına özen gösterirlerdi. Hatta eskiçağın oyun yazarları, oyunun ana düşüncesini veren başlangıç bölümünde bile akrostişten yararlanırlardı. Sonraki çağlarda da ozanlar özellikle sevgililerinin adına düzenlenmiş akrostişler yazdılar.

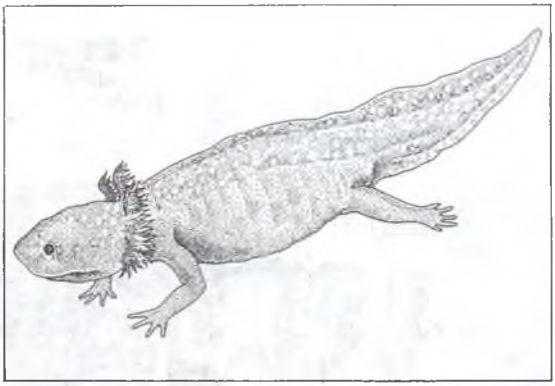
Türk edebiyatında akrostişi daha çok Divan şairleri benimsemiştir. Şiirlerini sundukları padişahların ya da ünlü kişilerin adlarını, hatta özelliklerini akrostişle yazan pek çok şair vardır.

Bazı akrostişlerde dizelerin yalnızca ilk harfleri değil son harfleri de bir sözcük oluşturur. Bunlara çift akrostiş denir. Bir zamanlar şairler arasında becerinin ve ustalığın göstergesi sayılan akrostiş günümüzde eski önemini yitirmiştir.

Bir başka akrostiş türü de bilmecelerde kullanılır. Bu biçimde düzenlenen bilmecelerde bazı sözcüklerin ilk ya da son harfleri bilmecenin çözümünü verir. Örneğin "Akşam ev ödevini yaparken uyuyakaldı. Lambayı bile söndürmemişti. İlk kez bu kadar yorgun düşüyordu" cümlelerinde Ali'den söz edildiği, üç cümlenin ilk harfleri birleştirildiğinde ortaya çıkar.

AKSOLOT. Orta Amerika'da, Mexico'nun çevresindeki soğuk göllerde yaşayan aksolot (*Ambystoma mexicanum*) kuyruklu bir amfibyumdur. Semenderle yakın akraba olmasına karşın, ilginç ve alışılmadık özellikleriyle semenderlerden ve bütün amfibyumlardan ayrılır (*bak.* AMFİBYUMLAR; SEMENDER).

Gerçekten de bu hayvan, yaşamı boyunca larva evresinde kalan ve erişkin duruma gelmeden yavrulayabilen tek amfibyumdur. Örneğin semenderler larvalıktan çıkıp erişkinleştikten sonra solungaçlarını yitirir ve yaşamlarının geri kalan bölümünü karada

Aksolot larva özelliklerini yaşamı boyunca korur ve erişkin duruma gelmeden ürer. Erişkine dönüşmesi ancak olağandışı koşullar altında gerçekleşebilir.

geçirirler. Oysa aksolot bütün yaşamı boyunca sudan ayrılmaz ve solungaçlarıyla solunum yapar. Bu yüzden, öbür amfibyumların yavruları ile erişkinleri arasında belirgin farklar olduğu halde, yumurtadan çıkan aksolot larvaları erişkinlerin küçük birer kopyasıdır. Çok küçük su hayvanlarıyla beslenen larvalar hiçbir değişiklik geçirmeden büyür ve altı ay sonra yavrulayabilecek duruma gelir.

Eskiden aksolotun bu özelliklerinin hiçbir koşulda değişmeyeceği sanılıyordu. Oysa 1865'te Fransız bilim adamları, ılık suda yaşadığı zaman aksolotun da başkalaşım geçirerek semenderler gibi larvadan erişkin duruma geçtiğini gözlemlediler. Laboratuvar koşullarında gözlemlenen bu başkalaşım doğada da gerçekleşebilir. Örneğin aksolotların yaşadığı göller kurumaya başladığında, azalan göl suları güneşin sıcaklığıyla iyice ısınır ve aksolotlar larvalıktan çıkıp erişkin duruma gelebilir. Larva biçimindeyken yalnızca suda yaşayabilen aksolot erişkin özelliklerini kazandıktan sonra karada da yaşayabildiği için, göller kurusa bile yaşamını sürdürebilir.

Aksolot yaklaşık 25 cm uzunluğunda bir hayvandır ve bu uzunluğun hemen hemen yarısını kuyruğu kaplar. Hayvanın iri bir başı ve çok kalın bir boynu vardır. Başı ile boynunun bitiştiği yerde, sudan oksijen almasını sağlayan üç çift tüysü solungaç bulunur. Yuvarlak, silindir biçimindeki gövdesini iki çift kısa ve güçsüz bacak taşır. Başının arkasından kuyruğunun ucuna kadar da yüzgeç biçiminde bir saçak uzanır. Aksolotların çoğu koyu kahverengi üstüne siyah beneklidir. Beyaz olan örneklerine daha çok akvaryumlarda rastlanır.

AKŞAMSEFASI. Bahçeleri süsleyen renk renk çiçeklerin çoğu sabah açar, akşam kapanır. Oysa akşamsefasının (*Mirabilis jalapa*) çiçekleri akşam saatlerinde açar, sabah bütün çiçekler açılırken de kapanır. Bu bitkiye akşamsefası ya da gecesefası denmesinin nedeni de budur. Havaların ısınmaya başladığı ilkbaharda akşamsefasının çiçekleri uzun ömürlüdür; don mevsimi başlayıncaya kadar dayanır. Oysa havalar serinlediğinde ancak bir günlük ömrü olan çiçekler akşamüzeri açar, sabahleyin ölür ve ertesi akşam onların yerini yeni çiçekler alır.

DİATEK

Akşamsefası, akşamüzeri açılıp sabah kapanan güzel renkli çiçekleri ve gür yeşilliğiyle gösterişli bir bahçe bitkisidir.

Anayurdu Amerika'nın tropik bölgeleri, özellikle Meksika olan akşamsefası hızla gelişip boy atar ve bir metreye kadar büyüyebilir. Eklem yerleri şişkince olan odunsu ana gövdesi dört bir yana dallanır, bu dallardan yeni dallar çıkar ve bitki kısa zamanda koyu yeşil bir top biçimini alır. Bu görünümüyle, gündüzleri çiçekleri kapalıyken bile çok güzel bir bahçe bitkisidir.

Akşamsefasının canlı yeşil renkteki oval yaprakları, dalların üzerinde ikişer ikişer karşılıklı olarak dizilmiştir. Dalların alt bölümlerindeki gelişmiş yapraklar saplı, üstteki körpe yapraklar sapsızdır. Genellikle morumsu kırmızı, bazen de beyaz, sarı ve pembe renklerde olan çiçekler, dal uçlarındaki yaprak öbekleri arasından üç-beş çiçeklik kümeler halinde çıkar. Bazen çizgili ve benekli de olabilen akşamsefasının çiçekleri kokusuz, ama çok güzel görünümlüdür.

Anayurdu tropik bölgeler olduğu için akşamsefası bol güneş ister, derince ve killi toprakları sever. Türkiye'nin iklimi akşamsefası için oldukça elverişlidir. Fazla bakım gerektirmeyen bu bitki sıcak ve ılıman iklimlerde çokyıllıktır; toprakaltındaki köklerinden her ilkbahar yeni bir bitki gelişir. Kışları sert geçen yerlerde ise genellikle tohumdan üretilir.

Akşamsefasının kök ve tohumları bitki kalıtım deneylerinde kullanılır. Köklerinde ayrıca müshil ve solucan düşürücü olarak kullanılan kimyasal bileşikler vardır.

AKUPUNKTUR, binlerce yıl önce ilk kez Eski Çin'de uygulanan bir tedavi yöntemidir. Bu yöntemde kıl kadar ince iğneler vücudun yüzeyindeki belirli noktalara batırılır. Sonra bu iğneler hafifçe döndürülerek, ısıtılarak ya da zayıf bir elektrik akımıyla uyarılarak omurilik ve beyne giden sinirlere mesajlar (im-

pulslar) gönderilir. Beyin bu mesajları alınca, ağrıyı hafifletmeye yarayan kimyasal maddelerin açığa çıkmasını sağlar.

Aslında akupunkturun hangi yolla etki yaptığını kimse tam olarak açıklayamıyor. Kesin olan tek şey, vücuttaki bir noktaya batırılan bir iğnenin belirli bir tepki yaratarak başka bir noktadaki ağrı duyumunu bastırdığıdır.

Eski Çinliler "soluk" ya da "güç" anlamındaki *ki'i* sözcüğüyle adlandırdıkları yaşamsal bir enerjinin varlığına inanıyorlardı. Vücuttaki organların çalışmasından sorumlu olan bu

Bibliothèque Nationale, Paris

Eski bir Çin elyazmasından alınan bu şekil, insan vücudundaki 365 akupunktur noktasından bazılarının yerlerini gösteriyor.

enerji, vücudun iki yanındaki 12 meridyen ya da özel yollar boyunca akıyordu. Ayrıca vücutta, *yin* dedikleri bir eksi ya da edilgen güç ile *yang* dedikleri bir artı ya da etkin güç vardı. Vücuttaki organlar iyi çalıştığı sürece bu iki güç tam denge halindeydi. Bir insan hastalandığı ya da ağrı duyduğu zaman, vücudundaki *yin-yang* dengesinin bozulduğunu düşünüyor ve dengeyi yeniden kurmak için akupunktur yöntemine başvuruyorlardı. Akupunkturun amacı, enerjinin azaldığı noktalara daha çok enerji akmasını sağlamak, buna karşılık enerjinin fazla olduğu noktalara enerji akışını engellemekti.

Bugün akupunktur uygulayan doktorlar hâlâ Eski Çinliler'den kalma şemaları kullanırlar. Bu şemalar iğnelerin vücuttaki hangi noktalara batırılması gerektiğini gösterir. Meridyenlerin vücut yüzeyine değdiği yerlerde bulunan 365 tane akupunktur noktası vardır. Günümüzde, akupunkturla tedavi öğrenimi görmüş olan birçok doktor, mide, eklem ve romatizma ağrılarını dindirmek ya da uykusuzluk çeken kişilere yardımcı olmak için bu yöntemi uygular. Bununla birlikte, akupunktur bütün ağrıların tedavisinde etkili bir yöntem olmadığı için her hastalıkta bu yöntemden yarar umulamaz.

AKVARYUM, içinde su hayvanlarının ve bitkilerinin bakılıp yetiştirildiği, camdan yapılmış bir kaptır. Bu amaçla kullanılan havuzlara ve hayvanat bahçelerinin çok sayıda cam kap ya da havuz içinde su canlılarını barındıran özel bölümlerine de akvaryum denir.

En az 4.500 yıl önce yapay gölcüklerde balık yetiştiren Sümerler ve Çinliler tarihin ilk akvaryumcuları sayılır. Balıkları ve öteki su hayvanlarını halka tanıtmak için düzenlenmiş ilk akvaryum ise 1853'te Londra'daki Regent Parkı'nda açıldı. Bugün birçok hayvanat bahçesinde ya da benzeri yerlerde, tatlı su ve deniz canlılarının sergilendiği, halka açık büyük akvaryumlar vardır. Açık deniz ve okyanus canlılarını barındıran dev akvaryumlara osenaryum ya da okyanus akvaryumu denir. 1938'de ABD'nin Florida eyaletinde açılan Marineland (Deniz Ülkesi) dünyanın ilk okyanus akvaryumudur ve eğitilmiş yunuslarıyla ünlüdür. Başta ABD olmak üzere birçok ülkede yaygınlaşmış olan okyanus akvaryumlarının dev tankları 4 milyon litreye yakın deniz suyu alır.

Büyük akvaryumların amacı bir yandan insanları eğlendirmek ve eğitmek, bir yandan

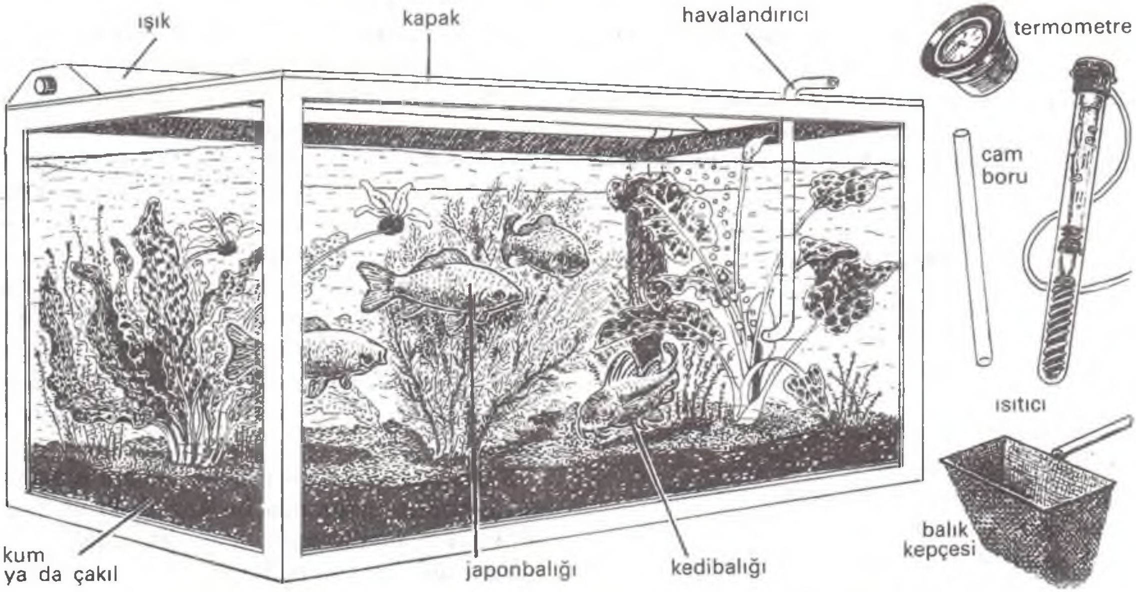
da deniz yaşamını inceleyecek bilim adamlarına elverişli bir çalışma ortamı yaratmaktır. Bu akvaryumların yanı sıra, alabalık, sazan gibi eti değerli balıkları üretmek için ortaçağdan bu yana özel havuzlar ve balık çiftlikleri kurulur (*bak.* BALIKÇILIK). Ayrıca dünyada birçok insan boş zamanlarını değerlendirmek için amatör akvaryumculuk yapar.

Ev Akvaryumu

Evlerdeki akvaryumlar tükenmez bir neşe, eğlence ve eğitim kaynağıdır. Bu akvaryumlar içindeki canlıların doğal yaşam ortamına ne kadar benzerse o kadar iyi sonuç alınır. Bunun için de birkaç basit kurala uymak gerekir. İlk kural, akvaryum suyunun her zaman temiz ve havalandırılmış olmasıdır. Bu da akvaryuma çok fazla balık doldurmamak, içine su bitkileri yerleştirmek ve gerektiğinde bir pompayla suya hava vermekle sağlanabilir. İkinci önemli nokta, akvaryumdaki canlıların kavga etmeden ve birbirlerine zarar vermeden bir arada yaşamalarını sağlamaktır. Üçüncü kural ise akvaryumdaki hayvanları temiz tutmak ve aşırı beslememektir.

Balıkların solunumlarına yetecek kadar hava bulundurabilmesi için akvaryumdaki su yüzeyinin olabildiğince geniş tutulması gerekir. Bu yüzden dar ağızlı ve geniş karınlı kaplar akvaryum olarak kullanmaya uygun değildir. En iyi ev akvaryumu, geniş ama fazla derin olmayan, dikdörtgen biçimli cam kaplarda kurulabilir. Suyun buharlaşmasını azaltmak, içeriye toz girmesini önlemek, ayrıca balıkları kedilerin saldırısından korumak için akvaryumun üstü cam bir kapakla örtülmelidir. Yalnız bunu yaparken kabın üst köşelerine tahta ya da mantar parçaları yerleştirilerek kapağı hafifçe yükseltmek ve suyun hava almasını sağlamak gerekir.

Ev akvaryumculuğuna japonbalığı gibi bakımı güç olmayan balıklarla başlamak en kolay ve güvenilir yoldur (*bak.* JAPONBALIĞI). Bu konuda belirli bir deneyim kazanıncaya kadar, bakımı çok güç olan tropik türlerden sakınmak gerekir. Sağlıklı balıkları seçmeye özen göstermek iyi bir başlangıç için çok önemlidir. Sağlıklı bir balığın görünümü canlı ve hareketli, yüzgeçleri dik, gövdesi dolgundur. Japonbalıkları serin sulardan hoşlandıkları için akvaryumun ısıtılması gerekmez. Oysa göz alıcı renkleriyle çok sevilen tropik balıklar ılık suda yaşar; bu yüzden akvaryumun içine bu amaçla tasarlanmış elektrikli bir ısıtıcı koymak gerekir. Demek ki su sıcaklığı konusunda uyuşamayan japonbalıkları ile tro-

Sağlıklı balıklar ancak temiz ve bakımlı bir akvaryumda yetiştirilebilir. Kedibalığı denen *Corydoras* türleri dipte biriken besin artıklarını yediği için akvaryumun temizliğine yardımcı olur. Güzel görünümlü su bitkileri de balıklara hem oksijen, hem barınak sağlar. Balıkların çoğu sıçrayarak dışarı çıkabileceği için, akvaryumun üstünü mutlaka bir kapakla örtmek gerekir.

pik balıklar hiçbir zaman aynı akvaryumda beslenemez.

Akvaryumun dibine kum ya da küçük çakıl taşları döşeyip arasına su bitkileri dikmek hem akvaryumu daha çekici gösterir, hem de balıklara daha kolay benimseyecekleri bir ortam yaratır. Akvaryum mağazalarında "kurdeleotu" adıyla satılan *Vallisneria*, "sukekiği" ya da "havuzotu" adıyla satılan *Elodea* türleri ve suoku (*Sagittaria*) yeni başlayan akvaryumcular için en uygun su bitkileridir.

Akvaryum bitkileri suyun havalanmasına, daha doğrusu oksijen yüklenmesine yardımcı olur. Balıkların solunum sırasında dışarı attığı karbon dioksit gazını emen bitkiler bu bileşiği karbon ile oksijen elementlerine ayrıştırır. Böylece bitkiler, güneş ışığının yardımıyla besin üretiminde kullanacakları karbonu tutarken (*bak.* FOTOSENTEZ) serbest kalan oksijen de suya karışır. İyi aydınlatılmış bir akvaryumda bitkilerden yükselen oksijen kabarcıklarını görebilirsiniz. Gündüzleri karbon dioksit alıp oksijen açığa çıkaran bitkiler, geceleri tam tersine sudaki oksijeni tüketir. Bu yüzden akvaryumun günde 12 saat kadar bol ışıkla aydınlatılması gerekir. Bu arada su da havadan oksijen aldığı için, bitkilerin gece boyunca tükettiği oksijenin bir bölümü karşılanmış olur.

Barış içinde bir arada yaşayabilen sakin yaradılışlı küçük tropik balıkların en önemlileri gupi ya da lepistesler (*Lebistes reticulatus*), kılıçkuyruklar (*Xiphophorus helleri*), moliler (*Mollienesia*), bıyıklı balıklar (*Barbus*), cüce gurami (*Colisa lalia*), gövdesinde mavimsi-yeşil fosforlu bir şerit olan neon tetra (*Hyphessobrycon innesi*) ve kırmızı tetradır (*Hyphessobrycon flammeus*). Buna karşılık çok kavgacı ve yırtıcı olan beta (*Betta splendens*) ve cennetbalığı (*Macropodus opercularis*) gibi tropik türler karma akvaryumlarda beslenemez. Balıkların akvaryumda üreyebilmesi için aynı türün bir erkeğinden, bir dişisinden almak gerekir. Yalnız *Corydoras* cinsinden balıklar genellikle tek olarak alınır. Bıyıkları olduğu için akvaryumcular arasında kedibalığı olarak anılan bu balık, dibe çöken yiyecek artıklarıyla beslendiğinden akvaryumun temizlik işçisi sayılır. 20 litre su alan bir akvaryumda 15 kadar küçük balık yetiştirebilirsiniz. (*Ayrıca bak.* BETA; GURAMİ; LEPİSTES.)

Aldığınız balıkları eve götürürken alıştıkları çevre sıcaklığının değişmemesine çok özen göstermeniz gerekir. En iyisi, balıkları su dolu plastik bir torbaya koyup bu torbayı bir kutuya yerleştirmek ve torbanın çevresini buruşturulmuş gazete kâğıtlarıyla doldurmaktır. Böylece suyun sıcaklığını yeterli bir süre korumuş olursunuz. Eve geldiğinizde plastik torbayı yavaşça akvaryumun içine bırakın ve suyun içinde en az bir saat öylece durduktan sonra yavaşça bir yöne eğerek içindeki balıkları suya boşaltın.

Akvaryumun ışığa bakan camlarının iç yüzeyi zamanla yosun tutar. Suyosunu (alg) denen bu küçük bitkiler balıklar için zararlı değildir, ama akvaryumun içini ve balıkları görmeyi güçleştirir. Bu yüzeyleri temizlemek için bir tel fırça ya da metalden yapılmış geniş ağızlı bir kazıyıcı kullanabilirsiniz. Ayrıca, suyosunlarıyla beslenen bazı tatlı su salyangozlarını akvaryuma koymak da camların temiz kalması için bir önlem olabilir. Yalnız bu salyangozlar bazı balıkların yumurtalarını da yer; bu yüzden balıkların üreme zamanı geldiğinde salyangozları ayrı bir kaba almak gerekir.

Kullanmanız gereken öbür önemli araçlar, akvaryumun tabanında biriken dışkı ve yem artıklarını temizlemek için dibe daldırılan borulu bir sifon ile balıkları sudan çıkarmaya yarayan küçük bir balık kepçesidir. Sakın balıkları elinizle tutmayın. Böyle yaparsanız balığın pullarını ve derisinin üzerindeki koru-

---

AKVARYUMCULUĞUN TEMEL KURALLARI

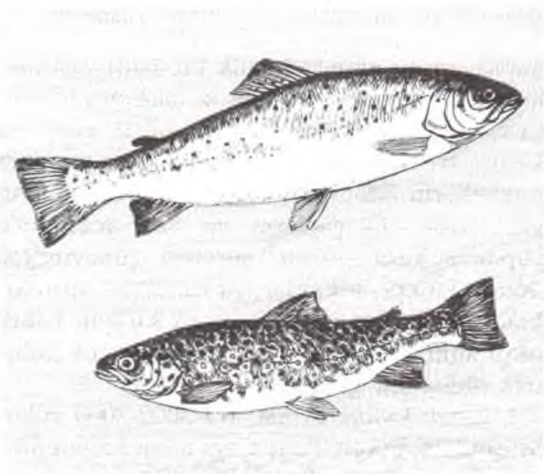
1. Akvaryumu temiz tutun.
2. Çok fazla balık doldurmayın.
3. Bitkileri, kumu ve taşları akvaryuma koymadan önce yıkayın.
4. Suyu değiştirmeyin. Olanak buldukça yağmur suyu ekleyin.
5. Balıklara çok fazla yem vermeyin.
6. Cama vurarak balıkları ürkütmeyin.
7. Hastalığın bulaşmasını önlemek için, hastalanan balıkları başka bir kaba alın.
8. Bilginizi artırmak için bu konuda yazılmış kitapları okuyun.

yucu salgı katmanını örseleyerek hayvanın hastalanmasına yol açabilirsiniz. Ayrıca akvaryumunuza piyasada değişik örneklerini bulabileceğiniz mekanik bir havalandırıcı ve su üstünde yüzen küçük bir termometre eklemeniz gerekir. Akvaryumunuzda soğuk su balıkları besliyorsanız su sıcaklığı hiçbir zaman 13°C'yi aşmamalıdır. Tropik balıklar için en uygun ortalama sıcaklık ise 24°C'dir. Suyun içine daldırılan ve bir termostatla istenen dereceye ayarlanan elektrikli ısıtıcılarla akvaryumunuzun suyunu ısıtabilirsiniz. Yalnız bu aygıtı akvaryumun içine nasıl yerleştireceğinizi öğrenmek için mutlaka bir uzmana danışmanız gerekir.

Balıklarınızın sağlıklı kalmasını istiyorsanız, bütün ev hayvanları gibi balıkların da düzenli bakım istediğini unutmayın. Bazı akvaryum balıkları 20 yıl kadar yaşayabilir; ama ortalama yaşam süreleri yalnızca 18 aydır.

ALABALIK. Sombalığıyla yakın akraba olan alabalık (*Salmo trutta*) eti çok beğenilen, bu yüzden de en çok avlanan tatlı su balıklarından biridir. Alabalık ile sombalığı arasındaki başlıca fark, alabalığın üstçenesindeki sapan kemiğinin gözün arkasına kadar uzanması ve kuyruk yüzgecinin sombalığınınki gibi derin bir oyukla yarılmamış olmasıdır. (*Ayrıca bak.* SOMBALIĞI.)

Alabalığın, biri göç eden, öbürü etmeyen başlıca iki çeşidi vardır. Göçmen alabalık

Üstte: Göçmen deniz alası. **Altta:** Alabalık.

büyümesini akarsularda tamamladıktan sonra denize doğru göç eder ve yumurta dökmek için yeniden akarsulara döner. Üreme dönemleri dışında denizde yaşadıkları için bu alabalıklara deniz alası denir. Göç etmeyen alabalıklar ise bütün yaşamlarını akarsu ve göllerde geçirir. Yaşadıkları ortama göre bunlara da dere alası, göl alası, hatta dağlık bölgelerdeki akarsularda yaşıyorlarsa dağ alası gibi ayrı ayrı adlar verilir.

Alabalığın anayurdu Avrupa ve Batı Asya'dır. Türkiye'de de özellikle Abant Gölü'nde, Uludağ'daki derelerde, Sapanca Gölü'nde ve Ege Bölgesi'ndeki akarsularda, Aras Irmağı'nda, Çıldır Gölü'nde ve Karadeniz'e dökülen akarsularda bu balığın dört alttürü yaşar. Soylarının tükenmesini önlemek için üreme mevsiminde avlanma yasağı konduğu gibi, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki dere yataklarında, ayrıca bazı göl ve göletlerde tarla balıkçılığı yöntemiyle de özel olarak alabalık üretilir. Alabalık çok çevik ve hareketli bir balık olduğundan yalnız eti için değil spor amacıyla da çok avlanır. Kamışla yapılan alabalık avı güç, ama sevilen bir spor etkinliği olarak bütün dünyada yaygınlaşmıştır.

Üreme mevsimi gelince, dişi alabalık kuyruğuyla kumları oyarak akarsuyun dibinde küçük bir çukur kazar ve yumurtalarını bu çukura bırakır. Erkek balık da sütsü bir sıvı içindeki spermalarını aynı çukura boşaltarak yumurtaları döller. İster göç etsin, ister etmesin bütün alabalıkların üreme yöntemi aynıdır; deniz alası bile yumurta dökeceği zaman akarsu ağızlarına girer. Burada yumurtadan çıkan yavru deniz alaları, iki yıl ya da daha uzun bir süre akarsuda yaşayarak denize açılabilecek kadar büyümeyi bekler. Bu süre içinde rengi ve görünümü aynı yaştaki sombalıklarına çok benzer. Daha sonra dişiler gümüşsü, erkekler kızılımsı bir renk alır ve akarsuyun ağzından denize doğru açılır; ama hiçbir zaman sombalığı kadar uzağa gitmez. Yaklaşık altı ay sonra bir bölümü yeniden akarsulara döner ve orada birkaç hafta kalır. Bu süre içinde dişilerin yarısından azı yumurta bırakır, sonra hep birlikte yeniden denize açılırlar. İlk yolculukta yumurtlamamış olanlar bir süre sonra gene akarsu ağızlarına girerek yumurta döker. Geri kalanlar ise bir

ya da birkaç yıl denizde yaşadıktan sonra akarsulara girer ve ilk yavrularını verir. Deniz alası, sombalığından farklı olarak, bütün yaşamı boyunca iki ya da üç kez yumurta döker ve akarsularda geçirdiği bu üreme mevsiminde normal beslenmesini sürdürür. Oldukça iri olan deniz alalarının 10 kg ağırlığındaki örneklerine rastlanmıştır.

Dere ve göl alalarının yavruları iki, üç yıllık oluncaya kadar deniz alasının yavrularına ayırt edilemeyecek kadar benzer. Ama erişkin duruma geldiğinde, genellikle kahverengi ya da yeşil renkte olan gövdesi çok sayıda koyu renk benekle donanır. Oysa deniz alasının erişkinleri hem daha açık renkte, hem de çok az beneklidir. Bununla birlikte, dere ve göl alaları için ortak bir renk ve boyuttan söz etmek çok güçtür. Değişik ortamlarda yaşayan bu alabalıkların renkleri ve boyutları birbirinden çok farklıdır; hatta aynı akarsuyun aşağı çığırında yaşayan bir dere alası ile yukarı çığırında yaşayan birbirine hiç benzemeyebilir. Bazı dağlardaki akarsularda çok fazla alabalık yaşar, ama bu sularda yeterince besin bulunmadığı için dağ alalarının uzunluğu genellikle 25 santimetreyi aşmaz. Bol besin bulunan akarsularda ise alabalıkların ağırlığı 3,5 kilograma ulaşır; hatta bazı yörelerde 8 kilogramı bulan alabalıklara rastlanmıştır.

Alabalığın bir başka türü de Kuzey Amerika ile Meksika'nın batı kıyılarından denize dökülen akarsularda yaşar. Çok güzel renklerle bezenmiş olduğu için gökkuşağı alabalık (*Salmo gairdneri*) denen bu türün de, tıpkı alabalık gibi üreme mevsimi dışında denize açılan ve yumurta dökmek için akarsulara dönen göçmen bir çeşidi vardır. Buna da çelikbaş denir.

Sombalıkları ve alabalıklarla aynı familyadan (*Salmonidae*) olan ve kuzey yarıküredeki göllerde yaşayıp üremek için akarsulara giren bazı balıklara da yanlışlıkla alabalık denmiştir. Oysa bu balıklar, üreme davranışları ve biçimsel özellikleriyle alabalıklara çok benzedikleri halde gerçek alabalıklar gibi *Salmo* değil *Salvelinus* cinsindendir.

ALACAHÖYÜK. Eskiçağlarda kurulmuş bir yerleşmenin yıkıntıları üzerinde sonraki çağlarda yeni yerleşmelerin kurulması ve böylece birçok yerleşim katının üst üste yığılmasıyla oluşan yapay tepelere höyük denir. Çorum iline bağlı Alaca ilçesinin 15 km kuzeybatısındaki Alacahöyük'te de, dört ayrı kültür evresinden kalma 14 yerleşim ya da yapı katı saptanmıştır. Doğal olarak bu katların en eski tarihlisi en altta, en yakın tarihlisi en üsttedir.

En üstlerdeki yapı katları Hitit sonrası denen kültür evresinden kalmadır. Bu birinci kültür evresinde, ilk Frig yerleşmelerinden başlayarak Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı dönemlerine kadar uzanan kalıntılar yer alır. İÖ 1200'lerde bu yörede yerleşmiş Frigler'den kalma yollar, kaldırım döşemeleri ve yol boyunca sıralanmış taş temelli evler Frigya yapı katının başlıca kalıntılarıdır.

Daha alttaki yapı katları İÖ 2000-1300 yılları arasındaki Hitit kültür evresini yansıtır. Eski Hitit Krallığı (İÖ 1650-1460) ile Hitit İmparatorluğu (İÖ 1460-1180) dönemlerini kapsayan bu evrede büyük bir Hitit kentinin kalıntıları yer alır. Hititler'in başkenti Hattuşa'ya (*bak.* BOĞAZKÖY) çok yakın olan bu kente, başı kadın, gövdesi aslan biçimindeki heykellerin (sfenksler) beklediği bir kapıdan giriliyordu. O çağların en ileri tekniğiyle yapılmış kent surları, surların güneyindeki Sfenksli Kapı, sokaklar, su kanalları, fırınlar, kaldırımlar, yapılar ve tapınak-sarayın kalıntıları kent mimarlığının o dönemde çok gelişmiş olduğunu gösterir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Alacahöyük'ün simgesi olan Sfenksli Kapı, surlarla çevrili büyük bir Hitit kentinin ana giriş kapısıdır.

Üçüncü kültür evresi, İÖ 3000-2000 yılları arasındaki Erken Tunç Çağı'ndan kalma dört yapı katının kalıntılarını içerir. 13 kral mezarı ve bu mezarlardan çıkarılan buluntular, özel-

likle altın, gümüş, tunç ve demirden yapılmış silah, süs ve kullanım eşyaları, güneş kursları, geyik ve boğa heykelcikleri o çağlarda bu yörede güçlü bir prensliğin ve çok gelişmiş bir maden sanatının var olduğunu gösterir.

Dördüncü kültür evresinin yapı katları İÖ yaklaşık 3500-3000 yılları arasındaki Bakır-Taş (Kalkolitik) ve Erken Tunç çağlarından kalmadır. O çağlarda buraya yerleşen insanların kurduğu ilk yapı katı bugünkü höyüğün de çekirdeğidir. Bu katlarda taş temeller üzerine kurulmuş kerpiç duvarlı ve kamış damlı ev kalıntıları, çeşitli çanak çömlek, özellikle içi boyalı toprak kaplar ve ayaklı meyvelikler bulunmuştur. Bakır yeni yeni kullanılmaya başladığı için silah ve kullanım eşyalarının çoğu taştandır.

Alacahöyük 310 metre uzunluğunda, 277 metre genişliğinde ve 20 metre yüksekliğinde bir tepedir. 1907'de İstanbul Arkeoloji Müzeleri adına Theodor Makridi tarafından başlatılan kazılar 1935'ten sonra Türk Tarih Kurumu adına Hamit Zübeyr Koşay ve Remzi Oğuz Arık'ın başkanlığında yürütülmüştür. Kazılarda elde edilen buluntuların büyük bölümü Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde, bunlardan bazılarının kopyaları ile Bakır-Taş Çağı buluntuları da 1941'de ziyarete açılan Alacahöyük Müzesi'nde sergilenmektedir.

ALAİYE BEYLERİ *bak.* ANADOLU BEYLİKLERİ.

ALAKARGA adıyla bilinen 40'a yakın kuş türü vardır. Bu kuşlar kargalarla aynı familyadandır (*Corvidae*); ama yapıları daha küçük, tüyleri de kara değil renkli olduğu için öbür kargalara pek benzemezler. Eskidünya'da yaşayan Avrupa alakargasının (*Garrulus glandarius*) gövdesindeki tüyler pembemsi, kuyruğu kara, kuyruk sokumunun tüyleri ise bembeyazdır. Başının üstünde siyah ve beyaz tüylerden oluşmuş bir tepelik, kanatlarında da siyahla çevrelenmiş parlak mavi bir leke bulunur. Ürkek ve çok hareketli bir kuş olduğu için orman ya da korulardaki ağaç yapraklarının arasında yanıp sönen parlak bir ışık gibi bir görünür, bir kaybolur. Türkiye'nin hemen bütün ağaçlık alanlarında yaşayan bu alakarga, ağaç kovuklarında kestane gibi kabuklu yemişleri biriktirdiği için "kestane kargası" adıyla da bilinir.

Alakargaların dört türü Kuzey Amerika'da yaşar. Adını parlak mavi tüylerinden alan mavi alakarga (*Cyanocitta cristata*) çeşitli sesleri ustalıkla taklit edebilir. Tüyleri koyu mavi renkte, tepeliği çok belirgin ve siyah olan Steller alakargası (*Cyanocitta stelleri*) Alaska'dan Meksika'ya kadar uzanan bütün dağlık yörelerde yaşar. Kanada alakargası (*Perisoreus canadensis*) öbür alakargalar kadar renkli değildir. Gövdesi beyaz ve açık boz renkte kabarık tüylerle kaplı, başının tepesi karadır. İnsanlardan ürkmediği için kampçıların yakınına kadar sokularak yemeklerini bile çalabilir. Kuzey Amerika'nın batısında yaşayan çalı alakargası (*Aphelocoma coerulescens*) mavi alakargaya benzer, ama onun gibi tepeliği yoktur.

Alakargalar hareketli ve kavgacı kuşlardır. Hayvansal ya da bitkisel hemen her çeşit

NHPA/Stephen J. Krasemann

Kuzey Amerika'da yaşayan mavi alakarga kavgacı bir kuştur. Kendi beslenme bölgesine başka kuşların girmesine izin vermez.

yiyecekle beslenirler. Bazıları öbür kuşların yumurtalarını ve yavrularını çalar; birçoğu da kışın yiyecek sıkıntısı çekmemek için toprak altına ya da ağaç kovuklarına tohum ve kabuklu yemiş saklar. Çok gürültücü olan bu kuşların ötüşü genellikle kaba bir çığlık ve

ıslık sesini andırır. Ama özellikle ilkbaharda ötüşleri yumuşayarak hoş bir melodiye dönüşür. Alakargaların hepsi iyi bir taklitçidir ve eğitildiğinde çok çeşitli sesleri kolayca çıkarabilir.

ALAN VE HACİM, bir cismin kapladığı yüzey ve uzay parçalarının ölçüsüdür. Alan ya da yüzölçümü düzlem yüzeylerin, hacim ise üçboyutlu cisimlerin ölçümünü verir.

Alan

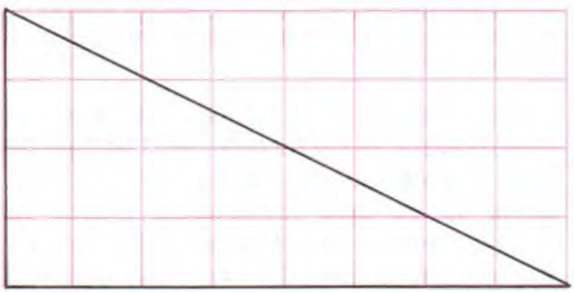
Bir düzlem yüzeyi ölçmenin en kolay yolu, bu düzlem parçasının içinde belirli boyutlardaki birim karelerden kaç tane bulunduğunu saymaktır. Örnek olarak aşağıdaki dikdörtgeni ele alalım.

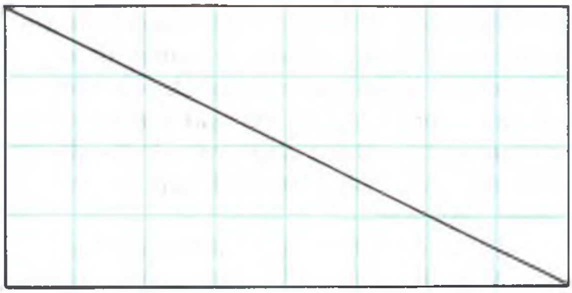
Bu dikdörtgenin kısa kenarı 3 santimetre, uzun kenarı 5 santimetredir. Dikdörtgensel bölge içindeki birim karelerin her iki kenarı da 1 cm olduğu için bu karelere 1 *santimetre kare* denir ve 1 cm^2 biçiminde yazılır. Böylece bütün yüzeyi örten birim kareleri sayarak bu dikdörtgenin alanının 15 cm^2 olduğunu söyleyebiliriz.

Dikdörtgenin kısa kenarındaki karelerin sayısını uzun kenardaki karelerin sayısıyla çarparsak gene aynı sonuca ulaşırız. Demek ki dikdörtgenin alan formülü *Alan = kısa kenar × uzun kenar* ya da kısaca A = a × b biçiminde yazılabilir.

Şimdi de aşağıdaki üçgenin alanını hesaplayalım.

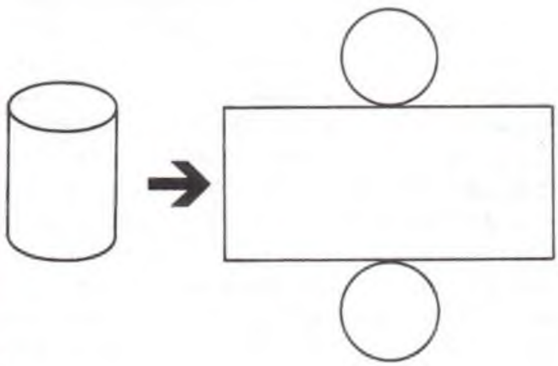
Örnek üçgenin içinde 12 tane tam birim kare vardır; tam bir kare oluşturmayan öbür yüzey parçaları da birleştirilirse 4 birim kare daha elde edilir. Demek ki bu üçgenin alanı 16 birim kareye eşittir, yani 16 cm^2'dir. Bu üçgene aynı boyutlarda ikinci bir üçgen ekleyerek yüzeyi bir dikdörtgene dönüştürmek de alanını hesaplamanın ikinci bir yoludur.

Böylece oluşan dikdörtgenin alanı 8 × 4 cm^2, yani 32 cm^2'dir. Üçgenin alanı da bunun yarısına eşit olacağına göre gene 16 cm^2 bulunur.

Birim karenin kenar uzunluğu 1 metre olarak alındığında yüzeylerin alanı metre kare (m^2) cinsinden ölçülür. Geniş yüzeylerin ölçülmesinde bu birim daha uygundur. Bir arazi parçasının yüzölçümünde ise birim olarak kilometre kare (km^2) kullanılır. Gene arazi ölçümünde kullanılan başka bir alan ölçüsü birimi de 10.000 m^2'ye eşit olan *hektar*'dır.

Bütün kapalı yüzeyler düzlemsel olmayabilir. Sözgelimi konserve kutusu gibi silindir biçimindeki eğri yüzeylerin alanını ölçmek için bu yüzeyi düzlemsel bir yüzeye dönüştürmek gerekir. Böyle bir silindir açılarak bir düzleme yayılırsa yanal yüzlerinin dikdörtgen biçiminde olduğu görülür.

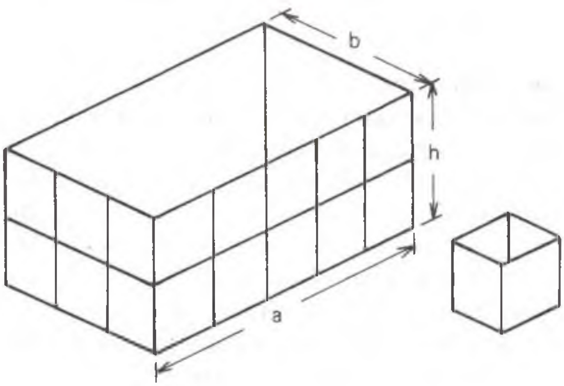
ALAN	
dikdörtgen	$A = ab$
kare	$A = a^2$
çeşitkenar üçgen	$A = \frac{1}{2}$ taban $\times$ h
daire	$A = \pi r^2$
koni (tabanı dışında)	$A = \pi r\sqrt{r^2+h^2}$
silindir (tabanları dışında)	$A = 2\pi rh$

HACİM	
dikdörtgenler prizması	$H = abh$
küre	$H = \frac{4}{3}\pi r^3$
silindir	$H = \pi r^2 h$
koni	$H = \frac{1}{3}\pi r^2 h$
piramit	$H = \frac{1}{3}Ah$

Silindirin üst ve alt tabanlarının alanını hesaplamak için de dairenin alan formülünden yararlanabiliriz: $A = \pi r^2$. (*Ayrıca bak.* DİFERANSİYEL VE İNTEGRAL HESAP.) Bu formüldeki π işareti Yunan alfabesinin "pi" harfidir; bu işaretin anlamını ve sayısal değerini de MATEMATİK maddesinde bulabilirsiniz.

Hacim

Bazen bir konserve ya da kibrit kutusunun içine ne kadar madde sığacağını, yani bu kutunun *sığa*'sını (ya da *kapasite*'sini) bilmek gerekir. Bunu öğrenmek için o kutunun hacmini ölçeriz.

Tıpkı alan gibi *hacim* de bu cismin içindeki birim *santimetre küp*'leri sayarak hesaplanır. Birim santimetre küp (cm^3) kenarı 1 cm olan küpün hacmine eşittir. Kısa kenarı 3 cm, uzun kenarı 5 cm, yüksekliği de 2 cm olan bir kutunun hacmini hesaplamak için, bu kutunun içinde kaç tane birim santimetre küp bulunduğunu saymak gerekir.

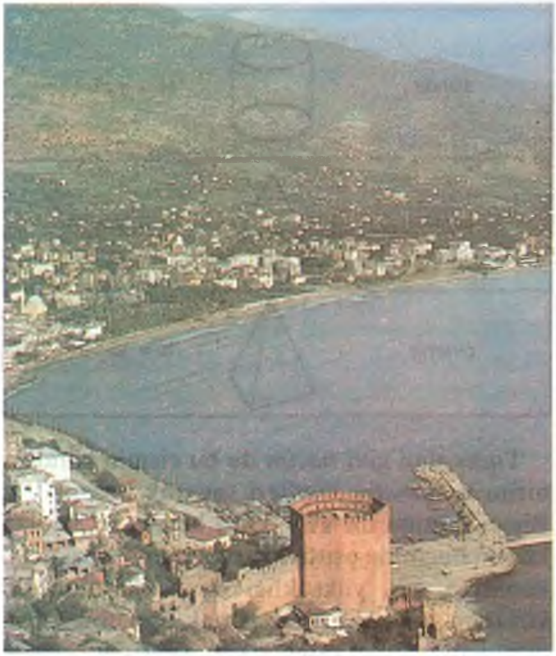
Kutunun kısa ve uzun kenarları ile yüksekliğindeki birim küplerin sayısını çarparak bunu kolayca bulabiliriz. Demek ki hacim H, uzun kenar a, kısa kenar b, yükseklik de h harfiyle gösterilirse bir dikdörtgenler prizması olan bu kutunun hacim formülü $H = a \times b \times h$'dir.

Bir kutunun hacmini bu yolla hesaplamak çok kolaydır; oysa bir kürenin ya da silindirin hacmini bulmak için çok daha karmaşık formüller gerekir. Örneğin daha önce alanını hesapladığımız silindirin hacmini, taban alanı ile yüksekliğini çarparak bulabilirsiniz. Demek ki silindirin hacim formülü $H = \pi r^2 h$'dir. Kürenin hacmi ise $4/3\ \pi r^3$ formülüyle bulunur.

En çok karşılaşılan bazı geometrik biçimlerin alan ve hacim formülleri yukarıdaki tabloda verilmiştir.

ALANYA. Antalya ilinde aynı adlı ilçenin merkezi olan Alanya, Akdeniz kıyılarına kadar inen ormanların, mandalina ve portakal bahçelerinin kuşattığı güzel bir kıyı kentidir. Antalya Körfezi'nin doğu kıyısında Korakesion adıyla kurulmuş olan kent İÖ 2. yüzyılda Doğu Akdeniz korsanlarının barınağıydı. Bugün doğal plajları, çok uzun süren deniz mevsimi ve ilkçağlardan günümüze kadar ulaşmış tarihsel yapılarıyla Akdeniz kıyılarının en gelişmiş turizm merkezlerinden biridir. 1985 sayımına göre 28.733 olan kent nüfusu yaz aylarında üç, dört katına çıkar.

Şemsi Güner

Selçuklular'dan kalma sekiz köşeli Kızıl Kule Alanya'nın önemli tarihsel yapılarından biridir.

İÖ 65'te korsanlardan alınarak Roma İmparatorluğu'na bağlanan Korakesion, Bizanslılar zamanında Kalonoros ("güzel dağ") adıyla anıldı. 1223'te I. Alaeddin Keykubad tarafından Selçuklular'a bağlanınca da Alaiye adını aldı. Alaeddin Keykubad Selçuklu donanmasının deniz üssü olarak kullanılan bu kentte büyük bir tersane ve kale yaptırdı. Selçuklular'ın dağılmasından sonra Karamanoğulları'nın eline geçen Alanya 1471'de Osmanlı topraklarına katıldı.

Alanya'nın en eski ve görkemli yapılarından biri olan Alanya Kalesi ilk kez korsanlarca yaptırılmış, ama sonradan kenti ele geçiren Romalılar tarafından yıktırılmıştı. Bugünkü kale Selçuklular'dan kalmadır ve 1225'te Alaeddin Keykubad'ın isteği üzerine eski kalenin yıkıntılarıyla yeniden yaptırılmıştır. Tersanenin arkasındaki bir burunda denize doğru uzanan kalenin üç yanı denizlerle çevrilidir. Doğu ve kuzey surlarının birleştiği yerde, tersanenin güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmış olan Kızıl Kule yer alır. 33 metre yüksekliğinde ve sekiz köşeli olan kulenin ilk iki katı kırmızı kesme taştan, üstteki üç katı kırmızı tuğladandır.

Şemsi Güner

Astıma ve solunum hastalıklarına iyi geldiğine inanılan Damlataş Mağarası sarkıt ve dikitleriyle de ünlüdür.

Alanya'nın ilgi çekici yerlerinden biri de Damlataş Mağarası'dır. Deniz düzeyinin altında kalan bu mağarada günümüzden yaklaşık 15-20 bin yıl önce oluşmuş sarkıt ve dikitler bulunur. Sıcaklığı yaz kış 22°C olan mağaranın, havasındaki karbon dioksit, yüksek nem ve radyoaktiflikle astım hastalığına iyi geldiğine inanılır.

ALARIK I. 396-410 yılları arasında Batı Gotlar'ın (Vizigotlar) kralı olan I. Alarik yaklaşık 370'te, bugün Romanya olarak bilinen ülkede, Tuna Irmağı'nın ağzındaki küçük bir adada doğdu. Alarik'in yaşadığı yıllarda çok güçlü durumda olan Romalılar, Avrupa'da Ren Irmağı'ndan Asya'da Kafkaslar'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu sınırların ötesinde yaşayan bütün kavimlere "Barbar" derlerdi. 376'dan 476'ya kadar

süren ve Kavimler Göçü olarak adlandırılan akınlar Roma İmparatorluğu'nun çöküşünde etkili olmuştur.

Nitekim Alarik ve ordusu Roma kentini en güçlü döneminde üç kez yenilgiye uğrattı. 394'te Roma İmparatoru Büyük Theodosius, Alarik'i Roma ordusunda savaşan Got birliklerinin başına getirdi. Ertesi yıl Theodosius ölünce, Roma İmparatorluğu oğulları Arcadius ve Honorius arasında bölüşüldü. Bu iki kardeş arasında sürekli bir sürtüşme vardı ve Alarik ülkenin bu bölünmüşlüğünden yararlanarak imparatorluğu ele geçirmek istedi. Bu amaçla önce Yunanistan'ı işgal etti, ama birkaç kenti ele geçirdikten sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Ardından Arcadius ile anlaşarak 400'de İtalya'ya girdi, ama bu topraklarda da tutunamadı.

Sekiz yıl sonra Arcadius ölünce, Honorius Alarik'e para karşılığında müttefiki olmasını önerdi. Alarik bu öneriyi kabul etti, ama söz konusu paranın ödenmemesi üzerine 408'de Roma'ya doğru yola çıkarak ordusuyla kenti kuşattı. Romalılar kuşatmanın kalkması için Alarik'e yüklü bir haraç ödemek zorunda kaldılar. Bu haracın içinde yaklaşık 1.400 kg karabiber de vardı.

Bu olaydan sonra bile Honorius, kendisine istediği siyasal gücü ve toprağı vermeye yanaşmadığından, Alarik Roma'yı iki kez daha yenilgiye uğrattı. İkincisinde Alarik'in askerleri kenti yağmaladılar.

Alarik zengin bir bölge olan Sicilya'yı, daha sonra Afrika'yı işgal etmeyi tasarladıysa da, güneye doğru ilerlerken hastalandı ve 410'da İtalya'daki Cosenza kentinde öldü. Askerleri bir ırmağın yönünü değiştirerek, ırmağın yatağında Alarik için bir mezar kazdılar ve önderlerini değerli eşyalarıyla birlikte buraya gömdüler. Sonra ırmak yeniden eski yatağına döndürüldü ve Alarik'in mezarının nerede olduğunu Romalılar öğrenmesin diye bu işte çalışan bütün Romalı köleler öldürüldü.

ALASKA, ABD'nin yüzölçümü en büyük, nüfusu en az olan eyaletidir. Gerçekten de Türkiye'nin neredeyse iki katı büyüklüğündeki bu eyalette ancak Kütahya ilimizdeki kadar insan yaşar. Alaska sözcüğü, bu eyaletin yerli halklarından olan Aleutlar'ın dilinde "büyük ülke" anlamına gelir. Bu adı hak edecek kadar geniş bir alana yayılmış olan Alaska yüzey biçimleri açısından da büyük bir çeşitlilik gösterir. Kuzey Amerika'nın en yüksek dağlarını ve çok geniş düzlükleri içeren, kutup bölgesi çöllerinin yanı sıra geniş buzul alanlarıyla kaplı olan bu topraklarda 3 milyondan çok göl ve 12 ırmak sistemi bulunur. Doğa güzellikleri ve yabani hayvan türleri açısından benzersizdir. ABD'nin en batı ve en kuzey eyaleti olan Alaska'nın üçte biri Kuzey Kutup Dairesi içinde kalır. Bu nedenle yaz aylarında gece yarısı güneşini gören Alaskalılar, sonbaharın bitiminden ilkbahara kadar da gece gündüz süren uzun bir karanlığa gömülürler.

Barnaby's

Alaska'dan bir sonbahar görünümü. Ormanların gerisinde, iri volkanik kütleleri ve buzullarıyla Wrangell Dağları uzanıyor.

Doğal Yapı

Alaska, Kanada'nın batısından Bering ve Kuzey Buz denizlerine doğru uzanan büyük bir yarımadayı kaplar. Yarımadanın güneybatısındaki Aleut Adaları ile güneydoğuda İngiliz Kolumbiyası'na kadar uzanan 800 kilometrelik kıyı şeridi de bu eyaletin sınırları içindedir.

Alaska'nın doğal yapısı kuzeyden güneye doğru dört bölgeye ayrılır: Kutup bölgesi (arktik) düzlükleri, Brooks Dağları, iç yaylalar ve Alaska Dağları. Brooks Dağları, Kuzey

ALASKA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 1.530.693 km².

NÜFUS: 521.000 (1985).

DAĞLAR: Alaska Dağları; Aleut Dağları; Brooks Dağları; Kıyı Dağları; St. Elias ve Wrangell Dağları. *En yüksek doruklar:* McKinley (6.194 metre); St. Elias (5.489 metre); Foraker (5.300 metre); Bona (5.000 metre); Blackburn (4.996 metre).

BAŞLICA KENTLER: Anchorage (174.431); Fairbanks (22.645); Juneau (başkent, 19.528).

Amerika'nın en önemli sıradağlarından biri olan Kayalık Dağlar'ın Alaska'daki uzantısıdır. Doğu'dan batıya yaklaşık 950 km boyunca uzanan bu dağlar üzerindeki bazı dorukların yüksekliği 2.400 metreyi aşar. Eyalet topraklarının altıda birini kaplayan kutup bölgesi düzlükleri ile Brooks Dağları Kuzey Kutup dairesi içinde kaldığından eyaletin en soğuk bölgeleridir. Bu bölgedeki sıcaklık ortalaması yılın on ayında donma noktasının altına düşer.

Doğudan batıya doğru uzanan iç yaylalar eyaletin en geniş bölümünü oluşturur. Tam ortasında Yukon Irmağı havzasının yer aldığı bu bölgede milyonlarca hektarlık orman alanı vardır. Kara ikliminin egemen olduğu bu iç yaylalarda yazlar çok sıcak geçerken, kışın sıcaklığın −59°C'ye kadar düştüğü olur. Nüfus açısından Alaska'nın ikinci büyük kenti olan Fairbanks bu bölgededir.

Alaska Dağları, Büyük Okyanus kıyılarına paralel olarak uzanan Kıyı Dağları ile Kayalık Dağlar'ın kuzeybatı uzantısıdır. Bu ikinci dağlık bölge eyaletin güney kıyıları boyunca uzanır ve batıda Aleut Adaları'nı, doğuda başkent Juneau'nun bulunduğu kıyı şeridini kapsar. Deprem olasılığının çok yüksek olduğu bu bölgede iki düzineden fazla volkanik dağ vardır. İklimi serin ve yağışlıdır. Oysa aynı bölgenin Asya kıtasından gelen rüzgârlara ve Japon akıntısına açık olan Alaska Körfezi kıyılarında ılıman iklim yaşanır. Eyaletin en kalabalık kenti olan Anchorage da bu yörede kurulmuştur.

Nüfus

Alaska'da nüfusun dağılımı çok eşitsizdir. Eyalet nüfusunun hemen hemen yarısı Anchorage ve Fairbanks gibi iki büyük kentin çevresinde toplanmıştır. Bu bölgenin yerli halkı olan Eskimolar, Alaska Yerlileri ve Aleutlar bugünkü nüfusun ancak yüzde 16'sını oluşturur. Eskimolar Bering ve Kuzey Buz Denizi kıyıları ile Yukon Irmağı deltasında, Alaska Yerlileri Aleut Adaları ile İngiliz Kolumbiyası arasındaki bölgede, Alaska'ya adını veren Aleutlar ise Aleut Adaları'nda, Alaska Yarımadası'nda ve Kodiak Adası'nda yaşarlar. Aleutlar ile Eskimolar yakın akrabadır, ama dilleri ayrıdır.

Doğal Zenginlikler ve Ekonomi

Büyük bölümüne insan eli değmemiş olan Alaska, dünyada yabani yaşamın bozulmadan kaldığı ender yerlerden biridir. Kara ve deniz hayvanlarının büyük bir çeşitlilik göstermesi de buna bağlanır. Bu geniş kuzey ülkesinde kutup ayısı, boz ayı, etçil kara memelilerinin en irisi olan Kodiak ayısı, rengeyiği ve bizon gibi büyük yabani hayvanların yanı sıra fok, susamuru, mink, kunduz, sansar, vaşak ve misk gibi değerli kürk hayvanları da yaşar.

Alaska'da geniş altın, nikel, kalay, kurşun, çinko, bakır ve molibden yatakları bulunur. Ama ulaşım olanaklarının yetersizliği ve eyaletin büyük bölümündeki elverişsiz hava koşulları nedeniyle, petrol dışındaki yeraltı zenginlikleri tam anlamıyla değerlendirilememektedir. 1957'de ilk petrol yatağının bulunmasından sonra aralıksız çıkarılan ve gemilerle ABD'nin öbür eyaletlerine taşınan petrol Alaska'nın önemli bir gelir kaynağıdır. Petrolden elde edilen kazanç nedeniyle gelir vergisi kaldırılmış ve herkese yıllık kâr payı ödenmeye başlanmıştır.

Petrolün yanı sıra doğal gaz, mink ve tilki gibi kürk hayvanları üretimi, başta sombalığı olmak üzere ringa, yengeç, karides ve istiridye gibi su ürünleri ticareti ile ormancılık Alaska'nın ekonomisinde önemli yer tutar. Eyalet topraklarının yüzde 32'sini kaplayan ormanlardan her yıl milyonlarca metre küp kereste ve önemli miktarda kâğıt hamuru elde edilir. Bununla birlikte, tıpkı madenler gibi ormanlar da ulaşım güçlükleri nedeniyle yeterince değerlendirilememektedir.

Alaska'nın çok büyük bir alana yayılmış olması ve elverişsiz iklim koşulları karayolu taşımacılığının gelişmesini engelleyen başlıca etkenlerdir. Bu yüzden, bir tarım ülkesi

olmadığı için gıda gereksiniminin yüzde 90'ını öbür eyaletlerden karşılayan Alaska'da ulaşımın bütün ağırlığı uçak taşımacılığına dayanır.

Tarih

Rus Çarı Büyük Petro adına kuzeyde bir keşif gezisine çıkan Danimarkalı kâşif Vitus Bering 1741'de Alaska'yı keşfettiğinde, bu topraklarda yalnızca Alaska Yerlileri, Eskimolar ve Aleutlar yaşıyordu. Alaska Yerlileri'nin, bugün Bering Boğazı olarak bilinen geçidi aşarak günümüzden 20-40 bin yıl önce bu kuzey ülkesine yerleşmiş göçmenlerin soyundan geldiği sanılmaktadır. Eskimolar ile Aleutlar ise büyük olasılıkla 3-8 bin yıl önce Alaska'ya ulaşan Kuzey Kutbu halklarının torunlarıdır. Alaska'nın keşfinden 40 yıl kadar sonra, bölgedeki kürk hayvanlarının çekiciliğine kapılan Rus kürk tüccarları 1784'te bu topraklarda ilk yerleşmeleri kurdular. 1867'de ABD Alaska'yı Rusya'dan satın aldı ve o tarihten 92 yıl sonra, 1959'da ABD Senatosu Alaska'nın 49. eyalet olmasını onayladı.

1964 Mart'ında Anchorage ve çevresini yerle bir eden deprem Alaska tarihinin en önemli olaylarından biridir. Ekim 1988'de üç balinanın buzlar arasına sıkışmasıyla Alaska bir kez daha dünya kamuoyunun dikkatini çekti. Sonuçta balinalardan biri öldü ama, ABD, SSCB ve Eskimolar'ın günlerce süren ortak çabalarıyla iki balina sağ salim denize açılabildi.

ALAŞIM. İki ya da daha çok metalin, bazen de bir metal ile karbon gibi bir ametalin birleştirilmesiyle elde edilen metal niteliğindeki maddelere alaşım denir. Örneğin pirinç bakır ile çinkonun eritilerek birbirine karıştırılmasıyla, çelik ise demire karbon katılmasıyla elde edilen birer alaşımdır.

İnsanlar önce bakır ve kalay gibi basit metalleri buldular. Sonraları, belki de bir yangın sırasında bu iki metal eriyip birbirine karıştığında değişik bir maddenin ortaya çıktığını gördüler. Tunç ya da bronz denen bu yeni maddenin hem bakırdan, hem kalaydan daha üstün özellikleri olduğunu anlamaları alaşımların üretiminde başlangıç noktası oldu. Gerçekten de bir alaşım kendisini oluşturan bütün metallerden daha değişik özellikler taşır.

Doğadaki maddelerin çoğunda atomlar birbirine sıkıca bağlanarak molekül denen birimler halinde gruplaşmıştır. Oysa bütün kimyasal elementlerde olduğu gibi metallerde de atomlar moleküller halinde gruplaşmaz, tek başına bulunur. İki ya da daha çok elementin

NASA/Science Photo Library

Uzay mekiği Columbia fırlatma rampasından ayrılmak üzere. Bu uzay taşıtının roket motorlarında, erime noktası çok yüksek olan metal alaşımları kullanılmıştır.

bir alaşım oluşturabilmesi için bu tek tek atomların bir ölçüde gruplaşması gerekir. Bazı alaşımlarda bütün atomlar, bazılarında yalnızca bir bölümü bu gruplaşmaya katılır. Örneğin pirinçte bütün bakır ve çinko atomları bir araya gelerek moleküller halinde gruplaşmıştır. Çelikte ise karbon atomlarının bir bölümü demir atomlarıyla birleşerek demir karbür molekülleri oluştururken, bir bölümü bu gruplaşmaya katılmaz. Çeliğin sert ya da

yumuşak olması da karbon ve demir atomları arasındaki bu gruplaşmanın biçimine bağlıdır.

Bir alaşım elde etmenin en kolay yolu, elementleri eriterek sıvı haldeyken birbirine karıştırmaktır. Ama elementleri eritmeden birlikte ısıtarak da alaşımlar hazırlanabilir. Eskiden çelik üretiminde uygulanan temel yöntem demir ve odun kömürü halindeki karbonu birlikte ısıtmaktı. Katı elementleri bir arada ısıtarak alaşım elde etme yöntemi bugün de yaygın olarak uygulanır. Bu üretim sürecinde metaller önce toz haline getirilerek karıştırılır, ardından sıkıştırılarak biçimlendirilir ve en sonunda ısıtılır. Metallerin toz haline getirilmesini içeren bütün üretim yöntemlerine toz metalurjisi denir.

Özel amaçlı uygulamalarda alaşımlar katışıksız metallerden daha çok kullanılır. İki metalden oluşan bir alaşımın erime noktası bu iki bileşenin erime noktalarından daha düşük, daha yüksek ya da tam ara değerde olabilir. Bu nedenle metal yüzeyleri ya da parçaları birleştirmek için, erime noktası katışıksız metallerden daha düşük olan kurşun ve kalay ya da bakır ve çinko alaşımları lehim olarak kullanılır (*bak.* LEHİMLEME). Alaşımların bir başka özelliği de genellikle bileşenlerinden daha sert ve dayanıklı olmasıdır. Demire karbonun yanı sıra başka elementler katılarak özel alaşımlı çelikler elde edilebilir. Sözgelimi krom çeliğe paslanmazlık özelliği kazandırır. Tungsten, yüksek sıcaklıklarda bile sertliğini koruyan, sürtünmeye ve aşınmaya dayanıklı takım ya da hız çeliklerinin en önemli katkı maddesidir. Bilinen 100'ü aşkın kimyasal elementten 70'i metal olarak sınıflandırılır (*bak.* PERİYOTLAR CETVELİ). Bunların 30 kadarı da sanayide kullanılan çeşitli alaşımların bileşimine girer. Bu alaşımların sayısı burada anılamayacak kadar kabarıktır; ama en önemlileri aşağıdaki gruplar içinde sınıflandırılabilir.

Demir alaşımları. En önemli demir alaşımı, demir ve karbondan oluşan çeliktir. Başta takım ve aletler, demiryolu rayları, inşaat gereçleri olmak üzere pek çok alanda kullanılan çeliğin yıllık üretimi milyonlarca tonu bulur. Çeliğin belki de en önemli özelliği, ısıtılıp suya daldırılarak sertleştirilebilmesidir. Demire karbondan başka elementlerin de katılmasıyla elde edilen çeliklere alaşım çelikleri denir. Paslanmaz çelik, hız çelikleri ve demirden daha güçlü mıknatıslanma özelliği gösteren mıknatıs çelikleri bu gruptandır.

Alüminyum alaşımları. Bu alaşımlar çok hafif olduğundan hava, kara ve demiryolu taşıtlarının yapımında kullanılır. Alüminyumun en önemli alaşımlarından biri düralümindir. Alüminyumun yanı sıra az miktarda bakır, magnezyum ve manganezle birleştirilmiş silisyum içeren bu alaşımın dayanıklılığı yumuşak çeliğinkine yakın, ama ağırlığı onun ancak üçte biri kadardır. Tıpkı çelik gibi ısıl işlemden (art arda ısıtma ve soğutma işlemlerinden) geçirilerek, düralüminin de sertlik ve dayanıklılık derecesi artırılabilir. Alüminyumdan daha dayanıklı, ama çok daha hafif olan alüminyum-lityum alaşımı da uzay araçlarının yapımında kullanılır.

Bakır alaşımları. Bakır alaşımları bütün sanayi alaşımlarının en eski ve en önemli gruplarından biridir. Örneğin pirinç, yüzde 5 ile 40 arasında çinko katılmış bir bakır alaşımıdır. Gümüş beyazlığında olduğu için Alman gümüşü adıyla bilinen ve çatal, bıçak, kaşık gibi sofra takımları ile çeşitli süs eşyalarının yapımında kullanılan mayşor da bakırın çinko ve nikelle alaşımıdır. Aynı metaller değişik oranlarda karıştırıldığında, madeni para basımında kullanılan altın renginde bir alaşım elde edilir. Bazı bakır alaşımları ısıl işlemle sertleştirilebilir. Yaklaşık yüzde 2 oranında berilyum içeren bakır-berilyum alaşımı ile nikel ve manganezli bakır alaşımı bu türdendir.

Nikel alaşımları. Nikel gerek çeliğe, gerek bakır alaşımlarına katıldığında önemli özellikler kazandıran bir alaşım metalidir. Ayrıca bazı alaşımların temel bileşeni olarak metalurjide büyük önem taşır. Örneğin en elverişsiz çevre koşullarında bile parlaklığını yitirmeyen Monel, yüzde 28 oranında bakır ve yüzde 5 oranında başka metaller katılmış önemli bir nikel alaşımıdır. Nikel ve krom alaşımları da elektrikli ısıtıcıların direnç tellerinde kullanılır. İnvar adıyla bilinen bir demir-nikel alaşımı sıcaklık karşısında öbür metallerden çok daha az genleşir. Bu yüzden genleşme ve büzülme gibi boyut değişikliklerinin istenmediği çeşitli uygulamalarda, örne-

ğin şerit metrelerin yapımında bu alaşımdan yararlanılır.

Çinko alaşımları. Çinkoya az miktarda başka metaller karıştırıldığında erime noktası düşük olan alaşımlar elde edilir. Genellikle bakır içeren bu çinko alaşımları basınç altında çelik kalıplara dökülerek çok çeşitli parçaların yapımında kullanılır (*bak.* KALIP VE KALIPLAMA).

Değerli metal alaşımları. Değerli metallerin en bilinen örnekleri altın, gümüş ve platindir. Doğada az bulundukları için bu adla anılan değerli metaller katışıksız haldeyken oldukça yumuşaktır, ama alaşımları sert ve dayanıklı olur. Bu yüzden kuyumculukta, altın ve gümüşün genellikle bakırlı alaşımları kullanılır. Platinin en çok kullanılan alaşımlarında ise gene değerli bir metal olan iridyum bulunur. Bu alaşımlar paslanmadığı için daha çok laboratuvar ve tıp araç gereçlerinin yapımında kullanılır.

Kurşun alaşımları. Kurşun ve kalay belirli oranlarda karıştırıldığında yumuşak lehim alaşımı, daha değişik oranlarda karıştırıldığında da sert kalay ya da beyaz metal denen çeşitli alaşımlar elde edilir. Yaklaşık yüzde 1 kalsiyum ve yüzde 1'den az kalay içeren kurşun alaşımı, otomobil akülerindeki kurşun levhaların yapımında kullanılır.

Cıva alaşımları. Oda sıcaklığında sıvı halde bulunan cıvanın başka metallerle yaptığı alaşımlara amalgam denir. Bunlardan en bilineni çürük dişlere dolgu yapmak için kullanılan gümüş amalgamdır. Bu amalgamın dişteki oyuğa doldurulduktan sonra sertleşebilmesi için cıvaya kalay ya da kadmiyum, bakır ve başka elementler katılır.

Öbür alaşımlar. Bugün Babbitt metalleri ya da beyaz metaller adıyla anılan alaşımların ilkini 1839'da ABD'li sanayici Isaac Babbitt yapmıştı. Kalay, antimon ve bakır içeren bu alaşım özellikle makinelerin mil yataklarında sürtünmeyi azaltmak için kullanılıyordu. Üstelik mili çok iyi kavrayacak kadar yumuşak ve kolay aşınmayacak kadar dayanıklı olan bu alaşım bugün bile bu amaca en uygun metalurji ürünüdür.

Metalurji uzmanları alışılmış metallerin dışında yeni yeni elementler kullanarak her gün yeni bir alaşım üretirler. Bu yeni ürünlerden biri de CDC 772 olarak anılan ve ısıtıldığında çok fazla genleşen bir manganez, bakır ve nikel alaşımıdır. Titana manganez ve başka metallerin katılmasıyla hazırlanan titan alaşımları çelik kadar dayanıklı, ama çelikten çok daha hafiftir. Bu nedenle uçak yapımında bu alaşımlardan yararlanılır. Wood metali ve Rose metali gibi kolay eriyen alaşımlarda kurşun, bizmut, kalay ve genellikle kadmiyum bulunur. Erime noktası bileşenlerinin hepsinden daha düşük olan bu alaşımlar otomatik yangın söndürme aygıtlarının ve buhar kazanlarındaki güvenlik supaplarının yapımında kullanılır.

Kullanılan metallerin bütün özellikleri bilinse bile, bu metallerden oluşan herhangi bir alaşımın ne gibi özellikler taşıyacağı uzun deneyler yapılmadıkça bilinemez. Alaşıma katılan metaller, karışım oranları ve yapım yöntemi değişmediği sürece elde edilecek alaşım her zaman aynı olur. Ama karışım oranlarındaki en küçük bir değişiklik bambaşka özelliklerde bir alaşımla sonuçlanabilir.

ALBATROS. Albatroslar iri gövdelerinden beklenmeyecek kadar zarif uçuşlarıyla tanınan deniz kuşlarıdır. Bir familya oluşturan bu kuşların dokuz türü güney yarıküredeki okyanuslarda, dört türü de Büyük Okyanus'un

Albatros, çok uzun olan kanatlarını açarak uçsuz bucaksız okyanuslar üzerinde hiç yorulmadan süzülebilir.

kuzeyinde yaşar. Yer yer boz, kahverengi ve kara tüyleri olmakla birlikte hepsinde egemen renk beyazdır. En tanınmış türlerden biri olan gezgin albatrosun (*Diomedea exulans*) göz alıcı beyazlığı yalnızca kanatlarındaki ve kuyruğundaki kara tüylerle lekelenir. Uçları iyice kara olan dar kanatlarının uzunluğu bir uçtan öbür uca 3,5 metreyi bulur. Bu kanat açıklığı başka hiçbir kuşta yoktur; en iri akbabalardan biri olan And kondorunda bile kanat açıklığı

çoğu kez 3 metreyi geçmez. Gezgin albatros güney yarıkürede yaşar ve uçsuz bucaksız güney denizlerinde yolculuk yapan gemicilerin günlerce bu kuştan başka canlı görmedikleri çok olur.

Albatroslar yaşamlarının büyük bölümünü havada süzülerek geçirir. Yıllarca bu kuşların böylece kanat çırpmadan uçarken uyudukları sanılmıştı. Oysa albatroslar hem uyumak, hem de balık ve kalamarları avlamak için su yüzeyine konar, karaya ise ancak yuva kurmak için çıkarlar. Bu amaçla ıssız adaları seçer ve pek çoğu bir araya toplanarak geniş koloniler oluşturur. Türlerden çoğu üreme mevsiminde ot ve toprakları yığarak yuva hazırlarken, bazıları yumurtasını yerdeki oyuklara bırakır. Dişilerden her biri beyaz renkli tek bir yumurta yumurtlar ve bu yumurtanın üstünde dişi ve erkek albatros sırayla kuluçkaya yatar. Bazı albatrosların birbirlerini çiftleşmeye çağırmak için yaptıkları hareketler ilginç bir dans gösterisini andırır. Erkek ve dişi önce birbirlerine doğru paytak paytak yürüyüp selamlaşır gibi başlarını eğer, sonra kasıla kasıla dolaşırken arada bir kocaman kanatlarını açıp gagalarını tokuştururlar. Bu törensel gösteri boyunca ortalığı çınlatan garip çığlıklar atarlar.

Albatroslar uzun süre gemilerin tepesinde süzülerek yiyecek artıklarının ve çöplerin denize atılmasını beklerler. Eskiden denizciler tuzlanmış domuz etlerini yem olarak kullanıp, yakaladıkları albatrosları öldürürlerdi. Bu kuşları öldürmenin uğursuzluk getireceğine ilişkin yaygın inanca ve anlatılan öykülere karşın pek çok albatros bu yolla öldürüldü. Fransız şair Baudelaire de "Albatros" adlı şiirinde gemicilerin yakaladıkları bir albatrosa eziyet edişlerini anlatır.

ALBERTI, Rafael (1902). İspanya'nın ünlü şairlerinden Rafael Alberti, Cadiz Körfezi kıyısındaki Puerto de Santa Maria'da doğdu. Şarap tüccarı olan babası sık sık uzun yolculuklara çıktığı için çocukluğu daha çok annesiyle baş başa geçti. *Yitik Koru* (*La Arbeleda Perrida*; 1959) adıyla yayımladığı anılarında koyu bir Katolik olan annesinden ve evlerindeki yaşlı hizmetçiden çok etkilendiğini yazar.

Soyluların çocuklarının okuduğu bir Cizvit kolejine gönderilen Alberti, okulun katı kurallarına uymadığı gerekçesiyle son sınıftan atıldı. Genç yaşta resim yapmaya başladı ve 1920'lerde birkaç sergi açtı, ama resimleri pek beğenilmediği için şiire yöneldi. 1924'te yayımladığı *El Marinero en Tierra* ("Karadaki Denizci") aynı yıl Ulusal Edebiyat Ödülü'nü kazanınca, tümüyle şiir çalışmalarına ağırlık verdi. Bu kitabında doğduğu bölgenin dağlarına, denizine, ırmaklarına, gemilere ve uzaklara duyduğu özlemi dile getiriyordu. Şiirlerinin yalın ve akıcı dilinde Endülüs halk şarkılarının doğal ve coşkulu havası seziliyordu.

ABC Ajansı

İspanyol şair Rafael Alberti.

Alberti 1920'de yerleştiği Madrid'de Federico Garcia Lorca, Salvador Dali, Luis Buñuel gibi ünlü şair, ressam ve sanatçılarla tanışıp dost oldu. İkinci ve üçüncü kitaplarındaki şiirlerinin konusu çocukluk yıllarına duyduğu özlem, aşkları ve kent yaşamının insanlar üzerindeki olumsuz etkileriydi.

Ülkesinin Cumhuriyetçiler ile Kralcılar arasındaki yoğun çatışmalarla sarsıldığı yıllarda Cumhuriyetçiler'i destekleyen Alberti, 1936-39 arasında Antifaşist Aydınlar Birliği üyesi olarak iç savaşa katıldı. Savaş yıllarında cephede sahnelenen oyunları ve radyoda okunan şiirleriyle de halkına güç verdi. 1939'da Cum-

huriyetçiler yenilip İspanya'da faşist yönetim kurulunca, binlerce Cumhuriyetçi gibi Rafael Alberti de sürgüne gönderildi. 1939'dan 1976'ya kadar Fransa, Arjantin, İtalya'dan başlayarak birçok ülkeyi dolaştı, uluslararası toplantılara katıldı. Sürgün yıllarında yazdığı şiirlerinde yurt özlemini ve sevgisini, iç savaşı, sürgün yaşamını buruk ve dokunaklı bir dille anlattı. 37 yıl süren bu uzun sürgün General Franco'nun ölümüyle sona erdi. Ülkesine döndükten bir yıl sonra İspanya Komünist Partisi'nden Cadiz milletvekili seçilen Alberti, Lenin Edebiyat Ödülü'nü ve Struga Altın Çelenk Ödülü'nü aldı. Birçok dile çevrilen şiirlerinden seçmeler Türkiye'de *Sürgünden Şiir* adıyla yayımlanmıştır.

ALBİNO. İnsanda ve hayvanların çoğunda derinin, saçların, gözlerin, kıl ve tüylerin renkli olmasını sağlayan bir boya maddesi (pigment) vardır. Melanin denen bu pigmentin eksikliği ya da hiç bulunmaması vücudun bu bölümlerinin renksiz kalmasına yol açar. Albino denen bu canlıların derisi, saçları ve tüyleri bembeyazdır. Eğer gözün renkli bölümü olan iris katmanında da pigment bulunmazsa, kan damarları nedeniyle gözleri pembe görünür.

Melanin pigmenti güneş ışınlarına karşı önemli bir koruyucudur. Bu nedenle albinoların gözleri ışığa çok duyarlıdır, derileri de güneşte hemen kızarır. Pigment eksikliği, yani albinizm bazen bütün vücut dokularını etkiler; bazen de kişinin yalnızca bir tutam saçı beyazdır.

Albinizm bütün insan ırklarında görülür, ama birkaç bin kişide bir oranında rastlanan ender bir olgudur. Bu kalıtsal özellik çekinik (baskın olmayan) bir genle aktarıldığı için bu geni taşıyan kişilerde albinizm ortaya çıkmayabilir. Ama her ikisi de albinizm geni taşıyan bir çiftin çocukları olursa doğacak dört çocuktan biri albino olabilir. Bugüne kadar albinizmin tedavisi bulunmamıştır.

ALCOTT, Louisa May (1832-1888). *Küçük Kadınlar* (*Little Women*; 1868-69) adlı romanıyla bütün dünyanın tanıdığı Louisa Alcott ABD'nin Philadelphia kentinde doğdu. Yoksul bir ailenin dört kızından biriydi. Babasının aşıladığı okuma ve yazma sevgisiyle çok genç yaşta yazarlığa adımını attı. İlk öyküsü yayımlandığında 16 yaşındaydı. Daha sonra yazdığı gerilim öyküleri de bir Boston gazetesinde yayımlandı, ama Alcott bunlardan pek para kazanamadı. Dikiş dikerek daha çok kazanıyordu. Çarşaf kenarı bastırır ya da oyuncak bebek elbiseleri dikerken kendini oyalamak için öyküler uydurur, geceleri de bunları yazardı. İlk başarılı kitabı olan *Hospital Sketches*'i (1863; "Hastane Öyküleri") Amerikan İç Savaşı sırasında gönüllü hemşireyken yazdı.

Kız çocukları için bir kitap yazması istendiğinde, çocukken kendi ailesinde yaşanmış bazı olayları, acıları ve sevinçleri anlattı. *Küçük Kadınlar* adlı bu kitaptaki dört kız kardeş (Jo, Meg, Beth ve Amy) gerçekte Louisa ile kardeşleridir. Alcott'un büyük bir başarı kazanan bu romandan sonra yazdığı *İyi Hanımlar* (*Good Wives;* 1870), *Küçük Erkekler* (*Little Men*; 1871) ve *Jo'nun Çocukları* (*Jo's Boys*; 1886) gibi kitapları da çok beğenildi, Türkçe'ye de çevrilerek birçok kez basıldı.

ALÇI *bak.* SIVA VE ALÇI.

ALEGORİ. Düzyazı ya da şiir biçiminde yazılmış, iki ayrı anlamı olan uzun öykülere alegori denir. Bir alegoride, doğrudan doğruya öyküden çıkarılan ilk ve açık anlamdan başka okurun sezerek ya da yorumlayarak bulabileceği gizli bir anlam vardır. Bu tür öykülerdeki kişiler genellikle bazı kusurları ya da erdemleri simgeler. Örneğin İngiliz yazar John Bunyan'ın *Hac Yolunda* (*Pilgrim's Progress*; 1678) adlı yapıtındaki kahramanlar Mr. Greatheart (Bay İyi Kalpli), Evangelist (İncilci), Beelzebub (Şeytan), Mr. Worldly Wiseman (Bay Dünya Bilgesi) ve Faithful (Dindar) gibi anlamlı adlar taşır.

En tanınmış alegorilerden biri *Everyman* (Herhangi Biri) adlı bir ortaçağ oyunudur. 15. yüzyılda yazılmış bu oyunun baş kişisi olan Everyman bütün insanları simgeler. Oyundan çıkan ilk anlama göre, Everyman'e bilinmeyen bir yere doğru güç bir yolculuğa çıkması emredilmiştir. Everyman önce gitmemek için yalvarır, sonra Kindred (Akrabalar), Cousin

(Uzak Akrabalar) ve Worldly Goods (Dünya Malları) adlı kişilerden kendisiyle birlikte gelmelerini ister. Hiçbiri buna yanaşmaz, yalnız Good Deeds (Sevaplar) adlı bir yabancı onunla gitmeye razı olur. Yolculuğun örtük anlamı, bütün insanların ölüme doğru yol aldığı yaşamın ta kendisidir. Bu alegori dünyadaki değerlerin geçici olduğunu, yalnız yapılan iyi işlerin yaşam boyunca sürüp gittiğini öğretir.

Alegori ortaçağ edebiyatında çok tutulan bir yazı türüydü. İtalyan yazar Dante de *İlahi Komedya* (*La divina commedia*; yaklaşık 1310-21) adlı yapıtında alegoriye başvurdu. Çağının ve ülkesinin yanlışlarını anlatmak için masalsı yolculuklardan yararlanan İngiliz yazar Jonathan Swift'in *Güliver'in Gezileri* (*Gulliver's Travels*; 1726) adlı yapıtı en tanınmış alegorilerden biridir.

Çağdaş yazarların da alegorik yapıtları vardır. Belçikalı yazar Maurice Maeterlinck'in *Mavi Kuş* (*l'Oiseau bleu*; 1908) adlı alegorik oyununda mavi kuş mutluluğu simgeler. İngiliz yazar George Orwell ise *Hayvan Çiftliği* (*Animal Farm*; 1945) adlı romanında çağımızı ve töreleri eleştirmek için bir çiftlikte yaşayan hayvanları konu alır.

ALEHİN, Aleksandr (1892-1946). Dünyaca ünlü Rus asıllı satranç şampiyonu Alehin, Moskovalı zengin bir ailenin çocuğuydu. Moskova Üniversitesi'nde hukuk öğrenimini tamamladıktan sonra hukuk danışmanı olarak devlet hizmetine girdi. Ama satranca olan aşırı tutkusu nedeniyle görevinden ayrıldı ve bütün yaşamını satranca adayarak bu oyunun en büyük ustalarından biri oldu.

Satrancı henüz dokuz yaşındayken annesinden öğrenen ve çocukluğunda mektupla satranç oynayan Alehin ilk birinciliğini 1912'deki Stockholm turnuvasında elde etti. Art arda kazandığı başarılarla dikkati çekerek St. Petersburg'daki büyük ustalar şampiyonasına çağrıldı ve Alman Lasker ile Kübalı Capablanca gibi iki büyük şampiyonun ardından üçüncü oldu. 1921'den sonra İsviçre'de, 1925'ten sonra Fransa'da yaşamını sürdüren Alehin 1927'de New York turnuvasında Capablanca ile karşılaşıncaya kadar sekiz uluslararası turnuvanın şampiyonu olmuştu. 1927'de Capablanca'yı yenerek dünya satranç şampiyonu olduğunda ise henüz 35 yaşındaydı. Bu unvanını 1935'te Hollandalı satranççı Max Euwe'ye kaptırarak ilk yenilgisini aldı, ama 1937'de Euwe ile ikinci karşılaşmasında yeniden dünya şampiyonu olmayı başardı. Yaşamının son iki yılını İspanya ve Portekiz'de geçiren Alehin 1946'da Lizbon yakınlarındaki küçük bir kasabada kalp krizi geçirerek öldüğünde, SSCB'li satranç şampiyonu Botvinnik ile Londra'da unvan maçı yapmaya gidiyordu.

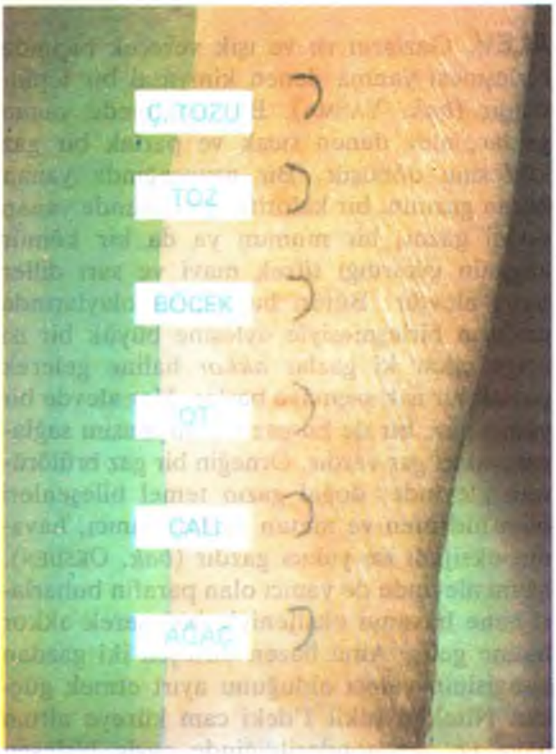
Alehin, satranç yaşamı boyunca yaptığı 1.269 maçtan 735'ini kazandı, 127'sini kaybetti, 407 maçı da beraberlikle bitirdi. İlk kez 1921'deki Budapeşte turnuvasında uyguladığı savunma sistemi "Alehin Savunması" adıyla satranç kitaplarına geçmiştir.

ALERJİ. Toz, hayvan kılı ya da çiçektozu gibi maddeler bir insanı birdenbire aksırtır ya da derisinde değdiği yeri kızartırsa o kişide *alerji* var demektir. Gerçekten de bazı insanlar başkalarına hiçbir zarar vermeyen bir maddeden etkilenebilir. Bu alerjik kişilerin akla gelebilecek her çeşit maddeye, hatta bazı yiyeceklere bile alerji tepkisi gösterdikleri saptanmıştır.

Alerji tepkisinin neden bazı kişilerde gelişip bazılarında gelişmediği henüz tam olarak açıklanamamıştır. Birçok doktor ve bilim adamı kişilerin alerjik olmasında kalıtımın rol oynadığı kanısındadır. Çünkü bazı ailelerde büyükanne, büyükbaba, anne, baba ve çocukların hepsi aynı maddeye duyarlıdır. Buna karşılık birçok alerji olgusunda ailenin yalnızca bir üyesinde alerji görülür. Alerjinin neden kaynaklandığı tam bilinmese bile, vücudun alerji nöbetini başlatan maddeyle karşılaştığında nasıl tepki verdiği büyük ölçüde biliniyor. Bir çocuğun sözgelimi çikolataya karşı alerjisi olduğunu varsayalım. Bu çocuk yaşamında ilk kez çikolata yediği zaman, mide ve bağırsaklarda sindirilen çikolata vücut dokularındaki bazı özel hücrelerin *antikor* denen kimyasal bir madde üretmesine yol açar. Çocuk ikinci kez çikolata yediğinde, sindirim sonucunda oluşan maddeler deri ve akciğerlerdeki antikorlarla birleşir. Bu tepkimeyle derideki küçük kan damarları çatladığı için

damarlardaki sıvılar dışarı sızmaya başlar. Böylece derinin üzerinde içi su dolu küçük kabarcıklar belirir; bu *ürtiker* ya da *kurdeşen* denen bir alerji tepkisidir. Aynı olayın akciğerler üzerindeki etkisiyle bronşlar tıkanabilir

St. Bartholomew's Hospital

Alerji testinde, çeşitli maddelerin içeri girebilmesi için deri hafifçe çizilir. Hangi çiziğin çevresi şişerse o madde alerji yapıyor demektir.

ve çocuk sık sık balgam atma gereği duyar; buna da *astım* denir. Astım nöbeti sırasında çocuk soluk almakta büyük güçlük çeker.

Aslında antikorlar vücudun kendini mikroplara karşı savunma sisteminin temel öğeleridir (*bak*. BAĞIŞIKLIK; KAN; MİKROPLAR). Yalnız bazı antikorlar bu görevi yerine getirirken vücuda zarar verir. Bu özel antikor tipi alerji yapıcı maddeyle (yukarıdaki örneği sürdürürsek çikolatayla) birleştiğinde *histamin* denen bir madde açığa çıkar. Alerji tepkisini başlatan da bu maddedir. Antihistaminik adı verilen bazı ilaçlar alerjiyi iyileştirmez ama alerji tepkisini önleyebilir.

Bugün doktorlar alerji testi uygulayarak kişide alerji yaratan maddeleri belirleyebiliyorlar. Söz konusu testte kolun derisi kesici bir uçla ve belirli aralarla hafifçe çizilir. Bu çiziklerden her birine toz, çiçektozu, kedi tüyü gibi alerji yaratabilecek maddelerden bir parça bulaştırılır. Hangi çiziğin çevresindeki deri kızarıp şişerse, hastanın o çiziğe bulaştırılmış olan maddeye karşı alerjisi vardır.

En yaygın dört alerji tipi saman nezlesi, astım, egzama ve ürtikerdir.

Saman Nezlesi

Özellikle yaz başlarında birçok kişide görülen bu alerjinin başlıca belirtileri aksırma, göz sulanması, öksürük ve baş ağrısıdır. Önceleri bu alerjinin saman tozlarından ileri geldiği sanılmış, bu yüzden hastalığa bu ad verilmişti. Oysa bugün hangi bitkiden gelirse gelsin bütün çiçektozlarının aynı tip alerjiye yol açtığı anlaşılmıştır.

Saman nezlesinde, kimyasal açıdan bir protein olan çiçektozları kılcal damarların duvarlarındaki bazı hücreleri ya da kasları etkiler. Çeşitli bitkilerden çevreye saçılan çiçektozları havayla taşınarak ağız ve burun yoluyla vücuda girdiği için, akciğerlerdeki hava borularında (bronşlarda), burun, boğaz ve gözlerde bulunan bu hücrelerin ya da kasların çiçektozlarıyla karşılaşma olasılığı oldukça yüksektir.

Saman nezlesini önlemenin en iyi yolu, bu alerji tepkisine yol açan bitkiden uzak durmaktır. Gene de bir alerji nöbeti başlarsa vücuda çiçektozu ya da protein şırınga etmek hastaların çoğunu iyileştirir ya da büyük ölçüde rahatlatır. Tablet biçimindeki antihistaminik ilaçlar saman nezlesinde kesin bir tedavi sağlamasa da hastaya geçici bir rahatlık verir.

Astım

Bu alerji tipinin adı "soluk soluğa kalmak" anlamındaki Yunanca bir sözcükten gelir. Uzun süre koştuktan ya da jimnastik yaptıktan sonra soluk soluğa kalmak doğaldır. Oysa doktorların astım olarak tanımladıkları bu soluk darlığının yorulmakla doğrudan ilişkisi yoktur. Uykuda bile başlayabilen nöbetler halinde gelir ve süresi birkaç dakikadan bir iki saate kadar değişebilir. Koştukları için soluğu tıkanan kişiler derin derin soluyarak akciğerlerine bol hava doldurdukları halde, astımlılar soluk alabilmek için büyük bir çaba harcarlar.

İçlerine çektikleri hava neredeyse tıkanmış olan bronşlardan güçlükle geçtiği için, her solukta göğüslerinden hırıltılı sesler gelir.

Astımlı kişilerin hava borularında aşırı duyarlı hücreler vardır. Bu hücrelerin en duyarlı olduğu maddelerin başında tozlar, yastıkların içindeki kuştüyleri, hayvan kılları, çiçektozları, soğuk algınlığı ya da anjinden sonra vücutta kalan mikroplar ve hava kirliliğine yol açan zararlı kimyasal maddeler gelir. Soluk borusundan akciğerlere uzanan bronşların duvarları dairesel kas lifleriyle örülüdür. Bu yüzden, ıslık çalarken dudaklar nasıl büzülüp açılıyorsa bronşlar da öyle genişleyip daralabilir. Ama astım nöbeti sırasında bronşların iç yüzündeki doku şişer ve yapışkan bir balgam salgılar. Daha da önemlisi, kramp girmiş bacak kasları nasıl kasılırsa bronşlar da öylece kasılıp kalır.

Astım nöbetleri genellikle çocukluk çağında başlar, yıllar ilerledikçe seyrekleşir ve yaklaşık 100 çocuktan 50'sinde erişkinlik döneminden önce sona erer.

Astım nöbeti tutan bir hastaya yardım etmenin en iyi yolu soğukkanlı davranmaktır. Çünkü er ya da geç bronşlar açılacak ve yapışkan balgam öksürükle dışarı atılınca normal solunum başlayacaktır. Astımlıların çoğu nöbetler arasındaki dönemlerde kendilerini çok iyi hissederler.

Egzama

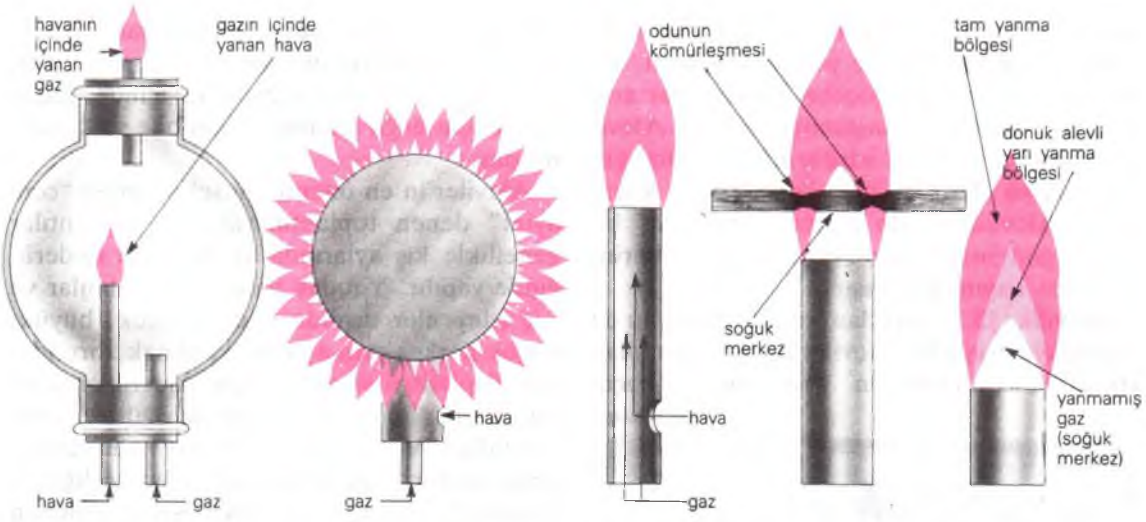
Çok yaygın olan kaşıntılı bir deri hastalığıdır. Kolayca sinirlenip üzülen kişilerde sıkıntı ve ruhsal gerginlik egzamaya yol açabilir. Bu tip egzamanın tedavisi güçtür. Bazı kişilerde ise egzamanın nedeni deriye değen herhangi bir maddeye ya da belirli yiyeceklere duyarlı olmalarıdır. En çok makyaj ve tuvalet gereçleri, ucuz saç ve kumaş boyaları, kireçli sular, deterjanlar, kimyasal maddeler, sabun ve ovma tozlarından kaynaklanan bu tip egzama zararlı maddenin belirlenmesinden sonra kolayca tedavi edilebilir. Çocuklarda egzama ve astım çoğu kez bir arada görülür.

Ürtiker

Ürtiker (kurdeşen) bazı ilaçlara ya da kabuklu deniz ürünleri, çilek, yumurta gibi bazı yiyeceklere karşı gelişen bir alerjidir. Genellikle deri önce hafifçe kızarır, sonra hemen ardından su dolu kabarcıklar belirir. Birkaç dakika ya da günlerce süren bu döküntüler başladığı gibi birdenbire yok olur. Derideki kabartıları karbonatlı ılık suyla yıkamak hastayı bir ölçüde rahatlatabilir.

ALEV. Gazların ısı ve ışık verecek biçimde birleşmesi yanma denen kimyasal bir tepkimedir (*bak.* YANMA). Bu tepkimede yanan gazlar, alev denen sıcak ve parlak bir gaz kütlesine dönüşür. Bir gazocağında yanan bütan gazının, bir kalorifer brülöründe yanan doğal gazın, bir mumun ya da bir kömür ateşinin çıkardığı titrek mavi ve sarı diller birer alevdir. Bütün bu yanma olaylarında gazların birleşmesiyle öylesine büyük bir ısı açığa çıkar ki gazlar *akkor* haline gelerek parlak bir ışık saçmaya başlar. Her alevde bir yanıcı gaz, bir de bu gazın tutuşmasını sağlayan yakıcı gaz vardır. Örneğin bir gaz brülörünün alevinde, doğal gazın temel bileşenleri olan hidrojen ve metan gazları yanıcı, havanın oksijeni ise yakıcı gazdır (*bak.* OKSİJEN). Mum alevinde de yanıcı olan parafin buharları gene havanın oksijeniyle birleşerek akkor haline gelir. Ama bazen birleşen iki gazdan hangisinin yanıcı olduğunu ayırt etmek güçtür. Nitekim şekil 1'deki cam küreye alttan hava ve gaz gönderildiğinde gazla birleşen hava yanar; kürenin dışında ise borudan çıkarak havaya karışan gaz alevlenir.

Gaz brülörlerinde (şekil 2) küçük memelerden basınçla püskürtülen hava ve gaz karışımı çok sıcak bir alevle yanar. Alman kimyacı Robert Wilhelm Bunsen'in 1855'te bir laboratuvar aygıtı olarak geliştirdiği Bunsen beki bu püskürtme yönteminin ve bugünkü brülörlerin öncüsüdür. Şekil 3'te, bir Bunsen bekinde gaz ile havanın nasıl karıştığı görülüyor. Aslında bugün kullanılan gaz brülörleri, bir araya toplanmış çok sayıda Bunsen bekinden başka bir şey değildir. Bunsen bekinin alevinin ortasında mavi renkli bir bölge vardır; bu bölgede henüz yanmamış olan soğuk gaz ile hava bulunur. Bir tahta parçası birkaç saniye süreyle aleve tutulursa (şekil 4), odunun iki yanındaki küçük birer bölgenin kömürleştiği, buna karşılık alevin mavi bölgesine rastlayan kesimde hiçbir değişiklik olmadığı görülür.

1. hava da gazın içinde yanabilir 2. çok memeli gaz brülörü 3. Bunsen beki 4. Bunsen alevinin soğuk merkezi 5. hava deliği kapatılmış Bunsen bekinin alevi

Gazların değişik ortamlarda nasıl alev oluşturduğu bu şekillerde görülebiliyor.

Bu da alevin merkezinin sıcak olmadığını gösterir. Bunsen bekinin hava deliği kapatıldığında ortadaki mavi bölge yok olur ve tümüyle parlak, sarı bir alev kalır (şekil 5). Çünkü, gazın tam olarak yanmasını sağlamaya yetecek kadar hava yalnızca alevin çevresinde vardır.

Mum alevinde de küçük renksiz bir bölge vardır. Fitile yakın olan bu bölge yanmamış parafin buharlarıdır. Alevin geri kalan bölümleri ise parafinin bileşimindeki karbon parçacıklarının yanmadan akkor sıcaklığına ulaşması nedeniyle sarıdır. Mum alevine tutulan düz bir cam parçası kısa sürede islenerek kararır; bu da alevin içinde bol miktarda karbon bulunduğunu gösterir. (*Ayrıca bak.* KARBON.)

Bazı maddeler kızgın bir alevde buharlaştığı (gaz haline geçtiği) zaman alevi değişik bir renge boyar. Örneğin bakır bileşikleri yeşil, sodyum bileşikleri parlak sarı, kalsiyum ve stronsiyum bileşikleri ise kırmızı alev verir. Patlarken renk renk ışıklar saçan havai fişekler bu maddelerle yapılır (*bak.* HAVAİ FİŞEK). Kimyada, özellikle "nicel çözümleme" denen laboratuvar yöntemlerinde alev testlerinin özel bir önemi vardır. (*Ayrıca bak.* KİMYA.)

ALEVİLİK, halife Ali'ye bağlı olan mezheplerin ortak adıdır (*bak.* ALİ, Hz.). Başlangıçta, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halifeliğin Ali'nin hakkı olduğunu savunanların siyasal bir örgütlenmesi niteliğindeydi. Sonradan Kuran'ın yorumu ve ibadet biçimleri konusunda da öbür Müslüman gruplardan değişik bir inanç sistemine dönüşen Alevilik İslam tarihçilerine göre 400 kola ayrılır.

Aleviler Hz. Muhammed, Hz. Ali, karısı Fatma ve çocukları Hasan ile Hüseyin'i "Tanrı'yı iyi anlamış kişiler" anlamındaki "ehlibeyt" sözcüğüyle adlandırılırlar. Aleviler'e göre ehlibeyt ve Hz. Ali'nin soyundan gelen 12 imam en yüksek dinsel ve siyasal otoritedir; sözlerinin Tanrı buyruğu olarak kabul edilmesi gerekir.

Ehlibeyte bağlılık konusunda Aleviler'in ortak inançları vardır. Buna karşılık yaşadıkları bölgenin gelenek ve göreneklerinden, inançlarından, düşünce akımlarından ve uygarlık düzeyinden etkilenen Aleviler değişik inanç sistemleri geliştirmişlerdir. Suriye, Irak, İran, Mısır, Hindistan, Kuzey Afrika, Orta Asya ve Anadolu'yu kapsayacak kadar geniş bir alana yayılan Alevilik her bölgede değişik özellikler taşır.

Türkiye'deki Alevilik ile İran'daki Şiilik temelde birbirinden ayrılan inanç sistemleridir. Her ikisi de Ali'den önceki halifeleri tanımamak ve ehlibeyte bağlılık konusunda uyuşur. Ama Türkiye'deki Alevilik ibadet biçimlerinde bile İslam öncesi Şaman inançlarının izlerini taşır. Orta Asya Türkleri İslam

dinini benimsediklerinde bu yeni dini eski Şaman inançlarına göre yorumlamışlardı. Bu inançlardan birçoğu göçebe Türkmenler aracılığıyla Anadolu'ya taşınmış, özellikle Aleviler arasında varlığını sürdürmüştür. Örneğin Orta Asya Türkleri'nce kutsal olan kayın ağacı Aleviler'ce de kutsal sayılır ve bu topluluğun önderi olan Alevi dedeleri ellerinde birer kayın dalı taşır.

Alevilik 13. yüzyıldan sonra Anadolu'da yayılmaya başladı. Aleviler'in bir kolu olan Hurufiler'in Timur'un ordusundan kaçıp

Ara Güler Arşivi

Hz. Ali'nin tabutunun deve sırtında bilinmeyen bir yere götürülüşünü simgeleyen bir Alevi resmi.

Anadolu'ya yerleşmesi, Orta Asya'dan göç eden bilgin ve ozanların etkisi, İran Hükümdarı Şah İsmail'in "Şah Hatayi" takma adıyla ve Türkçe yazdığı Alevi şiirleri bu mezhebin Anadolu'da benimsenmesinde etkili olmuştur. Sarı Saltık gibi "eren" denen kişiler Anadolu'da Alevilik'in öncüleri sayılır. Ama bu inancın yayılmasında en büyük pay Alevi mezhebinin bir kolu olan Bektaşilik'in kurucusu Hacı Bektaş Veli'nindir (*bak.* BEKTAŞİLİK; HACI BEKTAŞ VELİ). Sonraki dönemde Otman Baba gibi erenlerin, Nesimi, Fuzuli, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Yemini, Kazak Abdal gibi şairlerin etkisiyle Alevi inançları giderek yayılmıştır.

Alevi Törenleri

Aleviler'i Sünni ve Şii Müslümanlar'dan ayıran en önemli özellik ibadet biçimleridir. Aleviler Kuran'a ve hadislere inanır, ama namaz, oruç ve hac konusundaki inançlarıyla öbür İslam mezheplerinden ayrılırlar. Hz. Ali'nin doğum günü kabul edilen Nevruz (21 Mart) Aleviler'in bayramıdır. Muharrem ayında ise çölde aç ve susuz bırakılarak öldürülen Hz. Hüseyin'in anısına 12 gün oruç tutarlar. Yasla geçen bu süre içinde yalnız içmek için değil yıkanmak için bile su kullanmazlar.

Aleviler'in en önemli dinsel etkinliği "cem ayini" denen toplantılardır. Bu toplantılar genellikle kış aylarında ve dedenin önderliğinde yapılır. Yatalak ya da hasta olanlar ve suç işleyenler dışında kadın, erkek, büyük, küçük herkes cem ayinine katılmak zorundadır. Toplantıyı yöneten dede Alevi inançlarının özünü anlatır ve bu konuda öğütler verir. Ardından Alevi şairlerin "deyiş" adı verilen dinsel şiirleri türkü biçiminde ve saz eşliğinde okunur; kadınlar ve erkekler "semah" denen oyunlar oynarlar. Kurban etinden yapılan yemekler dağıtılır ve Alevi dedesi topluluk içindeki anlaşmazlıkları çözerek suç işleyenleri cezalandırır.

Aynı kökenden gelen Alevi ve Bektaşi inançları arasında büyük bir ayrım yoktur. Yalnız sonradan Bektaşi olunabilir, ama insan ancak Alevi olarak doğar. Alevilik daha çok kırsal kesimde, Bektaşilik ise kentlerde yayılmıştır.

ALFABE. Bir alfabenin harfleri, o dildeki seslerin yerini tutan işaretlerdir. Örneğin bir *p, s* ya da *d* harfi gördüğümüzde, her harfin belirli bir sesi vermek için kullanıldığını biliriz. Bu harfleri bir sözcüğün içinde gördüğümüz zaman da o sözcüğü söyleyebilmek için hangi sesleri çıkarmamız gerektiğini anlarız. Alfabe sözcüğü, Yunan alfabesinin ilk harfleri olan *alfa* ve *beta*'dan gelmedir. Alfabe ile eşanlamlı kullanılan *abece* sözcüğü ise Türk alfabesinin ilk üç harfinin okunuşudur.

İlk Yazılar

Yazının bulunmasından önce insanlar herhangi bir şeyi akılda tutmak ya da birine bir haber bırakmak gerektiğinde o nesnenin ya da eylemin resmini çizerlerdi. Bundan 6.000 yıl kadar önce Babil'de, Mısır'da ve Çin'de insanlar hep resimyazıyla anlaşıyorlardı.

İlk zamanlar bir ayak resmi gören herkes yalnızca bir "ayak" düşünürdü. Sonraları aynı resim ayakla ilgili başka bir düşüncenin, örneğin "yürümek" eyleminin simgesi oldu.

Yalnız nesneleri değil kavramları da anlatabilen bu resimyazıya ideografik yazı ya da "düşünce yazısı" denildi.

Aynı resim herkesin aklına değişik şeyler getirdiği için ideografik yazı aslında pek kullanışlı değildi. Birinin bu yazıyla bıraktığı bir haber, gönderenin amacından çok değişik biçimde algılanabiliyordu. İnsanlar yanlışlıklara yol açmamak için, sonunda düşünceleri çağrıştıran resimlerden vazgeçip "sözcük"leri tam anlamıyla resimlemeyi denediler. Artık bir sözcüğü anlatmak için bir ya da birkaç resim çizmek gerekiyordu. Örneğin önce bir baş, hemen yanına bir arı resmi yapıldığında bu iki sözcük birlikte okununca "başarı" sözcüğü ortaya çıkar. Bu iki resmin, düşünce yazısında olduğu gibi başla ya da arıyla kavram ya da anlam ilişkisi yoktur. Her hece için ayrı bir resim yapıldığından bu tür yazıya hece yazısı da denir. Bu anlatım biçimi kuşkusuz çok uzun zaman alır; üstelik her heceye uygun resimleri bulmak da çok kolay bir iş değildir.

Alfabeyle Yazı Yazma

Bugün bütün düyada bizim kullandığımızdan başka alfabeler olduğu gibi, geçmişte de pek çok alfabe kullanılmıştır. Örneğin Araplar'ın ve Ruslar'ın kullandıkları alfabeler Latin alfabesinden çok değişiktir. Bununla birlikte uzmanların çoğu bütün çağdaş alfabelerin bundan 3.500 yıl kadar önce Doğu Akdeniz kıyılarında kullanılan Kuzey Sami kökenli tek bir özgün alfabeden doğduğunu ileri sürerler. Kuzey Sami alfabesinin ise Eski Mısır yazısının gelişmesiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır. Mısırlılar'ın, her biri bir tek harfin ya da tek harfli bir sözcüğün yerini tutan 24 işaretten oluşmuş bir yazı sistemleri vardı. Resimyazı ile düşünce yazısının karışımı olan bu sistem *hiyeroglif* adıyla bilinir ve tek tek harfleri karşıladığı için gerçek bir alfabe sayılabilir (*bak.* HİYEROGLİF).

Doğu Akdeniz kıyılarında yaşayan Samiler, bir dilin bütün sözcüklerinin sınırlı sayıda sesten oluştuğunu ve aynı sesi vermek için hep aynı işaretin kullanılabileceğini fark ettiler. Sözgelimi "n" sesi hangi sözcükte bulunursa bulunsun, hatta "*nar*", "*ana*" ve "*gün*" örneklerinde olduğu gibi sözcüğün neresinde yer alırsa alsın "n" harfi hep aynı biçimde yazılıyordu. Böylece bu insanlar, konuşurken çıkardıkları bütün seslerin yerini tutan bir dizi işaret belirlediler, yani bir alfabe oluşturdular.

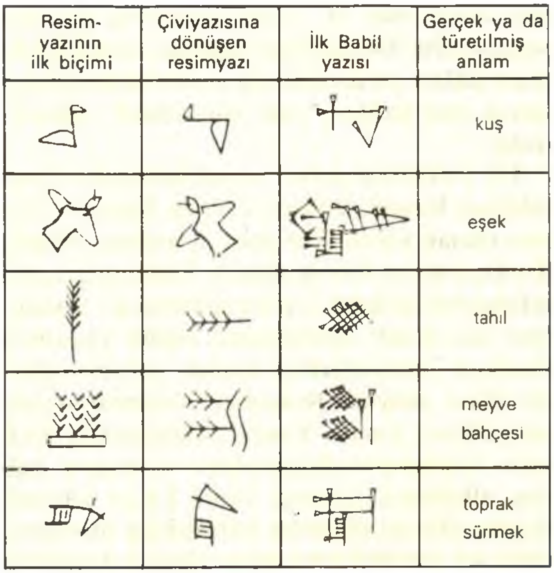
İÖ 1500-1000 yılları arasında Kuzey Sami alfabesi Kenan, Arami, Güney Sami ve Yunan olmak üzere dört kola ayrılmıştı. Bugün Türkiye'de ve birçok ülkede kullanılan Latin alfabesinin kökeni Yunan alfabesidir. Yunanlılar ise kendi alfabelerini büyük olasılıkla Fenikeli denizcilerden alarak geliştirmişlerdir. İÖ 1. yüzyılda Romalılar Yunanistan'ı ele geçirdikleri zaman Yunan alfabesindeki harflerin biçimlerini değiştirdiler ve birçok çağdaş alfabenin kaynağı olan Latin alfabesi doğdu. Bütün alfabeler birbirinden türerken, dilin ses özelliklerine göre sürekli değişiklik geçirir. Örneğin Romalılar'ın kullandığı ilk Latin alfabesinde yalnızca 21 harf vardı. Çağdaş Türk, İngiliz ya da Fransız dillerindeki değişik sesleri karşılayabilmek için bazı harflerden iki, üç ayrı harf doğmuştur. Bu nedenle aynı kökenden gelen İngiliz ve Fransız alfabelerinde 26, Türk alfabesinde ise 29 harf vardır.

Türk Alfabeleri

Türkçe yeryüzünün en çok alfabe değiştirmiş dilidir. Türkler'in 5. ve 9. yüzyıllar arasında kullandıkları ilk ve en eski alfabe Göktürk alfabesidir. Yenisey ve Orhon ırmakları kıyısındaki yazıtlarda kullanılmış olan bu alfabe sağdan sola doğru yazılırdı. Harfler bitişik yazılmadığı için bu yazıya "rünik Türk yazısı" da denir. Bu alfabede 38 harf, ayrıca haflerin ses değerini değiştiren çok sayıda işaret bulunuyordu. Göktürk yazısını ilk kez 1893'te Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen okumuştur.

Uygur alfabesi Türkler'in kullandığı ikinci alfabedir. 8. yüzyılda Göktürk egemenliğine son veren Uygurlar tarafından ve Sogd alfabesinde küçük değişiklikler yapılarak oluşturulmuştur. 18 harften oluşan bu alfabe sağdan sola ve bitişik olarak yazılırdı.

Türkler'in İslam dinini benimsemesinden sonra, 10. yüzyıldan başlayarak Uygur alfabesi yerini Arap kökenli Türk alfabesine bıraktı. Türkler, ilk iki harfinin adıyla "elifba" olarak

Yukarıdaki tabloda günümüzden yaklaşık 6.000 yıl önce resimyazının nasıl çiviyazısına dönüştüğü görülüyor. Yumuşak kil tabletlerin üzerine sivri uçlu bir aletle bastırarak çivi biçimindeki bu işaretleri yapmak eğri ve yuvarlak işaretleri yapmaktan daha kolaydı.

KENAN-FENİKE	YUNAN		LATİN	TÜRK
	ALFA	A	A	A
	BETA	B	B	B
	GAMMA	Γ	C	C Ç G Ğ
	DELTA	Δ	D	D
	EPSİLON	E	E	E
	DİGAMMA	F	F	F
	ZETA	Z	Z	Z
	ETA	H	H	H
	TETA	Θ		
	İOTA	I	I	I İ J
	KAPPA	K	K	K
	LAMBDA	Λ	L	L
	MÜ	M	M	M
	NÜ	N	N	N
	KSİ	Ξ	X	
	OMİKRON	O	O	O Ö
	Pİ	Π	P	P
	SAN	ϻ		
	KOPPA	Ϙ	Q	
	RO	P	R	R
	SİGMA	Σ	S	S Ş
	TAU	T	T	T
	UPSİLON	Y	V	U Ü V
	Fİ	Φ		
	KHİ	X		
	PSİ	Ψ		Y
	OMEGA	Ω		

Üstte: Yaklaşık 3.500 yıl önce ilk kez Doğu Akdeniz halklarının kullandığı harflerden Latin ve Latin kökenli Türk alfabesine geçiş aşamaları.

Solda: (1) Mısır hiyeroglifleri. (2) Çin yazısı. (3) İbrani yazısı. (4) Arap yazısı. (5) Göktürk yazısı. (6) Rusça Kiril yazısı. (7) Uygur yazısı. (8) Yazıtlarda ve madeni paralarda kullanılan Roma harfleri.

da anılan bu alfabeyi 1.000 yılı aşkın bir süre kullandılar. "Eski yazı" dediğimiz yazılar hep bu alfabeyle yazılmıştır. Arap kökenli Türk alfabesinde 31 harf vardı, ama bazı harflere

ARAP KÖKENLİ TÜRK ALFABESİ		YENİ TÜRK ALFABESİ	
ا	elif	A	a
ب	be	B	b
پ	pe	C	c
ت	te	Ç	ç
ث	se	D	d
ج	cim	E	e
چ	çim, çe	F	f
ح	ha	G	g
خ	hı	Ğ	ğ
د	dal	H	h
ذ	zel	I	ı
ر	re	İ	i
ز	ze	J	j
ژ	je	K	k
س	sin	L	l
ش	şin, şın	M	m
ص	sat	N	n
ض	dat	O	o
ط	tı	Ö	ö
ظ	zı	P	p
ع	ayın	R	r
غ	gayın	S	s
ف	fe	Ş	ş
ق	kaf	T	t
ك	kef	U	u
ل	lam	Ü	ü
م	mim	V	v
ن	nun	Y	y
و	vav	Z	z
ه	he		
ى	ye		

birtakım küçük işaretler eklenerek değişik sesleri veren yeni harfler elde edilebiliyordu.

Türkçe'nin yazılmasında yeterli olmayan bu alfabe, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1928 tarihli bir yasayla uygulamadan kaldırıldı ve 1 Ocak 1929'dan sonra bütün yazışmalarda Latin kökenli yeni Türk alfabesi kullanılmaya başlandı. Yeni Türk alfabesi sekizi ünlü, 21'i ünsüz 29 harften oluşur. Türkler ve Türkler ile iç içe yaşayan bazı halklar zaman zaman Türkçe'yi başka alfabelerle de yazmışlardır. Bunlar arasında özellikle Sogd, Mani, Brahmi, Süryani-Nasturi, Yunan, Ermeni, Gürcü, İbrani ve Kiril alfabeleri anılabilir.

Öbür Alfabeler

Çağdaş İngiliz, Alman ve İskandinav dillerini doğrudan etkileyen başka bir yazı biçimi de *rünik* alfabedir. 3. yüzyılda İskandinavya'da kullanılan bu alfabe bugün bile İsveç'in uç bölgelerinde yaşayanlarca unutulmamıştır. 24 harften oluşan rünik alfabenin Yunan ve Latin alfabelerinden doğduğu sanılıyor. Ama tahta, maden ve taşlara oyulan harfler zamanla biçim değiştirerek Yunan ve Latin harflerinden farklılaşmıştır.

Ayrıca dilbilimciler, bir sözcüğün nasıl söyleneceğini belirtmek üzere her sesin ayrı bir simgeyle gösterildiği özel bir alfabe kullanırlar. Buna *fonetik* alfabe denir. (*Ayrıca bak.* FONETİK.)

ALFRED (849-899). Büyük Alfred İngiltere'yi Danlar'ın istilasından kurtaran kraldır. Bugünkü Danimarkalılar'ın ataları olan bu savaşçı Vikingler'e birçok kez yenilmiş, ama sonunda onları ülkesinden çıkarmayı başarmıştır. Alfred bu savaşlardan birinden dönerken yaşlı bir kadının kulübesinde konaklamıştı. Kralı tanımayan kadın onu ateşte pişen çöreklere bakmakla görevlendirmiş, derin düşüncelere dalarak çörekleri yakınca da dikkatsizliği yüzünden azarlamıştı.

Alfred, Thames Irmağı'nın güneyindeki Wessex Krallığı'nı yönetiyordu. O zamanlar İngiltere'de ayrı ayrı birçok krallık vardı. İsveç'ten gelerek Danimarka'ya yerleşen Danlar iyi eğitilmiş ateşli savaşçılardı ve Avrupa'nın birçok yeri ile İngiltere'nin öteki bölgelerini daha önce istila etmişlerdi. İlk gelişlerinde Wessex ordularını da yendiler ve Alfred ancak para karşılığında bu istilacıları ülkesinden çıkarabildi.

Birkaç yıl sonra Danlar, kralları Guthrum'un yönetiminde yeniden geldiler. Ama bu kez hazırlıklı olan Alfred 878'de Danlar'ı Edington'da yendi. Guthrum Wessex'i terk etmeyi

ve Hıristiyan inancına uygun olarak vaftiz edilmeyi kabul etti.

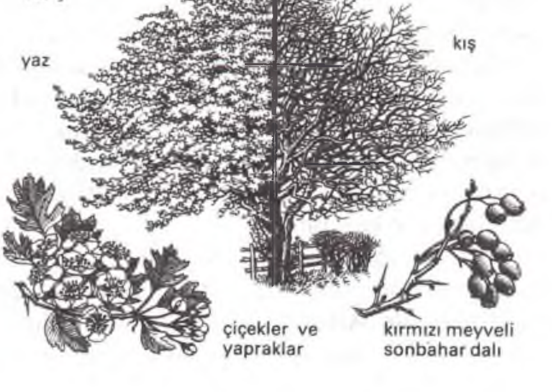
Danlar 892'de üçüncü kez Wessex'e geldiğinde Alfred iyice hazırlanmıştı ve İngiltere'nin bütün halkı bu savaşta onu önderleri olarak görüyordu. Alfred ordusunu savaşa hazırlayabilmek için köylülerin yarısını toprakta çalıştırırken, yarısına savaş eğitimi verdirmiş ve bu grupları belirli aralarla değiştirerek her zaman savaşa hazır eğitimli bir ordu kurmuştu. Ayrıca Danlar'ı denizde de yenmek için büyük bir filo donatmış ve her biri kendi çevresindeki bölgeyi koruyacak olan bir dizi kale yaptırmıştı.

Bütün bunlara karşın Alfred'in orduları ancak dört yıl sonra, 896'da Danlar'ı ülkeden çıkarabildi. Alfred'in bu zaferi, o yıllarda Avrupa'da birçok yeri istila eden Danlar için ilk büyük yenilgiydi.

Korkunç savaşlardan sonra ülkesinde düzeni yeniden sağlayan Alfred, adaleti gerçekleştirebilmek için eski İngiliz yasalarına açıklık getirdi, yoksulları koruyacak yasalar koydu. Dan istilaları sırasında öğrenime ayıracak zaman bulamamıştı, ama sonradan sarayında bir okul kurdu ve öbür ülkelerden bilginleri öğretmen olarak çağırdı. Savaşta çok zarar gören manastırları yeniden eğitim ve bilim yuvalarına dönüştürmek için uğraştı.

ALGLER *bak.* YOSUNLAR.

ALIÇ, gülgiller familyasından bir grup dikenli çalı ve ağaççığın ortak adıdır. Anayurdu kuzey yarıkürenin ılıman bölgeleri olan bu bitkiler genellikle ormanlık ve taşlık yerlerde yetişir. Türkiye'de yabani olarak yetişen 20

kadar alıç türü vardır. Bunlardan en yaygını, hemen her bölgede yetişen ve meyveleri ipe dizilerek satılan *Crataegus orientalis*'tir. Bu türe Anadolu'da geyikdikeni de denir. Öbür alıç türlerinin de yemişen, ekşimuşmula, edran gibi ilginç adları vardır.

Alıç ağacının gövde kabuğunda o kadar çok çatlak ve yarık vardır ki, ağaç olduğundan daha yaşlı görünür. Bitkinin dalları oldukça esnek, körpe yaprakları ise koyu zümrüt yeşilidir. Yabani alıçlardan çoğunun çiçekleri kar gibi bembeyaz kümeler oluşturur. Park ve bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen türlerin çiçekleri ise genellikle pembe ya da parlak kırmızıdır.

Alıcın küçük ve yuvarlak meyveleri bitkinin türüne göre 5 mm ile 2 cm çapında, sarı, kırmızı ya da turuncu renktedir. Tadı genellikle hafif ekşimsi olan bu meyveler tıpkı elma gibi bir "yalancı meyve"dir. Yani çiçek sapı şişkinleşmiş ve gerçek meyve olan yumurtalığı dıştan kuşatmıştır (*bak.* MEYVE). Kışın dondurucu soğuklar başladığında alıcın meyvesi kuşların en önemli yiyeceği olur. Bu yüzden Anadolu'da bazı alıç türlerine kuşyemişi de denir.

Alıcın sert ve sağlam odunundan tokmak, alet sapı ve oymabaskı blokları yapılır. Tansiyon düşürücü, damar sertliğini önleyici ve sinirleri yatıştırıcı özellikler taşıyan çiçekleri de birçok ilacın hammaddesidir.

ALIŞVERİŞ. İnsanlar binlerce yıl önce avcılık yaparak ve doğada kendiliğinden yetişen bitkileri, meyveleri toplayarak yaşarlardı. Alet ya da çömlek yapmak, tarım ürünleri yetiştirmek gibi özel beceriler edindikçe herkes bütün gereksinimlerini kendisi üretmektense en iyi yaptığı işlerle uğraşmaya başladı. Kendi ürettiği malları başka insanların yaptığı mallarla değiş tokuş ederek öbür gereksinimlerini karşılayabiliyordu. Bu ticaretin başlangıcıydı. *Takas* olarak bilinen bu basit ticaret sisteminin kalıntıları günümüzde de sürmektedir. Örneğin pul koleksiyoncuları bir seriyi tamamlamak için birbirleriyle pul değiş tokuşu yaparlar.

Zamanla insanlar üretim tekniklerini geliştirdi, daha çok besin, giyecek, çanak çömlek üretmeye başladı. Artık ticarette takas siste-

mi yeterli olmuyordu. Bu sorun paranın bulunmasıyla çözüldü. İnsanlar önce altın, gümüş gibi değerli madenleri ya da öküz gibi çiftlik hayvanlarını para yerine kullandılar. Ama değerli madenler zaten az bulunuyor, yanında birkaç öküz taşıyarak alışverişe çıkmak da pek kolay olmuyordu. Bu nedenle bu değerli malların yerini zamanla madeni ve kâğıt paralar aldı. Günümüzde mal ve hizmet alım satımında para, çek ya da kredi kartı kullanılır (*bak.* BANKALAR VE BANKACILIK).

Fiyat

Bir malı satın almak ya da bir hizmetten yararlanmak için ödenen para, o malın ya da hizmetin fiyatıdır. Eskiden her malın fiyatı satış sırasında, alıcı ile satıcı arasındaki pazarlık sonucunda belirlenirdi. Alıcı belli bir mala karşılık satıcının istediğinden daha düşük bir fiyat önerir; satıcı ilk söylediğinden düşük, ama alıcının önerdiğinden yüksek bir fiyat söyleyerek buna karşı çıkar. Sonunda belirlenen fiyat, alıcının o mal için en çok ne kadar ödemeyi kabul edeceğini ve satıcının en az kaça satmaya razı olacağını gösterir. Bir yanda alıcının o mala sahip olabilmek için duyduğu istek, öte yanda satıcının malını vererek paraya dönüştürme isteği fiyatın belirlenmesinde çok önemlidir.

Bugün dükkânlardaki mallara iliştirilen fiyat etiketleri de gene arz (piyasadaki mal miktarı) ve talebe (satın alma isteği ve gücü) göre belirlenir. Malı üreten işletme, o mala duyulan gereksinimi göz önünde bulundurarak bir fiyat saptar. Eğer belirlenen fiyat çok yüksekse o mal satılmaz ve üretici ya da satıcı fiyatı düşürmek zorunda kalabilir. Pazarlık yöntemi bugün bile birçok ülkede geçerlidir.

The Hutchison Library

Meyve ve sebze pazarlarında alışverişin basit ve temel ilkeleri geçerlidir. Fotoğrafta Fas'ta bir sebze pazarı görülüyor.

Açık Artırmalar

Fiyatın alıcı tarafından belirlendiği başka bir alışveriş biçimi de açık artırmalardır. Özellikle antika eşyalar açık artırmayla satılır. Ayrıca çiftlik hayvanlarının satıldığı hayvan pazarları ile toptan balık ve çiçek satışlarında da bu yöntem uygulanır. Açık artırma tellalı, malları sahipleri adına satışa çıkarır ve fiyatı en çok artıran kişiye satar. Bu satışlarda tellal genellikle düşük bir fiyat söyler ve alıcıların artırmasını bekler. Hollanda'da uygulanan açık artırmalarda ise tellal satışı yüksek bir fiyatla başlatır ve birisi elini kaldırıp uygun bulduğunu belirtinceye kadar fiyatı düşürmeye devam eder. Her iki açık artırmanın da temeli, öbür isteklilerin ödeyebileceği en yüksek fiyatı tahmin ederek malı en ucuza almaya çalışmaktır.

Dünya Pazarı

Yüzyıllardır ulaşım, haberleşme ve depolama alanlarındaki gelişmeler pazarları genişletmiştir. Eskiden örneğin çiftlik ürünleri yerel pazarlarda alınıp satılırdı; oysa bugün tahıl, şeker, petrol ve daha birçok ürün için bir "dünya pazarı" vardır. Günümüzün ileri iletişim tekniği birçok hammaddenin bütün dünya ülkeleri arasında alınıp satılmasına olanak sağlıyor. Birçok hammadde ve besin maddesi de daha üretilmeden alınıp satılıyor. Böylece sanayiciler, hammadde ellerine geçtiğinde ne kadar ödeyeceklerini bildikleri için gelecekteki üretimlerini planlayabiliyorlar. Hammaddelerin alınıp satıldığı bu özel pazarlar ve şirket hisse senetlerinin alım satımını örgütleyen menkul değerler borsaları BORSA VE KAMBİYO maddesinde incelenmiştir.

Para Birimleri

Yüzyıllardır alışverişin gelişmesine yardımcı olan para da bir mal gibi alınıp satılır. Her ülkenin ayrı para birimi vardır; örneğin Türk lirası, Amerikan doları, İngiliz sterlini, Fransız frangı gibi. Yabancı bir ülkeden bir mal satın alabilmek için önce o ülkenin parasın-

dan yeterli miktarda sağlamak gerekir. Para birimlerinin alışverişindeki kurallar ve fiyatlar döviz borsalarında belirlenir. Öbür pazarlarda olduğu gibi burada da bir mala, örneğin Kanada dolarına çok talep olursa o malın değeri artar; yani Kanada doları almak için daha çok Türk lirası ya da Amerikan doları ödemek gerekir. Birçok ülkenin ticarette kullandığı Amerikan doları, bu borsaların en değerli para birimlerinden biridir.

ALİ, Hz. (598-661). Hz. Muhammed'in amcasının oğlu olan Hz. Ali, peygamberin ölümünden sonra onun vekili olarak seçilen ilk dört halifenin sonuncusudur. Amcası Ebu Talib yoksul düşünce, Hz. Muhammed yeğeni

Ara Güler Arşivi

Aslan Hz. Ali'nin simgelerinden biridir. Bu halk resmindeki şekiller Arapça "Ali" sözcükleriyle oluşturulmuştur.

Ali'yi evlat edindi. Peygamberin yanında büyüyen Hz. Ali İslam dinini ilk benimseyenlerden biridir. 10 yaşındayken Müslüman oldu ve Hz. Muhammed Medine'ye göç edeceği zaman, yokluğu anlaşılmasın diye onun yatağında yatarak kaçmasına yardım etti. Daha sonra peygamberin ardından Medine'ye giderek Hz. Muhammed'in kızı Hz. Fatma ile evlendi; bu evlilikten Hasan ve Hüseyin adında iki oğlu oldu.

İslamiyet'in güçlenmesi için girişilen bütün din savaşlarına katılan Hz. Ali 624'teki Bedir, 625'teki Uhud ve 627'deki Hendek savaşlarında bulundu; 632'de Yemen'e yapılan seferde de Müslüman ordusunu yönetti.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, onun yerini alacak halifenin seçimi Müslümanlar arasında büyük bir sorun oldu. Bazıları Hz. Muhammed'in bu görevi Hz. Ali'ye verdiğini ve halifeliğin onun hakkı olduğunu savundular (*bak.* ALEVİLİK). Ama Hz. Ali'nin de bulunduğu altı kişilik bir kurul uzun tartışmalar sonunda Hz. Ebubekir'i halife seçti. Başlangıçta bu seçimi onaylamadığı halde Müslümanlar arasında karışıklık çıkmaması için sonuca razı olan Hz. Ali, kendisinden önceki ilk üç halife (Ebubekir, Ömer ve Osman) döneminde yalnızca din işleriyle uğraştı. Ama Hz. Osman'ı öldüren ayaklanmacıların isteği üzerine 656'da halifeliği kabul etmek zorunda kaldı.

Hz. Muhammed'in eşi Hz. Ayşe, ilk Müslümanlar'dan Talha ve Zübeyr ile Suriye Valisi Muaviye Hz. Ali'nin halifeliğine karşı çıktılar. Basra'ya geçerek, Hz. Osman'a karşı olanlardan çoğunu öldürdüler. Irak'ın ikinci büyük kenti Kûfe'den sağladığı destekle Basra'ya giden Hz. Ali önce Talha ve Zübeyr ile uzlaşmayı denedi, ama sonuç alamadı. Hz. Ayşe'nin bindiği deve nedeniyle Cemel (Deve) Vakası olarak bilinen bu ayaklanma, iki Müslüman ordu arasındaki savaşı Hz. Ali'nin kazanmasıyla bastırıldı.

Hz. Ayşe ile yandaşları Talha ve Zübeyr'i yendikten sonra Hz. Ali bir elçi göndererek Suriye Valisi Muaviye'den kendisini halife olarak tanımasını istedi. Hz. Osman'ın öcünü almaya kararlı olan Muaviye bu isteği geri çevirince, 657'de iki taraf arasında savaş başladı. Sıffin Savaşı olarak adlandırılan bu çarpışmalarda Hz. Ali'nin ordusu üstün durumdayken, Muaviye'yi destekleyen eski Mısır Valisi Amr bin As'ın önerisiyle askerler mızraklarının ucuna Kuran sayfaları taktılar. Hz. Ali'nin askerleri de Kuran'a kılıç çekmekten kaçınınca, bu anlaşmazlığın hakemler önünde ve Kuran'a uygun olarak çözülmesi kararlaştırıldı. Ne var ki Muaviye'nin hakemi Amr bin As, Hz. Ali'nin hakemi Ebu Musa'yı etkiledi ve sonuçta Hz. Ali halifelikten alınarak yerine Muaviye seçildi.

Hz. Ali'nin askerlerinden bir grup bu hakemliği ve Muaviye'nin halifeliğini Kuran'a aykırı bularak ordudan ayrıldı. Hariciler denen bu toplulukla savaştıktan sonra Kûfe'ye çekilen Hz. Ali bu kentte bir Harici tarafından zehirli kılıçla vurularak öldürüldü.

Başta *Allah'ın Aslanı* olmak üzere birçok

sıfatı olan Hz. Ali'nin Kuran, hadis ve fıkıh alanlarında derin bir bilgisi, güçlü bir söylev yeteneği vardı. Konuşmaları, özdeyişleri ve vaazları *Nehcü'l-Belaga* ("Güzel Sözler Kılavuzu") adıyla, şiirleri de *Divan-ı Ali* adıyla derlenmiştir. Savaşlardaki kahramanlıklarını anlatan halk öyküleri de yüzyıllar boyunca dilden dile dolaşmıştır.

ALİ KUŞÇU (ölümü 1474). Büyük astronomi ve matematik bilgini Ali Kuşçu, Timur İmparatorluğu'nun başkenti Semerkant'ta doğdu. Sarayın doğancısı olan babası avda kullanılacak yırtıcı kuşları eğitir, bu yüzden bütün aile "Kuşçu" lakabıyla tanınırdı. O çağda Semerkant büyük bir bilim merkezi, Timur Hükümdarı Uluğ Bey de ünlü bir astronomi bilginiydi. Ali Kuşçu Uluğ Bey'in önce öğrencisi, sonra yakın dostu ve çalışma arkadaşı oldu. Uluğ Bey Semerkant'taki gözlemevinin başına Ali Kuşçu'yu getirdi ve birlikte çalışarak *Zic-i Uluğ Bey* adıyla bilinen ünlü yıldız kataloğunu hazırladılar (*bak.* ULUĞ BEY).

Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra artık Semerkant'ta kalmak istemeyen Ali Kuşçu uzun bir yolculuğa çıktı. Tebriz'de bulunduğu sıralar kendisine büyük bir saygı ve ilgi gösteren Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın isteği üzerine bu kente yerleşti. Uzun Hasan bilgine öylesine değer veriyordu ki, Osmanlı sarayına barış elçisi olarak Ali Kuşçu'yu gönderdi. Fatih Sultan Mehmed de bu ünlü bilgini İstanbul'da görkemli bir törenle karşılayarak çalışmalarını kendi yanında sürdürmesini istedi. Fatih'in önerisini sevinçle karşılayan Ali Kuşçu, elçilik görevini yerine getirdikten sonra İstanbul'a yerleşti ve Ayasofya Medresesi'nde hocalık yapmaya başladı. Onun zamanında astronomi öğretiminde yeni bir çığır açıldı ve değerli bilginler yetişti.

Ali Kuşçu yalnızca titiz gözlemleriyle değil kuramsal matematik bilgisiyle de çağının astronomi bilginleri arasında özel bir yer edinmiştir. 1457'de yazdığı bir astronomi kitabında Ay ve Güneş tutulmalarını incelerken tutulum düzleminin eğikliğini hemen hemen bugünkü değerine eşit olarak hesaplamıştı. Ayrıca Fatih Camisi için bir güneş saati yapan Ali Kuşçu'nun Arapça dilbilgisi ve sözdizimi konularında da önemli araştırmaları vardır.

ÂLİ PAŞA (1815-1871), Islahat Fermanı'nı hazırlayarak yürürlüğe koyan Osmanlı devlet adamıdır. 1830'da Divan-ı Hümayun kâtibi olarak ilk devlet görevini üstlendiğinde 15 yaşındaydı. Üç yıl sonra yeni kurulan Tercüme Odası'na atandı. Tanzimat döneminin devlet adamları için neredeyse bir okul niteliği taşıyan bu kurumda ve 1835'te görevli olarak gittiği Viyana'da mesleğinin bütün inceliklerini öğrendi. 1838'de Londra elçiliğine atanan Mustafa Reşid Paşa ile birlikte İngiltere'ye giderek paşanın güvenini kazandı. Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde çeşitli devlet görevlerinde bulunan Âli Paşa beş kez sadrazamlık, sekiz kez de dışişleri bakanlığı yapmıştır.

1855'teki ikinci sadrazamlığı sırasında, Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin temsilcisiydi. Bu konferansta kapitülasyonların kaldırılması için girişimlerde bulunduysa da başarılı olamadı. 1856'da büyük Avrupa devletlerinin istekleri üzerine Islahat Fermam'm hazırlayarak Müslüman olmayan halkın durumunu yeniden düzenledi. Bu girişimi sert tepkilerle karşılanınca görevden alındı. 1858'de üçüncü kez sadrazamlığa getirilen Âli Paşa, Kırım Savaşı'ndan sonra bozulan mali durumu düzeltmeye uğraştı. Büyük güçlüklerle alınan dış borçların gereksiz yere kullanılmaması için saray giderlerinde kısıntı yapınca bir kez daha görevden alındı.

1861'de tahta çıkan Abdülaziz döneminde Âli Paşa iki kez daha sadrazamlığa getirildi. 1867'de başlayan ve ölümüne kadar süren beşinci sadrazamlığı büyük önem taşır. O yıllarda çıkan Sırbistan ve Girit sorunları Âli Paşa'nın çabalarıyla çözüldü. Ama Sırbistan'daki bazı yerler ile Belgrad'ı Sırplar'a bırakması ve Girit'e özerklik tanıması sert eleştirilerle karşılandı.

1869'da Fuad Paşa'nın ölümü üzerine dışişleri bakanlığını da üstlenen Âli Paşa devlet içindeki gücünü daha da artırdı. Bu arada Mısır Valisi İsmail Paşa'nın yönetimde daha bağımsız davranma girişimlerine karşı koydu. 1871'de ölümünden birkaç ay önce katıldığı ve Rusya ile çıkabilecek bir savaşı önlediği Londra Konferansı son göreviydi.

Âli Paşa, Mustafa Reşid Paşa ve Fuad Paşa

ile birlikte Tanzimat döneminin en önemli yöneticilerindendir. Devlet içindeki gücünü engelleyeceği düşüncesiyle seçimle oluşturulacak kurumlara karşı çıktı. Basının ve karşıtlarının kendisine yönelik eleştirilerini susturabilmek amacıyla baskı uyguladı. Yenileşmeci bir politika izleyen Âli Paşa zamanında bütün devlet kuruluşları batıdaki örneklerine uygun olarak yeniden düzenlendi; ordu çağdaşlaştırılarak güçlendirildi. Âli Paşa dış politikada, Osmanlı Devleti'nin batılı devletler karşısında varlığını sürdürebilmesi için çaba harcadı. Bu amaçla Müslüman olmayan halkın haklarını genişletme doğrultusunda uygulamalara girişti.

ALİ RIZA (HOCA) *bak.* HOCA ALİ RIZA.

ALİ ŞİR NEVAİ (1441-1501), Türk diline ve edebiyatına katkılarıyla tanınmış bir şairdir. Şairliğinin yanı sıra dürüst, insancıl ve sağduyulu bir devlet adamıydı. Türkçe'nin özelliklerini inceledi ve Türkçe'nin üstün bir edebiyat dili olması için çalıştı. Çağatay lehçesiyle yazan şairin etkisiyle Çağatayca uzun süre "Nevai dili" olarak anıldı.

İstanbul Millet Kütüphanesi

15. yüzyıl Türk şairi Ali Şir Nevai.

Çağatay Hanlığı'nın kültür merkezi olan Herat'ta doğan Ali Şir Nevai Uygur Türkleri'nden Gıyaseddin Kiçkine Bahadır'ın oğludur. Babasının evi şair, ressam ve müzikçilerin toplantı yeriydi. Böylece Nevai erken yaşta birçok önemli yapıtı okuma olanağı buldu. Kardeş gibi büyüdükleri Hüseyin Baykara sultan olunca onun hizmetine girdi ve 32 yıl boyunca danışmanlığını yaptı.

Ali Şir Nevai'nin yetiştiği çağda Çağataylar'ın resmi dili de, edebiyat dili de Farsça'ydı. Nevai de ilk şiirlerini bu dilde yazdı. Ama İranlı şairlerden etkilenmesine karşın, bir edebiyat dili olarak Türkçe'nin üstünlüğüne inanıyordu. Bu iki dili karşılaştırmak için yazdığı *Muhakemetü'l-Lugateyn* (1499; "Sözcüklerin İncelenmesi") adlı yapıtında Türkçe'nin ses ve anlam inceliklerini, dilbilgisi özelliklerini, fiil zenginliğini ve anlatım olanaklarını inceledi. Saydığı 100 Türkçe sözcükten hiçbirinin Farsça'da karşılığı olmadığını gösterdi. Bazı nesnelerin Farsça'da bir tek ortak adı olmasına karşılık Türkçe'de bu nesnelerden her birinin değişik sözcüklerle adlandırıldığını örneklerle kanıtladı.

Ali Şir Nevai'nin 30'dan fazla yapıtı vardır. Bunlardan beşi şiirlerini derlediği birer *Divan*'dır. Divanlarından ilk dördü, 110 bin dizeyi aşan Türkçe şiirlerini içerir; beşincisi Farsça'dır. Türk edebiyatının ilk "hamse" yazarı da Ali Şir Nevai'dir. Mesnevilerden oluşan hamsede beş ayrı öykü şiirle anlatılır. Ali Şir Nevai 1483'te başlayıp iki yılda bitirdiği *Hamse*'sinde çağının toplum yapısını eleştirmiş, zamanının ikiyüzlü softalarını, bilgiyi küçümseyip bilgisizi değerli sayanları yermiştir. Öykülerinde alçakgönüllülüğü övmüş, büyüklük taslayan, görevini kötüye kullanan yöneticileri eleştirmiştir.

Ali Şir Nevai'nin *Mecalisü'n-Nefais*'i (1491-92; "Güzel Toplantılar") Türk edebiyatının ilk şairler sözlüğü sayılır. Öbür önemli yapıtları arasında *Lisanü't-Tayr* (1498; "Kuşdili"), *Tarih-i Enbiya* (1485 sonrası; "Peygamberler Tarihi"), *Hamsetü'l-Müteahhirin* (1492 sonrası; "Yeni Yazarların Hamseleri") ve *Mizanü'l-Evzan* (1492 sonrası; "Vezin Ölçüsü") sayılabilir.

ALİZE RÜZGÂRLARI. Dönencelerin yakınından ekvatora doğru esen düzenli rüzgârlara alize rüzgârları ya da kısaca alizeler denir. Bu rüzgârların adı, "yumuşak" anlamındaki İspanyolca *alisios* sözcüğünden Fransızca'ya, oradan da dilimize geçmiştir.

Alize rüzgârları, ekvatorun kuzeyinde ve güneyinde yaklaşık 5 ile 25 derece arasındaki enlemleri kapsayan iki kuşak arasında eser. Bir derecelik enlem yayı 111 km olduğuna göre 20'şer enlem derecesini kaplayan alize kuşaklarından her birinin genişliği kabaca 2.200 kilometredir. Esiş hızı ve doğrultusu değişmeyen alizeler bu özelliğiyle ekvatorun uzağındaki bölgelerde esen bütün rüzgârlardan çok farklıdır. Gerçekten de alize kuşaklarında rüzgârsız durgun hava ve fırtına çok ender görülür. Bunun yerine sürekli olarak hafif ya da orta şiddette bir meltem eser, hava da her zaman açık ve güneşlidir. Her on günlük dönemin yedi ya da sekiz gününde bu meltemler kuzey yarıkürede kuzeydoğudan, güney yarıkürede ise güneydoğudan eser. Okyanusların üzerinde alizelerin esiş doğrultusu daha da düzenlidir.

Ekvatordaki yüksek sıcaklık yeryüzüne değen havanın genleşmesine, böylece hafifleyerek yerden yükselmesine yol açar. Ekvatorun kuzey ve güneyindeki hava ise ekvatora oranla daha soğuk, dolayısıyla daha ağır olduğu için alçalır. Alize rüzgârları, bu alçalan havanın yeryüzüne doğru yaklaşarak ekvatordaki yükselen havanın yerini almasından doğar. Normal olarak bu rüzgârların kuzey ve güneyden esmesi gerekir. Oysa, yer değiştiren hava kütlelerinin altında Dünya'nın batıdan doğuya doğru dönmesi, rüzgârların yön değiştirerek kuzeydoğu ve güneydoğudan esmesine yol açar.

Alize rüzgârları okyanusların yüzey sularını sürekli aynı yöne doğru iterek okyanus akıntılarının oluşmasında büyük rol oynar. Eskiden yelkenli gemilerin kaptanları rotalarını hem rüzgârdan, hem deniz akıntılarından olabildiğince yararlanacak biçimde seçerlerdi. (*Ayrıca bak.* DENİZ AKINTILARI.)

Alize rüzgârları denizden karaya doğru estiğinde yağmur getirir; karadan denize doğru estiğinde ise yağmur bulutlarını karadan uzaklaştırır. (*Ayrıca bak.* RÜZGÂR.)

ALKALİ *bak.* BAZ.

ALKALOİT denen kimyasal maddeler insanlar için hem yararlı, hem tehlikelidir. Çünkü hastalıkların tedavisinde kullanılabilecek çok değerli birer ilaç olan bu maddeler, bir yandan da bilinen en tehlikeli zehirleri içerir. Alkaloitler asitlerle birleşerek tuzları oluşturdukları için bitkisel alkali ya da baz olarak adlandırılabilir (*bak.* BAZ).

Alkaloitler çeşitli bitkilerde bulunur: Afyon haşhaş bitkisinin olgunlaşmamış meyvelerinden, kokain koka yapraklarından, kinin kınakına ağacının kabuğundan, kafein çay ve kahveden, nikotin ise tütün yapraklarından elde edilir. Alkaloitlerin çoğu suda az, alkolde daha kolay çözünebilen renksiz ve kristalleşmiş katı maddelerdir. Buna karşılık nikotin oda sıcaklığında sıvı halde bulunur. Alkaloitler ilk uygarlıkların başlangıcından beri bilinmektedir ve tarih bu maddelerin ilaç olarak kullanılmalarına ilişkin öykülerle doludur.

Eski Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar birçok bitkiyi ilaç olarak kullanırlardı. İÖ 339'da ölüme mahkûm edilen Sokrat'a baldıran zehri içirilmişti. Amazon bölgesinde yaşayan Güney Amerika Yerlileri de avda kullandıkları okların ucuna bitkisel zehirler, örneğin kürar sürerler.

Alkaloitler tıpta çok yararlı maddelerdir, ama birçoğu bağımlılık yaratır. Bu yüzden doktorlar önermedikçe kesinlikle kullanmamak gerekir. Alkaloitler yüksek dozda alındığında sinir sistemini etkileyerek felce ve ölüme yol açar. Morfin ve benzeri alkaloitler

NHPA/Adrian Davies

Güzelavratotunun kurutulmuş yapraklarından ve köklerinden atropin denen bir alkaloit elde edilir.

uyuşturucudur; yani uygun dozlarda alındığı zaman duyuları köreltir, ağrıyı azaltır ve uyku verir. Kafein gibi bazı alkaloitler ise uyarıcıdır. Bunlar uyuşturucuların tam tersine uyku kaçırır ve kişiyi aşırı duyarlı yapar. Bu yüzden sinirli insanların çok fazla kahve içmemesi gerekir. Çayda da kafein vardır, ama oranı kahvedeki kadar fazla değildir. İlaç yapımında kullanılacak alkaloitlerin arıtılmış olması ve bileşime hep aynı miktarda katılması çok önemlidir.

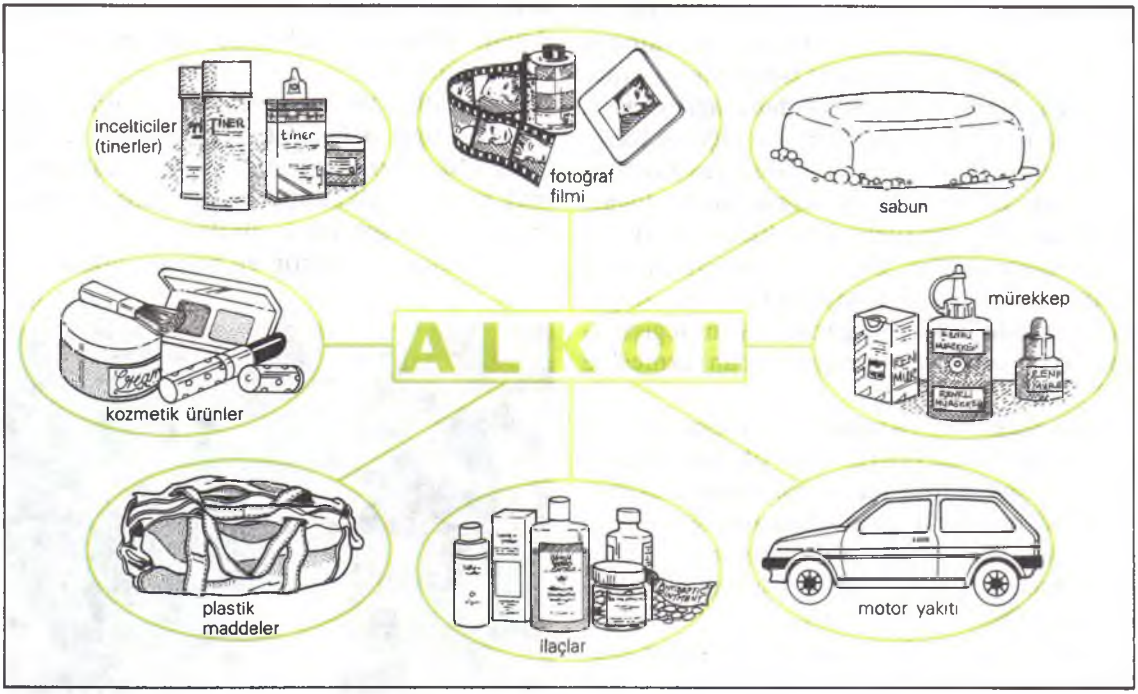
Alkaloit içeren bitkiler az bulunduğu, çok pahalı olduğu ya da bileşimlerindeki alkaloitler istenen nitelikte olmadığı için, alkaloitler ve türevleri çoğu kez bireşim (sentez) yoluyla üretilir. Morfinden elde edilen eroin bütün uyuşturucular içinde en etkili ve tehlikelilerinden biridir.

ALKOL. En yararlı kimyasal maddelerden biri olan alkol karbon, hidrojen ve oksijenden oluşan bir bileşiktir. Bu üç maddenin değişik biçimlerde birleşmesiyle değişik yapı ve özellikte alkoller elde edilir. Bütün alkoller içinde en bilineni etanol olarak da adlandırılan etil alkoldür. Etil alkol rakı, bira, viski, cin, rom, konyak ve şarap gibi alkollü içkilerin temel maddesidir; bu yüzden adı belirtilmeksizin yalnızca alkol dendiğinde etil alkol anlaşılır. Öbür alkoller ise yakıt olarak, kir ve lekelerin temizlenmesinde çözücü olarak, ilaçların ve çeşitli maddelerin yapımında başlangıç maddesi olarak kullanılır.

Bir fıçı şekerli suya maya katılır ve ılık bir yerde tutulursa, bu karışım bir süre sonra köpürerek karbon dioksit gazı çıkarmaya başlar ve fıçıda bir alkol çözeltisi oluşur. Mayalanma denen bu süreç sanayide elma suyu, üzüm suyu, melas gibi şekerli maddelerle ve çok büyük çapta gerçekleştirilir. Melas, şekerkamışının içindeki şekerin büyük bölümü çıktıktan sonra geriye kalan yoğun sıvıdır. Bu şekerli sıvılara katılan maya, enzim denen ve mayalanma sürecini hızlandıran maddeleri içerir. Alkol yapımında arpa, patates, pirinç gibi nişastalı maddeler de kullanılabilir. Ama bu durumda mayalanmanın başlayabilmesi için enzimlerin nişastayı parçalayarak glikoz denen basit bir şekere indirgemesi gerekir.

İçkilerdeki Alkol

Bütün bu şekerli maddeler mayalandığında

Alkolün kullanım alanlarından bir bölümü. Bu ürünlerde ya doğrudan alkol vardır ya da üretiminde alkolden yararlanılmıştır.

zayıf bir alkol çözeltisi oluşturur. Şerbetçiotu katılmış arpanın mayalandırılmasıyla yüzde 5 alkol içeren bira, üzüm suyundan yüzde 10-20 oranında alkol içeren şarap, elma suyundan elma şarabı, pirinçten Japonlar'ın ulusal içkisi olan saki yapılır.

Bu sıvıların damıtılmasıyla elde edilen ürün daha yüksek oranda alkol içerir; çünkü alkol 78°C'de, yani sudan daha düşük sıcaklıkta kaynar. Böylece alkol buharları yoğunlaştırılarak, alkol derecesi daha yüksek olan damıtık içkiler elde edilir (*bak.* DAMITMA). Biranın damıtılmasıyla yüzde 40 alkol içeren viski, şarabın damıtılmasıyla konyak, mayalanmış melasın damıtılmasıyla da rom yapılır. Cin, filizlenmiş arpa (malt) ya da çavdardan yapılır ve ardıç kozalaklarıyla ya da güzel kokulu başka maddelerle tatlandırılır. Üzüm, elma, erik gibi mevye sularının mayalandıktan sonra damıtılmasıyla hazırlanan rakının kendine özgü kokusunu içine katılan anason verir. Ayrıca damlasakızıyla kokulandırılmış rakılar da vardır. Rakının alkol derecesi 45-50 arasında değişir.

Mutlak alkol de denen saf alkol, elde edilmesi çok güç olan bir maddedir. Sıradan bir damıtmayla elde edilebilecek en katışıksız alkol çözeltisinde bile yüzde 5 oranında su bulunur. Her yıl dünyada milyarlarca litre alkol üretilir ve bunun büyük bölümü içki yapımında kullanılır. İçkilerde kullanılan alkolden, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de yüksek oranda vergi alınır.

Az miktarda içilen alkol canlandırıcı ve keyif vericidir, ama çok içildiğinde sarhoşluğa yol açar. Bu durum da beyni etkilediği için kişinin konuşması peltekleşir, hareketleri sarsaklaşır. İnsanların alkole bağımlı olmasına, yani alkolsüz yaşayamayacak duruma gelmesine alkolizm denir (*bak.* ALKOLİZM).

Alkolün Sanayideki Kullanımı

Sanayide ve evlerde kullanılan ispirto, etil alkol ile metil alkol (metanol) karışımıdır. Metil alkol zehirli olduğu için bu karışım içki olarak kullanılamaz. Bu nedenle metil alkollü ispirto, uyarı amacıyla, mor boyayla renklendirilerek satışa sunulur.

Metil alkol odundan damıtılabilir; bu yüzden bu alkole eskiden odun ispirtosu ya da odun alkolü denirdi. Ama günümüzde genellikle karbon monoksit ve hidrojen gazlarından üretilir. Metil alkolün içilmesi körlüğe, hatta ölüme yol açacak kadar tehlikelidir.

Etil alkol mayalanmış melastan damıtılır; ayrıca doğal gazdan ya da petrolden de elde edilebilir. Kendine özgü bir kokusu olan renksiz ve hafif bir sıvıdır. Katışıksız etil alkol çok zehirlidir ve soluk mavi, dumansız bir alevle yanarak büyük bir ısı açığa çıkarır. Bu nedenle çoğu zaman sanayi yakıtı olarak, benzenle karıştırıldığında da motor yakıtı olarak kullanılır. Etil alkolün sanayide çok geniş bir kullanım alanı vardır. Boyarmaddeler, ilaçlar, anestezikler, boyalar, patlayıcılar, parfümler ve yapay kauçuk gibi birçok maddenin yapımında başlangıç maddesi olan etil alkol, biyoloji laboratuvarlarındaki örneklerin saklanmasında da kullanılır. Termometrelerin haznesindeki sıvı da kırmızı ya da maviye boyanmış etil alkoldür. Alkolün donma noktası −117°C olduğu için bu termometreler özellikle kutup araştırmalarında çok yararlıdır. Etilen glikol denen başka bir alkol de otomobil motorlarında antifriz (donmayı önleyici) olarak kullanılır; çünkü bu bileşiğin kaynama noktası (197,2°C) öbür alkollerin çoğununkinden daha yüksektir.

Alkoller asitlerle birleştiğinde esterleri verir; bu güzel kokulu maddeler de parfümlerin yapımında ve besinlerin kokulandırılmasında kullanılır. Amil alkol ile asetik asitten elde edilen amil asetat, tırnak cilası yapımında kullanılan ve keskin kokusuyla kolayca tanınan bir maddedir.

ALKOLİZM. İnsanlar en az 10.000 yıldır meyveleri ve tahılları, yani şekeri ve nişastayı mayalandırarak alkol yapmayı biliyorlar (*bak.* ALKOL). Sanayide birçok ürünün hammaddesi olan bu bileşiğin en yaygın kullanımlarından biri de alkollü içkilerdir. Birçok İslam ülkesi alkol kullanımını kesinlikle yasaklamış, ayrıca Türkiye'de ve başka ülkelerde zaman zaman içki yasağı konarak alkol alışkanlığını önlemenin çareleri aranmıştır. Bu önlemlere karşın, bugün dünyadaki alkol kullanımı yasalarla kolay kolay önlenemeyecek kadar yaygın bir alışkanlıktır.

Alkol, bilinci etkileyen bütün uyuşturucu-

lar içinde en çok kullanılanıdır. Bu madde tıp dilindeki terimiyle "yatıştırıcı" bir ilaçtır; yani, başta acı duyumu olmak üzere bütün duyumları hafifletir. Ayrıca insanların davranışlarını yönlendiren "iç denetimi" ortadan kaldırdığı için kişileri daha rahat, girgin, hatta saldırgan yapar. Düzenli olarak alkollü içki içenlerin hepsi alkole bağımlı olmaz; ama bazıları zamanla alkolsüz yapamayacak duruma gelir. Bunun nedeni, genellikle sıkıntılarından kurtulmak için alkole sığınmayı alışkanlık haline getirmeleridir. Bazı kişiler ise fiziksel olarak alkole bağımlı duruma gelir ve vücutları alkolü vazgeçilmez bir maddeymiş gibi aramaya başlar. Bu kişiler içki içmekten alıkonulduklarında, tıpkı eroin gibi güçlü uyuşturuculardan yoksun kalan uyuşturucu bağımlıları gibi hastalık belirtileri gösterirler.

Alkolik sözcüğü içkisiz yaşayamayan, fiziksel ya da ruhsal olarak alkole bağımlı olan kişileri tanımlamak için kullanılır. Bazı uzmanlar içki içen her on kişiden birinin alkolik olduğu görüşündedirler. Gerçekten de batı ülkelerindeki en ciddi uyuşturucu sorunu alkolizmdir.

Alkolizm aslında bir hastalıktır. Alkolik tanımına girsin ya da girmesin, çok içki içen herkesin vücudu bu alışkanlık nedeniyle zarar görür. Aşırı miktarda içki kullanımı karaciğerde değişikliklere yol açtığı için, çok içki içenlerin yüzde 15'inde ağır bir hastalık olan ve ölümle sonuçlanabilen siroz görülür. Alkol beyni de etkileyerek kişide genellikle saldırgan davranışlara, ayrıca düşünce ve tepkilerinin yavaşlamasına yol açar. İçkiliyken araba kullanmak bu nedenle çok tehlikelidir.

Alkolikler toplum yaşamında da sorunlarla karşılaşırlar. Alkol bağımlılığı aile ilişkilerini tehlikeye attığı gibi kişinin iş yaşamını da altüst eder.

Alkol bağımlılığının çeşitli nedenleri vardır. İnsanlar genellikle çok içmenin hoş görüldüğü, hatta övünç kaynağı sayıldığı bir toplulukta bulundukları zaman bu alışkanlığı edinirler. Buna karşılık bazıları da yalnızlık ve mutsuzluk nedeniyle içerler. Alkoliklerin içkiyi ancak hep birlikte bıraktıkları zaman bu bağımlılıktan kurtulabileceklerine inanan iki alkolik, 1935'te ABD'de Adsız Alkolikler (Alcoholics Anonymous) adıyla bir dernek kurdu. Bu eski alkoliklere göre, içkiyi bırakmanın ne kadar güç ve yeniden içkiye başlamanın ne kadar kolay olduğunu bilen insanların desteği alkol bağımlılığından kurtulmak için çok önemlidir. Bugün birçok ülkede yaygınlaşmış olan bu dernekler alkoliklere bu bağımlılıklarını kabul etmek, sorunu göğüslemek ve yenmek için ne yapmaları gerektiğini öğütleyerek büyük ölçüde yardımcı olur. Gene de içki alışkanlığından ve alkolizmden kurtulmanın ilk adımı kişinin bu isteği duymasıdır.

ALKOLSÜZ İÇECEKLER *bak.* İÇECEK

ALLAH *bak.* TANRI.

ALLENDE (GOSSENS), Salvador (1908-1973). Şilili siyaset adamı ve devlet başkanı Salvador Allende, ülkesinin en büyük liman kenti olan Valparaiso'da doğdu. İlköğrenimini başkent Santiago'da, belediye başkanı olan

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Şili Devlet Başkanı Salvador Allende Gossens (1908-73).

amcasının yanında tamamladıktan sonra lise öğrenimi için doğduğu kente, ailesinin yanına döndü. Yetiştiği demokrat ve özgürlükçü aile ortamı Allende'nin kişiliği üzerinde önemli bir rol oynamıştır.

Lise yıllarında şiir yazmaya ve siyasetle ilgilenmeye başlayan Allende 1926'da doktor olmaya karar vererek Şili Üniversitesi'nin Tıp

Fakültesi'ne girdi. Çok geçmeden, üniversiteler üzerindeki baskıların kaldırılmasını ve üniversitelerde reform yapılmasını isteyen öğrenci hareketinin önderlerinden biri olmuştu. 1932'de tıp öğrenimini tamamladı, bir yıl sonra da Şili Sosyalist Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1937'de milletvekili seçilerek parlamentoya giren Allende ertesi yıl sağlık bakanlığına getirildi. Bu görevi sırasında işçi, ana ve çocuk sağlığına ilişkin birçok yasanın çıkmasını sağladı. 1952, 1958 ve 1964 yıllarında devlet başkanlığına adaylığını koydu ama seçilemedi. 1966-69 arasında Senato başkanlığı yaptıktan sonra 1970 seçimlerinde sosyalist, komünist ve radikal partilerin kurduğu Halk Birliği'nin adayı olarak devlet başkanlığına seçildi.

Onun başkanlığı döneminde birçok sanayi kuruluşu devletleştirildi, köylülere toprak dağıtıldı, ücretler büyük ölçüde artırıldı, halka parasız sağlık hizmeti ve ilaç sağlama kampanyası başlatıldı. 1971'de bakır madenlerinin ulusallaştırılması Şili'deki ABD yatırımcılarının çıkarlarına ters düştüğü için ABD hükümeti Şili'ye verdiği kredileri kesti ve ülkeye ekonomik ambargo koydu. Bu uygulama gereğince ABD'nin dünya pazarlarındaki bakır fiyatlarını düşürmesi Şili'nin devlet gelirlerinde büyük bir düşüşe yol açtı. Bunun yanı sıra Allende'yi desteklemeyen tüccarların piyasadan mal çekerek yarattıkları kıtlık ve karaborsa, ardından kamyon taşımacıları ile esnaf ve tüccarların grevi sonucunda Şili ekonomisi büyük bir bunalıma girdi.

Allende'yi başkanlıktan düşürmeyi amaçlayan bu eylemlere karşın Halk Birliği 1973'te bir kez daha seçimi kazandı, ama ülkedeki karışıklıkların sonu gelmedi. Genelkurmay başkanlığına getirilen General Augusto Pinochet ve ordu komutanları 11 Eylül 1973'te Allende'nin devlet başkanlığından çekilmesini ve teslim olmasını istediler. Bu isteği kabul etmeyen Allende, kendisini teslim almak üzere başkanlık sarayına saldıran askerlerle giriştiği çatışmada öldürüldü.

ALLİGATOR *bak.* TİMSAH.

ALMANAK. Çağdaş bir almanak, günlük işler, coğrafya, tarih, astronomi gibi konularda her türlü yararlı bilgiyi içeren bir kitaptır. Genellikle bu tür almanaklara her yılın başında yayımlandıkları için "yıllık" da denir. Bazı almanaklar belirli bir konuda ayrıntılı bilgi verirler. Örneğin denizciler için hazırlananlar birçok konuda denizcilere yararlı bilgileri içerir. Ayrıca belirli spor dallarını konu alan almanak ve yıllıklar da yayımlanır. Bir yıl sonra olacakları önceden öngördüğünü öne süren bazı almanaklar astrolojiden yararlanır (*bak.* ASTROLOJİ). Bu tür almanakların en eskilerinden biri, ilk sayısı 1700'de Francis Moore tarafından yayımlanan ve 1701 yılına ilişkin tahminleri içeren *Old Moore's Almanac*'dır (Eski Moore Almanağı). Moore, almanağına *Vox stellarum* (Yıldızların Sesi) adını vermişti.

Almanakların Öyküsü

Almanakların çok eskiye dayanan bir tarihi vardır. O çağlarda bugünkünden çok daha önemli olan almanaklar takvimlerden doğmuştur. 2.000 yılı aşkın bir süre önce Mısırlılar ve öteki bazı halklar, elle yazılmış ya da taş tabletlere oyulmuş takvimler kullanırlardı. Bu takvimlerin üzerine gezegenlerin hareketlerini gösteren, böylece dinsel bayramların hangi zamana rastlayacağını belirten işaretler konurdu.

Romalılar da bayramları ve kutsal günleri gösteren benzer takvimler hazırlamışlardır. Eski Danimarkalılar'ın ve Norveçliler'in kullandığı almanaklar, kenarlarında yılın önemli günlerini gösteren çentikler bulunan tahta, tunç ya da kemik bloklardı.

15. yüzyılda matbaanın bulunmasından sonra almanaklar giderek yaygınlaştı. İlk almanak 1457'de Viyana'da basıldı ve bunu kısa bir süre içinde çeşitli ülkelerde yayımlananlar izledi. Bu almanaklarda o yılın takvimi bulunur, dolunay zamanını, yıldızların gökyüzündeki hareketlerini gösteren işaretler yer alırdı. Ayrıca bazıları doğru, bazıları yanlış çeşitli bilgiler verilirdi.

Bazı almanaklarda ise okuma bilmeyenler için resimler bulunurdu. Belirli günlerin yanına o gün ne yapılması gerektiğini gösteren özel işaretler konurdu. Örneğin bir şişe resmi insana ilaç alması, bir makas resmi ise tıraş olması gerektiğini hatırlatırdı.

ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ. Doğu Almanya olarak da bilinen Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Baltık Denizi, batısında ve güneybatısında Almanya Federal Cumhuriyeti, doğusunda Polonya, güneydoğusunda ise Çekoslovakya yer almaktadır. Kuzeyde Elbe ve Oder ırmakları ile irili ufaklı akarsuların ve göllerin akaçladığı geniş ovalar uzanır. Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin yüzölçümü Federal Almanya'nınkinin yaklaşık yarısı kadardır.

ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 108.333 km².
NÜFUS: 16.598.000 (1987).
YÖNETİM BİÇİMİ: Halk Cumhuriyeti.
DOĞAL YAPI: Kuzey Baltık kıyılarındaki ovalar yer yer Thüringen, Erzgerbirge ve Harz dağları gibi engebelerle kesilerek güneye doğru uzanır.
TARIM ÜRÜNLERİ VE HAMMADDELER: Tahıllar, patates, linyit, potas, kayatuzu.
BAŞLICA SANAYİLER: Makine, mühendislik, demiryolu araçları, elektronik aletler, ev eşyası, dokuma, porselen, kimyasal ürünler, optik aletler.
ÖNEMLİ KENTLER: Berlin (Doğu), Leipzig, Dresden, Karl-Marx-Stadt, Magdeburg.

Ovalar, Leipzig'in güneyinde ve Magdeburg'un güneybatısında yerini yaylalara ve "maden dağları" da denen Harz Dağları'na, Thüringen ve Erzgebirge gibi değerli maden yatakları bulunan engebeli topraklara bırakır. Ülkenin en yüksek dorukları Erzgebirge'de 1.214 metre yükseklikteki Fichtelberg ve Harz Dağları'ndaki 1.142 metre yükseklikteki Brocken'dir. Ülkede kışlar uzun ve sert, yazlar oldukça ılıktır. Doğuya doğru gittikçe iklim koşulları çetinleşir.

Kentler, Kırsal Alanlar, Sanayi ve Ulaşım

Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Doğu Berlin önemli bir kara ve demiryolu kavşağıdır. Tarihi bir kent olan Leipzig, basımevleriyle ve Avrupa'nın en ünlü fuarları arasında sayılan yıllık ticaret fuarlarıyla tanınır. Büyük besteci J. S. Bach, Leipzig'de gömülüdür. Dresden ise paha biçilmez sanat koleksiyonları ve operasıyla ünlüdür. Dünyaca beğenilen Dresden porselenleri kentten birkaç kilometre uzaklıktaki Meissen'de yapılır. Dresden'in güneybatısında makine, dokuma ve kimya sanayisiyle tanınan Karl-Marx-Stadt (eski Chemnitz) yer alır (*bak.* BERLİN; DRESDEN; LEIPZIG).

Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde üretim, merkezi bir plana göre yapılır. Devlet küçük çiftçileri, topraklarını birleştirerek ortak üretim yapmaya özendirmektedir. Her çiftliğin en az ne kadar üreteceği ekonomik planda belirlenir. Topraktan elde edilen başlıca ürünler buğday, arpa, patates, şekerpancarı ve hayvan yemi olarak üretilen mısırdır. Tarımın ülke ekonomisinde çok önemli bir payı olmasına karşın, ülkenin işgücünün üçte biri sanayi alanında çalışır.

Alman Demokratik Cumhuriyeti Doğu Avrupa'nın en ileri ve refah düzeyi en yüksek olan ülkesidir. Bunun başlıca nedeni sanayi alanındaki gelişmişliğidir. Çok zengin linyit yataklarına sahiptir ve enerji gereksiniminin yaklaşık üçte ikisini bu yataklardan sağlar. Buna karşılık demir ve çelik üretimi için gerekli olan kok kömürü açısından yoksuldur. Nükleer enerji için gerekli olan uranyum Erzgebirge'den çıkarılır. Ülkede ayrıca bol miktarda potas, kayatuzu ve kereste bulunmaktadır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülke, Ruhr ve Ren bölgesinin Federal Almanya'da kalmasından dolayı kömür ve elektrik sıkıntısı çekmişti. Bu yüzden linyit kaynaklarından yararlanarak elektrik üretmek zorunda kaldı. Enerji santrallarında ise SSCB'den aldığı petrolü kullanmaktadır. Ayrıca nükleer enerji santrallarının yapımı planlanmaktadır. Metalurji, kimya ve mühendislik sanayilerinin geliştirilmesine büyük önem verilmektedir. Gelişmiş bir makine üretim sanayisi olan ülkenin üretiminin başlıca alıcıları SSCB ile öbür Doğu Avrupa ülkeleridir.

Oder Irmağı üstündeki Frankfurt, Brandenburg ve Dresden dolaylarında büyük demir-çelik işletmeleri vardır. Makine üretimi ülkenin sanayi üretiminin üçte birini oluşturur. Optik aletler, fotoğraf makineleri ve dürbünler Jena'da, porselen eşya Meissen'de üretilir.

Alman Demokratik Cumhuriyeti çok işlek bir kara ve demiryolu ağına sahiptir. Elbe, Oder, Saale ırmakları ve çok sayıda kanal yo-

Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Doğu Berlin'deki Alexander Meydanı kentin önemli bir iş merkezidir.

Siegfried Sammer - Bavaria Verlag

luyla Baltık Denizi'ne bağlanan geniş bir ulaşım şebekesi kurulmuştur. Deniz ticareti için Baltık kıyılarından yararlanılır. Ülkenin başlıca limanları Rostock, Wismar ve Stralsund'dur. Devlet havayollarının adı Interflug'dur ve merkez havalimanı Doğu Berlin'deki Schönefeld'dir.

Yönetim Biçimi

Alman Demokratik Cumhuriyeti Nisan 1968'de onaylanan anayasaya göre sosyalist bir ülkedir. Başlıca yönetim organları Parlamento, Devlet Konseyi, Bakanlar Kurulu.

bölgesel ve yerel yönetimler ve yargı kurumlarıdır. Halk Meclisi adı verilen Parlamento'ya 21 yaşını dolduran herkes aday olabilir. Oy verme yaşı 18'dir. Devlet Konseyi içişlerden sorumludur. Bölgesel ve yerel yönetimler kentlerin ve kırsal alanların planlanması, konut sorunu, kamu hizmetleri, yerel taşımacılık, eğitim, sağlık ve spor gibi konularda merkezi hükümete yardımcı olur.

Yaşam Biçimi

3-6 yaş çocukları için okulöncesi eğitim, anaokullarınca sağlanır. Zorunlu eğitim 6-16 yaş arasındadır. Eğitim üç aşamalıdır. İlk iki aşamada öğrencilere her okuldaki olağan dersler öğretilir. Üçüncüsü ise "politeknik" eğitim aşamasıdır. Bu dönemde öğrenciler, haftada dört saat olmak üzere fabrikalarda ve tarlalarda çalışırlar. Çocukların birçoğu için bu çalışma gelecekteki mesleğinin ön hazırlığıdır. Ayrıca üniversiteye hazırlık niteliğinde, sınavla girilen okullar da vardır.

Ülkede spora çok önem verilir ve spor çalışmaları devletçe desteklenir. Spora eğilimli, yetenekli çocuklar özel spor okullarında eğitilir. Gençler bisiklet, atletizm, yüzme, jimnastik gibi bütün olimpiyat sporlarına özendirilir. Demokratik Alman sporcular Olimpiyat Oyunları'nda pek çok şampiyonluk kazanarak üstünlüklerini göstermişlerdir.

Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde halkın geliri dengeli dağılmıştır. Ülkenin refah düzeyi dengeli bir biçimde yükselmektedir. Çok sayıda insan, sendikaların ya da fabrikaların sağladığı tatil olanaklarından yararlanır. İşgü-

cünün yarıdan fazlasını kadınlar oluşturur. Küçük çocukları olan anneler, devletin sağladığı kreşler, anaokulları, oyun evleri türünden kuruluşlara çocuklarını bırakabildikleri için işlerinden ayrılmak zorunda kalmazlar. (*Ayrıca bak.* ALMAN EDEBİYATI; ALMAN SANATI VE MÜZİĞİ; ALMANYA; ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ.)

ALMAN EDEBİYATI, Almanya, Avusturya ve İsviçre'de Almanca yazılmış yapıtları kapsar. Almanca konuşan halkların karmaşık tarihi sanatsal ve düşünsel yaşamlarını, kültürlerini büyük ölçüde etkilemiştir.

Fransa, İngiltere ve İtalya'da güçlü merkezi hükümetlerin kurulması siyasal ve kültürel yaşamın Paris, Londra ve Roma gibi belli kentlerde yoğunlaşmasına yol açmıştı. Oysa Almanca konuşan halklar tarih boyunca siyasal ve coğrafi nedenlerin yanı sıra ortak dillerindeki lehçe farklılıklarından dolayı da birbirlerinden kopuk kaldılar. Bu maddede sözü edilen tarihsel olayların birçoğu ayrı maddelerde yer almıştır. (*Ayrıca bak.* ALMANYA; AVUSTURYA İMPARATORLUĞU; İSVİÇRE; KUTSAL ROMA-GERMEN İMPARATORLUĞU.)

İlk ve Ortaçağ Edebiyatı

En eski Alman edebiyatını kulaktan kulağa aktarılan türküler ve öyküler oluşturur. Bunlar canavarlarla, korkunç devlerle ya da kabilenin düşmanlarıyla yiğitçe savaşan tanrıların

Mansell Collection

Alman edebiyatının ilk örnekleri, Hıristiyan manastırlarındaki keşişler tarafından yazıya geçirildi.

ve kahramanların *Heldenlieder* adı verilen öyküleridir. Yaklaşık İS 800 yılından kalma ilk yazılı öykü, bir baba oğul arasındaki trajik savaşı anlatan *Hildebrandslied*'dir ("Hildebrand'ın Şarkısı").

720-1100 yılları arasındaki Alman edebiyatı "Hildebrand'ın Şarkısı" dışında, Hıristiyan keşişlerinin Kuzeybatı Avrupa'da Hıristiyan inançlarını yaymak amacıyla anlattıkları öykülerden oluşurdu. Bu sırada Kutsal Kitap'ın (Tevrat-İncil) ve kilise metinlerinin önemli bölümleri Latince'den Almanca'ya çevriliyordu.

1050 ile 1200 yılları arasında Alman prenslerinin güçlenmesiyle, Alman kültür merkezleri manastırlardan derebey saraylarına taşındı. Haçlı Seferleri (*bak.* HAÇLI SEFERLERİ) sırasında Güney Avrupa'yı ve Ortadoğu'yu tanıyan Alman şövalyelerinin etkisiyle Eski Yunan ve Roma öyküleri Almanca'ya aktarıldı.

Fransa'da yaygın olan uzun şövalye destanları yeni ve zengin bir konu kaynağı oldu (*bak.* ŞÖVALYELİK). Bu destanların çoğu Kral Arthur'a ilişkindir (*bak.* ARTHUR). 1180 yıllarında benzer öyküler Almanya'da da yaygınlaşmaya başladı.

Bu sırada *Spielmann* adı verilen gezgin şarkıcı ozanlar Hıristiyanlık'tan önceki kahramanlık öykülerini kulaktan kulağa aktarmayı sürdürüyordu. 1200 yılları dolaylarında adı bilinmeyen Avusturyalı bir gezgin ozan, kahraman Siegfried'in öyküsünü "Nibelunglar'ın Şarkısı" adı altında destanlaştırdı. 19. yüzyılda ünlü besteci Richard Wagner aynı adı taşıyan yapıtında bu şarkıdan esinlenmiştir.

Güney Fransa'da *troubadour* adı verilen gezgin şarkıcıların şövalyelerin aşklarını anlatan ezgileri *Minnesinger* (aşk şarkıcısı) denilen Alman ozanlarını da etkiledi.

Avrupa'nın öteki yerlerinde olduğu gibi ilk Alman tiyatro yapıtları mucizeleri, dinsel ve ahlaksal değerleri konu alıyordu. Bunların yanı sıra karnavallarda oynanmak üzere komediler yazılırdı. Johannes Gutenberg'in 1440'larda ilk matbaayı kurmasından sonra edebiyat yapıtları ve tiyatro oyunları çok sayıda insana ulaşabildi.

Hümanizm

1450'lerden başlayarak şövalyelik dönemi tarihe karışırken, "gerçek" dünya ve günlük yaşamın sorunlarını konu alan yeni bir edebiyat türü gelişmeye başladı. Hümanizm olarak bilinen bu akım, Yunan ve Latin klasiklerinden esinleniyordu (*bak.* HÜMANİZM). Başlıca ilgi

Alman edebiyatının en büyük adlarından (soldan sağa) Luther, Lessing, Herder ve Goethe.

alanı ise tarih ve siyasetti. Bu türün en tipik örneğini veren Sebastian Brant *Das Narrenschiff* (1494; "Budalalar Gemisi") adlı yapıtında insanların zayıf yönlerini alaya almıştır. Kitap, dönemin ünlü ressamı Albrecht Dürer tarafından resimlendirilmiştir (*bak.* DÜRER, ALBRECHT).

Dinde Reform

Martin Luther'in İncil ve Tevrat'ı halkın anlayabileceği biçimde Almanca'ya çevirmesi Almanya'da dinsel yaşamı olduğu kadar edebiyatı da etkiledi. Öncelikle, Martin Luther'in kullandığı Meissen lehçesi çağdaş Alman edebiyatının temeli oldu. 16. yüzyılın ikinci yarısında dinsel konuların ağırlığı azaldı; halk edebiyatı, şiir ve tiyatro gelişmeye başladı. Zanaatçı şairlerden yeni bir şiir türü ortaya çıktı. Nürnberg'li bir ayakkabıcı olan Hans Sachs (1494-1576) yazdığı aşk şiirleriyle döneminin en gözde şairlerinden biri oldu.

16. ve 17. yüzyıllarda küçük Alman devletlerini ve onları kuşatan güçlü ulusları karşı karşıya getiren şiddetli dinsel anlaşmazlıklar ve savaşlar 100 yıl sürdü. Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) pek çok yer yakılıp yıkıldı, binlerce insan öldü (*bak.* OTUZ YIL SAVAŞLARI). Hans von Grimmelshausen'in *Simplicissimus* (1669) adlı romanı, bu dönemi çok canlı biçimde anlatır.

Aydınlanma Çağı

18. yüzyıl bilim ve akıl çağı oldu. Aydınlanma denen bu akım Avrupa'da yaşayan tüm halkları etkisi altına aldı. Alman düşünürü Gottfried Leibniz (1646-1716) Aydınlanma'nın en güçlü seslerinden biridir. İlk çağdaş Alman şairi Friedrich Gottlieb Klopstock, *Der Messiah* ("Mesih") adlı uzun bir dinsel destan yazdı. Yazar ve eleştirmen Gotthold Lessing (1729-81) Alman yazarların geleneklerden kopmalarına ve yeni esin kaynaklarına yönelmelerine yardımcı oldu (*bak.* AYDINLANMA ÇAĞI).

Klasik Dönem

1770'lerde edebiyatta Coşkunluk Akımı (*Sturm und Drang*) adıyla bilinen yeni bir yönelim ortaya çıktı. Doğanın gücü ve insanın yaratıcılığı ön plana alınmaya başlandı. Bu akımın öncülerinden olan Johann von Herder (1744-1803), halk edebiyatı örneklerini ve halk türkülerini derledi; halk edebiyatının önemli bir esin kaynağı olabileceğini gösterdi. O güne kadar hiç kimsenin aklına getirmediği bu anlayış, Coşkunluk Akımı yandaşlarınca coşkuyla benimsendi.

Herder'in izleyicisi Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832) *Genç Werther'in Acıları* (*Die Leiden des Jungen Werther*; 1774) adlı yapıtıyla tanındı. Bu kitabında yaşadığı mutsuz bir aşk öyküsünü romanlaştırmıştır. Başyapıtı ise insanın mutluluk ve bağışlanmak uğruna verdiği mücadeleyi konu alan, tiyatro yapıtı *Faust*'tur (*bak.* FAUST). Friedrich Schiller (1759-1805) Alman oyun yazarlarının en ünlüsüdür. Genellikle, yapmak istediği şey ile yapması gereken arasında bocalayan insanı konu alır.

Aydınlanma ve Coşkunluk dönemlerinde ortaya çıkan düşünceler bütünü, 18. yüzyılın ikinci yarısında Klasik Dönem olarak adlandırıldı (*bak.* KLASİKÇİLİK VE YENİKLASİKÇİLİK).

Önde gelen Alman oyun yazarları ve şairleri (soldan sağa) Schiller, Heine, Hauptmann ve Rilke.

Romantik Dönem

Yaklaşık 1797-1830 yıllarını kapsayan bu dönem Alman edebiyatına özgüdür. Aydınlanma Çağı'nın insan aklını yücelten, Klasik Dönem'in uyum ve denge ilkelerine önem veren yazarlarına karşı çıkanlar Romantik olarak adlandırılmıştır. Düşünür Immanuel Kant'tan (*bak.* KANT, IMMANUEL) etkilenen bu dönem yazarları, sanatçının duygu ve düşünceleri ile doğayı ön plana aldılar. Şiir ve romanlarının konularını Almanya'nın ulusal tarihinden alan Romantik yazarlar halk türkülerini ve söylencelerini derlediler. Grimm Kardeşler'in öyküleri türünden masallar ilgi gördü. Aynı dönemde Almanya'da Romantik şairlerin şiirlerini besteleyen büyük müzikçiler yetişti (*bak.* ALMAN SANATI VE MÜZİĞİ; ROMANTİZM).

19. Yüzyılın İkinci Yarısı

19. yüzyılın ortalarında Avrupa'daki devrimci hareketler edebiyatı da etkiledi. Yazarlar gazete makalelerinde, denemelerinde, romanlarında ve şiirlerinde baskıcı yönetimlere karşı çıktılar. Hükümetler bazı yayınları yasakladı; birçok yazar ülkesini terk etmek zorunda kaldı. Heinrich Heine (1797-1856) hem coşkulu aşk şiirleri, hem de güçlü siyasal içerikli şiirler yazıyordu. Genç Almanya Hareketi (*Jungdeutschland*) diye bilinen devrimci yazarlar ve şairler grubunun en yetenekli üyesi idi.

19. yüzyılın ikinci yarısında yazılan romanlar ve oyunlar insanın ve toplumun önemli sorunlarına çözüm bulmaya çalışan yapıtlardı. Roman yazarları belirli ülke ya da yöredeki gerçek toplumsal ilişkileri yansıtmayı amaçlıyorlardı. Örneğin Theodor Fontane kent ve kır yaşamını, Gottfried Keller küçük İsviçre topluluklarının yaşamını işlediler. Conrad Ferdinand Meyer tarihsel romanlar yazan İsviçreli bir yazardı. Adalbert Stifter ve Theodor Storm bölgesel konuları ele alan romanlar yazdılar.

Franz Grillparzer ve Friedrich Hebbel insanların, yaşama koşullarını değiştiremeyeceklerini vurgulayan trajedileriyle ünlendiler. Gerhart Hauptmann oyunlarında, yoksul insanların sömürülmesi ya da evlilik anlaşmazlıkları gibi toplumsal ve psikolojik sorunlara yer verdi. Yaşamın hiç de hoş olmayan gerçeklerini sergilediği için önde gelen Doğalcı Alman yazarlarından sayılır (*bak.* DOĞALCILIK).

Karamsar bir düşünür olan Arthur Schopenhauer (1788-1860), insanın iradesiyle zayıflıklarını yenebileceğine ve "üstün insan" olabileceğine inanan Friedrich Nietzsche'yi (1844-1900) etkilemiştir. Siyasal düşünür Karl Marx'ın (1818-83) yazıları, özellikle de başyapıtı *Kapital* (*Das Kapital*; 1867) ve psikolojinin öncüsü Avusturya asıllı Sigmund Freud'un (1856-1939) getirdiği yenilikler, yalnızca edebiyat alanını değil 20. yüzyıl insanının düşünce ve kültürünü her alanda köklü bir biçimde etkilemiştir.

20. Yüzyıl

Sanat alanındaki akımlara benzeyen edebiyat akımları İzlenimcilik (İmpresyonizm) ve Sembolizm'dir (Simgecilik). İzlenimcilik Akımı'na bağlı yazarlar, insanın dünyaya baktığı zaman edindiği izlenimlere önem verirler. Sembolist yazarlar ise bir şeyin simgesi olan söz-

(Soldan sağa) romancı Thomas Mann, öykü yazarı Franz Kafka ve oyun yazarları Franz Werfel ile Bertolt Brecht.

cüklerin gerçeği en iyi bir biçimde yansıtacağına inanırlar. Avusturyalı şair Hugo von Hofmannsthal (1874-1929) ve gene bir Avusturyalı romancı ve oyun yazarı olan Arthur Schnitzler (1862-1931) İzlenimci yazarlardı. Schnitzler'in insan kişiliğini ayrıntılı bir biçimde işlemesinde ve insan ilişkilerini ele alış biçiminde, Sigmund Freud'un yapıtlarının büyük etkisi olmuştur. Stefan George (1868-1933) ve Rainer Maria Rilke (1875-1926) ise duyguları ve düşünceleri doğrudan konu edinmek yerine bunları simgelerle anlattılar. Thomas Mann da *Das Zauberberg* (1924; "Sihirli Dağ") romanını simgeler kullanarak yazdı. Hermann Hesse'nin romanları *Demian* (1919) ve *Step Kurdu* (*Der Steppenwolf*; 1927) ise Alman Romantizmi'nin ve Hint Gizemciliği' nin izlerini taşır. Öykü ve roman yazarı Franz Kafka (1883-1924) insanın yalnızlığını ve suçluluk duygusunu işledi. Kafka'nın yapıtlarının çoğu Dışavurumculuk Akımı'nın (Ekspresyonizm) izlerini taşır. Sonraları tiyatrodaki köktenci denemeleri ile geniş yankı uyandıran ve pek çok yazarı etkileyen Bertolt Brecht'in (1898-1956) ilk yapıtları da Dışavurumcu niteliktedir.

Arnold Zweig (1887-1968) ve Erich Maria Remarque'ın (1898- 1970) romanlarının başlıca konusu I. Dünya Savaşı'dır. *Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* (*Im Westen nichts Neues*; 1929), Erich Maria Remarque'ın dünya klasikleri arasına giren, savaşın dehşetini ve acılarını dile getiren en ünlü romanıdır.

Nazi dönemi ve II. Dünya Savaşı yılları Avrupa'nın Almanca konuşulan yörelerindeki sanatçı ve yazarlara güç günler yaşattı. Hitler'in değerli edebiyat yapıtlarını "yozlaşmış" bularak yaktırması edebiyat yaşamında büyük bir durgunluğa yol açtı. Hitler döneminin acımasızlığı daha sonra edebiyat yapıtlarının önemli konuları arasına girdi.

1960'larda Rolf Hochhuth'un ve Peter Weiss'in Nazi dönemini ve Almanlar'ın II. Dünya Savaşı'nı başlatma suçluluğunu sergileyen oyunları büyük ilgi gördü. İkisi de İsviçreli olan Max Frisch ve Friedrich Dürrenmatt yeni tiyatro biçimleri denediler. Oyunlarında çağdaş yaşamın boşluğunu ve anlamsızlığını eleştirdiler. Romancı Günther Grass (doğumu 1927) ve Heinrich Böll (1917-85) savaş sırasındaki ve savaş sonrasındaki Alman halkının yaşamından kesitler verdiler. Böll 1972 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı.

ALMAN SANATI VE MÜZİĞİ dendiğinde genellikle yalnız Almanlar'ın değil Avusturyalılar, İsviçreliler gibi Almanca konuşan bütün Avrupa halklarının sanat ve müzik etkinlikleri anlaşılır. Bu halkların olaylarla dolu siyasal tarihleri kültürlerinde de derin izler bırakmıştır.

Alman Sanatı

"Alman" olarak nitelenebilecek ilk sanatsal etkinlikleri Frank Kralı ve Karolenj İmparatorluğu'nun kurucusu Şarlman (742-814) başlattı (*bak.* ŞARLMAN). Okuma yazma bilmeyen Şarlman (Büyük Karl) bilgili insanlara çok düşkündü. Başkent Aachen'a Avrupa'nın her yanından ve Ortadoğu'dan sanatçıları ve bilim adamlarını çağırarak ilk Hıristiyanlık döneminin kültürünü örnek alan yapıtlar yarat-

malarını istedi. Bugün Karolenj Dönemi olarak anılan bu dönemin sanatçıları, eski yapıları ve elyazmalarını taklit ettiler; özellikle de fildişi oymacılığını geliştirdiler. Ayrıca gelecek yüzyılların sanatçılarını etkileyecek özgünlükte yapıtlar verdiler.

Alman Kralı I. Otto'nun 962'de Kutsal Roma-Germen imparatoru olmasından 11.

The Art Institute of Chicago, The Clarence Buckingham Collection

Hans Holbein'in (1497-1543) *Ölüm Dansı* dizisinden "Kardinal". Tahta kalıpla basılmıştır.

yüzyılın başına kadar süren dönemin Alman sanatı üstündeki etkisi çok uzun sürdü. Sanatçının duygularını dışa vurmasının ya da yapıtlarında yansıtmasının (*bak.* DIŞAVURUMCULUK) önem kazandığı Otto döneminde, katedrallerin mimarisinde, bezenmesinde ve elyazmalarının süslenmesinde gelişmeler oldu.

"Roma türünde" anlamına gelen Romanesk sanat 1050 ile 1200 yılları arasında tüm Avrupa'da, en çok da katedral yapımında yaygınlık kazandı. Romanesk mimarinin özelliği, insanların Tanrı'nın evinde duyması gerektiğine inanılan korku ve saygıyı uyandıracak büyük ölçekli, ezici bir mekâna sahip olmasıydı.

Romanesk'i izleyen Gotik sanat, 12.-16. yüzyıllar arasında Avrupa'yı etkisi altına aldı. En çok kilise mimarisinde kendini gösteren Gotik sanat türünün sipsivri, süslü kilise kuleleri kadar oymalı ahşap mihrapları ve vitrayları da dikkat çekicidir. Heykeller, özellikle de sütun olarak kullanılan insan heykelleri Gotik sanatın başlıca özelliklerindendir. 1230-40 yıllarından kalma *Bamberg'li Binici* günümüze ulaşan en eski heykellerden biridir. At üstündeki bir insanı canlandıran bu dev heykel Almanlar'ın Gotik sanata yaklaşımlarını gösterir.

Rönesans Almanya'ya 1500'lerde ulaştıysa da büyük bir sanatsal dönüşüme yol açmadı. Gotik sanat etkisini sürdürdü. Ama bazı sanatçılar her iki türün karışımından ilginç yapıtlar ortaya çıkardılar. Johannes Gutenberg'in 1440'ta matbaayı bulmasından sonra tahta kalıplarla basılarak çoğaltılabilen sanat ürünleri kitaplarda yer almaya başladı ve böylece halka ulaşması kolaylaştı.

1500-1650 yılları üstün yetenekli ressamların ortaya çıkmasına tanık oldu. Bunlar arasında portre ressamı (Genç) Hans Holbein'ı

The Art Institute of Chicago. The Clarence Buckingham Collection

Albrecht Dürer'den bir oymabaskı başyapıtı olan *Melankoli.*

(1497-1543), çağdaş peyzajın (manzara resmi) babası Albrecht Altdorfer'i (1480-1538), (Yaşlı) Lucas Cranach'ı (1472-1553) ve peyzaj

sanatına yoğun duyarlık katan Albrecht Dürer'i (1471-1528) sayabiliriz. Dürer çeşitli alanlarda yarattığı yapıtlarıyla gerçek bir Rönesans sanatçısıydı. İtalya'da doğan Rönesans düşüncesinin Almanca konuşulan kuzeyi etkilemesi onun sayesinde olmuştur.

17. yüzyılda İtalya'dan esinlenilen Barok ve Rokoko sanatı son derece süslü ve özellikle fresklerde (duvar resimleri) parlak renklerin kullanıldığı, yapıların içinde ise özgün mekân değişikliklerinin denendiği bir sanat akımı oldu.

18. yüzyılın sonuna doğru Avrupa'da Yeniklasikçilik ve Romantizm akımları öne çıktı. Sadelik ve doğallıktan yana olan bu akımlar, görkemli Barok ve Rokoko sanatına bir tepki niteliğindeydi (*bak.* KLASİKÇİLİK VE YENİKLASİKÇİLİK; ROMANTİZM). Bu dönemin önde gelen sanatçıları arasında Anton Raphael Mengs'i, Henry Fuseli'yi, Caspar David Friederich'i ve Philipp Otto Runge'yi sayabiliriz.

20. yüzyılda Almanlar'ın, sanatı duyguların dışavurumu olarak algılama eğilimi, bir grup genç Dışavurumcu sanatçıyla yeniden canlandı. Bu sanatçılar yapıtlarında duyguları canlı çizgilerle, renklerle ve simgelerle yansıttılar. Bu sanatçıların çalışmalarını önce I. Dünya Savaşı kesintiye uğrattı. Daha sonra II. Dünya Savaşı sırasında Adolf Hitler'in "yoz" olmakla suçlayarak yapıtlarını yasakladığı bu yetenekli sanatçıların başlıcaları Ernst Kirchner, Emil Nolde, Avusturyalı Oskar Kokoschka, Gerçeküstücü (Sürrealist) Max Ernst, Paul Klee, Max Beckmann ve Rus kökenli Wassily Kandinsky idi (*bak.* GERÇEKÜSTÜCÜLÜK).

Walter Gropius'un yukarıda adı geçen sanatçılardan bazılarıyla birlikte kurduğu *Bauhaus* adlı okul, mimarlığın çeşitli sanat dallarıyla bir arada, yaratıcı bir uyum içinde uygulanması ilkesine yönelik eğitim programıyla daha sonra çağdaş sanat üzerinde dünya çapında etkisi olan bir akım haline dönüştü. Bu okul ve akım da 1933'te Naziler tarafından yasaklandı; ama daha sonra Gropius tarafından ABD'de yeniden kuruldu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yeni Gerçekçilik (Neue Sachlichkeit) olarak nitelenen bir sanat akımı doğdu. Bu akımın kurucularından Otto Dix ve George Grosz resimlerinde savaşın acımasızlığını ve yoksulluğun insanlar üstündeki etkilerini çarpıcı bir gerçekçilikle işledikleri için Nazi Almanyası'nda yapıtları yasaklandı.

Alman Müziği

Orta Avrupa'nın Almanca konuşan uluslarının müziğe tartışılmaz katkısı, başkaca çok az ulus tarafından gerçekleştirilmiştir. Avusturya ve Almanya öbür uluslardan daha çok besteci yetiştirmiş ve müzik alanında önemli gelişmeler sağlamıştır.

Alman müziğinin doğuşu 12. yüzyıla rastlar. O yıllarda gezgin şarkıcılar yazdıkları lirik şiirleri besteler, hem çalar hem söylerlerdi. Bunlardan en ünlüsü Walther von der Vogelweide'dır (*bak.* ALMAN EDEBİYATI). Alman müziğinin başlangıcının bir başka kaynağı ise 10.-13. yüzyıllar arasında Batı Avrupa'da yergiler, şiirler ve şarkılar söyleyerek dolaşan gezgin öğrencilerdi. 19. yüzyılda Bavyera'daki Benediktbeuern Manastırı'nda bulunan 13. yüzyıla ait bir elyazmasındaki dizeler ünlü *Carmina Burana*'yı gün ışığına çıkarttı. Orta-

Mansell Collection

Ortaçağ Alman gezgin şarkıcıları yazdıkları şiirleri besteler, hem çalar, hem de söylerlerdi.

18. yüzyılın Alman orta sınıfı müziğe çok düşkündü. Bu baskı 1770 yılından kalmadır.

Mary Evans Picture Library

çağda şiirlerin çoğu ve onlara eşlik eden müzik içkiye, eğlenceye ve aşka övgüydü.

13. yüzyılın sonuna doğru müzik artık Alman kültürünün önemli bir öğesi olmuştu. Gelişmekte olan Alman kentlerinin önde gelen kişileri müzikçiler için, üyelik, çalışma koşulları, bestelerin nasıl yapılacağı gibi konuların katı kurallarla belirlendiği lonca örgütleri kurdular. Lonca üyeleri usta şarkıcı olarak tanımlanıyordu ve içlerinde en ünlüsü Nürnberg'li Hans Sachs idi.

15. yüzyılda bugünkü Fransa'da kurulan Burgonya Krallığı'nda çoksesli müzik gelişmeye başladı. Çalışma yaşamının büyük bir bölümünü İtalya'da geçiren Flaman doğumlu Heinrich Isaac (1450-1517), bu tür müzik yapanlar arasındaki ilk önemli ulusal müzikçidir. Heinrich Isaac'ın bir Alman halk şarkısından dört bölümlük yeni bir düzenlemeyle bestelediği *Innsbruck, Senden Ayrılmalıyım* adlı parçası uluslararası üne kavuşan ilk Alman müziği oldu.

16. yüzyılda Alman müziği Reform hareketinden büyük ölçüde etkilendi (*bak.* REFORM). Martin Luther (1483-1546) tanınmış Alman halk müziği ezgilerini yazdığı ilahilere uyarladı. 1539-56 yılları arasında Nürnberg'de, içinde zamanın en sevilen bestecilerinden Heinrich Isaac ve öğrencisi Ludwig Semfl'den (1490-1543) de parçalar bulunan bir şarkı kitabı yayımlandı. Venedik'te öğrenim gören Hans Leo Hassler (1564-1612) kilise müziği ve çoğunlukla çalgısız olarak çeşitli perdelerden söylenen şarkılar (madrigal) besteledi. 17. yüzyılın en önemli Alman bestecisi olan Heinrich Schütz (1585-1672) de Venedik'te öğrenim gördü. Çok sayıda dinsel koro müziği besteleyen Schütz, günümüze ulaşamayan ilk Alman operası *Dafne*'nin (1627) de bestecisidir.

17. yüzyılda, kimi kilise orgcularının besteleri oldukça karmaşık ve zor parçalardan oluşuyordu. Kuzey Almanya'da Danimarkalı Dietrich Buxtehude (1637-1707) ve Johann Pachelbel'in (1653-1706) yetiştirdikleri orgcular, dönemin en büyük bestecisi Johann Sebastian Bach'ı (1685-1750) büyük ölçüde etkilemiştir. Org ve klavsen çalmakta usta olan Bach aynı zamanda keman da çalardı ve çalgılar için bestelenmiş (enstrümantal) parçaları kendisinden öncekilerden çok daha iyi kavramıştı. Doğduğu yer olan Saksonya'dan hemen hiç ayrılmamış olmasına karşın Fransız ve İtalyan müziğini iyi tanırdı. Enstrümantal parçalarının yanı sıra orkestra ve koro için olağanüstü bir ustalıkla bestelenmiş çok sayıda yapıtı vardır. Bach'ın dehası, var olan müzik biçimlerini, özellikle de kısa bir tema-

nın aralıklarla yinelenişi olan *füg*'ü yetkinleştirmiş olmasında yatar (*bak.* BACH AİLESİ).

Bach'ın çağdaşı olan, enstrümantal ve orkestra müziği bestecisi Georg Friedrich Händel (1685-1759) de çok yetenekliydi. Bach'ın aksine çok seyahat etti. İtalya gezisinden sonra 1726'da İngiliz yurttaşı oldu ve Londra'ya yerleşti. İtalyan operaları, İncil'den alınmış konuları içeren koro ve orkestra için yazılmış uzun oratoryolar besteledi (*bak.* HÄNDEL, GEORG FRIEDRICH).

Bach ve Händel'den sonraki en önemli gelişme senfoninin doğuşudur. Johann Wenzel Anton Stamitz'in (1717-57) Mannheim Sarayı'nda kurduğu orkestranın, senfoninin yaratılışında ve biçimlenişinde büyük payı olmuştur. J. S. Bach'ın oğlu Carl Philipp Emanuel Bach'ın (1714-88) ise çağdaş sonatın gelişmesine katkısı büyüktür. Çalışmalarını Paris ve Viyana'da sürdüren Christoph Willibald Gluck (1714-87) ise ilk önemli Alman opera bestecisidir.

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında Viyana Avrupa'nın başlıca müzik merkezi durumuna geldi. Joseph Haydn (1732-1809), Wolfgang Amadeus Mozart (1756-91) ve Ludwig van Beethoven (1770-1827) gibi büyük besteciler Viyana'da sonat, senfoni, yaylı çalgılar dörtlüsü gibi müzik türlerine en yetkin "klasik" biçimleri kazandırdılar.

19. yüzyılın başında müzik dünyasında piyano en sevilen çalgıydı. Franz Schubert (1797-1828) ve Robert Schumann (1810-56) romantik şiirleri Alman şarkıları (*Lied*) biçiminde müziğe uyarladılar. Her iki besteci de yalnız piyano için güçlü ve güzel yapıtlar verdiler; unutulmaz orkestra parçaları ve senfoniler bestelediler. Schubert ayrıca yaylı çalgılar dörtlüsünü geliştirdi ve çok güzel koro parçaları besteledi. Johannes Brahms (1833-97) şarkılar, oda müziği, koro parçaları, konçerto ve senfonileriyle ün kazandı. Felix Mendelssohn (1809-47) çok yetenekli bir oda ve orkestra müziği bestecisi olduğu kadar değerli bir orkestra şefiydi. Unutulmakta olan J. S. Bach'ın yapıtlarına yeniden ilgi duyulmasını sağlamak için çok çaba gösterdi.

Alman opera bestecilerinden *Der Freischütz*'ün (Nişancı) yazarı Karl Maria von Weber (1786-1826), ölümünden çok kısa bir süre önce 1826'da *Oberon*'u sahneye koydu. Gene de 19. yüzyıl Alman opera sanatının gerçek devi Richard Wagner'dir (1813-83). "Müzikli tiyatro" anlayışından hareket eden Wagner'in yapıtlarında sözcükler ve ezgiler büyük bir uyum içinde kaynaşır. Bayreuth'da, operalarının gösterimi için özel olarak yapılan tiyatro binasında günümüzde de Wagner operaları sahnelenmektedir.

19. yüzyıl Viyana'sında daha hafif müzik türleri olan operetler ve valsler de çok yaygındı. Bu tür müziğin önde gelen yaratıcıları Strauss ailesiydi. Baba Johann Strauss (1804-49) "Valsin Babası", oğullarından Johann Strauss (1825-99) ise "Vals Kralı" olarak bilinir. Oğul Strauss, aralarında dünyaca ünlü *Mavi Tuna*'nın (1867) da bulunduğu 150'den fazla valsin yaratıcısıdır. Ayrıca polkalar, dans müzikleri ve Viyana operet klasiklerinden sayılan *Yarasa*'yı (1874) bestelemiştir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Alman müziğinde büyük değişimler göze çarpar. Wagner müzikal oyunlarında yeni armoniler denedi. Viyana'da Arnold Schönberg (1874-1951), öğrencileri Alban Berg (1885-1935) ve Anton von Webern (1883-1945) ile birlikte 12 ton dizisi ya da tekniği olarak adlandırılan yepyeni bir müzik türü geliştirdi. Bu müzikle, o güne kadar kullanılan armoni kurallarına karşı çıkılıyordu. 12 ton müziği 20. yüzyılın elektronik müziğini ve cazı etkilemiştir. Gustav Mahler (1860-1911) ve Richard Strauss (1864-1949) da Wagner'in yolundan gittiler. Mahler senfoniler, Strauss ise çoğunlukla operalar besteledi. Her iki bestecinin yapıtları da çok büyük ilgi gördü. Romantik içerikli olan müzikleri genellikle büyük orkestralar eşliğinde çalınır.

I. ve II. Dünya savaşları arasındaki en önemli akımlardan biri *işlevsel müzik* (Gebrauchsmusik) olarak bilinen türdür. Sonradan çok çeşitli türlerde besteler yapmış olan Paul Hindemith (1895-1963), başlangıçta işlevsel türde besteler yaptı. Bu türün en ünlü sanatçısı Kurt Weill'dir (1900-50). Weill, Bertolt Brecht'in *Üç Kuruşluk Opera* (*Die Dreigroschenoper*; 1928) gibi yapıtlarının müziğini yapmıştır.

Alman müziğinin 20. yüzyıldaki gelişimi

Adolf Hitler'in Nazi yönetimi sırasında bir süre engellendi. Ama II. Dünya Savaşı'ndan bu yana müzik sanatı gerek Federal Almanya'da, gerek Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde çok önemli gelişmeler gösterdi. Leipzig Gewandhaus Orkestrası, Berlin Filarmoni Orkestrası ve Viyana Devlet Operası dünya çapında ünlü kuruluşlardır. Uluslararası konser ve opera sahnelerinde azımsanmayacak sayıda Alman ve Avusturyalı sanatçı yer almaktadır. Schönberg ve öğrencilerinin açtığı yolu izleyen Karlheinz Stockhausen (doğumu 1928) ve Hans Werner Henze (doğumu 1926) çağdaş müziğe yenilikler getiren en tanınmış sanatçılardır. Viyana Çocuk Korosu da dünyanın en iyi çocuk korolarından biridir.

ALMANYA. Almanlar tarih sahnesine ilk kez İÖ 58 dolaylarında, Ren Irmağı'nı aşarak Fransa'ya giren ve Romalı komutan Jül Sezar tarafından yenilgiye uğratılan kabileler olarak çıktılar. Daha sonra Roma İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine Kuzey Avrupa'daki Alman kabilelerinin saldırıları yeniden arttı. Bazı Alman kabileleri İtalya'ya ve İspanya'ya kadar ulaştı. Angıllar ve Saksonlar (*bak.* ANGLOSAKSONLAR) İngiltere'yi ele geçirdiler. Franklar ise Fransa'ya yerleşerek Fransız ulusunun çekirdeğini oluşturdular. Bu sırada Avrupa'da, Almanya olarak bilinen ülkenin kuzeyine Saksonlar ve Frizyalılar, batısına Franklar, ortasına Thüringenliler, güneyine ise Almanlar ve Bavyeralılar yerleşmişti. 8. yüzyılda bu kabileler Hıristiyan oldular.

Dinsel Reform Hareketi

Britanya Adaları dışında bütün batı Hıristiyan toplumlarının yöneticisi olan Frank Kralı Şarlman'a (742-814) 800'de Papa III. Leo Kutsal Roma İmparatoru olarak taç giydirdi. Bu tarihten sonra imparatorluğun adı Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu oldu. Şarlman zamanında doğuya doğru genişleyen imparatorluk onun ölümünden sonra oğulları arasında bölüşüldü. Fransa ile Almanya'nın ayrılması da o döneme rastlar. İmparatorluk özünde Alman'dı ve imparator, *elektör* (seçmen) sıfatını taşıyan önde gelen Alman prenslerince seçiliyordu. Ama imparatorların hiçbiri güçlü bir merkezi yönetim kuramadı (*bak.* KUTSAL ROMA-GERMEN İMPARATORLUĞU). Güçlerini iç savaşlarda ve İtalya'ya karşı düzenledikleri seferlerde büyük ölçüde yitirdiler. Bu

BBC Hulton Picture Library

Prusya Kralı Büyük Friedrich (1712-86)

sırada Hıristiyan toplumların dinsel önderi papa ile imparatorlar arasında zaman zaman ciddi gerginlikler oldu.

Güçlü ve akıllı bir önder olan Friedrich Barbarossa (1123-1190) döneminde Almanya bir süre dirliğe kavuştu. Torunu II. Friedrich (1194-1250) çok bilgili ve kültürlüydü. Onun döneminde ozanlar, ressamlar ve bilim adamları sarayda büyük saygı gördü. 1273'te Habsburglar'dan Rudolf tahta geçti ve 1805'te imparatorluk çökünceye kadar Habsburg hanedanı ülkeyi yönetti.

Bu dönemde Frankfurt, Mainz ve Köln gibi kentler büyük ticaret merkezleri haline gelerek imparatorluk içinde oldukça geniş bir özerkliğe ve ayrıcalığa sahip oldular. Kuzeyde ise Hamburg, Bremen ve Lübeck liman kentleri çok gelişti. Daha sonra özerk cumhuriyetler olan bu kentler bir araya gelerek bir ticaret ortaklığı olan Hansa Birliği'ni kurdular

(*bak.* HANSA BİRLİĞİ). Gene bu dönemde Alman mimarlar ve yapı ustaları Köln, Strasbourg ve daha birçok yerde Avrupa'nın en güzel katedrallerini yaptılar.

15. yüzyıla gelindiğinde dünyada Hıristiyan dinini benimsemiş bütün insanlar üstünde Roma Katolik Kilisesi'nin önderi papanın ve ona bağlı kiliselerin büyük bir gücü vardı. Ne var ki, Roma Kilisesi'nin lükse ve dünya nimetlerine düşkünlüğünün artması İngiltere'de olduğu gibi Almanya'da da giderek büyüyen bir hoşnutsuzluk yaratmaktaydı. Prag'da, Hıristiyanlık dininde reform yapılması gerektiğini öğütleyen Johannes Huss'u Almanya'da da kitleler destekledi. 1415'te Johannes Huss kiliseye karşı çıktığı için kazığa bağlanarak yakıldı. Bu olay üzerine Almanya'da dinde reform isteyenler ile istemeyenler arasında iç savaş çıktı. Hıristiyanlık dininde ve onun kurumları olan kiliselerde yeni bir düzen arayışı anlamına gelen Reform hareketi, bilgin bir papaz olan Martin Luther'in de Katolik Kilisesi'ne karşı olduğunu açıklamasıyla Almanya'da güç kazandı. Luther, Katolik Kilisesi'nin insanların günahlarını bağışlamak için aldığı paralara ve bağışlanma belgelerinin para karşılığı satılmasına karşı çıktı. 1517'de Wittenberg Kilisesi'nin kapısına bir protesto bildirisi astı. Bunun üzerine papa, Luther'in artık Katolik Kilisesi'nin bir üyesi olmadığını (aforoz ettiğini) açıkladı.

Luther'in düşünceleri daha sonra Protestan mezhebinin doğmasında etkili oldu. Gene bu olay Katolikler ile Protestanlar arasında yıllar yılı sürecek mücadelenin başlangıcı oldu (*bak.* LUTHER, MARTIN; REFORM).

Yaklaşık 100 yıl sonra bu mücadele, nedenleri artık yalnızca dinsel olmayan Otuz Yıl Savaşları'nda (1618-48) sürdürüldü (*bak.* OTUZ YIL SAVAŞLARI). Bu savaşta Alman prensleri bazen imparatora karşı, bazen onun yanında yer alarak, daha fazla toprak ve bağımsızlık için birbirleriyle kıyasıya dövüştüler. İsveçliler ülkeyi yağmaladılar. Fransızlar ise Alsace bölgesini topraklarına kattılar. Almanya bu savaşların sonunda büyük bir yıkıma uğradı.

Prusya'nın Yükselişi

1648'de Vestfalya Barış Antlaşması'ndan sonra Katolik Avusturya ile Protestan Prusya arasında yaklaşık 200 yıl boyunca Almanya'ya egemen olma mücadelesi başladı.

Prusya, 1701'de krallık ilan edilinceye kadar Hohenzollern hanedanının yönetimi altında doğuya ve batıya doğru yayılmıştı. Büyük Friedrich döneminde (1740-86) Prusya Krallığı, Avusturya'dan sonra en güçlü Alman devleti oldu. Friedrich büyük bir beceriyle kumanda ettiği güçlü ordusuyla Silezya'yı ve Polonya'nın büyük bir bölümünü topraklarına kattı. 1789'da Fransız Devrimi başladığı sırada Almanya 360 devlete bölünmüş durumdaydı. Napolyon Prusya'yı Jena'da büyük bir yenilgiye uğrattı ve Almanya'yı işgal etti. 1805 Petersburg Antlaşması'yla Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu son buldu. Ama Prusyalılar kısa zamanda toparlanmayı başardılar. Mareşal Gebhard von Blücher yönetimindeki Prusya ordusu ile Wellington yönetimindeki İngiliz ordusu Napolyon'u 1815'te Waterloo'da yenilgiye uğrattılar.

1789 Fransız Devrimi Alman halkını çok etkilemişti. Onlar da Fransızlar gibi daha fazla özgürlük istiyorlardı. Halkın ülke yönetiminde söz sahibi olması için güçlü bir hareket vardı. Buna karşılık kral ve soylular ayrıcalıklarını korumak için direniyorlardı. 1848'de Berlin'de başlayan büyük halk gösterileri öbür kentlere de yayıldı. 1848'de Frankfurt'ta, anayasa hazırlamak için bir meclis toplandı. Ne var ki Prusya kralı anayasayı destekleyen halk hareketlerini kanlı bir biçimde ezdi; meclisi de kapattı.

1861-88 arasındaki I. Wilhelm döneminde Almanya'da birliği sağlayan Prusya Başbakanı Otto von Bismarck oldu. Sert karakterli ve sıkı disiplinli bir yönetici olması yüzünden ona "Demir Başbakan" denirdi (*bak.* BISMARCK, OTTO VON).

1866'da Avusturya Sadova'da yenilgiye uğratıldı ve Prusya önderliğinde Kuzey Almanya Birliği gerçekleşti. 1870'teki Fransa-Prusya Savaşı'nda ise Fransızlar birleşik Alman ordusu karşısında yenildiler. 1871'de Versailles'da Almanya'nın imparatorluk olduğu ilan edildi ve I. Wilhelm ilk Alman imparatoru olarak taç giydi. Berlin'i başkent yaptı. 1648'den beri Fransa'nın olan Alsace bölgesini Almanya topraklarına kattı.

Bu dönemde Almanya'nın ticareti ve sanayisi hızla gelişti. II. Wilhelm Almanya'nın denizaşırı ülkelerde de gücünü kanıtlamasını istiyordu. (II. Wilhelm Almanca'da imparator anlamına gelen "Kayzer" sıfatıyla anılır.) Avrupa'nın en üstün ordusuna sahip olmanın yanı sıra, İngiliz donanmasıyla yarışacak güçte bir donanma oluşturdu. Bu dönemde Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasal, ekonomik ve askeri ilişkiler hızla gelişti. Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer aldı.

I. Dünya Savaşı 1914'te, Almanya'nın Belçika ve Fransa'ya saldırması üzerine başladı. İngiltere saldırıya uğrayan ülkelerin yardımına koştu. Her iki tarafta da büyük kayıplara yol açan savaş dört yıl sürdü ve Almanya'nın yenilgisiyle sonuçlandı (*bak.* BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI). Hollanda'ya kaçan Kayzer, 1941'de ölünceye kadar orada kaldı. 1918'de Weimar Cumhuriyeti adı altında yeni bir Almanya doğdu.

1919'da imzalanan Versailles Antlaşması'na göre Almanya denizaşırı sömürgelerinin hepsini yitirdi. Polonya'dan almış olduğu toprakları Polonya'ya, Alsace'ı Fransa'ya, Kuzey Schleswig'i de Danimarka'ya vermek zorunda kaldı. Alman ordusu 100 bin askerle sınırlandırıldı. Almanya'nın Ren Irmağı'nın batısında kalan kesimi Müttefikler tarafından işgal edildi. Almanya, savaşı başlatmış olmaktan dolayı, ağır savaş zararlarını ödemek zorunda bırakıldı.

Fransa 1923'te borcunu ödemediği gerekçesiyle Almanya'nın Ruhr bölgesini topraklarına kattı. Bu olay zaten savaştan zararla çıkmış olan Alman ekonomisinin daha da kötüleşmesine yol açtı. Alman parası değerini yitirdi; ülke yoksulluk ve kargaşaya sürüklendi. Bunun üzerine ABD ve İngiltere Almanya'ya büyük miktarlarda borç para verdiler. Ekonomide bir süre işler yoluna girmiş gibi göründü. Ama cumhuriyet güçlü değildi. Bu sırada ülkedeki ekonomik bunalım, farklı çözümler öneren siyasal partiler arasında gerginliğin artmasına yol açıyordu. 1921'de Nasyonal Sosyalist adlı siyasi bir hareketi başlatan Hitler, 1923'te Münih'te hükümet darbesi girişiminde bulundu. Ama ordunun işe karışması sonucu yenilgiye uğradı ve 13 ay hapse mahkûm oldu. Hapisten çıktıktan sonra partisi güçlenmeye başladı. Nazi olarak adlandırılan Nasyonal Sosyalistler'in (*bak.* HITLER, ADOLF; NAZİZM) silahlı çeteleri sokaklarda kendilerinden olmayanlara karşı kıyasıya saldırıya geçtiler.

Bu sırada 1925'te cumhurbaşkanı seçilen Mareşal Paul von Hindenburg, ordunun güçlendirilmesine önem vermeye başladı. 1929'da dünyanın neredeyse tümünü etkisi altına alan işsizlik ve ekonomik bunalıma, zaten zayıf durumda olan Almanya da karşı duramadı. Halk içinde bulunduğu zor durumdan bir an önce kurtulmak istiyordu. Milyonlarca işsizin işe, esnafın yardıma gereksinimi vardı. Gençler kendilerine geçim olanağı tanıyacak bir gelecek düşlüyorlardı. Hitler girdiği seçim kampanyalarını aşırı milliyetçilik, ırkçılık, saldırganlık ve savaş üzerine oturttu. Almanya'yı yeniden güçlendirmeyi, Versailles Antlaşması'nı yırtıp atmayı, Yahudiler'i ezmeyi, komünistleri yok etmeyi, her Alman'a iş ve ekmek sağlamayı vaat ediyordu. Durumundan memnun olmayan milyonlarca insan Naziler'i umut olarak gördü. Hitler bir yandan görkemli propaganda gösterileriyle halkı etkilemeye, öte yandan siyasi karşıtlarını sindirmeye çalışıyordu. Naziler'in oluşturduğu baskın birlikleri (SA) ve muhafız müfrezeleri (SS) sendikaları, demokratik örgütleri basıyor, öbür parti üyelerine karşı kanlı terör hareketleri düzenliyordu. Bu koşullar altında yapılan seçimlerde Naziler 1928'de 810 bin oy alırken 1930'da oylarını 6.409.600'e çıkardılar. Seçim sonuçları Almanya'nın büyük sanayicilerinin de Naziler'i desteklemesini sağladı. 1932 Temmuz'unda yapılan genel seçimlerde Hitler'in partisi 13.745.000 oy alarak en güçlü parti durumuna geldi. Mecliste, Sosyal Demokratlar ikinci, Komünistler üçüncü parti oldular. Ocak 1933'te Cumhurbaşkanı von Hindenburg, Hitler'i başbakanlığa getirdi.

Nazi Yönetimi

Yönetime geçer geçmez Naziler'in ilk işi demokrasinin tüm izlerini yok etmek oldu. Mart 1933'te Almanya'nın son seçimleri yapıldı. Naziler iktidarda olmanın sağladığı olanakların yanı sıra hile ve baskıyla parlamentoda çoğunluğa sahip oldular. Gerçi oyların ancak yüzde

44'ünü almışlardı, ama bu onların ülkeyi tek başına yönetmelerine yetiyordu. Temmuz 1934'te bir yasa çıkartarak ülkenin tek partisinin Nasyonal Sosyalist Parti olduğunu, öteki partilerin kapatıldığını ilan ettiler. Artık *Reichstag*, yani parlamento, kırk yılda bir, o da Hitler'in konuşma yapacağı ya da yeni bir karar açıklayacağı zaman toplanıyordu. Seçimlerde Propaganda Bakanı Joseph Goebbels demokratik düşüncelere ve demokratik ülkelere karşı saldırıya geçti. Naziler gibi düşünmeyen memurlar, öğretmenler ve profesörler işlerinden oldular. Okullarda Alman ırkının güçlülüğü, üstünlüğü ve bir gün dünyaya egemen olacağı öğretiliyordu. Almanya'nın düşmanı oldukları ilan edilen Yahudiler üzerinde kanlı baskılar başladı. (II. Dünya Savaşı sırasında Orta ve Doğu Avrupa'da Naziler 5 milyondan fazla Yahudi'yi öldürdüler.)

Johnny Florea, "Life" © Time Inc.

II. Dünya Savaşı sırasında milyonlarca Yahudi resimde görülen Nordhausen'a benzer Nazi toplama kamplarında ölüme gönderildi.

Hitler silahlanmaya büyük önem verdi. 1936'da genel seferberlik ilan edildi. Ülke adım adım savaşa hazırlanıyordu. Besin ve hammadde stoku yapmak amacıyla Balkan ülkeleriyle olan ticaret artırıldı. Bu arada Türkiye'nin dış ticareti de hızla Alman ekonomisine bağlandı. 1938'e gelindiğinde Türkiye'nin ithalatının yüzde 47'si, ihracatının yüzde 63'ü Almanya ile yapılıyordu.

Almanya'da her şey Hitler'in çıkarmayı planladığı büyük savaşa göre düzenleniyordu. Devlet gizli polisi Gestapo, emirlere uymayanları anında ezmeye yetkiliydi. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar'ın işgal ettiği Avrupa ülkelerinde Gestapo'nun acımasızlığı, bu ülkelerin halklarının Almanlar'dan nefret etmelerine yol açtı.

Hitler'in dış siyaseti de iç siyasetiyle aynı doğrultudaydı. Almanya 1933'te, barış için ülkelerin birlikte çalışmaları ilkesini benimsemiş olan Birleşmiş Milletler örgütünden ayrıldı. Bundan üç yıl sonra Ren yöresini ele geçirdi. 1938'de Alman ordusu Avusturya'yı Almanya'nın bir eyaleti durumuna getirdi. Aynı yıl öteki Avrupa ülkelerini sindirerek Çekoslovakya'nın, halkın çoğunluğu Alman kökenli olan Südet bölgesini işgal etti. Bir yıl sonra ise Çekoslovakya'nın tümünü egemenliği altına aldı. Hitler bu yayılmacı siyasetini 1 Eylül 1939'da Polonya'ya girerek sürdürdü.

İngiltere ve Fransa, Polonya saldırıya uğradığında yardım edeceklerine söz vermişlerdi. Nitekim Hitler'in Polonya'ya girmesi üzerine Almanya'ya savaş ilan ettiler. Daha sonra öbür ülkeler de savaşa katıldı (*bak.* İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI).

1944 Haziran'ında, nerdeyse beş yıl savaşıldıktan sonra, Amerikan, İngiliz ve öteki müttefik güçler Fransa'nın Normandiya kıyılarına çıktılar. Fransa düşmandan kurtarıldıktan sonra Müttefikler'in öncü birlikleri Almanya'ya girdiler. Yüksek rütbeli bazı Alman subayları Hitler'e bir komplo düzenleyerek onu öldürmek ve demokratik bir hükümet kurarak Müttefikler ile barış yapmak istediler. Ancak bu girişim başarısızlığa uğradı ve olaya adı karışanların çoğu idam edildi. 1945'in ilk aylarında İngilizler, Kanadalılar, Amerikalılar ve Fransızlar Ren'i geçerek Batı ve Güney Almanya'yı işgal ettiler. SSCB ordusu ise Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya üzerinden Berlin'e girdi. On gün süren çetin bir savaştan sonra Berlin düştü. Bu sırada Hitler intihar etti. Bundan birkaç gün sonra, 7 Mayıs

1945'te, Fransa'daki Alman ordusu General Dwight Eisenhower'a teslim oldu.

Almanya'nın tümü Müttefikler'ce işgal edilmişti. İngilizler Ren bölgesini, Hannover, Schleswig-Holstein ve Hamburg'u; Amerikalılar Orta ve Güney Almanya ile Bremen'i; Fransızlar Saar ve Yukarı Ren'i; SSCB kuvvetleri Elbe'nin doğusunu ve Königsberg'i (bugün Kaliningrad); Polonyalılar, Doğu Prusya'nın geri kalan bölümünü, Pomeranya'yı, Brandenburg'u ve Oder ile Neisse ırmaklarının doğusunda kalan eyaletleri işgal ettiler. ABD, İngiltere ve SSCB'nin 17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasındaki Potsdam Konferansı'nda aldıkları karara göre Almanya tek bir ülke gibi yönetilecekti. Ama bu karar hiçbir zaman uygulamaya geçmedi ve Müttefikler'in her biri işgali altındaki bölgeyi kendi kurallarınca yönetti.

İngiltere, ABD ve Fransa ile SSCB arasındaki görüş farklılıkları giderek keskinleşmeye başladı. Sonunda birlikte çalışma olanağı ortadan kalktı. Almanya doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Berlin'in bir bölümü SSCB bölgesinde kaldı.

İki Alman Cumhuriyeti

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya büyük bir yıkıma uğramıştı. Milyonlarca insan açlıktan kırılıyor ve evsiz kalan milyonlarca Alman derme çatma yerlerde, yıkıntılar arasında yaşamaya çalışıyordu. Fabrikaların çoğu yerle bir olmuştu. Ayakta kalanlar da yakıtsızlıktan ya da hammadde yokluğundan çalışamıyordu. Bunları dışardan satın almak için para da yoktu. Pek çok köprü, lokomotif, kamyon yok edilmiş, demiryolları kullanılmaz duruma gelmişti. Sonuç ise yoğun işsizlikti. Müttefikler bu sorunlarla uğraşırken Haziran 1948'de aralarında yeni bir bunalım çıktı. SSCB, Berlin ile Batı Almanya arasındaki ulaşımı kesti. Bunun üzerine İngiltere ve ABD, Berlin kentinin yiyecek ve öteki gereksinimlerini dokuz ay boyunca havayoluyla karşıladılar.

Bu sırada ABD, İngiltere ve Fransa yeni bir Alman hükümeti oluşturma çalışmalarına başladılar. Batı Almanya'nın federal bir cumhuriyet olması kararlaştırıldı. Ağustos 1949 seçimlerinin ardından yeni parlamento Bonn kentinde çalışmaya başladı. Konrad Adenauer Almanya Federal Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı oldu (*bak.* ADENAUER, KONRAD; ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ). SSCB de Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasına ön ayak oldu (*bak.* ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ). 1954'te ABD, İngiltere ve Fransa, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin işgaline bir yıl içinde son verilmesini ve ülkenin bir savunma işbirliği antlaşması olan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) üye olmasını kararlaştırdılar. Aynı yıl SSCB de Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsız olduğunu açıkladı.

ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ.

Batı Almanya olarak da bilinen Almanya Federal Cumhuriyeti kuzeyde Kuzey Denizi, Danimarka ve Baltık Denizi, doğuda Alman Demokratik Cumhuriyeti, güneyde Avusturya ve İsviçre, batıda ise Fransa, Lüksemburg, Belçika ve Hollanda ile çevrelenmiştir.

ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ'NE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 248.717 km².

NÜFUS: 60.698.000 (1987).

YÖNETİM BİÇİMİ: Federal Cumhuriyet.

BAŞKENT: Bonn.

DOĞAL YAPI: Federal Almanya beş bölgeye ayrılır: Ren, Weser ve Elbe ırmaklarının suladığı Kuzey Almanya ovaları; orta yaylalar; güney ve batıdaki dağlık yöreler; Güney Alpler'in etekleri ve Bavyera Alpleri.

TARIM ÜRÜNLERİ VE HAMMADDELER: Buğday, arpa, çavdar, yulaf, patates, şekerpancarı, şarap, kömür, linyit, kereste, demir cevheri, potas, tuz ve ham petrol.

BAŞLICA SANAYİLER: Maden, demir-çelik, mühendislik, kimya, dokuma, kâğıt, optik aletler, elektronik aletler, otomobil, tüketim eşyaları.

ÖNEMLİ KENTLER: Berlin (Batı), Hamburg, Münih, Köln, Essen, Düsseldorf, Frankfurt, Dortmund, Stuttgart, Bonn.

Almanya Federal Cumhuriyeti'nin dağlardan ve akarsulardan oluşan doğal sınırları hemen hiç yoktur. Yalnız güneydeki Bavyera Alpleri ile Ren Irmağı'nın Basel'den Karlsruhe'ye kadar olan kesimi ve Fransa'nın kuzeyinden SSCB'nin derinliklerine kadar uzanan büyük Kuzey Avrupa Ovası'nın bir bölümü Federal Almanya'nın içinde kalır. Ovanın en önemli

ırmağı Hollanda'dan denize dökülen Ren'dir. Çok işlek bir suyolu olan Ren'de açık deniz gemileri Köln'e kadar ulaşabilir. Weser Irmağı üzerinde Bremen, Elbe Irmağı üzerinde ise ülkenin önemli limanı olan Hamburg bulunur. Her iki ırmak da Kuzey Denizi'ne dökülür.

Kuzeydeki fundalık ve çam korularıyla kaplı ovalık alanın yalnızca Hannover'den Alman Demokratik Cumhuriyeti'ne kadar uzanan bölümü verimli toprakları kapsar. Ovadaki nüfus kentlerin bulunduğu yörelerde yoğunlaşmıştır.

Köln-Hannover çizgisinin güneyinde ovanın yerini ağaçlıklı tepeler, yaylalar ve bereketli vadiler alır. Önemli kömür yatakları olan Ruhr ve Saar bu bölgenin batısındadır. Güneyde, Yukarı Ren Ovası'nm verimli topraklarının doğusunda, sık çamları ve ladinleriyle Karaorman uzanır. Tuna Irmağı Karadeniz'e ulaşıncaya kadar 2.825 kilometrelik bir yol izler. Almanya için önemli bir akarsu sayılmazsa da, Tuna Vadisi tarihte, doğudan Avrupa'ya varabilmek için başlıca yol olmuştur. Tuna, Almanya'nın güneyinden doğuya doğru akar, kuzeyinde Neckar ve Main ırmaklarının çıktığı Jura Dağları yer alır. Neckar ve Main'in verimli vadilerinde önemli kentler kurulmuştur. Tuna'nın güneyindeki topraklar Bavyera Alpleri'ne doğru yükselerek, Zugs-

Almanya Federal Cumhuriyeti II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1949'da kuruldu.

Ruhr'un sanayi merkezi Düsseldorf II. Dünya Savaşı'nda yıkıma uğramış, ama daha sonra kentin yapıları yeniden onarılmıştır.

pitze'de 2.968 metreye ulaşır. Almanya'nın bu en yüksek tepesine çıkıldığında görünüm soluk kesici güzelliktedir (*bak.* BAVYERA).

Kuzeydeki ovalık bölgede kışlar uzun ve sert, yazlar ılımandır. Orta ve güneyde ise iklim kuzeyden pek farklı olmamakla birlikte, daha çok yağmur yağar. Ülkenin dörtte biri ormanlarla kaplıdır. Halk ağaçların değerini çok önceden kavramış olduğu için, ormancılık çok gelişmiştir. En sık rastlanan çam, ladin ve köknardan başka, kayın, meşe ve öteki sert odunlu ağaçlar yetişir. Alpler'de yabandomuzu, dağkeçisi, geyik, ceylan ve karacalara rastlanır.

Kentler, Çiftlikler, Sanayi ve Ulaşım

Almanya'nın gerek batıdaki, gerek doğudaki kentlerinin nerdeyse tümü II. Dünya Savaşı sırasında büyük yıkıma uğradı. Berlin ise savaşın son günlerindeki çarpışmalar yüzünden çok daha ağır zarar gördü. Federal Cumhuriyet'in başkenti, Ren Irmağı kıyısındaki Bonn'dur. Elbe üzerindeki Hamburg Avrupa'nın ikinci büyük limanıdır. Bavyera da Münih kenti müzeleri, sanat galerileri, tiyatroları ve birasıyla ünlüdür. Görkemli katedrali ile Ren üzerindeki Köln ve onu çevreleyen 80 kilometrelik bir alan içinde Essen, Dortmund, Düsseldorf, Duisburg, Bochum, Oberhausen, Wuppertal ve Gelsenkirchen gibi önemli sanayi kentleri vardır. En batıda, Belçika sınırındaki Aachen'ın 9.-16. yüzyıllar arasında Alman krallarının törenle taç giydiği ünlü bir katedrali vardır. Main Irmağı kıyısındaki Frankfurt ise 1848'de ilk Alman parlamentosunun toplanmış olduğu önemli bir tarihsel kent ve bugün bir iş merkezidir. Güneybatının en büyük kenti olan Stuttgart'da makine ve motor üretimi yapılır. Kuzeybatıda yer alan Bremen, eski ve güzel yapılarıyla ülkenin ikinci büyük liman kentidir. Hannover eskiden 100 yıl boyunca İngiltere kralına bağlı bir devletin başkentiydi. Nürnberg ise Bavyera'da zarif kiliseleri ve eski binaları ile önemli bir sanayi merkezidir (*bak.* BERLİN; BONN; BREMEN; FRANKFURT; HAMBURG; KÖLN; MÜNİH).

II. Dünya Savaşı sonrasında Federal Almanya yiyecek maddeleri bakımından ABD ve Kanada gibi öteki ülkelere bağımlıydı. Daha sonra küçük Alman çiftlikleri birleştirilerek büyük çiftliklere dönüştürüldüğü ve çağdaş üretim teknikleri kullanıldığı için, günümüzde besin gereksiniminin beşte dördünü üretebiliyor. Kuzey Denizi kıyılarında, Schleswig-Holstein ve Bavyera Alpleri'nin eteklerinde çağdaş mandıralar kuruldu. Kuzeyde şekerpancarı, patates, arpa yetişir. Tarımsal üretim hayvancılıkla birlikte yürütülür. Ren yöresindeki verimli ovalarda çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilir. Bağlardan elde edilen üzüm, şarapçılıkta kullanılır.

Federal Cumhuriyet'te en zengin kömür yatakları Ruhr Havzası'ndadır (*bak.* RUHR). Saar ve Aachen dolaylarında daha küçük kömür yatakları bulunmaktadır. Büyük bölümü elektrik enerjisi elde etmekte kullanılan yumuşak ve kahverengi linyit, Köln'ün batısındaki yataklardan çıkartılır. Bavyera Alple-

ri'nde ve Yukarı Ren bölgesinde hidroelektrik santralları vardır. Ülkenin kuzeyinde düşük verimli birkaç petrol kuyusu bulunmaktadır. Kullanılan petrolün önemli bir bölümü başka ülkelerden satın alınır. Demir ve başka gerekli madenler de dışardan getirtilir. Ama kereste ve ağaç ürünleri çok boldur.

Önemli demir-çelik işletmeleri ve ağır makine sanayisi batıdaki kömür yataklarının çevresinde kurulmuştur. Tersaneler ise liman kentlerindedir. 1870'lerde hızla sanayileşmeye başlayan ülkenin dört bir yanında çok sayıda fabrika göze çarpar. 1870'ten önce yapılan demiryollarıyla kömür ve hammaddenin fabrikalara taşınması sağlanmıştı. Bu yüzden de İngiltere'de olduğu gibi fabrikaların kömür yataklarının bulunduğu yerlerde yapılması gerekmedi (*bak.* SANAYİ DEVRİMİ).

Ruhr ve güneybatıda Ren-Main bölgesi önemli sanayi merkezleridir. Ülkenin kuzey kıyılarında da sanayi işletmeleri kurulmaktadır. Alman bilim adamları ile mühendisleri deneyim ve bilgi sahibi olmalarıyla ünlüdür. İşçileri ise nitelikli ve çalışkandır. Federal Cumhuriyet dışarıya makine, kimya ürünleri, kamyon ve otomobiller, demir-çelik, metal eşya, elektrikli araç gereçler, dokuma ürünleri ve gemi gibi çeşitli mallar satar.

I. ve II. Dünya savaşlarında büyük ölçüde yıkıma uğrayan demiryolları bugün dizel ve elektrikli lokomotiflerin çalıştığı çağdaş demiryolu işletmeleri durumuna gelmiştir. Demiryollarının yolcu ve yük taşımacılığında önemli bir yeri vardır. 1930'larda yapılan ve büyük kentleri birbirine bağlayan 3.000 km uzunluğundaki karayolları (otoban) Avrupa'nın ilk çağdaş motorlu taşıt yollarıydı. Sonra karayolu taşımacılığı daha da geliştirildi. Alman otomobil sanayisi de ünlü Mercedes-Benz, Volkswagen ve BMW gibi otomobilleri üretti.

Ren Irmağı'ndan gemiyle Köln'e ulaşılabilir. Yük taşıyan mavnalar ise İsviçre sınırına kadar gider. Weser ve Elbe ırmakları da yük taşımacılığına elverişlidir. Bu ırmaklar arasında kanal bağlantıları olması Bremen, Hamburg ve Berlin'e suyolu ulaşımını sağlar.

II. Dünya Savaşı'ndan 1955'e kadar çalışmalarını durduran Alman havayolları Lufthansa, bugün dünyada önde gelen uçak şirketlerinden biridir.

Merkezi ve Yerel Yönetim

Federal Parlamento iki meclisten oluşur. Üyeleri dört yılda bir seçilen Federal Meclis (*Bundestag*) yasamadan sorumludur, yani yasaları yapar ve Federal hükümetin başbakanını seçer. İkinci meclis Federal Konsey'dir (*Bundesrat*). Federal eyaletler Federal Konsey aracılığıyla hükümette temsil edilir. Bu eyaletler Schleswig-Holstein, Hamburg, Aşağı Saksonya, Bremen, Kuzey Ren-Westfalya, Hessen, Renanya, Baden-Württemberg, Bavyera, Saar ve Batı Berlin'dir. Devlet başkanını Federal Parlamento seçer.

Merkezi yönetim dışişleri, ekonomi, ula-

Almanya'nın güneyinde Alpler'in eteğindeki Königs Gölü kıyısındaki St. Bartholomew Kilisesi.

H. Armstrong Roberts

Solda: Ren Irmağı'nın hem görünümü güzeldir, hem de önemli bir ulaşım yoludur. **Sağda:** Bavyera Alpleri'nde Neuschwanstein Şatosu.

şım, iletişim ve savunmadan sorumludur. Eyalet yönetimleri ise eğitim, kültürel etkinlikler, adalet, güvenlik ve vergi yasalarından sorumludur. Yalnız vergilere ilişkin yasaların Federal Konsey'ce onaylanması gerekir.

Yaşam Biçimi

Öğrenciler eğer yükseköğrenim görmek istiyorlarsa, ortaöğrenimleri sırasında belli konularda yoğunlaşarak, olgunluk sınavına girerler. Başarırlarsa yükseköğrenime hak kazanırlar. Başka bir seçenek de öğrencilerin bilimsel ve teknik eğitimden geçtikten sonra sanayide teknik eleman olarak iş bulmasıdır. Ortaöğrenimden sonra da meslek eğitimi görülebilir. Federal Cumhuriyet'te 30'un üstünde üniversite, bilim ve teknoloji, güzel sanatlar gibi alanlarda yüksekokullar vardır.

Futbol Almanlar'ın ulusal sporlarından biridir. 1954'te ve 1974'te Dünya Kupası'nı kazanan Federal Almanya 1966 ve 1986'da dünya ikincisi oldu. Almanlar ayrıca kayak, kayakla atlama, kızakla kayma türünden kış sporlarının tümünde iddialıdırlar. Dağcılık, atletizm, yüzme, tenis, jimnastik, eltopu ve hokey de ilgi gören sporlardır.

Almanya'nın kuzeyinde ve güneyinde yaşayan halklar arasında oldukça çarpıcı farklar vardır. Katolik olan Güneyliler'in giyimleri ve mimarileri, Protestan olan Kuzeyliler'inkinden daha renkli ve süslüdür.

Alman mutfağı et ve meyve karışımı yemekleriyle ünlüdür. Bunlardan elmalı sığır çorbası, lahana salatası, tuzlayarak ekşitilmiş bir sebze yemeği olan *sauerkraut* ünlüdür. Salam ve sosis çeşitleri çok zengindir. 100'den fazla da ekmek çeşidi vardır. Ren bağlarında dünyanın en güzel beyaz şaraplarının yapıldığı nefis üzümler yetişir. Hochheim bağlarında ve Moselle Vadisi'nde yetişen üzümlerden de çok iyi şaraplar yapılır.

Kırsal kesimde yaşayan halk bayramlarda ve dinsel günlerde geleneksel giysilerini giyer. Bavyera köylerinde hâlâ geniş kenarlı şapkaları, uzun pelerinleri, metal düğmeli renkli yelekleri, golf pantolonları ve beyaz yün çoraplarıyla dolaşan erkekler vardır. Genç kızlar da uzun etekli işlemeli önlükleri, fistolu bluzları ve süslü başlıklarıyla erkeklere eşlik ederler.

Karnaval zamanı Bavyera ve Ren yöresinde halk dans ederek ve yiyip içerek sokaklarda eğlenir. Renkli giysiler, garip şapkalar ve maskelerle dolan sokaklar bir kostümlü balo görünümü alır. Bazı köylerde ise eylül ayının son pazar günü kabukları oyularak çeşitli figürlerle süslenmiş balkabaklarının içinde mumlar yakılır ve fener alayları düzenlenir.

Almanya'nın Reform'dan sonra Katolik ve Protestan olmak üzere dinsel bakımdan ikiye bölünmesi Alman tarihini büyük ölçüde etkilemiştir (*bak.* LUTHER, MARTIN; REFORM). Bugün Almanya Federal Cumhuriyeti'nde halkın yarısı Katolik, yarısı Protestan'dır. Ama gerek Katolikler'in, gerek Protestanlar'ın Nazi döneminde uğradıkları kıyım, onları daha önce Alman tarihinde görülmedik biçimde birbirlerine yakınlaştırmıştır (*bak.* ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ; ALMAN EDEBİYATI; ALMAN SANATI VE MÜZİĞİ; ALMANYA).

ALPAKA *bak.* LAMA.

ALP ARSLAN (ölümü 1072) Selçuklular'ın ikinci hükümdarıdır ve Malazgirt Savaşı'nda Bizanslılar'ı yenip Türkler'in Anadolu'da yerleşmesini sağlayarak Türk tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Selçuklu Devleti'nin kurucularından Horasan Valisi Çağrı Bey'in oğlu ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yeğeni olan Alp Arslan, bu devletin kuruluş dönemindeki güç koşullarda yetişti. Doğum tarihini çeşitli kaynaklar 1029 ile 1032 yılları arasında gösterir. Tarih yazarlarının çok yiğit bir savaşçı olarak tanımladıkları hükümdar çok küçük yaşta ata binip ok atmayı öğrendi. İlk gençlik yıllarında katıldığı savaşlardaki başarısıyla dikkati çekti ve babasının ölümünden sonra Horasan valiliğini üstlendi.

Tuğrul Bey 1063'te ölünce Selçuklu ülkesinde taht kavgaları başladı. Oğlu olmayan Tuğrul Bey Alp Arslan'ın kardeşlerinden Süleyman'ı kendine veliaht seçmişti. Nitekim sultanın ölümü üzerine veziri Kunduri, veliaht Süleyman'ın sultanlığını ilan etti. Ama bir yandan Alp Arslan, öte yandan yeğeni Kutalmış ile amcası İnanç Yabgu sultanlığın kendi hakları olduğunu savunarak bu karara karşı çıktılar. Türk beylerinin ve Selçuklu hanedan üyelerinden çoğunun desteklediği Alp Arslan kardeşini, amcasını ve yeğenini yenerek 1064'te hükümdarlığını ilan etti. Bu kez de kardeşi Kavurd ve öbür akrabalarından bir bölümü Alp Arslan'ın sultanlığını tanımayarak ayaklandılar. Alp Arslan bu ayaklanmaları kısa sürede bastırdı ve Horasan valiliği sırasında danışmanı olan Nizamülmülk'ü kendisine vezir yaparak ülkede düzeni sağladı.

Alp Arslan tahta çıktığında Selçuklu Devleti'nin toprakları İran, Horasan ve Afganistan (Toharistan) ile sınırlıydı. Yalnızca dokuz

Beyazıt Devlet Kütüphanesi

Alp Arslan Türkler'e Anadolu'nun kapılarını açan Selçuklu hükümdarıdır.

yıl süren kısa saltanatında ülkesinin sınırlarını genişleten Alp Arslan'ın hükümdarlığı Selçuklular'ın güçlenme ve yayılma dönemidir.

1064'te Kafkasya ve Anadolu üzerine yürüyen Alp Arslan bu ilk seferinde ordusunu iki kola ayırarak birinin başına kendisi geçti, öbürünü de oğlu Melikşah ile veziri Nizamülmülk'ün komutasına verdi. Alp Arslan'ın kuvvetleri Tiflis ile Çoruh arasında kalan bölgeyi, öbür kuvvetler de Aras havzası ile Van dolaylarındaki birçok Bizans kalesini ele geçirdiler. Daha sonra ordunun iki kolu birleşerek Ani Kalesi ile Kars'ı aldı. Bu arada, Kirman valisi olan kardeşi Kavurd yokluğundan yararlanarak ayaklandığı için Alp Arslan İran'a geri dönmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Ceyhun Irmağı' m geçerek Türkistan topraklarına girdi ve Hazar Denizi kıyılarındaki Türk boyları üzerine sefer düzenledi. Ama bu kez de Gürcüler Kafkasya seferinde aldığı yerleri yeniden ele geçirmişlerdi. 1068'de ikinci kez Gürcistan'a girerek Gürcüler'in bütün kalelerini aldı ve Tiflis'te bir uçbeyliği kurdu.

Anadolu'da ele geçirilen yerlerin bütün

Türkmenler'i barındırmaya yeterli olmadığını düşünen Alp Arslan artık Suriye ve Mısır üzerine bir sefer düzenlemenin gerekli olduğuna inanıyordu. Suriye ve Mısır'daki Fatımi egemenliğinin zayıflamış olmasını da fırsat bilerek 1070'te Mısır'a doğru yola çıktı. Önce Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya geçerek Malazgirt Kalesi'ni aldı ve kısa bir kuşatmadan sonra Halep'i ele geçirdi. Tam Mısır üzerine yöneldiği sırada Bizans İmparatoru Romenos Diogenes'in büyük bir orduyla Azerbaycan'a doğru ilerlediğini öğrendi. Bunun üzerine ordusunun bir bölümünü Suriye'de bırakarak geri dönen Alp Arslan, 26 Ağustos 1071'de Malazgirt Ovası'nda karşılaştığı Bizans ordusunu bozguna uğratarak büyük bir zafer kazandı (*bak.* MALAZGİRT SAVAŞI).

İran'a döndükten sonra ordusunu yeniden toparlayarak 1072'de Türkistan'daki Karahanlılar üzerine yürüyen Selçuklu sultanının bu son seferi oldu. Alp Arslan'ın kuşatmasına uzun süre direnen Balzam Kalesi komutanı teslim olduktan sonra huzura çıkarıldığında, çizmesine sakladığı bir bıçakla sultanı ağır yaraladı. Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı sultan olarak tanımaları için devletin ileri gelenlerinden söz aldı ve birkaç gün sonra öldü.

Alp Arslan'ın hükümdarlığı döneminde veziri Nizamülmülk'ün yerleştirdiği kurumlarla devlet sağlam temeller üzerine oturtuldu. Bilim ve düşüncenin gelişmesi için kurulan Nizamiye medreselerinde Şirazi, Gazali, Şâşi gibi bilginler ders verdiler. Büyük dil bilgini Kâşgarlı Mahmud da *Divanü Lugati't-Türk* adlı yapıtını o yıllarda yazmaya başladı.

ALP BİTKİLERİ dendiğinde yalnızca Avrupa'nın Alp Dağları'nda değil, dünyanın başka yerlerinde de 2.000 metre dolayındaki ağaç sınırının üzerinde yaşayan bitkiler anlaşılır.

Alp bitkilerinin yüksek bölgelerde yaşamaya uyarlanmış birçok özelliği vardır. Örneğin bu bitkilerin çoğu küçüktür; eğer böyle olmasalardı dağları süpürüp geçen güçlü rüzgârlar bitkileri yerlerinden sökerek sürükleyebilirdi. Gene bu yükseltilerde yaşamanın gereği olarak, sözgelimi taşkıran (*Saxifraga*) bitkisi toprağın üstünde sık bir örtü oluşturur, damkoruğu (*Sedum*) ise kümeler halinde büyür. Her iki büyüme biçimi de bitkiyi rüzgârdan, yazın kayaları kavuran aşırı sıcaktan ve kışın üstlerini kaplayan kar örtüsünün basıncından korur. Ayrıca damkoruğunun etli gövdesi ve yaprakları su depolayarak bitkinin kurumasını önler.

Avrupa ve Asya'nın yüksek dağlık bölgelerinde yetişen edelvaysın (*Leontopodium alpinum*) yaprakları, Alp bitkilerinin çoğunda

Mary Briggs

Aslanpençesinin yaprakları arasında büyümüş yabani hercaimenekşeler.

olduğu gibi sık tüylüdür. Bu tüyler bitkiyi aşırı sıcak ve soğuktan koruyan bir kılıf işlevi görür.

Alp bitkilerinin uzun ve dayanıklı kökleri bitkinin toprağa sıkıca tutunmasını sağlar ve kaya çatlakları arasındaki besin maddelerine ulaşır. Kökler ayrıca besin depolayarak bitkinin kışı geçirmesine yardımcı olur.

Alp çiçeklerinin çoğu hemen göze çarpacak kadar güzel ve parlak renklidir. Bunlardan

Mary Briggs

Jungfrau'nun karlı dorukları önünde uzanan çiçekli Alp çayırları.

bazıları, örneğin sarı renkli dağlalesi (*Pulsatilla*) ile parlak mavi renkli centiyan (*Gentiana*) iri çiçekleriyle göz alır. Çuhaçiçeği (*Primula*) ve orkide gibi bitkilerin çiçekleri ise bir araya kümelenerek parlak renkli öbekler oluşturur. Bu çiçeklerin göz alıcı renkleri, bitkinin tozlaşmasına yardımcı olan arıları ve öbür böcekleri çekmek içindir. (*Ayrıca bak.* TOZLAŞMA.)

Alp bitkileri parklarda ve botanik bahçelerinde özel olarak düzenlenmiş kaya bahçelerinde de yetiştirilir. Böylece, doğada değişik yükseltilerde ve değişik yörelerde yetişen bütün Alp bitkileri küçük bir alan içinde bir arada görülebilir.

Mary Briggs

Alpler'in yamaçlarındaki kaya çatlaklarının arasında büyüyen Alp çiçekleri.

Türkiye'deki Alp bitkileri de dünyadaki benzerleri gibi ağaç sınırının üzerindeki yükseltilerde bulunur. Ağaç sınırı ise iklim koşullarına ve toprağın yapısına bağlı olarak bölgeden bölgeye değişir. Örneğin Doğu Anadolu Bölgesi'nde ağaç sınırı kara ikliminin etkisiyle 2.500 metre yüksekliktedir. Gelişmiş Alp tipi çayırlar ise 2.900-3.000 metreden sonra başlar. Buna karşılık bol yağış alan Karadeniz Bölgesi'nde ağaç sınırı 1.800-2.000 metreye iner. Ağaç sınırının değişmesine bağlı olarak bu bölgelerde yetişen Alp bitkileri de değişir. Örneğin İç Anadolu Bölgesi'nde geven çok yaygındır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise yumak (*Festuca*), üçgül (*Trifolium*), salkımotu (*Poa*) ve çuhaçiçeği gibi Alp bitkileri yetişir.

ALP DAĞLARI. Fransa'dan Yugoslavya'ya kadar bir yay gibi uzanan Alpler Avrupa'nın en ünlü sıradağlarıdır. Bu dağlar İtalya ile Kuzey Avrupa ülkeleri arasında yaklaşık 1.000 kilometrelik doğal bir engel oluşturur. Bu nedenle Alpler'in Avrupa tarihinde önemli bir yeri olmuştur.

Alp Dağları, 65 milyon yıl önce İspanya ve Fas'tan Endonezya'ya kadar yeryüzünü boydan boya geçen dağ dizilerinin biçimlendiği bir dağoluş döneminin ürünüdür. Bu dönemde Kuzey Afrika'daki Atlas Dağları, Avrupa'daki Apenninler ve Karpatlar, Asya'daki Kafkas ve Himalaya dağları ortaya çıkmıştır. Yerkabuğunun kıvrılmasıyla oluştukları için bu dağlara "kıvrım dağları" denir.

Tepeler, Buzullar, Irmaklar ve Göller

Alp Dağları'nda Mont Blanc, Jungfrau ve Matterhorn gibi, çoğu 4.000 metreyi aşan yüksek doruklar vardır. Alpler'in yükseklerinde rehberleriyle birlikte tırmanan dağcı gruplara rastlanabilir. Dorukları yazın bile karla kaplı kayalık tepelerde kaya kartalı, kuzgun, kartavuğu, dağ kargası gibi soğuğa dayanıklı kuş türleri yaşar. Doruklarda büyük fırtınalar kopar; zaman zaman da büyük bir uğultuyla çığ düşer.

Yüksek vadilerde, kalın kar örtüsünün ağırlığıyla alt katmanlar buza dönüşür. Buzlar, yavaş yavaş aşağıya doğru kayarak tehli-

Swiss National Tourist Office

Teleferikten bakıldığında Alpler'in manzarası soluk kesici güzelliktedir.

ZEFA

İtalya sınırına yakın Matterhorn Dağı'nın eteğinde kurulmuş bir İsviçre kenti olan Zermatt, eşsiz bir manzaraya sahiptir.

keli yarıkları olan buzulları oluşturur. Alp Dağları'ndaki en büyük ve en güzel buzullardan biri Fransa'daki Mer de Glace'tır ("buz denizi").

Hareket eden buzul, dağın yamacından aşağıya kayarken vadinin kenarlarını ve tabanını aşındırır, kaya parçalarını ve toprağı da birlikte sürükler; sonra aşağılardaki daha sıcak havada erimeye başlar ve bir akarsuya dönüşür. Sürüklediği kaya parçaları dibine çöker. Buzultaş adı verilen bu tortular daha aşağılardaki vadilerde yığılıp kalırsa, akarsuyun yolu kesilerek bir göl oluşabilir. Alpler'in İsviçre ve İtalya'daki uzantılarında Cenevre, Luzern, Lugano ve Zürich gölleri gibi birçoğu bu yolla oluşmuş güzel dağ gölleri vardır.

Kayakçı Gözüyle Alpler

Bir dağdan aşağı kaymak isteyen kişi önce teleferikle birkaç yüz metre yukarı çıkar. Teleferik, eğimli bir tel halata asılı olan ve vadiye yerleştirilmiş bir makineyle çekilen, üstü kapalı, kutu biçiminde bir taşıma aracıdır. Tanınmış kayak merkezlerinde kayakçılar, yüksek yamaçlara çabucak çıkmak için "telesiyej" ya da "teleski" denilen bir ya da iki kişilik teleferik benzeri araçlardan da yararlanırlar.

Kayakçı aşağı kayarken hızını kesmek istemiyorsa yüksek bölümlerdeki daracık düzlüklerde dikkatli olmalıdır. Bu yükseklikte, uzun kış boyunca kalın bir kar tabakası oluşursa da, kayak mevsiminde kar yer yer erimeye, belki de yemyeşil otlar çıkmaya, Alp gülleri ve centiyanlar gibi göz alıcı çiçekler açmaya başlamıştır (*bak.* ALP BİTKİLERİ).

Kar eridikten sonra çiçekler gibi renk renk kelebeklerin uçuştuğu çayırlar belirir. Kar eriyince, köylüler vadideki sığırlarını tepedeki otlaklara çıkarırlar. İlkbahar boyunca "şale" denilen, alçak, ahşap dağ evlerinde otururlar; sığırlar da çayırlarda otlar.

Kayakçının bundan sonra geleceği yer ladin, köknar ve öbür yaprak dökmeyen ağaçların oluşturduğu bir orman kuşağıdır. Bu ağaçların odunu ya yakacak ya da kereste olarak kullanılır. Alp Dağları'nda mavi tavşan ve marmot hâlâ görülebilir, ama kayakçının ünlü Alp dağkeçisini ya da gerçek "şamua" derisinin elde edildiği kır keçiyi (elik) görebilmesi için çok şanslı olması gerekir.

Kayakçı daha alt yamaçlara doğru hızla inerken, meşe, kayın, dişbudak gibi kışın yapraklarını döken ağaçların arasından ve yaz gelince tahıl ve sebzelerin yetiştirileceği düzlüklerden geçer. Öte yandan genellikle güneş görmeyen alanlar ise ilkbaharda ve yazın sığırlar için otlak olarak kullanılır. Artık vadide inek ve koyunların boyunlarına takılan çanların şıngırtısı duyulmaya başlamış, kar da görülmez olmuştur. Kayakçı birazdan bir durak noktasına gelecek, kayaklarını çıkararak oteline doğru yürüyecektir. Yolda meyve ağaçları ve eğer Alp Dağları'nın İtalya'ya bakan yanındaysa üzüm bağları görebilir.

Ardea

Alp Dağları'nın vadilerindeki çiçekler ve karlarla kaplı doruklar benzersiz bir görünüm sergiler.

Geçitler Boyunca Gezi

Alp Dağları'ndaki geçitler yılın büyük bölümünde karla kaplıdır. Ama bu güçlükler İÖ 218'de Roma'ya saldırmak üzere Alp Dağları'nı fillerle aştığı ünlü seferi sırasında Hannibal'i durduramadı (*bak.* KARTACA SAVAŞLARI). 2.000 yıl sonra Napolyon'un toplarını askerlerine çektirerek Büyük St. Bernard Geçidi'ni aşmasını da engelleyemedi.

Gene de, eskiden çok az sayıda kişi ancak gerektiğinde kışın bu dağları aşmaya kalkıyordu. Bunu denerken de çoğu zaman kar fırtınalarında kayboluyorlardı. Alp Dağları'nın merkezindeki St. Bernard Manastırı yakınında kaybolanlar şanslıydılar; çünkü bura-

daki rahipler, karda kaybolan insanların bulunması için, eskiden beri ünlü senbernar köpeklerini eğitmektedirler.

Günümüzde demiryolları, motorlu araçlar ve uçaklar dağların istendiği zaman aşılmasını kolaylaştırmıştır. Avusturya ile İtalya arasındaki Brenner Geçidi dışında bütün geçitler tren için çok dik olduğundan, demiryolları yapılırken mühendisler uzun tüneller açtılar. Fransa'dan İtalya'ya giden yolda 12 kilometrelik Mont Cenis Tüneli vardır. 20 kilometrelik Simplon Tüneli ile 15 kilometrelik St. Gotthard Tüneli ise İsviçre ve Almanya'dan İtalya'ya giden yoldadır. Geçitlerin birçoğundan karayolu geçer. 1964'te açılan, yaklaşık 6 km uzunluğundaki Büyük St. Bernard Tüneli ve 1965'te açılan, yaklaşık 12 km uzunluğundaki Mont Blanc Tüneli de yeni karayolu bağlantıları sağlamıştır.

ALSACE-LORRAINE Fransa'nın Almanya sınırındaki bölgesidir. Alsace bölgesi Bas-Rhin ve Haut-Rhin illerini, Lorraine ise Moselle, Meurthe-et-Moselle, Vosges ve Meuse illerini kapsar. Alsace ve Lorraine genellikle birlikte anılırsa da, Voj Dağları ile birbirinden ayrılmış, kendilerine özgü tarihi ve coğrafi özellikleri olan iki ayrı bölgedir. Şarabıyla ünlü Alsace'ta tarımsal üretim önemli bir gelir kaynağıdır. Kömür ve demir yataklarının bulunduğu Lorraine'de ise sanayi gelişmiştir. Buradaki Metz ve Nancy önemli sanayi kentleridir.

Cephas Picture Library/M. Rock

Alcase-Lorraine'in ünlü üzüm bağlarına bakan bir şato.

Alsace'ın ve Lorraine'in halklarının farklı kökenleri vardır. Roma İmparatorluğu zamanında her iki bölgede de Kelt kabileleri yaşardı. 4. ve 5. yüzyıllarda Germenler bunları Alsace'tan çıkardılar. Lorraine'de kalan Keltler ise Fransız kültürünü benimsedi.

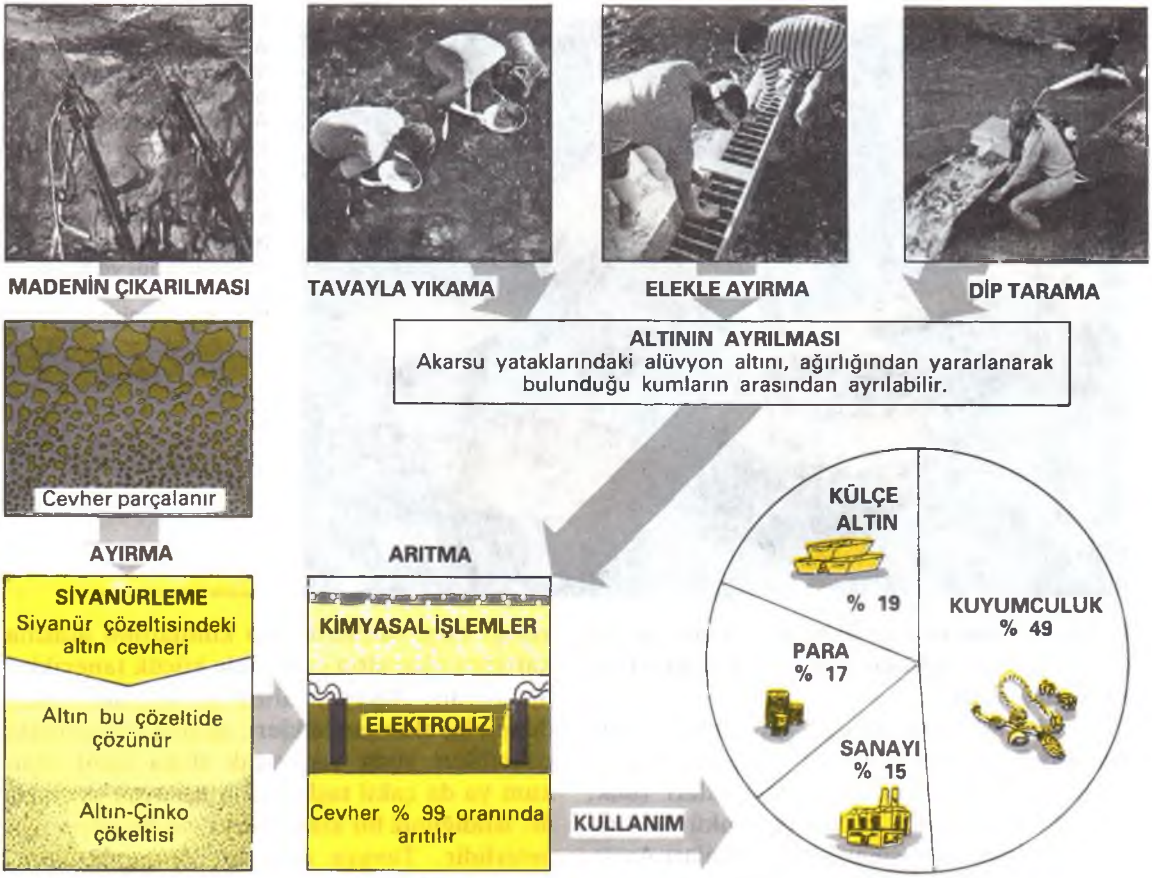
Alsace-Lorraine Fransa ile Almanya arasında sık sık anlaşmazlık konusu olmuştur. Almanlar'ın olan Alsace'ı 17. yüzyılda Fransızlar ele geçirmişlerse de Alsace'lılar kendi dillerini, geleneklerini ve giyimlerini Fransız Devrimi'ne kadar korumuşlardır. Lorraine ise 1776'da Fransa'ya katılmıştır. Almanlar'ın Fransızlar'ı yendiği 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Alman devlet adamı Otto von Bismarck, Alsace'ı ve Lorraine'in büyük bölümünü Elsass ve Lothringen adıyla Alman İmparatorluğu'na bağladı. Bundan sonra Fransızlar bu bölgeleri, geri alınması gereken "yitirilmiş topraklar" olarak kabul ettiler. Lorraine'in Fransız halkı, Bismarck'ın katı bir biçimde uyguladığı Almanlaştırma siyasetine şiddetle direndi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa yitirmiş olduğu toprakları geri aldı. Ama II. Dünya Savaşı sırasında Fransa 1940'ta işgale uğrayınca, Alsace-Lorraine yeniden Alman yönetimine girdi ve Fransızca konuşan binlerce kişi bölgeden çıkarıldı. II. Dünya Savaşı sonunda, 1945'te bu topraklar yeniden Fransa'ya verildi.

ALTIN, parlak sarı rengi ve ışıltısıyla göz alan çok ağır bir metaldir. Üstelik kolay kolay tepkimeye girmeyen çok kararlı bir element olduğu için havadan ve sudan etkilenmez. Bu yüzden hiçbir zaman paslanmaz, kararmaz ve donuklaşmaz. Bir başka özelliği de saf haldeyken çok yumuşak olmasıdır; bu nedenle kolayca dövülerek biçimlendirilebilir. Altın bütün bu özellikleriyle tarih boyunca en değerli metallerden sayılmıştır. Kimyasal simgesi Au olan altının atom numarası 79, atom ağırlığı 196,967'dir.

Altının Değeri

Altın çok eskiçağlarda insanın ilgisini çeken ilk metallerden biridir. Yaklaşık 5.000 yıl önce Sümerler'in yapmış olduğu altın taslar, kupalar ve süslü takılar günümüze kadar ulaşmıştır. Bu metal doğada az bulunduğu için sonraki çağlarda da önemini hiçbir zaman

Fotoğraflar (en solda) Homestake Mining Company; (ortada solda) © Charles Moore-Black Star; (ortada ve en sağda) © Christopher Springman-Black Star

Kayaçlarda damarlar halinde bulunan altın madencilik teknikleriyle çıkarılır. Kum ve çakılların arasındaki alüvyon altını ise tavada yıkama, elekle ayırma ya da dip tarama yöntemleriyle ayrılır. Çıkarılan altın, arıtıldıktan sonra ekonomi ve sanayinin kullanımına sunulur.

yitirmedi. İnsanlar, ellerindeki altını başka mallarla değiş tokuş ederek bütün gereksinimlerini karşılayabileceklerini anladılar. Böylece altın herkesin gözünde belirli bir değer kazandı ve altın sahibi olmak insanlara bir güven duygusu vermeye başladı. Bugün bile dünyada birçok insan para yerine altın biriktirmekle geleceğini güven altına aldığına inanır. Altın ilk kez İÖ 700'lerde para yerine kullanıldı ve yüzyıllar boyunca birçok ülkede para sisteminin temelini oluşturdu. Bugün sanayideki önemi nedeniyle altının para olarak kullanımı pek yaygın değildir. (*Ayrıca bak.* PARA.)

Altın Üretimi

Dünyada üretilen altının üçte ikisi çeşitli ülkelerin ulusal servetleri içinde yedek olarak tutulur; yüzde 30'u ise ABD'nin Kentucky eyaletinde, Fort Knox kentindeki yeraltı kasalarında saklanır.

Eskiçağlarda altının büyük bölümü Mısır, Anadolu ve Hindistan'dan çıkarılırdı. Eski Yunanlılar ile Romalılar savaşta yendikleri ülkelerin altınına el koyar ve tutsak ettikleri kişileri köle olarak altın madenlerinde çalışmaya gönderirlerdi. O çağlarda Avrupa'nın en zengin altın madenleri kıtanın güneydoğusundaki Transilvanya'da bulunuyordu; ama üretim çok fazla değildi. Ortaçağda simyacıların tek amacı "filozof taşı" denen büyülü bir maddeyi bulmaktı; böylece, kurşun gibi daha bol bulunan metalleri altına dönüştürebileceklerini umuyorlardı. (*Ayrıca bak.* SİMYA.) Bu tür araştırmalar 19. yüzyıla kadar sürdü, ama hiçbir zaman sonuç alınamadı. Ancak çağımızın nükleer bilimcileri platini altına dönüştürmeyi başardılar. Ama platin de altın

Bugün Ankara'daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen bu altın kapların çoğu Alacahöyük'ten çıkarılmıştır ve İÖ 3. bin yılın ikinci yarısından kalmadır. Yalnız kulplu tasın üstündeki kadeh (sağda) bir Kültepe buluntusudur ve İÖ 18. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

kadar az bulunan değerli bir metal olduğu için çok pahalıya mal olan bu üretim tekniği bir yarar sağlamadı.

16. yüzyılda Amerika'ya ayak basan İspanyol kâşifler, Meksika'daki Aztekler'den ve Peru'daki İnkalar'dan yağmaladıkları (*bak.* AZTEKLER; İNKALAR), ayrıca bugünkü Kolombiya yataklarından çıkardıkları altınları Avrupa'ya götürdüler. Daha sonraları Orta ve Güney Amerika'nın öbür bölgeleri ile Rusya'nın Ural Dağları bölgesinde de altın bulundu, ama yıllık üretim ancak 12 ton dolayındaydı. 19. yüzyılda birçok ülkede zengin altın yataklarının bulunması bu üretimin hızla artmasına ve kısa sürede zengin olmak isteyen birçok maceracının yeni altın bölgelerine akın etmesine yol açtı (*bak.* ALTINA HÜCUM). Günümüzde en çok altın üreten ülkelerin başında Güney Afrika Cumhuriyeti gelir; öbür büyük üreticiler de SSCB, Kanada, ABD ve Avustralya'dır.

Altın Madenciliği

Doğadaki metallerin çoğu toprak ve kayalarla öylesine kaynaşmıştır ki, bu metalleri ayırıp katışıksız halde elde etmenin tek yolu cevheri (ya da maden filizini) eritmektir. Oysa altın ya kumların ve çakıl taşlarının arasında küçük parçacıklar halinde ya da kayaçlarda damarlar halinde yalın olarak bulunur. Akarsu yataklarında ya da eskiden bir akarsuyun yatağı olan vadilerde dip kumlarının arasına karışmış olan altın genellikle küçük tanecikler halindedir. *Alüvyon* altını ya da *plaser* altın denen bu altın tanecikleri, akarsu yatağındaki çökeltileri suda yıkayarak daha hafif olan kum ya da çakıl taşlarından kolayca ayrılabilir. Bildiğimiz bir kızartma tavası bu işlem için yeterlidir. Tavaya üçte bir oranında kum, üstüne de bol su doldurduktan sonra tava iki yana sallanarak döndürülür; böylece suyla sürüklenen kumlar tavanın kenarlarından akarken ağır olan altın tanecikleri dibe çöker. Altının tavada yıkanarak ayrılması çok fire veren ilkel bir yöntemdir. Bu nedenle tanecikleri yıkayarak ayırmak için tarak makinelerinin ve titreşimli eleklerin kullanıldığı daha verimli yöntemler geliştirilmiştir. Bazen ırmak yataklarında külçe denen oldukça büyük altın topaklarına rastlanır. Bugüne kadar bulunmuş en büyük altın külçesi 78 kg ağırlığındadır ve 1869'da Avustralya'nın Victoria eyaletindeki küçük bir kasabanın yakınlarında, at arabalarının tekerlekleriyle oyulan toprağın hemen yüzeyinde bulunmuştur.

Gene de yeryüzündeki altının büyük bölümü kayaçlar arasına yerleşmiş damarlar halinde bulunur. Nitekim bir sanayi dalı olarak binlerce yıllık geçmişi olan altın madenciliği de bu damarların işletilmesine dayanır. Altını elde etmek için önce kayaçların parçalanarak toz haline getirilmesi gerekir. Eskiden kayaç-

British Museum

Eski Akdeniz uygarlıkları, çoğu kez değerli taşlarla süsledikleri altın takılarda sanatın doruğuna ulaşmışlardı. **Üstte:** Eski Yunanistan'da elbiselerin göğsüne takılan bu süslü altın zincir (İÖ 7. yüzyıl) Rodos'taki Kamiros'ta bulunmuştur. **Ortada solda:** Roma'da bulunan, değerli taşlarla süslü altın gerdanlık (İS 1. yüzyıl). **Ortada sağda:** Bir Minos doğa tanrısını tasvir eden altın kolye (İÖ 17. yüzyıl). **Altta sağda:** Renkli camlardan ve altından yapılmış Etrüsk küpesi (İÖ 6. yüzyıl).

lar çekiçlerle parçalanır ve içinde altın parçaları bulunan bu tozlar yıkanarak altın ayrılırdı. Bu arada çok küçük altın parçacıklarının suyla sürüklenip gitmesini önlemek için, bu tozlar koyun postu üzerinden geçirilir ve postun tüylerine yapışan küçük parçacıklar da toplanabilirdi. Yunan mitolojisindeki Altın Post efsanesi de belki bu işlemden doğmuştur. (*Ayrıca bak.* ALTIN POST.)

Bugün altın ocaklarındaki kayaçlar önce dinamitle parçalanır, sonra çelik bölmelere alınarak motor gücüyle çalışan ağır tokmaklarla dövülür. Daha sonra bu bölmelere su doldurulur ve çamur haline gelen tozlar kanallara akıtılır. Büyükçe altın parçalarını ayırmak için bu çamur sık dokulu eleklerden geçirilebilir; ama altının büyük bölümü kimyasal yöntemlerle ayrılır. Bu yöntemlerden biri, altın tozuyla yüklü çamurları cıva kaplı metal levhalar üzerinden akıtmaktır. Böylece cıva altını çözer ve *amalgam* denen bir macun oluşur. Bu macun cıvanın buharlaşma derecesine kadar ısıtıldığında cıva uçar ve geriye altın kalır. Çok daha yaygın olan başka bir yöntem de siyanürleme işlemidir. Bu yöntemde, kayaç tuzları ve sudan oluşan çamur tanklara doldurulur; üstüne de altını çözebilen seyreltik sodyum siyanür eklenir. Daha sonra bu karışım süzülür ve elde edilen altın siyanür çözeltisine çinko eklenir. Bu kez çinko çözünürken, altın ince bir çamur halinde dibe çöker. En sonunda asitle temizlenen altın eritilerek kalıplara dökülür. Ama gene de katışıksız olmadığı için arıtılarak içindeki yabancı maddelerden temizlenmesi gerekir. Arıtma işlemi ya elektrolizle yapılır (*bak.* ELEKTROLİZ) ya da erimiş altın üzerinden klor gazı geçirilir.

Altının Kullanımı

Saf altın kullanılamayacak kadar yumuşaktır; bu yüzden bakır ya da gümüşle, bazen her ikisiyle birden karıştırılıp *alaşım* haline getirilerek sertleştirilmesi gerekir (*bak.* ALAŞIM). Alaşımlardaki altın miktarı *ayar* (ya da *kırat*) cinsinden ölçülür. Bir ayar, alaşımın kütlesinin yirmi dörtte biridir. Demek ki saf (som) altın 24 ayardır. 18 ayarlık bir altın kütlesinde ise 18 birim altına karşılık 6 birim gümüş ve bakır bulunur. Dişleri kaplamak için kullanılan altın genellikle 22 ayardır; daha düşük ayarlı altın kaplamalar zamanla kararıp donuklaşır. Altın ne kadar safsa o kadar az kararır. Bakır içeren altın alaşımları saf altından daha koyu renkte, neredeyse kırmızıya yakın, gümüş içeren alaşımlar ise daha açık sarı renktedir.

Altın, üç ya da dört birim derişik hidroklorik asit ile bir birim derişik nitrik asitten oluşan ve "kral suyu" denen bir karışımda çözünür. Buna karşılık tek başına hiçbir asit altını etkileyemez; bu yüzden bir mücevherin altın olup olmadığını anlamak için asit testi uygulanabilir. Bunu anlamanın daha basit ve güvenilir bir yolu da mücevheri suya daldırarak yoğunluğunu ölçmektir. Bu yöntemi Eski Yunanlı bilgin Arşimet bulmuştur (*bak.* ARŞİMET).

Altın ve altın alaşımları özellikle madeni para, mücevher ve süs eşyaları, dolmakalem ucu, gözlük çerçevesi yapımında, dişçilikte, ayrıca elektrik ve elektronik sanayisinde kullanılır. Daha çok mobilyaların süslenmesinde kullanılan ince yaprak (varak) halindeki altın, bu metalin haddeden geçirilerek posta pulu büyüklüğünde ince levhalara dönüştürülmesi ve varakçı derisine (öküzün kalınbağırsağının dış zarı) sarılarak sert bir blok üzerinde dövülmesiyle elde edilir. Bu varaklar öylesine incedir ki 1.000 tanesi üst üste konup sıkıştırıldığında kalınlığı bir kitap sayfasını bile bulmaz. Altın varaklar, süslenecek nesnenin üstüne özel bir tutkalla yapıştırılır. Altının başka maddeler içindeki çözeltisi olan "altın suyu" ise süslenecek yüzeye püskürtülerek ya da fırçayla sürülerek kullanılır. Daha sonra bu yüzey ısıtıldığında yabancı maddeler uçar ve geride incecik, parlak bir altın katmanı kalır. Ayrıca elektroliz yöntemiyle de bazı nesnelerin yüzeyi altınla kaplanabilir.

Sanatta Altın

Eskiçağlarda insanlar altını biçimlendirerek birçok kullanım eşyasını bu metalden yaptılar. Uygarlık ilerledikçe altın işçiliği de ince bir ustalığa dönüştü. Altından takılar ve süs eşyaları yapan ilk insanların Mezopotamya'da yaşamış olan Sümerler olduğu sanılıyor. Sonraları Batı Asya ve Akdeniz uygarlıklarını kuran halklar bu işçiliği Sümerler'den öğren-

16. yüzyılın büyük İtalyan heykelcisi Benvenuto Cellini'nin kuyumculuk alanındaki başyapıtı sayılan bu görkemli tuzluk, bugüne kadar yapılmış en gösterişli altın eşyalardan biridir.

Kunsthistorisches Museum, Viyana

diler. Günümüze kadar ulaşan en eski altın eşyalar, bundan 5.000 yıl önce Eski Mısırlılar'ın yaptığı bilezik, gerdanlık gibi basit takılardır. Eski Mısır'ın sonraki dönemlerinde firavunların değerli eşyalarıyla birlikte gömülmesi gelenek haline geldi. 1920'lerde Firavun Tutanhamon'un mezarında yapılan kazılarda altın süs ve kullanım eşyalarından oluşan zengin bir hazine ortaya çıkarıldı. Kralların değerli eşyalarıyla gömülmesi geleneği Anadolu'da kurulmuş eski uygarlıklarda da yaygındı. Alacahöyük'teki kral mezarlarından çıkarılan en az 4.000 yıllık altın kaplar ve takılar bugün müzelerde korunmaktadır. 1870-99 yılları arasında arkeolog Heinrich Schliemann'ın yaptığı Truva kazılarında da, İÖ 2500-2000 yıllarından kaldığı sanılan, olağanüstü güzellikte altın eşyalar bulunmuştur.

Altın işçiliğiyle ünlü eski uygarlıklardan biri de İÖ 2000 dolaylarında Girit'te kurulmuş olan Minos uygarlığıdır. Minoslar'ın telkâri işlerinde, yani altını çok ince tel haline getirip örerek yaptıkları takılarda Asya etkisi görülür. Yunanistan'ın güneyinde yaşamış olan Mikenler de altın işçiliğiyle ünlüydü. Bu halklar da krallarını altın vazo, kupa, takı ve silahlarıyla birlikte gömerlerdi.

Yaklaşık aynı dönemde Güney ve Orta Amerika'da da altın işleniyordu. Bu kıtadaki altın dövme teknikleri büyük olasılıkla Peru'da, İÖ 2000'lerde geliştirildi. Çok daha sonraları, İS 300-800 yıllarında İnkalar altın döküm yapmaya başladılar. Oysa Meksika'daki Aztekler bu sanatı yüzyıllardır sürdürüyorlardı. Aztekler'in son imparatoru 16. yüzyılda yaşamış olan Montezuma idi ve mezarı eşsiz altın işleriyle doluydu. Ama bunlardan hiçbiri günümüze ulaşamadı; çünkü bu mezarı yağmalayan İspanyollar bütün altınları eriterek yerlerinden çıkardılar.

İrlanda'daki metal işçiliğinin ilk ürünleri İÖ 1800-1500 yılları arasında yapılan altın gerdanlıklardı. İÖ 4. ve İS 1. yüzyıllar arasında Keltler de bu tür takılar yapmayı sürdürdüler.

Eski Yunanistan, Fenike ve Anadolu'da yaşayan halklar çok güzel altın takılar yaptılar; onların bu geleneğine sonradan Romalılar ve Etrüskler sahip çıktı. Persler'in İÖ 5. ve 4. yüzyıllar arasında yaptıkları altın işleri göz alıcıydı. Eski Hindistan'dan da günümüze 2.000 yıllık çok önemli altın eşyalar kaldı.

Bu erken dönem altın işçileri çok kaba ve basit aletlerle çalışıyorlar, altını arıtmak ve biçimlendirmek için gerekli ısıyı büyük olasılıkla açık ocaklarda odunkömürü yakarak sağlıyorlardı. Bu altın parçaların çoğu yapıldıkları günkü kadar güzel ve değerlidir. Çünkü altın, yerin altında binlerce yıl gömülü kalsa bile parıltısından ve güzelliğinden hiçbir şey yitirmez.

Ortaçağda en yaygın altın işçiliği, döverek inceltilen altın levhaları daha değersiz metaller üzerine kaplamaktı. O çağda altın işlerinin çoğu kilise için yapılırdı ve kuyumcuların çoğu keşişlerdi. Ne yazıktır ki ortaçağda yapılan altın işlerinin çoğu kralların ve soyluların savaş giderlerini karşılamak üzere eritilerek paraya dönüştürüldüğünden, bu çağdan günümüze pek az örnek kalmıştır.

Rönesans Dönemi'ndeki ressamların ve heykel ustalarının büyük bölümü kuyumculuktan yetişmeydi. Bu sanatçılardan bazıları çok yetenekliydiler ve soylular için yaptıkları takılar ya da eşyalar karşılığında çok yüklü paralar alırlardı. Bu kuyumcuların en ünlüsü olan İtalyan Benvenuto Cellini'nin Fransa Kralı I. François için yaptığı görkemli altın tuzluk bugün Viyana Sanat Tarihi Müzesi'ndedir (*bak.* CELLINI, BENVENUTO).

Rönesans'ın altın işlerindeki abartılı süslemeler sonraki yüzyıllarda yerini daha yalın çizgilere bıraktı ve üretilen parçalar seyredilecek birer sanat yapıtı olmaktan çıkıp gerçek kullanım eşyalarına dönüştü.

Osmanlılar özellikle ciltçilikte, hat, minyatür ve kitap süslemelerinde altın varakları ve altın yaldızları (özel bir karışımda eritilmiş altın tozları) büyük bir ustalıkla kullanarak çok değerli ve güzel sanat yapıtları ürettiler.

Bütün el sanatları gibi altın ve metal işçiliği de 18. yüzyılın sonlarında başlayan Sanayi Devrimi'nden büyük ölçüde etkilendi. Sanayileşmenin sonucu olarak yeni teknikler gelişti ve el işçiliğinin yerini makineler aldı. Böylece el sanatları hemen hemen unutuldu. Ama 19. yüzyılın ikinci yarısında el sanatlarının makineleşmesine karşı çıkan ve eski zanaatların canlandırılması için uğraşan bazı sanatçılar bu geleneği sürdürdüler. Bugün de geçmişin ince ve zarif yapıtlarını esin kaynağı olarak gören bazı ustalar el işçiliğiyle bu sanatı yaşatmaya çalışıyorlar.

ALTINA HÜCUM. 15. yüzyıldan başlayarak insanlar dünyanın değişik yörelerinde altın aramaya ve bulmaya başladılar. Ama tarihte "Altına Hücum" dönemi olarak adlandırılan, üstüne kitapların yazıldığı, filmlerin yapıldığı olaylar 19. yüzyılda Kuzey Amerika'da geçti. En ünlü "Altına Hücum" olayı ise 1896'da Kanada'nın kuzeybatısındaki Yukon bölgesinde, Klondike Irmağı çevresindeki topraklarda altın bulunmasından sonra yaşandı. Ünlü sinema oyuncusu ve yönetmeni Charlie Chaplin bu olayı 1925'te yaptığı *Altına Hücum* filminde işlemiştir.

Australian News and Information Bureau

1850'lerde Avustralya'daki Victoria'da bir altın arayıcısı dükkânda altınını tarttırıyor.

1896 yazında Kanada Yerlileri'nden bir avcı, sığ Bonanza Deresi'nde altın buldu.

Bataklık bir vadiden akarak Klondike Irmağı'na karışan bu derenin çamurlu sularından, sekiz günde iki kilogramdan fazla altın çıkardı.

Bunu duyan öbür madenciler de bu yöreye akın ettiler. Onlar da zengin altın yatakları buldular. Henüz birkaç yüz kişi olan bu ilk altın arayıcıları büyük servetler elde ettiler.

Haberin güneye doğru yayılması üzerine 1897'de 4.000 kişinin yaşadığı Dawson adlı yeni bir kent doğdu. 1898'e gelindiğinde altın artık topraktan kazılarak çıkarılmaya başlanmıştı. Oysa önceleri delikli tavaları dereye daldırarak çamurlu suların arasında altın arıyordu. Altına hücum doruk noktasına ulaştığında Dawson'da ve ırmak kıyılarındaki teknelerde 30.000'den çok insan yaşıyordu. Ama bir yıl sonra büyük akm sona erdi ve Dawson'un nüfusu hızla azaldı. Makinelerle topraktan altın çıkaran şirketler ise bu değerli madeni aramayı sürdürdüler.

1848'de California'da bulunan altın, dünyadaki altına hücum olaylarının en heyecan vericilerinden biriydi. San Francisco'da yaşayanların çoğu altın aramaya gitti. Hatta denizaşırı ülkelerden insanlar, "Altın Devlet" dedikleri California'ya akın ettiler. Ama aşırı kalabalık ve kötü yaşam koşulları bu insanların birçoğunun açlıktan ya da hastalıktan ölmesine neden oldu.

California'dan sonra Avustralya'nın çeşitli yörelerinde altın bulunması üzerine bu ülke de altın arayıcılarının akınına uğradı. 17.-19. yüzyıllarda Brezilya'da, 19. yüzyıl boyunca Sibirya'da altına hücum olayları birbirini izledi. Güney Afrika'da altın 1880'lerin başında Transvaal'da bulundu. Johannesburg kenti çevresine yayılmış olan Güney Afrika altın madenleri, bugün de dünyanın en zengin altın madenleridir.

19. yüzyıl sonunda altına hücum dönemi bitti ve ilk madencilerin kazma, kürekli çalışmaları yerini büyük şirketlerin makinelerine bıraktı.

ALTINORDU DEVLETİ 13. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıla kadar Doğu Avrupa ile Volga boylarında egemenliğini sürdüren bir Moğol-Türk devletidir. Moğol İmparatoru Cengiz Han ölmeden önce topraklarını oğulları arasında bölmüş ve Seyhun Irmağı ile Balkaş Gölü'nün batısındaki yerleri büyük oğlu Cuci Han'a vermişti. Cuci Han'ın küçük oğlu Batu Han'ın batı seferleriyle genişleyen bu topraklar sonradan Batu Han ile ağabeyi Ordu arasında bölüşüldü. Balkaş ve Aral gölleri arasındaki alan ile Seyhun Irmağı'nın güneyindeki yerler Ordu'nun, Harezm ve yeni alınan topraklar Batu'nun yönetimine verildi. Ordu'nun yönetimindeki doğu bölgesine

Batu Han döneminde Altınordu Devleti en geniş sınırlarına ulaştı.

Akordu, Batu'nun yönetimindeki batı bölgesine de önce Gökordu, bir süre sonra Altınordu adı verildi.

Batu Han, Volga Irmağı'nın aşağı havzasındaki Saray kentini kendine başkent yaparak ülkesinin topraklarını alabildiğine genişletti. Devletin sınırları Kıpçak bozkırlarını, Volga'nın aşağı ve orta havzasını, Seyhun ve Volga ırmakları arasındaki Aral Gölü yöresini, Kafkaslar'ın Azerbaycan'a kadar olan kesimini, Lehistan ve Litvanya'yı kapsıyordu. Altınordu Devleti görünüşte Moğol İmparatoru Büyük Kağan'a bağlıydı. Ama gerçekte tümüyle bağımsız bir yönetim kuran Batu Han devletini Moğol İmparatorluğu'nun kurallarına göre örgütleyerek kendisine ve Altınordu hanlarına büyük bir saygınlık kazandırdı.

1255'te Batu Han ölünce yerine Berke Han geçti. İslam dinini benimseyen Berke Han zamanında Altınordu Devleti İlhanlılar ile savaştı ve Bulgaristan'a saldıran Bizans ordusunu bozguna uğrattı.

Berke Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Mengü Timur Han, Özbek Han ve Canıbek Han dönemlerinde çok güçlenen Altınordu Devleti Canıbek Han'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgalarıyla sarsıldı. 1380'de Timur'un desteğiyle tahta çıkan Toktamış Han bu çatışmalara son vererek birliği sağladı. Ama bir süre sonra Toktamış Han ile arası açılan Timur, topraklarına katmak üzere bu ülkeye iki sefer düzenledi. Bir yandan Timur'un saldırıları, öte yandan Moğol prensleri arasındaki taht kavgalarının alevlenmesi Altınordu Devleti'ni güçsüz düşürdü. Böylece birlik ve bütünlüğü bozulan devletin toprakları 1437'den başlayarak beş ayrı hanlığa bölündü: Kazan, Kırım, Astrahan, Nogay ve Sibirya hanlıkları. 1502'de Kırım Hanlığı kalan son toprakları da alarak Altınordu Devleti'ni tarihten sildi.

Altınordu Devleti'nde en yetkili organ soyluların oluşturduğu *Kurultay*'dı. Kurultay toplantılarında ülke sorunları tartışılarak karara bağlanırdı. Topraklar ve otlaklar Moğol soylularının elindeydi. Aileler bağlı oldukları soyluların topraklarını işler, ürünlerin belirli bir bölümünü beye verir ve bu toprakların dışına çıkamazlardı.

Altınordu Devleti ayrıca Mısır Memlûkları, Cenevizliler ve Anadolu Selçukluları ile ticari ilişki içindeydi ve alışveriş merkezi olan kentler ile ürünlerin dış ülkelere pazarlandığı liman kentleri çok gelişmişti.

ALTIN POST. Yunan mitolojisindeki Altın Post öyküsü, Tesalya kralının oğlu Phriksos ile kızı Helle'nin çocukluğuyla başlar. Öyküde çocukların babası ikinci kez evlenmiştir; kocasının çocuklarından nefret eden üvey anne Phriksos ile Helle'yi öldürmek ister. İki kardeş öz annelerinin armağanı olan altın postlu uçan bir koçun sırtına binerek üvey annelerinin elinden kurtulurlar. Ama yolculuk sırasında Helle denize düşerek boğulur. (Helle'nin düştüğü Çanakkale Boğazı'na Yunanlılar bugün bile Hellespontos ya da "Helle Denizi" derler. *Bak.* ÇANAKKALE BOĞAZI.) Phriksos ise Karadeniz'in doğu ucundaki Kolkhis'e (bugünkü Gürcistan) ulaşarak canını kurtarır. Kolkhis kralı Phriksos'a çok iyi davranır, hatta sonradan kızı Khalkiope ile evlendirir. Phriksos ölümden kurtulduğu için, koçunu adak olarak tanrıların kralı Zeus'a kurban eder; postunu da Kolkhis'te, bir ejderhanın nöbet tuttuğu bir koruluğa asar.

Bu arada Tesalya kralı ölmüş, yerine yeğeni Aison geçmiştir; ama bir süre sonra üvey kardeşi Pelias, Aison'u devirir ve tahta kendisi geçer. Aison'un oğlu İason büyüyünce Pelias'ın karşısına çıkıp babasının tahtını geri ister. Korkuya kapılan Pelias, genç adamdan kurtulmak için, altın postu getirirse krallığı ona bırakacağına söz verir. İason bu anlaşmayı kabul eder ve kısa sürede Yunanistan'ın dört bir yanından 50 yiğit toplayarak, adı "hızlı" anlamına gelen *Argo* gemisiyle yelken açar.

Kahramanlar yolda pek çok macera yaşadıktan sonra Kolkhis'e ulaşırlar. Kolkhis kralı altın postu İason'a vermeye yanaşır, ama üç koşulu vardır: İason, ateş püsküren iki korkunç boğayı çifte koşarak bir tarlayı sürecek; bu tarlaya bir ejderhanın dişlerini ekecek ve en sonunda ektiği her diş için topraktan fışkıran zırhlı savaşçıları yenecektir. İason'un şansına, kralın küçük kızı Medeia güçlü bir büyücüdür ve görür görmez İason'a âşık olur. Medeia'nın büyü ve sihirleri sayesinde bu güç görevleri başaran İason, Medeia'yı ve altın postu da alarak *Argo* gemisiyle kaçar.

Ne var ki onları bekleyen macera ve tehlikeler henüz bitmemiştir. Kral altın postu geri alması için oğlu Apsyrtos'u peşlerinden gönderirse de, Medeia kardeşini kendi elleriyle öldürerek parçalarını denize serpiştirir. Daha sonra tanımadıkları denizlere açılan Argo Gemicileri ya da bilinen adlarıyla Argonaut' lar, ancak Medeia'nın zekâsı ve kurnazlığı sayesinde yollarını bulurlar.

En sonunda Tesalya'ya döndüklerinde İason'un babası hâlâ sağdır, ama çok yaşlanmıştır. Medeia yaşlı adamı sihirli otlarla dolu bir kazanda kaynatıp gençliğini ve gücünü yeniden kazandırır. Daha sonra Pelias'ın kızlarını da kendi babalarını kesip kaynatmaları için kurnazca kandırır; aynı büyülü otlardan vermediği için Pelias ölür. Bu suç yüzünden ülkeden kovulan Medeia ile İason'un arası zamanla açılır ve kavga ederek ayrılırlar. Sonunda İason, iyice eskimiş ve karaya çekilmiş olan *Argo* gemisinin pruvasında otururken, kırılan pruva tahtalarının altında kalarak ölür.

Altın Post efsanesinin daha değişik yorumları da vardır; ama bugün en çok anlatılan biçimi bu öyküdür.

ALÜMİNYUM yerkabuğunun yaklaşık yüzde 8'ini oluşturduğu için doğada en bol bulunan metaldir. Gerek bu özelliği, gerek çeşitli işlemlerden geçirilerek çok değişik biçimlerde kullanılabilmesi nedeniyle sanayide geniş bir kullanım alanı vardır. Kimyasal simgesi Al olan alüminyumun atom numarası 13, atom ağırlığı 26,9815'tir.

Alüminyum saf haldeyken gümüş beyazlığındadır ve demir ya da bakırın yaklaşık üçte biri ağırlığında çok hafif bir metaldir. Buna karşılık bazı alüminyum alaşımları yapı çeliğinden daha dayanıklıdır. Bütün metal işleme yöntemleri alüminyuma kolayca uygulanabilir. Havanın etkisiyle paslanmayan ve aşınmayan alüminyum ışığı ve ısıyı iyi yansıtır; ayrıca iyi bir ısı ve elektrik iletkenidir. Zehirli olmadığı için mutfak kaplarının yapımına elverişlidir. Vurulduğunda kıvılcım çıkarmaz; bu yüzden yanıcı ya da patlayıcı maddelerin yalıtılmasında kullanılabilir. Mıknatıslanma özelliği taşımadığı için de elektrik donanımlarının yapımına çok uygundur.

Alüminyum doğada hiçbir zaman serbest ya da yalın halde bulunmaz; mutlaka başka elementlerle birleşmiş haldedir. En bol bulunduğu kayaçlar, yerkabuğunun hemen hemen yarısını oluşturan feldispatlardır. Ayrıca safir, yakut, lal gibi değerli taşların yapısında da alüminyum bulunur. Gene de doğadaki en

Alcan Aluminium Ltd.

Haddeden geçirilerek levha haline getirilecek olan bir alüminyum külçesi. Alüminyum demirden sonra en çok kullanılan metaldir.

zengin alüminyum kaynağı boksit denen bir cevherdir. Sanayide kullanılan alüminyumun neredeyse tamamı bu cevherden elde edilir. En çok Jamaika, SSCB, Guyana ve Fransa'da bulunan boksit yüzde 50-60 oranında alüminyum oksit (alümina) içerir. Boksitin bileşimindeki öbür maddeleri ayırarak cevheri arıtmanın ilk adımı alüminyum oksiti sodyum hidroksit içinde çözmektir. Böylece cevher, oksijen dışındaki bütün katışkılardan temizlenir ve ardından elektroliz yöntemiyle oksijenden ayrılan alüminyum katışıksız halde elde edilir.

Alüminyumu ilk kez 1825'te Danimarkalı fizikçi Hans Christian Örsted yalın halde elde etmeyi başardı. Ama bu elementi oksitinden (alüminadan) ayırarak elde etmenin yolunu 1886'da ABD'li kimyacı Charles M. Hall buldu. Bundan birkaç hafta sonra Fransız kimyacı Paul L. Héroult da Hall'den habersiz olarak aynı işlemi gerçekleştirdi. Her ikisi de

erimiş kriyolitin (alüminyumun sodyum ve flüorla oluşturduğu bir bileşik) az miktarda alüminyum oksit içerdiğini fark etmişlerdi. Kriyoliti karbondan bir potaya koyup içinden elektrik akımı geçirdiklerinde, potanın dibinde alüminyum damlacıkları oluştu. Bu Hall-Héroult yöntemi, birkaç küçük değişiklik dışında bugün de alüminyum üretimi için bütün dünyada kullanılır.

Alüminyum, eritme potalarından alındıktan sonra genellikle 4 metrelik külçeler halinde dökülür. Daha sonra istenen ürünün niteliğine bağlı olarak çeşitli yöntemlerle işlenir. Ayrıca bakır ve magnezyum gibi metallerle karıştırılarak alaşım haline getirilebilir. Otomobil gövdesi üreten fabrikalar alüminyumu külçe halinde değil erimiş halde alırlar.

Türkiye'de alüminyum sanayisinin kurulması için çalışmalara 1960'ta başlandı. 1974'te üretime geçen Etibank Seydişehir Alüminyum Tesisi'nin ana bölümleri boksit işletmesi, alüminyum fabrikası, alümina fabrikası, dökümhane ve haddehanedir. Boksit işletmesi yılda yedi ay üretim yaparak ortalama 530 bin ton boksit cevheri işler. Alüminyum fabrikası ise yılda 120 bin ton alümina işleyerek 60 bin ton alüminyum üretebilecek kapasitededir. Konya'da kurulan Alüminyum Tüp Fabrikası'nın da yılda 36 milyon tüp üretmesi öngörülmüştür. Ayrıca, gene Konya'nın Akşehir ilçesinde alüminyum tel üreten bir fabrika vardır.

Alüminyumu biçimlendirme yöntemlerinin başlıcaları dökme, sıkıştırarak kalıptan geçirme, dövme, çekme, tornada işleme ve haddelemedir. Dökümhanelerde saf alüminyum külçeler yerine hurda metal de kullanılabilir.

Başlıca alüminyum döküm yöntemleri kum döküm, sürekli döküm, basınçlı döküm ve savurma dökümdür. Kum döküm yönteminde, üretilecek nesne ıslak kum ve kil karışımına gömülerek bu nesnenin bir kalıbı çıkarılır; daha sonra nesne kumdan alınır ve bıraktığı kalıp boşluğuna erimiş alüminyum dökülür. Metal sertleştiğinde kalıp kırılır ve döküm parçası ortaya çıkarılır. Sürekli döküm yönteminde, dökülecek nesnenin biçimi verilmiş demir ya da çelik kalıplar kullanılır. Bu yöntemle tek bir kalıp kullanarak aynı parçadan yaklaşık 150.000 tane üretilebilir. Basınçlı dökümde, erimiş alüminyum hidrolik basınç altında çelik kalıplara dökülür. Savurma dökümde ise erimiş metalin kalıbın en ince köşelerine kadar dağılabilmesi için merkezkaç kuvvetten yararlanılır (*bak.* MERKEZKAÇ KUVVET).

Alüminyumun sıkıştırılarak kalıptan geçirilmesi, diş macununun sıkılan bir tüpten çıkışına benzer. Alüminyum çubuk ya da külçeler istenen uzunlukta kesilir; yumuşatmak için 443°C'ye kadar ısıtılır ve sıkıştırılarak kalıp deliğinden çıkarılır. Benzer bir yöntemde ise, kutu biçimindeki bir kalıbın dibine yerleştirilen alüminyum levhalara güçlü bir şahmerdanla vurulur. Metal, bu çarpmanın etkisiyle, kalıp ve şahmerdan çekici arasında kalan boşlukta yükselerek biçimlenir. Aerosol kapları, metal bira kutuları ve el fenerlerinin metal kılıfları bu yöntemle üretilir.

Dövme işleminde alüminyum önce fırında ısıtılır, sonra bir kalıp üzerinde dövülür ya da preslenir. Çekme yönteminde, ince bir alüminyum çubuğun ucu kalıp deliğinden geçirilerek çekilir. Çubuk, kalıbın içinden geçerken onun biçimini alır. Alüminyum tel, çubuk ya da borular böyle elde edilir. Ayrıca alüminyum, tıpkı tahta gibi tornada işlenebilir ya da dev haddelerden geçirilerek kâğıt inceliğinde levhalara dönüştürülebilir. Mutfakta kullandığımız alüminyum yapraklar (folyolar) bu haddeleme yöntemiyle elde edilir.

Alüminyum Ürünleri

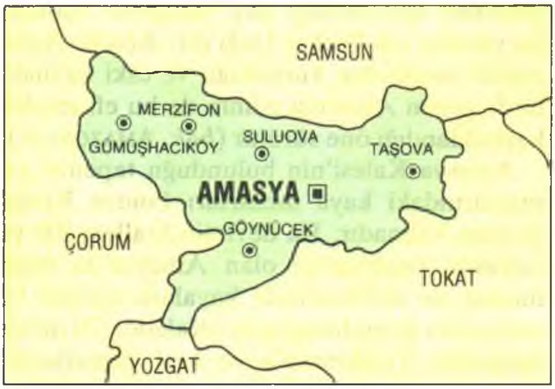
Alüminyumun neredeyse sayısız kullanım alanı vardır ve her yıl bunlara yenileri eklenir. Öğütülmüş alüminyumun yağ ile karıştırılmasıyla hazırlanan boyalar, sürülen yüzeyde sağlam ve koruyucu bir katman oluşturur. Çeliğe katılan alüminyum gaz kabarcıklarından kaynaklanan gözenekleri yok eder. Alüminyum yapraklara sarılan yiyecekler tadını ve kokusunu çok uzun süre korur. Tıraş kremi, diş macunu gibi ürünler alüminyum tüpler içinde satılır. Alüminyum demir oksit ile birlikte ısıtıldığında alüminyum oksit oluşur ve demir serbest kalır. Bu tepkime bir kez başlatıldığında sürüp gider ve demiri eritmeye yetecek kadar ısı açığa çıkar. Kaynak yapımında yararlanılan bu yönteme termit işlemi denir.

Çağdaş yapıların çoğunda kapılar, pencere çerçeveleri ve buna benzer yapı öğeleri alüminyum alaşımlarından yapılmıştır. Alüminyum hafif olduğu için çatıların, büyük taşıt araçlarının gövdelerinin ve demiryolu tankerlerinin (sarnıçlı vagonlar) yapımına elverişli bir metaldir. Büro eşyası, banyo donanımı ve çamaşır makinelerinin bütünü ya da bazı parçaları alüminyumdan yapılır. Bir alüminyum alaşımı olan düralüminden daha çok uçak yapımında yararlanılır. Gene bir alüminyum alaşımı olan alüminyum tuncu ise altın renginde olduğu için takı yapımında altın yerine kullanılır.

AMASYA. Karadeniz Bölgesi'nin orta bölümünde yer alan Amasya ilinin toprakları sarp sıradağlarla kıyıdan ayrılır. Bir söylenceye göre, Yunan mitolojisinde adı geçen Amazonlar bu topraklarda yaşamış, il de adını bu savaşçı kadınlardan almıştır. 5.520 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye'nin en küçük illerinden biri olan Amasya, bu yöreye özgü kokulu elmasıyla da ünlüdür.

Doğal Yapı

Amasya il toprakları Akdağ, Karaömer Dağı, Tavşan Dağı, İnegöl Dağı ve Sakarat Dağı gibi fazla yüksek olmayan dağlarla engebelenir. İlin en yüksek noktası kuzeyde, Karaömer Dağı'nın uzantısı olan Akdağ'ın 2.062 metreye ulaşan Taşlıtepe doruğudur. Yeşilırmak bu dağları geniş boğazlar ve vadilerle yararak il topraklarını boydan boya aşar. Bu arada, başta Çekerek ve Tersakan Çayı olmak üzere birçok önemli kolla beslenir. Yeşilırmak ve kollarının çevresinde, il topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini kaplayan Suluova, Taşova, Gümüşova gibi geniş ve verimli ovalar yer alır.

Amasya'nın iklimi genellikle ılımandır ve Karadeniz ile İç Anadolu bölgelerinin iklimleri arasında bir geçit özelliği gösterir. Güneyde yayla ikliminin etkisiyle yazlar sıcak ve kurak, kışlar soğuk ve yağışlı geçer. Kuzeyde iklim koşulları daha serttir. Her iki kesimde de yağışlar daha çok kış aylarında düşer. Amasya il topraklarının yüzde 16'sı ormanlıktır. Dağların alçak yamaçlarında meşe, kestane, dişbudak, ıhlamur, sarıçam, yükseklerde ise köknar ve ladin ağaçları yayılır.

AMASYA İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 5.520 km².

İL NÜFUSU: 358.289 (1985).

İL TRAFİK NO: 05.

İLÇELER: Amasya (merkez), Göynücek, Gümüşhacıköy, Merzifon, Suluova, Taşova.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Amasya Kalesi; Kaya Mezarları; Gökmedrese Külliyesi; Torumtay Türbesi; Burmalı Minare Camisi; Sultan Mesud Türbesi; Bimarhane; Büyükağa ve Küçükağa medreseleri; Yörgüç Paşa Camisi; Mehmed Paşa Camisi; Sultan Bayezid Camisi; Bayezid Kütüphanesi; Borabay Gölü; Çakallar ve Karakaya mesireleri.

Tarih

Amasya toprakları Anadolu'nun en eski yerleşme yerlerinden biridir. Mahmutlar ve Suluova'daki höyüklerde yapılan kazılarda eskiçağlardan kalma kap kacak ve silah kalıntıları bulunmuştur. Yörenin doğal yapısı, özellikle Yeşilırmak ve kollarının suladığı alüvyonlu ovalar bölgede yerleşik yaşamın başlamasında önemli bir etkendir. Bugün de ilin en önemli yerleşmelerinden biri olan Merzifon kentinin bundan 2.000 yıl öncesine dayanan eski ve parlak bir geçmişi vardır. Ama yörenin kuşkusuz en önemli merkezi Amasya kentidir ve tarih boyunca bütün öbür yerleşmelerden daha ayrıcalıklı bir konumu olmuştur. Bu nedenle ilin tarihinde her zaman Amasya kentinin tarihi ön plana çıkar.

Hitit Konfederasyonu'na bağlı 13 kent devletten biri olan Amasya kenti Hititler'den sonra sırasıyla Frigler'in, Kimmerler'in, Lidyalılar'ın ve Persler'in egemenliğine girdi. İÖ 3. yüzyılda da bu bölgede kurulan Pontos Krallığı'nın başkenti oldu. İÖ 25'te Roma

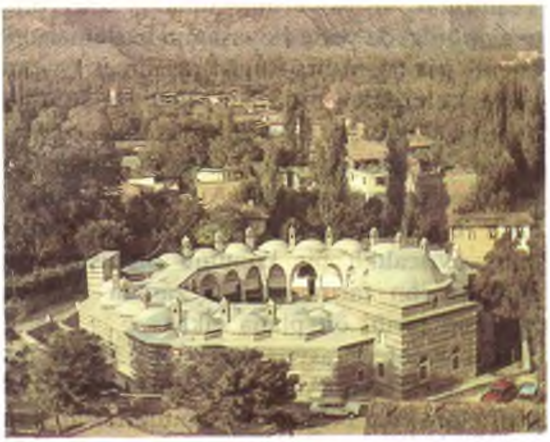
Anadolu Yayıncılık Arşivi

Burmalı Minare Camisi 13. yüzyılda Anadolu Selçukluları döneminde yapılmış, ilginç minaresi ise 17. yüzyılda Osmanlılar zamanında eklenmiştir.

İmparatorluğu'nun eline geçen bu topraklar Kapadokya ile birleştirildi ve merkezi gene Amasya kenti olan bir eyalet kuruldu. 395'te başlayan Bizans egemenliği Amasya'nın gelişme dönemidir. Bizans'ın beş patrikliğinden birini barındıran kent, Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olan önemli bir din merkeziydi.

1071'deki Malazgirt zaferinden sonra Amasya'yı Selçuklu komutanlarından Danişmend Gazi ele geçirdi. Bölgeyi kısa sürede egemenliği altına alan Danişmend Gazi, Amasya'yı kendine başkent yaparak Danişmendliler Beyliği'ni kurdu. Daha sonra Anadolu Selçukluları'nın egemenliğine giren Amasya 1389'da Osmanlılar'ın eline geçti. Osmanlı padişahlarından birçoğu tahta çıkmadan önce burada sancak beyliği (valilik) yaptığı için, Amasya "şehzadeler diyarı" olarak anılır. Yıldırım Bayezid, Çelebi Sultan Mehmed, Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve III. Murad'ın şehzadelikleri bu ilde geçmiştir.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

15. yüzyılda, Sultan II. Bayezid'in kapıağalarından birinin yaptırdığı Büyükağa Medresesi, sekizgen planıyla türünün ender örneklerindendir.

Ekonomi

Amasya ilinde halkın başlıca geçim kaynağı tarımdır. Yeşilırmak ve kollarının suladığı ovalarda çeşitli ürünler, en çok da buğday ve arpa gibi tahıllar yetiştirilir. Şekerpancarı, tütün, ayçiçeği ve kenevir ilde üretilen başlıca sanayi bitkileridir. Türkiye'deki toplam domates üretiminin yüzde 6,7'sini, soğanın yüzde 4,5'ini, bamyanın yüzde 3'ünü ve kabağın yüzde 2'sini Amasya ili sağlar. Özellikle meyve tarımı çok gelişmiştir. Elmasıyla ülke çapında ün kazanan Amasya'da ayrıca kiraz ve şeftali başta olmak üzere armut, ayva, kayısı, erik, vişne, üzüm gibi meyveler üretilir.

İldeki sanayi etkinliği tarım ürünlerinin işlenmesine dayanır. Şeker, hayvan yemi, ayçiçeğiyağı, meyve ve sebze suları, süt fabrikaları ve çok sayıda un fabrikası vardır. Çeltek'teki kömür ocaklarından çıkarılan linyit, Amasya ve çevre illerdeki şeker fabrikalarının yakıt gereksinimini karşılar. Besi hayvancılığının gelişmekte olduğu ilde ayrıca hayvan ürünlerini değerlendirmek için bir et kombinası kurulmuştur.

İl Merkezi: Amasya

Yeşilırmak'ın iki yakasında kurulmuş olan kentin kuzeyinde ve güneyinde dik yamaçlı iki dağ yükselir. Kuzeydeki dağın, "Ferhat ile Şirin" adlı halk öyküsünde Ferhat'ın kente su getirmek için deldiği dağ olduğuna inanılır; bu yüzden adı Ferhat Dağı'dır. Kentin Amazonlar tarafından kurulduğu ve eski kaynaklarda geçen Amaseia adının da bu efsaneden kaynaklandığı öne sürülür (*bak.* AMAZONLAR).

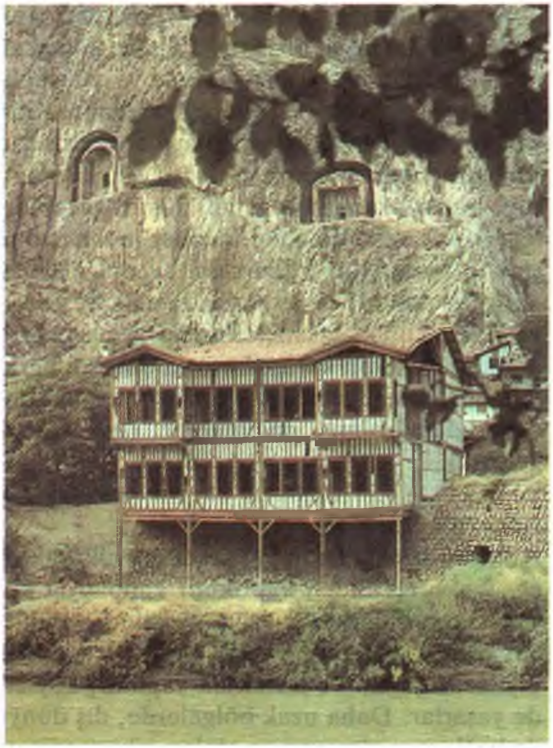
Amasya Kalesi'nin bulunduğu tepenin yamaçlarındaki kaya mezarları Pontos Krallığı'ndan kalmadır. Bu devletin kralları 200 yıl boyunca başkentleri olan Amasya'da oturmuşlar ve öldüklerinde kayalara oyulan bu mezarlara gömülmüşlerdir. Kaleden 70 metre aşağıdaki Yeşilırmak'a ve kral mezarlarına

kadar uzanan bir yeraltı yolu (merdivenli kaya tüneli) İÖ 3. yüzyıldan günümüze kadar ulaşmıştır.

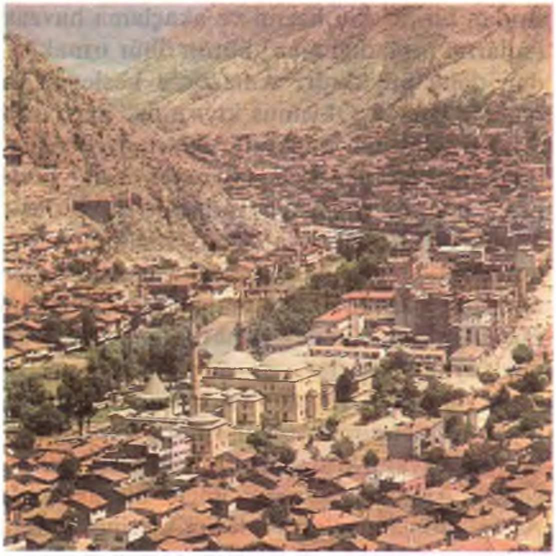
Bizans döneminde de bir din ve kültür merkezi olarak parlayan Amasya baştan başa tarihsel anıtlarla doludur. Ama kentin bugünkü anıtsal zenginliğinin asıl kaynağı 11. yüzyılda başlayan Türk egemenliğidir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden kalma birçok önemli yapıt günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri olan Bimarhane (akıl hastanesi), mimari özelliklerinin yanı sıra akıl hastalıklarının müzikle iyileştirildiği ilk hastane olarak da ünlüdür. Kesme taştan yapılmış Sultan Bayezid Camisi, mermer minberinin bütün yüzeyi yaprak ve kıvrık dal motifleriyle süslü olan Mehmed Paşa Camisi ve Selçuklu taş işçiliğinin en güzel motifleriyle süslü olan Torumtay Türbesi anılmaya değer birçok yapıttan yalnızca birkaçıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasıyla önemini yitiren Amasya'nın Kurtuluş Savaşı'nda da özel bir yeri vardır. Atatürk Samsun'a çıktıktan sonra Kurtuluş Savaşı'nın hazırlıklarını bu kentte yürütmüş, bütün ulusu bağımsızlık savaşına çağıran bildirgeyi (Amasya Tamimi) de buradan duyurmuştur (*bak.* KURTULUŞ SAVAŞI).

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Saraçoğlu Evi, Yeşilırmak kıyısındaki cumbalı ve geniş saçaklı eski Amasya evlerinden biridir. Arkasındaki tepenin yamacında iki kaya mezarı görülüyor.

Şemsi Güner

Dağları yararak akan Yeşilırmak'ın iki yakasında kurulmuş olan Amasya kenti tarihsel yapılar açısından son derece zengindir. Önde Sultan Bayezid Camisi görülüyor.

Kentin içinden geçerek batıdan doğuya doğru akan Yeşilırmak'ın iki yakasını beş köprü birleştirir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin en güzel yapıları kentin güney kesimindedir. Ahşap süslemeli, cumbalı ve geniş saçaklı geleneksel Türk evleri de büyük ölçüde korunmuştur.

Çevresini kuşatan dağlar nedeniyle kentin merkezinde yeni yapıların kurulmasına elverişli alanlar olmadığından, dağlık kesimlerde kurulmuş olan bazı köy yerleşmeleri zamanla kentle birleşmiştir. Bu nedenle kent çekirdeği eski yapısını büyük ölçüde korurken, çevresinde yeni mahalleler oluşmaktadır. Amasya'da iki hastane ve Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne bağlı eğitim yüksekokulu vardır.

Kentin nüfusu 53.431'dir (1985).

AMASYA TAMİMİ *bak.* KURTULUŞ SAVAŞI.

AMAZON IRMAĞI. Güney Amerika'daki Amazon Irmağı dünyanın en büyük akarsula-

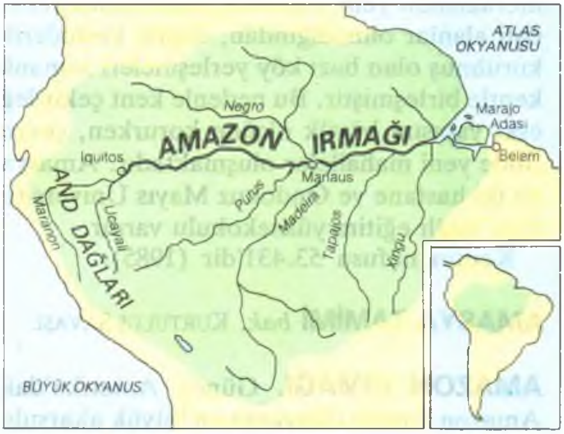
rından biridir. Su hacmi ve akaçlama havzası (sularını topladığı alan) bütün öbür ırmaklardan daha büyüktür. Amazon'u besleyen ırmaklar Büyük Okyanus kıyısında, Peru'daki And Dağları'nın buzlu doruklarından başlar, doğuya doğru akarken 600 metre derinliğinde bir kanyonu geçer ve birbirleriyle birleşip büyüyerek Brezilya'ya ulaşır. Sonunda bütün kollar ekvatorda Atlas Okyanusu'na dökülen Amazon'a katılır. Toplam uzunluğu 6.437 km olan Amazon, Güney Amerika'nın üçte birinin suyunu akaçlar.

Okyanustan Amazon'un ağzına doğru ilerleyen bir gemideki yolcular daha kıyıdan 320 km açıktayken ırmağın akışıyla karşılaşırlar; çünkü Amazon, sularını güçlü bir akıntıyla Atlas Okyanusu'nun derinliklerine doğru gönderir. Uçaktan bakıldığı zaman bu sular denizin içinde çamurlu, uzun bir leke gibi görülür. Amazon'un halici ya da ağzı 270 km genişliğindedir.

Amazon Irmağı'nın ağzından kıtanın içlerine doğru gemiyle 3.000 km boyunca gidilebilir. Peru'nun Iquitos kentine ulaşıldıktan sonra yolculuğa küçük teknelerle devam edilir. Sonunda ırmak And Dağları'nın en doğu bölümünün içinden geçer.

Orman ve Bitki Örtüsü

Akıntıya karşı birkaç saat giden bir gemi, iki kıyının birbirine çok yaklaştığı Bin Adalar bölgesine ulaşır. Buradaki sık ormanlarda, en yükseğinin boyu 60 metreye ulaşan palmiyeler, büyük yapraklı manolyalar, incir, kauçuk ve brezilyacevizi ağaçları vardır. Bu yöredeki

çok güzel orkideler sarmaşıklarla yarı yarıya boğulmuştur; begonyalar ve eğreltiotları da kendilerine yer bulmak için kaktüsler ve büyük yapraklı bitkilerle boğuşur.

Irmak ekvatora yakın aktığı için her zaman sıcak ve nemli olan ortamda bitkiler ve ağaçlar bütün yıl boyu büyür. Orman son derece karmaşık ve sıktır, içinde rahatça dolaşılamaz. Irmağın çevresinde de hava genellikle sislidir.

Amazon havzasının bir zamanlar çok daha sık olan ormanları, günümüzde petrol çıkarma, madencilik ve çiftçilik amacıyla hızla yok olmaktadır. Orada yaşayan Yerliler'in de toprakları ellerinden alınmaktadır (*bak.* YAĞMUR ORMANLARI).

Taşkınlar ve Gelgit Dalgaları

Belirli mevsimlerde Amazon'un suları yükselir. Bu nedenle içinden geçtiği bütün alçak alanları sular basar. Irmağın taşmasıyla sökülüp sürüklenen bitkiler birkaç ay sonra yeniden gelişir.

Amazon denize döküldüğü noktada saniyede 180.000 m^3 su boşaltır. Taşıdığı yapışkan çamurun 180 metre genişliğinde ve yüksekliğinde bir tepe oluşturabileceği söylenir. Kimi zaman bir gemideki yolcular, arkalarından ırmağın yukarı bölümüne doğru 300 kilometreye kadar uzanan bir gelgit dalgası görebilirler. Irmak belki de adını Yerliler'in *amassona* (tekne parçalayan) dedikleri bu dalgalardan almıştır. Ama 1541'de Amazon'u ilk keşfeden ve Eski Yunan efsanelerindeki Amazonlar'ı anımsatan kadın savaşçıların saldırısına uğradığı söylenen Francisco de Orellana tarafından adlandırılmış da olabilir (*bak.* AMAZONLAR).

Amazon Yerlileri

Amazon Irmağı'ndan yukarı doğru çıkıldıkça, ağaç gövdelerinden yaptıkları kanolarda kürek çeken Güney Amerika Yerlileri görülür. Sayıları 3 milyona yakın olan bu Yerliler kıyılarda çamur ve kütükten yapılmış köylerde yaşarlar. Daha uzak bölgelerde, dış dünya ile bağlantısı olmayan ve ataları gibi yaşamayı sürdüren kabileler de vardır.

Yerliler tropik ormanları işler ya da balıkçılık ve avcılıkla geçinirler. Amazon'da Hıristi-

Tony & Marion Morrison

Amazon ormanlarında yaşam çok zengindir. Harpya kartalı (üstte sağda) yüksek ağaçlarda yuva yapar ve kuşları, maymunları, tembelhayvanları avlar. Daha alçak dallar arasında dolaşan boz tüylü maymun (sağda) tutunmak için kuyruğunu kullanır. Dev nilüferler (altta) bazı yerlerde ırmağın neredeyse bütün yüzeyini kaplar.

yan misyonerler, petrol arayıcıları, serüvenciler ve bilim adamları ile Yerliler arasında zaman zaman ilişki olur. Brezilya'da 1911'de, Amazon Yerlileri'ni ve kültürlerini korumak amacıyla bir örgüt kurulmuştu. Daha sonra 1960'larda, örgütün birçok görevlisinin Yerliler'in topraklarını ele geçirmek için kabilelerin yok edilmesine izin verdiği ortaya çıkarıldı. Örgüt bugün yeniden düzenlenmiştir.

Hayvan Varlığı

Amazon ormanlarında değişik maymun türleri, ağaçlarda başaşağı asılı duran tembelhayvanlar, karıncayiyenler, dev kertenkeleler, tapirler, armadillolar ve akrepler yaşar. Suyu seven büyük anakonda yılanlarının da görülebildiği ırmağın kıyılarında Güney Amerika'ya özgü timsahlar uyur ve dev nilüferler arasında kaplumbağalar dolaşır.

Irmaktaki yüzlerce değişik tür balığın bazıları akvaryumda da beslenebilir, ama zehirli vatozlar ve çıplak insan etine saldıran korkunç piranalar da vardır. Sivrisinekler ve karıncalar ile öteki sayısız böceğin bazıları çok rahatsız edicidir.

Akşam güneş ansızın batar ve sonra orman, gizemli sesleri ve hışırtılarıyla yaşamaya başlar. Tukan bir ağaç dalındaki tüneğinden yüksek sesle yakınır, gece kuşlarının haykırışıyla hava titreşir, kırmızımsı maymunlar ağaçlardaki yerlerinden bağrışır ve kan emen yarasalar uçuşur.

AMAZONLAR. Eski Yunanlılar, bütün savaşçıları kadın olan uzak diyarlardaki bir ülkeye ilişkin öyküler anlatır, bu ülkedeki kadınlara da Amazon derlerdi. Bunlardan ilk söz eden kaynak Homeros'tur. "Erkek gibi Amazonlar"ın savaşlarını anlatır. Ayrıca birçok başka kaynakta da Amazonlar'ın izlerini bulmak olasıdır.

Söylenceye göre Amazonlar savaş tanrısı Ares ile aşk ve güzellik tanrıçası Afrodit'in kızlarıydılar. Çok sert ve güçlü kadınlardı. Ülkelerini yönetir, gerektiğinde savaşırlardı. At üstünde kendilerini kalkanlarla koruyarak ok ve baltalarla dövüşürlerdi. Erkekleri yanlarına köle ya da uşak olarak alır, onlardan çocuk sahibi olurlardı. Doğan erkek çocuklarını öldürür ya da sakat eder, kızları ise aralarına alarak savaş için eğitirlerdi.

Amazonlar'ı bir kraliçe yönetirdi. Anadolu'da, başta Efes olmak üzere birçok kenti Amazon kraliçelerinin kurduğu söylenir. Amazonlar'ın Efes kıyısında Artemis adına diktikleri heykelin çevresinde savaş dansı yaptıkları ve birbirine vuran kalkanlarının çok uzaklardan yankılandığı anlatılır.

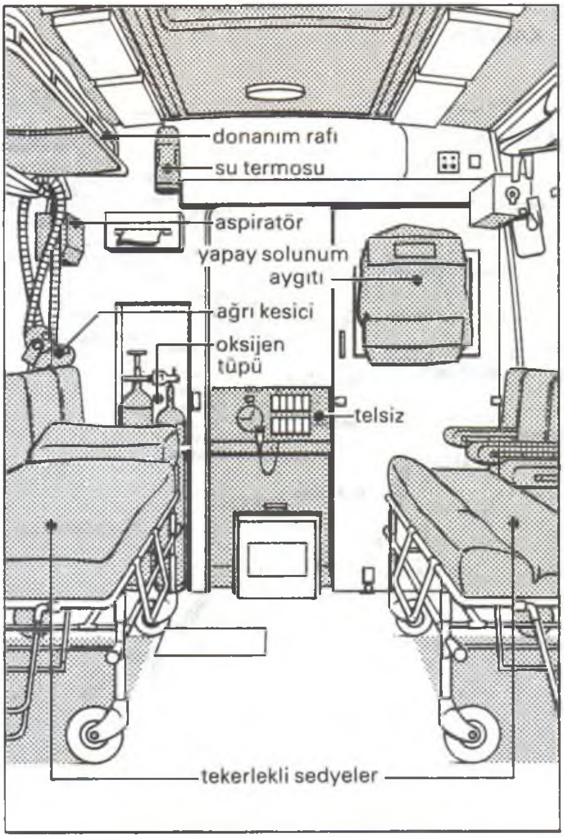
British Museum

Atina'nın efsanevi kralı Theseus'un Amazonlar'ın saldırısına uğrayışını gösteren bir kabartma.

Yunan kahramanlarına ilişkin pek çok öyküde de Amazonlar'dan söz edilmektedir. Örneğin Herkül'ün yerine getirmesi gereken 12 görevden biri, Amazon Kraliçesi Hippolyte'nin taktığı kemeri belinden alabilmekti. Bir başka öyküde ise, Atina Kralı Theseus kendilerine saldıran Amazonlar'ın kraliçesi Hippolyte'yi tutsak alarak onunla evlenir. Penthesileia adında bir Amazon kraliçesi de Yunanlılar'a karşı Truvalılar'a yardıma gelmiş, ama Yunanlı kahraman Aşil tarafından öldürülmüştü.

AMBULANS sözcüğü, yürümek anlamındaki Latince *ambulare* fiilinden gelir. Gerçekten ilk ambulanslar, savaşta yaralananlara hızla yardım edebilmek için orduları izleyen "gezici" hastanelerdi. 18. yüzyıl sonunda Fransızlar ambulans arabalarını hizmete soktular. Kırım Savaşı (1853-56) sırasında bugünkü anlamda ambulanslar yoktu. Yaralılar insanların ya da atların çektiği arabalarla hastanelere taşınırdı. 1864'te imzalanan Uluslararası Cenevre Sözleşmesi savaş alanlarında çalışan ambulanslara saldırılmasını yasakladı. İlk sivil ambulans örgütü 1878'de İngiltere'de kuruldu.

Bir ambulansta, her türlü acil durum için, resimde görülen bütün temel donanımların bulunması gerekir.

Çağdaş ambulanslar genellikle beyazdır. Kolay tanınabilmeleri için Türkiye'de Kızılay, Hıristiyan ülkelerde Kızılhaç işareti taşırlar. Bir ambulans siren çaldığı zaman öbür araçlar yolundan hızla çekilmelidir. Bazı ülkelerde, ambulansların acil durumlarda hız sınırlarını aşmalarına ve trafik işaretlerine uymamalarına izin verilir. Özel durumlarda, adalarda ya da gemide hastalananlar için uçak ya da tekneler kullanılır.

İyi donanımlı bir ambulans birçok değişik hastalığa ve kaza olayına göre hazırlanmıştır. Yatması gereken hastalar için tekerlekli sedyeler, oturabilenler için oturacak yerler, ambulans görevlileri için özel yerler ve çok sayıda ilkyardım donanımı vardır. Bunlar arasında yapay solunum aygıtı, oksijen tüpü ve ağrı kesici ilaçlar sayılabilir. Bazı ambulanslarda kalp hastalarına yardımcı olabilecek elektronik aletler de bulunur. Ambulanslardaki yardımcı sağlık görevlileri hastanın durumu hakkında bilgi alıp vermek için hastane ile telsiz aracılığıyla bağlantı kurarlar.

AMERİKA adı İtalyan kâşif Amerigo Vespucci'nin onuruna verilmiştir. Kristof Kolomb'un 1492'de Yenidünya'yı keşfinden bir süre sonra Amerigo Vespucci, Güney Amerika'da yeni bulduğu yerler ile ilgili bir kitap yayımladı. 1507'de bir harita uzmanı yeni keşfedilen bu toprakların bağımsız bir kıta olduğunu kanıtlayan Amerigo Vespucci'nin adını Yenidünya için kullandı. Panama Kıstağı ile birbirine bağlanan Kuzey ve Güney Amerika anakaraları tek bir kıta sayıldığında Asya'dan sonra dünyanın ikinci büyük kıtasıdır. Bu iki kara parçası iki ayrı kıta olarak kabul edildiğinde, sıralamada ikinciliği Afrika kıtası alır. Amerika dendiğinde Kuzey ve Güney Amerika kıtaları, Orta Amerika, Karayib Denizi'ndeki Büyük ve Küçük Antiller anlaşılır (*bak.* GÜNEY AMERİKA; KUZEY AMERİKA; ORTA AMERİKA).

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ (ABD) Kuzey Amerika kıtasında yer alan ve 50 eyaletten oluşan federal bir cumhuriyettir. Doğuda Atlas Okyanusu'ndan batıda Büyük Okyanus'a kadar uzanır. Eyaletlerden 48'i, kuzeyde Kanada ile güneyde Meksika ve Meksika Körfezi arasındadır. 1959'da katılan son iki eyaletten biri olan Alaska Kanada'nın kuzeybatısındadır; Hawaii ise Büyük Okyanus'ta bir adalar grubudur.

ABD yüzölçümü bakımından SSCB, Kanada ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin ardından dünyanın dördüncü büyük ülkesidir. Nüfus açısından da Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan ve SSCB'den sonra gene dördüncü sırayı alır. Verimli toprakları, büyük ormanlık alanları ve geniş yeraltı kaynaklarıyla dünyanın en zengin ülkesidir.

Doğal Yapı

Kıyı Ovası kuzeyde Atlas Okyanusu kıyısındaki Cod Burnu'ndan güneyde Florida'ya kadar uzanır; orada batıya kıvrılarak Körfez Kıyı Ovası adıyla Meksika'ya ulaşır. Bu bölge genellikle alçaktır, denizden yüksekliği ender olarak 150 metrenin üstüne

çıkar. Virginia, Kuzey Carolina, Florida ve Louisiana kıyıları boyunca bataklıklar, tuzlu kıyı gölleri, kum tepeleri ve kıyıya yakın adacıklar vardır. Appalaş Dağları kuzeydoğu eyaletlerinden Alabama'nın güneybatısına doğru uzanan alçak dağlardan ve yaylalardan oluşan geniş bir kuşaktır (*bak.* APPALAŞ DAĞLARI). Hudson Irmağı vadisinin doğusunda aşınmış alçak dağ dizileri yer alır. New Hampshire'ın Beyaz Dağları ile Vermont'un Yeşil Dağları bu yöededir.

Kuzey Amerika kıtasının kuzeyi eskiden buzullarla kaplıydı (*bak.* BUZUL VE BUZULLAŞMA). Buzullar eriyince verimli topraklar, yuvarlak tepeler, alçak bayırlar, irili ufaklı göller ve kayalıklar ortaya çıktı. Hudson Irmağı'nın batısında New York'ta Mohawk Irmağı vadisiyle birbirinden ayrılan Adirondack ve Catskill dağları uzanır.

Güneydoğuya doğru Appalaşlar birbirinden ayrı birçok dağ sırası, bayır ve yayladan oluşur. Bu yörenin dağlık olmayan kesiminde, Kuzeybatı Virginia'daki ırmakların suladığı verimli tarım alanları vardır. Allegheny Yaylası Appalaşlar'm batısında, Körfez Kıyı Ovası'na doğru alçalır. Bu yörelerin yaylaları mağaralarıyla ünlüdür. Bunlardan Kentucky'deki Mamut Mağarası dünyanın en büyük mağaralarındandır.

Ortabatı Kentucky'de yeraltı geçitleriyle ünlü Mamut Mağarası Ulusal Parkı. Mağaranın yüksek kemerli bölümleri oniks ve kireçtaşı katmanlarından oluşmuştur.

Appalaşlar'dan Kayalık Dağlar'a uzanan geniş düzlükler batıdaki Büyük Ovalar'ı da kapsar. Büyük Ovalar kuzeyde Kanada'dan güneyde Meksika'ya kadar göz alabildiğine dümdüz uzanan geniş topraklardır ve Mississippi Irmağı'nın batısında Kayalık Dağlar'a doğru hafifçe yükselir. Minnesota, Wisconsin ve Michigan'ın kuzeyinde, Büyük Göller'in kuzey kıyısında alçak tepelerden oluşan Superior Yaylası yer alır. Zengin bir demir yatağı olan Minnesota'nın Mesabi Sıradağları ve Michigan'ın Porcupine ve Huron dağları da bu yörededir. Ormanlarla kaplı bu alan demir, bakır ve başka maden yatakları yönünden zengindir.

Kayalık Dağlar Kanada sınırından Meksika'ya kadar ABD sınırları içinde 1.900 km uzunluktadır. Bazı dorukları 4.200 metreden yüksektir. Yellowstone ve Grand Teton ulusal parkları, Wyoming'in Büyük Boynuz (Big Horn) Dağları ve Utah'ın Wasatch ve Uinta dağları Kayalık Dağlar'ın orta bölümlerinde yer alır. Bu yöre Yellowstone'un sıcak su kaynakları, gayzerler ve çavlanlar gibi olağanüstü doğa güzellikleriyle ünlüdür. Güneydeki Kayalık Dağlar'da görülmeye değer yerler Kayalık Dağlar Ulusal Parkı, Pikes Doruğu, Elbert Dağı ve Tanrılar Bahçesi'dir.

İç yaylalar ve havzalar doğuda Kayalık Dağlar ile batıda Sierra Nevada ve Kaskad Dağları arasında yer alır. Çok az yağış alan ve çöl bitki örtüsüyle kaplı olan bu yöre Colum-

ABD'YE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 9.529.063 km².

NÜFUS: 243.785.000 (1987 tahmini).

YÖNETİM: 50 eyaletten oluşan bağımsız federal cumhuriyet.

BAŞKENT: Washington (District of Columbia).

DOĞAL YAPI: Ülkenin üçte birini Sierra Nevada ve Kayalık Dağlar'ı içine alan batıdaki dağlık yöreler kaplar. Doğuda ise engebeler daha alçaktır. Appalaşlar başlıca sıradağlardır. Doğuya ve güneye doğru uzanan ortadaki geniş ovalar Mississippi-Missouri ırmaklarınca akaçlanır. Atlas Okyanusu kıyıları ve Meksika Körfezi dolayları ovalıktır. En yüksek tepe Alaska Dağları'ndaki McKinley'dir (6.194 metre). En uzun akarsu 6.212 km olan Mississippi-Missouri'dir. En büyük göl 58.016 km² olan Michigan Gölü'dür.

BAŞLICA ÜRÜNLER: Mısır, buğday, arpa, soyafasulyesi, yerfıstığı, tütün, turunçgiller, pamuk, çiftlik hayvanları, kereste, petrol, kömür, doğal gaz, demir, bakır, kurşun, çinko, boksit, altın, gümüş, uranyum.

SANAYİ: Demir-çelik, makine, motorlu taşıtlar, havacılık, elektronik aletler, bilgisayar, besin, kimya ürünleri, plastik, dokuma, basım ve yayım, kâğıt, orman ürünleri.

ÖNEMLİ KENTLER: (Nüfusu 500.000'in üstünde olanlar) Baltimore, Boston, Chicago, Cleveland, Columbus, Dallas, Denver, Detroit, Honolulu, Houston, Los Angeles, Memphis, Milwaukee, New Orleans, New York, Philadelphia, Phoenix, San Antonio, San Diego, San Francisco, San José, Washington.

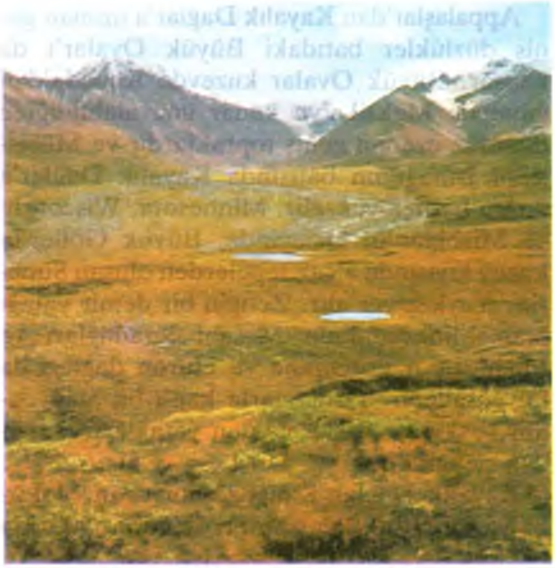
EĞİTİM: Eyaletlerin çoğunda zorunlu eğitim yaşı 7-16'dır.

ABD'NİN EYALETLERİ

Eyalet	Başkent	Yüzölçümü (km²)	Nüfus (1986)
Alabama	Montgomery	133.915	4.053.000
Alaska	Juneau	1.530.693	534.000
Arizona	Phoenix	295.259	3.317.000
Arkansas	Little Rock	137.754	2.372.000
Batı Virginia	Charleston	62.758	1.919.000
California	Sacramento	411.047	26.981.000
Colorado	Denver	269.594	3.267.000
Connecticut	Hartford	12.997	3.189.000
Delaware	Dover	5.294	633.000
Florida	Tallahassee	151.939	11.675.000
Georgia	Atlanta	152.576	6.104.000
Güney Carolina	Columbia	80.582	3.378.000
Güney Dakota	Pierre	199.730	708.000
Hawaii	Honolulu	16.760	1.062.000
İdaho	Boise	216.430	1.003.000
İllinois	Springfield	149.885	11.553.000
İndiana	Indianapolis	94.309	5.504.000
İowa	Des Moines	145.752	2.851.000
Kansas	Topeka	213.096	2.461.000
Kentucky	Frankfort	104.659	3.728.000
Kuzey Carolina	Raleigh	136.412	6.331.000
Kuzey Dakota	Bismarck	183.117	679.000
Louisiana	Baton Rouge	123.677	4.501.000
Maine	Augusta	86.156	1.174.000
Maryland	Annapolis	27.091	4.463.000
Massachusetts	Boston	21.455	5.832.000
Michigan	Lansing	251.493	9.145.000
Minnesota	St. Paul	224.329	4.214.000
Mississippi	Jackson	123.514	2.625.000
Missouri	Jefferson City	180.514	5.066.000
Montana	Helena	380.847	819.000
Nebraska	Lincoln	200.349	1.598.000
Nevada	Carson City	286.352	963.000
New Hampshire	Concord	24.032	1.027.000
New Jersey	Trenton	20.168	7.620.000
New Mexico	Santa Fe	314.924	1.479.000
New York	Albany	136.583	17.772.000
Ohio	Columbus	115.998	10.752.000
Oklahoma	Oklahoma City	181.185	3.305.000
Oregon	Salem	251.418	2.698.000
Pennsylvania	Harrisburg	119.251	11.889.000
Rhode Island	Providence	3.139	975.000
Tennessee	Nashville	109.152	4.803.000
Texas	Austin	691.027	16.682.000
Utah	Salt Lake City	219.887	1.665.000
Vermont	Montpelier	24.900	541.000
Virginia	Richmond	105.586	5.787.000
Washington	Olympia	176.479	4.463.000
Wisconsin	Madison	171.496	4.785.000
Wyoming	Cheyenne	253.324	507.000

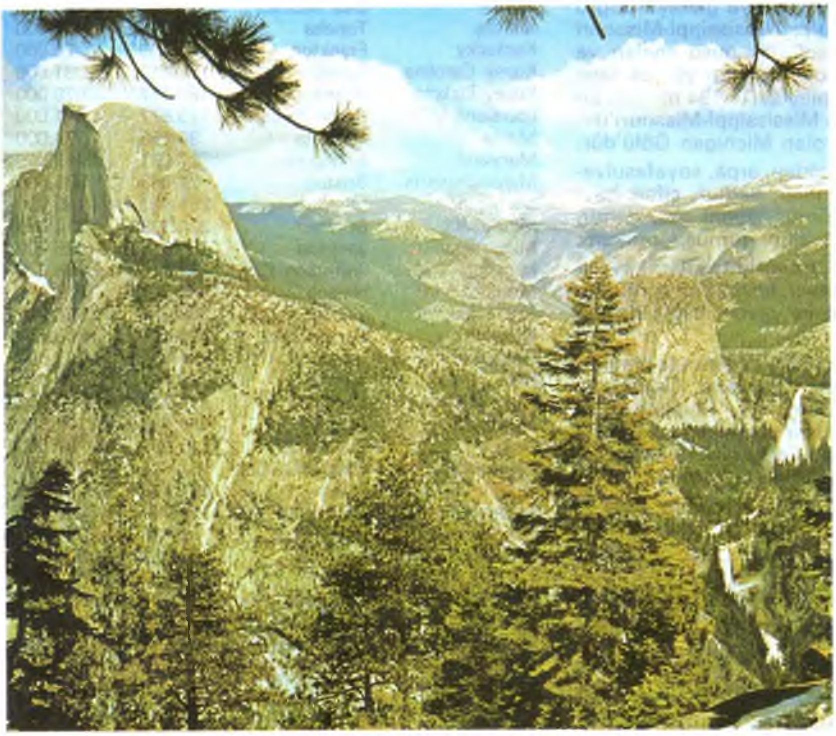
bia Yaylası, Büyük Havza ve Colorado Yaylası olmak üzere üç bölümden oluşur. Columbia Yaylası Washington'un doğusundan Idaho'nun güneyine doğru uzanır. Columbia Irmağı ve kolları yörenin tüm suyunu akaçlar. Dalgalı yüzey biçimleri binlerce yıl önce yanardağ ve volkanik çatlaklardan çıkan lav katmanlarından oluşur. Bölgenin ırmakları derinliği 2.400 metreyi geçen kanyonlar (derin vadiler) oymuştur. Güneyde Columbia Yaylası ile birleşen çöl görünümündeki Büyük Havza, Nevada'nın büyük bir bölümünü, California, Utah, Arizona, New Mexico ve Texas'ın bazı bölümlerini içine alır. Colorado Yaylası, Doğu Utah'ın büyük bir bölümünü, Colorado'nun batısını, Arizona'nın kuzeyini ve New Mexico'nun kuzeybatısını kapsar. Colorado Irmağı Kayalık Dağlar'ın doruklarından çıkarak derin kanyonlar içinden güneybatıya doğru akar; Arizona'nın kuzeyinde ünlü Büyük Kanyon'u oluşturur (*bak.* BÜYÜK KANYON; COLORADO IRMAĞI).

Kıyı Dağları Bölgesi Büyük Okyanus kıyıları boyunca uzanır. Yüksek dağlar olan Sierra Nevada ve Kaskad Dağları ile daha alçak olan Kıyı Dağları ve Klamathlar'ı kapsar. California'daki Sierra Nevada yüksek dağ gölleri, derin kanyonları ve etkileyici çavlanlarıyla ünlüdür. 4.418 metre yükseklikteki Whitney Dağı, Alaska dışında ABD'nin en yüksek tepesidir (*bak.* SIERRA NEVADA). Kuzey

Charlie Ott/National Audubon Society

Alaska'da hiç ağaç yetişmeyen tundra bölgesi.

Josef Muench

Yosemite Ulusal Parkı'ndaki Buzul Tepesi'nden, California'daki Sierra Nevada'nın görünümü.

California'dan Washington'a kadar uzanan Kaskad Dağları birçok volkanik doruğuyla ABD'deki olağandışı dağlardandır. 1914'ten 1921'e kadar volkanik etkinlik gösteren Lassen Dağı ile en son 1980'de şiddetli bir patlamanın olduğu St. Helens Yanardağı burada yer alır. Kaskad Dağları'ndaki en yüksek doruk, Washington'da 4.392 metre yüksekliğindeki Mount Rainier'dır. Oregon'daki Mazama Dağı'nın tepesinde de 10 km genişliğinde bir krater gölü vardır.

Kıyı Dağları Washington, Oregon ve California kıyıları boyunca uzanır. ABD'nin doğal limanlarından Puget Koyu ve San Francisco Körfezi bu sıradağların kesintiye uğradığı yerlerde oluşmuştur. (*Ayrıca bak.* ALASKA; HAWAII.)

İklim

ABD'nin iklimi yüzey biçimlerine bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Ülke, ortalama sıcaklık ve yağış gibi iklim özellikleri benzerlik gösteren sekiz iklim bölgesine ayrılabilir.

Nemli kara iklimi ABD'nin bütün kuzeydoğu kesimini etkiler. Doğuya doğru gittikçe yağmur miktarı artar. Mevsimler arasında büyük sıcaklık farkları vardır. Ocak ayı sıcaklığı genellikle 0°C'nin altındadır; −18°C'nin altına bile düşebilir. Yazlar genellikle sıcak ve nemlidir; sıcaklık ara sıra 38°C'nin üzerine çıkar.

Nemli astropikal iklim güneydoğuda egemendir. En soğuk ayda bile genellikle don olmaz. Yazlar uzun ve ılıktır. En çok yağış bölgenin doğusundadır. Dağlık yerler dışında kar yağışı enderdir.

Yarı kıraç iklim Büyük Ovalar'ın çoğu bölümünde, Colorado ve Columbia yaylaları ile Wyoming havzasında etkisini gösterir. Yıllık yağış 250 ile 500 mm arasında değişir. Kışlar çok soğuk, yazlar ise çok sıcaktır; 38°C sıcaklık olağan sayılır.

Çöl iklimi Nevada'da, Büyük Havza ve çevre eyaletlerde görülür. Yıllık yağmur 250 milimetrenin altındadır. Yazlar çok sıcak, kışlar ılık, ama kış geceleri serindir.

Ilıman deniz iklimi California'nın kuzeyinden, neredeyse Alaska Yarımadası'na kadar bütün Büyük Okyanus kıyılarında görülür. Yazlar serin, kışlar ise ılıktır. Don pek görülmez. Sisli ve bulutlu günler çoktur. Özellikle kışlar çok yağmurludur. Yıllık yağış 750 mm ile 3.800 mm arasında değişir.

Kuru astropikal iklim ya da Akdeniz iklimi California'nın büyük bölümünde görülür. Yazlar kuru ve sıcak, kışlar serin ve yağışlıdır. Mayıstan ekime kadar hemen hemen hiç yağış olmaz; yıllık yağış 500 mm kadardır. Kar Sierra Nevada dışında çok görülmez.

Arktik ve yarı arktik iklim Alaska'nın büyük bölümünde görülür. Kutup soğuğu Kuzey Buz Denizi'nin etkisiyle biraz yumuşar. Kutup Dairesi'ne yakın bölgelerde yazlar kısa ve sıcak, kışlar uzun ve son derece soğuk olur. Yıllık yağış 500 mm kadardır. Kutup bölgesinde yazın bile sıcaklık 10°C'nin üstüne seyrek çıkar. Yılın 10 ayında ortalama sıcaklık donma noktasının altındadır.

Tropikal iklim'in egemen olduğu Hawaii'de yağmur miktarı adalar arasında farklılık gösterir. Alçak yörelerde sıcaklık yıl boyu 24°C dolayındadır, dağlık bölgelerde −6°C'ye kadar düşebilir.

ABD'de Büyük Ovalar'ın yayıldığı eyaletlerde ve Atlas Okyanusu kıyılarında her yıl 600 kadar kasırga ya da hortum adı verilen şiddetli fırtınalar olur.

Bitki Örtüsü ve Hayvan Varlığı

ABD bitki örtüsü ve hayvan varlığı yönünden orman, çayır, çöl ve tundra olmak üzere dört ana bölgeye ayrılır. En çok yağmur alan yörelerde ormanlar, daha az yağmur alan yerlerde çayırlar, yıllık yağış miktarı 250 milimetrenin altında olan yerlerde ise çöller oluşmuştur. Tundralar yüksek yerlerde, kutup ve yarı kutup bölgelerindedir. Ormancılık güney eyaletlerinde önem kazanmıştır. Bu bölgedeki çam, meşe ve ceviz ağaçları kâğıt ve mobilya sanayilerinde kullanılır.

Doğudaki ormanlarda ayı, kunduz, susamuru, geyik ve sincap, kuzeydoğuda vaşak, sığın ve sansar yaşar. Güneyde ise tavşan, tilki, opossum, rakun, timsah, çıngıraklıyılan ve engerek gibi hayvanlara rastlanır.

Kayalık Dağlar'da, California, Oregon ve Washington'un bazı yerlerinde iğneyapraklı ormanlar yaygındır. Ayrıca huşağacı, kavak, meşe ve akçaağaç gibi ağaçlar da vardır. Boyları 100 metreyi aşan kıyı sekoyası gibi ulu

Alpha Photo Associates, Inc.

Washington eyaletinin Büyük Okyanus kıyılarında ormanlık alan.

ağaçlar California'da yetişir. Kuzeybatı kıyısındaki ormanlar başlıca kereste kaynağıdır. Bu ormanlarda kara ve boz ayı, geyik, tilki, rakun ve misk sıçanları yaşar. Büyük Okyanus kıyılarında foklar ve denizaslanları vardır.

Büyük Okyanus kıyısında ve İç Yaylalar'da ladin, sedir ve huşağaçları arasında rengeyiği, sığın, ayı, tilki, kurt gibi hayvanlar yaşar. Kuzey Amerika'nın içlerinde eskiden insan boyu olan çayırlar bugün yerini ekili tarlalara bırakmıştır. Eskiden bu yörelerde sürüler halinde bizonlar dolaşırdı.

Nevada'nın büyük bölümünü, Utah, Arizona, California ve New Mexico'nun bazı bölümlerini kaplayan çöllerde avizeağacı ve çeşitli kaktüsler yetişir. Arizona'daki bir kaktüs türü olan *saguaro* 15 metre boyundadır. Çöllerde iguana, çeşitli kurbağa, keler ve yılan türleri yaşar.

Alaska'nın kutup bölgesinde yosun, liken ve fundalıklar vardır. Alaska ormanları rengeyiği başta olmak üzere birçok geyik türünü, kutup ayılarını, tilki, kurt, misk öküzü ve çeşitli küçük hayvanları barındırır. Kıyılarda ise foklar yaşar.

Hawaii'deki tropikal ağaçlar arasında hindistancevizi, mango ve kavunağacı başta gelir. Hayvan türleri azdır.

Akarsu ve Göller

Dünyanın en büyük ve yararlı ırmaklarına sahip olan ABD'de, Mississippi-Missouri akarsu sistemi 6.212 km uzunluğundadır. Ohio, Illinois, Arkansas ve Platte gibi kollarıyla birlikte iç ovaların büyük bir bölümünü akaçlar. Öteki önemli ırmaklar arasında Hudson, Tennessee, Colorado, Columbia ve Rio Grande sayılabilir.

Fred Bond

Dünyanın en uzun akarsularından Mississippi Irmağı.

ABD'deki Büyük Göller dünyanın en önemli iç suyollarıdır. Demir, kömür, buğday gibi ürünler batıda Superior ve Michigan göllerinden doğuda Huron, Erie ve Ontario göllerine, oradan da St. Lawrence suyoluyla Atlas Okyanusu'na taşınır.

Halk

ABD halkını çeşitli uluslardan ve ırklardan insanlar oluşturur. Bu insanlar bir yandan kendi gelenek ve yaşam biçimlerini korumaya çalışırken, öte yandan birbirlerinden etkilenirler. ABD'ye göçenlerin çoğu Avrupa'dan

The Granger Collection

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında her yıl binlerce aile Avrupa'dan Amerika'ya göçüyordu.

gelmiştir. Son yıllarda Asya ve Güney Amerika'dan göç edenlerin sayıları da artmaktadır.

Avrupalılar Amerika'yı 15. yüzyılda keşfettiler. İspanyollar Florida'yı, güneybatı ve batı kıyılarını işgal ettiler. İngilizler, İskoçlar, İrlandalılar ve Hollandalılar ise Atlas Okyanusu kıyılarına yerleştiler. Göçmenler yeni yerleşim yerleri (koloniler) kurarken ve ülkenin sınırları batıya doğru genişlerken, oralarda eskiden beri yaşayan yerli kabilelerin direnişiyle karşılaştılar. Uzun mücadelelerin sonunda Amerika Yerlileri topraklarını koruyamadılar (*bak.* AMERİKA YERLİLERİ).

1619'da ilk Siyah Afrikalı kafilesi köle olarak pamuk, tütün ve pirinç tarlalarında çalıştırılmak üzere gemilerle Amerika'ya getirildi.

1840-90 arasında İngiltere, İrlanda, Almanya ve İskandinav ülkelerinden büyük bir göçmen dalgası daha geldi. Bunlar Ortabatı Amerika'da, Çinliler ve Asyalı göçmenler ise batı topraklarında ve California'da yerleştiler. Göçmen akını karşısında 1882'de Kongre, Çin'den göçmen alınmamasına karar verdi; öbür ülkelerden gelenler için de bazı sınırlamalar getiren bir yasa çıkardı. 1900'den sonra her yıl ortalama 1 milyon göçmen gelmeyi sürdürdü. 1907'de Japon işçilerinin ABD'ye göçü engellendi; 1921'de çıkarılan yeni göçmen yasasıyla her ülke için göçmen sayısını belirleyen kotalar kondu.

ABD'deki azınlıklar içinde en renkli gruplardan biri İspanyol Amerikalılar'dır. Ana dillerinin İspanyolca olmasından ötürü bu adla anılırlar. Bunlar Meksikalılar (7 milyon), Porto Rikolular (yaklaşık 1,6 milyon) ve Kübalılar'dan (600.000) oluşur. Özellikle Meksikalılar giyimlerinde, mutfaklarında ve sanatlarında göze çarpan zengin kültür birikimleriyle çevrelerinde çok etkili olmuşlardır. Ne var ki, Kübalılar'ın dışında, İspanyol Amerikalılar'ın yüzde 20'si çok yoksuldur.

1790'dan beri her 10 yılda bir yapılan nüfus sayımlarının sonuncusu olan 1980 sayımına göre, ABD'nin nüfusu 226.504.825'tir. Yıllık ortalama nüfus artışı 2,3 milyon kişidir.

ABD'de nüfusu 1 milyonun üstünde altı kent vardır. 7 milyon nüfuslu New York kentini Los Angeles (3,3 milyon), Chicago (3 milyon), Houston (1,7 milyon), Philadelphia (1,6 milyon) ve Detroit (1,1 milyon) izler.

ABD'de yaşlı insanların nüfus içindeki oranı giderek yükselmektedir. Bugün bir Amerikalı'nın ortalama ömrü 74 yıldır. Erkekler ortalama 23, kadınlar ise 21 yaşında evlenirler. Gene 1980 sayımına göre nüfusun yüzde 83'ü beyaz, yüzde 12'si Siyah'tır. Geriye kalan yüzde 5'i Kuzey Amerika Yerlileri ve Asyalılar oluşturur.

Sally & Richard Greenhill

California'da ve güney eyaletlerinde çalışan tarım işçilerinin çoğu yoksulluğun pençesinden kurtulmaya çabalayan Meksikalılar'dır.

Din ve Dil

Amerika'ya ilk yerleşenler arasında ülkelerini dinsel baskılardan ötürü terk etmek zorunda

kalanlar önemli bir grup olduğu için, Amerikan Anayasası yurttaşlarına inanç özgürlüğü tanımıştır. Amerikalılar çeşitli Hıristiyan kiliselerine bağlıdırlar. Bunlardan yüzde 54'ü Protestan, yüzde 37'si Katolik'tir. En büyük dinsel gruplardan biri de Museviler'dir. Öbür önemli dinsel toplulukları Budacılar, Müslümanlar ve Hindular oluşturur.

Amerika'nın keşfedilmesinden sonra İngilizce konuşulan yerleşim yerlerinin kalabalıklaşarak hızla yayılması İngilizce'nin benimsenmesine ve yeni ulusun resmi dili olmasına yol açtı. Bununla birlikte ABD'de konuşulan İngilizce, çeşitli uluslardan göçmenlerin dillerinin de etkisiyle başkalaşmış ve çok sayıda yeni sözcük kazanmıştır. Dilin yapısı ve kuralları ise aynıdır. Bölgeler arasında lehçe farklılıkları vardır.

1960'larda ABD'deki azınlık gruplar ve Meksikalı Amerikalılar anadillerinde eğitim görmek için mücadele etmişlerdir. 1968'de iki dilde eğitim yasası (İngilizce ve İspanyolca) Kongre'den geçmiştir.

Eğitim

ABD'de eğitim devletin ve yerel yönetimlerin sorumluluğundadır. Eyalet yönetimleri çeşitli yollardan eğitim kuruluşlarına destek olur. Anayasaya göre devlet işleri ile din işleri ayrı olduğundan, devlet okullarında din eğitimi yapılmaz. İlköğrenim sekiz yıldır. Daha sonra dört yıl süreli ortaöğrenim gelir. Her iki öğrenim aşaması da genellikle parasızdır. Okula gitmek 7-16 yaş arasında zorunludur. İlk ve ortaöğrenim kuruluşlarındaki öğrenciler ülke nüfusunun dörtte birini oluşturur. İlk ve ortaöğrenimdeki öğrencilerin yüzde 90'ı devlet okullarında okumaktadır. Geri kalanlar ise çoğunlukla Katolik okullarına devam eder.

ABD'de 3.000'in üzerinde kolej ve üniversite gençlere daha ileri düzeyde eğitim olanağı sağlar. Bu okullardaki öğrencilerin üçte biri devlet burslarıyla öğrenimlerini sürdürürler. ABD'de ulusal savunmadan sonra en büyük devlet harcaması eğitim için yapılır.

Tarih

15. ve 16. yüzyıllarda Portekiz ve İspanya coğrafi keşiflerin öncüleriydi. İspanya Krallığı'nın gemileriyle yola çıkarak 1492'de Amerika'ya ayak basan Kristof Kolomb burasını Hindistan'ın doğusu sanarak, yerli halka Hintli anlamında "los Indos" demişti. Amerika'nın yerli halkı dağınık kabileler halinde yaşamaktaydı. İspanya kralı ile kraliçesi Kolomb'un yeni bir ülke keşfettiğini öğrenir öğrenmez ona sahip çıkmakta gecikmediler. Karayib Denizi'ndeki adaları, Meksika'yı, Orta Amerika'yı ve Brezilya dışında bütün Güney Amerika'yı ele geçirdiler. Böylece neredeyse Kuzey ve Güney Amerika kıtalarının tamamı İspanya'nın oldu.

İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar da bu yeni kara parçasına ilgi göstermeye başlamışlardı. İngilizler ilk kez 1607'de altın bulmak amacıyla Virginia'ya ayak bastılar, ama altın bulamadılar. Zorlu yıllardan sonra tütün yetiştirmeyi başararak durumlarını düzelttiler. 1619'da ilk kez kadınlar ve gene aynı yılda

The Bettman Archive

18. yüzyılın ortalarında işlek bir liman kenti olan New York'un Hollandalılar tarafından yapılan eski kesimi.

Göçmenler tehlikelere karşı korunabilmek için genellikle gruplar halinde seyahat ederlerdi.

Culver Pictures, Inc.

köle olarak getirilen Siyah Afrikalılar Amerika'ya ayak bastı. Onları 1620'de İngiltere'de dinsel inançları yüzünden baskı gördükleri için barınamayan Protestanlar izledi. *Mayflower* adlı gemiyle Massachusetts kıyılarına varan bu grup kendi hükümetini kurdu.

Hollandalılar Kuzey ve Güney Amerika'da kalıcı ve güçlü yerleşim bölgeleri kuramadılar. Kuzey Amerika'da New Amsterdam ve Fort Orange'ı kurdular, ama 1664'te New Amsterdam İngilizler'in eline geçti ve New York oldu.

Fransızlar da 16. yüzyılın ortalarından başlayarak Kuzey Amerika kıyılarını keşfetmeye başladılar. Önce Hudson Körfezi çevresine ve Kanada'ya yerleştiler. Güneye sürekli seferler düzenleyerek St. Lawrence ve Mississippi ırmaklarındaki ulaşıma egemen oldular; 1681'de kralları XIV. Louis'nin onuruna Louisiana'yı kurdular. Böylece Fransa'nın, Kanada'dan Meksika Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir egemenlik bölgesi oldu. Ama Fransız askerlerince denetlenen bu bölgelere Fransa'dan çok az göçmen geldiği için Fransız nüfusu İngilizler'den çok azdı. Fransız kaleleri ve yerleşimleri ise İngiliz göçmenlerin Amerika'nın batısına geçmesini engelliyordu.

1681'de William Penn, Pennsylvania'yı kurdu. Penn herkesin Tanrı'ya dilediği gibi tapınmakta özgür olduğunu, Amerika Yerlileri'ne adil davranılması ve topraklarının bedelinin ödenmesi gerektiğini savunuyordu. Kendi ko-

The Bettman Archive

New York'un İngilizler tarafından yapılan yeni kesimi.

Brown Brothers

Nebraska State Historical Society

Ağacın bol olduğu yerlerde ahşap evler yapıldı. Ağaç bulunmayınca kerpiç kullanıldı.

lonisi için, yasalarını halkın yapacağı bir hükümet önerdi ve Philadelphia'yı "Kardeşlik Kenti" ilan etti.

İngiliz kolonilerinde yönetim biçimi İngiltere'ye benziyordu. Bazı kolonilerin valileri İngiltere kralınca atanıyordu. Bazılarında da İngiltere kralının koloni topraklarını bağışladığı toprak sahibi vali oluyordu. Yalnızca iki kolonide (Connecticut ve Rhode Island) vali halk tarafından seçiliyordu. Her koloninin mülk sahiplerince seçilen bir meclisi vardı. İngiltere kolonilerini kendi imparatorluğunun bir parçası olarak kabul ettiğinden, savaş açılması, ticaret kurallarının saptanması, vergi alınması gibi konularda son sözün kendisinde olması gerektiğini düşünüyordu.

İnsanlar yeni yerleştikleri bu ülkede birçok güçlükle karşı karşıyaydılar. Yiyecek ve yerleşim sorunları, Yerliler ile mücadele hiç bitmiyordu. Güneyde doğa koşulları daha elverişliydi. Bazı tarlalarda köle emeğiyle çok fazla ürün kaldırılabiliyordu. Koloniler hem birbirleriyle, hem de İngiltere ile ticaret yapıyordu.

Göçmenler ilk yerleşme sorunlarını çözdükten sonra çocuklarının eğitimi konusunu ele aldılar. 1647'de Massachusetts'de çıkarılan bir yasa ile en az 50 ailenin bulunduğu her yerleşim yerine bir okul açılması kabul edildi. 1636'da Harvard ve 1701'de Yale kolejleri kuruldu. 1638'de Massachusetts'de ilk basımevi çalışmaya başladı.

1750 yılına gelindiğinde kolonilerde 1 milyon 200 bin insan yaşıyordu. Bu rakam Fransız yerleşmelerinde yaşayanlardan 15 kat fazlaydı. İngiliz kolonilerinde yaşayanlar daha batıya doğru yayılabilmek için Fransız bölgelerine sürekli akınlar düzenlemeye başladılar. 1763'te Avrupa'daki Yedi Yıl Savaşı İngiltere'nin zaferiyle sonuçlandıktan sonra Fransız Kanadası ile Mississippi Irmağı'nın doğusundaki topraklar İngiltere'nin denetimine geçti (*bak.* YEDİ YIL SAVAŞI).

Bağımsızlık Savaşı

Amerikan Devrimi olarak da bilinen bağımsızlık savaşıyla 13 Amerikan kolonisi, Amerika Birleşik Devletleri adında bağımsız bir ülke oldu. Bağımsızlık Savaşı 1775'te başladı, 1783'te Paris Antlaşması'yla son buldu.

Bu savaşın öncesinde İngiltere çok yüksek olan savaş borçlarım ödemek ve kolonilerdeki askerlerinin giderlerini karşılamak için koloniler ile arasındaki ticareti daha sıkı denetleyip daha yüksek vergiler almak istedi. Bunun için 1765'te Damga Yasası adı altında yeni bir vergi koyunca halk buna tepki gösterdi ve damga pullarını almadı. Tüccarlar da İngiltere'den gelen malları boykot ettiler. İngiltere hükümeti Damga Yasası'm yürürlükten kaldırmak zorunda kaldı. Ama bu kez de Amerikan limanlarına giren çay, kurşun, kâğıt, cam gibi mallara gümrük vergisi koydu. Kolonilerde yaşayanlar, temsilcilerinin bulunmadığı İngiliz yönetimince alınan bu kararları tanımayacaklarını açıklayarak İngiltere'den

gelen malları gene boykot ettiler. 1770'te İngilizler Boston'a iki alay asker göndererek halka gözdağı vermek istediler; ne var ki, silahlar patladı ve kanlı olaylar çıktı. Bunun üzerine İngiltere çaydan alınan vergi dışındakileri kaldırdı. Çay çok ucuz olduğu halde vergisi çok yüksekti; bu nedenle halka çok pahalıya geliyordu. Buna karşı çıkan koloni halkları 1773'te İngiltere'den gelen çay yüklü gemilere Yerli kılığında girip çayları denize

Mary Evans Picture Library

Boston Çay Partisi olayında Yerli kılığına giren eylemciler çayları denize döktüler.

döktüler. Amerikan tarihinde Boston Çay Partisi olarak adlandırılan bu olaydan sonra İngiltere, dökülen çayın bedeli ödeninceye kadar Boston limanını gemilere kapattı ve Massachusetts'de sıkıyönetim ilan etti.

Bu tutum kolonilerin özgürlüklerini korumak için bir araya gelmelerine yol açtı. 1774'te Philadelphia'da 13 koloninin temsilcileriyle Birinci Kıta Kongresi toplandı. İngiltere ile ilişkilerin düzeltilmesinin yollarının arandığı bu kongre başarısızlıkla sonuçlandı. İngiliz birlikleri ile koloni gönüllüleri arasında başlayan çarpışmalar Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcı oldu.

1775'te İkinci Kıta Kongresi toplandı. George Washington kongre tarafından başkomutanlığa atandı. Kolonilerde yaşayan halkın bir bölümü İngiltere'ye karşı savaşmak istemiyordu. Buna karşılık Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Samuel Adams gibi önderler kolonilerin haklarını savunmalarını istiyorlardı (*bak.* FRANKLIN, BENJAMIN; JEFFERSON, THOMAS; WASHINGTON, GEORGE). Jefferson 4 Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirgesi'ni kaleme aldı. Bildirgeye göre, Tanrı tüm insanları eşit yaratmış ve onlara vazgeçilmez haklar tanımıştı. Bu haklar arasında yaşam, özgürlük ve mutlu olma hakkı vardı. Hükümetlerin varlığı bu hakların elde edilmesine yardımcı olmak içindi. Bu hakları sağlayamayan hükümetleri devirmek ve yeni bir hükümet kurmak halkın hakkıydı. Bildirge, 13 Amerikan kolonisinin bağımsızlığını ilan ediyordu.

Başlangıçta iyi gitmeyen savaş, daha sonra Fransızlar'ın yardımıyla seyrini değiştirdi.

Ressam John Trumbull'un *Bağımsızlık Bildirgesi'nin İmzalanışı* adlı tablosu.

1781'de İngilizler teslim olduktan sonra, 1783'te imzalanan Paris Antlaşması'yla, Amerikan kolonilerinin bağımsızlığı tanınmış oldu.

Anayasa

Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında, 1781'de yürürlüğe giren Konfederasyon Sözleşmesi eyaletler arasında oldukça gevşek bir birliği öngörüyordu. Ulusal meclis halktan doğrudan vergi almaya yetkili değildi. Yaptırımcı güce sahip merkezi bir yönetim öngörülmemişti. Çok geçmeden eyaletlerden oluşan bu birliğin güçlü olmadığı anlaşıldı. Konfederasyon Sözleşmesi'nden hoşnut olmayan George Washington, Alexander Hamilton ve öteki önderler, 1787'de Philadelphia'da yeniden bir kongre toplayarak yeni bir anayasa hazırladılar. Bu anayasayla federal bir hükümet biçimi benimsendi. Eyalet yönetimleri merkezi hükümeti denetleyebiliyordu. Merkezi yönetim de bütün ulusu ilgilendiren konularda daha geniş yetkilere kavuştu. Kongre, Temsilciler Meclisi ve Senato'dan oluşuyordu. Yasama organı Kongre, yürütmenin başı olan ABD başkanı ve mahkemelerden oluşan yargı sistemi arasında karşılıklı denetleme ilkeleri getirildi. Her eyaletin Senato'da iki oyu olmasına karşılık, Temsilciler Meclisi'nde eyaletler nüfuslarına göre temsil edildiler. Anayasayı yapanlar temsili olmakla birlikte bütünüyle demokratik olmayan merkezi bir yönetimi öngördüler. Halk, başkanın ve yardımcısının seçimine dolaylı olarak katılabiliyordu; yürütmenin ve yargının görevlileri ise atanıyordu. Temsilciler Meclisi üyelerini ise halk seçebiliyordu. Anayasada değişiklik yapmak oldukça zordu. Bunun için Senato ve Temsilciler Meclisi üyelerinin üçte ikisi gibi bir çoğunluk gerekiyordu. Bu nedenle 3.000'den fazla değişiklik önerisinin ancak 26'sı gerçekleşti. Bu değişikliklerin ilk 10'u kişi özgürlüklerinin dokunulmazlığını kapsayan *Haklar Bildirgesi* (1791) olarak bilinir.

Hükümet yeni anayasaya uygun olarak 1789'da New York'ta kuruldu ve George Washington ilk ABD başkanı oldu.

Ülke bağımsızlığına kavuştuktan sonra sınırlarını genişletmeye başladı. Kurulacak yeni eyaletler için 1787'de bir yasa çıkarıldı. 1792'de Kentucky, 1796'da Tennessee eyalet oldu. 1803'te Louisiana'nın tamamı Fransızlar'dan 15 milyon dolara satın alındı. 1819'da İspanya ile yapılan bir anlaşma sonucunda Florida ABD'ye katıldı.

Amerika Birleşik Devletleri Başkanları

Başkan	Partisi	Başkanlık Dönemi
George Washington	Federalist Parti	1789-1797
John Adams	Federalist Parti	1797-1801
Thomas Jefferson	Cumhuriyetçi Parti	1801-1809
James Madison	Cumhuriyetçi Parti	1809-1817
James Monroe	Cumhuriyetçi Parti	1817-1825
John Quincy Adams	Ulusal Cumhuriyetçi Parti	1825-1829
Andrew Jackson	Demokrat Parti	1829-1837
Martin Van Buren	Demokrat Parti	1837-1841
William Henry Harrison	Whig Partisi	1841
John Tyler	Whig Partisi	1841-1845
James K. Polk	Demokrat Parti	1845-1849
Zachary Taylor	Whig Partisi	1849-1850
Milliard Fillmore	Whig Partisi	1850-1853
Franklin Pierce	Demokrat Parti	1853-1857
James Buchanan	Demokrat Parti	1857-1861
Abraham Lincoln	Cumhuriyetçi Parti	1861-1865
Andrew Johnson	Demokrat Parti	1865-1869
Ulysses S. Grant	Cumhuriyetçi Parti	1869-1877
Rutherford B. Hayes	Cumhuriyetçi Parti	1877-1881
James A. Garfield	Cumhuriyetçi Parti	1881
Chester A. Arthur	Cumhuriyetçi Parti	1881-1885
Grover Cleveland	Demokrat Parti	1885-1889
Benjamin Harrison	Cumhuriyetçi Parti	1889-1893
Grover Cleveland	Demokrat Parti	1893-1897
William McKinley	Cumhuriyetçi Parti	1897-1901
Theodore Roosevelt	Cumhuriyetçi Parti	1901-1909
William Howard Taft	Cumhuriyetçi Parti	1909-1913
Woodrow Wilson	Demokrat Parti	1913-1921
Warren G. Harding	Cumhuriyetçi Parti	1921-1923
Calvin Coolidge	Cumhuriyetçi Parti	1923-1929
Herbert Hoover	Cumhuriyetçi Parti	1929-1933
Franklin D. Roosevelt	Demokrat Parti	1933-1945
Harry S. Truman	Demokrat Parti	1945-1953
Dwight D. Eisenhower	Cumhuriyetçi Parti	1953-1961
John F. Kennedy	Demokrat Parti	1961-1963
Lyndon B. Johnson	Demokrat Parti	1963-1969
Richard M. Nixon	Cumhuriyetçi Parti	1969-1974
Gerald R. Ford	Cumhuriyetçi Parti	1974-1977
Jimmy Carter	Demokrat Parti	1977-1981
Ronald W. Reagen	Cumhuriyetçi Parti	1981-1989
George Bush	Cumhuriyetçi Parti	1989

Dış Siyaset

1789'da Amerika'da yeni hükümet kurulurken Fransa'da devrim başlamış, halk krala karşı ayaklanarak kendi temsilcilerinden oluşan bir hükümet kurmuştu. Bu olay Avusturya, Prusya ve İngiltere'yi kaygılandırdı. Çok geçmeden Fransa'ya karşı savaşmaya başladılar. ABD tarafsız kalmak istemesine karşın, İngilizler'in asker kaçaklarını aramak bahanesiyle Amerikan gemilerine saldırması, Amerikalılar'ı zorla askere alması gibi neden-

19. yüzyılın başında ekin biçmeyi kolaylaştıracak makineler yapıldı. Cyrus McCormick'in biçerdöveri ilk tarım makinelerinden biridir. Bu makinenin yaygın bir biçimde kullanılmasıyla ortabatı bölgesinde tarımsal üretim hızla arttı.

Iconographic Collection, State Historical Society of Wisconsin

ler yüzünden 1812'de İngiltere'ye savaş açtı. 1814'te sona eren savaş ABD'ye zafer kazandırmadı; ama halk bu savaşı ABD'nin kazandığına inandığı için milliyetçilik duygularının yoğunlaşmasına neden oldu. ABD ulusal marşı da bu sırada yazıldı.

19. yüzyılın başlarında bağımsızlığını kazanan Orta ve Güney Amerika'daki eski İspanyol sömürgeleri üzerinde İspanya yeniden egemenlik kurmak istedi. Bunun üzerine ABD Başkanı James Monroe 1823'te, günümüzde de "Monroe Doktrini" adıyla geçerliliğini koruyan ve Amerika kıtasındaki bağımsız ülkelere dışardan saldırıyı engelleyen bir bildiri yayımladı (*bak.* MONROE, JAMES).

Yeni Buluşlar ve Gelişmeler

ABD'de ticaret, sanayi ve tarım alanlarında gözlenen hızlı gelişmenin, yeni keşifler ve buluşlarla doğrudan ilişkisi vardır. 1793'te Eli Whitney'in bulduğu çırçır makinesi, çiğiti pamuktan ayırmaya yarıyordu. 1846'da Elias Howe'un dikiş makinesini bulmasıyla pamuklu ve yünlü kumaşlardan yapılan giysiler fabrikalarda üretilmeye başlandı.

Tarım alanındaki yeni buluşlar da çiftçilerin daha az emekle daha çok ürün elde etmelerini sağladı. Ürünlerin bir yerden başka yerlere taşınması yeni kara ve suyollarının açılmasını gündeme getirdi. 19. yüzyılın başlarında çok sayıda kanal açıldı. 1825'te açılan Erie Kanalı, New York eyaletini aşarak Erie Gölü'nü Hudson Irmağı'na bağladı. Buhar makinesinin bulunması ve geliştirilmesi ise ticaretin ve taşımacılığın yolunu iyice açtı. Robert Fulton'un yaptığı ilk buharlı gemi 1807'de başarıyla suya indirildi (*bak.* FULTON, ROBERT).

1830'ların ilk yıllarında demiryolları yapımına başlandı. 20 yıl içinde 14.500 kilometreden fazla ray döşendi; buharlı lokomotifler yaygınlaştı. Ulaşımdaki bu gelişmeler madencilik, sanayi ve ticareti olumlu yönde etkiledi. 1840'ta ülkenin nüfusu 17 milyonu aşmış, batıda birçok yeni eyalet kurulmuştu. 1845'te Texas, Meksika'dan ayrılarak ABD'ye katıldı. 1848'de ülkenin sınırları Büyük Okyanus'a ulaştı.

Reformlar, Uyuşmazlıklar ve Kölelik Sorunu

Anayasanın amaçlarından biri de toplumda fırsat eşitliğini, eğitim, sağlık, güvenlik gibi gereksinimleri karşılamaktı. 1820-60 yılları arasında ABD yasalarında yeni düzenlemeler yapılması için çok sayıda öneri geldi. Bunlardan bazıları kabul gördü. Toprak sahibi olma zorunluluğu kaldırılarak bütün erkeklere eşit oy hakkı tanındı. Oysa kadınların bu konuda çok daha uzun bir süre savaş vermesi gerekecekti. Okullar yalnızca yükseköğrenim yapacaklara değil bütün çocuklara açık olmalıydı. Massachusetts'de ve New York'ta Siyahlar dışındaki bütün çocuklar için açık, parasız ilköğretim başlatıldı.

Fabrika işçileri güvenli iş koşulları, daha kısa işgünü, daha çok ücret ve çocuklarına eğitim olanağı sağlanması için sendikalarda bir araya geldiler. 1840'ta yeni bir yasayla işgünü 10 saate indirildi.

Bu dönemde ülkedeki en büyük uyuşmazlık kölelik sorunundan kaynaklanıyordu. Kölelerin çoğu güneyde, pamuk ve tütün tarlalarında çalıştırılmaktaydı. Özellikle ABD'nin kuzey eyaletlerinde, köleliğin insanlığa aykırı olduğu ve kaldırılması gerektiği yolunda eğilimler vardı. 1787'de Ohio Irmağı'nın kuzeyindeki bölgede köleliğe son verildi. 1804'te bütün kuzey eyaletlerinde kölelik kaldırıldı, 1808'de de köle ticareti yasaklandı.

1830-40 yıllarında kölelik tartışması hâlâ sürüyordu. ABD'ye yeni katılan eyaletlerin köleci eyaletler olması sorun yaratıyordu. Harriet Beecher Stowe'un *Tom Amcanın Kulübesi* (*Uncle Tom's Cabin*; 1852) adındaki romanı, kölelik konusundaki duyarlığı doruk noktasına çıkardı. Kölelik tartışması 1860 seçim kampanyasının başlıca odağı haline geldi. Köleliğe karşı olan Abraham Lincoln Cumhuriyetçi Parti'den başkan adayı oldu (*bak.* LINCOLN, ABRAHAM).

İç Savaş ve Sonrası

Abraham Lincoln'un başkan seçilmesinden kısa bir süre sonra, Güney eyaletleri "Amerika Konfederasyonu" adı altında ayrı bir federasyon oluşturdular ve Jefferson Davis'i başkanlığa getirdiler. Lincoln ise başkanlık görevini üstlenirken yaptığı konuşmada, ülkenin birliğini sağlamakta kararlı olduğunu açıklamıştı.

İlk atışın Güney'den gelmesiyle 1861'de başlayan İç Savaş dört yıl sürdü. 600 bin Amerikalı'nın can kaybına ve büyük toplumsal çalkantılara neden oldu. Başlangıçta her iki taraf da böyle bir savaşa hazır değildi. Ne var ki Kuzey, sanayisi daha gelişmiş olduğu için savaşı Güney topraklarında da sürdürebildi. 1863'te Lincoln, savaştığı Güney eyaletlerindeki kölelere özgürlük verildiğini açıkladı. Savaş Kuzey'in kesin zaferiyle sonuçlandı (*bak.* KÖLELİK; SİYAH AMERİKALILAR). İç Savaş ABD sınırları içinde bireylerin özgürlüğünün güvence altına alınmasını sağladı ve 4 milyon köle özgürlüğüne kavuştu. Ayrıca, özellikle Kuzey'in ekonomisinin hızla gelişmesine yardımcı oldu. Lincoln savaşın sonunda ülkenin yaralarının sarılması için bir program hazırlamıştı, ama barışın sağlanmasından birkaç gün sonra öldürüldü.

Güney, savaştan büyük bir yıkıntıyla çıktı. Özgürleşen eski köleler iş aramak için başvurmadık yer bırakmıyor, ama pek azı başarılı olabiliyordu. Savaştan sonraki 10 yıl içinde Güney'de kölelerin yerini ortakçı çiftçiler aldı. 1862'de çıkarılan bir yasayla batıya yerleşmek isteyenlere parasız toprak edinme olanağı sağlandı. Aynı yıllarda posta arabalarıyla batı ile doğu arasında ulaşım sağlandı.

Library of Congress, Washington, DC

Solda: Başkan Lincoln'un ender savaş fotoğraflarından biri. 1862'de Antietam'da General McClellan ile görüşüyor. **Sağda:** Güney'in komutanı General Robert E. Lee, 1865'te ünlü İç Savaş fotoğrafçısı Matthew Brady'ye poz veriyor.

1861'de New York ile San Francisco arasında ilk telefon hattı kuruldu.

1864'te ABD imalat sanayisi ürünlerinde dünya dördüncüsü iken 30 yıl sonra, 1894'te dünya birincisiydi. Alabama'daki zengin demir yatakları, çelik üretiminin artırılmasında etkili oldu. 1859'da Pennsylvania'da petrol bulunması, gelecekteki otomobil ve uçak motoru sanayileri için çok önemliydi. 1879'da Thomas Edison elektriği buldu. 1893'te Duryea Kardeşler'in yaptığı ilk başarılı Amerikan arabasından sonra aynı yıl Henri Ford benzinle çalışan ilk otomobili yapmayı başardı. 1903'te Wright Kardeşler uçakla ilk başarılı uçuşu gerçekleştirdiler. 1914'te I. Dünya Savaşı başladığı sırada uçak yapımcılığı henüz ilk aşamasındaydı.

Yeni Topraklar

1867'de Rusya, Alaska'yı 7 milyon 200 bin dolara ABD'ye sattı (*bak.* ALASKA). Büyük Okyanus'ta gemilerin uğrak yeri olan Hawaii Adaları da 1898'de Kongre kararıyla ABD'ye bağlandı. Aynı yıl Küba üzerindeki anlaşmazlık yüzünden İspanya ile ABD arasında savaş çıktı. Savaşın sonunda Porto Riko, Filipinler ve Guam Adası ABD'nin denetimine girdi. İspanya'ya ödenen 20 milyon dolarla Küba bağımsızlığını elde etti. Panama'dan toprak satın alan ABD 1914'te Panama Kanalı'nı açtı.

Theodore Roosevelt, başkanlığı sırasında yapımına başlanan Panama Kanalı'nda, buharla çalışan bir kazı makinesini inceliyor.

Sanayici ve Emekçilerin Örgütlenmesi

19. yüzyılın sonlarına doğru bazı büyük şirketler tröst adı verilen sanayi tekellerini oluşturdular. Tröstler üretimi ve satışı denetim altında tutuyor ve mallarına diledikleri fiyatı koyuyorlardı. Küçük üretici, tüccar ve halk bundan zarar görüyordu. Büyüyen şirketler demir-çelik tesislerine, petrol kuyularına, zengin maden yataklarına, demiryollarına ve göllere sahip oldular. Andrew Carnegie ve John D. Rockefeller ABD'deki büyük tekelci işletmelerin ilk girişimcileridir.

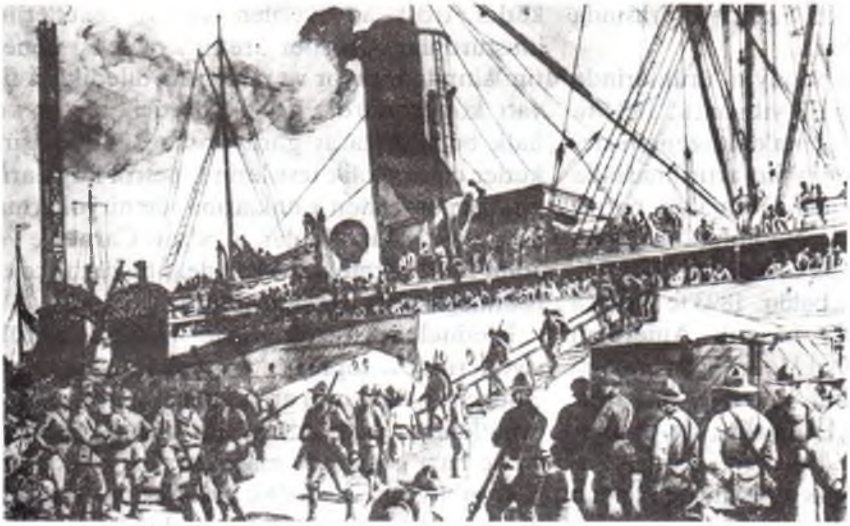
İşletmelerin büyümesiyle birlikte büyük işyerlerinde topluca çalışmaya başlayan emekçiler, haklarını aramak için sendikalarda örgütlenmeye başladılar. 19. yüzyıla gelindiğinde bazı kentlerde marangozlar, ayakkabıcılar gibi gruplar meslek birlikleri kurmuşlardı. Ne var ki işçilerin ve öteki emekçilerin ulusal çapta örgütlenmeleri I. Dünya Savaşı'ndan sonra başladı. 1886'da kurulan Emek Federasyonu marangoz, tesisatçı gibi nitelikli işçileri kapsıyordu. Bu federasyon sekiz saatlik işgünü, altı günlük çalışma haftası ve çocukların çalıştırılmaması için uğraş verdi. 1930'larda belirli işkollarına göre örgütlenmenin yanı sıra demir-çelik, madencilik, motorlu taşıt gibi temel sanayi dallarında örgütlenmek için komiteler oluşturuldu. 1939'da Sanayi Örgütlenme Kongresi adı altında bir örgüt kuruldu ve hızla gelişti (*bak.* SENDİKA). Çiftçiler de tarım alanında örgütlenmeye başladılar.

I. Dünya Savaşı

I. Dünya Savaşı bir yanda Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan (İttifak Devletleri), öbür yanda İngiltere, Fransa ve Rusya (İtilaf Devletleri) olmak üzere Avrupa ülkelerini ikiye böldü. 1917'ye kadar tarafsızlığını sürdüren ABD, İtilaf Devletleri ile olan ticaretini Almanlar'ın engellemesi yüzünden Nisan 1917'de savaşa girdi; ama topraklarının çok ötesinde çarpışıldığı için ülke hiç yıkıma uğramadı. İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanmasında ABD'nin büyük payı oldu. 1918 Kasım'ında Almanlar'ın teslim olmasıyla I. Dünya Savaşı sona erdi (*bak.* BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI).

Bolluk Yıllarından Büyük Bunalıma

I. Dünya Savaşı sırasında savaşan ülkelerin

ABD I. Dünya Savaşı'na 1917 yılında girdi ve denizyoluyla Avrupa'ya binlerce asker gönderdi.

The Bettman Archive

gereksinimlerinin karşılanması çabaları, ABD ekonomisine büyük bir ivme verdi. 1920'lerin ilk yılları bolluk yılları oldu. Özel otomobil sayısı 8 milyondan 23 milyona çıktı. Yeni bir sanayi dalı olan sinema ve film yapımcılığı hızla gelişti. 1930'larda 20 binden fazla sinema salonu açıldı.

Sanayideki hızlı gelişmeler karşısında tüketiciler buzdolapları, elektrik süpürgeleri, radyolar, giysiler almak için birbirleriyle yarışır oldular. Kolay para kazanmanın yollarını arayanlar hisse senetlerine ve borsa oyunlarına bel bağladılar. Hemen hemen toplumun her kesimi bankalardan borç para alıyor, bununla daha fazla mal ve hisse senedi almaya çalışıyordu. Ama ekonomideki göstergeler bu dönemin uzun sürmeyeceğini gösteriyordu.

1929'da inşaat sektöründe durgunluk baş gösterdi, işsizlik artmaya başladı. Ekonominin durgunluğa gireceğini sezen hisse senedi sahipleri ellerindeki senetleri satmaya çalışınca, 1929'da New York borsasında tam bir panik yaşandı. Hisse senedi fiyatları olağanüstü düştü ve bunları ellerinde bulunduranlar büyük parasal kayıplara uğradılar. Bu olay 1930'ların Büyük Dünya Bunalımı'nın başlangıcı oldu.

1932'de başkanlık seçimlerine gidilirken durum hâlâ son derece ciddiydi. Çiftçiler ipotekler yüzünden tarlalarını yitirmiş, verdikleri borçları geri alamayan bankaların kasaları boşalmış, bankaların desteğinden yoksun kalan fabrikalar kapanmaya başlamış ve milyonlarca işçi işsiz kalmıştı. Yerel yönetimler ve devlet, işsizlere işsizlik yardımı ödeyemeyecek duruma düşmüştü.

Yeni Düzen

Demokratlar'ın adayı Franklin Roosevelt (*bak.* ROOSEVELT, FRANKLIN) topluma yeni bir düzen vaat ederek 4 Mart 1933'te ABD başkanlığına seçildi. Başkan Roosevelt "100 günlük" acil bir program hazırlamak üzere Kongre'yi toplantıya çağırdı. Bu programa göre, kapanmış ya da güç durumda olan bankalara yardım edilecek, inşaat sektörü güçlendirilecek, hayvancılık ve tarım kesimini canlandırmak için yeni önlemler alınacaktı.

İşçilere sendikalarda örgütlenme ve toplusözleşme hakkı tanındı. 1938'de kabul edilen yeni bir yasayla belli sanayi dallarında asgari ücret ve azami çalışma saatleri belirlendi. 1935'teki Sosyal Güvenlik Yasası'yla emeklilere, körlere, dul ve yetimlere yardım öngörüldü. Ayrıca bir işsizlik sigortası sistemi kuruldu.

1940 yılına gelindiğinde, bunalımdan çıkmanın adımları atılmıştı. Ama tam bu sırada Avrupa'da ikinci bir dünya savaşı çıktı.

II. Dünya Savaşı

1920'lerde İtalya'da Faşist Parti'nin önderi Benito Mussolini (*bak.* MUSSOLINI, BENITO; FAŞİZM) iktidarı ele geçirmişti. Almanya'da ise Nazi Partisi'nin önderi Adolf Hitler, Ver-

sailles Antlaşması'nı reddederek "güçlü bir Almanya için" hızla silahlanmaya başladı (*bak.* HITLER, ADOLF; NAZİZM). Bu gelişmeler savaşın pek uzak olmadığını gösteriyordu. Uzakdoğu'da, Japonya'da da savaştan yana bir hükümet iktidardaydı. 1931'de Japonlar Mançurya'ya, 1935'te İtalyanlar Etiyopya'ya saldırdı. 1938'de Almanlar Avusturya'yı kendilerine bağladıktan sonra, Hitler bir yıldırım harekâtıyla Polonya'ya saldırdı. Bu olay üzerine İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş açtılar. Böylece II. Dünya Savaşı başlamış oldu (*bak.* İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI).

ABD hükümeti bu sırada tarafsız kalmaya özen gösteriyordu. Ama bu durum uzun sürmedi. 1940 güzünde ABD, İngiltere'ye askeri yardıma başladı. Aynı yıl Roosevelt üçüncü kez başkanlığa seçildi. Bu ABD tarihinde ilk kez oluyordu. 1941'de Kongre, başkana faşizme karşı savaşan ülkelere askeri yardımda bulunma yetkisi verdi. Aralık ayında Japonlar Hawaii'de Pearl Harbor'a baskında bulundular. Şaşkınlık ve şok yaratan bu olayda ABD donanması büyük kayba uğradı. ABD hemen ertesi gün Japonya'ya savaş açtığını ilan etti. Birkaç gün sonra da Almanya ve İtalya ABD'ye savaş açtılar. Savaş Uzakdoğu'da, Afrika'da ve Avrupa'da bütün şiddetiyle sürerken Almanlar Haziran 1941'de SSCB'ye saldırdı.

1943'te İtalya teslim oldu. SSCB topraklarında özellikle Ekim 1944 - Nisan 1945 arasında uzun ve çetin çarpışmalardan sonra Alman ordusu bozguna uğratıldı. 1944'te Amerikalılar Manş'ı geçerek Normandiya'ya asker çıkardılar. Almanya'nın yenilgisi artık kesinleşmişti. 7 Mayıs 1945'te Almanya'nın teslim olmasıyla Avrupa'da savaş bitti.

Bu sırada ABD deniz piyadeleri, Japonya'ya çok yakın olan Okinava Adası'nı ele geçirdiler. 6 Ağustos 1945'te bir ABD uçağı, Japon kentlerinden Hiroşima'ya o güne kadar bilinmeyen bir bomba attı. Bu güçlü bomba kenti neredeyse tümüyle yok etti. Birkaç gün sonra bir tersane kenti olan Nagasaki'ye de aynı bombadan atıldı. Bu bombalar, savaşın bitmesinden uzun yıllar sonra bile zararları sürecek olan atom bombalarıydı. 14 Ağustos 1945'te Japonya teslim oldu.

ABD savaştan daha da güçlenerek çıktı. Çünkü ülke yıkıma uğramamıştı ve Avrupa'nın gereksinimlerini karşılamak için savaş sırasında tarımsal ve sanayi üretimini artırmıştı.

Savaş Sonrası

Savaş daha sona ermeden Müttefikler gelecekte dünya barışını güvence altına almak için önlemler düşünmeye başlamışlardı. 1945 Nisan'ında 50 ülkeyi temsil eden delegeler San

The Bettman Archive

II. Dünya Savaşı sırasında ABD birçok cepheye asker ve cephane gönderdi. Fotoğrafta Büyük Okyanus'taki İvoşima Adası'na çıkan ABD askerleri görülüyor.

Francisco'da toplanarak Birleşmiş Milletler örgütünü kurdular. Birleşmiş Milletler'in amacı ülkeler arasında barışçıl ilişkilerin kurulmasına ve dünyadaki tüm halkların ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmesine yardımcı olmaktı (*bak.* BİRLEŞMİŞ MİLLETLER).

1947'de ABD, dış siyasetine iki yenilik getirdi. Roosevelt'in ölümünden sonra başkan olan Harry S. Truman'ın adını taşıyan "Truman Doktrini"nin amacı, komünizmden etkilenebilecek ülkelere caydırıcı nitelikte, ekonomik ve askeri yardımda bulunmaktı. ABD Dışişleri Bakanı George C. Marshall'ın adını taşıyan "Marshall Planı" ise savaşta yıkıma uğramış Avrupa ülkelerine, toparlanmaları için yardım amacını güdüyordu. 1949'da ABD, Kanada ve 10 Avrupa ülkesi herhangi bir saldırıya karşı Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nü (NATO) kurdular.

1950'de Kuzey ve Güney Kore arasında savaş çıktı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Güney Kore'ye yardım göndermeye karar verdi. Başkan Truman Japonya'da bulunan Amerikan birliklerinin Güney Kore'ye gönderilmesi için emir verdi. Kore Savaşı 1953'te sona erdi. Kuzey ve Güney Kore arasında tarafsız bir bölge oluşturulmasına karar verildi.

1952'de başkanlığa seçilen Dwight D. Eisenhower, 1928'den beri ilk Cumhuriyetçi başkan olma özelliği taşıyordu. 1954'te ABD Yüksek Mahkemesi, Siyah ve beyaz çocukların ayrım gözetilmeksizin aynı okulda okumalarına karar verdi. Güney eyaletlerinin çoğunda hâlâ ayrımcılık vardı. Yüksek Mahkeme'nin bu kararı büyük tepkilere neden oldu. 1950-60 yıllarında Siyahlar ayrımcılığa karşı çıkarak eşit haklar isteminde bulundular (*bak.* SİYAH AMERİKALILAR).

4 Ekim 1957'de SSCB dünyanın ilk yapma uydusu olan Sputnik I'i uzaya fırlattı. Bunu 31 Ocak 1958'de ABD'nin uzaya fırlattığı Explorer I izledi. Bu olaylar uzay çağının başlangıcı olarak tüm dünyada büyük coşkuyla karşılandı. 10 yıl sonra ABD ilk kez Ay'a insan gönderdi (*bak.* UZAY ARAŞTIRMALARI).

1960'ta gelmiş geçmiş başkanların en genci olan John F. Kennedy başkan seçildi. 1963'te ABD, İngiltere ve SSCB yeraltında yapılanlar dışındaki tüm nükleer denemeleri yasaklayan bir anlaşma imzaladılar. 1962'de çıkan Küba bunalımında SSCB, ABD'nin baskısıyla Küba'daki füzeleri sökmeye razı oldu. Kennedy 22 Kasım 1963'te Dallas'ta vurularak öldürüldü. Yardımcısı olan Lyndon B. Johnson ABD'nin 36. başkanı oldu.

Johnson Kuzey Vietnam'a karşı Güney Vietnam'a yardım politikasını sürdürdü. 1960'larda ABD'de toplumsal huzursuzluğun arttığı gözleniyordu. Siyah Amerikalılar, bazı azınlık grupları ve öğrenciler çeşitli protesto gösterileri düzenliyorlardı. Johnson yönetimi sırasında başlıca sorun Vietnam Savaşı'ndan kaynaklanıyordu. 1965'te savaşa doğrudan katılan ABD'nin 1967'nin sonunda Vietnam'da 500 bin askeri bulunuyordu. Savaşın sona erdirilmesi için gerek dünya kamuoyu, gerek ABD gençliği baskı yapıyordu. 1968'de Paris'te barış görüşmelerine başlandı.

Aynı yıl başkanlık görevini alan Richard

Wally McNamee - Newsweek

Kongre Hukuk Komisyonu, 1974 yılında görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle Richard Nixon hakkında kovuşturma açılmasını tavsiye etti.

M. Nixon zamanında ABD, Vietnam'dan askerlerini geri çekmeye başladı. Ama hava saldırılarının sürmesi tepkilere yol açıyordu. 1972'de ikinci kez başkanlığa seçilen Nixon seçimden kısa bir süre sonra, seçim kampanyası sırasında yasadışı yollara başvurmuş olduğu ortaya çıkınca istifa etmek zorunda kaldı.

38. Başkan Gerald Ford zamanında enflasyon ve çeşitli ülke sorunları eskiden olduğu gibi sürdü. 1976'da başkan olan Jimmy Carter döneminde ise enflasyon ve işsizliğin yanı sıra konut sorunu büyüdü ve otomobil sanayisinde durgunluk baş gösterdi. 1979'da Çin Halk Cumhuriyeti ile bir ticaret anlaşması imzalayan ABD hem yeni bir pazara kavuştu, hem de uzun süredir Çin ile gergin olan ilişkilerini düzeltti.

1980'de Cumhuriyetçi Ronald Reagan, Carter'ı büyük bir oy farkıyla geride bıraktı ve ABD'nin 40. başkanı oldu. Reagan da ekonomik durumun düzeltilmesi için çaba gösterdi. 1984'te yeniden başkanlığa seçilen Reagan, Aralık 1987'de SSCB önderi Mihail Gorbaçov ile bir nükleer silahsızlanma antlaşması imzaladı. Bu, nükleer savaşları önleme ve barış yolunda çok önemli bir adım oldu (*bak.* GORBAÇOV, MİHAİL; REAGAN, RONALD).

Ekonomi

ABD tarım ve sanayi üretiminde dünyanın en önde gelen ülkelerindendir. Dünyadaki toplam mal ve hizmet üretiminin beşte birini ABD sağlar.

Amerika'ya ilk göçler sırasında insanlar toprağı işleyerek geçiniyorlardı. Ayrıca kürkçülük, balıkçılık, kerestecilik, gemi yapımcılığı, ticaret gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Giyim ve yiyecek türünden gereksinimler aile içinde karşılanıyordu.

1850'den sonra demiryollarının en uzak yerlere ulaşmasıyla Amerikan ekonomisi tarımdan sanayi alanına yöneldi. 19. yüzyılın sonunda sanayinin üretimi ilk kez tarımsal üretimi aştı. Motorlu taşıtların yaygın kullanımının ABD ekonomisinin gelişmesine büyük katkısı oldu. Motorlu taşıt üretimi petrol gereksinimini artırdı. Petrol üretimine hız verildi. Gene buna bağlı olarak kimya sanayisi gelişti; naylon, dakron türünden yapay dokumaların üretimine başlandı.

I. ve II. Dünya savaşlarında hava taşımacılığının önem kazanması sonucu havacılık sanayisi de gelişti. Yakın dönemde ise yüksek teknoloji gerektiren bilgisayar gibi sanayiler ötekilerin önüne geçti.

Sanayi

ABD'nin başlıca sanayi bölgeleri kuzeydoğu ve ortabatıdadır. New York, Chicago, Detroit, Philadelphia ve Cleveland bu yörelerdeki önemli sanayi kentlerindendir. Çok iyi işleyen bir ulaşım ağına, bol hammaddeye ve zengin güç kaynaklarına sahip olan bu bölgelerde büyük besin, maden, makine, ulaşım araç ve gereçleri ile giyim sanayileri bulunmaktadır.

Boeing Co.

Uçak yapımında önde gelen eyaletlerden biri olan Washington'daki Seattle'da jet uçakları fabrikası.

Chicago yıllardır et sanayisinin merkeziyken bugün çiftlik hayvanlarının yetiştirilmesinde batının önemi artmaktadır. Tüketilen şekerin yarısı, ülkede üretilen şekerpancarı ve şekerkamışının işlenmesiyle elde edilir. Gene de üretim yeterli olmadığından, Antil Adaları'ndan ve Filipinler'den şeker satın alınır.

Metal işleme sanayisi iki aşamalıdır. Maden cevherinin işlenmesi birinci aşamayı, bunların motorlu araçlar, uçaklar, çeşitli makineler türünden işlenmiş ürünler biçiminde piyasaya sunulması ise ikinci aşamayı oluşturur. En önemli metaller alüminyum, bakır, kurşun ve çinkodur. 1986'da ABD çelik üretiminde

dünya üçüncüsüydü. Havacılık sanayisinde kullanılan bakırda ise Şili'den sonra gelir. Kıyı eyaletlerinin pek çoğunda deniz taşıtları, Pennsylvania ve Illinois'da ise demiryolları için gerekli malzeme üretilir.

Dokuma ve giyim sanayisinde pamuk, yün, deri ve yapay elyaf kullanılır. Pamuklu dokuma sanayisi 18. yüzyılın sonunda kuzeydoğu eyaletlerinde başlamış, doğa koşullarının elverişliliği ve ucuz işgücü sayesinde kısa zamanda gelişmiştir. Yünlü dokuma sanayisi ise yeni yapay dokuma sanayisinin gelişiminden olumsuz yönde etkilenmiştir. Bugün giyim eşyası üretiminde, dokuma sanayisinden daha çok insan çalışır. New York, Chicago, Philadelphia ve Los Angeles belli başlı giyim sanayisi merkezleridir.

ABD'de basım ve yayımcılık da çok gelişmiştir. Çok sayıda günlük gazete, haftalık ve aylık dergiler ve çeşitli konularda kitaplar yayımlanır.

Bunların dışında elektronik eşya, mobilya, cam, çimento, kâğıt, kauçuk, tütün, alkollü ve alkolsüz içki üretimi de son derece gelişmiştir.

Tarım, Hayvancılık, Orman Ürünleri ve Balıkçılık

ABD'deki tarım alanlarından ülkenin gereksiniminden çok daha fazla ürün elde edilir. Ürün fazlası ya satılır ya da silolarda saklanır. Tarımla uğraşanların ve çiftliklerin sayısı azalırken, gübre kullanımının yaygınlaşması, tarımın makineleşmesi ve küçük çiftliklerin bir araya getirilerek büyük çiftliklere dönüşmesi sonucu tarımda üretim artmıştır. Ülkenin en başta gelen tarım ürünü mısırdır. ABD'nin mısır üretimi öbür ülkelerin toplam mısır üretimine eşittir. İkinci önemli ürün buğdaydır. Kansas ABD'nin buğday ambarıdır. Yulaf kuzeyde Göller Bölgesi'nde, arpa Dakota ve Montana'da, pirinç Texas, Louisiana ve California'da yetiştirilir.

US Soil Conservation Service/Herrin F. Culver

Toprak aşınmasını önlemek için eğimli arazilerin çevresine ağaçlar dikilir.

Soyafasulyesi, pamuk ve tütün sanayi üretiminde kullanılır. Soyafasulyesinden yemek yağı üretilir, hayvan yemi elde edilir, ayrıca boya ve plastik sanayisinde de yararlanılır. Texas, Mississippi, California ve Arkansas pamuk eyaletleridir. Tütün ise Kuzey Carolina, Kentucky, Tennessee, Virginia ve Georgia'da yetiştirilir.

Yerfıstığı, şekerpancarı, şekerkamışı, sebze ve meyve üretimi de çok yaygındır. Başlıca sebzeler beyaz patates, domates, marul, tatlı mısır ve fasulyedir. California'da bol üzüm yetişir. Meyvelerden turunçgiller, şeftali, erik, armut, kavun, karpuz, ağaç ürünlerinden ceviz, badem, hurma çok boldur.

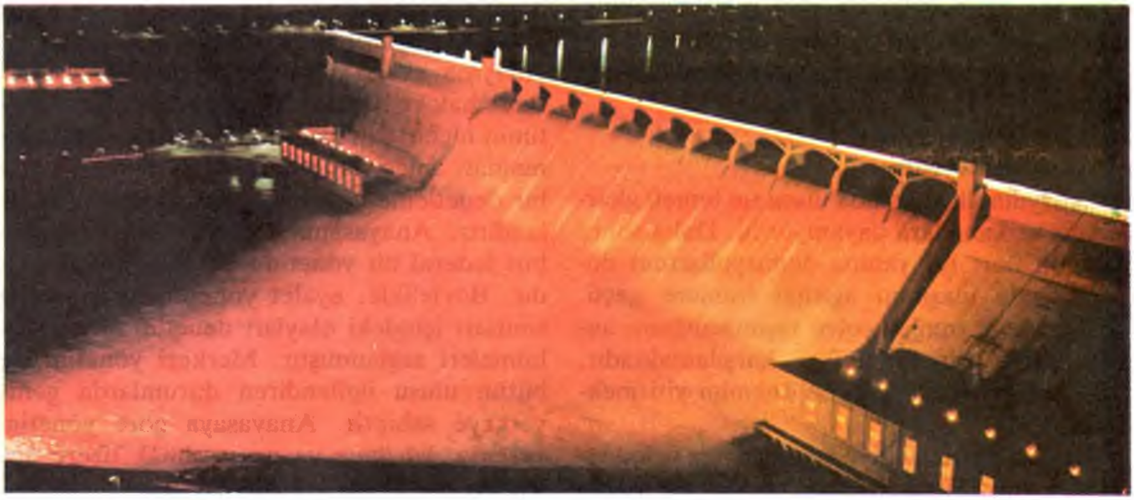
Çiftlik hayvanları çağdaş yöntemlerle yetiştirilir. ABD süt üretiminde dünyada birincidir. İnek soyları geliştirilmiş, iyi beslenen ineklerden elde edilen günlük süt miktarı artmıştır.

ABD ormanları ülkenin en değerli kaynaklarındandır. Ormanlardan kâğıt üretimi ve mobilyacılık alanlarında yararlanılır. Kerestenin yüzde 80'i yumuşak odunlu iğneyapraklı ağaçlardan elde edilir. Ormanların zenginliğine karşın, gazete ve dergiler için gerekli kâğıt büyük ölçüde Kanada'dan satın alınır.

Balıkçılık ilk yerleşim yıllarından beri önemli bir uğraş olmuştur. Bütün kıyılarda balık avlanır ve deniz ürünleri sanayisi gelişmiştir. Karides, sombalığı, alabalık, ton, istiridye ve ıstakoz bolca çıkar. Ringa en çok avlanan balıklardandır; yağından yararlanıldığı gibi hayvan yemi ve gübre olarak da kullanılır.

Enerji ve Madencilik

ABD sanayisinde, konutların aydınlatılması ve ısıtılmasında büyük miktarlarda enerji

Washington eyaletinin kuzeyindeki Büyük Coulee Barajı dünyanın en büyük barajlarından biridir.

Bethlehem Steel Corporation
Pennsylvania'da maden cevherlerini işleyen bir kuruluş.

tüketilir. Üretimde kullanılan enerji çoğunlukla petrol, doğal gaz ve kömürden elde edilir.

Petrol sanayisi Albay E. L. Drake'in 1859'da Pennsylvania'da ilk kuyuyu açmasıyla başladı. Önceleri aydınlatmada yararlanılan bu değerli madde, otomobil sanayisinde seri üretime geçilmesiyle yaşamsal bir önem kazandı. Petrol üretiminde Texas eyaleti başta gelir. 1968'de Alaska'da da zengin petrol kaynakları bulunmuştur. ABD dünya kömür üretiminde önde gelen ülkeler arasındadır. 1940'larda kömür toplam enerjinin yüzde 50'sini sağlayan başlıca güç kaynağıydı. 1973'e gelindiğinde petrol ve doğal gaz kömürün yerini aldı.

Su enerjisinden yararlanma oranı yalnızca yüzde 4'tür. Washington eyaletindeki Büyük Coulee Barajı dünyanın en büyük hidroelektrik santrallarından biridir.

İlk nükleer santral 1954'te işletmeye açıldı ve 1978'e kadar 71 nükleer santral yapıldı. Ne var ki Pennsylvania'daki Three Mile Adası'nda yaşanan bir kazadan sonra, can güvenliği açısından nükleer santral yapımı yavaşlatıldı.

Madencilikte üretim artışına karşın maden ocaklarının sayısı azalmaktadır. Maden kaynaklarının hızla tükenmesi bu alanda ithalata bağımlılığı artırmaktadır. ABD'nin zengin maden yatakları arasında demir, bakır, kurşun, çinko, boksit ve uranyum sayılabilir. Altın ve gümüş madenleri batı eyaletlerinin bir-

çoğunda uzun yıllardan beri işletilmektedir. Ayrıca bol miktarlarda elde edilen fosfat, potas, nitrat da kimya ve inşaat sanayilerinde kullanılır.

Ulaşım ve İletişim

19. yüzyılın ilk yarısında ulaşımın temeli akarsulara ve kanallara dayanıyordu. Daha sonra ülkenin dört bir yanına demiryollarının döşenmesiyle ulaşımın ağırlığı trenlere geçti. Günümüzde trenler yolcu taşımacılığının ancak küçük bir bölümünü karşılamaktadır. Trenle yük taşımacılığı da önemini yitirmektedir.

Özel motorlu taşıtlar kentler arası yolcu taşımacılığının yüzde 87'sini, uçaklar ise yüzde 10'unu sağlar. ABD dünyada en çok motorlu taşıta sahip olduğu gibi karayollarının uzunluğu bakımından da başta gelir.

Güneybatıdaki petrol alanlarından ülkenin en uzak köşelerine kadar 354.000 kilometrelik boru hattıyla akaryakıt ve doğal gaz ulaştırılır. Toplam yük taşımacılığının altıda biri suyollarıyla yapılır. Başlıca suyolları Büyük Göller, Mississippi-Missouri ırmakları ve New York'taki Barge Kanalı'dır.

ABD'de iletişim araçları radyo, televizyon, telefon ve süreli yayınlardır. Her aileye günde birden fazla gazete düşer. Ayrıca her ailenin en az bir radyosu ve bir televizyonu vardır. Her yıl 1 milyar kitap satılır. Dünyadaki telefonların yüzde 40'ı ABD'dedir.

Dış ticarette tüm ülkelerden önde olan ABD en çok makine, buğday, tütün, öteki tarım ürünleri ve kömür satar. Başka ülkelerden aldığı ürünler arasında petrol, tropikal ürünler, maden cevherleri, kauçuk, gazete kâğıdı ve motorlu taşıtlar sayılabilir. ABD'nin ticaret ilişkisi içinde bulunduğu başlıca ülkeler Kanada, Güney Amerika ile Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'dır. En önemli limanları New York, Baltimore, Miami, Los Angeles, San Francisco, Seattle, Chicago ve Detroit'tir.

Yönetim

ABD'de hükümet, 1787'de hazırlanan ve 1789'da 13 eyaletçe onaylanan ABD Anayasası'nın öngördüğü biçimde örgütlenir ve kurulur. Yönetim, siyasal iktidarın merkezi federal hükümet ile tek tek eyalet hükümetleri arasında paylaşıldığı federal bir sistemi içerir. Anayasa, eyalet yönetimleri ile merkezi yönetimin hak ve sorumluluklarını tanımlar; yönetimin hiçbir dalında yetkinin kötüye kullanılmaması amacıyla, federal hükümetin gücünü bir denetleme ve dengeleme sistemiyle sınırlandırır. Anayasanın önemli özelliklerinden biri federal bir yönetimi kabul etmiş olmasıdır. Böylelikle, eyalet yönetimlerinin kendi sınırları içindeki olayları denetim altına alabilmeleri sağlanmıştır. Merkezi yönetim ise bütün ulusu ilgilendiren durumlarda geniş yetkeye sahiptir. Anayasaya göre yönetim *yasama, yürütme* ve *yargı* olmak üzere üçe ayrılır.

Yasama, yani yasa yapma yetkisi ABD Kongresi'nindir. Kongre seçimle işbaşına gelen iki meclisten oluşur. Bütün eyaletlerin temsil edildiği bu meclislerden biri Senato, öbürü Temsilciler Meclisi'dir. Senato üyeleri altı, Temsilciler Meclisi üyeleri ise iki yıllık dönemler için seçilir. Kongre bütün ülke için geçerli olan yasaları çıkarır. ABD başkanı Kongre'den çıkan yasaları veto hakkına sahiptir.

Yürütme, Kongre'den geçen yasalar uyarınca ülkenin yönetilmesidir. ABD başkanınm başkanlığında 13 bölümden oluşur. Her bölümün başkanı ABD başkanınca atanır ve tümü birden kabineyi (Bakanlar Kurulu) oluşturur. Kabine Kongre'yi etkileyerek yasamada değişiklik yapabilir.

ABD başkanı dört yıl için seçilir. Anayasa aynı başkanın yalnızca iki kez seçilmesine izin verir. Başkan ülkenin yasalarına ya da anayasaya aykırı hareket ederse Kongre'ce soruşturma açılır; suçu kanıtlanırsa görevden uzaklaştırılır.

Yargı kurulları Kongre'nin yaptığı yasaların gerektiği gibi uygulanıp uygulanmadığını denetler. ABD Yüksek Mahkemesi ülkenin en üst yargı kuruludur. Bir başyargıç ve sekiz yardımcıdan oluşan bu kurulun üyelerinin tümü ABD başkanınca seçilir; adaylar Senato'nun onayına sunulur. Bu mahkeme genellikle yasalar ile anayasa arasında çelişki söz konusu olduğunda ya da mahkemelerde uyuşmazlığa düşüldüğünde devreye girer.

AMERİKAN EDEBİYATI ABD yazarlarının düzyazı ve şiir alanındaki yapıtlarını kapsar.

17. yüzyılın başlangıcında Amerika'ya ilk göçler sırasında yazılanlar gerçek Amerikan edebiyatı sayılmamakla birlikte, Amerikan edebiyat tarihi genellikle bu dönemi başlangıç alır. Bir İngiliz kolonisi (İngiltere'ye bağlı yerleşim yeri) olarak varlığını sürdüren bu toplum, daha sonraki yıllarda Avrupa'nın başka ülkelerinden gelen yeni göçmenler ve Afrika'dan köle olarak getirilen Siyahlar ile oldukça karmaşık bir nitelik kazandı (*bak.* AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ).

Amerikan toplumunun İngiliz kültürünün etkilerinden kurtulup kendi ulusal ve yerel değerlerini yaratması için belli bir sürenin geçmesi gerekiyordu. Yeni ve durmadan değişen koşullara uymak, herkesin anlayabileceği yaygın bir edebiyat dilini geliştirmek kolay değildi. İlk aşamada, İngiliz egemenliğinden kurtulmak için 18. yüzyılın sonuna doğru başlatılan Bağımsızlık Savaşı, daha sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında Siyah kölelerin özgürlüğe kavuşmaları için başlatılan İç Savaş, Amerikan toplumunun kendine özgü değerlerinin belirginleşmesini de kolaylaştırdı. Bu değerlerin kaynağında demokrasi düşüncesinin ve eşitlik ilkesinin yattığı söylenebilir.

Ulusal kişiliğine kavuşmak isteyen Amerikan edebiyatı bir yandan geçmişi simgeleyen Avrupa değerlerinden yararlanıyor, bir yandan da bolluğu, zenginliği ve özgürlüğü simgeleyen geleceğin Amerikan toplumundan esinleniyordu.

İlk dönemde Kuzey Amerika'da yaşayan İngilizler Yenidünya'nın olanaklarını İngiltere'ye tanıtmak için çok sayıda ayrıntılı rapor yazdılar. Ayrıca kolonilerin yöneticileri bu kuruluş döneminin tarihini yansıtan günlükler tuttular.

1776'da bağımsızlığın ilanıyla Amerikan edebiyatında yeni bir dönem başladı. Bu dönemin başlıca ürünleri, edebi değer taşımamakla birlikte Amerikan edebiyatına yön verme açısından önemli olan bağımsızlık bildirileridir. Bağımsızlık Savaşı'nın sözcülerinden Thomas Paine 1776'da *Common Sense*'i ("Sağduyu") yayımladı (*bak.* PAINE, THOMAS).

19. Yüzyılın Başı

Amerikan edebiyatı ulusal kimliğine 19. yüzyılın başında kavuştu. Bu dönemin ilk edebiyatçısı olarak anılan Washington Irving'in 1809'da yayımlanan *A History of New York*'u ("New York Tarihi") bu kente yerleşen Hollandalılar'ın yaşamını anlatır. 1819-20 arasında yayımlanan *The Sketch Book*'ta ("Not Defteri") Irving'in "Rip Van Winkle" gibi ünlü öyküleri yer aldı. Ülkenin ilk gerçek romancısı ise James Fenimore Cooper'dır. Romanlarında Amerika Yerlileri'ni romantik kahramanlar olarak ele alır. *Leather-Stocking*

James Fenimore Cooper tanınmış ilk ABD yazarıdır. Vahşi topraklardaki yaşama ilişkin romantik öykülerini *The Leather-Stocking Tales* ("Meşin Çorap Öyküleri") adlı kitapta topladı. *Mohikanlar'ın Sonuncusu* adlı romanının kahramanı Şahingöz George Gölü'nde Huron Yerlileri'ni izliyor.

Tales ("Meşin Çorap Öyküleri") kitabında yer alan *Mohikanlar'ın Sonuncusu* (*The Last of the Mohicans*; 1826), *The Pathfinder* (1840; "İz Sürücü") ve *Geyik Avcısı* (*The Deerslayer*;1841) romanlarının kahramanları bu türdendir. Cooper'ın yapıtları, Avrupa'daki Romantizm Akımı'nın önde gelen temsilcilerince ilgiyle karşılanmıştır.

Edgar Allan Poe ise yapıtlarında insan zihninin kuytu ve karanlık köşelerine sokuldu. En ünlü öyküleri "The Fall of the House of Usher" (1839; "Usher Malikânesi'nin Çöküşü"), *Morg Sokağı Cinayeti* (*The Murders in the Rue Morgue*; 1841) ile "Kuyu ve Sarkaç" (The Pit and the Pendulum) doğaüstü güçlerin rol oynadığı dehşet öyküleridir. Şiirlerinde ölüme sevgi duyduğu gözlenir. "The Sleeper" ("Uyuyan"), "Ulalume" ve "To One in Paradise"da ("Cennetteki Birine") hep ölüm teması işlenir. "The Raven" ("Kuzgun"), "The Bells" ("Çanlar") ve Melih Cevdet Anday'ın Türkçeleştirdiği "Annabel Lee" en güzel şiirlerindendir. Kısa öykülerinden "The Gold Bug" ("Altın Böcek") ve "The Purloined Letter" ("Çalınan Mektup") çağdaş dedektif öykülerinin ilk örnekleri sayılır (*bak.* POE, EDGAR ALLAN).

Concord ve Deneyüstücülük

Massachusetts'deki Concord, Amerikan Rönesansı'nın doğum yeridir. Henry David Thoreau da Concord'luydu. Concord düşünürlerinin en ünlüsü Ralph Waldo Emerson, bir şeyin özünü kavramakta mantığı ve deneyi aşan sezgilerin üstünlüğüne inanarak Deneyüstücü oldu. Emerson'un en çarpıcı özelliği iyimserliğiydi. Harvard Üniversitesi'nde din öğrenimi görmesine karşın, daha sonra papazlığı bırakarak, yaşamının geri kalanını yazı yazmak ve konferanslar vermekle geçirdi.

Emerson'un dostu olan Thoreau insanların, sahip oldukları mal ve mülk ile hükümetlerin ve gereksiz bağlantıların kölesi olduklarını kanıtlamaya çalıştı. İzlenimlerini *Walden* (1854) ve *A Week on the Concord and Merrimac Rivers*'da (1849; "Concord ve Merrimac Irmakları'nda Bir Hafta") anlattı. Deneyüstücüler *Dial* (Kadran) adında bir de dergi çıkardılar.

Bu dönemde roman ve öykü alanının en önemli adı, günah konusunu işleyen Nathaniel Hawthorne'dur. Hawthorne'un *Yedi Çatılı Ev* (*The House of the Seven Gables*; 1851) adlı yapıtında, yaşamın nimetlerinden zevk alan kişiliği öne çıkar. Oysa yazarın öbür yapıtlarında insanlar sert bir eleştiri süzgecinden geçirilir. Başyapıtı olan *Kızıl Damga* (*The Scarlet Letter*; 1850) Püritenler'in (*bak.* HIRİSTİYANLIK) ahlaksal dürüstlüğünü ve insanın mutluluğa erişme çabasını anlatır.

New York'lu Herman Melville de 20. yüzyıl okurlarının en gözde yazarlarından biridir. Büyük yapıtı, filmi de yapılan *Beyaz Balina, Moby Dick* (*Moby Dick*; 1851) ile ilgili çok

Herman Melville'in simgesel romanı *Moby Dick*'te büyük beyaz balina, balıkçı gemisinin tayfalarını tehdit ediyor.

sayıda yorum yazılmıştır. Roman balina avına çıkan bir teknenin tayfalarının, büyük beyaz balinayı bulup öldürme mücadelesini anlatır. Bu öykü gün ışığı, iyilik ve çalışkanlık evreninde, kötülüğün aykırılığını simgeler (*bak.* MELVILLE, HERMAN).

New York'lu Walt Whitman ise, sonradan edebiyat alanında Amerikan edebiyatının belirgin özelliği olarak nitelenecek canlılığın doğmasına ön ayak oldu. Şiirleri *Çimen Yaprakları* (*Leaves of Grass*; 1855) adlı kitabında yayımlandı. Whitman, okurların bu kitabı heyacanla kapışacağını sanıyordu; oysa pek farkına varan olmadı. İkinci basımda eklediği yeni 20 şiirle kitaptaki şiirlerin sayısını 32'ye çıkardı. Whitman yaşamı boyunca eklemeler ve düzeltmeler yaparak, yerine göre şiirlerin sırasını değiştirerek bu kitapla uğraştı. Askeri hastanelerde yaptığı gönüllü hastabakıcılık hizmetinden sonra *Drum Taps* (1865; "Davul Darbeleri") ve *Democratic Vistas*'ı (1873; "Demokratik Özlemler") yayımladı.

Whitman geleneksel İngiliz koşuk türlerini kullanmayarak daha özgür bir ritim arayışına yöneldi. En güzel şiirlerinde biçimi, içerik belirlemektedir. Amerikan şairleri, Walt Whitman'ın, Amerika'nın özgür sesini arayış çabalarına çok şey borçludurlar (*bak.* WHITMAN, WALT).

New England Şairleri

19. yüzyılın New England'lı şairlerinden Henry Wadsworth Longfellow, Oliver Wendell Holmes ve James Russell Lowell, kamuoyunu yönlendiren kişiler arasındaydılar. Ülkemizde bir tiyatro oyunu olarak sahnelenen *Hiawatha* (*Hiawatha's Song*; 1855) gibi birçok şiirin yanı sıra, Dante'nin *İlahi Komedyası*'nın (*La divina commedia*; 1310-21) İngilizce'ye çevirisi de Longfellow'un imzasını taşır. Holmes'un denemeleri ile "The Chambered Nautilus" ("Tutsak Edilmiş Nautilus") ve "The Deacon's Masterpiece" ("Diyakoz'un Başyapıtı") adlı şiirleri *The Autocrat of the Breakfast Table*'da (1858; "Kahvaltı Sofrasının Zorbası") yayımlandı. Lowell ise köleliğin kaldırılması için kalemiyle savaş verdi. 1848-67 arasında *Biglow Papers* ("Biglow Yazıları") da dahil olmak üzere pek çok şiir yazdı. Etkili bir yayın organı olan *Atlantic Monthly*'nin ilk yayın yönetmeniydi.

19. yüzyılın sonlarında New England'da Emily Dickinson da şiirler yazıyordu. Bugün Amerikalı şairler arasında, yaşadığı yüzyılın en önemli şairi sayılan Emily Dickinson, yazdığı binlerce şiirden yaşamında pek azını yayımlamıştı. İlk kitabı ise ölümünden sonra basıldı (*bak.* DICKINSON, EMILY).

İç Savaş ile I. Dünya Savaşı Arası

Amerikan İç Savaşı'ndan önceki on yıllık dönemde Amerikan yazarlarının birçoğu köleliğin kaldırılması için savaşıyordu. İçlerinde en etkilisi *Tom Amcanın Kulübesi*'nin (*Uncle Tom's Cabin*; 1852) yazarı, New England'lı Harriet Beecher Stowe idi. Kitabın edebi değeri olmamakla birlikte, Siyah Amerikalı'nın durumunu olanca acılığıyla ortaya koymasının, savaşın çıkmasını hızlandırdığı bile söylenebilir.

Mark Twain takma adıyla yazan Samuel L. Clemens, İç Savaş yıllarından sonra büyük ün kazandı. Kitaplarında ABD'nin ortabatısını ve Mississippi Irmağı kıyısındaki insanların yaşantılarını konu edindiği için özgün bir

Mark Twain Amerikan edebiyatında Gerçekçilik Akımı'nın yolunu açtı. Huckleberry Finn romanlarının en ünlü kahramanlarından biridir.

Amerikan yazarı olarak bilinir. Mark Twain abartılmış halk öykülerinden esinlendi ve yerel lehçe kullandı. *Hakılberi Fin'in Maceraları* (*Adventures of Huckleberry Finn*; 1884) dünyanın en önemli kitapları arasında sayılırsa da, Mark Twain roman ve öykü dışındaki edebiyat alanında daha başarılıydı. En sevilen kitapları arasında *Tom Sawyer'in Maceraları* (*The Adventures of Tom Sawyer*; 1876), *Kral Arthur'un Sarayında Bir Amerikalı* (*A Connecticut Yankee in King Arthur's Court*; 1889) ve *Mississippi'de Yaşam* (*Life on the Mississippi*; 1883) sayılabilir. Mark Twain'in roman ve öyküleri Romantizm'den Gerçekçilik'e geçişi sağladı. Bir mizah ustası olan Mark Twain'in son yapıtlarında mizahın altındaki gizli acı duyumsanır (*bak.* GERÇEKÇİLİK; ROMANTİZM; TWAIN, MARK).

Düşünür George Santayana, 1911'de ABD'nin 20. yüzyılın eşiğinde eski kafalı genç bir ülke olduğunu ileri süren "The Genteel Tradition in American Philosophy" (Amerikan Felsefesinde Soylu Gelenek) adlı bir makale yazdı. Ona göre ABD, yeni bir ülke olmasına karşın, duyguları, edebiyatı ve felsefesiyle hâlâ Püritenler'in ve Deneyüstücüler'in geleneğini sürdürmeye çalışıyordu.

20. yüzyıla girerken Doğalcılık (Natüralizm) Akımı Amerikan edebiyatında önemli değişimlere neden oldu. İnsanın kendi dışındaki güçlerden ve kalıtım yoluyla geçen dürtülerden dolayı güçsüzlüğünü vurgulayan bu öğreti Fransa'da doğmuştu ve ünlü temsilcisi Emile Zola'ydı. Fransa'da öğrenciliği sırasında Zola'dan etkilenen Amerikalı Frank Norris *McTeague* (1899), *The Octopus* (1901; "Ahtapot") ve *The Pit*'i (1903; "Çukur") yazdı. Stephen Crane yetenekli bir Doğalcı yazar olduğunu kısa yaşamında verdiği *Maggie: a Girl of the Streets* (1893; "Sokak Kızı Maggie") ve *Cesaret Madalyası* (*The Red Badge of Courage*; 1895) gibi yapıtlarıyla kanıtladı. Doğalcı yazarlardan Jack London ise *Vahşetin Çağrısı* (*The Call of the Wild*; 1903) ve *Deniz Kurdu*'nu (*The Sea-Wolf*; 1904) yazdı (*bak.* DOĞALCILIK; LONDON, JACK).

Doğalcı edebiyat türünü daha sonra Theodore Dreiser ve James T. Farrel de benimsedi. Dreiser geçmişle bağını koparan gerçekçi romanlar da yazdı. *Kız Kardeşim Carrie* (*Sister Carrie*; 1900), *Jennie Gerhardt* (1911) ve en ünlü yapıtı olan *Bir Amerikan Faciası*'nda (*An American Tragedy*; 1925) rastlantılar ve çevre etkin bir rol oynar.

Henry James de çağdaş Gerçekçilik'e geçişin en önemli yazarlarındandır. Gençliğinde Avrupa'da yaşayan Henry James, Eskidünya'nın sanatını ve edebiyatını tanıma olanağı buldu. Avrupa'da yaşayan Amerikalılar'ı gözleyerek ve inceleyerek, onların kişiliklerini yansıtan romanlar yazdı. En önemlileri *The American* (1877; "Amerikalı"), *The Portrait of a Lady* (1881; "Bir Lady'nin Portresi"), *What Maisie Knew* (1897; "Maisie'nin Bildiği") ve *The Ambassadors*'dur (1903; "Elçiler"). Ayrıca kısa öyküleriyle de ün kazandı. Bunlardan bir hayalet öyküsü olan *Yürek Burgusu* (*The Turn of the Screw*; 1898) en güzellerindendir (*bak.* JAMES, HENRY).

Kimi yazarlar ise Amerika'nın dar ve sınırlı kırsal yaşamını eleştiriyorlardı. İçlerinde en ünlüsü, *Kasabamız* (*Winesburg, Ohio*; 1919) adlı kısa öykü derlemesinin yazarı olan Sherwood Anderson'dur.

Şiirin Yeniden Canlanması

20. yüzyılın başında ABD'de düzyazı edebiyatında belli bir durgunluk yaşanırken, özellikle şiir türünde, kültür yaşamına yeni bir canlılık getirme çabaları göze çarpıyordu. Harriet Monroe 1912'de Chicago'da *Poetry: a Magazine of Verse*'i (Şiir Sanatı: Bir Koşuk Dergisi) yayımlayarak yeni arayışlar içinde olan şairlerin şiirlerini bastı. *Poetry* dergisi Carl Sandburg'un, Vachel Lindsay'in ve Edgar Lee Masters'ın tanınmasını sağladı. Gene aynı tarihlerde New England'dan Edwin Arlington Robinson ve Robert Frost, bulundukları yöreden esinlenerek şiirler yazıyorlardı. Edna St. Vincent Millay de geleneksel soneler yazdı. Üç Siyah şair, James Weldon Johnson, Langston Hughes ve Countee Cullen geleneksel biçimleri kullanarak Siyah Amerikalı'nın durumunu dile getiren şiirler yazdılar.

Şairlerin tümü, sözbirliği etmişçesine 20. yüzyıl şiirinin az ve öz sözle yazılmasından yanaydılar. Bu anlayış Sembolizm Akımı'nın doğmasına yol açtı (*bak.* SEMBOLİZM). Sembolizm, *Poetry* dergisine Avrupa'dan katkıda bulunan Ezra Pound'un başlattığı bir akımdır.

Dönemin öbür önemli ozanları Hart Crane, Wallace Stevens, e.e.cummings, Marianne Moore, Robinson Jeffers ve Archibald MacLeish'dir.

1920'lerin herkesçe değeri onaylanan şairi ise kuşkusuz T. S. Eliot'tur. Harvard'da eğitim gören Eliot daha sonra eğitimini sürdürmek için İngiltere'ye gitti ve orada kaldı. 1915'te *Poetry*'de çıkan "The Love Song of J. Alfred Prufrock" (Mr. Prufrock'tan Aşk Şarkısı) yayımlanmış ilk şiiridir. Başlıca yapıtları *The Waste Land* (1922; "Çorak Ülke"), *Ash Wednesday* (1930; "Oruç Çarşambası") ve *Four Quartets*'dir (1943; "Dört Dörtlü"). Koşuk türünde yazılmış oyunları arasında en önemlisi *Murder in the Cathedral*'dır (1935; "Katedral'de Cinayet"). Eliot yaptığı yenilikler ve denemelerinde ileri sürdüğü görüşlerle pek çok çağdaş şairi etkilemiştir (*bak.* ELIOT, T.S).

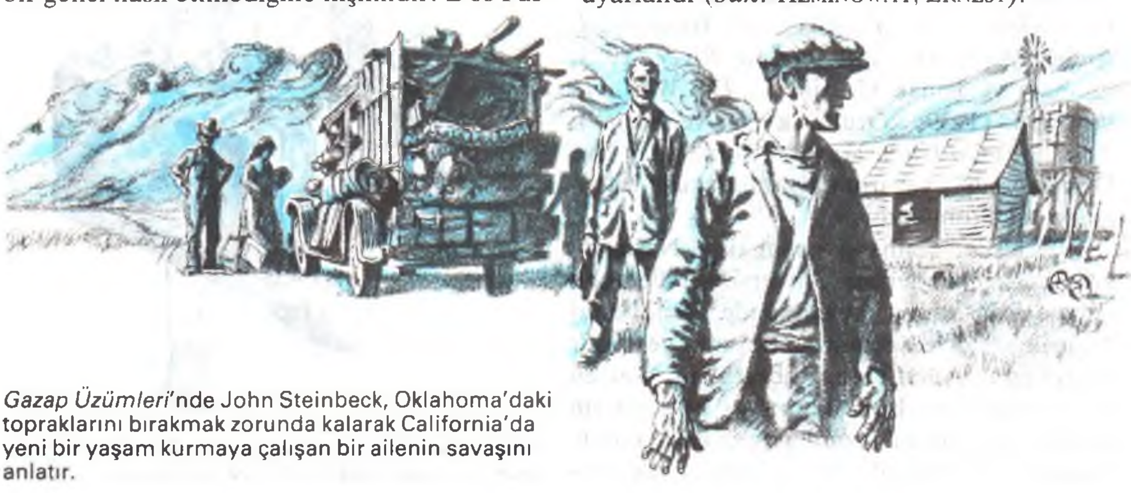
İki Dünya Savaşı Arasında

1930 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan Amerikalı Sinclair Lewis bir yergi ustasıydı. *Main Street*'te (1920; "Ana Cadde") Amerikan küçük kasaba yaşamını alaya alır. Yarattığı kahramanlardan Babbit geveze, ama kendine güvensiz bir tiptir. Lewis'in yapıtları, Amerikalılar'ın kendi kültürleri üstüne düşünmelerine yardımcı oldu.

1920'lerde roman ve öykü alanında ortaya çıkan nitelikli yapıtların başlıca esin kaynağı I. Dünya Savaşı'ydı. Örneğin, savaşa katılmış olan John Dos Passos'un *Üç Savaşçı* (*Three Soldiers*; 1921) adlı romanı, ordunun duyarlı bir genci nasıl etkilediğine ilişkindir. Dos Passos sanayicileri, kamu düşüncesini yönlendirenleri ve siyaset adamlarını ele alan yapıtlarıyla ABD yaşamının bir tür tarihçisi durumundaydı. Başyapıtı bir üçleme olan *U.S.A.*'dır (1930-36).

F. Scott Fitzgerald *This Side of Paradise*'da (1920; "Cennetin Bu Yakası"), genç kuşağın umutlarını ve korkularını dile getirdi. *Muhteşem Gatsby* (*The Great Gatsby*; 1925) Fitzgerald'ın katı gerçekçi yanı ile başarı umudu taşıyan saf, çocuksu yanını yansıtır. *Geceler Güzeldir* (*Tender is the Night*; 1934) ise sözcükleri kullanmaktaki ustalığını ve derin karakter anlayışını gösterir.

Ernest Hemingway başarıya hızla ulaşmış bir yazardır. İlk büyük savaş romanı olan *Güneş de Doğar* (*The Sun Also Rises*; 1926) genç kuşağın ruh halini çok iyi yansıtır. Dünya sanki hep savaştadır ya da savaş sonrası sıkıntıları çekmektedir. Hemingway, olaylardan gözü açılmış, gene de beceri ve cesaretle yaşamaya kararlı olan bu kuşağın sesi oldu. Bir 20. yüzyıl Romeo-Jülyet'i sayılan *Silahlara Veda* (*A Farewell to Arms*; 1929) ve İspanyol İç Savaşı ortamında geçen olay örgüsüyle *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* (*For Whom the Bell Tolls*; 1940) çok beğenildi. Hemingway'in öyküleri edebi açıdan romanlarından daha değerlidir. *Kadınsız Erkekler*'de (*Men Without Women*; 1927) birbirinden güzel öyküler yer alır. Uzun öyküsü *İhtiyar Adam ve Deniz* (*The Old Man and the Sea*; 1952) ise bir başyapıttır. Hemingway 1954 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı. Roman ve öykülerinin birçoğu sinemaya uyarlandı (*bak.* HEMINGWAY, ERNEST).

Gazap Üzümleri'nde John Steinbeck, Oklahoma'daki topraklarını bırakmak zorunda kalarak California'da yeni bir yaşam kurmaya çalışan bir ailenin savaşını anlatır.

John Steinbeck edebiyat yaşamına Doğalcılık Akımı'nın etkisi altındayken başladı. 1930 Büyük Dünya Bunalımı sırasında kendi yazar kişiliğini buldu. *Fareler ve İnsanlar* (*Of Mice and Men*; 1937) ve *Gazap Üzümleri* (*The Grapes of Wrath*; 1939) onun duyarlı bir gözlemci ve yaşamda yenik düşmüş insanlara karşı anlayışla yaklaşan bir yazar olduğunun kanıtlarıdır (*bak.* STEINBECK, JOHN). James T. Farrell'in Doğalcı türdeki *Studs Lonigan* (1932-35) üçlemesi de toplumsal eşitsizlikleri vurgular.

Güney Edebiyatında Rönesans

1920'lerde Amerikan edebiyatında ortabatı bölgesi yazarlarının adı geçiyordu. Chicago'da yayımlanan *Poetry* dergisi şiirde devrimin öncüsü oldu. Dreiser, Anderson, Lewis ve öteki ortabatılılar da düzyazı alanında yenilikçiliğe öncülük ettiler. Giderek edebiyat etkinlikleri güneye doğru kaydı. William Faulkner, işlemesi gereken konuların, ilk romanlarından *Sartoris*'te (1929) yansıttığı romantik güney değil de, Siyah Amerikalı'nın acıları ve yoksul ortakçılar ile yanık tenli çiftçilerin çileli ve ezik yaşamları olduğuna karar verdi. *Ses ve Öfke* (*The Sound and the Fury*; 1928), *Döşeğimde Ölürken* (*As I Lay Dying*; 1930) ve *Absalom, Absalom!* (1936) Siyahlar'ın içinde bulunduğu kötü durumu ve hakça davranmak isteyen beyaz adamın açmazını dile getirir (*bak.* FAULKNER, WILLIAM).

Thomas Wolfe, Kuzey Carolina'da baskıcı bir anneden kurtularak özgürce yaşamak isteyen genç bir sanatçının serüvenlerini yazdı. *Bu Melek Satılık Değil* (*Look Homeward, Angel*; 1929), *Of Time and the River* (1935; "Zaman ve Irmak Üzerine"), *The Web and the Rock* (1939; "Örümcek Ağı ve Kaya"), *You Can't Go Home Again* (1940; "Artık Eve Dönemezsin") yazarın özyaşamöyküsü niteliğinde dört romanıdır.

1920'lerde, Tennessee eyaletinin Nashville kentindeki Vanderbilt Üniversitesi'nde John Crowe Ransom'un öncülüğünde, kendilerini "Kaçaklar" diye adlandıran bir grup genç şair ortaya çıktı: Allen Tate, Robert Penn Warren ve Donald Davidson. Sonraları bu şairlerin her biri şiir, eleştiri, roman ve öykü alanında ürünler verdi, dergiler ve antolojiler yayımladı. Grup olarak, ABD'de kendilerinden sonra gelen iki kuşağın edebiyat yaşamını etkilediler.

Katherine Anne Porter'ın da güneydeki grupla ilişkisi vardır. *Pale Horse, Pale Rider* (1939; "Solgun At, Solgun Binici") adlı öykü kitabı bir üslup ustasının ürünüdür.

II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Roman ve Öykü

II. Dünya Savaşı Amerikan toplumunun yerleşmiş değerlerinin yeniden gözden geçirilmesine yol açtı. Özellikle savaşın anlamsızlığı ve yol açtığı bunalımlar yeni yazarlar için esin kaynağı oldu. Yayımlanmış savaş romanları arasında Norman Mailer'in *Çıplak ve Ölü* (*The Naked and the Dead;* 1948) ve James Jones'un *İnsanlar Yaşadıkça* (*From Here to Eternity*; 1951) adlı yapıtları, adı geçen yazarların ününü pekiştirdi. Joseph Heller'in *Şike*'si (*Catch 22*; 1961) askeri bürokrasinin an-

Holden Caulfield, J. D. Salinger'in *Gönülçelen*'inde okuldan kovulduktan sonra evine dönüyor.

lamsızlığına dikkati çeker. Ken Kesey'nin *Guguk Kuşu* (*One Flew Over the Cuckoo's Nest*; 1962) toplumun akıl hastalarına karşı tutumunu eleştirir. J. D. Salinger ise *Gönülçelen*'de (*The Catcher in the Rye*; 1951) eğitim sistemini ve toplumu alaya alır. Norman Mailer sonraları romana yeni bir yön verme arayışı içinde *Armies of the Night*'ı (1968; "Gece Orduları") ve gerçek bir olaydan kaynaklanan *Celladın Şarkısı*'nı (*The Executioner's Song*; 1980) yazdı.

Truman Capote ürküntü veren, tiyatro oyunu gibi öyküler ve romanlar yazdı. Belgesel roman olarak nitelediği *Soğukkanlılar*'da (*In Cold Blood*; 1966) Kansas'lı bir ailenin öldürülmesini ve cinayeti işleyenlerin yaşamlarını anlatır.

1950'lerin ve 1960'ların Amerikan edebiyatı içinde Yahudi kültüründen ve mizahından kaynaklanan çok sayıda kitap göze çarpar. Bunlardan en beğenilenleri Saul Bellow'un *Nefret*'i (*Herzog*; 1964); Bernard Malamud'un *The Assistant*'ı (1957; "Yardımcı") ve *The Fixer*'i (1966; "Tamirci"); Philip Roth'un *Goodbye, Columbus*'udur (1959; "Elveda, Columbus"). Saul Bellow 1976'da, Isaac Bashevis Singer ise 1978'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandılar. John Updike'ın *The Centaur*'u (1963) ve William Styron'un romanları, özellikle de *Lie Down in Darkness* (1951; "Karanlıkta Yat") ve *Sophie'nin Seçimi* (*Sophie's Choice*; 1979) büyük ilgi gördü.

Eleştirmenlerin ilgisini çeken başka yapıtlar Ralph Ellison'un, insanlık onuruna verdiği önemi vurgulayan *Invisible Man* (1952; "Görünmeyen Adam"); John Barth'ın *Giles Goat-Boy* (1966; "Keçi Çocuk Giles") ve *Letters* (1979; "Mektuplar"); James Baldwin'in insan hakları hareketini destekleyen *Go Tell It on the Mountain* (1953; "Git Onu Dağda Söyle") ve *The Fire Next Time* (1963; "Bundan Sonra Ateş") adlı yapıtları ile Beat Kuşağı'nın babası Jack Kerouac'ın, yoksulluk ve özgürlüğü kutsadığı *On the Road* (1957; "Yolda") romanı; çağdaş kent yaşamını anlatan Nelson Algren'in *Altın Kollu Adam*'ı (*The Man with Golden Arm*; 1956), Kurt Vonnegut Jr.'ın *Mezbaha No: Beş*'i (*Slaughterhouse-Five*; 1969) gibi taşlama türünde romanları; romanlarında kadınları konu alan Joyce Carol Oates'ın *Wonderland* (1971; "Harikalar Ülkesi") adlı yapıtlarıdır. Donald Barthelme, John Gardner, William Gass, John Hawkes, Thomas Pynchon ve Ishmael Reed de bu dönemin başarılı yazarlarıdır.

Çağdaş Şiir

II. Dünya Şavaşı'ndan sonra Amerikan şiirinde gerek biçim, gerek içerik açısından büyük bir çeşitlilik göze çarpar. John Berryman, Randall Jarrell, Robert Lowell, Theodore Roethke, Richard Wilbur savaş sonrası kuşağın, yeteneklerini kabul ettirmiş şairleridir. Şiirlerindeki duyarlık ve yetkinlik ile kadın sorunlarına verdikleri önem bakımından Sylvia Plath ve Anne Sexton geniş okur kitlelerince sevilmiş ve beğenilmiştir. Siyah şairlerden Gwendolyn Brooks, Nikki Giovanni ve Don L. Lee'nin Siyahlar'a özgü bir edebiyatın doğmasına önemli katkıları olmuştur.

Amerikan Tiyatrosu

Tiyatro 18. ve 19. yüzyıllarda ABD'de hızla değişen ulusal yaşamdan kesitleri yansıtmıştır. Amerikalılar bu sanat türünde Avrupalılar'dan, özellikle de İngilizler'den ne bakımdan değişik olduklarını göstermeye çalıştılar. Yenilik oyunların konularına da girmekte gecikmedi. İlk dönemde Amerikan Bağımsızlık Savaşı ele alman başlıca konulardan biri oldu.

Tiyatro giderek Gerçekçilik'e yöneldi. ABD'nin yenilikçi ve deneysel tiyatrosu üzerinde etkili olan yazarların en önemlisi Eugene O'Neill'dir. O'Neill'in genellikle trajik ilişkileri ve duyguları içeren oyunları arasında *İmparator Jones* (*The Emperor Jones*; 1920), *Karaağaçlar Altında* (*Desire Under the Elms*; 1924), *Araya Giren Garip Oyun* (*Strange Interlude*; 1928) ve *Elektra'ya Yas Yaraşır* (*Mourning Becomes Electra*; 1931) vardır. O'Neill, ailesindeki kişileri gözleyerek, onların zayıflıklarını oyunlarındaki karakterlere mal etti. 1956'da sahnelenen *A Long Day's Journey into Night* ("Günden Geceye") buna iyi bir örnektir (*bak.* O'NEILL, EUGENE).

O'Neill ile karşılaştırılabilecek bir başka oyun yazarı da Thornton Wilder'dır. *Bizim Şehir* (*Our Town*; 1938) ve *Ramak Kaldı* (*The Skin of Our Teeth*; 1942) sık sık sahnelenen oyunlarındandır. 1930'ların ünlü oyun yazar-

ları arasında Philip Barry, Robert Sherwood, Clifford Odets, Lillian Hellman ve Maxwell Anderson sayılabilir.

1940'larda ve 1950'lerde Tennessee Williams ve Arthur Miller klasik düzeyde oyunlar yazdılar. Tennessee Williams, deneysel oyunu *Sırça Kümes*'te (*The Glass Menagerie*; 1944) bir anlatıcıya, şiirsel diyaloglara ve olağandışı bir sahne düzenine yer verdi. Öbür oyunları *İhtiras Tramvayı* (*A Streetcar Named Desire*; 1947) ve *Cat on a Hot Tin Roof*'dur (1955; "Kızgın Damdaki Kedi"). Miller'in ünlü oyunu ise *Satıcının Ölümü*'dür (*Death of a Salesman*; 1949). Yeni oyun yazarları arasında *Who is Afraid of Virginia Wollf?* (1962; "Kim Korkar Hain Kurttan") ile ünlenen Edward Albee sayılabilir. Imamu Amiri Baraka (Leroi Jones) ve Ed Bullins ise gerek eleştirmenlerin, gerek izleyicilerin büyük ilgi gösterdikleri Siyah yazarlardır.

Ayrıca bak. DÜZYAZI; ŞİİR SANATI; TİYATRO SANATI.

AMERİKAN FUTBOLU beyzbolun yanı sıra ABD'deki en yaygın spordur. Ragbi ve futboldan kaynaklanan, ama onlardan farklı kuralları olan Amerikan futbolu 1980'lerde ABD dışında da ilgi çekmeye başlamıştır (*bak.* FUTBOL; RAGBİ). 17. yüzyıldan beri oynanan bu oyun, zamanla değişerek ve gelişerek bugünkü biçimini almıştır.

91 metre uzunluğunda ve 49 metre genişliğinde dikdörtgen bir sahada, oval bir meşin topla ve 11'er oyuncusu olan iki takımla oynanır. Amaç topu elden düşürmeden rakip takımın kale çizgisinin ötesine götürmektir. Kale çizgisinin ötesinde 9 metre uzunluğunda, son bölge denen bir alan ve bu alanın bitiş çizgisi üzerinde H biçiminde bir kale direği vardır.

Oyun serbest vuruşla başlar. Topu yakalayan takım dört hakta topu en az 9 metre ileri götürmek zorundadır. Bunu başarırsa dört hak daha kazanır ve bu böylece sürer. Eğer bunu yapamazsa top karşı takıma geçer.

Hücumdaki takım topu rakip takımın kale çizgisinin ötesine götürmeyi başarırsa hem altı sayı hem de kale önünde bir ayak vuruşu hakkı kazanır. Bu ayak vuruşuyla top kale direklerinin üst boşluğundan geçirilebilirse bir sayı daha kazanılır.

Sayı kazanmanın başka bir yolu da saha golüdür. Top sahanın herhangi bir yerindeyken, ayak vuruşuyla gol atılırsa üç sayı kazanılır.

Savunmada da sayı yapılabilir. Savunmadaki takım eğer topu taşıyan oyuncuyu kendi kale çizgisinin gerisine geçmeye zorlar ve onu orada yakalarsa iki sayı kazanır.

Amerikan futbolu 15'er dakikalık dört devrede oynanır. Oyunu beş ya da altı hakem yönetir. Oyuncular düşme ve çarpışmalara karşı koruyucu özel başlıklar ve formalar giyerler, çünkü oyun sırasında şiddetle birbirlerine çarpabilirler.

İlk profesyonel Amerikan futbolu karşılaşması 1895'te Pennsylvania eyaletinin Latrobe kentinde oynandı. 1922'de de Amerikan Ulusal Futbol Ligi kuruldu.

University of California, Berkeley

Top taşıyıcı rakiplerine yakalanmaktan kurtulmak için keskin dönüşler yaparken topu sıkıca tutar. Takım arkadaşları onun yakalanmaması için rakiplerini engellemeye çalışır. Ama bu engellemenin başarılı olmaması durumunda oyuncu kendi hızına ve çevikliğine güvenmek zorundadır.

AMERİKA YERLİLERİ. Avrupalılar batı yarıküresine ya da Yenidünya'ya ayak bastıkları zaman orada yüzyıllardan beri yaşamakta olan Yerli kabilelerle karşılaştılar. Kristof Kolomb onlara *los Indos* ya da Hintli demişti, çünkü 1492'de ulaştığı o toprakların Hindistan'ın doğusu olduğunu sanıyordu. Daha sonra, İsveçli biyoloji bilgini Linnaeus dünyadaki insanları ırklarına göre sınıflandırırken, derilerinin kızılımsı renginden ötürü onları "kızıl ırk" ya da "Amerikan ırkı" olarak niteledi. Bu yüzden Amerika'nın Yerli halkı uzun süre "Kızılderili" olarak anıldı. Ama insan ırklarını derilerinin rengine göre ayırmak bilimsel olmadığından bu ad bugün kullanılmıyor. Üstelik Amerika Yerlileri'nin hepsi, örneğin Eskimolar ve Aleutlar Kızılderili değildir.

Amerika Yerlileri ilk kez sınıflandırılırken, değişik diller konuşan, kültürleri birbirlerinden farklı, fiziksel özellikleri bile birbirine benzemeyen 2.000'den çok grup tek bir halk sayılmıştı. Oysa Kuzey Kutup Dairesi'nden Güney Amerika'nın en güney ucuna kadar dağılmış olan Amerika Yerlileri gerçekte Asya'da ya da Avrupa'da yaşayan halklar kadar birbirlerinden farklıdır.

Amerika Yerlileri'nin atalarının bugün Amerika olarak bilinen kıtaya 20 bin ile 40 bin yıl önce geldikleri sanılıyor. Asya'dan gelen Amerika Yerlileri ile Asya halkları arasında belirli kültürel ve fiziksel benzerlikler vardır. O zamanlar belki de bir deniz geçidi olmayan Bering Boğazı'ndan Amerika'ya geçerek zamanla güneye doğru inen Amerika Yerlileri 17 bin yıl önce Kuzey Amerika'nın her yanına yayılmış, 12 bin yıl önce de Güney Amerika'nın güneydeki en uç noktasına varmışlardır.

Amerika Yerlileri'nin Yaşamı

İlk Amerika Yerlileri avcılıkla, kök ve yemiş toplayıcılığıyla yaşamlarını sürdürüyorlardı. Yaklaşık 9.000 yıl önce toprağı işlemeye başladılar ve barınaklar yaptılar. Orta Amerika'nın bazı yörelerinde tarım teknikleri çok geliştiği için büyük kentler kurabildiler; buralarda yaşayanları besleyebildiler. Orta Amerika'nın bu ilk büyük uygarlıklarıyla ilgili bilgileri AZTEKLER, İNKALAR ve MAYALAR maddelerinde bulabilirsiniz.

Arkeolojik bulgulara göre Amerika Yerlileri 2.000 yıl önce mısır, fasulye, kabak ve benzeri tarım ürünleri yetiştiriyorlardı. Bazı gruplar akarsuları yönlendirerek ekinlerini sulamayı öğrendiler. Taş ve çamurdan ev yapma tekniğini geliştirdiler; kumaş dokudukları pamuk ve benzeri ürünleri yetiştirmeye başladılar.

Kuzey Amerika Yerlileri arasında konuşulan dillerin sayısı tüm Eskidünya'da konuşulan dillerden daha fazladır. Bazı araştırmacılara göre Avrupalılar, Amerika'ya ayak bastıkları zaman orada 2.000'den fazla dil konuşuluyordu, ama bunların çoğu sonradan yok oldu. Günümüzde o dillerden yaklaşık 500'ü konuşulur.

Din, sanat, evlilik töreleri ve giyimde de Yerliler arasında büyük farklar vardı. Örneğin Amerika Yerlileri'nin simgesi sayılan kuyruklu tüylü başlık ortabatıdaki Büyük Ovalar' da giyilirdi. Başa sarılan türban ise daha yaygındı. Günümüzde Pimeler, Papagolar, güneyde yaşayan kabileler ve Apaşlar türban kullanırlar.

Amerika Yerlileri için toprak gökyüzü gibi sahipsiz ve herkesindi. Ailelerin işleyecekleri

Peter Newark's Historical Pictures

Siular'ın önderi Kızıl Bulut'un giydiği tüylü başlık Büyük Ovalar'da yaygın olarak kullanılırdı.

İlk kez Amerika Yerlileri'nin yetiştirdiği önemli bitkisel besinler ve evcilleştirdiği hayvanlar Amerika haritasında gösteriliyor. Amerika kökenli öteki bitkisel ürünlerden kauçuk, kinin, kokain ve tütün; Yerliler'in yararlı buluşları olan Eskimo balıkçı kayığı kayak, kürklü Eskimo gocuğu parka, pipo, Yerli çarığı mokasen ve bir tür kızak olan toboggan da haritada görülüyor.

kadar toprağı olabilirdi. Ama toprağın özel mülkiyeti birçok Amerika Yerlisi için düşünülemez bir şeydi. Avrupalılar'ın toprağa sahip olma tutkusu, bir Yerli için birkaç dönüm güneş ışığına sahip olmayı istemek kadar anlamsızdı.

Avrupa uygarlığı ile Yerliler'in uygarlığı arasındaki öteki farklar kullanılan teknolojiden kaynaklanıyordu. Avrupa uygarlığı tekerlek, saban ve ata dayanıyordu. Bunları, Avrupalılar Yenidünya'ya getirdi. Yenidünya'nın aletleri ve kap kacakları ise taş, kemik, kil ve tahtadan yapılırdı. Süs eşyası olarak kullanılan altın ve gümüşten başka madenler çok az biliniyordu. Teleskoplar, pusulalar, saatler, makaralar ve makineler onlara yabancıydı.

Ne var ki, Yenidünya, Eskidünya'ya kinin gibi çok önemli ilaç hammaddelerinin yanı sıra, kauçuk, mısır, beyaz patates, çikolata, yerfıstığı, kabak, sakız, tütün, hindi, akçaağaç şekeri, yeni bir pamuk türü, domates diye uzayıp giden koca bir listedeki tarım ürünlerini kazandırdı. Çağdaş dünyada kullanılan ürünlerin yarıdan fazlası Amerika Yerlileri'nce tanıtılmıştır.

The Hutchison Library

Kuzeybatı Kıyısı Yerlileri'nden Kuvakiyutlar'ın totem direkleri çok ilginç tahta heykellerdir.

Amerika Yerlileri'nin Bölgesel Özellikleri

Soğuk ve yaşamaya elverişsiz Kuzey Kutup Bölgesi'nde Eskimolar, Aleut Adaları'nda Aleutlar yaşardı (*bak.* ESKİMOLAR). Doğuda Grönland'a kadar uzanan geniş alanda tek dil, tek kültür egemendi. Eskimolar'ın Kuzey Amerika'ya en son göçen grup olduğu sanılmaktadır. Bu yöre Yerliler'inin yaşamı tümüyle avcılık ve balıkçılığa bağlıydı.

Kuzey Kutbu'na yakın yörelerde iki ayrı dil grubuna bağlı kabileler yaşardı. Atabask dillerini konuşanlar Kanada'nın batısı ve Alaska'nın içlerine yerleşmişti. Aralarında Mikmekler ve Ocibualar'ın da bulunduğu Algonkin dillerini konuşanlar ise Kanada'nın doğusu ve Amerika'nın kuzeydoğusuna yerleşmişti. Nüfus yoğunluğunun sık olduğu bu bölgede savaşlar hiç bitmezdi. Ocibualar sonunda pirinç yetişen göllere ve bataklıklara egemen oldular. Avrupalılar'dan elde ettikleri silahlarla Büyük Ovalar'a ve güneye inmeyi başardılar. Bizon avladıkları bu bölgelerde başka gruplar ile sürekli çatıştılar. 16.-17. yüzyıllardaki kürk ticareti ise bölgedeki bazı Yerli grupların dağılmasına neden oldu.

Bugünkü Kanada'nın Büyük Okyanus kıyılarında, Alaska'nın bir bölümünde ve ABD'nin Washington eyaletini içine alan yörelerde yaşayan Kuzeybatı Kıyısı Yerlileri'nin yaşamı Avrupalılar'ın ve Amerikalı tüccarların getirdiği alet ve eşyalarla yeni bir biçim kazandı. Ama 19. yüzyılın sonuna doğru gene Avrupalılar'ın getirdiği yeni hastalıklar, alkollü içkiler ve savaşlar sonucu Yerliler'in sayısı azaldı.

Kuzeybatı Kıyısı halkı çok güzel sanat ürünleri yarattı. Amerika Yerlileri'nin ortak mülkiyet geleneğinin tersine, Kuzeybatı Yerlileri kişi olarak mal-mülk edinmeyi severlerdi. Kabile üyelerinin kilimleri, kanoları ve köleleri vardı. Bunlara, öbür kabile üyelerine gösteriş yapmak için önem verirlerdi. Örneğin Kuvakiyutlar arasında zengin kişilerin saygınlığını göstermek amacıyla düzenlenen

bir törende, ya sahip olunan özel eşyalar başkalarına verilir ya da yok edilirdi. 19. yüzyılın sonunda geleneksel kuzeybatı kültüründen geriye çok az iz kalmıştı.

California'da ve Büyük Havza'da Komançiler, Kılamatlar ve Payuteler yaşarlardı. 1680'de bölgeye atların gelmesiyle bunların birçoğu bizon avlamak için doğuya, Büyük Ovalar'a akın ettiler. Geride kalanlar ise en sonunda topraklarını Avrupalılar'a kaptırdılar.

California yöresinde, aralarında Modoklar, Pomolar ve Çumaşlar'ın da bulunduğu yaklaşık 200 bin insan yaşıyor ve 200 ayrı dil konuşuluyordu. İspanyollar bölgeye ilk olarak 1542'de geldiler. Bölge halkının geleneksel yaşam biçimi son darbeyi altına hücum döneminde yedi. 1900 yılına gelindiğinde acımasızca katledilen yerli halktan geriye 15 bin kişi bile kalmamıştı (*bak.* ALTINA HÜCUM).

Batıdaki Büyük Ovalar'da yaşayan Yerliler, Avrupalılar'ın gelişinden, özellikle de 17. yüzyılda atların yaşamlarına girmesinden çok etkilendiler. Atların kullanılmasından önce yük taşımak için köpeklerden yararlanılırdı.

Peter Newark's Historical Pictures

Ova Yerlileri'nden ünlü Şayen kabilesi kadınlarının yaptığı fitilli deri çarıklar.

Atlar hem daha uzaklarda avlanmalarını, hem de uzak kabilelerin birbiriyle alışveriş yapmasını sağladı. 18. yüzyıldaki Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında bu yöredeki halkın çoğu artık "Atlı Yerliler"di.

Ova Yerlileri'nin 18. yüzyıldaki yaşam düzeni 19. yüzyılın başlarında yıkıldı. Tüfeğin ve

Peter Newark's Western Americana

Gözyaşı Yolu. R. Lindneux'nun bu resmi 1838'de topraklarından sürülen Çeroki Yerlileri'nin kamplara doğru göçünü gösteriyor.

hastalıkların doğurduğu karışıklık, büyük av hayvanı sürülerinin yok edilmesiyle büsbütün kötüleşti. Topraklarını Avrupalılar'a satarak kamplara (Yerliler için ayrılmış topraklar ya da koruma bölgeleri) yerleşmek zorunda kaldılar.

Kuzey Amerika'nın doğusundaki ormanlarda yaşayan Irokua ve Algonkin dillerini konuşan Yerliler, Avrupalı göçmenlerin kıyımına ilk uğrayanlar arasındaydı.

Batı Amerika'da, Yerli kültürünün doruğunu, günümüzde Pueblolar olarak adlandırılan halk oluşturdu. Bugünkü New Mexico'nun kuzeyinde ve Arizona'da yaşayan Pueblolar tek bir grup değildi; değişik diller konuşan çeşitli gruplardan oluşmuştu. Hopiler ve Zuniler'in de aralarında olduğu bu halklar uzun süre aynı çevrede yaşadıkları ve birbirlerini etkiledikleri için benzer özellikler gösteriyorlardı. Uygarlıklarının en gelişkin dönemi yaklaşık 700 yıl öncedir. Pueblolar bazı kabileler gibi krallar ve şeflerle yönetilmezdi; her zaman demokratik bir yönetimleri oldu. Dahası, Pueblolar ve Pimeler barışçıydılar; kendilerini savunma dışında savaşmazlardı.

Pueblolar'ın yerleşim biçimi, mağara ağızlarında ya da büyük kaya çıkıntıları altında

ZEFA

Meksika'da Pueblo Yerlileri'nin çocukları buz üstünde oynuyorlar. Arkada geleneksel konutları görülüyor.

yaptıkları barınaklardan, yan yana sıralanmış kerpiç ve taş evlerden oluşan kasabalara doğru gelişti. Kimi zaman bu barınaklar birleşerek birçok katlı büyük bir "apartman" biçimini alırdı. Bu yapıların tahıl depoları, dinsel toplantıların yapıldığı yeraltı odaları ve yüzlerce insanı barındıracak bölümleri vardı.

1590 dolaylarında İspanyollar Meksika'dan kalkarak Pueblolar'ın ülkesine girdiler. Kuşaklar boyu süren İspanyol egemenliği 1690'da Pueblolar'ın ayaklanarak yabancıları bölgelerinden çıkarmalarıyla son buldu. Birkaç yıl sonra İspanyollar bölgeyi yeniden işgal ettiler. Sonunda barış sağlandı, ama Pueblolar hiçbir zaman İspanyollar'a tam anlamıyla boyun eğmediler. Günümüzde gerek Pueblolar'ın, gerek bölgedeki öteki halkların kültürlerinin izleri görülebilir.

Günümüz Kuzey ve Güney Amerika Yerlileri

1980'lerde ABD'deki Amerika Yerlileri'nin toplam nüfusu yaklaşık 1,2 milyon kadardı. Bu nüfusun 720 bini özel kamplarda yaşar. Yerliler'in kampları genellikle yoksulluğun hüküm sürdüğü, aşırı kalabalık, temel gereksinimlerin karşılanamadığı yerlerdir. Çocukların yarısından fazlası ortaöğrenimi tamamlayamaz. Yerliler'in çoğu batı eyaletlerinde, özellikle Oklahoma, New Mexico, Güney Dakota ve California'da yaşar. Tüm Amerika Yerlileri ABD yurttaşıdır; seçme hakkına sahiptir ve vergi öder. Ama kamplarda yaşayanlardan vergi alınmaz.

1970'lerde Amerika Yerlileri Hareketi ve öteki gruplar siyasal ve ekonomik eşitlik istemlerini daha etkin yöntemlerle ortaya koydular. Amerika Yerlileri Hareketi üyeleri 1973'te davalarını vurgulamak için, 1890'larda Yerli kıyımına sahne olan Güney Dakota'daki Wounded Knee kasabasını işgal ettiler. 70 gün süren işgalden sonra Yerliler amaçlarına ulaşmak için mahkemeye başvurdular. Birçok kabile yasal olmayan yollardan ellerinden alındığını öne sürdükleri topraklarını geri almak için dava açtı. Bazı kabileler de koruma bölgelerinde bulunan maden, su gibi kaynakların kendilerine ait olması gerektiğini öne sürdüler. Birçoğu tazminat aldı. Çerokiler gibi birkaç grup, topraklarında petrol bulununca zengin oldular.

Eskimolar dışında, Kanada'daki Yerli nüfusu 330 bine yakındır. Bunun yüzde 35'i sayıları 2.300'ü bulan kamplarda yaşar. Kanada'daki Yerliler'in yüzde 35'i Vancouver, Winnipeg ve Toronto gibi kentlerde yaşarlar. Yoksulluk ve olanaksızlık bakımından ABD'deki Yerliler'den daha iyi durumda sayılmazlar.

Orta Amerika Yerlileri'nin çoğu, Hıristiyan dinini benimsemiş küçük çiftçilerdir. Antiller'de, Kolombiya'da ve Ekvador'da yaşayan en tanınmış Yerliler Karip ve Aravaklar'dır. Onlar da Avrupalılar'ın altın ve köle arayarak bölgeye girmesinden sonra yok edildiler. Günümüzde yalnızca bazı Yerli toplulukları Dominik Cumhuriyeti ve Guyana'da geleneksel yaşam biçimlerini sürdürebiliyorlar.

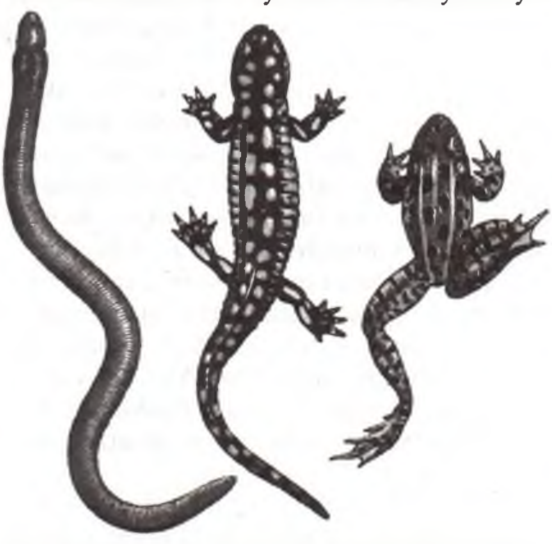
Güney Amerika'da Kolombiya'nın bir bölümünü, Peru'yu ve Şili'yi içine alan geniş bir alanı ellerinde tutan İnkalar'ı İspanyollar 1532'de yenilgiye uğrattılar. Ama onların torunları günümüzde de aynı topraklarda, kültürlerinin birçok özelliğini koruyarak yaşamaktadır.

Güney Amerika'nın en güney ucundaki küçük, dağınık kabilelerin başlıca geçim kaynağı ise avcılık ve kabuklu deniz hayvanları toplayıcılığıdır.

Günümüzde Orta ve Güney Amerika ülkelerinden 16'sında Yerli nüfus oldukça kalabalıktır: Meksika'da 19 milyon, Peru'da 7 milyon, Ekvador ve Bolivya'da 3'er milyon, Brezilya, Uruguay ve Paraguay'da ise 100 binin altında Yerli yaşar. Bu ülkelerin tümünde de Yerliler çok yoksuldur.

AMFİBYUMLAR sudan karaya çıkarak yaşamlarının bir bölümünü karada geçirmeye başlayan ilk omurgalılardır. Bu nedenle, balıklar ile sürüngenler arasında bir geçiş basamağı sayılan bu yarı su, yarı kara hayvanlarının Yunanca'dan türetilen adı da "ikiyaşayışlılar" anlamına gelir. Amfibyumları öbür kara hayvanlarından ayıran başlıca özellikler, çok sayıda salgıbeziyle beslenen derilerinin kaygan ve gözenekli, yumurtalarının ise balıklarınki gibi kat kat jelatinimsi kılıflarla korunmuş olmasıdır.

Amfibyumlar sınıfının (*Amphibia*) bugüne kadar soyunu sürdürebilmiş olan üyeleri üç büyük grupta toplanır. En kalabalık grubu oluşturan kara ve su kurbağalarının kuyruksuz, kısa bir gövdesi ve sıçramaya uyarlanmış uzun arka bacakları vardır. İkinci gruptaki semenderler (çöreller) ise kuyrukludur ve kısa bacakları sıçramaya değil yürümeye elverişlidir. Buna karşılık aynı gruptaki sirenlerin yalnızca iki ön bacağı olduğundan gövdelerinin arka bölümünü ve kuyruklarını sürüyerek yer değiştirirler. Üçüncü grubu oluşturan ayaksız kertenkeleler ise hiç bacakları olmayan ve suda ya da toprağın altına gömülerek yaşayan, solucana benzer hayvanlardır. Kurbağaların yaklaşık 1.900, semenderlerin 300, sirenlerin 3, ayaksız kertenkelelerin de 160 kadar türü saptanmıştır.

Amfibyumların üç büyük grubunun başlıca üyeleri (soldan sağa) ayaksız kertenkele, semender ve kurbağadır.

Yaklaşık 300 milyon yıl öncesinden kalma bazı fosillerin amfibyum iskeleti olduğu konusunda bütün bilim adamları birleşiyorlar. Bu hayvanlara ait olduğu sanılan fosilleşmiş izler ise çok daha eski tarihlere uzanır. Amfibyumlar, günümüzden 370 milyon yıl önce, *Crossopterygii* adı altında sınıflandırılan ve hem akciğerleri, hem de saçak gibi yüzgeçleri olan balıklardan türemiştir.

Sudan Karaya Geçiş

Sudaki yaşamdan kara yaşamına geçişte en önemli adım akciğerlerin ve bacakların gelişmesi olarak görülür. Oysa derinin bu yeni ortama uyum sağlayabilmek üzere geçirdiği değişiklikler belki çok daha çarpıcıdır. Artık suyun dışında yaşayacak olan hayvan her şeyden önce vücudundaki su dengesini korumak zorundadır. Bu yüzden amfibyumlarda önce vücuttaki suyun hızla buharlaşarak uçup gitmesini önleyecek sert bir dışderi oluştu. İçderide ise sürekli sıvı salgılayarak vücudu nemli tutan salgıbezleri gelişti. Ayrıca hayvanın derisiyle solunum yapabilmesi için içderideki kan damarlarının sayısı arttı. Kafatası balıklara özgü biçimini yitirerek basık ve yassı duruma geldi; çene kemikleri de doğrudan kafatasına bağlandı. Hayvanın burundan soluk alıp verebilmesi için burun kanalları genişledi. Büyük olasılıkla böcekleri yakalayabilmesi için dili uzayıp büyüdü. Başın gerisindeki ilk iki omur değişikliğe uğrayarak bir boyun bölgesi oluşturdu; böylece hayvan başını gövdesinden bağımsız olarak hareket ettirmeye başladı. Bugünkü amfibyumlardan birçoğunun larvaları (yavruları) da erişkine dönüşürken buna benzer başkalaşma evrelerinden geçer.

Fosil amfibyumların bilinen en küçük örneği ancak 2,5 cm uzunluğundadır; buna karşılık birçoğunun uzunluğu 2,5 metreyi aşar. Tarihöncesi çağlardan kalma en iri amfibyum fosilinde yalnızca kafatasının uzunluğu 1 metreye yakındır.

Çağımızda yaşayan amfibyumlar ise genellikle atalarından daha küçük yapılıdır. İçlerinde en irisi, Japonya'da yaşayan ve uzunluğu 1,5 metreyi geçen dev semenderdir (*Andrias japonicus*).

Amfibyumların hemen hepsi sulak ve nemli yerlerde yaşar. Bütün yeryüzüne dağılmış olan kurbağalara Alaska ve İsveç gibi en uzak kuzey ülkelerinde bile rastlanırken, ayaksız kertenkelelerin dağılımı yalnızca tropik bölgelerle sınırlıdır; semenderler ise daha çok ılıman bölgelerde yaşar (*bak.* KURBAĞA; SEMENDER).

Özellikleri ve Davranışları

Amfibyumların çoğu gündüzleri saklanıp, hava kararınca yiyecek aramaya çıkan gece hayvanlarıdır. Soğukkanlıdırlar, yani vücut sıcaklıkları bulundukları ortamın sıcaklığına uygun olarak değişir. Düşmanlarından korunmak için gizlenmeyi seçerler; çevredeki doğa ile aynı renkte olmaları gizlenmelerini çok kolaylaştırır. Tek savunma araçları ise derilerinden salgıladıkları yakıcı ve zehirli maddelerdir.

Gırtlaktan gerçek anlamda ses çıkarabilen ilk hayvanlar belki de kurbağalardı. Durmadan vıraklayan kurbağalara karşılık ayaksız kertenkele, siren ve semenderler genellikle sessiz hayvanlardır.

Amfibyumlar en çok böcek, örümcek ve solucan gibi omurgasız hayvanlarla beslenir. İri kurbağaların ayrıca küçük kemiricileri ve kendinden küçük kurbağaları da yediği olur. Amfibyumlar zararlı böcekleri yok ettikleri için insana yararlı hayvanlardır. Birçok ülkede tarım zararlılarıyla savaşmak için özellikle deniz kurbağasından (*Bufo marinus*) yararlanılır. Ne var ki, son derece obur olan bu hayvan yalnız böcekleri değil küçük kurbağaları da tüketerek zamanla çevredeki doğal yaşama daha büyük zarar verebilir.

Yaşam Çevrimi

Kurbağalar yumurtalarını genellikle su bitkilerinin arasına bırakır. Bitkinin yapraklarına ya da dallarına yapışıp kalan yumurtalardan, iribaş ya da tetari denen, kocaman başlı, uzun kuyruklu ve bacakları olmayan, yavrular çıkar. Bu yavrular tıpkı balıklar gibi solungaçlarıyla sudan oksijen alır ve daha çok bitkiyle beslenir. İri yumurtalarını karadaki çamurların arasına bırakan bazı türlerde ise yumurtadan çıkan larvalar iribaş değil, erişkin kurbağanın küçük bir kopyasıdır. Kurbağaların döktüğü yumurta sayısı, biraz da dişinin boyutlarına bağlı olarak türden türe çok değişir. Örneğin Küba'da yaşayan *Sminthillus* cinsinden küçük kurbağaların dişisi tek bir yumurta bırakırken, öküz kurbağası gibi iri türlerde bu sayı 20 bini bulur.

Afrika'da yaşayan *Nectophrynoides* cinsinden küçük kurbağaların larvası gelişmesini annesinin vücudunda tamamlamış olarak çıkar. Oysa birçok türün dişisi ya da erkeği yavrularını gelişinceye kadar sırtında, hatta sırt derisinin altındaki keselerde taşır. İribaşların erişkin bir kurbağaya dönüşmesi genellikle birkaç ay, öküz kurbağasında ise iki yıl kadar sürer.

Kurbağa yumurtalarının suya ya da çamura bırakıldıktan sonra döllenmesine karşılık, semenderlerin çoğunda yumurtalar dişinin vücudunda döllenir. Yumurtaları kurbağalarınkine benzer, ama sayıca daha azdır. Bazı türler döllenmiş yumurtalarını suya döker ve yumurtadan çıkan iribaşlar gelişmesini suda tamamlar. Buna karşılık birçok semender türü yumurtalarını karaya bırakır ve yavrular bütün yaşam çevrimini karada geçirir. Avrupa semenderleri ile akciğersiz mağara semenderinde ise yumurtalar dişinin vücudunda açılır ve yavrular larva olarak doğar.

Amfibyumların doğadaki yaşam süresi kesin olarak bilinmiyorsa da, insan eliyle bakılan dev semenderin 55 yıl, *Bombina* cinsinden kızılca kurbağanın ise 29 yıl yaşadığı gözlenmiştir.

AMFİTİYATRO. Eski Roma'nın amfitiyatroları arena olarak adlandırılan büyük bir düzlüğün çevresinde daire ya da elips biçiminde yükselen tribünleri olan yapılardı. Kanlı gösterilerin sergilendiği arenalarda, yırtıcı hayvanlar birbirlerini parçalar, insanlar birbirleriyle ya da yırtıcı hayvanlarla kıyasıya dövüşürlerdi. Genellikle ölümle sonuçlanan bu acımasız dövüşler kana susamış kalabalıklarca izlenir ve alkışlanırdı.

Amfitiyatrolarda gösteri alanını belirten *arena* sözcüğü Latince'de kumluk anlamına

Roma'daki Colosseum. C. M. Dixon

gelir. Çünkü bu alanlar dövüş sırasında yaralanan ya da ölen gladyatörlerin (dövüşen insanların) kanlarını kolaylıkla dibe sızdıran kumlarla kaplıydı. Tribünlerin altında karanlık odalar, gladyatörler için barakalar, zindanlar, vahşi hayvanlar için kafesler vardı. Arena indirilip kaldırılabilen parmaklıklarla çevrilmişti. Gladyatörlerin çoğu suçlular ya da kölelerdi. Dövüşler mutlaka dövüşçülerden birinin ya da her ikisinin ölümüyle sonuçlanırdı (*bak.* GLADYATÖR). İzleyiciler yüksek bir duvar ve gerilmiş ağlarla hayvanlardan korunurdu. Eğlence için kan dökülen bu tür ve benzeri olaylar günümüzde insanlık tarihinin yüz karası sayılmaktadır.

İlk amfitiyatrolar tahtalardan yapılan dayanıksız yapılardı. Tarihçi Tacitus, Tiberius döneminde yapılan bir amfitiyatronun çökmesi ve yanması sırasında 50 bin insanın öldüğünü yazar.

Bilinen en eski amfitiyatro İÖ 80'lerde Pompei'de taşlarla yapılan amfitiyatrodur. Bu tür yapıların en ünlüsü ise Roma'daki Flavius Amfitiyatrosu'dur. Bu yapı daha sonra çok büyük olduğu için Colosseum olarak adlandırıldı. İmparator Vespasianus tarafından başlatılan bu yapı ölümünden sonra oğlu Titus tarafından tamamlandı. Bu döneme ilişkin belgelerde amfitiyatronun yaklaşık 80 bin izleyici aldığı belirtiliyorsa da zamanımızdaki ölçümler ancak 50 bin kişi alabileceğini ortaya koydu. Colosseum Eski Roma'nın görkemini gösteren bir yapıdır. Yaklaşık 187 metre uzunluğunda, 157 metre genişliğinde ve 49 metre yüksekliğindedir. Numaralı oturma yerleri olan bu amfitiyatroda giriş biletleri küçük kil tabletler biçimindeydi.

Amfitiyatrolarda kanlı dövüşlerin yanı sıra, arena suyla doldurularak çeşitli gösteriler de yapılırdı. 6. yüzyıldan sonra Colosseum askeri amaçlarla kale olarak kullanıldı.

Roma İmparatorluğu döneminde yapılmış taş amfitiyatrolardan çok azı günümüze ulaştı. En ünlü amfitiyatrolar İtalya'da Verona, Pompei ve Puteoli'deki (bugünkü Pozzuoli); Yugoslavya'da İstriya'nın merkezi Pula'daki; Fransa'da Nîmes ve Arles'daki amfitiyatrolardır.

Günümüzde spor gösterilerinin yapıldığı stadyumlar da bir tür amfitiyatrodur (*bak.* STADYUM). Ayrıca Londra'daki Albert Hall gibi geniş konser salonlarına da amfitiyatro denir. Verona'daki Eski Roma amfitiyatrosu bugün açık hava operalarının sahnelenmesinde kullanılan birkaç amfitiyatrodan biridir.

AMİP. Durgun bir havuzdan bir damla su alıp mikroskopla incelerseniz, içinde yüzlerce küçücük canlının kıpırdadığını görürsünüz. Belki de bu ilginç canlılardan biri, tekhücreli hayvanların en basit örneklerinden biri olan amiptir (*bak.* TEKHÜCRELİ HAYVANLAR).

Bütün canlılar gibi hayvanların vücutları da hücre denen küçük odacıklardan yapılmıştır (*bak.* HÜCRE). Ortalama çapı milimetrenin onda biri, yani iğne ucu kadar olan amip ise tek bir hücreden oluşur. Bu hücrenin içinde sitoplazma (hücre plazması) denen peltemsi bir kütle vardır. Bu madde hemen hemen saydam olduğundan, amibin bir yanından bakıldığında neredeyse öbür yanı görülebilir. Amibin bütün yaşamsal etkinliklerini hücrenin ortasındaki çekirdek yönlendirir. Fazla

Amipler sitoplazmanın hareketiyle yer değiştirir, beslenir ve çoğalır.

ışıklı yerlerden hoşlanmayan ve uygun sıcaklıktaki sularda yaşamayı seçen bu küçük hayvan bir an bile hareketsiz durmaz. Amipsi hareket denen ilginç bir yöntemle sürekli yer değiştirir. Hareket etmek için önce hücrenin bir bölümünü ileriye doğru uzatarak bir "yalancıayak" oluşturur; sonra bütün sitoplazma bu uzantının içine doğru akar. Böylece amip, durmadan biçim değiştirerek istediği yöne doğru kayarcasına ilerler. Nitekim bu küçük canlıların adı da "değişme" anlamındaki Yunanca bir sözcükten türetilmiştir.

Amip suların içinde dolaşıp dururken ister istemez birçok parçacığa çarpar. Eğer bu parçacık bir yiyecek kırıntısı ise, bütün sitoplazmasıyla parçacığı kuşatarak içine alır ve sindirir. Sindiremeyeceği şeylerle karşılaştığında da yanından dolanarak yoluna devam eder. Bu küçük canlıların özelleşmiş bir solunum ve boşaltım sistemi yoktur. Sudaki oksijen hücre zarından geçerek sitoplazmaya yayılır; sindirim artıkları da gene hücre zarından dışarı atılır.

Tekhücrelilerin bir bölümü gibi amip de ikiye bölünerek çoğalır. Bu eşeysiz üremenin ilk aşamasında hücrenin orta bölümü iki yandan içeriye doğru çöker. Sonra çekirdek ikiye bölünür; böylece amip bütünüyle ikiye ayrıldığında her iki parçaya da birer çekirdek düşer. Bu oğul hücreler de ikiye bölünerek çoğalacağından, tek bir amipten çok sayıda yeni canlı ortaya çıkar.

Bu ilkel hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar, bilim adamlarının hücre konusundaki bilgilerini artırmalarına çok yardımcı olmuştur. Bu yararlarına karşılık amiplerin birçoğu gelişmiş hayvanların ve insanın vücudunda asalak yaşayan canlılardır. Amipli dizanteri denen hastalık, insanın kalınbağırsağında barınan bu küçük hayvanların bir türünden ileri gelir.

AMMAN Ortadoğu'daki Ürdün Krallığı'nın başkentidir. Ülkenin kuzeybatısındaki tepeler üzerine kurulmuş olan kent Şeria Irmağı'na 80 km uzaklıktadır.

Ürdün Krallığı'nın en büyük kenti olan Amman, 1930'lardan bu yana hızla gelişen tarihi bir yerleşim merkezidir. 1960'larda yapılan yeni hükümet binaları, hastaneler ve okullar başkente büyük bir canlılık kazandırdı. En önemli yapılarından biri Büyük Cami olan Amman'da kent halkının çoğu Müslüman'dır. Kentin önemli yapılarından bir başkası da yöredeki arkeolojik bulguların sergilendiği müzedir.

Ürdün'ün en önemli ticaret ve ulaşım merkezi olan Amman'daki başlıca sanayi dalları dokumacılık, kâğıt, plastik ve alüminyum ürünleri ile gıda üretimidir. Kentin uluslararası bir havalimanı da vardır.

Amman, Tevrat'ta sözü edilen Ammonoğulları'nın başkenti olan Rabbath Ammon'un bulunduğu yerdedir. Mısır Firavunu II. Ptolemaios Philadelphos'un ele geçirdiği ve yeniden kurduğu kente Philadelphia adı verildi. Romalılar döneminde çok gelişen Amman'da, o döneme ilişkin birçok kalıntı vardır. Kent 7. yüzyılda Araplar'ın yönetimine girdikten sonra geriledi ve 1921'de Maveraü'l-Ürdün'ün (Eski Ürdün Emirliği) başkenti olana kadar eski canlılığına kavuşamadı. 1949'da Ürdün Krallığı'nın başkenti olan Amman'ın nüfusu 833.500'dür (1986).

AMMONİTLER milyonlarca yıl önce denizlerdeki en kalabalık canlı grubunu oluşturan soyu tükenmiş hayvanlardır. Günümüzden 245 milyon yıl önce denizlerde beliren ve 65 milyon yıl önce yeryüzünden silinen bu hayvanlar salyangoz, istiridye, ahtapot gibi yumuşakçalarla aynı grupta sınıflandırılır. Ammonitlerden günümüze ulaşan tek iz, kayalarla kaynaşarak fosilleşmiş (taşlaşmış) olan sert kabuklarıdır. Bir saat zembereği gibi sarmal biçimde kıvrılmış olan bu yassı kabuklar (kavkılar), bildiğimiz bazı tatlı su salyangozlarının kabuğuna oldukça benzer; yalnız ammonitlerde kabuğun içi, odacıklar oluşturacak biçimde bölmelere ayrılmıştır. Bazı ammonit türlerinde kabuğun çapı 2 metreye yaklaşırsa da, bulunan fosil örneklerden çoğu ancak 3 cm genişliğindedir.

Canlı bir ammonitin neye benzediğini kestirmek için yalnızca düş gücümüze başvurabiliriz. Ama bilim adamları bu hayvanın sedefli notilus (*Nautilus*) denen bir deniz canlısına benzemesi gerektiğini düşünüyorlar (*bak.* NOTİLUS). Gerçekten de, ammonitlerin çağımızdaki akrabaları olan notilusların kabuğu ge-

Geological Museum, Londra

Bir ammonitin kayalar üzerinde bıraktığı bu 140 milyon yıllık ize bakarak, kabuğunun odacıklara ayrılmış olduğu kolayca görülebilir.

rek biçimi, gerek odacıklı olmasıyla ammonitin kabuğuna çok benzer.

Ammonitlerin fosilleşmiş kalıntıları jeologlar açısından son derece önemlidir. Çünkü jeologlar inceledikleri bir kayaç katmanının yaşını saptayabilmek için bu kalıntılardan yararlanırlar. Yeryüzündeki varlıkları 180 milyon yılı aşan ammonitler bu süre içinde bütün canlılar gibi evrim geçirdiler; kabuklarının biçimi ve yapısı sürekli değişti (*bak.* EVRİM). Bu nedenle, değişik cinsten ammonitlerin kabukları arasında büyük farklılıklar vardır. Örneğin *Arnioceras* cinsinin üyelerinde, kabuğun içindeki odacıklar basit bölmelerle birbirinden ayrılmıştır. *Phylloceras* cinsinden ammonitlerde ise odacıkları ayıran bölmeler çok karmaşıktır. Bu farklılıklar jeologların yüzlerce ammonit türünü ayırt ederek tanımlayabilmesine olanak sağlar.

Ammonit fosilleri, içine gömülü oldukları kayalarla aynı maddeden yapılmış gibi görünür. Bazıları da sedef gibi parlar. Bunun nedeni, kabuktaki sedef katmanlarının bozulmadan korunması ya da bazı kimyasal maddelerin fosilin içine sızmış olmasıdır. Ammonit tümüyle ufalanıp yok olur ve yerine pirit denen kükürtlü demir minerali dolarsa bu kez bütün fosil altından yapılmış gibi ışıldar.

AMONYAK çok keskin kokulu, renksiz bir gazdır. Baygınlık geçirenleri ayıltmak için biraz amonyak koklatılır, ama bu gaz fazla miktarda solunduğunda insanı zehirler. Havanın yaklaşık beşte üçü ağırlığında olan amonyak sıkıştırıldığında ve −33°C'ye kadar soğutulduğunda kolayca sıvılaşır. Sıvı amonyak, suya çok benzeyen renksiz bir sıvıdır ve uygulanan basınç azaltıldığında çevreden ısı alarak yeniden buharlaşır. Bu nedenle buzdolaplarında ve soğutucularda amonyak kullanılır (*bak.* SOĞUTMA).

Amonyak suda kolayca çözünür ve keskin amonyak kokusunda, renksiz bir sıvı olan amonyum hidroksit çözeltisini oluşturur. Kırmızı turnusol kâğıdının rengini maviye dönüştüren bu alkali çözelti (baz) asitlerle birleştiğinde amonyum tuzlarını verir (*bak.* BAZ; TURNUSOL). Evlerde temizlik işlerinde kullanılan amonyaklı su, deriye zarar vermemesi için iyice sulandırılmış amonyum hidroksittir.

Havada da bir miktar amonyak bulunur; bunun kaynağı çürüyen bitkiler ve hayvan leşleridir. Nitekim tüy, deri, post gibi hayvansal ürünlerin yanarken yaydığı itici koku biraz da amonyak gazından kaynaklanır. Bazen yağmur sularında da çok az miktarda amonyak bulunur.

Amonyağın ve amonyum bileşiklerinin adı Mısır'daki Amon tapınağının adından gelir. Çünkü, sofra tuzu gibi beyaz kristaller halindeki amonyum klorür (nışadır) ilk kez bu tapınağın tavanında ve duvarlarında bulunmuştur. Bunun nedeni, tapınağı ısıtmak amacıyla yakılan deve tezeğinden çıkan isin içindeki amonyum klorür kristallerinin yüzeyde çökelmiş olmasıdır. Amonyak gazını ilk kez 1774'te İngiliz kimyacı Joseph Priestley saf halde elde etti ve "alkali hava" adını verdi.

Amonyak azot ve hidrojenden oluşan bir bileşiktir; kimyasal formülü de NH_3'tür. Sanayide amonyak elde etmek için uygulanan başlıca yöntem azot ile hidrojen gazlarını doğrudan birleştirmektir. Bu yöntemde, havadan elde edilen azot ile sudan ya da doğal gazdan (metan) elde edilen hidrojen gazları filtreden geçirilerek süzülür, kurutulur, sıkıştırılır ve yaklaşık 500°C'ye kadar ısıtılır. Sonra demir tozu ile çeşitli tuzlardan oluşan bir karışımın içinden geçirilir. Tepkimeyi hızlandıran bu katalizörlerin de etkisiyle azot ve hidrojen gazları belirli oranlarda birleşerek

amonyak gazını oluşturur. Haber-Bosch yöntemi adıyla bilinen bu yöntem ilk kez Almanya'da, patlayıcı madde yapımında kullanılan azotlu bileşiklerin çok gerekli olduğu I. Dünya Savaşı yıllarında geliştirilmiştir.

Havagazı ve kok üretimi sırasında da yan ürün olarak çok miktarda amonyak açığa çıkar, ama bu gaz katışıksız halde değildir. Ayrıca herhangi bir amonyum tuzunun sönmüş kireç (kalsiyum hidroksit) ya da başka bir alkaliyle tepkimeye girmesiyle az miktarda amonyak elde edilebilir.

Amonyağın Kullanımı

Amonyak asitlerle birleştiğinde amonyum tuzlarını verir. I. Dünya Savaşı'ndaki deniz çarpışmalarında gemiler sıvı amonyak dolu tanklardan çevreye amonyak gazı yayar, sonra üstüne asit buharı gönderirlerdi. Böylece geminin çevresinde yoğun duman bulutları oluştuğu için kendilerini düşman denizaltılarından gizleyebilirlerdi. II. Dünya Savaşı yıllarında daha gelişmiş gizlenme yöntemleri bulununca amonyak bu amaçla kullanılmaz oldu.

Amonyum tuzlarının çoğu yararlıdır. Örneğin amonyum klorür ya da nışadır pillerde, lehim işlerinde ve tıpta kullanılır. Amonyum nitrat bazı patlayıcıların ve yapay gübrelerin temel bileşenlerindendir. Bitkilerin sağlıklı gelişmesi ve tarımda verimin artırılması için gerekli olan azotu toprağa kazandıran yapay gübrelerde amonyum sülfat da çok kullanılır. Sırasıyla hidrojen klorür, nitrik asit ve sülfürik asidin amonyakla tepkimesinde elde edilen bütün bu tuzlar doğada kendiliğinden de oluşabilir. Doğal amonyum tuzları özellikle verimli topraklarda, volkanik bölgelerde, deniz suyunda, çürümüş bitkilerde ve hayvan leşlerinde bulunur. (*Ayrıca bak.* AZOT.)

AMPÈRE, André-Marie (1775-1836). Fransız fizik ve matematik bilgini Ampère bilim tarihinin en ilginç kişilerinden ve "harika çocuk"larından biridir. Daha 12 yaşındayken, eski bilginlerin yapıtlarını okuyabilmek için kendi kendine Latince öğrenerek ve Öklit'in geometri problemlerini çözmeyi başararak dehasını kanıtlamıştı. Çocukluğunda üstün matematik yeteneğiyle dikkati çeken ve yıllarca Paris'teki Politeknik Okulu'nda matematik dersleri veren Ampère'in adı bugün büyük fizik bilginleri arasında anılır.

Ampère, elektrik akımı ile mıknatıslanma arasındaki ilişkiyi açıklayarak elektromagnetizma adıyla yeni bir bilim dalının temellerini atmıştır. 1820'de Danimarkalı fizikçi Hans Christian Örsted'in gözlemlerine dayanarak, içinden akım geçen bir iletkenin bir mıknatıs gibi davrandığını ve çevresinde bir magnetik alan oluştuğunu açıkladı (*bak.* MAGNETİZMA). Bugünkü elektromıknatısların, radyo ve televizyon yayınlarının, elektrik motorlarının ve üreteçlerinin, teyplerde ses kaydı, bilgisayarlarda bilgi kaydı için kullanılan magnetik bantların çalışma ilkesi hep bu temele dayanır.

Elektromagnetizmanın kuramsal temellerini beş hafta gibi çok kısa bir sürede oluşturarak bilim tarihinde inanılmaz bir rekor kıran Ampère, bulgularını uygulama alanına da geçirdi. Elektrik akımının ölçülmesinde kullanılan ampermetre ve galvanometre gibi aygıtların yaratıcısı da Ampère'dir (*bak.* AMPERMETRE). Elektrik bilimine katkıları nedeniyle, elektrik akımı birimine Ampère'in adı verilmiştir.

AMPERMETRE. Bir devreden geçen elektrik akımı *amper* denen bir birimle ölçülür; bu ölçümü yapan aygıtlara da ampermetre ya da akımölçer denir. Yüzlerce amperlik en güçlü akımlardan binde bir amperlik en zayıf akımlara kadar bütün ölçümlere uygun çeşitli ampermetreler tasarlanmıştır.

Biri dışında bütün ampermetrelerin çalışma ilkesi, en zayıf elektrik akımının bile iletken tel sarılı bir bobini bir mıknatısa dönüştürme özelliğine dayanır. Dış görünümüyle küçük bir kutuyu andıran bu aygıtlarda dereceli bir kadran ile hareketli bir ibre bulunur.

Döner bobinli ampermetreler, silindir biçiminde demirden bir gövdeye tutturulmuş küçük bir çerçevenin üzerine sarılan bir bobinden oluşur. Bobin, at nalı biçimindeki büyük ve güçlü bir mıknatısın uçları arasına yerleştirilmiştir. Bu aygıt çok duyarlıdır, ama yalnız doğru akımların ölçülmesinde kullanılabilir.

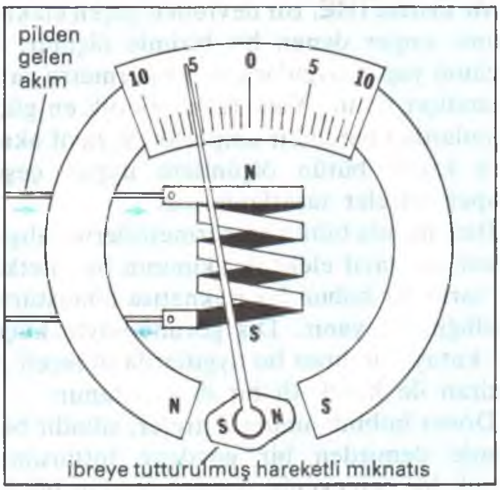
Döner demirli ampermetreler, uygun bi-

DOĞRU AKIM AMPERMETRESİ

Döner demirli ampermetre, bir devreden geçen doğru akımı ölçer. Devreden akım geçmediği zaman, hareketli mıknatısa bağlı ibre sürekli mıknatısın tam ortasındaki sıfır (0) noktasında durur.

Bir üreteçten gelerek bobinden geçen akım bobinin de mıknatıslanmasına yol açar. Bobinin kuzey kutbu (alttaki uç) hareketli mıknatısın güney kutbunu kendine çeker.

Elektrik akımı bir pilden geliyorsa, bobinin alttaki ucu güney kutup olur. Bu kutup hareketli mıknatısın güney ucunu ittiği için ibre öbür yöne kayar.

çimde yan yana yerleştirilen iki çubuk mıknatısın birbirini itmesi ilkesine dayanır (*bak.* MAGNETİZMA). Tel sargılı bobinin içine iki küçük demir çubuk birbirine yakın olarak yerleştirilirse, bobinden akım geçirildiğinde çubuklar mıknatıslanarak birbirini iter. Mıknatıslanan demir çubuklardan biri sabit kalırken, öbürü ibrenin kadran önünde hareket etmesini sağlar. Bu aygıt alternatif akımların ölçülmesinde kullanılır.

Kızgın telli ampermetre çok daha basit bir aygıttır, ama fazla duyarlı değildir. İletken bir telden akım geçirildiğinde tel ısınır ve uzar; akım kesildiğinde soğur ve yeniden eski boyutuna döner. Termoelektrik pil denen bir aygıt, telin genleşmesini ya da büzülmesini saptayarak kadranın önünde hareket eden ibreye yansıtır.

AMSTERDAM. Parlamentonun Lahey'de (Hollanda dilinde Den Haag) olmasına karşılık Hollanda'nın başkenti Amsterdam'dır. Sivri kuleleri, iki yanı ağaçlıklı kanalların üstündeki küçük köprüleriyle şirin, eski bir kenttir. Aynı zamanda önemli bir iş merkezidir ve modern bir limanı vardır.

Bir bataklıkta yer alan adaların kanallarla bağlanmasıyla kurulan Amsterdam'da bazı semtler deniz düzeyinin altındadır. Limanın güneyindeki eski kent, C biçiminde, birbirinin içine geçen dört kanalla bölünmüştür. Hollandaca kuşak anlamında "Singel" olarak adlandırılan en dıştaki kanal 16. yüzyıla kadar kenti kuşatmaktaydı.

Barnaby's

Amsterdam'ın merkezindeki yarım daire biçiminde, birbirine paralel kanallar.

Ana kanallar küçük kanallarla birbirine bağlandığı için, Amsterdam "Kuzey'in Venedik'i" olarak da bilinir. Ana yollar çeşitli köprülerle kentin yeni bölümlerine açılır. Yaklaşık 1610'da başlatılan genişletme planları gereğince, kentin yayılabilmesi için yarım daire biçiminde üç yeni kanal yapılması önerildi. Yarım yüzyılda sonuçlanan bu girişim gerçek bir planlama ve mühendislik başarısı oldu. Kanallar kazma kürekle kazıldı; kenarları çamur, kil ve kumla sıvandı. Ardından kent duvarları, köprüler ve denizin basmasını engellemek için setler yapıldı. İskandinavya'dan denizyoluyla getirilen keresteler bataklıklarda yapılacak binaların temelinde kullanıldı. 1746'da mimar van Campen tarafından yapılan yeni Belediye Sarayı'nın temeli için 13.651 direk kullanıldı. (Kentin merkezindeki bu yapı günümüzde kraliçenin sarayıdır.)

Amsterdam'ın 17. ve 18. yüzyıldan kalma yüksek evlerinin taş merdivenlerinden süslü antrelere girilir. Bu evlerin vitrayları ve çatı pencereleri ayrı bir özellik taşır. Eskiden bu evlerde kentin zengin tüccarları otururdu; bugün ise çoğu hükümet binası olarak kullanılıyor.

Tarih

Eski adı Amsteldam olan Amsterdam, Amstel Irmağı kıyısındaki bir ortaçağ balıkçı kentinin büyümesiyle ortaya çıktı. Hollandalı tüccarların Baltık limanlarıyla ticaret yapmaya başladıkları 14. yüzyılda gelişti. 16. yüzyılda Amsterdam'ın ticarette en büyük rakibi Belçika limanı Anvers'di. 1585'te Anvers İspanyollar'ın saldırısı sırasında yıkıldı. Buna karşılık Amsterdam'lılar kenti su altında bırakmak pahasına bentleri açtılar ve İspanyol saldırısına karşı koydular. Anvers'in gerilemesi Amsterdam'ın yararına oldu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'nın en zengin kentlerinden biri durumuna gelen Amsterdam, Kuzey Avrupa'da başta buğday olmak üzere pek çok malın ticaret merkezi oldu. Gemiler doğunun ve Batı Hint Adaları'nın zenginliklerini kente taşırlarken, İspanya'dan göçen Yahudiler'in başlattığı elmas sanayisi de dünyaca ün kazandı. Zenginliğinin artmasında köle ticaretinin de payı oldu. İspanya, Fransa ve Belçika'dan dini inançları nedeniyle kaçan tüccar ve meslek sahibi göçmenlere Amsterdam kapılarını açtı. 1685'te kentin nüfusunun 150.000 dolaylarında olduğu sanılmaktadır.

Bu dönemde sanat alanında da büyük bir gelişme gözlendi. 19. yüzyılda yapılan büyük sanat müzesi Rijksmuseum'da, en ünlüleri Rembrandt (1606-69) olan 17. yüzyıl ressamlarının değerli tabloları yer alır (*bak.* REMBRANDT).

18. yüzyılda İjssel Denizi'nin ağzı kille dolduğu için büyük gemilerin limana girmesi zorlaştı ve Amsterdam'ın şansı büyük ölçüde döndü. Kenti Kuzey Denizi'ne bağlayan kanalın açıldığı 1876 yılına kadar bir durgunluk yaşandı. O tarihten sonra deniz ticareti yeniden canlandı.

II. Dünya Savaşı sırasında Alman işgal güçleri limanı tahrip ettiler. Savaştan sonra liman onarıldı ve 1952'de Amsterdam'ı Ren Irmağı'na bağlayan yeni bir kanal açıldı. Ne var ki bugün Amsterdam dünyanın en canlı limanlarından biri olan Rotterdam'ın çok gerisinde kalmıştır. Ama hâlâ önemli bir iş merkezidir. Ayrıca her yıl on binlerce turist gelir.

Kentin nüfusu 679.140'tır (1986).

AMUNDSEN, Roald (1872-1928). On beş yaşındayken Sir John Franklin'in Kuzey Kutbu keşif gezilerinin öyküsünü okuyan Amundsen kutup kâşifi olmaya karar verdi. Ama annesinin isteği üzerine doktor olmak için doğduğu yer olan Norveç'teki Sarpsborg kentinden ayrılarak tıp öğrenimine başladı. Ne var ki bu onu mutlu etmedi; sonunda, 1894'te öğrenimini yarıda bıraktı ve bundan sonraki yaşamını en büyük tutkusu olan denizlerin keşfine adadı.

Başka kaptanların gemileriyle çeşitli keşif gezilerine çıktıktan sonra 1903'te Oslo'dan kendi gemisiyle ayrıldı ve iki yıl sonra Amerika kıtasının kuzeyinde Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanus arasındaki Kuzeybatı Geçidi'nden ilk geçen kâşif oldu. Daha sonra Kuzey Kutbu'nu keşfetmek isteyen Amundsen, Amerikalı kâşif Robert E. Peary'nin oraya ulaştığını öğrenince, 1910'da *Fram* adlı gemiyle Güney Kutbu'na bir keşif gezisi düzenledi. Güney Kutbu buzullarını son dere-

Norsk Polarinstitut

Amundsen ve arkadaşları 14 Aralık 1911'de Norveç bayrağını Güney Kutbu'na dikiyorlar.

ce başarılı bir yürüyüşle geçti ve İngiliz Kaptan R. F. Scott'tan bir ay önce, Aralık 1911'de kutba ulaştı. Amundsen bu başarısını kendisi ve arkadaşları için yaşamsal önem taşıyan araç ve gereçlerin, yiyecek stoklarının ve keşif köpeklerinin hazırlanmasında ve denetlenmesinde gösterdiği titizliğe borçludur.

Daha sonra Amundsen havadan keşiflere başladı. 1926'da balonla Spitzberg'den (bugün Svalbard) Alaska'ya kadar uçarak Kuzey Kutbu'nu aştı. 4.300 kilometrelik bu uçuşu 71 saatte tamamladı. İki yıl sonra bu yolculuktaki arkadaşlarından Umberto Nobile'nin Kuzey Kutup bölgesinde kaybolduğunu öğrenen Amundsen, onu aramak için bir uçakla yola çıktı. Nobile başka havacılar tarafından kurtarıldı ama Amundsen bir daha geri dönmedi.

AMUR IRMAĞI. Asıl Amur Irmağı 2.824 km uzunluğundadır, ama iki önemli koluyla birlikte toplam uzunluğu 4.444 kilometreyi bulur. Bu büyük ırmak Doğu Sibirya'yı geçerek Büyük Okyanus'a dökülmeden önce SSCB ile Çin arasındaki sınırın bir parçasını oluşturur. Çığırının büyük bölümü küçük teknelerle ulaşıma elverişliyse de, ağzı çok sığ olan ve yılın yarısından çoğunda suları donan Amur Irmağı Volga kadar büyük bir ticaret yolu değildir. 200 kadar küçük akarsuyun döküldüğü Amur, bütün kollarıyla birlikte 1.844.080 km^2'lik bir alanı akaçlar; böylece dünyadaki ırmak havzaları içinde onuncu sırayı alır.

Irmağın kıyılarındaki tek tük yerleşmelerde, daha çok ormandan kestikleri keresteleri suda yüzdürerek taşıyan oduncular yaşar. Çevresindeki toprak yazın bile donduğu için Amur havzası tarıma elverişli değildir. Buna karşılık balık açısından çok zengin olan ve bilindiği kadarıyla yaklaşık 100 tür balığı barındıran Amur'un kıyılarında yaşayanlar balıkçılıkla geçinirler.

Amur bölgesinde birdenbire patlayan şiddetli fırtınalar, yaz sonlarında ırmak sularının sık sık taşmasına yol açar. Bu yüzden Çinliler ırmağa Kara Ejder anlamındaki Amur adını vermişlerdir.

ANADOLU Yarımadası Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumundadır. Bu konumu nedeniyle tarih boyunca birçok göç dalgası Anadolu'dan akıp gitmiş, göç eden kavimlerden bir bölümü bu topraklarda yerleşerek zengin bir kültür birikimi bırakmıştır.

Yakın yıllardaki araştırmalardan edinilen bilgilere göre, Anadolu'daki ilk yerleşmelerin tarihi bundan 10 bin yıl öncesine dayanır. Antalya, Isparta ve Hatay çevresindeki bazı mağaralarda bu dönemden kalma duvar resimleri bulunmuştur. İÖ 3000 yılında Anadolu'daki halklar maden çağını yaşadılar. İÖ 2000 yıllarına doğru küçük kent devletler kurulmaya başladı.

Anadolu'da bilinen ilk uygarlığın yaratıcısı Hititler'dir. İÖ 1900-1200 yılları arasında Kızılırmak yayı içindeki topraklarda yaşayan Hititler'in bugünkü Boğazköy ve Alacahöyük'teki yerleşmeleri ileri bir uygarlığın izlerini taşır. İÖ 9. yüzyılda Van Gölü çevresinde kurulan Urartu Krallığı 300 yıl boyunca

varlığını sürdürdü. Aynı dönemde Anadolu'nun Ege kıyılarında İyon uygarlığı gelişiyordu. Değişik zamanlarda Yunanistan'dan gelerek Batı Anadolu'ya yerleşen ve buradaki yerli halkla kaynaşan İyonlar, günümüze kadar ulaşan birçok yapıt bıraktılar.

İÖ 8. yüzyılda Frigler Orta Anadolu'nun yüksek yaylalarını kendilerine yurt seçtiler. Frigya Krallığı'nın yıkılmasından sonra Lidyalılar, Gediz ve Küçük Menderes vadilerini içine alan bölgede güçlü bir krallık kurdular. Zenginliğiyle ünlü Lidya Kralı Krezüs "Karun gibi zengin" deyiminin kaynağıdır.

Anadolu'yu İÖ 550'lerde Persler ele geçirdi. 200 yıl süren Pers egemenliğine İÖ 4. yüzyılda Büyük İskender son verdi. Büyük İskender'den sonra Roma ve Bizans imparatorluklarının topraklarına katılan Anadolu'da, 1071'deki Malazgirt Zaferi'yle 900 yıldır süren Türk egemenliği başlamış oldu. Anadolu'nun doğal yapısına ve tarihine ilişkin ayrıntılı bilgiyi TÜRKİYE maddesinde bulabilirsiniz.

ANADOLU BEYLİKLERİ. Bugünkü İran ve Afganistan topraklarını kaplayan Horasan'da Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra, Türkistan'daki Türkmen (Oğuz) boyları akın akın bu bölgeye göç etmeye başlamıştı. Bütün Türkmenler'i yerleştirecek kadar toprağı olmayan Selçuklu sultanları, Bizans İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Anadolu'ya göz diktiler. Çağrı Bey'in yaptığı seferlerden sonra, oğlu Alp Arslan'ın 1071'de Bizans ordularını Malazgirt Ovası'nda bozguna uğratmasıyla Türkler Anadolu'yu yurt edinmeye başladı (*bak.* ALP ARSLAN; BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ; MALAZGİRT SAVAŞI).

Malazgirt Savaşı'ndan sonra kitleler halinde Anadolu'ya yerleşen Türkler bu topraklarda kimisi kısa, kimisi uzun ömürlü birçok devlet kurdular. O yıllarda, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan devletlere "Birinci Dönem Anadolu Beylikleri" denir. Aynı dönemde kurulan ve çok güçlü bir devlet olarak 1318'e kadar varlığını sürdüren Anadolu Selçukluları'nın zayıflama ve yıkılma dönemlerinde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan devletler ise "İkinci Dönem Anadolu Beylikleri" olarak anılır (*bak.* ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ).

Birinci Dönem Anadolu Beylikleri

Bu beyliklerden çoğunun kurucusu Alp Arslan'ın ordusunda görev almış Türkmen beyle-

II. Dönem Anadolu Beylikleri (1360)

riydi. Alp Arslan Anadolu'yu fethetmekle görevlendirdiği bu Türkmen beylerine, ele geçirdikleri yerleri yurt olarak verdi. Böylece kurulan ve doğudan gelen Türk boylarıyla giderek güçlenen bu beylikler, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah adına hutbe okuttukları halde bağımsız yönetiliyordu. 13. yüzyılda Anadolu'nun büyük bölümüne egemen olan Anadolu Selçukluları bu beyliklerle zaman zaman iyi ilişkiler kurmuşsa da, sonunda birçoğunun topraklarına el koymaktan geri kalmamıştır. Birinci Dönem Anadolu Beylikleri'nin hangi yörede kurulduğu ve hangi tarihler arasında varlığını koruduğu maddenin bitimindeki tabloda gösterilmiştir. Bu yedi beylikten üçü, Artuklular, Danişmendliler ve Saltuklular Anadolu tarihine yön vermeleri açısından öbür beyliklerden daha önemlidir.

Artuklular

Bu beyliğin kurucuları, Oğuzlar'ın Kayı boyundan ve Alp Arslan'ın komutanlarından olan Artuk Bey'in oğullarıdır. 1101'de Anadolu'nun güneydoğusundaki Hısn Keyfa (bugünkü Hasankeyf), Mardin ve Harput yöresinde üç ayrı devletçik halinde örgütlenen Artuklular 1409'a kadar varlığını' sürdürmüştür.

Hısn Keyfa Kolu (1101-1232). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, hizmetlerine karşılık Artuk Bey'e Filistin topraklarını vermişti. Ama Artuklu ailesi Fatımiler'in ve Haçlılar'ın saldırıları karşısında bu topraklarda barınamayınca, Artuk Bey'in oğullarından Sökmen, Hısn Keyfa, Mardin, Harput, Palu ve Siirt yöresini ele geçirerek Artuklular'm Hısn Keyfa kolunu kurdu. Selçuklular ve Eyyubiler ile birçok kez savaşan, dönem dönem Anadolu Selçukluları'na ve Eyyubiler'e bağlanan bu beylik 1232'de Eyyubiler'ce ortadan kaldırıldı.

Mardin Kolu (1108-1409). Artuk Bey'in oğlu İl-Gazi, kardeşi Sökmen'in oğlunu yenerek Mardin'i ele geçirdi ve bu yörede kendi beyliğini ilan etti. 1118'de, sonradan beyliğin başkenti olacak Diyarbakır'ı topraklarına kattı; ertesi yıl da Halep'e yaklaşan Haçlılar'ı bozguna uğrattı. Harezmşahlar'a ve Anadolu Selçukluları'na bağlı olarak 200 yıl daha varlığını sürdüren bu beylik 1409'da Karakoyunlular tarafından yıkıldı.

Harput Kolu (1185-1234). Harput ve çevresinde kurulan bu beyliğe 1234'te Anadolu Selçukluları son verdi.

Birinci dönem beyliklerin en uzun ömürlülerinden biri olan Artuklular özellikle Mardin, Diyarbakır, Silvan ve Hasankeyf'te günümüze kadar ulaşan değerli mimarlık yapıtları bırakmışlardır.

Danişmendliler

Danişmend Gazi olarak anılan Gümüş Tigin Ahmed Gazi, Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Amasya, Tokat, Sivas, Niksar, Malatya ve Yozgat'ta Danişmendliler Beyliği'ni kurdu. I. Haçlı Seferi'ne karşı başarıyla savaşmaları ve Haçlı ordusunu bozguna uğratmaları Anadolu'daki güçlerini artırdı. Daha sonra tahta çıkan Emir Gazi de Kastamonu, Ankara ve Çankırı'yı alarak sınırlarını Bolu'dan Malatya'ya kadar genişletti. 1107'de I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Anadolu Selçukluları'nın iç çatışmalarından yararlanan Danişmendliler Anadolu'da üstünlüğü ele geçirdiler. Anadolu Selçuklu tahtına I. Mesud'un geçmesini sağlayarak uzun süre bu devleti etkileri altında tuttular. Ne var ki Melik Muhammed'in ölümünden sonra başlayan taht kavgaları Danişmendliler'i güçsüz düşürmüştü. Bu fırsattan yararlanan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan 1175'te Danişmendliler'in varlığına son verdi.

Tokat, Malatya, Sivas ve Kayseri'yi değerli yapılarla zenginleştiren Danişmendliler'in Anadolu'nun Türkleşmesinde ve bu topraklarda İslam dininin benimsenmesinde önemli katkıları olmuştur. Kurucuları Danişmend Gazi'nin yaşamı ve Anadolu'nun fethinde gösterdiği kahramanlıklar da destanlarla günümüze kadar yaşatılmıştır.

Saltuklular

Alp Arslan, komutanlarından Ebu'l-Kasım'ı fethettiği Erzurum ve çevresine bey olarak atadı. 1092'den sonra bağımsız bir devlet haline gelen bu beyliğin adı Ebu'l-Kasım'ın torunu İzzeddin Saltuk'tan gelir.

Kuzeydoğu Anadolu'daki Kars, Bayburt, Oltu, Tortum, İspir ve Tercan yöresini de

egemenlikleri altına alan Saltuklular Trabzon Rum İmparatorluğu'na ve Gürcüler'e karşı başarılı savaşlar verdiler. Gürcüler'in Anadolu içlerine ilerlemesini engelleyen bu beylik Haçlı ordularına karşı Danişmendliler ile birlikte savaştı. Saltuklular zamanında komşu ülkelerden gelen tüccarların uğrak yeri olan Erzurum ekonomik yönden gelişti ve birbirinden güzel yapılarla donandı. Saltuklular'ın egemenliğine Anadolu Selçukluları son verdi.

BİRİNCİ DÖNEM ANADOLU BEYLİKLERİ

Beyliğin Adı	Kuruluş ve Yıkılış Tarihi	Toprakları
Ahlatşahlar	1100-1207	Ahlat
Artuklular	1101-1409	Mardin, Hasankeyf, Palu, Siirt, Diyarbakır, Harput, Silvan
Danişmendliler	1071-1175	Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Yozgat, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Kayseri
Dilmaçoğulları	1085-1394	Bitlis, Erzen
İnaloğulları	1096-1183	Diyarbakır
Mengücükler	1072-1277	Erzincan, Kemah, Divriği
Saltuklular	1092-1202	Erzurum, Kars, Bayburt, Oltu, Tortum, İspir

İkinci Dönem Anadolu Beylikleri

Anadolu Selçukluları, Anadolu'ya gelen Türkmen beylerini aşiretleriyle birlikte Bizans ve Kilikya sınırlarına yerleştirmişti. Böylece bu uç bölgelerin yönetimini ve sınırların koruyuculuğunu uçbeylerine bırakmıştı. Anadolu Selçukluları'nın 1243'teki Kösedağ Savaşı'nda Moğollar'a yenilmesi bu devletin Türkmenler üzerindeki gücünü sarstı. Ardından Selçuklular Moğol egemenliğine boyun eğince Anadolu'da Moğollar'a karşı mücadeleyi Türkmenler üstlendi. Ayrıca bazı uçbeyleri Anadolu Selçukluları'nın İznik Rum Krallığı'yla yapmış oldukları anlaşmaları bozarak batıya doğru ilerlediler ve ele geçirdikleri kentlerde küçük beylikler kurdular. Başlangıçta Batı Moğolları, İlhanlılar'ın saldırılarından korunmak için bu devletin egemenliğini tanımış ve her yıl belirli bir vergi ödemeyi kabul etmişti. 13. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da Moğol baskısının azalması ve 14. yüzyılın başlarında İlhanlılar'ın Müslüman olması üzerine bazı beylikler bağımsızlıklarını kazandılar. 14. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'nun her yanında büyüklü küçüklü birçok bağımsız beylik kurulmuştu. Ne var ki, içlerinde en güçlüsü olan Osmanlı Beyliği zamanla bütün öbür beylikleri topraklarına kattı ve sınırları Anadolu'nun çok ötesine taşan Osmanlı İmparatorluğu'na dönüştü (*bak.* OSMANLI İMPARATORLUĞU).

Osmanoğulları'nca tarih sahnesinden silinen İkinci Dönem Anadolu Beylikleri maddenin sonundaki tabloda topluca gösterilmiştir. Bunlardan altısı, Osmanlı Beyliği'nden sonra en güçlü devlet olarak Anadolu tarihinde önemli rol oynadıkları için aşağıda ayrıca anlatılmıştır.

Aydınoğulları

Germiyanoğulları'nın subaşısı (ordu komutanı) Aydınoğlu Mehmed Bey, Bizans'tan aldığı Selçuk ve Tire çevresinde 1308'de kendi adına bir beylik kurdu. Birgi'yi başkent yapan Mehmed Bey sonradan Ödemiş, Sultanhisar ve İzmir'i de topraklarına katarak beyliğini genişletti. Ayrıca Selçuk'ta bir donanma kurarak Sakız, Bozcaada, Eğriboz, Mora ve Rumeli kıyılarına akınlar düzenledi.

1334'te Mehmed Bey ölünce beyliğin başına oğlu Umur Bey geçti. Denizciliğe önem veren Umur Bey Selçuk ve İzmir'deki tersaneleriyle donanmasını güçlendirdi. Aydınoğulları'nın donanması artık Ege için büyük bir tehlike olmaya başlamıştı. Alaşehir'i de topraklarına katan Umur Bey'in giderek güçlenmesi karşısında Haçlılar önlem alma gere-

ARTLİNK

Selçuk'taki İsa Bey Camisi Aydınoğulları'ndan kalmadır ve büyük mekânlı anıtsal yapıların ilk örneklerinden biridir.

ğini duydu. Venedik, Ceneviz, Rodos Şövalyeleri ve Kıbrıs Krallığı'nın donanmaları birleşerek İzmir'e saldırdı. Haçlı kuvvetlerinin ilk saldırılarını püskürten Aydınoğulları ikinci saldırıda aynı başarıyı gösteremedi ve İzmir'i ele geçiren Haçlılar Türk donanmasını yaktılar.

Umur Bey'in 1348'de ölmesinden sonra eski gücünü yitiren Aydınoğulları denizden Haçlılar'ın, karadan da Osmanlılar'ın baskısı altında kaldı. 1390'da başa geçen İsa Bey Yıldırım Bayezid ile anlaştı ve Tire'de oturmak koşuluyla topraklarını Osmanlılar'a bıraktı (*bak.* YILDIRIM BAYEZİD). Ama Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i yenen Timur Aydınoğulları'na topraklarını geri verdi. Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgalarından yararlanarak bir süre daha ayakta kalan Aydınoğulları Beyliği 1426'da II. Murad tarafından kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı.

Candaroğulları

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud, tahta çıkmasına yardımcı olan Şemseddin Yaman Candar'a Kastamonu çevresindeki toprakları vermişti. 1292'de bu bölgede kurulan Candaroğulları Moğollar'm Anadolu'dan çekilmesinden sonra bağımsız bir beylik haline geldi. Yaman Candar'dan sonra bey olan Süleyman Paşa zamanında Sinop, Çankırı ve Safranbolu alındı. Ama daha sonra çıkan taht kavgaları nedeniyle beyliğin toprakları ikiye bölündü. Önce Osmanlılar'ın egemenliğini tanıyan, sonra Kadı Burhaneddin ile birleşerek Osmanlılar'a başkaldıran Kastamonu kolunu 1392'de Yıldırım Bayezid ortadan kaldırdı. Sinop kolunun başında bulunan Candaroğlu İsfendiyar Bey ise Yıldırım Bayezid'in egemenliğini tanıdığı için beyliğin başında kaldı. Ankara Savaşı'ndan sonra beyliğin eski topraklarını da ele geçirdi.

Çelebi Sultan Mehmed'in yeniden Anadolu birliğini kurması üzerine Candaroğulları Osmanlı egemenliğini tanıyarak bu devletle dostça geçindi. 50 yılı aşkın bir süre tahtta kalan İsfendiyar Bey'in adıyla, İsfendiyaroğulları olarak da anılan bu beylik 1460'ta Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlı topraklarına katıldı.

Candaroğulları'nın sınırları içindeki Kastamonu, Sinop, Küre, Çankırı gibi kentler değerli yapılarla donandı. Sinop ve Samsun limanları önemli birer ticaret merkezi durumuna geldi. Ayrıca Sinop'ta büyük bir tersane kuruldu.

Germiyanoğulları

Bu beylik, Kütahya, Kula, Simav Gölü ve Denizli çevresinde yerleşmiş olan Germiyanlı Türkmen aşiretince 1300'de kuruldu. Başlangıçta İlhanlılar'ın egemenliğini tanıyan beylik Yakub Bey zamanında bağımsızlığını kazandı. Ardından Bizans'ı da vergiye bağlayan Germiyanoğulları Anadolu'nun en güçlü beyliklerinden biri oldu.

Kayseri yöresindeki Karamanoğulları'nın güçlenmesi üzerine Osmanlılar ile dostluk ilişkilerini güçlendirme yollarını arayan Germiyanoğulları'ndan Süleyman Şah kızını Yıldırım Bayezid ile evlendirdi. Simav, Emet ve Tavşanlı çevresindeki topraklarını da çeyiz olarak Osmanlılar'a verdi. Ama Süleyman Şah'tan sonra tahta çıkan II. Yakub Bey bu toprakları geri almak isteyince, 1390'da Germiyanoğulları üzerine yürüyen Yıldırım Bayezid bu beyliği ele geçirdi.

Timur, 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra Germiyanoğulları'nın topraklarını kendilerine geri verince beylik yeniden toparlanmaya başladı. Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgasında Çelebi Mehmed'i tutan II. Yakub Bey Osmanlılar ile dostça geçindi ve ölümünden sonra ülkesinin Osmanlı topraklarına katılmasını vasiyet etti. Böylece, 1429'da bu sultanın ölümü üzerine Germiyanoğulları Beyliği tarihten silinmiş oldu.

Hamidoğulları

13. yüzyılın başlarında Isparta, Eğridir, Yalvaç ve Uluborlu yöresini fetheden Selçuklular, Hamid Bey'in önderliğindeki Türkmen boylarını buraya yerleştirerek bir uçbeyliği kurmuşlardı. Yaklaşık 100 yıl sonra Hamid Bey'in torunu Dündar Bey Selçuklular'ın zayıflamasından yararlanarak 1301'de bağımsızlığını ilan etti. Önce Uluborlu'yu, sonra Eğridir'i başkent yapan Dündar Bey Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı alarak sınırlarını genişletti; Antalya yöresini de kardeşi Yunus'a bırak-

tı. Başlangıçta İlhanlılar'ın egemenliğini tanıyarak bu güçlü devletle iyi ilişkiler kurmuştu. Ama sonradan İlhanlılar ile anlaşmazlığa düşen Dündar Bey'in 1324'te yenilerek öldürülmesi üzerine Hamidoğulları Beyliği ikiye ayrıldı ve bir kolu Eğridir'de, öbürü Antalya'da varlığını sürdürdü.

Hamidoğulları'nın Eğridir kolu Eşrefoğulları'nın topraklarından bir bölümünü alarak sınırlarını genişletti. Osmanlılar ile Karamanoğulları'nın baskısı altında kalan beylik Seydişehir ve Akşehir gibi birtakım kentleri Osmanlılar'a satmak zorunda kaldı. 1391'de de bütün toprakları Osmanlılar ve Karamanoğulları arasında paylaşıldı.

Hamidoğulları'nın Antalya kolu Teke yöresinde kurulduğu için Tekeoğulları adıyla da bilinir. Bu beylik de sürekli olarak Osmanlılar'ın ve Karamanoğulları'nın baskısı altındaydı. Bir süre Kıbrıs Krallığı'nca işgal edilen Antalya'yı 1392'de Yıldırım Bayezid Tekeoğulları'ndan alarak beyliğe son verdi. Ankara Savaşı'ndan sonra yeniden kurulan bu küçük devlet egemenliğini ancak 1423'e kadar sürdürebildi ve o tarihten sonra topraklarının tümü Osmanlılar'a geçti.

Hamidoğulları'nın uzun süre ayakta kalabilmesinde en önemli etken, Antalya gibi işlek bir limana sahip olarak Anadolu'nun ticaret yaşamında üstünlük sağlayabilmeleridir.

Kadı Burhaneddin Devleti

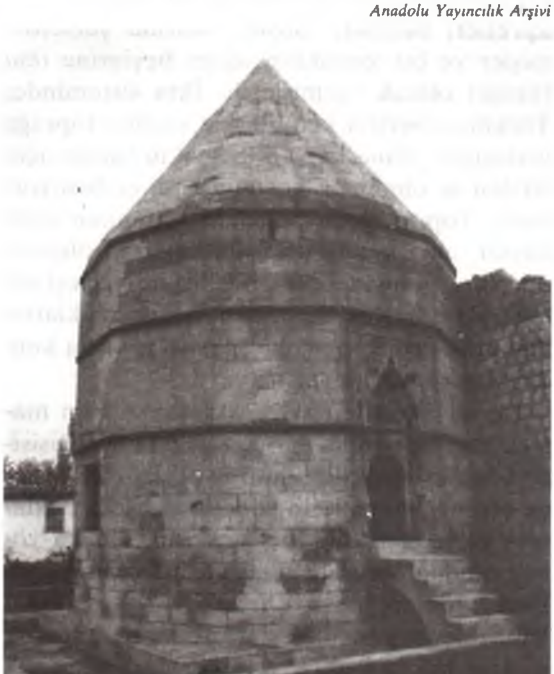
Orta Anadolu, 1343-81 yılları arasında Eretna Devleti'nin egemenliğindeydi. Bu devletin vezirlerinden Kadı Burhaneddin, Eretna Hükümdarı II. Mehmed'in ölümü üzerine tahta çıkarak 1381'de kendi adına bir devlet kurdu. Kısa sürede güçlenerek Kayseri ve Sivas'ın yanı sıra kuzeyde Samsun, doğuda Erzincan kentlerini topraklarına kattı. Batıda Ankara yakınlarına kadar uzanarak Osmanlılar ile üstünlük mücadelesine giren Kadı Burhaneddin'in gücünden kaygılanan Yıldırım Bayezid bu devletin üzerine bir ordu gönderdi, ama kuvvetleri bozguna uğratıldı. Başarılı bir komutan ve iyi bir devlet adamı olan Kadı Burhaneddin aynı zamanda şair ve bilgindi. 1391'de Akkoyunlu Sultanı Kara Yülük Osman Bey tarafından bir çatışmada öldürülünce devleti de parçalanarak tarihten silindi.

Karamanoğulları

Moğollar'dan kaçarak Anadolu'ya gelen Oğuzlar'ın Avşar boyundan olan Karaman oymağını Selçuklular Mut, Gülnar ve Ermenek yöresine yerleştirmişlerdi. Karamanoğulları Beyliği sonradan İç-il (İçel) adını alan bu bölgede Karaman oymağınca kuruldu.

1256'da bu oymağın başına geçen Kerimuddin Karaman Anadolu Selçukluları'nın zayıflamasından yararlanarak topraklarını genişletti. Bu arada Selçuklular'ın başkenti Konya'yı almaya çalıştıysa da yenilerek öldürüldü. Onun yerine geçen Mehmed Bey Moğollar'a karşı başarılı savaşlar verdi ve Konya'yı kısa bir süre için ele geçirdi. Konya'da bulunduğu sırada ilk kez Türkçe'yi resmi dil olarak ilan etti. Moğol ve Selçuklu ordusuna yenilerek yaşamını yitiren Mehmed Bey'in ardından başa geçen beyler Moğollar ile sürekli savaştılar. Birkaç kez Konya'yı işgal ettilerse de bu kentte tutunamadılar. Ancak İlhanlılar'ın Anadolu'dan çekilmesinden sonra Konya'yı alarak başkent yapan Karamanoğulları gide-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Konya'nın Karaman kentindeki Alaeddin Kümbeti, Anadolu Beylikleri döneminin mezar anıtlarına bir örnektir.

rek çok güçlü bir beylik haline geldi. Sınırları genişledikçe, Germiyanoğulları'nın ve Hamidoğulları'nın topraklarını alan Osmanlılar ile komşu oldular. Osmanlılar'ın güçlenmesi Karamanoğulları'nı tedirgin ediyordu. Böylece iki devlet arasında uzun bir mücadele başladı. Karamanoğulları Osmanlılar'a karşı Akkoyunlular'ın ve Timurlular'ın yanı sıra Avrupa devletleriyle de işbirliği yaptılar. Yıldırım Bayezid Rumeli'de Haçlılar ile savaşırken, öbür Anadolu beyliklerini de kışkırtarak Osmanlılar'a saldırdılar. Bunun üzerine Yıldırım Bayezid 1390'da Karamanoğulları'nın üzerine yürüdü ve Konya'yı alarak bu güçlü beyliğin egemenliğine son verdi.

Ankara Savaşı'ndan sonra topraklarını geri alarak beyliklerini yeniden kuran Karamanoğulları Osmanlılar ile savaşmayı sürdürdüyse de, Fatih Sultan Mehmed 1466'da kesin olarak bu beyliği ortadan kaldırdı.

İKİNCİ DÖNEM ANADOLU BEYLİKLERİ

Beyliğin Adı	Kuruluş ve Yıkılış Tarihi	Toprakları
Alaiye Beyleri	1293-1471	Alanya
Aydınoğulları	1308-1426	Aydın, Selçuk, Birgi, Tire, Ödemiş, İzmir
Candaroğulları	1292-1460	Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu
Çobanoğulları	1227-1309	Kastamonu
Dulkadıroğulları	1337-1521	Maraş, Antep, Malatya
Eretna Devleti	1343-1381	Kayseri, Sivas, Malatya, Samsun, Tokat, Amasya, Erzincan
Eşrefoğulları	1284-1326	Beyşehir, Seydişehir, Bolvadin, Ilgın, Akşehir
Germiyanoğulları	1300-1429	Kütahya, Denizli
Hamidoğulları	1301-1423	Isparta, Burdur, Antalya, Eğridir, Yalvaç
İnançoğulları	1261-1368	Denizli
Kadı Burhaneddin Devleti	1381-1398	Kayseri, Sivas, Samsun, Erzincan
Karamanoğulları	1256-1466	Konya, İçel, Mut, Gülnar, Akşehir
Karesioğulları	1297-1360	Balıkesir, Çanakkale
Menteşeoğulları	1282-1451	Muğla, Milas
Osmanoğulları (Osmanlı Beyliği)	1299-1923	Bilecik, Söğüt (ilk yerleşme)
Ramazanoğulları	1352-1610	Adana
Sahibataoğulları	1275-1341	Afyonkarahisar
Saruhanoğulları	1302-1410	Manisa, Alaşehir, Kemalpaşa, Bergama
Taceddinoğulları	1348-1428	Niksar, Bafra, Ordu
Tekeoğulları	1321-1423	Antalya

Beyliklerin Devlet Yapısı ve Ordu Düzeni

Anadolu beyliklerinin ilk örgütlenmesi aşiret yapısındaydı. Anadolu Selçuklu sultanları bu aşiretleri özellikle Bizans sınırına yerleştirmişler ve bu toprakları aşiret beylerine *ikta* (tımar) olarak vermişlerdi. İkta sisteminde, Türkmen beyleri kendilerine verilen toprağa yerleşiyor, buna karşılık Selçuklu sultanı için 50'den az olmamak koşuluyla asker besliyorlardı. Toprak gene Selçuklu sultanının mülküydü, ama kaldırılan ürün beylerin oluyordu. İkta yoluyla sınır bölgelerine yerleştirilmiş olan beyler sonradan bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde Selçuklu devlet yapısını kendilerine örnek aldılar.

Bu beyliklerde devlet yönetici ailenin malı sayılır, bu ailenin en yaşlı ya da etkili kişisine *Ulu Bey* denirdi. Ulu Bey devlet merkezinde oturur, vilayetlerin yönetimini ise çocuklarına ya da kardeşlerine bırakırdı. Devlet yönetiminden sorumlu olan kurul, vezirin başkanlığında toplanan *Divan*'dı (*bak.* DİVAN). Vilayetlerin yönetiminden ise valiler, hukuk işlerine bakan kadılar ve askerlik ile güvenlik işlerini yürüten subaşılar sorumluydu. Devletin parası (sikke) Ulu Bey adına basılırdı.

Anadolu beyliklerinin ordusu, Ulu Bey'in atlı ve yaya hassa birlikleri, ikta verilmiş beylerin yetiştirdiği askerler ve çeri denen aşiret atlılarından oluşurdu. Savaş sırasında ordu üç kola ayrılır, merkez kuvvetlere Ulu Bey, sağ ve sol kollara da oğulları ya da kardeşleri komuta ederdi. Ayrıca ordunun önünde öncü, ardında yedek kuvvetler bulunurdu. Kullanılan başlıca silahlar ok, yay, kılıç, kargı, hançer, balta, gürz ve mancınıktı.

Ekonomik ve Toplumsal Yaşam

Anadolu beyliklerinin toprakları Selçuklular'daki gibi ikta, vakıf ve mülk olarak üçe ayrılmıştı. Devlet bazı toprakların vergi gelirini hizmetlerine karşılık belirli bir kişiye ya da bir vakfa bırakırdı. Köylüler işleyecekleri toprağın geçici tapusunu bu kişiden ya da vakıftan alır, vergisini de devlet hazinesine değil o kişiye ya da vakfa öderlerdi. Hiçbir köylü ekip biçmekle yükümlü olduğu toprağı bırakıp bir başkasının toprağına gidemezdi. Kent ve kasabalarda mülk sahibi olanlar köylülere oranla daha özgürdüler. Her zanaat dalı ayrı bir Ahi birliğine bağlanarak kendi içinde örgütlenmişti (*bak.* AHİLİK).

Ekonominin temeli tarıma dayalıydı. İklim koşullarına bağlı olarak çeşitli bölgelerde tahıl, meyve ve pamuk yetiştiriliyor, hayvancılık yapılıyordu. Anadolu Selçukluları gibi Anadolu beylikleri de ticaretin canlandırılmasına ve güvenlik içinde sürdürülmesine özen göstermişlerdir. Örneğin Kadı Burhaneddin, paraya çok gereksinim duyduğu bir dönemde zengin bir tüccarın mallarına el koyma önerisini hiç düşünmeden geri çevirmişti. O dönemde Karadeniz kıyısındaki Sinop, Trabzon ve Samsun, Ege'deki Foça, İzmir, Selçuk ve Balat ile Akdeniz'deki Antalya ve Yumurtalık limanları iç ve dış ticaretin en önemli merkezleriydi. Ayrıca Kayseri ve Konya, özellikle de bütün kervan yollarının kavşak noktasında bulunan Sivas önemli pazarlar olarak gelişmişti. Dışarıya satılan malların başında her çeşit kumaş, halı, kilim, ipek ve pamuk geliyordu. Anadolu'da dokunan kilim ve halılara Avrupa'da çok değer veriliyordu. Kütahya, Amasya ve Bayburt çevresinden çıkarılan gümüşün büyük bölümü de dışarıya satılıyordu.

Bilim ve Sanat

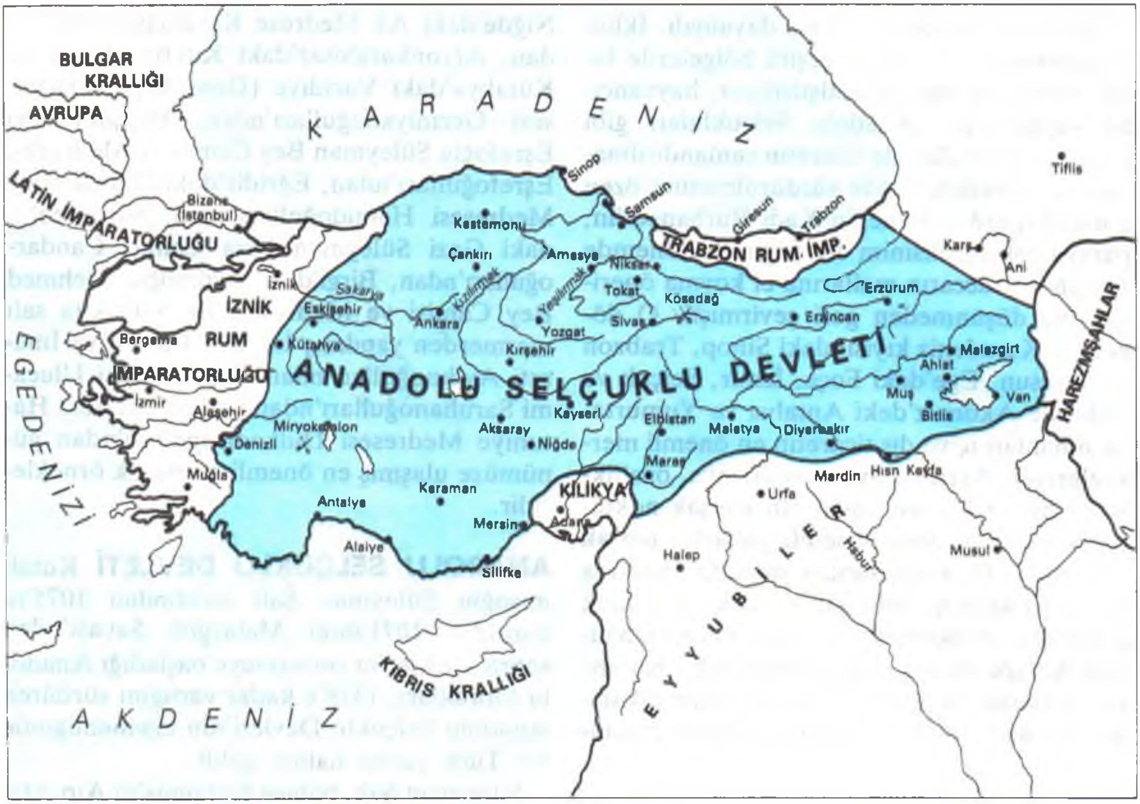
Ekonomideki canlılık bilim ve kültüre de yansımıştı. Bu dönemde özellikle Konya, Kayseri ve Kastamonu birer bilim merkezi olarak ün kazanmıştı. Bütün bilimler arasında en çok tıbba önem veriliyordu. 14. yüzyıl İslam dünyasının en büyük hekimlerinden biri sayılan Hacı Paşa gibi tıp bilginleri bu alanda yapıtlar verdiler. Başta Yunus Emre olmak üzere Gülşehirli Şeyh Ahmed, Âşık Paşa, oğlu Ulu Arif Çelebi, Bahaeddin Sultan Veled, Ahmed Eflaki gibi şair ve yazarlar da Anadolu beylikleri döneminde yetişmiştir. Bunlardan Yunus Emre'nin çağları aşan derinliği ve yüceliği o dönemdeki kültür düzeyinin ne kadar yüksek olduğunu gösterir (*bak.* YUNUS EMRE).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra kurulan küçük beyliklerin her biri zamanla mimarlıkta ayrı bir üslup geliştirdi. Selçuklular döneminde gezici olan mimar ve ustalar beylikler döneminde beylerin yanına yerleştiler. Osmanlılar zamanında doruğuna ulaşan büyük mekânlı yapıların temeli de bu dönemde atıldı. Karaman'da Melek (Nefise) Sultan'm yaptırdığı Hatuniye Medresesi ile Niğde'deki Ak Medrese Karamanoğulları'ndan, Afyonkarahisar'daki Kubbeli Cami ve Kütahya'daki Vacidiye (Demirkapı) Medresesi Germiyanoğulları'ndan, Beyşehir'deki Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi ve Medresesi Eşrefoğulları'ndan, Eğridir'deki Dündar Bey Medresesi Hamidoğulları'ndan, Safranbolu'daki Gazi Süleyman Paşa Camisi Candaroğulları'ndan, Birgi'deki Aydınoğlu Mehmed Bey Camisi ve Medresesi ile Selçuk'ta salt mermerden yapılmış İsa Bey Camisi ve İmareti Aydınoğulları'ndan, Manisa'daki Ulucami Saruhanoğulları'ndan ve Kayseri'deki Hatuniye Medresesi Dulkadıroğulları'ndan günümüze ulaşmış en önemli mimarlık örnekleridir.

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1075'te kuruldu. 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türkler'in yerleşmeye başladığı Anadolu toprakları, 1318'e kadar varlığını sürdüren Anadolu Selçuklu Devleti'nin egemenliğinde bir Türk yurdu haline geldi.

Süleyman Şah, babası Kutalmış'ın Alp Arslan ile giriştiği taht mücadelesinde yenilerek öldürülmesi üzerine kardeşleriyle birlikte 1064'te Diyarbakır-Urfa yöresine sürülmüştü. Alp Arslan'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklardan yararlanarak Anadolu'nun içlerine girdi ve Konya'yı alarak batıya doğru ilerledi. 1075'te İznik'i ele geçirince Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurdu; İznik'i de başkent yaptı.

Böylece Bizans'ın sınır komşusu olan Süleyman Şah bir süre sonra bu devletin taht kavgalarına karışmaya başladı. 1078'de Botaniates'in tahta çıkmasına yardımcı olduğu için karşılığında Batı Anadolu'yu aldı. Anadolu Selçukluları'nın güçlenmesi Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ı tedirgin ediyordu. 1078'de ordusunu Süleyman Şah'ın üzerine gönderdiyse de Anadolu Selçukluları'nı yenmeyi başaramadı. Anadolu'daki egemenliğini ve gücünü giderek artıran Süleyman Şah Bizans'taki taht kavgalarından yararlanarak devletinin sınırlarını genişletti. Bizans 1081'de yapılan bir antlaşmayla Maltepe'yi sınır olarak kabul etmiş, böylece Anadolu'yu Süleyman Şah'a bırakmıştı. Bunun üzerine Abbasi halifesi de aynı tarihte Süleyman Şah'ın

Anadolu Selçuklu Devleti (1243)

hükümdarlığını tanıdı. Daha sonra Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelen I. Süleyman Şah 1082'de Adana ve Tarsus kentleriyle birlikte bütün Kilikya'yı ele geçirdi; 1084'te Antakya'yı aldı. Anadolu Selçukluları'nın yayılmasını önlemek isteyen Musul Emiri Müslim, Süleyman Şah'ın üzerine yürüdüğünde yalnızca savaşı değil yaşamını da yitirdi. Bu zaferden sonra Süleyman Şah, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi ve Suriye meliki olan Tutuş'un topraklarındaki Halep'e yöneldi. Ama 1086'da Tutuş'un ordusuna yenilerek yaşamını yitirdi. Oğulları Kılıç Arslan ile Kulan Arslan da tutsak düştüler.

Süleyman Şah doğu seferine çıkarken yerine Ebu'l-Kasım'ı bırakmıştı. Melikşah, Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Anadolu Selçukluları'nı denetim altına alabilmek umuduyla Porsuk Bey komutasındaki bir orduyu İznik üzerine gönderdi. Ama Bizans ile anlaşan Ebu'l-Kasım'ın direnmesi karşısında Porsuk Bey'in kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonraki karışıklıklardan yararlanarak tutsaklıktan kurtulan Kılıç Arslan 1092'de Anadolu Selçuklu tahtına oturdu. I. Kılıç Arslan'ın ilk işi Bizanslılar'ı Marmara kıyılarından uzaklaştırmak oldu. Ardından Bizans ile anlaşarak, İzmir yöresinde giderek güçlenen Çaka Bey'i ortadan kaldırdı. Batı sınırlarını böylece güven altına aldıktan sonra doğuya yöneldi. 1096'da Malatya'yı kuşattı, ama Haçlı ordularının İznik kapılarına dayandığını haber alınca geri döndü. Haçlılar karşısında yenilgiye uğrayan Kılıç Arslan İç Anadolu'ya çekilmek zorunda kaldı ve Konya'yı başkent yaptı (*bak.* HAÇLI SEFERLERİ). Bu durumdan yararlanan Bizans İznik'i alınca, iki devlet arasındaki sınır Antalya-Eskişehir çizgisine doğru geriledi.

I. Kılıç Arslan Haçlılar karşısındaki yenilginin sarsıntılarından kurtulmaya çalışırken, Danişmend Gazi 1100'de Haçlılar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine ertesi yıl Anadolu'ya ikinci bir Haçlı ordusu gönderil-

di. Anadolu beyleriyle birleşen I. Kılıç Arslan bu kez Haçlı ordusunu bozguna uğrattı. Ama zaferden hemen sonra Türk devletleri arasındaki birlik bozuldu. Danişmendliler'in Malatya'yı, I. Kılıç Arslan'm da Elbistan'ı alması üzerine iki devlet arasında savaş başladı. I. Kılıç Arslan'ın Danişmendliler'i yenmesiyle Anadolu'da egemenlik kesin olarak Anadolu Selçukluları'nın eline geçti.

Doğu illerini ele geçirerek Büyük Selçuklu Devleti ile komşu olan I. Kılıç Arslan, bu devletin iç karışıklıklarından yararlanarak Büyük Selçuklu tahtına göz dikti. Bu amaçla 1107'de Musul'a girdi ve üzerine gönderilen Büyük Selçuklu ordusuyla Habur Suyu kıyısında karşılaştı. Ama beklediği destek güçlerin gelmemesi ve bazı komutanlarının kendisine ihanet etmesi üzerine yenildi. Atıyla Habur Suyu'nu geçmeye çalışırken boğulan I. Kılıç Arslan'ın genç yaşta ölümüyle Anadolu'da yeni bir bunalım dönemi başladı. Sonunda üstünlük Danişmendliler'in eline geçti (*bak.* ANADOLU BEYLİKLERİ).

Bir süre boş kalan Anadolu Selçuklu tahtına 1110'da I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahin Şah oturdu. Kardeşi Mesud ile iktidar kavgasıyla geçen altı yıldan sonra tahtı Danişmendliler'in desteklediği I. Mesud'a bıraktı.

I. Mesud yitirilen toprakları geri almak için Antalya, Batı Anadolu ve Marmara çevresine sürekli akınlar düzenledi. Bir süre Danişmendliler'in gölgesinde kalan bu sultan,

Fikret Adanır

Konya'daki Alaeddin Camisi Anadolu Selçukluları'ndan kalma en eski yapılardan biridir ve gerek mimarisinin görkemi, gerek iç süslemelerinin zenginliğiyle göz alır.

1142'de Danişmendli Mehmed Bey'in ölümü üzerine çıkan taht kavgalarından yararlanarak Anadolu'da yeniden üstünlük sağladı. 1146'da Konya önlerinde Bizans ordusunu yendi ve Anadolu'ya düzenlenen II. Haçlı Seferi'nin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bu zaferler Anadolu Selçuklu Devleti'nin gücünü artırdı.

I. Mesud ölmeden önce ülkesini üç oğlu arasında paylaştırmış ve tahtını II. Kılıç Arslan'a bırakmıştı. Ama onun ölümünden hemen sonra oğulları arasında taht kavgaları başladı. Bundan yararlanmak isteyen Danişmendliler, Bizanslılar, Musul Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi ve Ermeni Derebeyi Toros birleşerek Anadolu Selçuklu Devleti'ni dört yandan kuşattılar. Güç durumda kalan II. Kılıç Arslan bütün düşmanlarıyla aynı anda baş edemeyeceğinin farkındaydı. Danişmendliler'e yenilmiş, doğuda ve batıda toprak yitirmişti. Bunun için önce Bizans ile barışı sağlamanın yollarını aradı ve İstanbul'da üç ay kalarak bir antlaşma imzaladı. Daha sonra kardeşi Şahin Şah ile Danişmendliler'in birleşik ordularını yenilgiye uğratarak 1175'te Danişmendliler'in varlığına son verdi.

Anadolu Selçukluları'nın Anadolu'da birliği sağlayarak güçlenmesi Bizans'ı tedirgin etmeye başlamıştı. Öte yandan Bizans sınırlarına yığılmış olan Türkmenler bu devletin topraklarına sürekli akınlar düzenliyorlardı. Bu akınları ve Danişmendliler'den alınan bazı kalelerin kendilerine verilmemesini bahane eden Bizans büyük bir orduyla Anadolu'ya yürüdü. II. Kılıç Arslan 1176'da Sandıklı ile Dinar'ın doğusunda Miryokefalon denen bir vadide Bizans ordusunu pusuya düşürerek bozguna uğrattı. Barış isteyen Bizans imparatoru Eskişehir'deki askeri üslerini kaldırmayı ve yüklü bir tazminat ödemeyi kabul etti.

Malazgirt'ten sonra Miryokefalon'da ikinci kez büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans artık Türkler'i Anadolu'dan çıkartabileceği umudunu tümüyle yitirdi. O tarihten sonra sürekli savunmaya geçerek elinde kalan son toprakları korumaya çalıştı.

II. Kılıç Arslan Miryokefalon Savaşı'ndan sonra doğuya yönelerek Malatya'yı aldı, ardından batıya doğru ilerledi. Ege ve Marmara kıyılarına kadar uzanarak birçok kaleyi ele

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Konya'daki İnce Minareli Medrese'nin görkemli cephesi zengin taş işçiliğiyle süslenmiştir.

geçirdi. Ama artık iyice yaşlanmıştı. Bu yüzden 1186'da ülkesini 11 oğlu arasında paylaştırarak bu bölgelerin yönetimini oğullarına bıraktı. Kendisi sultan olarak Konya'da oturuyordu. Ne var ki, çok geçmeden oğulları arasında veliahtlık kavgaları başladı. Bu sırada Anadolu'ya giren III. Haçlı Seferi orduları da Konya'yı kısa bir süre işgal ederek Filistin'e geçti.

1192'de II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra oğullarından I. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıktıysa da, 1196'da yerini ağabeyi II. Süleyman Şah'a bırakmak zorunda kaldı. Ülke içinde birliği sağlayan II. Süleyman Şah Menderes havzasını ele geçirdi ve Erzurum'u alarak Saltuklular'ın varlığına son verdi. 1204'te hastalanarak öldüğünde Anadolu Selçuklu Devleti yeniden eski gücüne ulaşmıştı.

III. Kılıç Arslan'ın çok kısa süren hükümdarlığı sırasında Anadolu topraklarına IV. Haçlı Seferi düzenlendi. Bu orduların işgal edip yağmaladıkları İstanbul'dan kaçan Bizanslı bir ailenin Karadeniz kıyısında kurduğu Trabzon Rum İmparatorluğu Karadeniz'deki ticaret yollarını kesmişti. Boşalan tahta ikinci kez çıkan I. Gıyaseddin Keyhüsrev Trabzon'a bir sefer düzenleyerek bu yolu yeniden Anadolu Selçukluları'na açtı. Daha sonra Avrupa ve Mısır'a yönelik ticaretin önemli liman kentlerinden biri olan Antalya'yı aldı. Rusya ile Mısır arasındaki ticaretin Anadolu üzerinden yapılması devlete ve tüccarlara büyük bir gelir sağlıyordu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki girişimleriyle Anadolu birliğini güçlendiren I. Gıyaseddin Keyhüsrev, siyasal örgütlenmede büyük bir yenilik yaparak Anadolu Selçukluları'nda merkezi devlet yönetimini başlattı. O tarihten sonra şehzadeler merkezi yönetime bağlı birer vali durumuna getirilerek devletin bölünmüşlüğüne son verildi.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümü üzerine Selçuklu devlet adamlarının kararıyla 1211'de tahta I. İzzeddin Keykavus geçti. Yeni sultanın ilk işi Anadolu'da ticareti canlandırmak için birtakım önlemler almak oldu. Bu amaçla önce Kıbrıs kralı ile bir anlaşma yaptı ve her iki ülkenin tüccarlarının birbirlerinin topraklarına serbestçe girip çıkmalarını sağladı. Ardından Sinop'u alarak Anadolu Selçukluları'na Karadeniz kıyılarında da önemli bir dış ticaret limanı kazandırdı. Daha sonra, güney ticaret yolunu engelleyen Ermeni derebeyinin üzerine yürüdü ve Ermeniler'i yenerek Suriye ticaret yolunu açtı. Böylece Anadolu, doğu-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Erzincan'ın Tercan kentindeki Mama Hatun Kervansarayı ticaret kervanlarının güvenliği için neredeyse bir kale gibi tasarlanmıştır.

batı ve kuzey-güney yönündeki bütün ticaret kervanlarının geçtiği canlı bir ticaret yolu oldu. Bu ticaretin önemini çok iyi bilen Keykavus bütün savaşlarını buna göre düzenliyor, Anadolu'nun kervanlar için güvenli bir yer olmasına özen gösteriyordu.

1220'de Keykavus'un ölümü üzerine tahta çıkan I. Alaeddin Keykubad hükümdarlığının ilk yıllarında doğuda beliren Moğol tehlikesine karşı önlemler aldı. Anadolu kentlerinin kale ve surlarını onarttı; yaklaşan bu tehlikeye karşı Eyyubiler ile anlaştı. Daha sonra ticari ve askeri önemi büyük olan Kalonoros'u (bugünkü Alanya'yı) Rumlar'ın elinden alarak buraya bir kale yaptırdı. Kendi adından ötürü Alaiye olarak anılan ve önemli bir liman olan bu kentte bir tersane kurdurdu. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti Karadeniz'den sonra Akdeniz'de de gemilerin yapıldığı bir üsse kavuşmuştu.

Karada Ermeniler'in, denizde Avrupalı korsanların tüccarlara saldırarak soyması üzerine güneye yönelen Alaeddin Keykubad İçel'den Antalya'ya kadar bütün kaleleri aldı ve buralara Türkmenler'i yerleştirdi. Doğuda ise yaklaşan Moğol tehlikesine karşı 1226'da Eyyubiler ile barış yaptı; aynı amaçla Mengücükler'in topraklarını sınırlarına kattı.

Moğollar'ın Karadeniz'in kuzey kıyılarına yaptığı akınlar Karadeniz ticaret yolunun güvenliğini sarsmıştı. Ticarete çok önem veren Anadolu Selçuklu Devleti Kırım'a bir donanma göndererek Sudak'ı aldı ve bölgede yeniden güvenliği sağladı.

I. Alaeddin Keykubad Moğol istilasını önlemek için Eyyubiler ve Harezmşahlar ile birleşmeyi tasarlıyordu. Ama Harezmşahlar Ahlat'ı kuşatınca 1230'da bu devlete savaş açarak ordularını bozguna uğrattı. Moğollar'ı Anadolu'ya girmeden önce durdurabilmek için Abbasiler ve Eyyubiler ile anlaşma yapmak üzereyken öldürüldü.

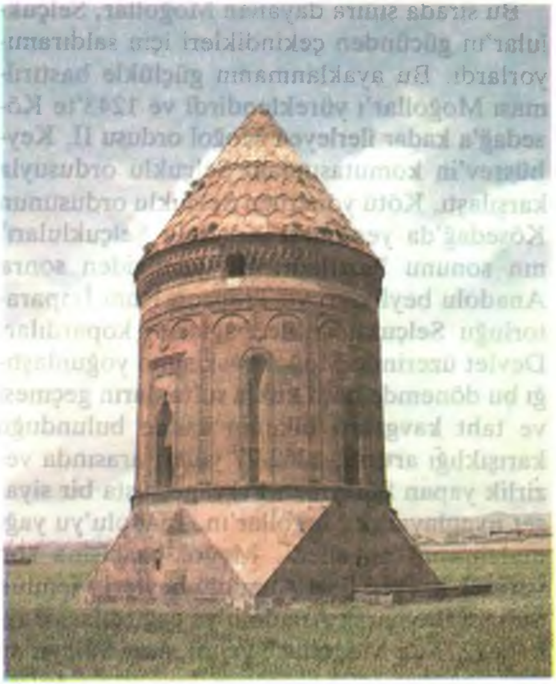
Alaeddin Keykubad'ın yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçtiyse de, devletin yönetimi vezir Sadeddin Köpek'in elindeydi. Kötü yönetimden dolayı ülke karışıklıklar içinde çalkalanmaya başlamıştı. Horasan'dan gelerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yığılan Türkmenler Baba İshak'ın önderliğinde ayaklandılar (*bak.* BABAİ AYAKLANMASI).

Bu sırada sınıra dayanan Moğollar, Selçuklular'ın gücünden çekindikleri için saldıramıyorlardı. Bu ayaklanmanın güçlükle bastırılması Moğollar'ı yüreklendirdi ve 1243'te Kösedağ'a kadar ilerleyen Moğol ordusu II. Keyhüsrev'in komutasındaki Selçuklu ordusuyla karşılaştı. Kötü yönetilen Selçuklu ordusunun Kösedağ'da yenilmesi Anadolu Selçukluları'nın sonunu hazırladı. Bu yenilgiden sonra Anadolu beylikleri ve Trabzon Rum İmparatorluğu Selçuklular ile bağlarını kopardılar. Devlet üzerinde Moğol baskısının yoğunlaştığı bu dönemde başa kukla sultanların geçmesi ve taht kavgaları ülkenin içinde bulunduğu karışıklığı artırdı. 1262-77 yılları arasında vezirlik yapan Süleyman Pervane, usta bir siyaset uygulayarak Moğollar'ın Anadolu'yu yağmalamasını engelledi. Moğol baskısına son vermek isteyen bazı Anadolu beyleri Memlûk Sultanı Baybars'ı Anadolu'ya çağırdılar. Baybars 1277'de Moğollar'ı yendi, ama Süleyman

Ara Güler

Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese'nin taçkapısından alınan bu ayrıntı, Anadolu Selçukluları'nın taş işçiliğindeki ustalığının bir göstergesi sayılır.

Ara Güler

Van Gölü kıyısındaki Ahlat, mezar anıtları açısından Anadolu'nun en zengin yörelerinden biridir. Fotoğrafta 13. yüzyıl sonlarından kalma Çifte Kümbetler'den biri görülüyor.

Pervane'nin desteğini kazanamadığı için Anadolu'dan ayrılmak zorunda kaldı. Moğollar Selçuklu sultanlarını tümüyle etkileri altına almışlar ve gönderdikleri valilerle Anadolu'yu yönetmeye başlamışlardı. Bu arada Anadolu'da yığılan Türkmenler her yanda beylikler kuruyorlardı. Anadolu'ya gönderilen Moğol Valisi Timurtaş'ın 1318'de V. Kılıç Arslan'ı tahttan indirmesiyle Anadolu Selçuklu Devleti tarihten silindi.

Devlet Yapısı ve Ordu

Anadolu Selçukluları Türk devlet geleneğini sürdürmekle birlikte Anadolu'nun toplumsal, ekonomik ve doğal yapısına uygun yenilikler getirdiler. Anadolu'ya iki yüzyıl egemen olan bu devlet, daha sonra kurulacak olan Osmanlı uygarlığının da temellerini atmıştır. Osmanlılar devlet yönetiminde, askeri örgütlenmede, toprak düzeninde ve sanatta Anadolu Selçukluları'nı örnek aldılar.

Öbür Türk devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da devlet hanedanın ortak malıydı. Bu anlayış taht kavgalarına ve şehzadelerin ayaklanmalarına yol açıyordu. Sultan olarak anılan Anadolu Selçuklu hükümdarları devletin ve ordunun başıydı. Devlet işleri *Divan-ı Âli* (Büyük Divan) adı verilen ve vezirin başkanlığında toplanan bir kurulda görüşülürdü. Vezirden sonraki en yüksek devlet görevlisi, yokluğunda sultanın yerine bakan *Niyabet-i saltanat*'lık makamıydı. Ayrıca maliye işlerinden sorumlu olan bir *müstevfi*, divanın yaptığı atamalara ve dirliklerin (iktaların) dağıtım işlerine bakan bir *pervane*, yazışmaları yürüten bir *tuğracı*, hukuk işlerine bakan bir *emir-i dâd* ve askerlik işleriyle ilgili bir *beylerbeyi* bulunurdu.

Ülkenin yönetimini başkentteki büyük divan yürütür, eyaletlerde ise *subaşı* denen valiler kentin düzenini sağlar ve bölgedeki askerlere komutanlık ederlerdi. Subaşılarca yönetilen eyaletlerden başka *melikler*'in yönettiği eyaletler de vardı. Selçuklu ailesinden olan melikler doğrudan sultana bağlıydılar ve başkenttekine benzer bir divan kurarlardı. Anadolu Selçukluları Bizans sınırlarına Türkmen boylarını yerleştirerek yarı bağımsız uçbeylikleri oluşturmuşlardı.

Anadolu Selçukluları'nda tümüyle devletin malı olan topraklar *dirlik*, *vakıf* ve *mülk* olarak üçe ayrılırdı. Dirlik sultanın, kendisi için asker besleyip yetiştirmeleri koşuluyla Türkmen beylerine ve komutanlarına verdiği topraklardı. Mülk denen topraklar üstün hizmet-

ANADOLU SELÇUKLU HÜKÜMDARLARI

I.	Süleyman Şah	1075-1086
I.	Kılıç Arslan	1092-1107
	Şahin Şah	1110-1116
I.	Mesud	1116-1155
II.	Kılıç Arslan	1155-1192
I.	Gıyaseddin Keyhüsrev	1192-1196
II.	Süleyman Şah (Rükneddin)	1196-1204
III.	Kılıç Arslan	1204-1205
I.	Gıyaseddin Keyhüsrev; ikinci kez	1205-1211
I.	İzzeddin Keykavus	1211-1220
I.	Alaeddin Keykubad	1220-1237
II.	Gıyaseddin Keyhüsrev	1237-1246
II.	İzzeddin Keykavus (1249-54 arası II. Alaeddin Keykubad ile birlikte)	1246-1262
IV.	Kılıç Arslan	1262-1266
III.	Gıyaseddin Keyhüsrev	1266-1284
II.	Mesud (Gıyaseddin)	1284-1286
	1296-1298 Anadolu Selçuklu tahtı boş kaldı.	
III.	Alaeddin Keykubad	1298-1302
II.	Mesud (Gıyaseddin); ikinci kez	1302-1310
V.	Kılıç Arslan	1310-1318

lerde bulunanlara sultan tarafından verilirdi. Vakıf ise han, hamam, medrese gibi kurumların giderlerinin karşılanması için ayrılmış topraklardı.

Selçuklu ordusunun temelini, beylerinin komutasında savaşa katılan Türkmenler oluştururdu. Ayrıca, dirlik sahiplerinin kendilerine verilen toprak karşılığında besledikleri *tımarlı sipahiler* ve *kapıkulu askerleri* vardı. Tımarlı sipahiler subaşıların buyruğunda savaşa katılır, kapıkulu askerleri ise Türk ve Hıristiyan çocuklarının küçük yaşta alınıp devlet eliyle yetiştirilmesiyle oluşturulurdu.

Selçuklular'da devlet düzeni hiçbir zaman din temeline dayandırılmamıştır. Yargılama, merkezdeki Emir-i dâd'a bağlı olan kadılarca yürütülürdü. Askerler arasındaki davalara ise *Kadı-i leşker* bakardı.

Toplumsal ve Ekonomik Yaşam

Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'da Müslüman Türkler, Hıristiyan Rum ve Ermeniler ile Süryaniler yaşıyordu. Özellikle Malazgirt Savaşı'ndan sonra dalgalar halinde gelen Türkler çoğunluktaydı. Bunlar yeni alınan bölgelere ve kentlere yerleştiriliyordu.

Selçuklular döneminde toplumsal yardımlaşmayı sağlayan birçok kurum oluşturuldu. Ülkenin hemen her yerinde yoksul halka, öğrencilere ve yolculara parasız yemek veren imarethaneler bulunurdu. Başta Konya, Sivas, Tokat ve Amasya olmak üzere birçok kentte medreseler kurulmuştu. Divriği, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Konya ve Kastamonu'da darüşşifa denen hastaneler vardı. Kent ve kasabaları birbirine bağlayan yollar üzerinde han ve kervansaray gibi konaklama yerlerinin kurulması ulaşım ve ticaretin gelişmesinde önemli bir etkendi. Bu toplumsal kurumların giderleri vakıflarca karşılanırdı. Vakıf o kadar yaygın bir kurumdu ki kış günlerinde aç kalan kuşlar için bile bir vakıf kurulmuştu (*bak.* VAKIF).

Selçuklular'ın Anadolu'da birlik ve güvenliği sağlamalarından sonra uluslararası ticaret yolları bu topraklardan geçmeye başladı. Ticaretin önemini bilen sultanlar siyasetlerini bile buna göre biçimlendiriyorlardı. Karadeniz ve Akdeniz'deki limanlar önemli birer dış ticaret merkezi durumuna gelmişti. Karada haydutların, denizde korsanların saldırısına uğrayarak malları yağmalanan tüccarların zararlarını karşılamak için devlet bir tür sigorta oluşturmuştu. Kervanların yanına koruma kuvvetleri verilirdi. Ticaret ve kervan yollarının konaklama yerlerindeki kervansaraylar da tüccar ve yolcuların bütün gereksinimlerini ve güvenliklerini sağlayacak biçimde yapılmıştı. Burada konaklayanlar üç gün para ödemeden geceleyebiliyor, yedirilip içiriliyordu.

Anadolu Selçuklular'ında özellikle dokumacılık çok gelişmişti. Ayrıca Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki demir, bakır, gümüş gibi madenler işletiliyordu.

Selçuklu Sanatı

Anadolu Selçukluları döneminde tasavvufta büyük gelişmeler oldu (*bak.* TASAVVUF). Büyük bilgin Necmeddin İshak, Muhiddin Arabi, Sadreddin Konevi, özellikle de Mevlana Celaleddin Rumi ve Yunus Emre tasavvufun temellerini attılar (*bak.* MEVLANA; YUNUS EMRE).

Anadolu'da büyük bir bayındırlık hareketine girişen Anadolu Selçuklu Devleti ülkenin her köşesini cami, han, kervansaray, imaret, köprü, çeşme ve medreselerle donattı. Bu dönemde 1.000'den fazla cami ve medrese yapıldı. Bayındırlık ve yapı işleri *Emir-i mimar* başkanlığında yürütülürdü.

Anadolu Selçuklu mimarisinin özelliklerini taşıyan Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camisi (1296) ahşap camilerin en güzel örneklerindendir. Ağaç direkler üzerine kurulan bu tip camilerin içi çini mozaik ve ağaç oyma işleriyle süslüdür. Selçuklu döneminin dini mimarisinde cami ve medreselerin yanı sıra türbelerin de önemli bir yeri vardır. Bu yapıların dört duvarlı ve üzeri kubbeyle örtülü olanlarına "türbe", silindir ya da çokgen gövdesi koni biçiminde bir çatıyla örtülü olanlarına "kümbet" denir.

"Sultan Han" ya da yalnızca "Han" adıyla anılan kervansaraylar ise bu anıtı yaptıran sultanın gücünün ve büyüklüğünün göstergesi gibidir. Dinsel yapıların genellikle küçük boyutlarda, ama göz kamaştıracak kadar zengin bezemelerle süslenmiş olmasına karşılık kervansaraylar çok büyük boyutlu, gösterişli yapılardı.

Anadolu Selçukluları'ndan günümüze kalan en güzel yapılar arasında Ankara'daki Aslanhane Camisi, Afyonkarahisar'daki Ulucami, Konya ve Niğde'deki Alaeddin camileri, Kayseri'deki Huand Hatun Camisi ve külliyesi, Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese, Sivas'taki Gök Medrese, Buruciye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese, Kırşehir'deki Melik Gazi Kümbeti, Tercan'daki Mama Hatun Türbesi, Ahlat'taki Ulu Kümbet ile Çifte Kümbetler, Aksaray-Konya ve Kayseri-Sivas yolları üzerindeki Sultan Han'lar, Nevşehir yakınlarındaki Ağzı Kara Han ve Avanos yakınlarındaki Sarıhan sayılabilir.

ANADOLU VE RUMELİ HİSARLARI İstanbul Boğazı'nın iki yakasında, iki ayrı padişahın aynı amaçla, Bizans'ın deniz ulaşımını denetlemek için yaptırdığı kalelerdir. Anadolu Hisarı bir zamanlar Güzelce Hisar ve Yenice Hisar, Rumeli Hisarı ise Akça Hisar, Boğazkesen ve Yenice Kale adlarıyla da anılmıştır.

Anadolu Hisarı

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Göksu Deresi'nin denize döküldüğü yerde yükselen Anadolu Hisarı'nı 1395'te Yıldırım Bayezid yaptırdı. Ankara Savaşı'ndan sonra Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi burada saklanmış, 1444'te Varna Savaşı için sefere çıkan ordu buradan karşıya geçmişti. İstanbul'un fethinden önce bir süre askeri üs olarak kullanılan hisar o tarihe kadar eski biçimini korudu. Yalnız Fatih Sultan Mehmed Rumeli Hisarı'nı yaptırırken bu kaleye de dış surlar ekletip toplar yerleştirerek hisarı güçlendirdi. Böylece İstanbul kuşatmasında her iki hisar Boğaz'ın denetim altında tutulmasında önemli rol oynadı.

İstanbul'un alınmasından ve Karadeniz kıyılarının Türkler'in eline geçmesinden sonra eski askeri önemini yitiren bu hisarın çevresi Fatih Sultan Mehmed döneminde bir yerleşim bölgesi oldu.

Kalesi ve surları kayalık bir tepe üzerine kurulmuş olan Anadolu Hisarı iç kale, iç ve dış kale surları ile üç kuleden oluşur. İç kale dikdörtgen biçiminde ve dört katlı bir kuledir. İlk yapıldığında birinci katta kapı yoktu. Kuleye iç kale surlarına uzanan bir asma köprüden giriliyor, üst katlara ahşap merdivenlerle çıkılıyordu.

İç kale surları asıl kalenin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerini birleştirir. Üç metre kalınlığındaki bu surların üzerinde korkuluklarla korunan bir yol vardır.

İç surlarla birleşen dış kale surlarının üzerinde birçok kemer ve surları korumak için yapılmış üç kule bulunur. Doğu-batı yönünde 65 metre, kuzey-güney yönünde 80 metre boyunca uzanan bu surlar 2,5 metre kalınlığındadır ve topların yerleştirildiği deliklerle donatılmıştır.

Küçük ama sağlam bir kale olan Anadolu

Şemsi Güner

DİATEK

Bir zamanlar İstanbul Boğazı'nın güvenliğini sağlayan Anadolu (üstte) ve Rumeli (altta) hisarları boğazın iki yakasında ve en dar yerinde kurulmuştur.

Hisarı'nın asıl kalesinde ve iç surlarında araları harçla doldurulmuş blok taşlar kullanılmıştır. Yer yer tuğla örmelere rastlanır. Dış surlar ise büyük taş dizileri arasına küçük taşlar koyarak örülmüştür. Tuğla örmelere yalnızca top deliklerinin üstünü örten kemerlerde rastlanır.

Rumeli Hisarı

Rumeli Hisarı İstanbul Boğazı'nın en dar yerinde, Anadolu Hisarı'nın karşısındadır. İstanbul'u almaya hazırlanan Fatih Sultan Mehmed, boğazın denetlenmesinde Anadolu Hisarı'nın yetersiz kaldığını görerek bu yeni hisarı yaptırmıştır. Rumeli Hisarı'nın yapımına 20 Mart 1452'de başlanmış, 7.000 işçinin ve 1.800 ustanın geceli gündüzlü çalışmasıyla yapımı dört ay içinde tamamlanmıştır. Kerestesi İnebolu'dan, taşları çevredeki taşocaklarından getirtilen hisarın mimarı Muslihiddin'dir.

İstanbul'un alınmasında önemli rol oynayan hisar sonradan önemini yitirdi ve kuzeydeki Sarıca Paşa Kulesi birçok kişinin kapatıldığı bir hapishane oldu. Bu yüzden bu kuleye Kara Kule adı verilmiştir.

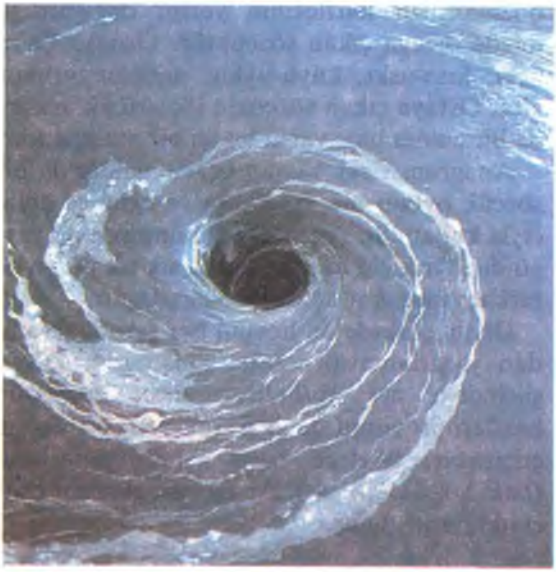
Rumeli Hisarı kıyıdan batıya doğru dikleşerek yükselen iki küçük tepe üzerinde kurulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda 250 metre, doğu-batı doğrultusunda ise 125 metre boyunca uzanır. Üç büyük kuleden, 13 burçtan ve bunları birleştiren surlardan oluşan hisarın beş tane kapısı vardır. Giriş katlarıyla birlikte Zağanos Paşa Kulesi sekiz, Sarıca Paşa ve Halil Paşa kuleleri dokuzar katlıdır. Deniz kenarındaki Halil Paşa Kulesi 12 köşelidir. Silindir biçimindeki öbür iki kuleden Zağanos Paşa Kulesi güneyde, Sarıca Paşa Kulesi kuzeyde yer alır.

15. yüzyılda depremden zarar gören Rumeli Hisarı 1460-64 yılları arasında Fatih tarafından onartılmış, daha sonra 1510, 1773, 1794 ve 1953 yıllarında yeniden onarılarak 1970'te müzeye dönüştürülmüştür. Bu hisarın bahçesi de zaman zaman açık hava tiyatrosu olarak kullanılır.

ANAFOR. Deniz ya da ırmak sularının bir eksen çevresindeki dönme hareketine anafor denir. Denizlerdeki anaforların nedeni genellikle ters yönlü gelgit dalgalarının, akıntıların ya da rüzgârların karşılaşmasıdır. Irmaklarda ise kıyının çıkıntı yaparak suya dairesel bir dönme hareketi verdiği yerlerde küçük anaforlar görülebilir. Bir anaforda sular dairesel bir hareketle dönerken merkezkaç kuvvetin etkisiyle çevreye doğru itilir ve dairenin ortasında bir boşluk oluşur (*bak.* MERKEZKAÇ KUVVET).

En ünlü anaforlardan biri, Norveç açıklarındaki Lofoten Takımadaları'ndan Moskenes ve Mosken arasındaki boğazda oluşan

ARDEA/Ake Linday

Bir anaforda, sular merkezkaç kuvvetin etkisiyle dışarıya doğru savrulur ve ortada derin bir oyuk oluşur.

Maelström'dür. Bu anafor fırtınalı havalarda gemiler için tehlikeli olabilir. Amerikalı yazar Edgar Allan Poe, *Olağandışı Öyküler* (*Tales of Mystery and Imagination*) adlı kitabında Maelström'e kapılan balıkçıların düşsel öyküsünü anlatmıştır.

Gene ünlü bir anafor da Messina Boğazı'nın kuzey ucundaki Garofalo anaforudur. Sicilya'nın kuzeydoğu köşesi ile İtalya açıklarındaki Sila kayalığı arasında oluşan bu anafor, eski Yunan efsanelerinde sözü edilen Karibdis anaforu olabilir. Maelström gibi Garofalo anaforu da ters yönlü gelgit akıntılarının karşılaşmasından doğar ve fırtınalı havalarda tehlikeli olabilir.

Kuzey Amerika'daki Niagara Çağlayanı'

nın döküldüğü yerde oluşan anafor ise akarsu yatağının değişik yapısından kaynaklanır. Yatağın bir yanında yuvarlak bir havuz oymuş olan sular önce bu havuza dökülür ve düzenli akıntıya karışmadan önce burada hızla dönerek bir anafor oluşturur.

ANAGRAM. Evirmece adıyla da bilinen anagram, bir sözcükte harflerin yerini değiştirerek yeni bir sözcük ortaya çıkarmaya denir. Anagram Yunanca, harfleri altüst etmek anlamında *anagramma* sözcüğünden gelir. Bir sözcüğün anagramı sözcüğün harf sayısını bozmaksızın harflerinin yerini değiştirdiğimizde ortaya çıkan sözcüktür. Örnek: Çakı-açkı, kısa-askı, kuyu-uyku, anahtar-tarhana gibi. Ortaya çıkan sözcükle ilk sözcük arasında bir anlam bağı varsa bu iyi bir anagramdır.

Anagram Eski Yunan ve Romalılar'da bir sözcük oyunu olarak doğdu ve eğlence amacıyla kullanıldı. Anagram günümüzde de yaygındır. Örneğin bulmacalarda sık sık bir ya da birkaç anagram sözcükle karşılaşılır.

Divan şiirinde de hemen her şair anagramdan yararlanmıştır. Ama anagramın Divan şiirindeki adı *kalb*'dir. Şairler sözcüğün harflerinin yerini değiştirerek yeni bir anlam çıkarırlar, böylece *cinas* sanatı yaparlardı (*bak.* SÖZ SANATLARI). Anagrama günümüz şiirinde de rastlanır.

ANAHTAR *bak.* KİLİT VE ANAHTAR.

ANAKONDA, 8 metreyi aşabilen uzunluğuyla dünyanın en büyük yılanlarından biridir. Doğruluğu kanıtlanamamış bazı kayıtlarda 12 metrelik anakondalardan söz edilmekle birlikte, 9 metreden daha uzun örneklerine rastlanmamıştır. Bilimsel adı *Eunectes murinus* olan bu yılan Güney Amerika'nın tropik bölgelerindeki bataklıklarda ve akarsularda yaşar. Derisi yeşilimsi kahverengidir; sırtında iki sıra halinde uzanan oval biçimli iri siyah benekler, gövdesinin iki yanında ise daha küçük ve yama gibi beyaz lekeler bulunur.

Anakonda zamanının büyük bölümünü sığ sularda geçirir. Yalnızca yassı ve koyu renkli başının tepesi suyun üstünde kalacak biçimde saklanır ve su içmeye gelecek küçük hayvanları bekler. Avladığı hayvanlar çok çeşitlidir. Küçük geyikler ve pekariler gibi memeli kara hayvanlarını su kıyısında, balık, kaplumbağa ve kayman (Güney Amerika timsahı) gibi su hayvanlarını ise ırmağın içinde avlar. Ara sıra sudan çıkıp ağaç dallarına tırmanarak kuş ve

Anakonda günün büyük bölümünü suda geçiren iri ve güçlü bir yılandır. Gövdesindeki geniş ve renkli lekeler bataklıkların ve ırmakların bitki örtüsüyle tam bir uyum sağlar.

maymun gibi küçük orman hayvanlarını avladığı da olur. Anakondaların yuttuğu çocuklara ilişkin birçok öykü anlatılmasına karşılık, bu dev yılanın insanlara saldırdığı çok enderdir. Aynı familyadan olan boa yılanı gibi anakondanın da zehir dişleri yoktur. Ama kalın ve güçlü gövdesiyle avına dolanır ve hayvanı sıkarak boğduktan sonra bütün olarak yutar. 7,5 metrelik bir anakondanın yaklaşık 2 metre uzunluğundaki bir kaymanı öldürdüğü kayıtlara geçmiştir. Anakonda böylesine doyurucu bir yemekten sonra, yediğini sindirebilmek için haftalarca kımıldamadan yatar.

ANANAS bitkisinin anayurdu Amerika'nın tropik bölgeleridir. Adını da Güney Amerika Yerlileri'nin dilinden alan bu bitki ilk kez İspanyollar ya da Portekizliler aracılığıyla Batı Hint Adaları'ndan Avrupa'ya götürülmüştür. Çok lezzetli ve hoş kokulu meyveleri

nedeniyle Avrupa ve Asya'da da çok sevilen ananas bugün iklimin elverişli olduğu birçok ülkede yetiştirilir. Örneğin Amerika kıtası dışında Hawaii, Filipinler, Asor Adaları, Tayvan, Tayland, Batı Hint Adaları, Malezya ve Avustralya'nın bazı yörelerinde büyük çapta ananas üretimi yapılır. Üretiminin büyük bölümünü öbür ülkelere satan Tayland için ananas büyük bir gelir kaynağıdır.

Ananas (*Ananas comosus*) 1 metreyi biraz aşan kısa boylu bir bitkidir. Sert ve ince uzun yaprakları bitkinin kalın gövdesini çepeçevre sarar. Bir çam kozalağını andıran meyveleri ise bir eksenin çevresinde başak gibi kümelenmiş çok sayıda meyvecikten oluşur. Bu bileşik meyvenin tepesinde sert, etli, sivri uçlu ve kenarları genellikle testere dişi gibi tırtıklı bir yaprak demeti bulunur. Bitkinin gövdesi, yaprakların üzerinden aşağı süzülen yağmur ve çiy damlalarını emerek biriktirir. Böylece bitki, uzun kuraklık dönemlerinde su sıkıntısı çekmez.

Ewing Galloway

Ananasın meyvesi çam kozalağına çok benzer. Meyvenin tepesinde sivri uçlu ve sert yapraklardan bir demet vardır.

Meyveler olgunlaştığı zaman bitkinin dibinden sürgünler fışkırır ve dikilen bu sürgünlerden yeni bir bitki gelişir. Meyvenin tepesindeki yaprak öbeğini köklendirerek de ananas üretilebilir. Ama dip sürgünleri daha hızlı büyüdüğü için ananas ekiminde en çok bu yola başvurulur.

Ananasın bol A ve B vitaminleri içeren etli, sulu meyvesi hem taze olarak yenir, hem de soyulup dilimlenerek konserve halinde satışa sunulur. Meyvelerinin hoş kokulu suyu da ya meyve suyu olarak içilir ya da sirke ve alkollü içki yapımında kullanılır. Ayrıca ananas meyvelerinden sitrik asit elde edilir, kurutulmuş meyve kabuklarından hayvan yemi, yaprak liflerinden de ipeğe benzeyen dayanıklı bir kumaş yapılır.

Ananasgiller (*Bromeliaceae*) familyası ananastan başka 2.000 kadar türü içerir. Bu bitkilerden hemen hepsinin anayurdu Amerika'nın tropik ve ılıman iklimli bölgeleridir. And Dağları'nda ve Peru'da yetişen *Puya raimondii* 10 metreyi aşabilen boyuyla en büyük türlerden biridir. Bu bitkilerden birçoğunun lifleri dokumacılıkta kullanılır, çiçekli türler ise saksı bitkisi olarak yetiştirilir.

ANAOKULU, 2-6 yaş arasındaki çocukların bedensel, duygusal ve toplumsal gelişimlerini sağlamak amacıyla eğitim veren bir bakım, oyun ve öğrenim kuruluşudur. İlköğrenim çağı öncesinde çocukların bilgi ve becerilerini geliştirmeyi; çocuğun güven duygusunu pekiştirerek, kişiliğinin oluşumuna katkıda bulunmaya çalışır. Anaokulunda eğitim belirli bir program çerçevesinde ve çoğunlukla oyun aracılığıyla gerçekleştirilir. Çocuk anaokulunda kendini denetlemeyi, sorunlarını çözebilmeyi ve bağımsız olmayı öğrenmelidir. Bunları öğrenebilmek için de bilgili, bilinçli ve sevecen öğretmenlere gereksinimi vardır.

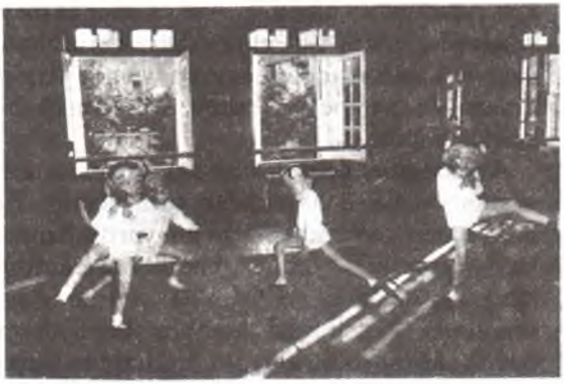
Anaokulu Programı

Anaokulları günde en az 2,5 saat süren bir program uygular. Birçoğu, öğle yemeği ve öğle uykusunu da programına almıştır. Eğitim programları çocukların gelişme düzeyine uygun bir biçimde belirlenmelidir. En çok 20 çocuktan oluşturulacak her gruba, bir öğretmen ve bir öğretmen yardımcısı gereklidir.

İlk kez evinden, anne ve babasından ayrılan çocuk anaokulunda yaşıtı olan başka çocuklarla ilişki kurmayı, birlikte oyun oynamayı, oyuncakları ve eşyaları paylaşmayı öğrenir.

Anaokulunda müzik dinlemek, şarkı ya da oyun öğrenmek, açık hava gezintileri yapmak gibi etkinlikler belirli bir program çerçevesinde yürütülür. Kum havuzu oyunları, kaydırak, tırmanma, bilmece oyunları ve resimli kitaplara bakma türünden etkinliklerde ise

ZEFA

Pekin'deki bir anaokulunda maskeli oyun gösterisi yapan Çinli çocuklar.

duruma göre esnek bir yol izlenir. Anaokullarında kullanılan değişik biçimli tahta parçaları, çeşitli boyalar, kâğıt, kil, renkli macun, kum, su, bebek evi, bozyap kutuları, sayıları öğrenmek için boncuklar, çubuklar ve değişik kılıklara bürünmek için giysiler, çocukların zekâ ve yaratıcılığını geliştiren temel oyun gereçleridir.

Sınıflar aydınlık, havadar ve yeterince büyük olmalıdır. Kum havuzu, tırmanma, kayma ve jimnastik araçlarının bulunduğu bir bahçe ve kışlık, kapalı bir jimnastik salonu bulunmalıdır. Eşyalar çocukların boyuna göre, taşınması kolay, sağlığa zarar vermeyen maddelerden yapılmış olmalıdır.

Okulöncesi Eğitimin Tarihi

İlk kez 18. yüzyılda Fransa'nın kırsal kesimlerinde, 19. yüzyılın başlarında da İngiltere ve İtalya'da küçük çocuklar için bazı okullar açıldı. Ancak bu okulların, öbürlerinden pek farkı yoktu; oyuna çok az zaman ayrılıyor, dinsel eğitime, alfabenin ve gündelik ev işlerinin öğretilmesine ağırlık veriliyordu.

İngiltere'de Sanayi Devrimi sırasında küçük çocuklar için okullar açılması düşüncesini ilk uygulayan Robert Owen oldu. 1816'da İskoçya'nın New Lanark kentinde açtığı okulun amacı, çocuklara ilginç etkinliklerle dolu,

Barnaby's

Anaokullarında küçük çocukların çok ilgi duyduğu kum oyunu için uygun bir yer ve gerekli araçlar bulunur.

sağlıklı bir ortam sağlamaktı. Anaokullarının, çocukların oyun aracılığıyla kendilerini geliştirebilecekleri ve dış dünyayı öğrenebilecekleri özgür ortamlar olması gerektiğini düşünen İsviçreli eğitimci Friedrich Froebel 1841'de ilk *kindergarten*'ı (çocuk bahçesi) kurdu. Froebel'e göre sağlıklı ve güçlü olabilmeleri için çocuklar da çiçekler gibi özen ve bakım görmeliydi. Oyunların en iyi öğrenme yöntemi olduğunu savunan Froebel resmi öğretim yöntemlerine karşı çıktı.

Okulöncesi eğitim alanındaki ünlü adlardan biri de, 1907'de İtalya'da ilk çocuk evini açan doktor Maria Montessori'dir (*bak.* MONTESSORI, MARIA). Çocukları öğretim adına sıkı disiplin kuralları içine hapsetmek yerine, neyi ne zaman öğreneceklerini çocukların kendi kararına bırakmanın daha doğru olduğunu savunan Montessori, öğretmenlere oyun için uygun ve gerekli araçları sağlamalarını ve nasıl kullanılacağını öğrettikten sonra karışmadan çocuğu gözlemlemelerini öneriyordu. Gerek Froebel'in gerek Montessori'nin okulöncesi eğitime ilişkin görüşleri tüm dünyada etkili oldu.

ABD'de anaokulları ilk kez üniversiteler, kolejler ve araştırma merkezleri tarafından çocuk gelişimi konusundaki çalışmalar için

laboratuvar oluşturmak amacıyla kuruldu. 1930'daki ekonomik bunalım sırasında ise federal hükümetler işsiz öğretmenlere iş olanağı yaratmak üzere yeni anaokulları açtılar.

Günümüzde Anaokulları

Günümüzde pek çok ülkede yoksul ailelerin çocukları ya da zihinsel ve bedensel özürü olan çocuklar için devlet desteğiyle açılmış anaokulları vardır. Normal okulöncesi eğitim için kurulmuş anaokulları ise özellikle SSCB,

Raymond Levin

Aydınlık, geniş ve özenle seçilmiş oyun araçlarıyla donatılmış bir Montessori sınıfı.

Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkeler, Küba ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaygındır. Günümüz sanayileşmiş ülkelerinde anaokullarına giden çocuk sayısı sürekli artmaktadır. Bunun nedenleri, çalışan kadın sayısının artması ve anaokullarının çocuğun toplum içinde uyumlu olmasındaki etkisidir. ABD'de beş yaşındaki çocukların yüzde 60'ı, dört yaşındakilerin ise yüzde 40'ı anaokuluna gitmektedir.

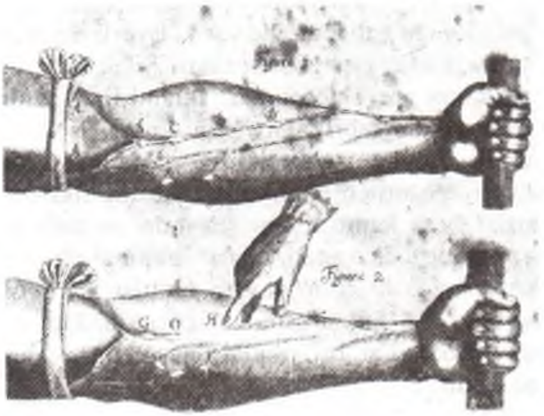
Türkiye'de Anaokulları

Türkiye'de ilk anaokulu 1915'te açıldı. Cumhuriyet döneminde kız meslek liselerine bağlı olarak açılan anaokullarının öğretmen adaylarının eğitimine yönelik bir işlevi vardı. Aynı dönemde özel sektöre de anaokulu açma izni verildi. Daha sonra en az 100 kadın işçi çalıştıran fabrikalara, kreş ve anaokulu açma zorunluluğu getirildi. Ne var ki işyerlerinde az sayıda kadın işçi çalıştırılması yüzünden bu uygulama gerçekleşemedi. Bugün ilaç, tütün ve dokuma fabrikaları gibi kadın işçilerin yoğun olduğu işletmelerde, devlet ve özel sektörce işletilen anaokulları vardır. İlkokullarda, bazı kamu kuruluşlarında ve özel işyerlerinde de anaokulları bulunmaktadır. Ama anaokullarının yaygın olduğu İstanbul'da bile, 3-6 yaş arasındaki çocuklardan ancak yüzde 2'si bu okullardan yararlanabilmektedir.

ANATOMİ. Doğa bilimlerinin bir dalı olan anatomi canlıların temel yapısını ve organlarını inceler. Bu bilimin adı "kesmek" anlamındaki Yunanca bir sözcükten türetilmiştir. Gerçekten de bir canlının hangi parçalardan oluştuğunu ve bu parçaların nasıl bir araya geldiğini görmenin tek yolu o canlıyı (insan, hayvan ya da bitki) keserek parçalarına ayırmaktır. Anatomi bilimi canlıların nasıl yaşadıklarıyla ilgilenmez; daha doğrusu vücut organlarının işleyişi ve çalışması bu bilimin ilgi alanı dışındadır. Ama bitkilerin ve hayvanların nasıl solunum yaptıklarını, nasıl beslendiklerini ve öbür yaşamsal etkinliklerini nasıl sürdürdüklerini araştıran *fizyoloji*'yi anlamak için anatomi bilgisi gereklidir (*bak.* FİZYOLOJİ).

Anatomi, bütün bitki ya da hayvan türlerinin genel yapısıyla ilgilendiği gibi, yalnızca belirli bir hayvan ya da bitki türünü de konu alabilir. Bu bilim dalı dört temel alanı kapsar: Hayvan, insan ya da bitkilerin biçim ve yapısının bir bütün olarak incelenmesi; bu bütünü oluşturan bölümlerin ayrı ayrı ve birbirleriyle ilişkileri açısından ayrıntılı olarak incelenmesi; bu bölümlerin yapısındaki kasların, sinirlerin ve öbür dokuların araştırılması; bütün canlıların temel yapıtaşı olan hücrelerin mikroskopla incelenmesi.

Doktorların bir insanın hasta olup olmadığını anlayabilmeleri için, önce sağlıklı bir insan vücudundaki bütün bölümlerin bir arada nasıl uyum içinde çalıştığını bilmeleri

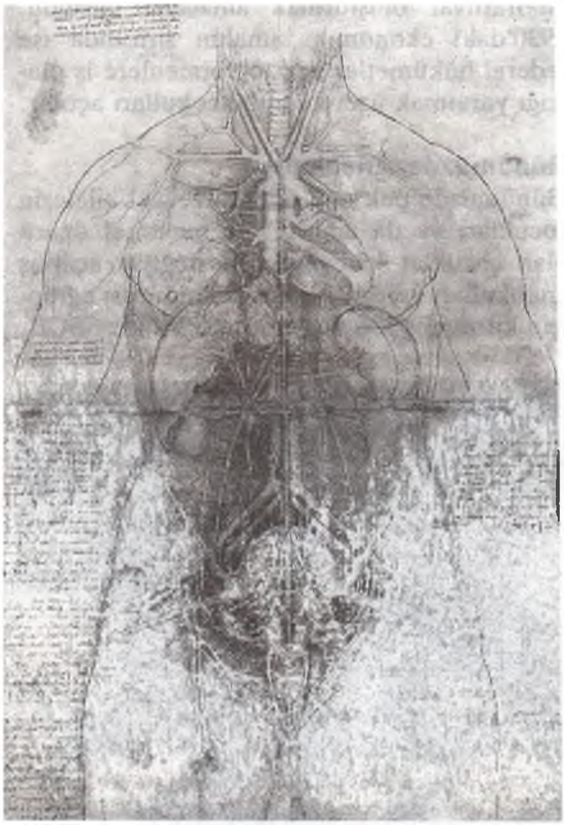
British Museum and Mansell Collection

Üstte: William Harvey, kan dolaşımına ilişkin görüşlerini bu kol çizimleri üzerinde açıklamıştı.

Altta: Leeuwenhoek'un (1632-1723) geliştirdiği mikroskop milyonlarca "küçük hayvan"ı ilk kez gözleme olanağı sağlamıştır. Bu mikroskop nesneleri 15 kez büyütebiliyordu.

Mansell Collection

Üstte: Rönesans'ın ünlü sanatçılarından Leonardo da Vinci anatomi kesimleri yaparak olağanüstü ayrıntılı çizimler gerçekleştirdi. Bir kadın vücudunu gösteren bu anatomik çizim sanatçının çalışmalarından biridir.

Altta: Leeuwenhoek'un basit mikroskobu. Dikey bir iğneye tutturulan nesne, düz bir levhaya yerleştirilen küçük bir mercekle incelenebiliyordu.

Mansell Collection

gerekir. Bu nedenle anatomi çalışmaları tıp açısından son derece önemlidir.

İnsan Anatomisinin Tarihi
İÖ 2900'lerden kalma Mısır hiyeroglifleri daha o çağlarda bile insan anatomisine ilişkin bazı bilgilerin olduğunu gösterir. İÖ 500'lerde Eski Yunanlılar anatomi çalışmalarını yazıya dökerek derlemeye başladılar ve bir süre sonra Atina bu bilimin merkezi oldu.

Eskiçağın en büyük anatomi bilginlerinden biri İzmir'in Bergama kentinde ya da o zamanki adıyla Pergamon'da yetişmiştir. Pergamonlu Galenos'un (İS yaklaşık 129-199) 16 ciltlik ünlü yapıtı, ortaçağdan önce insan anatomisi üzerine yazılmış en önemli ve en geniş kapsamlı inceleme sayılır. O çağlarda yasalar kadavraların (ölü insan vücutlarının) kesilip parçalanmasına izin vermediğinden, Galenos anatomi çalışmalarını maymunlar ve domuzlar üzerinde yapmıştı. Hayvan vücutlarından edindiği bilgilerle insan anatomisinin sırlarını çözmeye çalışan Galenos'un yapıtları 1.300 yıl boyunca ders kitabı olarak okutuldu.

Galenos'tan sonra, ortaçağdaki bilim düşmanlığı nedeniyle anatomi de ilerleyemedi ve çalışmaların yeniden başlaması oldukça uzun bir zaman aldı. 13. yüzyılda, İtalya'daki Bologna Üniversitesi'nin idam mahkûmlarının kadavralarını kesmek üzere mahkemeden izin alması önemli bir adım oldu ve böylece tıp okullarında anatomi kesimlerine başlandı.

Çok geçmeden Avrupalı sanatçılar resimlerinde ve heykellerinde insan vücudunu doğru işleyebilmek için anatomi çalışmalarına ağırlık verdiler. Örneğin ünlü İtalyan ressamı Leonardo da Vinci (1452-1519) 30'dan fazla kadavra üzerinde çalışarak anatomi alanında uzmanlaşmıştı. Özellikle tablolarına hazırlık olarak çizdiği desen ve taslaklar bu bilimsel çalışmalarının değerini yansıtır. Michelangelo, Dürer ve Raffaello gibi ressamlar da anatomiyle ilgilenmişlerdir.

Andreas Vesalius (1514-64) da anatomi tarihinin en önemli kişilerinden biridir. Belçika'da doğan Vesalius, henüz 23 yaşındayken İtalya'daki Padova Üniversitesi'nde anatomi ve cerrahi profesörü oldu. Öğrenciyken hocalarının, hayvanlar üzerindeki anatomi kesimlerinden derlenmiş bilgilerle insan vücudunu tanımlayan klasik kitaplara, örneğin Galenos'un yapıtlarına dayanarak ders anlatmalarını eleştiriyordu. Vesalius, o dönemin en ileri tıp okulunu barındıran Padova Üniversitesi'nde ders vermeye başlayınca, Avrupa'nın her yerinden öğrenciler onu dinlemek için İtalya'ya akın etti. Galenos'un ve kendisinden önceki öbür tıp bilginlerinin birçok yanlışını düzelten Vesalius çok sayıda anatomi kitabı yazdı. Usta Rönesans sanatçılarının resimlediği bu kitaplar anatomi çizimlerinin doğruluğuyla ayrı bir önem kazandı. Vesalius'un en ünlü yapıtı 1543'te yayımlanan yedi ciltlik *De humani corporis fabrica*'dır ("İnsan Vücudunun Yapısı Üzerine").

Bir süre Padova Üniversitesi'nde de öğrenim gören İngiliz tıp bilgini William Harvey (1578-1657), 1628'de *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* ("Hayvanlarda Kalbin ve Kanın Hareketi Üzerine Anatomi İncelemesi") adlı kitabını yayımladı. Kanın, atardamarlar ve toplardamarlar ağıyla vücutta nasıl dolaştığını açıklayan bu inceleme önemli bir dönüm noktası oldu. (*Ayrıca bak.* KAN.) Gene 17. yüzyılda, İtalyan Marcello Malpighi (1628-94) ile Hollandalı Antonie van Leeuwenhoek (1632-1723), organların en ince yapılarını inceleme olanağı veren mikroskobu geliştirdiler. Bu bilginlerin çalışmaları, organların hücre denen küçük birimlerden oluştuğunun anlaşılmasına yardımcı oldu (*bak.* HÜCRE).

17. yüzyıldan günümüze kadar birçok bilim adamı anatominin gelişmesine katkıda bulundu. Bunlardan biri de çeşitli hayvanların anatomisini inceleyen Fransız doğa ve anatomi bilgini Georges Cuvier'dir (1769-1832). Bir tek kemiği inceleyerek o kemiğin hangi hayvana ait olduğunu anlayabileceğini öne süren Cuvier, hayvanları iskelet yapılarına göre sınıflandıran ilk doğa bilginidir.

Anatomi incelemelerinde büyük kolaylık sağlayan en önemli buluşlardan biri de Röntgen ya da X ışınlarıdır. 1895'te Alman fizik profesörü Wilhelm Conrad Röntgen'in (1845-1923) bulduğu bu ışınlar, insan vücudundaki organları çalışırken izleyebilme olanağı yaratmıştır (*bak.* X IŞINLARI).

Ayrıca bak. İSKELET; KEMİKLER, EKLEMLER VE BAĞLAR; VÜCUT.

ANAYASA bir devletin temel kurumlarının nasıl işleyeceğini belirler. Ayrıca kişilerin temel hak ve özgürlüklerinin güvencesidir. Türkiye'nin ve öbür ülkelerden çoğunun anayasası yazılı ve bütünsel bir belgedir. Oysa İngiltere'de bu tür bir anayasadan söz edilemez. Çünkü devletin temel kurumlarının işleyişi yüzlerce yıllık geleneklere, yasalara ve belgelere göre belirlenir.

İlk Gelişmeler

Anayasal yönetim düşüncesi ilk kez İÖ 3. yüzyılda Aristo ve öbür Yunanlı düşünürlerce ortaya atıldı. Bu düşünürlerin yanıt aradığı asıl soru, siyasal iktidarın az sayıda kişi arasında nasıl bölüşülmesi gerektiğiydi. Buna karşılık Romalılar, yasalar karşısında herkesin eşitliği kavramını ortaya atarak anayasal düşünceyi daha ileri götürdüler (*bak.* DEMOKRASİ). Ortaçağ Katolik düşünürlerince öne sürülen mutlak "Tanrı yasası" düşüncesinin ardından, 17. ve 18. yüzyıllarda John Locke, Thomas Hobbes ve Jean-Jacques Rousseau gibi hümanist düşünürler "toplum sözleşmesi" kavramını geliştirdiler. Çağdaş anayasaların çoğu, halk ile siyasal iktidarı temsil eden hükümet arasında olması öngörülen bir anlaşma ya da sözleşme düşüncesinden kaynaklanır. Siyasal iktidarın herkesin iyiliği ve güvenliği için çalışması karşılığında, bireyler yasalara uymayı kabul ederler. Temel düşüncenin aynı olmasına karşılık ülkeler arasındaki farklılıklar anayasalarına da yansır. Örneğin cumhuriyet ya da meşruti krallık, parlamenter rejim ya da başkanlık rejimlerinin anayasaları birbirlerinden çok farklıdır.

Dünyada ilk yazılı anayasa, 1789'da yürürlüğe giren ABD Anayasası'dır. Bu anayasanın temel ilkeleri bugüne kadar değişmemiştir. ABD Anayasası'nı 1789 Fransız Devrimi'nin ürünü olan 1791 Fransız Anayasası izlemiş, daha sonra öteki Avrupa ülkeleri de anayasalı bir düzeni benimsemişlerdir.

Günümüzdeki anayasaların çoğu yazılıdır. Fransız Anayasası örneğinde olduğu gibi ülke tarihinin koşullarınca belirlenen anayasaların yanı sıra, Japon Anayasası (1947) gibi başka ülkelerin baskısıyla kabul ettirilen anayasalar da vardır.

Bir anayasanın yazılı olması, başarılı olabilmesi için yeterli değildir; çünkü bir anayasanın işlerliği çeşitli etkenlere bağlıdır. Sözgelimi ABD Anayasası'nı örnek alan Latin Amerika ülkelerinde demokratik hak ve özgürlüklerin sık sık askıya alındığı görülmektedir.

Türkiye'de Anayasalar

Türkiye'de ilk anayasa 1876'da yürürlüğe girdi. O tarihten Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erişine kadar *Kanun-i Esasi* adıyla anılan anayasa Kurtuluş Savaşı'nda ve sonrasında *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* (1921 ve 1924), 1960'tan sonra da anayasa adını aldı. 1876 Anayasası padişah yönetimini ve "din devleti" yapısını pekiştiren kuralları içeriyordu. Bu anayasada padişahın yetkileri kısıtlanmamış, yurttaşlara düşünce, toplantı ve dernek kurma özgürlüğü getirilmemiş, bireylere dokunulmazlık hakları tanınmamıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1909'da bu anayasa değiştirilerek padişahın yetkileri azaltıldı. Hükümet artık padişaha değil, meclise karşı sorumluydu. Kişisel hak ve özgürlükler tanınmış, basın üzerindeki sansür kaldırılmıştı. Ama 1909 Anayasası da uzun ömürlü olamadı. Çünkü iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi 1913'ten sonra anayasa maddelerini çiğnemeye başlamıştı.

Kurtuluş Savaşı sırasında, 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğunu belirtiyor, bütün yasama yetkisini mecliste topluyordu. Bu anayasa ulusal birliğin sağlanmasında önemli bir rol oynadı. Ama Kurtuluş Savaşı gibi olağanüstü koşullarda hazırlanan 1921 Anayasası önceki anayasalardan çok daha kısaydı ve yeni devletin örgütlenmesi için daha kapsamlı bir anayasa gerekiyordu. 20 Nisan 1924'te bu amaçla hazırlanan yeni anayasaya göre, yasama ve yürütme yetkileri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindi. Meclis yasama yetkisini kendisi, yürütme yetkisini de cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu eliyle kullanırdı. Cumhurbaşkanının onayıyla göreve başlayan bakanlar kurulu meclise karşı sorumluydu. Meclis bakanlar kurulunu denetleyip görevden alabilirdi. Yargı yetkisi ise ulus adına bağımsız mahkemelere tanınmıştı.

Halkoylamasıyla yürürlüğe giren 1961 Anayasası'nda Türkiye Cumhuriyeti insan hakla-

rına dayalı, milli, demokratik ve laik bir sosyal hukuk devleti olarak tanımlandı. Egemenliğin ulusa ait olduğu ve ancak yetkili organlarca kullanılabileceği ilkesi benimsendi. Bu anayasa iki meclisli ve parlamenter bir rejim getirdi: Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu. Millet Meclisi'ne Cumhuriyet Senatosu'ndan daha fazla yetki tanınıyordu. Yargı organlarının bağımsızlığı, kişi hak ve özgürlükleri ile sosyal hakların güvence altına alınması ve Anayasa Mahkemesi, Danıştay, Yüksek Hakimler Kurulu gibi kurumların oluşturulması 1961 Anayasası'nın getirdiği temel yeniliklerdi.

12 Eylül 1980'deki askeri müdahaleden sonra Milli Güvenlik Konseyi ile Danışma Meclisi'nin (Kurucu Meclis) hazırladığı yeni anayasa taslağı 7 Kasım 1982'de yapılan halkoylamasıyla kabul edilerek yürürlüğe girdi. 1982 Anayasası, bazı hak ve özgürlüklere önemli sınırlamalar getirmiş, Anayasa Mahkemesi'nin ve Danıştay'ın denetim yetkilerini azaltmıştır.

ANAYASA MAHKEMESİ, yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyen yüksek ve özel bir mahkemedir. Anayasanın üstünlüğü ilkesi yasaların anayasaya uygun olması koşulunu ve yasama organını denetleyecek bağımsız bir yargı organının varlığını gerekli kılmıştır. Bu denetime 1803'te ABD'de başlandı. Avrupa'da bu uygulamanın başlangıcı I. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllara rastlar.

Türkiye'de de 1921 ve 1924 anayasalarında bu denetleme yetkisi doğrudan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne verilmiş, ayrıca bir yüksek mahkeme kurulmasına gerek görülmemişti. Anayasa Mahkemesi ilk kez 1961 Anayasası'nca öngörülmüş ve Nisan 1962'de çıkarılan bir yasayla bu mahkeme kurulmuştur. Anayasa Mahkemesi yasaların, yasa gücündeki kararnamelerin ve meclis içtüzüğünün anayasaya uygunluğunu denetler. Cumhurbaşkanını, bakanlar kurulu üyelerini, yüksek mahkemelerin başkan, üye ve başsavcılarını, Cumhuriyet başsavcı vekilini, Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu ile Sayıştay başkan ve üyelerini görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan sıfatıyla yargılar. Ayrıca, siyasal partilerin kapatılmasına karar verebilir.

Anayasa Mahkemesi 11 asil ve dört yedek üyeden oluşur. Bunlar, Yargıtay'dan iki asil, iki yedek, Danıştay'dan iki asil, bir yedek, Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Sayıştay ve Yüksek Öğrenim Kurumu'ndan birer asil üye olmak üzere, her üyelik için gösterilen üç aday arasından cumhurbaşkanınca seçilir. Yalnız Yüksek Öğrenim Kurumu'nca saptanan adayın bu kurum dışından bir öğretim üyesi olması koşulu getirilmiştir. Cumhurbaşkanı ayrıca üst kademe yöneticiler ve avukatlar arasından üç asil, bir yedek üye seçer.

Anayasa Mahkemesi'ne cumhurbaşkanı, siyasal partilerin meclis grupları ve Türkiye Büyük Millet Meclisi üye sayısının en az beşte biri başvurabilir. Ama olağanüstü durum, sıkıyönetim ve savaş nedeniyle çıkarılan yasa gücündeki kararnamelerin anayasaya aykırılığı iddiasıyla dava açılamaz. Ayrıca, mahkemelerde görülmekte olan bir dava sırasında uygulanacak yasa maddesinin anayasaya aykırı olduğu taraflarca ileri sürülebilir. Bu durumda mahkeme anayasaya aykırılık savını ciddi bulursa, sorunu Anayasa Mahkemesi'ne aktarır. Anayasa Mahkemesi'nde açılan davalar beş ay içinde karara bağlanır. Bu süre içinde karar verilmezse dava yürürlükteki yasaya göre yürütülür. Anayasa Mahkemesi'nin kararları kesindir ve bütün devlet organları ile özel kişileri bağlar.

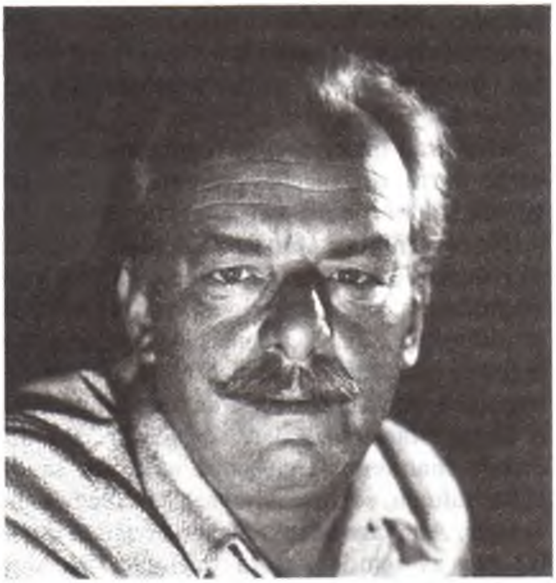
ANDAY, Melih Cevdet (1915). Melih Cevdet Anday, Orhan Veli ve Oktay Rifat Türk edebiyatında "Garipler" adıyla anılır. Çünkü Türk şiirine yeni bir içerik, yeni biçim ve deyiş özellikleri kazandıran bu üç şairin ilk ortak kitabı *Garip* adıyla yayımlanmış ve aynı adlı bir şiir akımının başlangıcı olmuştur. (*Ayrıca bak.* GARİP.)

İstanbul'da doğan Melih Cevdet Anday bir süre Ankara Hukuk Fakültesi ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde okuduktan sonra, 1938'de sosyoloji öğrenimi görmek için burslu olarak Belçika'ya gitti. Ama II. Dünya Savaşı nedeniyle öğrenimini yarım bırakarak 1940'ta yurda döndü. Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü'nde ve Ankara Kitaplığı'nda çalıştıktan sonra 1954-72 yılları arasında İstanbul Belediye Konservatuvarı tiyatro bö-

lümünde öğretmenlik yaptı. 1979-80 arasında Paris'te kültür danışmanı olarak görev yapan Anday, gazetelerdeki deneme yazılarını 1961'den bu yana sürdürmektedir.

İlk şiiri 1936'da *Varlık* dergisinde basılan Anday, lise yıllarında arkadaş olduğu Orhan Veli ve Oktay Rifat ile birlikte 1941'de *Garip* adlı bir şiir kitabı yayımladı. Geleneksel hece ve aruz kalıplarının, uyak düzeninin dışına çıkarak doğal anlatıma ve konuşma diline yaklaşan bu şiirler büyük yankı uyandırdı.

Ara Güler

Melih Cevdet Anday yalnız şiirleriyle değil tiyatro oyunları, romanları ve denemeleriyle de tanınır.

Anday'ın şiirlerinde şaşırtıcı buluşlar, ince bir yergi, mizah öğeleri, yaşama ve doğaya hayranlık dolu bir bakış gözleniyordu. Bu şiir anlayışının ilk ürünü olan *Rahatı Kaçan Ağaç*'ta (1946) çocukluk anılarına dönerek, yaşamaktan duyduğu acı ve sevinçlerin yanı sıra doğa, yolculuk, savaş ve barış gibi konuları işledi. *Telgrafhane* (1952) ve *Yanyana* (1956) adlı kitaplarındaki şiirlerde ise toplumsal sorunlara yergi dolu, alaycı bir dille yaklaştı. Kentli insanın günlük konuşma dilindeki deyimlerden yararlanarak daha da yalın bir dille yazdığı bu şiirlerinde toplumsal çelişkileri, adaletsizliği, çıkarcılığı ve baskıcı yönetimleri işledi.

Anday, *Kolları Bağlı Odiseus* (1963), *Göçebe Denizin Üstünde* (1970), *Teknenin Ölümü* (1975), *Ölümsüzlük Ardında Gılgamış* (1981) ve *Tanıdık Dünya* (1984) adlı şiir kitaplarında yeni bir arayışa yöneldi. Bu şiirlerinde daha çok Yunan mitolojisi kahramanlarının yazgılarından yola çıkarak çağımız insanının sorunlarını ele aldı. Yeni şiirlerindeki benzetmeler, kapalı anlatım ve soyutluk, Garip dönemi şiirlerinden ayrılan başlıca özelliklerdir. Gerçekten de son şiirlerinde zaman, ölüm, ölümsüzlük, uygarlık ve insanın kendi değerlerine yabancılaşması gibi soyut temaları kapalı bir anlatımla işlemiştir.

Aylaklar (1965) adlı romanında, Osmanlılar'dan kalma, köklü bir ailenin yaşamını anlatan Anday, bu ailenin zamanla yozlaşmasını ve çöküşünü değişen yaşam koşulları içinde ele alır. *Gizli Emir* (1970) ise cinayetler, saldırılar karşısında bunalmış, polis egemenliğindeki bir kentin aydınlarının ve sanatçılarının romanıdır. *İçerdekiler* (1965) ve *Mikado'nun Çöpleri* (1967) gibi tiyatro oyunlarında da insanlar arasındaki iletişim sorunlarını, kadın-erkek ilişkilerini, siyasal baskıları işler. Akılcı bir yaklaşımla ele aldığı siyasal, düşünsel ve toplumsal konulardaki denemelerini *Konuşarak* (1964), *Maddecilik ve Ülkücülük* (1977), *Yasak* (1978), *Paris Yazıları* (1982) adlı kitaplarında toplamıştır.

AND DAĞLARI. Güney Amerika'nın Büyük Okyanus kıyıları boyunca uzanan And Dağları 9.000 kilometreye varan uzunluğuyla dünyanın en uzun sıradağını oluşturur. And Dağları kuzeyde Karayib Denizi yakınında başlar, Venezuela, Kolombiya, Ekvador, Peru ve Bolivya'yı geçtikten sonra Şili-Arjantin sınırı boyunca uzanır. En yüksek tepeleri kıtanın güney ucunda, Şili'dedir.

And Dağları her zaman kâşifleri kendine çekmiştir. Aconcagua doruğunda 6.959 metreye ulaşan bu dağların yarısından fazlası 3.500 metreden yüksektir. And Dağları'nın genişliği yer yer 80 kilometredir; Bolivya'da ise 700 kilometreyi aşar. Bazen köyleri yerle bir eden depremler sırasında oluşan büyük dalgalar okyanustaki gemileri And Dağları'nın eteklerine atar.

Kuzeye gidildikçe tropikal vadilerin görülmesine karşılık kayalık uçurumların yükseldiği güneyde, 3.000 kilometrelik bir kıyı şerid

Tony & Marion Morrison

And Dağları'nın yüksek kesimleri yıl boyunca karla örtülüdür.

hemen hemen hiç yağmur almaz. Şili'deki Arica gibi kentlere ancak 100 yılda bir yağmur yağar. Ama dağların doğusundaki vadiler ve tarlalar, şiddetli yağmurlarla ve dağlardan çıkan birçok akarsuyla sulanır. Bu akarsuların bazıları dünyanın en büyük ırmağı olan Amazon'a dökülür. Güneydeki soğuk ve fırtınalı dağlarda hemen hemen kimse yaşamaz.

Dünyanın en yüksek gölü And Dağları'ndan geçen Bolivya-Peru sınırında 3.809 metre yükseltideki Titicaca Gölü'dür. Gemilerin işlediği bu gölün uzunluğu 180 km, derinliği ise 281 metreye ulaşır. Bu yörede ağaçlar olmadığından Yerliler kayıklarını kamışlardan yaparlar. Titicaca Gölü'nün suları tuzlu bir göle akar.

And Dağları'nda altın, gümüş, çinko, kurşun, bakır ve öteki değerli madenler bulunur; ayrıca tepelerin yamaçlarında petrol çıkarılır.

And Dağları'nda alçak yamaçlardaki tropikal palmiyeler ve yüksek eğreltiotlarından doruklardaki karayosunları ve likenlere kadar çok çeşitli bitkiler vardır. Ormanlarda çok sayıda hayvan arasında jaguar, oselo, maymun, karıncayiyen, kolibri, yarasa, yılan, kaplumbağa ve yükseklerde uçan kondor adlı büyük akbaba gibi hayvanlar yaşar.

Keşifler ve Çatışmalar

Bu koskoca dağ sıraları üzerinden uçan yolcular, onların karlı doruklarına, büyük çukurlarına ve buzullarına baktıkları zaman, insanların bu dağlarda yaya olarak ya da katır sırtında yolculuk ettiğine inanamıyorlardı. İlk gezginler karşılaştıkları güçlükleri günlüklerinde anlatmışlardır. Örneğin, 1825'te bu dağlardan geçerek Arjantin'den Şili'ye giden Yüzbaşı F.B. Head, "aşırı bir soğukla karşılaştık" diye yazıyordu. "Kar kalınlığı ve katırların geçtiği patika olağandışıydı. Katırların sürekli geçişi, derin ve dar bir geçit açmıştı ama iki yandaki kardan duvarlar nedeniyle binici ayaklarını katırın kulaklarının üzerine koymak zorundaydı."

Yüzbaşı Head'in zorlu yolculuğundan birkaç yıl önce, Arjantin'in ulusal kahramanı Jose de San Martin'in ünlü Andlar Ordusu Arjantin'den, Şili'deki İspanyollar üzerine yürümüştü. Askerlerin birçoğu soğuktan ölmüş, binlerce at ve katır kaybedilmişti.

Dağları aşmanın güçlüklerine karşın, alçak yörelerin sıcağından kaçabilmek için insanlar eski zamanlardan beri yüksekteki yeşil vadilerde yaşamışlardır. İlk Güney Amerika Yerlileri (*bak.* İNKALAR) bu yörede Cuzco ve öteki kentleri kurdular. Sonradan, 16. yüzyılda İspanyollar duydukları masalsı servet öykülerine kapılıp, bu eski kentleri yağmaladılar. Günümüzde de dağlarda İnkalar'a benzer bir biçimde yaşayan Yerliler'e rastlanabilir.

Kıyıya giden kervan yollarının yerini yavaş yavaş demiryolları almaktadır. Arjantin ile Şili arasında çok güzel bir yol vardır. Derin boğazların eteklerinden geçen, döne döne dev gibi kayalıklara tırmanan bu yolun üç kilometreden fazla bir bölümü tünelden geçer.

ANDERSEN, Hans Christian (1805-75). Bütün dünyada masallarıyla tanınan Andersen, Baltık Denizi'ndeki Fyen Adası'nda, eski bir Danimarka kenti olan Odense'deki tek odalı bir evde doğdu. Babası bir ayakkabı tamircisiydi ve ailesi çok yoksuldu. Ailenin tek çocuğu olan Hans, kendi yarattığı parlak düşler ve fantezilerle dolu bir hayal dünyasında yaşıyordu.

11 yaşındayken babası öldükten sonra okulu bıraktı. Annesi evin geçimini çamaşır yıkayarak sağlıyordu. Bu arada Hans zamanının büyük bölümünü oyuncak tiyatrolar ve kuklalar yaparak geçiriyor, bulabildiği bütün kitapları okuyordu. Annesi onun kitaplara duyduğu bu sınırsız açlığı anlayamıyor, çocuğun bir terzinin yanında çırak olmasını istiyor-

du. Ama Hans'ın amacı bu değildi. O bir opera şarkıcısı olmak istiyordu. Bu nedenle 14 yaşındayken evinden ayrılıp Kopenhag'a gitti.

Orada, Danimarka'nın en tanınmış dansçısı olan Bayan Schall'ı buldu. Ona tiyatroyu ne kadar çok sevdiğini ve oyunculuk yapıp şarkı söylemeye nasıl özlem duyduğunu anlattı. Silindir şapkasını bir tef gibi kullanarak dans edip şarkı söylemeye başladı. Odanın içinde çılgın gibi dönüyor, "tef"ine vururken ortalığı toza boğuyordu. "Tımarhaneden kaçmış bir deli olmalı" diye düşünen Bayan Schall ona durumunun umutsuz olduğunu söyleyince Hans ağlayarak oradan ayrıldı. Başvurduğu herkes aynı şeyleri söyledi. Koca bir burnu, kocaman elleri ve ayakları, çatallaşmış çirkin sesiyle, sırık gibi ve çok biçimsiz görünümüyle Hans'ı herkes komik buluyordu.

Mary Evans Picture Library

H. J. Ford'un, Hans Andersen'in masalları için çizdiği bir resim: Karlar Kraliçesi, Kay'i çağırıyor.

Hans Andersen bale, müzik ve tiyatro oyunculuğunda başarılı olamayacağını anlayınca yazar olmaya karar verdi. Bir süre sonra Kral VI. Frederik okula gitmesini sağladı. Ama öğretmenini sevmeyen Hans okulda mutlu olamadı. Daha sonra da üniversiteye gönderildi.

Andersen'in 1829'da sahneye konan mizahi oyunu büyük başarı kazandı. O sıralarda burs kazanarak Avrupa'yı gezmesini sağlayacak parayı elde etti. Bu gezisinde Türkiye'ye de gelen Andersen gezi anılarını yazmaya başladı. İlk romanı *Improvisatoren*'den (1835; "Doğaçtan Söyleyenler") hemen sonra ülkesinde çok ünlendi.

1835'te yayımladığı ilk masal kitabı başlangıçta pek ilgi görmedi. Romanları ve gezi yazıları ise iyi satıyordu. 1838'de yeniden masallar yazmaya başlayan Andersen'in masal kitapları bu kez çok beğenildi. 1872'ye kadar masallar yazmayı sürdüren Andersen artık bütün Avrupa'da tanınıyordu. 1872'de kazayla yatağından düşerek sakatlandı. Bir daha da eski sağlığına kavuşamadı ve üç yıl sonra öldü.

Hans Andersen, en çok bilinen masallarından birinde anlattığı Çirkin Ördek Yavrusu'na benzerdi. Ördek yavrusu yumurtadan çıktığında o kadar çirkindir ki bütün kardeşleri ondan nefret eder, çiftlikteki bütün kuşlar ona güler. O da kaçar, gittiği her yerde yalnız ve mutsuzdur. Uzun ve soğuk bir kışın ardından, kendisine doğru gelen üç güzel beyaz kuğu görür. Onların karşısında başını eğdiğinde duru suda kendisinin yansısını görür ve şaşırır. Artık çirkin ve tiksindirici, kirli gri, hantal bir kuş değildir; o, bir kuğu olmuştur! Çiftlikteki ördek yavrularından neden o kadar farklı olduğunu şimdi anlamıştır; artık onu gören herkes sevip övmektedir. Yüreğinin derinliklerinden şöyle haykırır: "Çirkin Ördek Yavrusu'yken, böylesine büyük bir mutluluğun olabileceğini hiç hayal etmemiştim!"

Andersen'in masalları bütün Avrupa dilleri yanında Türkçe, Çince ve Japonca'ya da çevrilmiştir. Bu kadar yaygın bir üne sahip oluşlarının nedeni, belki de onları okumanın, bütün dünyayı gösteren olağanüstü bir resme bakmaya benzemesidir. Bu masallarda yalnız-

ca tuğladan evleri, ormanları ve bataklıkları ile Danimarka'yı görmekle kalmıyoruz. Kuzey ülkelerinin donmuş çöllerini, göz kamaştıran gün ışığı ile İspanya'yı, Mısır'ı, İran'ı, Çin'i ve denizkızlarının yaşadığı deniz diplerini de görüyoruz.

Andersen'in masalları büyüyle ilgilidir; ama aynı zamanda bilgece yazılmış öykülerdir. Andersen bazen dünyayı keder dolu bir yer olarak ele alır. Bazen de, Karlar Kraliçesi öyküsünde olduğu gibi, sevginin ve iyiliğin dünyadaki bütün kötülükleri ve mutsuzlukları yenip kötü büyüleri bozacağını gösterir. Bu öyküde Karlar Kraliçesi, Kay adındaki oğlan çocuğunu soğuk kuzeydeki sarayına götürür. Kay orada evini ve kendisini seven Gerda'yı unutur; çünkü yüreğinde bir cinin kötülük aynasından alınmış bir cam parçası vardır. Küçük Gerda onu her yerde arar; sonunda Karlar Kraliçesi'nin sarayının korkunç salonlarına gelir. Orada, yüreği bir buz parçasına dönüşmüş olan Kay'i bulur. Ama koşup onu öpünce sevgisi buzu eritir. Kay'in yüreği yeniden ısınır ve birlikte evlerine dönerler. Karlar Kraliçesi'nin sarayının bütün kötülüğü ve soğuğu, kötü bir düş gibi kaybolur; çünkü sevgi büyüyü bozmuştur.

Andersen'in masallarından yapılan çeşitli derlemeler *Andersen Masalları, Masallar, Seçme Masallar, Karlar Kraliçesi, Çoban Prens, Parmak Kız* gibi adlarla Türkiye'de yayımlanmıştır.

ANDORRA dünyanın en küçük ülkelerinden biridir. Fransa ile İspanya arasındaki Pireneler'in yüksek vadilerinin arasına sıkışmış gibi duran Andorra'da yalnızca 48.800 kişi yaşar. Bu küçük ülkenin başkenti Andorra la Vella'nın nüfusu bile 16.000'i geçmez.

Andorra halkı çok eski zamanlardan beri aynı yaşama biçimini sürdürmektedir. Andorralılar dağlarda koyun ve keçi sürüleri beslerler. Kış boyunca vadilerde kurdukları köylerde oturur; nisan geldiğinde sürüleriyle birlikte dağlara çıkarlar. Evlerinde ilkel dokuma tezgâhlarında yünden kaba giysiler dokurlar. Yetiştirilen en önemli bitki tütündür. Önemli tarım ürünleri buğday, çavdar ve patatestir. Ülkenin sanayisi önemsiz olmakla birlikte, hidroelektrik enerji üretilir.

Turizm önemli bir gelir kaynağıdır. Turistler için çok sayıda otel vardır. Fransa ve İspanya'ya bağlanan karayollarının yanı sıra dağ yolları da ulaşıma elverişlidir. Bununla birlikte, bazı bölgelerde insanlar yaya ya da at sırtında yolculuk yaparlar. Andorralılar Katalan dili konuşur. Ülkede hem Fransız hem de İspanyol parası kullanılır.

ANDORRA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 468 km².

NÜFUS: 48.800 (1987).

YÖNETİM BİÇİMİ: Fransız cumhurbaşkanı ile İspanyol Urgel piskoposunun devlet başkanı olduğu ortak yönetim.

BAŞKENT: Andorra la Vella.

DOĞAL YAPI: Yüksek tepelerin ve derin vadilerin bulunduğu kayalık, dağlık bir bölge. Pireneler'in ortalama yüksekliği 2.700 metredir. Alçak bölgeler hayvan otlatmaya elverişlidir.

BAŞLICA İHRAÇ ÜRÜNLERİ: Kereste; ağaçtan yapılan elişi ürünler; sigara, puro, deri.

Andorra 8. yüzyılda İmparator Şarlman döneminden beri yarı bağımsız bir ülkedir. Günümüzde Fransa cumhurbaşkanı ile İspanya'daki Urgel piskoposunun ortak denetimi altındadır. Altı mahallenin her birindeki aile

Popperfoto

Andorra'da, Pireneler'in yüksek, sarp yamaçlarına bakan bir köy sokağı.

reislerinin seçtiği 24 kişilik bir kurul tarafından yönetilir. Ordusu bulunmayan Andorra'da yalnızca küçük bir güvenlik örgütü vardır. Ülke bir vergi cenneti sayılır; Andorra'daki kişi ve kuruluşlar devlete ya çok az ya da hiç vergi vermezler. Andorra'da satılan fotoğraf, film ve ses kayıt makineleri ile saat gibi mallar vergilendirilmedikleri için çok ucuzdur. Andorra'ya her yıl kış sporu yapmak ve vergisiz alışverişten yararlanmak için 10 milyondan fazla turist gelir.

ANDROCLES, bir Roma öyküsünün ve George Bernard Shaw'un çok daha sonraları yazdığı bir oyunun kahramanıdır. Öyküye göre Androcles eskiçağlarda yaşamış bir köleydi. Kölelerin yaşam koşulları ise zor ve acımasızdı. Kaçak köleler çarmıha gerilir ya da izleyicileri eğlendirmek için vahşi hayvanlarla birlikte arenaya atılırdı. Bir gün, büyük bir arenadaki izleyiciler vahşi bir aslanın kurbanlardan birine doğru, sanki onu tanıyormuşçasına yürüdüğünü görürler. Aslan vahşice kükremek yerine, kölenin etrafında bir köpek gibi oynayarak dolanır ve kölenin bacaklarına sürtünür. Köle Androcles de, korkusu geçer geçmez aslana dostca bakar.

Sonradan anlaşıldığına göre, Androcles'in efendisi bir süre önce onu Afrika'ya götürmüştür. Her gün kötü davranışlarla karşılaşan ve dövülen Androcles sonunda çeresizlik içinde kaçmış ve çölün kıyısında bir mağarada gizlenmişti. Bir gün, mağaraya bir aslan gelmiş ve yardım istermiş gibi pençesini uzatmıştı. Aslanın pençesindeki dikeni çıkaran Androcles yarayı iyileştirmişti. Böylece Androcles ve aslan arkadaş olmuş, üç yıl boyunca aynı mağarayı paylaşıp; aynı yiyecekleri yemişlerdi. Aslan avladığı hayvanların en güzel parçalarını hep Androcles'e getirmişti. Androcles de etleri kızgın öğle güneşinde pişirmişti.

Sonunda bu yaşantıdan usanan Androcles aslanın av için mağaranın dışında olduğu bir gün, geride bırakmış olduğu dünyaya doğru uzun bir yolculuğa başlar. Ne yazık ki, Romalı askerler onu görürler ve yakalarlar; efendisinin dönmüş olduğu, denizler ötesindeki Roma'ya götürürler.

Androcles Roma'da ölüme mahkûm edilir. İşte böylece arenaya getirilen Androcles eski arkadaşı aslanla karşılaşır.

Öyküyü duyan halk Androcles'in özgürlüğünün verilmesini ister. Aslan da armağan olarak Androcles'e verilir. O günden sonra sık sık Androcles'i zincirinden tuttuğu aslanıyla kentte dolaşırken görenler, ona para verir, aslanı da çiçeklerle süsler ve "İşte, adama evsahipliği yapan aslan; aslana doktorluk eden adam" derlerdi.

ANESTEZİ. Doktorlar, ameliyat sırasında ağrı duymaması için, ameliyattan önce hastaya bir iğne yapar ya da solunum yoluyla bir

Androcles aslanın pençesindeki dikeni çıkardıktan sonra onunla arkadaş olur.

gaz verirler. Hastanın bilincini yitirerek uykuya geçmesine narkoz, böylece vücudundaki ağrıları duyamayacak duruma gelmesine anestezi, bu duyu yitimine yol açan maddelere de anestezik denir.

19. yüzyılda anesteziklerin bulunması tıp tarihinin en büyük gelişmelerinden biridir. Bu maddelerin bulunmasından önce, çok zorunlu olmadıkça ameliyat yapılamıyordu. Çünkü ameliyat edilecek kişiye, ağrı duymaması için, bitki özlerinden elde edilen çeşitli ilaçlar ya da alkol verilse bile ameliyatlar çok ağrılı oluyor ve genellikle şok nedeniyle ölümle sonuçlanıyordu. Oysa bugün güçlü anestezikler sayesinde hastanın bilinci ve ağrı duyumu tümüyle yok edilebildiği için, cerrahlar saatlerce süren en karmaşık ameliyatları gerçekleştirerek hastanın yaşamını kurtarabiliyorlar.

Genel anestezi, omurilik anestezisi ve bölgesel (lokal) anestezi olmak üzere üç tip anestezi vardır. Uzun süren büyük ameliyatlarda, hastaya bilinçsiz bir uyku veren genel anesteziye başvurulur. Omurilik anestezisi ise genellikle doğumda, karın ve bacak ameliyatlarında uygulanır. Omurilik kanalına şırınga edilen bu anestezikler vücudun belden aşağı bölümündeki ağrı duyumunu ortadan kaldırır; ama ameliyat süresince hasta uyanık ve tümüyle bilinçlidir. Çok kısa süreli ameliyatlarda bir sinirin çevresine şırınga edilerek ya da deri yüzeyine püskürtülerek kullanılan bölgesel anestezikler vücudun neresine uygulanırsa yalnızca o bölgeyi duyarsızlaştırır. Bu yüzden diş hekimleri diş çekiminden ya da dolgudan önce, doktorlar da ufak kesiklere dikiş atmak ya da apse açmak gibi basit işlemlerde bölgesel anestezi uygularlar.

İlk Gelişmeler

Anesteziklerin bulunmasında birçok kişinin emeği geçmiştir. 1799'da İngiliz kimyacı Sir Humphry Davy, diazot monoksit buharlarını içine çektiğinde bilincini yitirdiğini ve garip düşler gördüğünü fark etti. Aynı gaz başkalarında hafif bir sarhoşluk duygusu ve gülme isteği yarattığından, diazot monoksit daha çok güldürücü gaz adıyla bilinir. Birkaç yıl sonra Davy'nin öğrencilerinden Michael Faraday, ağrı duyumunu yok etmek için eter kullanılabileceğini öne sürdü. Ama bu ilk

Mansell Collection

Güldürücü gaz herkeste gülme isteği uyandırmaz. Bu 19. yüzyıl oymabaskısında görüldüğü gibi bazılarını da uyutur!

buluşların uygulama alanına geçmesi uzun yıllar aldı. 1842'de ABD'li doktor Crawford Long, eter koklatarak uyuttuğu bir hastayı ameliyat etti. ABD'li diş hekimi Horace Wells ise, diazot monoksit buharlarını soluyarak bilincini yitirdikten sonra bir meslektaşına dişini çektirdi.

1846'da gene ABD'li diş hekimlerinden William Thomas Morton, çenesinde ur olan bir hastayı Massachusetts'deki bir hastanede

Mansell Collection

William Morton, 1846'da Massachusetts'deki bir hastanede ameliyata alınmak üzere olan bir hastaya eter veriyor.

doktorların gözü önünde eterle uyutarak, bu maddenin ameliyatlarda genel anestezi amacıyla kullanılabileceğini ilk kez kanıtladı. Çok geçmeden ABD ve İngiltere'deki doktorlar bütün ameliyatlarda anestezi uygulamaya başladılar.

Doğum sancılarını hafifletmek için eter kullanan ilk doktor İskoçyalı Sir James Young Simpson oldu. Aynı doktor 1847'de, dostları üzerinde denediği kloroform buharla-

rının da etkili bir anestezik olduğunu buldu. (Ama sonradan kloroformun tehlikeli olduğu anlaşılınca kullanımından vazgeçildi.)

Anesteziklerin Kullanımı

Anesteziklerin kullanımında uzmanlaşmış olan doktorlara anestezi uzmanı ya da narkozitör denir. Büyük bir ameliyattan önce, hastayı uyutmak için kol damarına anestezik bir madde şırınga edilir. Daha sonra hastanın anestezik gazı soluyabilmesi için ağzına özel bir maske takan anestezi uzmanı, bir makinenin başına geçerek hastanın soluduğu gaz miktarını ayarlar. Ayrıca, ameliyat bitinceye kadar hastanın solunumunu izler ve genel durumunu denetler. Hasta, anestezik gazı soluduğu sürece uyur ve hiç ağrı duymaz. Ama diazot monoksit, siklopropan ya da halotan gibi anestezik gazlar uzun süre solunduğunda ölüme yol açabileceği için, hastaya bu gazlarla birlikte oksijen de vermek gerekir.

ANGKOR. Çinhindi'nin güney bölümünde, Kampuçya'nın tropikal ormanlarının ortasında Asya'nın en büyük harikalarından biri yer alır. Bu bir zamanlar büyük Khmer İmparatorluğu'nun başkenti olan eski, yıkık Angkor kentidir (*bak.* KAMPUÇYA). İS 9. yüzyılda Angkor'u kuran I. Yaçovarman, Tonle Sap Gölü yakınındaki bir tepede Hindu tanrısı Şiva'nın bir heykelini yaptırdı. Angkor kenti Khmer imparatorlarının gücünü simgeleyen bu heykelin çevresinde gelişti.

Eskiden görkemli bir görünümü olan Angkor'daki bütün ahşap saraylar ve evler 15. yüzyılda terk edildikleri için ya çürüdü ya da beyaz karıncalara yem oldu. Kumtaşından ve sert kızıl kayadan yapılmış olan dinsel yapıların birçoğu ise sağlam kaldı; ama bazı tapınaklar sık ormanın, yapıların çatılarına kadar kökleri yayılan ağaçlarından çok zarar gördü.

Tapınakların en büyüğü ve en güzeli Tanrı Vişnu'nun onuruna yapılmış olan Angkor Vat çok iyi bir biçimde korunmuştur. Bunun nedeni eski Khmerler'in soyundan gelen Kampuçyalılar için bu tapınağın hâlâ bir hac yeri olmasıdır. Bu tapınak 200 hektarlık bir alanı kaplayan çok büyük bir yapı olduğu için "kent tapınak" anlamında Angkor Vat adı verilmiştir. Bir kulenin çevresinde ve dikdörtgen biçimindedir; galerileri, yolları, terasları ve çam kozalağı biçiminde kuleleri vardır. 200 metre genişliğinde bir hendekle çevrili olan tapınağın, gerçek boyutlarında yapılmış hayvan, bitki ve zarif kız oymalarıyla bezenmiş duvarları, resimli bir dokumayla kaplanmış gibi görünür.

Başkent 1177'de Çampa Krallığı'nın akınlarıyla yıkıldı. Ancak birkaç yıl sonra İmparator VII. Jayavarman Çampalar'ı yendi ve yeni bir kent yaptı. Buda dinini benimseyerek Buda'nın onuruna Bayon adı verilen çok büyük bir tapınak yaptırdı. Tapınağı çevreleyen 50 kulenin her birinde doğuya, batıya, güneye ve kuzeye bakan, gülümseyen kocaman insan yüzleri vardır. Bunlar tanrıların krallığa nasıl

French Embassy

Kampuçya'da 12. yüzyılda yapılmış olan Angkor Vat tapınağı ve tapınağın duvarlarına ustalıkla oyulmuş, Buda dinine ilişkin bir kabartma.

baktığını göstermek amacıyla yapılmıştı. 25 metre yüksekliğindeki beş kent kapısının üzerinde de aynı yüzler görülür. Bu kapılara giden özel yollar boyunca tanrı ve şeytan heykellerinin desteklediği yılan biçimli sütun kalıntıları vardır. İmparatorun yarışları ve oyunları izlediği yer nerdeyse gerçek boyutlarda fil heykelleriyle süslüdür.

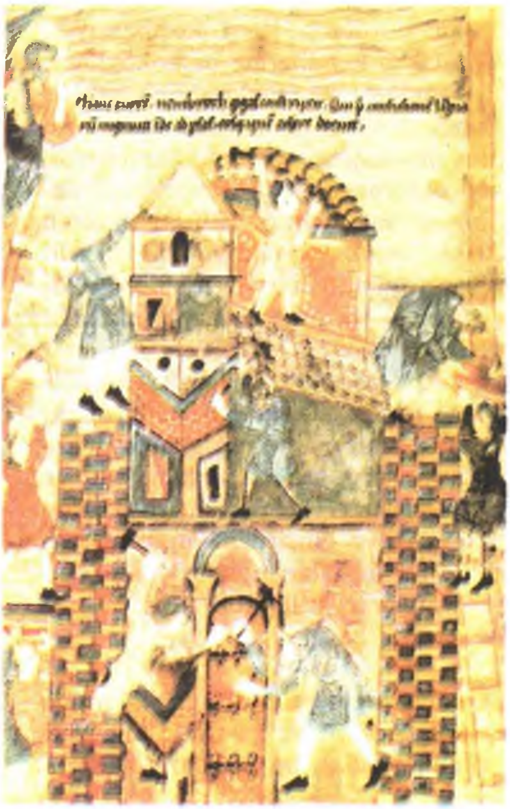
ANGLOSAKSONLAR. Yüzlerce yıl önce İngiltere'de farklı Germen kabileleri yaşardı. İngiltere'yi de kapsayan Britanya Adaları'nın adı bu kabilelerin en eskilerinden olan Britonlar'dan, İngiltere adı ise Angıllar'dan gelir.

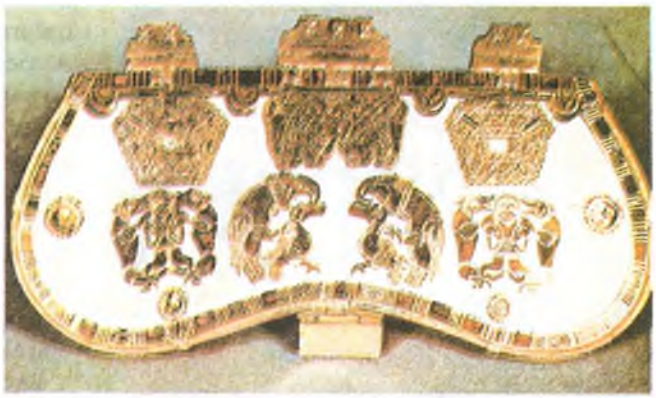
Günümüzde Anglosaksonlar ortak adıyla anılan Angıllar ve Saksonlar bugün Almanya olarak bilinen topraklarda yaşayan Germen kavimleriydi. İngiltere'yi İS 5. yüzyılda istila ettikleri sırada Roma ordusu Avrupa'da savaşmak üzere İngiltere'den çekiliyordu. Romalılar, Britonlar'ı güneyden gelebilecek başka kabilelerin saldırılarına karşı korumaları için Angıl ve Saksonlar'a toprak verdiler. Ama daha sonra Angıllar ve Saksonlar çok güçlendi ve Britonlar'ı batıda Galler ve Cornwall bölgelerinde yaşamaya zorladılar. İngiltere'de Anglosaksonlar'ın egemenliği İS 5. yüzyıldan Normandiya Dükü William'ın (1028-87) 1066'da İngiltere kralı olmasına kadar sürdü.

Anglosaksonlar'ın Yaşam Biçimi

Anglosaksonlar ağaç, kamış ve çamurdan yaptıkları tek odalı, dikdörtgen biçimli evlerde yaşarlardı. Evlerin duvarlarındaki ve çatıdaki delikler, pencere ve baca işlevleri görürdü. Odanın ortasında yemek pişirmek ve

British Museum

Solda: Canterbury'deki 11. yüzyıl Anglosakson elyazması, Babil Kulesi'nin yapılışını gösteriyor. **Üstte sağda:** Sutton Hoo'daki batık gemiden çıkarılan, hayvan figürleriyle süslü mine, altın ve lâl taşlarıyla işlenmiş para çantası kapağı. Anglosakson zanaatçılar bu malzemeleri özellikle mücevherlerde kullanırlardı. **Altta sağda:** Boynuz biçimli içki kapları altın kabartmalarla süslenirdi. Bunlar Sakson konaklarında sofralarda kullanılırdı.

ısınmak için bir ateş yanardı. Soylular daha büyük evlerde yaşarlardı. Bu evlerden bazılarının duvarları altın iplikle dokunmuş kumaşlarla süslenirdi. Lord ve adamları yemeklerini yedikten sonra masalar kaldırılır; aynı odada uyurlardı. Lord'un eşi (Lady) ayrı bir evde yaşardı. Soyluların evlerinin çevresinde hizmetçi yatakhanesi, mutfak, ambar gibi yapılar da olurdu.

Anglosakson kralları ve soyluları basit bir yaşam sürmelerine karşın, evlerinde gümüş kâse, kaşık ve içki kupaları ile özenle yapılmış

British Museum

İngiltere'de Sutton Hoo'da bulunan bir Anglosakson miğferinin parçaları kullanılarak, özgün biçimine uygun miğfer örneği yapılmıştır.

cam eşyalar kullanırlardı. Sıradan insanların kullandığı tencere, tava ve kâseler ise topraktan yapılırdı.

Anglosaksonlar'ın giysileri yünlü kumaştandı. Erkekler ceket, uzun pantolon ve pelerin, kimi kez de dize kadar uzanan tunikler giyerlerdi. Kralların kemer tokaları altın ya da gümüştendi. Pelerinler büyük broşlarla tutturulurdu. Uzun tunikler giyen, omuzlarına pelerin alan kadınlar kıyafetlerini cam ya da amber boncuklardan yapılmış kolyeler, bronz bilezikler, yüzük ve broşlarla tamamlarlardı.

Anglosaksonlar'ın başlıca geçim kaynağı hayvancılık ve tarımsal üretimdi. Yiyecekler balla tatlandırıldığı için arıcılık çok gelişmişti. Köylüler vergilerini Lordlar'ına ürün ve hayvan olarak öderlerdi. Bir köyün kirası birkaç öküz, koyun, kaz, tavuk, fıçılarla bira, bal, tahıl, peynir ve yağdan oluşabilirdi.

Meclisler, Yasalar ve Savaşlar

Anglosakson kralı halkını, tek görevi savaşmak olan soyluları topladığı meclise danışarak yönetirdi. Ama meclisin önerilerine uymak zorunda değildi. Anglosakson hukukunda iki geleneğe büyük önem verilirdi. Bunlardan birincisi, köylülerin krala ve soylu Lord'lar'a mutlak bağlılığı, buna karşılık Lordlar'ın onları başka Lordlar'a karşı korumasıydı. Ayrıca Lordlar'ın kendilerine bağlı köylüleri doğrudan yargılama ve cezalandırma hakları vardı. İkinci gelenek ise, aile üyeleri ve akrabaların dayanışma ve yardımlaşmasıydı. Akrabasını öldürmek, bir insanın işleyebileceği en büyük suç sayılırdı. Birini öldüren kimse, ölenin akrabalarına tazminat öderdi. Bu tazminatın miktarı, ölenin toplumsal konumuna ya da soylu olup olmamasına bağlı olarak belirlenirdi.

Savaşmak kral ve soyluların işiydi. Köylülerin savaşlar sırasındaki işi ise siper kazmak, köprü yapmak, malzeme ve cephane taşımaktı. Anglosaksonlar'ın başlıca silahları kılıç ve mızraktı. Kendilerini korumak için kalkan kullanır, miğfer ve zincirden yapılmış zırh giyerlerdi. Kılıç kabzaları, miğfer ve kalkanlar güzel oymalarla süslenirdi.

Dinler

Anglosaksonlar İngiltere'ye ilk geldiklerinde putperesttiler (*bak.* İLKEL DİNLER). İngilizce'de bazı günlerin adları bu tanrıların adlarından gelmedir.

İS 597'de papa, Augustinus önderliğinde bir grup misyoneri Roma'dan İngiltere'ye gönderdi. Augustinus ve 40 din adamı Kent'e ulaştılar. Kent kralı Canterbury'deki

Britonlar'dan kalma eski kiliseyi yeniden yapmalarına izin verdi. Bir süre sonra, İskoçya kıyılarındaki bir adadan da Hıristiyan misyonerler geldi. Misyonerlerin çabalarıyla Hıristiyan dini yavaş yavaş ülkenin her yanına yayıldı. Yeni kiliseler ve manastırlar kuruldu.

Keşişler bilgili kişilerdi. Oysa halkın çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu. Manastır okullarında keşiş olacak erkek çocukları yetiştirilirdi. Bilgin keşişler içinde en ünlülerinden biri Aziz Bede'dir. İS 8. yüzyılda, aralarında İngiliz halkının tarihinin de bulunduğu pek çok kitap yazmıştır. Din adamları kitaplarını Latince yazarlardı. Anglosaksonlar'ın kendi ulusal dilleriyle söylenmiş şiirler ise kuşaklar boyu ağızdan ağıza aktarılarak yaşamıştır. Krallar ve soylular ziyafet sofralarında halk ozanlarından, kahramanlık öykülerini şiir ya da şarkı biçiminde dile getirmelerini isterlerdi.

Anglosakson İngilteresi

Anglosaksonlar'ın egemenliği döneminde krallıklar arasında sürekli savaşlar olurdu. 8. yüzyılda bunlardan biri çok güçlendi ve Güney İngiltere'deki pek çok krallığı denetimi altına aldı. Bu güçlü krallık Mercia'ydı. Kralları Offa kendini "İngilizler'in kralı" ilan etti. Britonlar'ın Galler bölgesi sınırında çok büyük bir hendek yaptırdı. Bu hendeğin kalıntıları, günümüzde de "Offa'nın Hendeği" olarak bilinmektedir.

Anglosaksonlar daha sonraları Kuzeyliler ya da Danlar (Danimarkalılar) olarak adlandırılan Vikingler'in istilasına uğradılar. Vikingler önceleri kıyılara saldırıp, aldıkları ganimetlerle yurtlarına geri dönüyorlardı. Sonraları geri dönmeyip ele geçirdikleri yerlere yerleşmeye başladılar. Anglosaksonlar ancak 871'de, Büyük Alfred'in Wessex kralı olmasından sonra Viking saldırılarına karşı durabildiler (*bak.* ALFRED). Ama 10. yüzyılda Danlar İngiltere'yi yeniden istila etti ve bu kez Danlar'ın akıllı ve güçlü kralı Canute İngiltere'ye egemen oldu.

1035'te Canute'un ölümünden sonra taht gene bir Anglosakson kralı olan dindar Edward'ın eline geçti (*bak.* EDWARD, İNGİLTERE KRALLARI). Edward'ın ölümünden bir yıl sonra İngiltere yeniden işgal edildi ve Normandiya Dükü William 1066'da İngiltere kralı olarak taç giydi. Böylece Anglosakson dönemi sona erdi.

ANGOLA Afrika'nın güneybatısında, Atlas Okyanusu'na kıyısı olan bir cumhuriyettir. Batısında Atlas Okyanusu, kuzeyinde Zaire, güneydoğusunda Zambia ve güneyinde Namibia ile çevrilidir. Kongo Irmağı halicinin kuzeyinde Angola'nın Kabinda ili vardır. Bu il ile Angola arasında Zaire toprakları dar bir şerit biçiminde uzanır.

ANGOLA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 1.246.700 km².
NÜFUS: 9.105.000 (1987).
YÖNETİM BİÇİMİ: Sosyalist Cumhuriyet.
BAŞKENT: Luanda.
BAŞLICA İHRAÇ ÜRÜNLERİ: Petrol, elmas, kahve.
ÖNEMLİ KENTLER: Benguela Huambo, Lobito, Luanda (başkent), Mosâmedes, Sà da Bandeira (Lubango).

Angola'nın kıyı ovası iç kesimlere doğru yükselerek, serin iklimi olan bir yaylaya dönüşür. Ama ülkenin öteki bölgelerinde sivrisineklerin üremesine elverişli sıcak ve nemli bir iklim görülür. Ülkenin büyük bölümü çayırlarla kaplı yüksek düzlüklerden oluşur. Kuzeydeki Kongo Irmağı'na katılan ırmakların vadilerinde ise sık ormanlar vardır. Ülke topraklarının yalnızca yüzde 3'ü tarıma elverişlidir. Angola'da suaygırı ve timsahın yanı sıra aslan, pars, zürafa, gergedan, manda ve fil gibi hayvanlar yaşar.

Angola'daki başlıca kabileler Bantu dillerini konuşur. Ayrıca, ormanlık bölgelere sığı-

nan ve Koisan dili konuşan 4.000 kadar San ya da Buşman vardır.

Eskiden önemli bir kahve üreticisi olan Angola'da bugün şeker, pamuklu dokuma ve kereste sanayileri önem kazanmıştır. Mosâmedes limanında da balıkçılık sanayisinin soğuk hava depoları vardır.

Zengin bakır, manganez ve demir cevheri yataklarına sahip olan Angola'daki en önemli madencilik etkinliği elmas çıkarımıdır. Bunun yanı sıra granit ve kuvars öteki ülkelere satılır. Güneyde Kassinga'da demir cevheri çıkarılır. Kuanza Irmağı'nın güneyinde çıkarılan petrol de ülke ekonomisi için önem taşır.

Zaire'deki Katanga maden bölgesi ile Benguela arasında demiryolu bağlantısı vardır. Ayrıca kıyılar iç kesimlere dört demiryolu hattıyla bağlanmıştır.

Tarih

Angola 15. yüzyılın sonunda Portekiz'in sömürgesiydi (egemenliği altındaydı). Angola adı bu yüzyılda Portekiz ile anlaşan Angola Kralı N'gola'dan gelir. Afrika'nın önemli bir köle ticareti merkezi olan Angola'dan 19. yüzyılın sonuna kadar Brezilya'daki Portekiz şekerkamışı işletmelerine çok sayıda Buşman köle olarak gönderilmiştir. Angola'daki halk ise Portekiz işletmelerinde zorla çalıştırılmıştır.

1955'te Portekiz, Angola'nın kendi eyaletlerinden biri olduğunu ilan etti. Bir yıl sonra Agostinho Neto önderliğinde Angola Kurtuluş Halk Hareketi ülkenin bağımsızlığı için mücadeleye başladı. Bu tarihten sonra kurulan öteki örgütlerle birlikte, ulusal bağımsızlıktan yana olan Afrikalılar, Portekizliler'e karşı bir gerilla savaşı vermeye başladılar. 1974'te yönetim değişikliğinden sonra Portekiz (*bak.* PORTEKIZ) denizaşırı topraklarından çekildi ve ertesi yıl Angola bağımsız oldu. Ama hemen iç savaş çıktı; ardından da Güney Afrika Cumhuriyeti Angola'ya saldırdı. 1976'da SSCB ve Küba'nın desteklediği bir yönetim iktidara geldi. 1980'lerde de Güney Afrika bu ülkeye saldırılarını sürdürdü. Angola, Afrika'nın güneyindeki öteki bağımsızlık hareketlerini, özellikle de güney komşusu Namibia'daki bağımsızlık hareketini desteklemektedir.

ANIT. Bir kişinin, olayın ya da tarihsel bir dönemin anısını yaşatmak amacıyla yapılan heykel ya da yapılara anıt denir. Örneğin, Mısır piramitleri çok eski zamanda yaşamış ve oraya gömülmüş olan firavunların (kralların)

DİATEK

Kızılay Meydanı'ndaki Güven Anıtı 1935'te, Alman ve Avusturyalı sanatçıların işbirliğiyle yapılmıştır.

anılarını yaşatır. Roma'daki büyük zafer takları Romalı generallerin, Paris'teki ünlü Zafer Anıtı (Arc de Triomphe) ise Napolyon ordularının zaferleri anısına yapılmıştır. Avrupa'nın hemen hemen bütün köy ve kasabalarında savaş sırasında ölen asker ve sivillerin anısına adanmış savaş anıtları vardır. Batıda birçok savaş anıtı taş sütun ya da haç biçimindedir. Londra'da Whitehall'daki Kenotaf (boş lahit) en ünlü savaş anıtlarından biridir.

Meydan ve caddelerdeki bazı anıtlar tek bir kişinin anısına yapılmıştır. Ankara ve Türkiye'nin öteki kentlerindeki Atatürk, Washington kentindeki George Washington anıtları, Londra'nın Trafalgar Meydanı'ndaki Nelson Sütunu bunlardandır.

Mezarlar ve Tapınaklar

"Anıt" sözcüğü geçmiş zamanları anımsatan bir yapıt anlamına geldiği için, tarihöncesi çağlarda yaşamış olan insanların taş ya da topraktan yaptığı yapılar için de kullanılır. Avrupa'nın kuzeyinde ve batısındaki tarihöncesi taş anıtların iki farklı tipi vardır. Bunlar ya mezar ya da tapınaktır. Mezarların üstü

başlangıçta bir toprak tepecikle kaplıydı, ama bunlar daha sonraki yıllarda ya yağmur sularıyla çözülüp sürüklenmiş ya da topraklar tarım alanlarına dönüştürülürken yok olmuştur. Günümüzde bunlardan geriye kalanlar, içlerine ölülerin konduğu taştan yapılmış oda ya da bölmelerdir. Bu tür taş anıtlara megalitler denir. Megalit, Yunanca "büyük" anlamına gelen *megalo* ve "taş" anlamına gelen *lithos* sözcüklerinden türetilmiştir. Dünyanın birçok yerinde megalitler vardır ve yaklaşık 6.000 yıl önce yaşamış insanlarca yapılmıştır.

Bazı mezarlar galeri mezar olarak adlandırılır. Çünkü ölülerin gömüldüğü yer alçak ve uzun bir oda ya da galeri biçimindedir. Galeri mezarlar dikine konmuş taş bloklar ve bunların üzerine tavan diye yerleştirilmiş başka taş bloklardan oluşur.

Başka bir mezar türü de geçit mezarlardır. Böyle adlandırılmalarının nedeni, ölülerin gömüldüğü salonun dışarıya alçak ve uzun bir geçitle bağlanmış olmasıdır. Geçit mezarları örten höyük büyük taşlarla çevrilidir. Geçit mezarlar, galeri mezarlar gibi, birden çok ölü için kullanılmıştır. Ama geçit mezarlar çok daha sonra, maden kullanmaya başlamış insanlarca yapılmıştır. Geçit mezarların en güzel örneklerinden biri İskoçya açıklarında, Orkney Adaları'ndaki Maeshowe'dur. Bunun, kubbe biçiminde çatısı olan büyük bir orta salonu ve bu salona açılan, içine ölülerin konduğu üç küçük odası vardır.

Megalitik anıtların bir başka türü de menhirlerdir. (Breton dilinde "taş" anlamına gelen *men* ve "uzun" anlamına gelen *hir*'den türetilmiştir.) Bu anıtlar dik olarak yerleştirilmiş büyük taşlardan yapılmıştır. Kuzey Fransa'da, özellikle Bretanya'da ve Güney İngiltere'de görülen menhirler, bir ya da daha çok, daire, yarım daire ya da elips biçiminde dizilmiş taşlardan oluşur; hendekle ve toprak setlerle çevrilidir. İngiltere'deki ünlü bir menhir Stonehenge'dir. Cilalı Taş Devri (Neolitik Çağ) ve Tunç Çağı başlarında (yaklaşık İÖ 2800) yapılmış tapınaklar zamanla onarılıp genişletilmiştir. Bu taş tapınaklarda ne tür tanrılara tapıldığını ve nasıl dinsel törenler yapıldığını bilmiyoruz. Günümüzde ölüler bazen eski tapınakların yakınına gömülür.

Hıristiyan dünyasında kilise anıtlarının tarihi 12. yüzyıla kadar gider. Zengin insanlar taş lahitlerde kilisenin içinde gömülürlerdi. 13. yüzyılın sonlarında, ölmüş kişilerin insan boyutunda heykelleri lahtin üzerine yatmış durumda, elleri dua eder gibi birleştirilmiş olarak yapılırdı. Daha sonra kişiler, adları pirinç levhalara yazılarak anıldı. Bu levhalar kilisenin taş duvarına yerleştirilirdi.

Türkler'de Anıt

Türkler, İslam dinini benimsemeden önce de, yaşadıkları dönemlerin ünlü kişilerini, kazanılan savaşları simgeleyen anıtlar yapmışlardır. Bunlardan günümüze kalmış en ünlüsü Orta Asya'daki Orhun Anıtları'dır (*bak.* ORHUN ANITLARI).

Türkler Anadolu'yu yurt edindikten sonra da günümüze kadar ulaşan anıtsal nitelikte cami, köprü, han, hamam, medrese gibi yapılar yapmış, mezar taşları süslemelerine önem vermişlerdir. Selçuklu mezar taşlarının üzerinde insan, hayvan ve kuş figürleri vardır. Osmanlı mezar taşları ise bitki ve mimari figürlerle bezenmiştir. Osmanlı mezar taşlarından kişinin toplumsal konumu da anlaşılabilirdi.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra anıt yapımında hızlı bir çoğalma oldu. Hemen hemen bütün kentlerde Atatürk'ü, Kurtuluş Savaşı'nı, halkın savaştaki kahramanlıklarını simgeleyen anıtlar dikildi. Çanakkale Zafer ve Meçhul Asker Anıtı ile Atatürk'ün gömülü olduğu Anıtkabir (*bak.* ANITKABİR) bunların önde gelenlerindendir.

ANITKABİR, Atatürk'ün Ankara'daki anıtmezarıdır. Atatürk'e bir anıtmezar yapma çalışmalarına ölümünden hemen sonra başlandı. Yer olarak kentin kaleden sonra en yüksek tepesi olan ve adı daha sonra Anıttepe olarak değiştirilen Rasattepe seçildi. 1941'de yapının tasarımı için açılan uluslararası yarışmaya yurtiçinden 22, yurtdışından 27 proje katıldı. Uluslararası seçici kurulun seçtiği üç proje arasından, Emin Onat ile Orhan Arda'nın ortak projesinin uygulanmasına karar verildi. 9 Ekim 1944'te temeli atılan Anıtkabir'in yapımı dokuz yılda tamamlandı. 10 Kasım 1953'te Atatürk'ün Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan naaşı törenle buraya taşındı.

ANKARA İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 30.715 km².

NÜFUS: 3.306.327 (1985).

İL PLAKA NO: 06.

İLÇELER: *Büyük Şehir Belediyesi'ne bağlı ilçeler*: Altındağ, Çankaya, Keçiören, Mamak, Yenimahalle. *Öbür ilçeler*: Ayaş, Balâ, Beypazarı, Çamlıdere, Çubuk, Delice, Elmadağ, Gölbaşı, Güdül, Haymana, Kalecik, Kazan, Keskin, Kırıkkale, Kızılcahamam, Nallıhan, Polatlı, Sincan, Sulakyurt, Şereflikoçhisar.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Anıtkabir; Atatürk Orman Çiftliği ve Hayvanat Bahçesi; Gençlik Parkı; Ankara Kalesi; Augustus Tapınağı; Caracalla (Roma) Hamamı; Julianus Sütunu; Alaeddin Camisi; Aslanhane (Ahi Şerafeddin) Camisi; Hacı Bayram Camisi; Ahi Elvan Camisi; Cenabi Ahmed Paşa Camisi; Ulus Cumhuriyet Anıtı; Güven Anıtı; Zafer Anıtı; Türkiye Büyük Millet Meclisi, eski ve yeni binaları; Anadolu Medeniyetleri Müzesi; Devlet Resim ve Heykel Müzesi; Etnoğrafya Müzesi; Çankaya Atatürk Müzesi; Tabiat Tarihi Müzesi; Çubuk Barajı; Gölbaşı; Kızılcahamam Soğuksu Milli Parkı ve kaplıcaları; Ayaş Karakaya Kaplıcası; Haymana kaplıcaları; Gordion.

Ankara ili üç sevimli hayvana da adını vermiştir. Bunlar Ankara kedisi, Ankara tavşanı ve Ankara keçisidir. Ankara kedisinin çok ince, yumuşak ve ipek görünümünde, kar gibi beyaz tüyleri vardır. Ankara tavşanının ve Ankara keçisinin uzun, parlak ve ipek yumuşaklığındaki tüylerinden yararlanılır. Evliya Çelebi Ankara keçisi kadar beyaz bir varlık görmediğini yazmıştır.

Doğal Yapı

Deniz düzeyinden yüksekliği ortalama 1.000 metre dolayında olan il dağlık ve ormanlık Kuzey Anadolu ile kurak Konya Ovası arasında geçiş bölgesidir. İl topraklarının kuzeyi yüksek ve dağlıktır. Batı Karadeniz'in Köroğlu Dağları yer yer ilin kuzey sınırlarından içeriye doğru sokulur. Bu dağlar üstündeki Yıldırım Dağı (2.034 metre) ilin en yüksek noktasıdır. İdris Dağı (1.988 metre), Elma Dağı (1.761 metre) ve Ayaş Dağları (1.668 metre) ilin öteki önemli yükseltileridir. Güneyde geniş bir alanı kaplayan, ortalama 1.100 metre yükseklikteki Haymana Yaylası genellikle ova, yer yer de yayla görünümündedir. İlin başlıca ovaları Ankara, Çubuk, Mürtet, Beypazarı ve Polatlı ovalarıdır.

İlin akarsularını Kızılırmak ve Sakarya ırmaklarıyla bunlara karışan çay ve dereler oluşturur. Kızılırmak'ın yaklaşık 250 kilometrelik bölümü Ankara topraklarından geçer. Sakarya ise ilin batı sınırları boyunca akar. Çubuk ve Hatip (Bentderesi) çayları ile İnce-

İç Anadolu Bölgesi'ndeki Ankara ili, yüzölçümüyle Konya'dan sonra ikinci sırayı alır. İlin merkezi olan Ankara kenti Türkiye'nin de başkentidir.

su Deresi'nin birleşmesiyle oluşan Ankara Çayı Sakarya'ya dökülür.

Ülkemizin ikinci büyük gölü olan Tuz Gölü'nün doğu kıyıları Ankara ili sınırları içindedir. En derin yeri iki metreyi bulan gölün sularının tuzluluk oranı yüksektir. Yaz aylarında aşırı buharlaşma ve kaynak yetersizliği nedeniyle gölün suları oldukça azalır. Göl alanının büyük bir bölümünde, kalınlığı

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Bir bozkır kenti olan Ankara'da, Kuğulu Park gibi yeşil alanlar ve yapay göller hep insan eliyle düzenlenmiştir.

30 santimetreye varan tuz katmanları ortaya çıkar. İlde ayrıca Mogan, Emir (Eymir) gibi küçük göller ve ildeki akarsular üzerinde kurulmuş Hirfanlı, Sarıyar, Çubuk 1 ve 2, Bayındır, Kurtboğazı ve Kesikköprü barajlarının oluşturduğu yapay göller vardır. Ankara kentinde oturanların tatil günlerinde kıyılarında piknik yaptığı bu göllerde su sporları yapılır, turna ve sazan balıkları avlanır.

Ankara ilinde kara iklimi egemendir. Yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk ve kar yağışlı geçer. İl daha çok ilkbahar ve kış aylarında yağış alır. Kuraklık ise hazirandan ekime kadar sürer. Dönem dönem ildeki kuraklığın doğal afet boyutlarına ulaştığı da olmuştur. Örneğin 1874'teki büyük kuraklığın yarattığı kıtlık birçok insanın ölümüne yol açmıştır.

İl topraklarının orta ve güney bölümlerini bozkır bitki örtüsü kaplar. Ormanlık alanlar Kızılcahamam'dan kuzeye doğru giderek yoğunlaşır. Ormanlarda başta karaçam olmak üzere değişik çam türleri ile meşe ve ardıç bulunur.

Tarih

Ankara ilinde yapılan kazılar ilk yerleşimlerin Taş Devri'ne kadar uzandığını göstermektedir. Yöre İÖ 2000-1200 yılları arasında Hitit egemenliğine girdi; daha sonra sırasıyla Frigya (İÖ 8.-7. yüzyıl) ve Lidya (İÖ 7. yüzyıl-İÖ 547) toprakları içinde kaldı. İÖ 7. yüzyılda Anadolu'da başlayan bölgeler arası ticaretin ana ulaşım yolu üzerinde bulunan Ankara kenti ile çevresi büyük önem kazandı.

İÖ 547-331 arasında Persler'in yönetimine giren yöre Büyük İskender'in doğu seferiyle, Anadolu'nun pek çok yeri gibi Makedonya İmparatorluğu'na bağlandı. Büyük İskender'in bugün Polatlı ilçesinde bulunan Gordion'daki düğümü kılıcıyla keserek çözmesi,

İsa Çelik

Augustus Tapınağı Roma döneminden günümüze ulaşmış yapıların en önemlilerinden biridir.

her şeyin güçle çözüleceğini anlatan, günümüze kadar ulaşmış bir söylencedir.

Daha sonra, Balkanlar'dan geçerek Anadolu'ya gelen Galatlar İÖ 278-189 yılları arasında Ankara ve çevresine egemen oldu-

Yüksek bir tepenin üstündeki Ankara Kalesi, bugün çağdaş bir kent görünümündeki başkent Ankara'nın çekirdeğidir.

Ara Güler

lar. Sakarya ile Kızılırmak arasına yerleşen bu savaşçı kavimden dolayı burası *Galatia* adını aldı. Bölgeye İÖ 2. yüzyılda egemen olan Romalılar Ankara kentini yörede oluşturdukları eyaletin başkenti yaptılar. Sonradan Bizans İmparatorluğu yönetimine geçen bölge 7. yüzyılda Sasaniler'in, 9 yüzyılda Abbasiler'in akınlarına uğradı.

1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan iki yıl sonra Selçuklular Ankara'yı ele geçirdi. Daha sonra 1127'de Danişmendliler'in egemenliğine giren yöre 1143'te Anadolu Selçukluları'nın eline geçti. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılma döneminde Ankara'yı bir süre Ahiler (*bak.* AHİLİK) yönetti. İlk kez 1354'te Osmanlı egemenliğine giren yöre bir süre de Karamanlı yönetiminde kaldı. 1361'de yeniden Osmanlı topraklarına katıldı. İl 1402'de, Yıldırım Bayezid ile Timur arasındaki Ankara Savaşı'na sahne oldu.

Ekonomi

Ankara topraklarının yarısından çoğu tarıma elverişlidir. Güneye doğru gidildikçe belirginleşen kurak İç Anadolu iklimi buğday, arpa, yulaf gibi kuru tarıma uygun tahıl ürünlerinin yetiştirilmesine olanak verir. Ankara, Türkiye tahıl üretiminde yaklaşık yüzde 8'lik bir payla Konya'dan sonra ikinci sıradadır.

İlde yetiştirilen öbür tarım ürünleri arasında fasulye ve mercimek de önemli bir yer tutar. Yörede şeker fabrikalarının açılmasına bağlı olarak şekerpancarı üretimi hızla artmıştır. Vadi boylarında ve sulanabilen topraklarda yapılan sebzecilik ve meyvecilik de son yıllarda gelişme göstermektedir. İldeki meyve ağaçlarının büyük bölümünü elma ve armut oluşturur; sulu ve kokulu Ankara armudu çok ünlüdür.

Büyük bölümü yayla özelliği gösteren Ankara ilinin doğal yapısı hayvancılığa elverişlidir. Koyun ve dünyaca ünlü Ankara keçisi ilde yetiştirilen hayvanların başında gelir. Ankara keçisinin beyaz, ince, doğal olarak kıvırcık olan tiftiği nitelikli dokuma üretiminde kullanılır. 19. yüzyıl ortalarına kadar dünyada tiftik bir tek Ankara'da üretilmekteydi. Günümüzde, Ankara'dan alınan damızlıklarla dünyanın başka yerlerinde de tiftik üretilmekteyse de hâlâ en nitelikli tiftik Ankara'da elde edilmektedir. Ankara'nın bir başka ünlü hayvansal ürünü Beypazarı, Çubuk, Çamlıdere ve Kızılcahamam ilçelerinde üretilen çok lezzetli, beyaz ve kokulu Ankara balıdır.

Türkiye'nin savaş sanayisi, ağırlığı Kırıkkale'de olmak üzere Ankara'da toplanmıştır. Kırıkkale silah fabrikalarında tabanca, tüfek, top gibi silahlar ile bunların mermileri üretilir. Mamak'ta gaz maskesi, Elmadağ'da barut, Kayaş'ta kapsül fabrikaları kurulmuştur. Ankara'da 1988'de kurulan uçak fabrikasında F-16 savaş uçaklarının montajı yapılmaktadır. Tarımsal ve hayvansal ürünlerin işlendiği un,

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Atatürk Orman Çiftliği içindeki hayvanat bahçesi, türlerinin çeşitliliği açısından Türkiye'nin en zengin hayvanat bahçesidir.

makarna, bisküvi, şeker, süt, yağ fabrikaları belli başlı besin sanayisi kuruluşlarıdır.

Etimesgut'ta dokuma ve çimento, Atatürk Orman Çiftliği'nde bira ve şarap fabrikaları vardır. Öteki sanayi kuruluşları arasında traktör ve çeşitli tarım araçları, metal eşya, boya ve vernik fabrikaları bulunur. Sanayi Ankara ve Kırıkkale kentlerinde yoğunlaşmıştır.

İlde bulunan yeraltı zenginliklerinden linyit (Nallıhan, Beypazarı), manganez (Haymana) ve demir (Balâ, Keskin) yatakları işletilmektedir.

İl Merkezi: Ankara

Ankara ilinin merkezi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ankara, Anadolu'nun en eski kentlerinden biridir. Kentin kurulduğu yer çok eski dönemlerden beri Anadolu'nun en önemli ulaşım yolları üzerindeydi. Kentin en eski bölümü olan ve sarp yamaçlı bir tepe üzerinde bulunan kalenin, çok eski dönemlerde, ovadan geçen yolu denetlemek amacıyla kurulduğu sanılmaktadır.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Ulus Meydanı'ndaki Cumhuriyet Anıtı Ankara'nın simgelerinden biridir.

Ankara adı bir söylenceye göre, kentin kurucusu Frig Kralı Gordius'un oğlu Midas'tan gelmektedir. Frig söylencelerine göre Midas gemi çapasını bulan kişidir ve kentin ilk adı olan Ankira gemi çapası anlamına gelir. Birbirine yakın ama değişik birçok adla anılan kente sonraları Engürü denmeye başlanmıştır. Bu sözcük Farsça üzüm anlamına gelen "engür"den türemiştir.

Tarih boyunca çok çeşitli uygarlıklara sahne olan Ankara kenti en görkemli yıllarını Romalılar döneminde yaşamıştır. Ankara bu dönemde içişlerinde bağımsız bir kent olarak yönetildi ve büyük anıtsal yapılarla bezendi. Bunlardan günümüze kalan en önemlileri Augustus Tapınağı (İÖ 25-20) ve Caracalla (Roma) Hamamı'dır (İS 217). İS 3. yüzyılda Ankara, Roma ordularının kışlık konaklama, ordu için gerekli erzak ve gereçleri sağlama yeriydi.

11. yüzyılda Selçuklu egemenliğine giren Ankara'daki en eski Türk yapısı 12. yüzyıldan kalma Alaeddin Camisi'dir. Aslanhane (Ahi Şerafeddin) Camisi ise kentin en önemli Selçuklu anıtıdır. Osmanlılar döneminde kent bir tür ipekli olan sof yapımında, dericilik ve kunduracılıkta uzmanlaşmış bir ticaret merkezi olarak gelişti. Önceleri Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Ankara, Tanzimat'tan sonra Ankara eyaletinin merkez sancağı oldu.

Ankara kentinin Kurtuluş Savaşı'nda özel bir yeri vardır. Mustafa Kemal ve arkadaşları 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldiler. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin silah zoruyla dağıtılması üzerine Mustafa Kemal 23 Nisan 1920'de Ankara'da Millet Meclisi'ni topladı.

O günlerde Ankara ulaşılması ve yaşanması güç, bakımsız bir kasabaydı. Almanlar tarafından yaptırılmış olan istasyon, sol tarafı bataklık olan bozuk ve dar bir yolla Ulus

Meydam'na bağlanırdı. Dikmen, Küçükesat, Çankaya bağlıktı. Kent, kalenin çevresinde kümelenmiş dar sokaklı birkaç mahalleden oluşmaktaydı.

Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasından sonra Ankara 13 Ekim 1923'te yeni devletin başkenti ilan edildi. Bu tarihten

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1960'tan beri bu yeni binasında toplanmaktadır.

sonra Ankara kenti hızla gelişerek çağdaş bir görünüm kazandı. I. Dünya Savaşı yıllarında yaklaşık 30.000 olan kent nüfusu günümüzde 2.235.035'e (1985 sayımı) ulaşmıştır. Ankara Kalesi'nin bulunduğu tepenin üstünde ve eteklerinde yer alan eski Ankara, dar sokakları ve kerpiç evleriyle geçmiş günleri anımsatır. Kentin başkent oluşundan sonra gelişen bölümü ise geniş ve ağaçlıklı yolları, gökdelenleri ve parklarıyla çağdaş bir kent görünümündedir. Ama 1930'larda kentin çevresinde ortaya çıkmaya başlayan gecekondular da bir yandan hızla çoğalmaktadır. 1985 sonunda kentte 290 bin dolayında gecekondu olduğu tahmin edilmekteydi.

Ankara'nın önemli sorunlarından biri hava kirliliğidir. Kentin doğal bir çanak içinde yer alması ve ısıtmada düşük nitelikte linyit kullanılmasının etkisiyle 1960'larda ortaya çıkan hava kirliliği 1970'lerde ciddi boyutlara ulaştı. Son yıllarda yüksek nitelikte ithal kömür kullanımının artmasıyla birlikte bu alanda belirli bir iyileşme sağlanmıştır. 1983 sonrasında geniş ölçekli kent sorunlarıyla uğraşmak üzere Ankara Büyük Şehir Belediyesi ve bunun sınırları içinde beş ilçe belediyesi (Altındağ, Çankaya, Keçiören, Mamak, Yenimahalle) oluşturulmuştur.

Başkent olduğu için Türkiye Büyük Millet Meclisi, cumhurbaşkanı ve başbakan ile bakanlardan oluşan hükümet Ankara'da bulunur. Yabancı devletlerin Türkiye büyükelçilikleri, kamu kurumlarının, siyasal partilerin, silahlı kuvvetlerin yönetim merkezleri başkentte toplanmıştır. Ankara'da çalışan nüfusun yarıdan fazlası kamu kuruluşlarında çalışmaktadır. Bundan ötürü halk arasında Ankara'ya "memur kenti" denir.

Tüm yurda ve dünyanın önemli merkezlerine hava, kara ve demiryolu bağlantısı olan Ankara önemli bir kültür ve sanat merkezidir. Başkent olduğunda, Ankara'da pek çok şey gibi yükseköğretim kurumu da yoktu. Bugün ise Ankara, Ortadoğu Teknik, Hacettepe ve Gazi üniversiteleri ile birçok yüksekokul vardır. Ayrıca Devlet Tiyatroları, Devlet Opera ve Balesi, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, Devlet Konservatuvarı, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Devlet Resim ve Heykel Müzesi gibi pek çok kültür ve sanat kuruluşu bulunmaktadır.

Atatürk Orman Çiftliği ve başta Çubuk baraj gölü olmak üzere göl kıyıları halkın sevdiği mesire yerleridir. Atatürk Orman Çiftliği'nin içindeki hayvanat bahçesi ve Gençlik Parkı'ndaki lunapark özellikle çocuklar için ilginç yerlerdir. Kurtuluş Savaşı'nın önderi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Atatürk'ün anıtmezarı da Ankara'dadır (*bak.* ANITKABİR).

ANSİKLOPEDİ. Eski Yunanca'dan gelen "ansiklopedi" sözcüğü (*enkyklios paideia*) bütün bilimler ya da bilgilerin tümü anlamına gelir. Günümüzde önemli konularda bilgi veren ya da yalnızca bir konuda ayrıntılı bilgileri kapsayan kitaplar sık sık "ansiklopedi" başlığı altında yayımlanmaktadır. Ansiklopediler genellikle sözlükler gibi alfabetik düzende hazırlanır. Böylece herhangi bir madde kolaylıkla bulunabilir. Ansiklopediler ya birkaç ya da çok sayıda ciltten oluşur ve genellikle sonunda dizin yer alır. Dizin oku-

yucunun aradığı bilgilerin, hangi maddelerde olduklarını gösterir.

Ansiklopedilerin güncelliğini koruması için bilgiler belli aralıklarla gözden geçirilerek yeni basımları yapılır ya da ek ciltler çıkarılır. Örneğin, tıp bilimi ya da uzay araştırmalarına ilişkin maddelerin kısa aralarla gözden geçirilmesi gereklidir. Çünkü bu konularda sık sık yeni buluşlar ortaya çıkmaktadır.

Günümüze ulaşan en eski ansiklopedi İS 1. yüzyılda Romalı Plinius'un yazdığı *Historia Naturalis*'tir ("Doğa Tarihi"). Plinius'un verdiği bilgiye göre 37 ciltte, 100 yazarın 2.000 kitabından derlenmiş 20.000 yazı içermektedir.

Ortaçağ boyunca çeşitli yazılar ve ilginç bilgiler içeren çok sayıda kitap yazıldıysa da yazıların alfabetik bir düzen içinde hazırlanması 17. yüzyıldan önce gerçekleşemedi.

Fox Photos

İlk kez 1768'de Iskoçya'da yayımlanan *Encyclopaedia Britannica* üç ciltten oluşuyordu.

Ephraim Chambers 1728'de iki ciltlik önemli bir ansiklopedi yayımladı. Chambers'e göre yapıtı "bilimler topluluğu" niteliğindeydi. Bundan kısa bir süre önce bir Çin imparatoru için hazırlanan bir ansiklopedi ise 5.020 cilde ulaşmıştı.

18. yüzyılda ilerici Fransız düşünür ve bilim adamları, Diderot ve d'Alembert'in öncülüğünde *Encyclopédie*'yi hazırladılar. Chambers'in *Cyclopaedia*'sının Fransızca çevirisi olarak başlayan bu yapıt dünyanın en ünlü ansiklopedilerinden biri oldu. *Encyclopédie* yalnızca okuyucularına bilgi vermekle kalmıyor, aynı zamanda onların görüşlerini de etkilemeye çalışıyordu. Hem kilisenin hem de siyasal iktidarın görüşlerine ve uygulamalarına karşı çıktığı için bu yapıtı çıkaranlar sık sık baskılarla karşı karşıya kaldı.

Encyclopaedia Britannica ilk kez 1768'de İskoçya'da haftalık fasiküller biçiminde yayımlandı. 1771'de tamamlandığında 2.689 sayfadan oluşan üç ciltlik bir ansiklopedi oldu. Yaklaşık 150 yıllık bir dönem içinde gözden geçirilerek 13 basım daha yapıldı. Bundan sonra yayımcılar ansiklopedinin sürekli gözden geçirilip güncelleştirildiği yeni bir uygulamaya başladılar. *Encyclopaedia Britannica* 1911'den beri ABD'de yayımlanmaktadır. 1974'te çıkan 15. basım için ansiklopedinin biçimi değiştirilerek üç bölüm olarak düzenlendi. Bu basım 1985'te yeniden gözden geçirilerek yayımlandı.

19. yüzyılda yayımlanan öteki önemli ansiklopediler arasında Fransa'da Pierre Larousse'un hazırladığı *Grand Dictionnaire Universel du XIXe Siècle*'i (1866-76; "19. Yüzyılın Büyük Evrensel Sözlüğü") ve Almanya'da Friedrich Arnold Brockhaus'un yayımladığı *Brockhaus*'u sayabiliriz.

ANTAKYA *bak.* HATAY.

ANTALYA ili Akdeniz Bölgesi'nin batısında yer alan Antalya Körfezi kıyıları ile Toros Dağları arasında uzanır. Doğa güzellikleri, uzun süren deniz mevsimi ve tarihsel zenginlikleriyle gelişmiş bir turizm yöresidir. Mandalina, portakal ve muz gibi meyveler, kış aylarında da yetiştirilen yaz sebzeleri Antalya ilinin ürünlerindendir. İl ilkçağlardan beri, kerestesinden en dayanıklı yelkenli gemilerin yapıldığı Lübnan sediri ormanlarıyla ünlüdür. Bütün dünya çocuklarının sevgilisi, Noel Baba olarak bilinen Aya Nikola da Kale (Dem-

re) ilçesinde yaşamıştır ve mezarını her yıl binlerce Hıristiyan ziyaret eder.

Doğal Yapı

İl topraklarının dörtte üçünü Batı Toros Dağları kaplar. Batıda denize dik yamaçlarla inerek girintili çıkıntılı bir kıyı oluşturan bu dağlar doğuda denize paralel uzanır. Antalya kentinin batısı Tekeli Yaylası, doğusu Taşeli Yaylası olarak adlandırılır. İki yaylanın kesiştiği körfezin kuzeyinde Antalya Ovası yer alır.

Muğla il sınırına paralel uzanan Akdağ, sivri tepeler, küçük göller ve sulak çayırlarla bezenmiştir. En yüksek noktası 3.024 metreye ulaşan At Kuyruk Sallamaz Tepesi'dir. Tepenin adı yörenin iklim özelliklerinden kaynaklanır. Söylentiye göre, burası yazın bile öylesine serindir ki sinek yaşamaz. Bu nedenle de atlar sinekleri kovmak için kuyruk sallama gereği duymazlar. İlin en yüksek tepesi (3.069 metre) Tekeli Yaylası'nın doğusunda yer alan ve güney-kuzey doğrultusunda uzanan Bey Dağları üzerindedir. Deniz kıyısında birdenbire yükselen bu dağlar birbirine paralel iki sıradağ görünümündedir. Sedir ormanlarıyla kaplı Bey Dağları üzerinde 2.500 metreyi bulan doruklar bulunur. Kıyı sıradağlarının en yükseği, kıyıya dik yamaçlarla inen Tahtalı Dağı'dır. İlin doğusunda, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Geyik Dağları uzanır. Kıyıya paralel uzanan bu dağlar Konya ile Antalya arasında doğal sınır oluşturur.

Antalya ilinin dörtte birini kaplayan ovalar daha çok kıyı kesiminde ve akarsu boylarında toplanmıştır. İlin en geniş ovası Antalya Körfezi'nin bitiminde yer alan ve doğuda Serik ve Manavgat ovalarıyla birleşen Antalya Ovası'dır. Ayrıca Antalya Körfezi'nin batısında Finike ve Demre, doğusunda Alara, Alanya alüvyon ovaları vardır. Tekeli Yaylası'ndaki Bozova, Korkuteli ve Elmalı ovaları yüksek dağlar arasında yer alan çöküntü ovalarıdır.

ANTALYA İLİNE İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 20.815 km^2.

NÜFUS: 891.149 (1985).

İL TRAFİK NO: 07.

İLÇELER: Antalya (merkez), Akseki, Alanya, Elmalı, Finike, Gazipaşa, Gündoğmuş, Kale, Kaş, Korkuteli, Kumluca, Manavgat, Serik.

İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Lâra, Karpuzkaldıran, Side, Konyaaltı, İncekum ve Kaş plajları; Çıralı mesire; Düden ve Manavgat çağlayanları; Antalya kıyı çağlayanları; Düzler Çamlığı, Demre İçmesi; Damlataş, Kadıini ve Karain mağaraları; Köprülü Kanyon, Sahil ve Termessos ulusal parkları; Aspendos, Perge, Side, Olympos, Ksantos, Termessos ve Myra antik kentleri; Athena Tapınağı; Yivli Minare, Korkud, Murad Paşa ve Kale camileri; Karatay Medresesi; Evdür, Alara Şarapsa hanları; Antalya ve Alanya kaleleri; Antalya Bölge Müzesi; Kalkan, Kaş ve Demre yöresindeki Likya kaya mezarları.

İlin dağlık bölgelerinden doğan akarsular, ormanlar arasındaki dar ve derin boğazlarda köpürerek, çağıltılarla akar. Bunların suları ilkbaharda Toroslar'daki karların erimesiyle artar, yaz ortalarında ise azalır. Manavgat

Güneyde Akdeniz, kuzeyde Toros Dağları arasında yer alan Antalya ili Türkiye'nin en canlı turizm merkezlerinin toplandığı yörelerden biridir.

Ara Güler

Düden Çayı üzerindeki çağlayanlardan köpürerek dökülen suların görünümü çok güzeldir.

Çayı Türkiye'nin akışı en düzenli akarsuyudur. Çağlayanlarıyla ünlü Manavgat ve Düden çayları kimi yerde yeraltında akarlar.

Söğüt Göiü, Karagöl Sazlığı ve Avlan Gölü ilin başlıca gölleridir. Sazlıklarla kaplı Karagöl yaz aylarında bataklığa dönüşür. Bu doğal göllerin yanı sıra Oymapınar, Alakır ve Korkuteli baraj gölleri vardır. Manavgat Çayı üzerinde kurulu Oymapmar Barajı'ndaki hidroelektrik santral ilin elektrik gereksinimini karşılar. Alakır ve Korkuteli barajları taşkınları önler ve tarım alanlarının sulanmasını sağlar.

Antalya ilinin kıyılarında tipik Akdeniz iklimi yaşanır. Kışlar ılık ve yağmurlu, yazlar ise uzun, çok sıcak ve kurak geçer. Denizden uzak ve yüksek yerlerde kışlar soğuk ve kar yağışlıdır. İlin yaylaları yazın serin olur. Antalya ilinde doğal bitki örtüsü, Akdeniz

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Yivli Minare'si, lacivert denizi ve geride Bey Dağları'nın sarp yamaçlarıyla Antalya'dan tipik bir görünüm.

bitkileri olan makilerden ve ormanlardan oluşur. Otsu bitkiler, kekik, adaçayı, funda gibi çalılar, kocayemiş, defne, mersin, yabani zeytin gibi bodur ağaçlardan oluşan makiler kıyılardan başlar, seyrelerek ormanların içine kadar sokulur. Antalya orman yönünden Türkiye'nin en zengin illerinden biridir. İl topraklarının yarıdan çoğunu kaplayan ormanlar, Türkiye'nin tüm orman varlığının yüzde 12'sini oluşturur. Meşe, çınar, ıhlamur, sarıçam, servi, kayın, karaçam, dişbudak, yükseklerdeki köknar ve kerestesi ünlü Lübnan sediri başlıca ağaç türleridir.

Tarih

Antalya'nın tarihi ilk insanın Anadolu'da görüldüğü çağlara kadar uzanır. Antalya kenti yakınındaki Karain, Beldibi ve Alanya'daki

DİATEK

Eskiçağların en gelişmiş kentlerinden birçoğu Antalya yöresinde kurulmuştur. Bunlardan biri olan Perge anıtsal yapı kalıntılarıyla turistlerin ilgisini çeker.

Kadıini başta olmak üzere yöredeki birçok mağarada Yontma Taş Devri'nden (Paleolitik Çağ) Bakır Çağı'na (Kalkolitik Çağ) kadar uzanan kalıntılar bulunmuştur. Antalya ili, eskiçağlardaki Pamfilya'nın tümü ile Pisidya, İzorya, Kilikya ve Likya'nm bazı bölümlerini kaplar. İÖ 1900-1400 arasında Hitit İmparatorluğu'na bağlı olan yöre daha sonra Lidyalılar'ın ve Persler'in egemenliği altına girdi. İÖ 4. yüzyılda, Büyük İskender'in kurduğu Makedonya İmparatorluğu'na bağlanan bölgeye daha sonra Bergama Krallığı egemen oldu. Yöre İÖ 67'de Roma topraklarına katıldı. Yapılan kazılarda bölgede bu uygarlıklardan kalan 100'e yakın kent kalıntı-

Eskiçağdaki Antiphellos kentinin yerine kurulmuş olan Kaş, yaklaşık 4.000 nüfuslu küçük bir yerleşmedir. Ama doğal güzelliğiyle yaz aylarında yerli ve yabancı turistlerin akınına uğrar.

DİATEK

sı ortaya çıkarılmıştır. Başta Korakesion (Alanya), Side, Ksantos (Kınık), Perge, Aspendos, Myra (Demre) ve Olympos (Çıralı) olmak üzere bu antik kentler hemen her dönemde Anadolu'nun ticaret merkezleri olmuştur.

7. yüzyılın başlarında Müslüman Araplar'ın düzenlediği saldırılar birçok kentin boşaltılmasına neden oldu. Ticari ve askeri açıdan son derece önemli olan bu yöre 1085'te Anadolu Selçukluları'nın eline geçti. Antalya ve Alanya Selçuklular'ın önemli deniz üsleri ve limanları haline geldi. Selçuklular'dan sonra bir süre Tekeoğulları'nın egemenliğine giren yöre 1426'da Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Mondros Mütarekesi uyarınca Nisan 1919-Temmuz 1921 arasında İtalyanlar'ın işgali altında kaldı; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla il oldu.

DİATEK

Bugün Kaş ilçesindeki Kınık köyünün bulunduğu yerde bir zamanlar Likya'nın en büyük kentlerinden Ksantos kurulmuştu. Fotoğrafta Ksantos'taki Roma tiyatrosu görülüyor.

Ekonomi

Antalya ilinde halkın en önemli gelir kaynağı tarımsal üretimdir. İlin kıyı ovalarında mandalina, greyfurt, limon, portakal gibi turunçgiller, muz ve malta eriği, çeşitli sebzeler ve pamuk, susam, yerfıstığı gibi sanayi bitkileri yetiştirilir. İlin kıyı yörelerindeki seralarda yürütülen turfanda sebze üretimi çok gelişmiştir. Başta Elmalı Ovası olmak üzere, bölgenin batısındaki ovalarda yetiştirilen başlıca ürünler buğday, yulaf, şekerpancarı, ayçiçeği, elma, armut, üzümdür. Deniz, hava ve karayolu taşımacılığının gelişmesi, ürünlerin bölge dışında pazarlanmasım kolaylaştırarak tarımsal üretimi artırıcı bir etki yaratmıştır. Buna karşılık, büyük ölçüde kıl keçisi ve koyun yetiştiriciliğine dayanan hayvancılık gelişmemiştir. Öte yandan, Toroslar'ın zengin bitki örtüsü arıcılığın gelişmesine olanak sağlamıştır.

Tarımdan sonra en önemli ekonomik etkinlik turizmdir. Akdeniz kıyıları boyunca uzanan doğal plajları, uzun süren deniz mevsimi, deniz kıyısına kadar sokulan ormanlarla kaplı dağları ve zengin tarihsel kalıntılarıyla Antalya turistlerin ilgisini çeken bir yöredir. Her yıl yüz binlerce turistin geldiği yörede Antalya kenti, Alanya, Manavgat, Side, Kaş, Ke-

mer, Finike, Kalkan ve Kekova başlıca turizm merkezleridir. Uygulanmakta olan turizmi geliştirme projeleri kapsamında konaklama olanakları hızlı bir artış göstermektedir.

Önem bakımından tarım ve turizmi izleyen sanayinin temel özelliği tarıma dayalı olmasıdır. Un, yağ, çırçır, konserve, kereste, iplik ve dokuma fabrikalarının yanında ambalaj malzemesi, beton kanal, oto camı, metal eşya üreten işletmeler de vardır. Sanayi kuruluşları Antalya kenti çevresinde yoğunlaşmıştır.

Toplum ve Kültür

Antalya yöresinin yaşam biçimini özgün kılan etkenler arasında Yörükler'in gelenek ve görenekleri önemli yer tutar. Göçer aşiretler, yerleşik yaşama geçtikten sonra bile geleneklerini, törelerini ve el sanatlarını büyük ölçüde korumuşlardır. Renkli giyimleri ve düğün gelenekleriyle ilgi çeken Yörükler'in dokumaları yurtiçinde ve dışında ün kazanmıştır (*bak.* YÖRÜKLER). Antalya halk oyunlarının en tanınmışı Teke zortlamasıdır. Türkmen asıllı dağ köylerinde görülen semah oyunu Orta Asya'daki Şamanizm'in izlerini taşır. Noel Baba olarak bilinen Aya Nikola'nın Myra (Demre) antik kentinde yaşamış olması Antalya'nın önemli bir özelliğidir. Bir söylenceye göre Aya Nikola her yıl 26 Aralık günü çevredeki çok yoksul üç kız kardeşe bir kese altın armağan ederdi. Günümüzde Noel Baba'nın yeni yıl öncesinde çocuklara armağanlar getirdiği inanışı bu söylenceye dayanır.

İl Merkezi: Antalya

Kent, Antalya Körfezi'nin en iç noktasında, doğal limanın çevresinde kurulmuştur. Kentin adı, burayı bir süre üs olarak kullanan Bergama Kralı II. Attalos'un (İÖ 220-138) adıyla bağlantılı olan Attaleia'dan gelir. Bir söylenceye göre, yeni bir kent kurmak için yer arayan II. Attalos adamlarına yeryüzündeki cenneti bulmalarını buyurur. Onlar da uzun aramalardan sonra yeryüzündeki cennetin Antalya'nın bulunduğu yer olduğuna karar verirler ve böylece Attaleia kenti kurulur. Daha sonra korsanların eline geçen kent, Romalılar döneminde büyüyüp gelişti; Bizans döneminde önemli bir liman haline geldi. Bugünkü kent antik yerleşmenin üzerine kurulduğu için, eskiçağlardan günümüze kalan tek yapı Hadrianus Kapısı'dır (İS 130). Antalya kenti Selçuklular ve Osmanlılar döneminden kalma tarihsel yapılar açısından çok zengindir. Bunlardan en ünlüsü, Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad döneminde yapılmış olan Yivli Minare'dir. Eski limana bakan, çevresi surlarla çevrili eski kent (Kaleiçi Mahallesi) son yıllarda onarılarak bir dinlence merkezine dönüştürülmüştür.

Kentin ekonomik yaşamında turizm ve ticaretin önemi gittikçe artmaktadır. Kentte ve çevresinde tarıma dayalı sanayi kuruluşları

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Yeni limanın yapılmasından sonra önemini yitiren eski liman. Antalya kentinin en güzel köşelerinden biridir.

yaygındır. Çeliğin direncini artıran ve paslanmasını önleyen ferrokromun Türkiye'de ilk kez üretildiği Antalya Ferrokrom Sanayii İşletmesi 1957'de kurulmuştur. Ulaşım karayolu ağırlıklıdır. Deniz ulaşımının giderek önem kazandığı kentte bir de havalimanı vardır.

1982'de Antalya kentinde Akdeniz Üniversitesi kurulmuştur. 12 salon ile bir açık hava bölümünden oluşan Antalya Bölge Müzesi'nde yöredeki kazılardan çıkarılan eski yapıtlar sergilenir. İlk kez 1964'te gerçekleştirilen Antalya Altın Portakal Film Şenliği ülkemizdeki ilk yerel film şenliğidir ve 1975'ten bu yana başka sanat etkinliklerini de kapsamaktadır.

Kentin nüfusu 261.114'tür (1985).

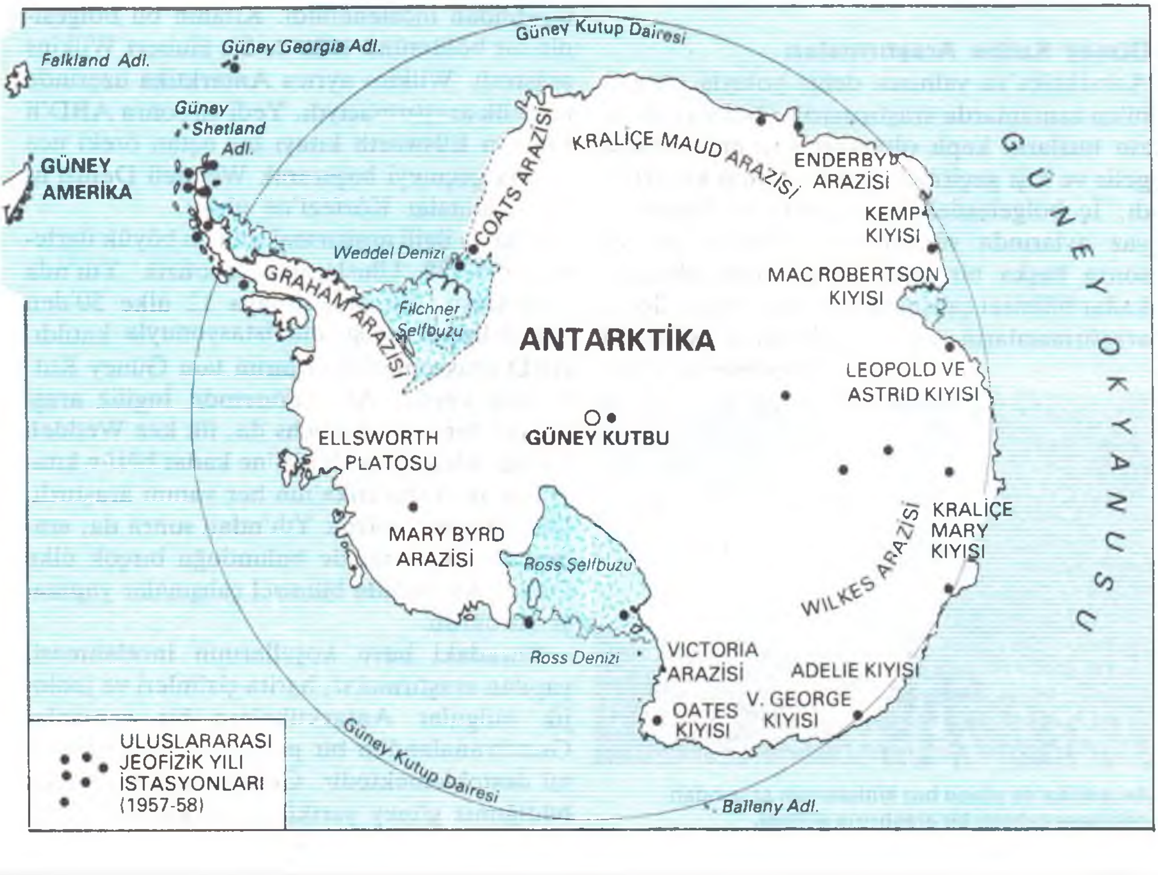
ANTARKTİKA dünyanın beşinci büyük kıtasıdır. 14.200.000 km²'lik bir alanı kaplayan bu kıta, dünyanın en soğuk ve en erişilmez yeri olan Güney Kutup Bölgesi'ndedir. Yüzeyi buzlarla kaplı olan Antarktika'nın merkezinde Güney Kutup Noktası vardır. Çevresinde büyük bölümü yüzen buz parçalarıyla kaplı olan Güney Okyanusu bulunur. Atlas Okyanusu, Hint Okyanusu ve Büyük Okyanus'un en güney bölgeleri Antarktika'nın çevresinde birleşerek Güney Okyanusu adını alır. Yalnızca araştırma yapmak için gelen bilim adamlarının yaşadığı Güney Kutbu, Kuzey Kutbu'ndan çok daha soğuktur.

İnsanlar yüzyıllardır dünyanın güneyindeki bu bölgenin nasıl bir yer olduğunu merak ettiler. Bölgeye düzenlenen birçok keşif gezisinin sonunda Antarktika haritası aşama aşama çıkarıldı. Bugün kıtanın yüzeyi oldukça ayrıntılı olarak bilinmektedir. Ama buzun altındaki karanın durumu, buzun oluşum süreci, bu olağanüstü soğuk iklimde bitki ve hayvanların yaşamlarını nasıl sürdürebildikleri, buradaki iklimin dünyanın öteki bölgeleri üzerindeki etkileri gibi konularda öğrenilmesi gereken daha pek çok şey vardır.

Dağlar, Rüzgârlar ve Buz

Güney Kutup Noktası deniz düzeyinden yaklaşık 3.000 metre yüksekliğindeki bir platonun merkezine yakındır. Çevresinde tepeleri 5.000 metreyi bulan sıradağlar uzanır. Bu dağların arasında Erebus ve Terror gibi etkin yanardağlar da vardır. Antarktika, yüzey kalınlığı yer yer 4.500 metreye ulaşan, ortalama kalınlığı ise 2.000 metreyi bulan bir buz tabakasıyla kaplıdır. Bu buzlar çok yavaş olarak merkezden çevreye doğru hareket eder.

Kıyının alçak ve düzgün olduğu yerlerde buzlar katmanlar halinde denize taşar; yüksek ve dağlık yerlerde ise buzullar vadilerin arasından denize akar. Böylece bütün kıtanın çevresinde, denizden 15 ile 60 metre yükseklikte sarp kayalar biçiminde yükselen buzdan büyük bir duvar oluşmuştur.

Antarktika'da bazı böcekler dışında kara hayvanı yoktur ve çok az bitkiye rastlanır. Ama kıtayı çevreleyen denizler hayvan türleri açısından son derece zengindir. Birçok balık türü, büyük balinalar ve fokların yanı sıra penguenler, martılar ve borankuşları gibi çeşitli kuşlar vardır.

Hızı saatte 160 kilometreye erişen sert rüzgârlar bazen günlerce durmaksızın eser. Sıcaklık yazın bile (ocak ayında) genellikle donma noktasının altındadır. Martta denizler de donmaya başlayınca kışın geldiği anlaşılır. Sonra bütün kıta sıkışarak ufalanmış buz parçacıklarıyla örtülür. Rüzgârların ve okyanus akıntılarının buzlar üzerindeki baskısı sonucunda yüksekliği 5 metreyi bulan buzdan dağ sıraları oluşur ya da denizde, buzlar arasındaki geniş su kanalları birkaç dakikada kapanabilir. Büyük buzdağları akıntıların etkisiyle buz kütlelerinden kopar.

Denizdeki büyük buz kütleleri yaz aylarında erimeye başlayarak parçalanır ve karadan kopan büyük buzdağlarıyla birlikte kuzeye doğru hareket eder.

Güney Kutbu Araştırmaları

Antarktika'ya yalnızca deniz yoluyla ulaşılabilen zamanlarda araştırmacılar bölgeye denizin buzlarla kaplı olmadığı yaz mevsiminde gelir ve kışı geçirmek için bir kamp kurarlardı. İç bölgelerdeki incelemelerini bahar ve yaz aylarında sürdürürler, böylece bir yıl sonra başka bir gemi gelip onları alıncaya kadar bilimsel çalışmalarını bitirirlerdi. Gelen araştırmacıların çoğu kamplarını Ross Denizi

C.J. Gilbert/British Antarctic Survey

Antarktika'da yüzen buz kütlelerinin arasından geçmeye çalışan bir araştırma gemisi.

çevresinde kurardı. Yeni Zelanda'nın güneyine düşen ve kıtanın içlerine kadar giren bu büyük körfez, araştırmacıları Güney Kutbu'na en yakın yere ulaştırırdı. Bu denizi 1841'de İngiliz James Clark Ross keşfetti ve bölgedeki Erebus ile Terror yanardağlarına Ross'un iki keşif gemisinin adı verildi. Araştırmaların başladığı çağımıza kadar, fok avcılarının dışında bölgeye pek kimse uğramadı. Norveçli Roald Amundsen 14 Aralık 1911'de, Güney Kutbu'na ayak basan ilk kişi oldu. Onu 35 gün arayla, bir İngiliz araştırma grubuna başkanlık eden Kaptan Robert Scott izledi. Scott ve yanındakiler dönüş yolculuğunda öldüler.

1929'da ABD'li deniz subayı Richard Evelyn Byrd, Ross Denizi'ndeki Balinalar Körfezi'nde Küçük Amerika adını verdiği kampını kurdu. Oradan üç kişilik ekibiyle Güney Kutbu'na uçtu ve uçakla Güney Kutbu'na giden ilk insan oldu.

Kıtanın öbür yanında kalan Weddell Denizi, yoğun buz kütleleriyle gemilere geçit vermediği için, daha az sayıda araştırmacı tarafından incelenebildi. Kıtanın bu bölgesinin bir bölümünü 1928'de Sir Hubert Wilkins araştırdı. Wilkins ayrıca Antarktika üzerinde uçan ilk araştırmacıydı. Yedi yıl sonra ABD'li Lincoln Ellsworth kıtayı bir uçtan öteki uca uçakla geçmeyi başararak Weddell Denizi'nden Balinalar Körfezi'ne ulaştı.

Kıtayla ilgili araştırmalarda en büyük ilerleme 1957-58 Uluslararası Jeofizik Yılı'nda gerçekleşti. Bu araştırmaya 12 ülke 50'den çok bilimsel araştırma istasyonuyla katıldı. ABD istasyonlarından birini tam Güney Kutbu'nda kurdu. Aynı dönemde İngiliz araştırmacı Sir Vivian Fuchs da, ilk kez Weddell Denizi'nden Ross Denizi'ne kadar bütün kıtayı aşarak Antarktika'nın her yanını araştırdı. Uluslararası Jeofizik Yılı'ndan sonra da, aralarında SSCB'nin de bulunduğu birçok ülke Güney Kutbu'nda bilimsel çalışmalar yapmayı sürdürdü.

Buradaki hava koşullarının incelenmesi, yapılan araştırmalar, harita çizimleri ve jeolojik bulgular Antarktika'nın bir zamanlar Gondwanaland'ın bir parçası olduğu görüşünü desteklemektedir. Gondwanaland, bugün bildiğimiz güney yarıküredeki kıtalara birle-

şik olduğu düşünülen, ilkçağlardaki dev kıtanın adıdır.

Birçok ülke Antarktika'nın çeşitli bölgeleri üzerinde hak iddia etmektedir. Buzun altında kömür, bakır, kurşun ve başka maden yatakları vardır. Ne var ki, bunların çıkarılması ve başka bölgelere ulaştırılması çok güç olduğu için Antarktika daha uzun bir süre ekonomik bakımdan fazla değer taşımayacaktır. 1959'un sonunda 12 ülke Antarktika Antlaşması'nı imzaladı. Buna göre, kıta topraklarından yalnızca barışçıl amaçlarla yararlanılabilecek, burada askeri üs kurulamayacak ve silah denemeleri yapılamayacaktır. Ayrıca Antarktika'daki araştırmalardan elde edilen bilimsel sonuçların değiş tokuşu konusunda da anlaşmaya varılmıştır.

Ayrıca bak. AMUNDSEN, ROALD; KUTUPLARIN KEŞFİ; SCOTT, ROBERT FALCON.

ANTEPFISTIĞI. Besleyici ve sevilen bir kuruyemiş olan antepfıstığı adını Gaziantep'ten alır. Çünkü dünya üretiminin büyük bölümünü başta Gaziantep, Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Siirt ve Adıyaman olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi karşılar. Ortadoğu'da,

İsa Çelik

Antepfıstığı ağacının dalında salkımlar halinde görülen meyveleri kırmızımsı renkte, yumuşak ve etli bir bölüm ile içte sert bir kabuğun koruduğu yeşil ve yağlı tohumlardan oluşur.

özellikle İran ve Suriye'de bir zamanlar kendiliğinden yabani olarak yetişen antepfıstığı, lezzetli tohumları nedeniyle bugün yalnız bu ülkelerde değil bütün Akdeniz kuşağında, Çin'de, Meksika'da ve ABD'nin California yöresinde de üretilir. Bugünkü Suriye'nin başkenti Şam'ın Osmanlı egemenliğinde olduğu dönemlerde, büyük bir üretici olan kentin adıyla özdeşleştirilerek bu fıstığa şamfıstığı denmişti.

Antepfıstığı (*Pistacia vera*) 10 metreye kadar boylanabilen ve sıcak iklimli kıraç toprakları seven bir ağaçtır. Yaklaşık 2 cm uzunluğundaki oval meyveleri koyu yeşil yaprakların arasında salkım biçiminde kümelenir. Bitkinin yenen bölümü meyveleri değil, meyvelerin içindeki yağlı ve lezzetli tohumlarıdır. Açık yeşil renkli olan bu tohumların üstünde koyu kırmızı renkte ince ve zarsı bir kabuk, onun üstünde de sert ve koruyucu ikinci bir kabuk bulunur. Bu sert kabuğu saran kırmızımsı renkli, yumuşak ve etli bölüm meyvedir. Dalından toplanan meyvelerin tohumları sert kabuğuyla birlikte kavrulur ve çatlayarak ikiye ayrılan kabuğun içindeki yeşil bölüm hem kuruyemiş olarak yenir, hem de çikolata, pasta, dondurma ve tatlılarda kullanılır.

ANTİBİYOTİKLER vücuttaki mikropları öldürebilen ya da çoğalmalarını önleyebilen ilaçlardır. Bu yüzden bu ilaçlara "canlılara karşı" anlamındaki antibiyotik adı verilmiştir. Ama antibiyotikler bütün canlılara karşı ya da bütün canlılar üzerinde etkili değildir. Nitekim hastalık yapıcı virüslere karşı etkisiz kalan bu maddeler, öbür mikropları, özellikle bakterileri öldürürken bu minik canlıların yerleşmiş olduğu vücut hücrelerine bir zarar vermez. Bu nedenle kümes hayvanlarının ve domuz yavrularının daha sağlıklı gelişebilmesi için çoğu kez yemlerine antibiyotik katılır. Hatta ABD'de hemen tüketilmeyecek etler, tazeliğini uzun süre koruyabilmesi için, antibiyotiklere batırılarak depolanır.

Antibiyotiklerin ilk örneği olan penisilin 1928'de hemen hemen rastlantı sonucunda bulundu. Alexander Fleming, pelte kıvamında özel bir maddeyle doldurulmuş bir kabın içinde (besi ortamında) stafilokokların gelişmesini inceliyordu. (Stafilokoklar, irinli çıbanların oluşmasına ve impetigo gibi iltihaplı deri hastalıklarına yol açan bakterilerdir.) Fleming'in hazırladığı besi ortamına yanlışlıkla karışan küf mantarları aynı ortamda çoğalarak stafilokokları yok etmişti. Fleming, mantarlarca salgılanan ve bakterileri öldüren bu maddeye penisilin adını verdi. O tarihten

ancak 10 yıl sonra penisilin saf olarak elde edilebildi ve daha birçok bakteri türü üzerinde etkili olduğu saptandı. İlk kez 1957'de de bir araştırma laboratuvarında yarı sentetik penisilin elde edildi (*bak.* FLEMING, FLOREY VE CHAIN; PENİSİLİN).

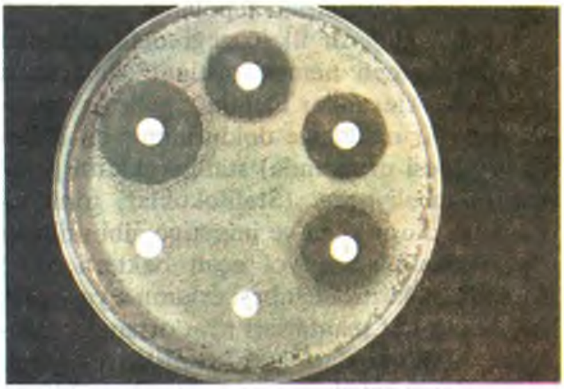
O günden bu yana, gerek başka tekhücreli canlılardan, gerek laboratuvarlarda kimyasal işlemlerle birçok antibiyotik üretilmiştir.

Penisilin ve streptomisin gibi bazı antibiyotikler bakterileri öldürdüğü halde, tetrasiklin ve kloramfenikol gibi bazı antibiyotikler yalnızca bakterilerin çoğalmasını önler ve bu mikropları öldürme işini vücudun doğal savunma sistemine bırakır (*bak.* BAKTERİ).

Doktorlar hastalarının tedavisinde antibiyotik kullanacakları zaman, genellikle hastalığın hangi bakteriden ileri geldiğini, dolayısıyla en çok hangi antibiyotiğin etkili olacağını saptamaya çalışırlar. Bu amaçla, içinde bakterilerin bulunduğu salgılardan, örneğin irin ya da balgamdan aldıkları örnekleri hastenelerin laboratuvarlarmda incelemeye gönderirler. Laboratuvarda, hastadan alınan irin küçük bir kaba konur ve kabın üzeri belli miktarda antibiyotik içeren filtre kâğıtlarıyla kapatılır. Kısa bir süre sonra antibiyotik irinle karışır ve kabın yüzeyinde bakterilerin üreyemediği boş bölgeler oluşur.

Bazen bakteriler antibiyotiklere karşı direnç kazanır ve daha önce olumlu sonuç veren bir antibiyotik aynı bakteri türünü etkilememeye başlar. Bunun nedenlerinden biri, çok hafif atlatılabilecek mikroplu hastalıklarda aşırı miktarda antibiyotik kullanılması ya da

John Durham/Science Photo Library

Bu besi ortamına konan altı antibiyotikten yalnızca dördü bakterilerin çoğalmasını önleyebilecektir.

gerektiği zaman yeterli dozda antibiyotik kullanılmamasıdır. Böyle durumlarda genellikle hastalığı tedavi edebilecek başka bir antibiyotik denenir. Bakteriler üzerindeki etkisine karşılık, antibiyotikler bugüne kadar virüs hastalıklarının tedavisinde etkili olamamıştır (*bak.* VİRÜSLER VE VİRÜS HASTALIKLARI).

Bazı Önemli Antibiyotikler

Penisilin özellikle stafilokoklardan ileri gelen irinli çıbanların ya da apselerin ve zatürree, menenjit gibi ağır iltihaplı hastalıkların tedavisinde kullanılır (*bak.* MENENJİT; ZATÜRREE). Bu tedavide penisilin kas ya da damar içine şırınga edilebileceği gibi tablet halinde ağızdan da alınabilir. Ama bazen stafilokoklar penisiline karşı direnç kazanır ve tedavi istenen sonucu vermez. Bilim adamları, penisilinden türetilen ve penisilinin etkisiz kaldığı bakterileri de öldürebilen yeni antibiyotikler geliştirmişlerdir.

Streptomisin toprakta yaşayan bir bakteri türünden 1944'te elde edildi ve veremin tedavisinde etkili ilk antibiyotik oldu. Rifampisin gibi başka antibiyotikler de verem mikrobuna karşı etkilidir, ama streptomisin bugün bile bu hastalığın tedavisinde çok kullanılır (*bak.* VEREM). Streptomisin ayrıca penisiline direnç gösteren bazı bakteriler üzerinde de etkilidir.

Tetrasiklinler. Bu antibiyotik grubu tetrasiklin, klortetrasiklin ve oksitetrasiklin gibi benzer antibiyotikleri içerir. Etki alanı geniş olan ("geniş spektrumlu") bu antibiyotikler birçok bakteri türünün çoğalmasını engelleyebilirse de, vereme ve besin zehirlenmesine yol açan bazı bakterilere karşı etkili değildir.

Kloramfenikol de etki alanı geniş olan bir antibiyotiktir. Tifo tedavisinde en etkili antibiyotik olduğu kadar, kuşlardan, özellikle papağandan insana bulaşan psittakoz gibi başka bakteri hastalıklarının tedavisinde de olumlu sonuç verir. Yalnızca ağızdan yutularak alındığında etkili olan kloramfenikol ayrıca iltihaplı göz hastalıklarının, bakterilerden ileri gelen besin zehirlenmelerinin, zatürree ve menenjitin tedavisinde de kullanılır. Tek sakıncası, çok ender de olsa kan hücrelerine zarar verebilmesidir.

Eritromisin de ağız yoluyla etkilidir ve konjunktivit gibi iltihaplı göz hastalıklarının,

ayrıca menenjit, orta kulak iltihabı, zatürree, bronşit ve bademcik iltihabı gibi hastalıkların tedavisinde kullanılır.

Sefaloridin ile *gentamisin* de yakın yıllarda üretilen, etki alanı geniş antibiyotiklerdir.

ANTIGUA VE BARBUDA. Karayib Denizi'ndeki bu küçük devlet Leeward Adaları'ndan biri olan Antigua Adası'nın daha küçük Barbuda ve Redonda adalarıyla bir araya gelmesinden oluşur.

ANTIGUA VE BARBUDA'YA İLİŞKİN BİLGİLER

YÜZÖLÇÜMÜ: 442 km².
NÜFUS: 82.400 (1987).
YÖNETİM BİÇİMİ: Parlamenter devlet; İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi.
BAŞKENT: St. John's.

Antigua'nın büyük bölümü, az ağaçlı alçak arazidir. İklimi sıcaktır; adada akarsu yokluğu da buna eklenince su azlığı sorun olmaktadır. Bir mercanada (atol) olan Barbuda Antigua'nın 40 km kuzeyindedir.

Kristof Kolomb'un 1493'te keşfettiği Antigua 1632'de adaya yerleşen İngilizler'in sömürgesi oldu; bağımsızlığını 1981'de kazandı. Uzun yıllar şeker üretiminden gelir sağlayan ülkenin günümüzdeki başlıca gelir kaynakları pamuk üretimi ile turizmdir. Antigua ve Barbuda bölgenin önemli bir iş ve ulaşım merkezidir.

ANTİKA eskiçağlardan kalma değerli sanat yapıtları ile ilgi çekici eşyalara denir. Günümüzde "antika" sözcüğü en az 100 yıllık yapıtları ya da eşyaları kapsar. Antikalar ünlü bir kişiye ya da belli bir tarihsel döneme ilişkin olabileceği gibi yalnızca iyi korunmuş eşyalar da olabilir. Resim ya da heykel gibi sanat yapıtları ile mobilya ya da kap kacak gibi ev eşyaları antika değeri kazanabilir. Antikalar ender bulundukları için değerlidir. Bazı insanlar yalnızca güzel buldukları, bazıları ise zaman geçtikçe değerleneceğini bildikleri için antika toplar.

Antikalar yapıldıkları yer ve zamana göre sınıflandırılır. Örneğin bir İngiliz antikası, yapıldığı sırada hükümdar olan kral ya da kraliçenin adından ötürü George ya da Victoria, bir Fransız antikası XV. Louis ya da Napolyon dönemiyle ilişkilendirilebilir. Bazen de döneminin önde gelen mobilya yapımcısı, usta ya da tasarımcıların adı kullanılır. Bir antika ancak yapıldığı yer ve zaman kanıtlandığı zaman değer kazanır. Çoğu mobilya, gümüş eşya ya da porselen parçanın üzerinde, genellikle görülmeyecek bir yerinde hangi fabrikada yapıldığını ya da hangi ustanın elinden çıktığını belirten bir işaret olur. İşaret olmasa bile, uzmanlar kullanılan malzemeye, modele, renklere ve yapımındaki ustalığa bakarak bir parçanın nerede yapıldığını anlayabilirler.

Koleksiyoncuların en çok ilgi gösterdikleri

Solda: Troubadour stilindeki bu masa 1843'te Bavyera'da yapılmış, renkli bağa ve sedef kakmalarla süslenmiştir. **Üstte solda**: 1788'de İngiltere'de yapılan, kurşun sırlı bir Staffordshire sürahisi. **Üstte sağda**: 1680'lerde İngiliz saat ustası Thomas Taylor'ın yaptığı sanılan antika saat.

Solda: 1770'te Fransa'da yapılan XV./XVI. Louis stili komodin. **Üstte**: 1880'lerde Fransa'da yapılmış iki oyuncak bebek. Yüzleri porselenden, gözleri camdan, giysileri ipektendir.

bazı antikalar şunlardır: Cam eşya (*bak*. CAM VE CAMCILIK); saatler (*bak*. SAAT); metal eşya (*bak*. ALTIN; GÜMÜŞ; KRAL MADENİ; PİRİNÇ); mobilya (*bak*. MOBİLYA); seramik ve porselen eşya (*bak*. ÇANAK ÇÖMLEK); halı ve kilim (*bak*. HALI VE KİLİM).

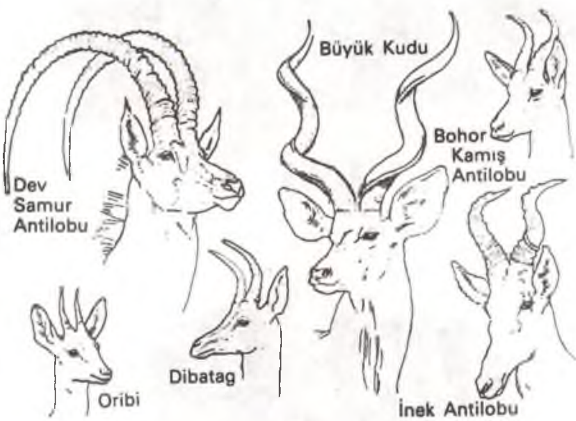
ANTİL DENİZİ *bak*. KARAYİB DENİZİ.

ANTİLLER *bak*. BATI HİNT ADALARI.

ANTİLOP. Sığır, koyun, keçi ve ceylanlarla aynı familya (*Bovidae*) içinde sınıflandırılan 100 kadar otçul memeli türüne antilop adı verilir. Çok zarif yapılı olan antiloplar da sığırlar gibi çifttoynaklı ve geviş getiren hayvanlardır (*bak*. GEVİŞGETİRENLER; SIĞIR). Fosillerinden anlaşıldığı kadarıyla bir zamanlar Asya ve Avrupa'nın birçok yerinde antiloplar yaşıyordu. Oysa bugün var olan antilop türlerinin çoğu Afrika'da, yalnızca birkaçı Asya'da yaşar. Bu hayvanların Kuzey Amerika'daki en yakın örneği olan Amerika antilobu (*Antilocapra americana*) aslında gerçek antiloplarla aynı familyadan değildir ve öbür antiloplar çatallanmadan uzayan boynuzlarını ömür boyu taşıdıkları halde, Amerika antilobunun ikiye çatallanan boynuzları her yıl yenilenir.

En iri antilop türü, yerden omzuna kadar olan yüksekliği 2 metreyi, ağırlığı ise 700 kilogramı bulan dev boğa antilobudur (*Taurotragus derbianus*). Öbür iri antiloplar arasında demirkır antilop (*Hippotragus equinus*), büyük kudu (*Tragelaphus strepsiceros*) ve dağ niyalası (*Tragelaphus buxtoni*) sayılabilir.

En küçük tür olan kral antilop (*Neotragus pygmaeus*) hemen hemen bir tavşan büyüklüğündedir. Omuz yüksekliği ancak 25 cm, ağırlığı ise 2 kilogramdan azdır. *Madoqua* cinsini oluşturan dikdikler biraz daha iricedir. Postu yumuşak ve uzun tüylü olan bu narin antilopların tepesindeki bir tutam dik ve kabarık tüy, erkeklerin kısa boynuzlarını neredeyse bütünüyle gizler.

Antilopların boynuzları biçim ve boyut olarak türden türe değişir. Dev samur antiloplarında boynuzların uzunluğu 160 santimetreyi bulur.

Antiloplardan çoğunun postu sarımsı kahverengi, kızılımsı ya da kurşuni renktedir. Yüzlerinde, karınlarında ve kalçalarında genellikle beyaz lekeler bulunur. Bazı türler postlarının rengi ve lekelerin dağılımıyla çok göz alıcıdır. Örneğin dev samur antilobu (*Hippotragus niger variani*) koyu kahverengi ve siyah desenli postuyla gösterişli bir hayvandır. Batı Afrika'da yaşayan bongonun (*Boocerus eurycerus*) açık kestane rengindeki postu tam göğsünde beyaz bir hilalle süslüdür; gövdesinin iki yanında da yukarıdan aşağıya doğru 10-13 tane ince beyaz şerit uzanır. Kara antilobun (*Antelope cervicapra*) yetişkin erkekleri de çok hoş görünümlüdür; yüzü ve karnı açık renkte olan bu hayvanın sırtı siyah üstüne beyaz çizgi ve beneklerle süslüdür.

Ova ve Çöl Antilopları

Antilop türlerinin çoğu geniş ve açık arazilerde, genellikle kalabalık sürüler halinde yaşar. Şişkin ve iri burnuyla garip bir görünümü olan sayga (*Saiga tatarica*) Asya'nın batısındaki bozkırlarda barınır. Burnunun bu kadar iri olmasının ya hayvanın soluduğu havayı ılık ve nemli tutmaya yaradığı ya da çok gelişmiş olan koku alma duyusuyla ilişkili olduğu sanılıyor. Tibet antilobu ya da kiru (*Pantho-*

Afrika ve Asya'da birçok antilop türü yaşar. **En üstte ortadan başlayarak saat yönünde:** Keseliceylan (Güney Afrika); dev boğa antilobu (Orta ve Güney Afrika); sayga (Orta Asya); kara antilop (Hindistan); suni, kob ve gerenuk (Doğu Afrika).

lops hodgsoni) da sayga gibi sert iklimli yerlerde, soğuk ve kuru Tibet yaylalarında yaşar ve onun gibi iri bir burnu vardır.

Kara antilop, Hindistan ovalarında yaşayan antilopların en tanınmışlarından biridir. Genellikle tek bir erkeğin yönettiği küçük sürüler halinde yaşayan bu hayvanlar, saatte 80 kilometreyi aşabilen hızlarıyla tanınır. Eskiden Asya'nın bu bölgesinde çok fazla kara antilop yaşardı. Köpek yerine eğitilmiş çitalarla antilop avına çıkan soyluların en gözde avlarından biri olduğu için artık sayıları iyice azaldı. 16. yüzyılda Moğol İmparatoru Ekber' in kara antilop avı için eğitilmiş 1.000 kadar çita beslediği söylenir.

Orikslerin üç türü çöllerde ve yağış almayan taşlık ovalarda yaşar. Yabani hayvanları korumak amacıyla Londra'da kurulmuş bir dernek Arabistan oriksini (*Oryx leucoryx*) kurtarmak üzere harekete geçtiğinde, bu zarif hayvanın soyunun tükendiği sanılıyordu. 1962'de başlatılan "Oriks Operasyonu" çerçevesinde değişik hayvanat bahçelerinden toplanan oriksler üretilmek üzere ABD'ye götürüldü ve ancak 20 yıl sonra ilk oriks sürüsü Umman'da doğal yaşam ortamına salındı.

Addaks (*Addax nasomaculatus*) yalnızca Büyük Sahra'da ve çevresinde yaşar. Avlana avlana bu antilobun da soyu tükenmeye yüz tutmuştur. Oriksin ve addaksın toprak rengindeki postları kuru otların ve çöllerin rengiyle uyum sağlayarak hayvanların gizlenmesine yardımcı olur.

İmpala (*Aepyceros melampus*) ve keseliceylan (*Antidorcas marsupialis*) yerden 3 metre havalanıp 15 metre kadar öteye sıçramalarıyla tanınır. Gerenuk (*Litocranius walleri*) Afrika' nın kuzeydoğusundaki çalılık ve kurak bölgelerde yaşar. Buralarda geniş otlaklar bulunmadığı için daha çok ağaçların, yüksek çalıların yaprak ve sürgünleriyle beslenir. Arka bacakları üzerinde ayağa kalkıp ön bacaklarını ağaca dayar ve uzun boynunu gererek yaprak ve sürgünlere kolayca ulaşır. 7.000 yıl önce yapılmış bir resimden bu hayvanın Eski Mısırlılar'ca da bilindiği anlaşılmaktadır.

Çizgili ya da mavi gnuya (*Connochaetes taurinus*) Doğu ve Güneydoğu Afrika'daki açık arazilerde bugün hâlâ rastlanır. Ak kuyruklu gnu (*Connochaetes gnou*) eskiden özellikle Afrika'nın güneyinde çok bol bulunurdu. Bu topraklar tarıma açıldıkça öldürülen ya da yaşama bölgesinden uzaklaştırılan bu hayvanlardan geriye ancak koruma bölgelerinde birkaç küçük sürü kalmıştır.

Kaya antilobu (*Oreotragus oreotragus*) sarp kayalıklarda barınır ve uçurumları uçarcasına aşarak kayadan kayaya inanılmaz bir ustalıkla sıçrar. Sivri uçlu toynaklarının üstündeki dengeli gövdesi, parmaklarının ucunda yükselen bir balerin kadar zariftir. Orta büyüklükte bir antilop olan boz duiker (*Sylvicapra grimmia*), ekvatora yakın olduğu halde doruklarından kar eksik olmayan dağların yüksek kesimlerinde, sık çalılıklar arasında yaşar.

Bataklık ve Orman Antilopları

Su antilobu (*Kobus ellipsiprymnus*), adından da anlaşılacağı gibi, suya yakın yerlerde yaşar. O kadar suya düşkündür ki, su kıyısındaki toprakların kuru ve çalılık olmasına bile aldırmaz. Erkek su antilobu yaşadığı bölgeye son derece bağlıdır ve 2,5 km²'lik bir alanı bütün yabancılara karşı var gücüyle savunur (*bak.* HAYVAN DAVRANIŞI).

Sitatunga ya da bataklık antilobu (*Tragelaphus spekei*) ise su kıyısında barınmakla yetinmez, neredeyse bütün zamanını suda geçirir. İyi bir yüzücü ve dalıcı olan bu hayvan suyun içinde beslenir ve düşmanlarından saklanmak gerektiğinde bütün vücudunu gizleyecek kadar suya dalabilir. Toynaklarının uzun ve yayvan, ayak eklemlerinin esnek olması da bataklık bitkileri arasında yürümesini kolaylaştırır.

Ormanlarda yaşayan bongo ürkek ve çekingen bir hayvandır. Ağaçların arasından süzülen güneş ışıkları vurmuşçasına yol yol çizgili olan postu hayvanın rahatça gizlenmesine yardımcı olur. Bongonun erkeği de dişisi de boynuzludur. Oldukça kalın ve geriye yatık olan bu boynuzlar, hayvan başını öne eğdiği zaman gövdesine paralel duruma gelir. Böylece bongo, orman ağaçlarının altında büyüyen sık bitki örtüsünü yararak rahatça koşabilir. Batı Afrika ormanlarındaki en yaygın antilop türü olan duikerler hemen her çeşit otla ve yere düşmüş meyvelerle beslenir. Gana ormanlarında yaşayan kral antilobun adı, bu yörenin yerli halkı olan Asantiler'in folklo-

rundaki bir masaldan kaynaklanır. Bu masala göre, bu minik antilop fille bir yarışmaya katılmış ve kazanınca "ormanların kralı" ilan edilmiştir.

ANTİSEPTİK. Mikropları, yani insan, hayvan ve bitkilerin dokularına yerleşerek hastalığa yol açan bakteri, virüs, mantar gibi tekhücreli asalak canlıları yok etmek sağlıklı yaşamın temel koşullarından biridir. *Antiseptik, antibiyotik* ve *dezenfektan* gibi değişik adlarla anılan birçok madde bu amaçla geliştirilmiştir. Ama genel olarak "mikrop öldürücüler" denen bütün bu maddelerin bazı özellikleri ve kullanımları farklıdır.

Antiseptikler genellikle suyla karıştırılarak (sulu çözelti halinde) kullanılan fenol, alkol, klor ve formaldehit gibi kimyasal maddelerdir. Bu sıvılar doğrudan vücudun mikrop bulaşmış bölgelerine sürülerek dıştan uygulanır ve vücut dokularına fazla zarar vermeden o bölgedeki hastalık yapıcı mikropları öldürür ya da çoğalmalarını önler. Antibiyotiklerin de etkisi aynıdır, ama ilaç olarak ya ağızdan verilir ya da kas ve damar içine şırınga edilir. Böylece kana karışan bu maddeler, vücudun mikrop bulaşmış bölgelerine kan dolaşımıyla taşınır (*bak.* ANTİBİYOTİKLER). Dezenfektanlar da antiseptikler gibi dıştan uygulanan mikrop öldürücü maddelerdir. Ama vücut dokularına zarar verecek kadar kuvvetli olan bu maddeler genellikle canlı dokularda değil, yer döşemelerindeki, tuvalet ve lavabolardaki zararlı mikropları öldürmek için kullanılır. İçten ya da dıştan uygulanan antibiyotik, antiseptik ve dezenfektan gibi kimyasal maddelerin yanı sıra, kızgın (basınçlı) buhar ve morötesi (ültraviyole) ışınlar gibi fiziksel etkenler de mikropları öldürmek amacıyla kullanılmaktadır. (*Ayrıca bak.* MİKROPLAR.)

Antiseptiklerin Tarihi

İnsanlar, "mikrop kuramının" bulunmasından yüzyıllarca önce neden ve nasıl etki yaptığını bilmeksizin antiseptikleri kullanıyorlardı. Örneğin çiğ etin bol tuz ve baharatla yoğrularak sucuk biçiminde saklanması, sebzelerin yoğun bir tuz ve limon ya da sirke çözeltisi içinde bekletilerek turşu yapılması, bakterileri büyük ölçüde yok ederek bu besinlerin bozulmasını önlüyordu. Bugünkü antiseptikler ise Louis Pasteur'ün değerli çalışmalarının ürünüdür. Ancak mikroskopla görülebilen çok küçük canlıların hastalıklara yol açabileceğini ilk kez Pasteur kanıtladı. Ayrıca besinleri, örneğin çiğ sütü kaynatmanın hastalık yapan birçok mikrobu öldürdüğünü ortaya koyan da Pasteur'dür. Bugün sütlerin uzunca bir süre bozulmadan saklanmasına olanak veren "pastörizasyon" işlemi bu buluştan doğmuştur. (*Ayrıca bak.* PASTEUR, LOUIS).

Pasteur'ün mikroplarla ilgili buluşunu açıklamasından yıllarca önce, Ignaz Philipp Semmelweis adında bir Macar doktor çok önemli bir gözlemde bulunmuştu. 1840'larda, hastanelerde doğum yapan 10 kadından en az biri loğusa humması denen ağır bir hastalığa yakalanarak ölüyordu. Semmelweis 1847'de, doktorların hastaya dokunmadan önce ellerini klorlu suda yıkamalarını önerince, loğusa hummasından ölüm oranı yüzde 10'dan yüzde 1'e düştü.

1860'larda, Pasteur'ün çalışmalarından hemen sonra İngiliz cerrah Joseph Lister, ameli-

Mansell Collection

İngiliz Joseph Lister, ameliyat sırasında antiseptik maddeler kullanarak hastalara mikropların bulaşmasını önleyen ilk cerrahtır.

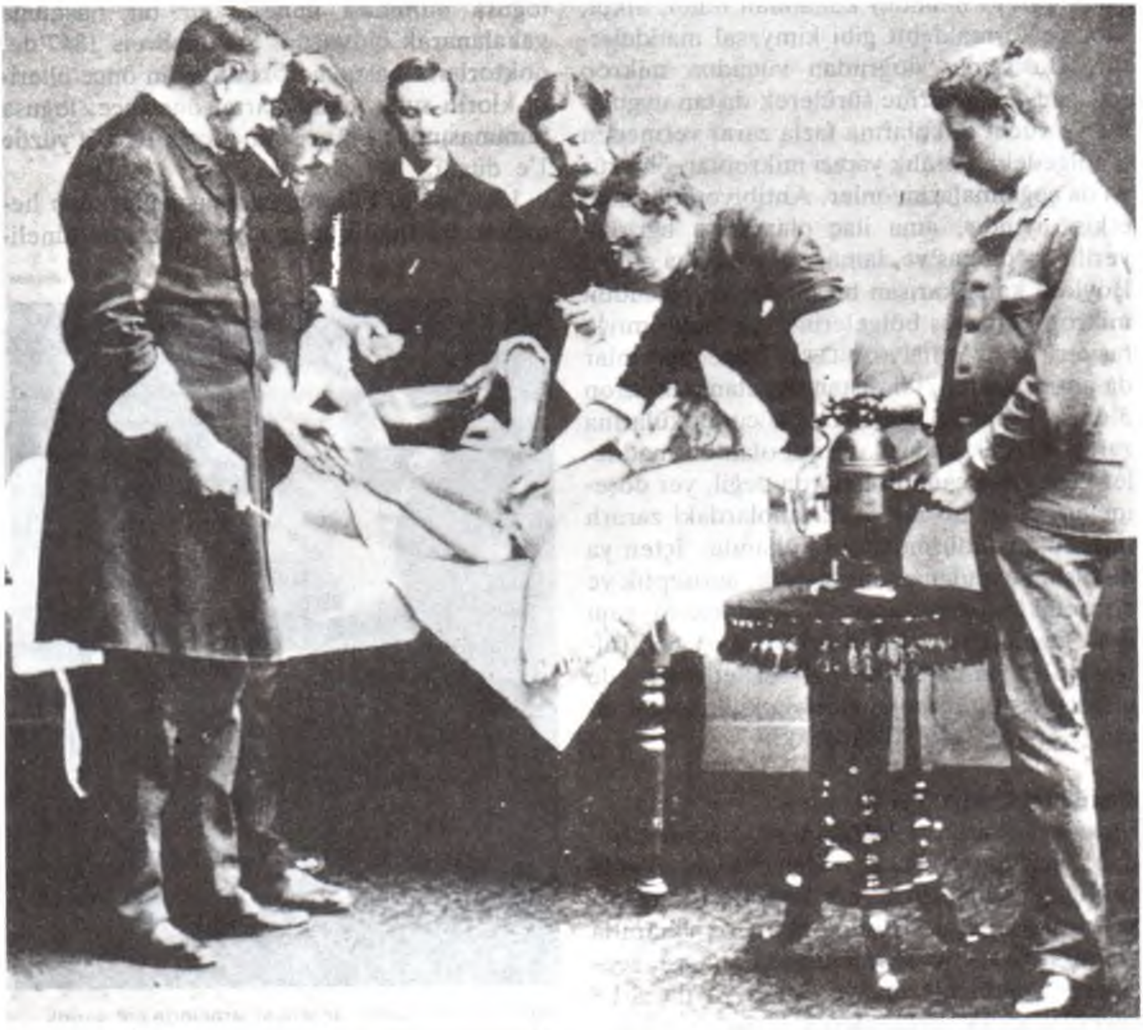
yatlı hastaların kaderini değiştiren önemli deneyler yaptı. Pasteur'ün çalışmasını duymuş olan Lister, ameliyat sonrasında birçok hastanın ölmesini, ameliyat amacıyla açılmış olan dokulardan vücuda giren bakterilerin etkisine bağladı ve açık yaralardaki bakterileri öldürmek için antiseptik kullanmaya başladı. Bir süre sonra, ameliyattan önce ellerini antiseptik sıvılarda yıkayarak, ameliyat aletlerini bu sıvılara batırarak, ameliyat salonuna, masasına ve hastanın derisine antiseptik püskürterek, ameliyat sonrası ölüm oranını büyük ölçüde azaltmayı başardı. Lister'in antiseptik olarak kullandığı sıvı fenoldü. Mikroplar üzerinde çok etkili olmayan, üstelik vücut dokularına çok zarar veren bu madde bugün ameliyat antiseptiği olarak hemen hiç kullanılmaz.

Asepsi

Çok geçmeden Lister, bakterileri ve öbür mikropları yaraya girdikten sonra öldürmeye çalışmaktansa, yaraya bulaşmalarını önlemenin daha iyi bir yöntem olduğunu anladı. Bir ortamda hiç mikrop bulunmaması anlamına gelen asepsi terimi ve bu amaca yönelik mikropsuzlaştırma (sterilizasyon) yöntemleri Lister'in bu düşüncesinden doğdu.

Çağdaş ameliyat salonlarında doktorlar ve hemşireler ellerini özel antiseptik sabunlarla

Mansell Collection

19. yüzyılda İskoçya'nın Edinburg kentinde yapılan bir ameliyatta, mikropları öldürmek için yaranın üstüne fenol püskürtülüyor.

yıkar, steril giysiler ve lastik eldivenler kullanırlar. Havadaki toz parçacıkları süzülerek temizlenir; bütün ameliyat aletleri, yatak örtüleri ve öbür gereçler basınçlı buharla ya da ışınlarla mikroplarından arındırılır. (Basınçlı buharla sterilizasyon için kullanılan "otoklav" düdüklü tencereye çok benzeyen bir aygıttır.) Hastanın ameliyat edilecek bölgesini kesmeden önce deriye kuvvetli bir antiseptik sürülür. Böylece hastanın vücuduna mikropların bulaşmasını engellemek için bütün önlemler alınır.

Güneş ışınları da bazı bakterileri kısa sürede öldüren etkili bir antiseptiktir. Bu etki, Güneş'in yaydığı morötesi ışınlardan kaynaklanır. Bu ışınların bakteri öldürücü özelliğinden yararlanmak için, aynı dalgaboyunda ışınları üretebilen özel lambalar geliştirilmiştir. Birçok hastanenin ameliyat salonlarında, hasta odalarında ve koridorlarında morötesi lambalar kullanılır.

Çağdaş Antiseptikler

Birçok kimyasal maddenin antiseptik özelliği vardır, ama bunlardan bazısı sağlıklı vücut dokularına zarar verdiği için kullanılamaz. İyi bir antiseptiğin mikrop öldürücü etkisi güçlü, insan hücrelerini öldürücü etkisi az olmalıdır. Gene de bütün koşullara uygun "en iyi" antiseptikten söz edilemez. Doktorlar, bilinen antiseptikler arasından o anki koşullara en uygun olanını seçerler.

Herkesçe bilinen ve kullanılan antiseptiklerden biri sabun, öbürü alkoldür. Bir doktor iğne yapacağı yeri önce alkole batırılmış bir pamuk parçasıyla siler. Heksaklorofen gibi klorlu bileşikler ve iyot deri antiseptiği olarak kullanılır. Oksijenli su (hidrojen peroksit), potasyum permanganat, cıva ve gümüş bileşikleri de yerine göre antiseptik olarak kullanılan kimyasal maddelerdir. Günümüzde antiseptiklerin yerini genellikle mikroplar üzerinde daha etkili ve hasta için daha az zararlı olan antibiyotikler almıştır.

Antiseptikler Nasıl Etki Yapar?

Kimyasal antiseptiklerin mikroplar üzerinde nasıl etkili oldukları tam olarak açıklanamamıştır. Bu maddeler doğrudan doğruya mikrop hücresine girerek yaşamsal işlevlerini engelleyebileceği gibi, mikrop hücresinin dış zarını eriterek de yıkıcı etki gösterebilir. Ne var ki birçok antiseptik insan hücreleri üzerinde de aynı etkiyi yapar. Bu yüzden bu maddelerin dikkatli kullanılması gerekir. Bazı antiseptikler ağızdan alındığında ya da vücuda şırınga edildiğinde ağır sonuçlara, hatta ölüme yol açabilir.

Antiseptiklerin Öbür Kullanım Alanları

Kanalizasyon (lağım) ağındaki hastalık yapıcı mikropları yok etmek için kuvvetli antiseptiklerden yararlanılır. İçme suyundaki zararlı mikropları öldürmek için de su dağıtım ağına çok düşük yoğunlukta klor karıştırılır. Yüzme havuzlarının suyuna da aynı işlem uygulanır.

Yiyecekleri bozulmadan saklamak için bulaşan bakterilerin yok edilmesi ya da çoğalmalarının önlenmesi gerekir. Yiyeceklerin dondurulması bakterilerin üremesini hemen durdurursa da, bu canlıları öldürmez. Yakın yıllarda, yiyeceklere bulaşmış bakterileri öldürebilen çeşitli tipte ışınlar bulunmuştur. Bilim adamları, insan sağlığının korunmasında büyük önemi olan antiseptikleri sürekli geliştirmek ve yeni antiseptikler bulmak için çalışmaktadırlar.

ANTLAŞMA. İki ya da daha çok devletin karşılıklı olarak üstlendikleri yükümlülüklerin yazıya geçirilmesiyle oluşan belgeye antlaşma adı verilir. "Antlaşma" sözcüğü çoğunlukla çok önemli uluslararası antlaşmalar için kullanılır. Sözleşme, protokol, anlaşma ve pakt ise ikinci derecede önem taşıyan belgelerdir. Uluslar 3.000 yılı aşkın bir süreden beri antlaşmalar yapmakla birlikte, bunların yapılış biçimleri fazla değişikliğe uğramamıştır. Önce siyasal iktidarlar karşı tarafla görüşmeleri yürütecek "tam yetkili elçi" adı verilen resmi görevliler atar. Bu görevliler bir araya gelip taraflarca benimsenen görüş birliğine varmaya çalışırlar. Konu ikiden fazla ülkeyi ilgilendiriyorsa, koşulları tartışmak amacıyla diplomatik görüşmeler düzenlenir. Böylece bazen iki taraflı, bazen de çok taraflı antlaşmalar imzalanır.

Ülkelerin temsilcileri hükümetlerinin isteklerini ve bunları elde etme karşılığında gerektiğinde nelerden vazgeçebileceklerini bilirler.

Türk Heyeti'nin başkanı İsmet İnönü Lozan Barış Antlaşması'nı imzalıyor (24 Temmuz 1923).

İnönü Vakfı

Uzlaşmaya varıldıktan sonra koşullar yazılır ve imzalanır. Antlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için taraf ülke hükümetleri ya da parlamentolarınca onaylanması gerekir. Her ülke bir onay belgesi yazıp imzalar. Sonra bu belgeler taraflar arasında değiş tokuş edilir. Böylece her ülkenin elinde, öbürünün imzaladığı onay belgesi bulunur.

Ülkeler çeşitli nedenlerle antlaşmalar yaparlar. İki örnek vermek gerekirse, saldırıya uğrama durumunda birbirlerine karşılıklı yardım yükümlülüğünü üstlenebilirler ya da özel ticaret sözleşmeleri yapmak isteyebilirler. Savaş sonunda da antlaşmalar yapılır. Ne var ki, yenilmiş ulusun antlaşma koşullarını etkileyebilme olanağı çok azdır.

19. ve 20. yüzyıllarda zararlı ilaçların uluslararası denetimi, posta hizmetleri için uluslararası düzenlemeler, savaşları önleme girişimleri, savaşan ülkelerin nasıl davranacağı, savaş esirlerinin bakımı, uluslararası nitelikteki suçları tanımlayan anlaşmalar, suçluların suç işledikleri ülkeye geri verilmesi ve tüm ulusların yararına olan başka pek çok konuda anlaşmalar yapılmıştır. Günümüzde anlaşmalarla sonuçlanan görüşmeleri Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlar düzenlemekte ve birçok ülke bunlara katılmaktadır.

20. yüzyılın önemli antlaşmalarından bazıları şunlardır: I. Dünya Savaşı'nın (1914-18) ardından imzalanan 1919 Versailles Antlaşması; 24 Temmuz 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması; II. Dünya Savaşı'ndan (1939-45) sonra, Birleşmiş Milletler'in amaçlarını belirleyen Birleşmiş Milletler Sözleşmesi (*bak.* BİRLEŞMİŞ MİLLETLER); 1949'da ABD ile 12 Batı Avrupa devleti arasındaki, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) ilişkin antlaşma (*bak.* NATO).

Avrupa'nın yakın tarihinde yer alan Roma Antlaşması, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurucu üyeleri arasında imzalandı (*bak.* AVRUPA TOPLULUKLARI). Nükleer denemelerin atmosferi kirletmesi sonucunda 1967'de atmosferde, denizaltında ve uzayda nükleer denemeler yapılmasını yasaklayan bir antlaşma imzalandı. 1959'da uluslararası bir antlaşmayla Antarktika yalnızca barışçı bilimsel amaçlarla kullanılabilecek uluslararası bölge ilan edildi. Bu antlaşma, uzay araştırmalarının yalnızca barışçı amaçlarla yürütülmesi gerektiğini savunan, 60 devletin imzaladığı başka bir antlaşmanın yolunu açtı.

Antlaşmalar çeşitli nedenlerle yürürlükten kalkabilir. Ülkelerden biri işgal edilip ortadan kaldırılmış ya da antlaşmanın amacı geçerliğini yitirmiş olabilir. Eskisini geçersiz kılan yeni bir antlaşma yapılabileceği gibi, ülkelerden biri artık antlaşmaya taraf olmak istemediğini bildirebilir. Bir antlaşma, taraf ülkeler aralarında savaşıyorlarsa yürürlükten kaldırılmış sayılabilir.

ANTONIUS, Marcus. 2.000 yıl önce Roma'nın savaş ve çekişmelerle dolu fırtınalı bir döneminde yaşamış Romalı bir komutan olan Marcus Antonius, günümüzde iki nedenle çok ünlüdür: Birincisi Jül Sezar ile dostluğu ve Sezar'ı öldürenlerden öç alması; ikincisi ise Mısır Kraliçesi Kleopatra ile olan aşk ilişkisidir (*bak.* JÜL SEZAR; KLEOPATRA).

Antonius ve Sezar

İÖ 83'te doğan Marcus Antonius 30 yaşına doğru Sezar'ın Galya'daki (Fransa) ordusuna katıldı. Sezar'ı çok sevdi ve zaman zaman kendi zararına da olsa, onu her alanda destekledi. Bir keresinde Sezar'a yardım için gücünü kullanış biçimini halk doğru bulmadığından, Roma'dan kaçmak zorunda kaldı.

Mansell Collection

İÖ 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda iktidarı Jül Sezar'la paylaşan Marcus Antonius'un bu büstü Vatikan'dadır.

Antonius ve Sezar İÖ 44'te konsül seçildiler. (O zamanlar Roma, her yıl seçilen ve "konsül" adı verilen iki kişi tarafından yönetilirdi.) Büyük bir kalabalığın önünde yapılan bir törende Antonius, Sezar'ın Roma imparatoru olmasını önerdiyse de Roma halkı bunu onaylamadı. Daha sonra Sezar'ın bütün yetkileri elinde toplayarak bir diktatör olmaya yönelmesi tepkilere neden oldu ve Sezar planlanmış bir suikast sonucu senatoda öldürüldü.

Bundan sonra Antonius, Sezar'ın yetkilerini de kendi elinde toplamaya çalıştı. Cenaze töreninde bir konuşma yaptı ve halka Sezar'ın vasiyetini okudu. Ama Sezar'ın bir mirasçısı vardı: Bu, daha sonra Augustus adıyla imparator olan, Sezar'ın yeğeni Octavius'tu (*bak.* AUGUSTUS CAESAR). Antonius ile Octavius'un arası bozulduysa da, daha sonra Sezar'a yapılan suikastı düzenlemiş olan Brutus ve Cassius'un yönetimindeki orduyla savaşmak için bir araya geldiler. Yunanistan'da, Philippoi'da yapılan bu savaşı Antonius ve Octavius kazandı.

Antonius ve Kleopatra

Bu olaydan sonra doğuya giden Antonius orada karşılaştığı Kleopatraya'ya âşık oldu ve onun peşinden Mısır'a gitti. O Mısır'dayken, karısı Fulvia Roma'da karışıklık çıkartıyordu. Octavius ile bozuşmak istemeyen Antonius, onunla dost olmalarını sağlayacağı umuduyla karısı Fulvia ölünce, Octavius'un kız kardeşi Octavia ile evlendi. Ama Antonius kısa bir süre sonra Kleopatra'ya döndüğü için bu evlilik başarısızlıkla sonuçlandı. Antonius, Mısır'da Kleopatra'yla lüks ve gösteriş içinde yaşadı. Octavius daha sonra Antonius'un üzerine bir ordu gönderdi. İÖ 31'de yapılan Aktium deniz savaşında Antonius'un filosu yenildi. Antonius ile Kleopatra Mısır'a kaçtı, ama ertesi yıl Octavius gene ordusuyla Mısır'a geldi. Marcus Antonius, Octavius'un geldiğini öğrenince intihar etti.

ANTROPOLOJİ bilim dalı insanlık tarihini öğrenmek girişimi olarak başladı. Gerçekten de Yunanca'dan gelen bu sözcüğün anlamı insanın incelenmesidir. 19. yüzyılda Charles Darwin'in canlıların gelişme ve değişim sürecine ilişkin evrim kuramını ortaya atmasından sonra, bilim adamları bu alana ilgi duydu ve insanın evrimi üstüne yeni yeni düşünceler öne sürmeye başladılar (*bak.* EVRİM). En çok da, ilk atalarından başlayarak insanın vücut yapısının ve öteki fiziksel özelliklerinin nasıl geliştiğini merak ediyorlardı. Ayrıca insanla-

rın nasıl olup da bir araya geldiklerini, bu toplulukların nasıl büyüdüğünü ve değişikliğe uğradığını; insanların yeni becerileri nasıl kazandığını; dinlerin, siyasal örgütlenmelerin, sanatın ve müziğin nasıl doğduğunu da öğrenmek istiyorlardı. Bütün bu çabaların sonucunda antropoloji biliminde insanlık tarihinin değişik alanlarını inceleyen uzmanlık alanları ortaya çıktı.

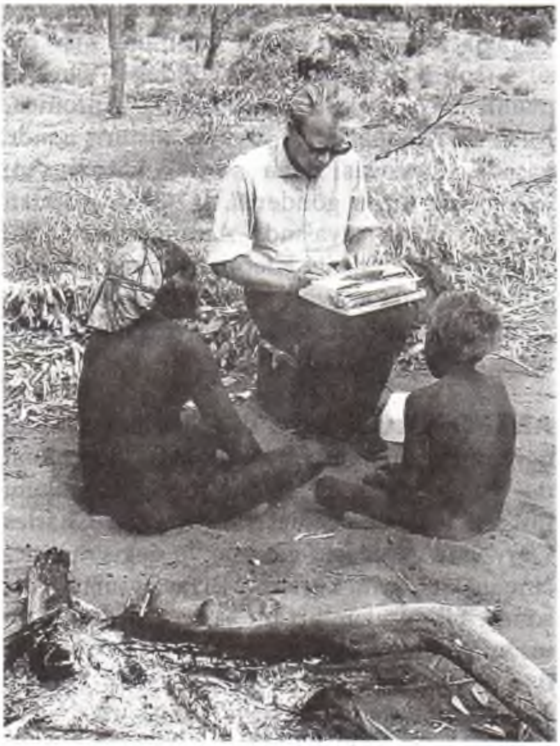
Arkeologlar yüzyıllar öncesinin eski yerleşim yerlerini kazarak oralarda yaşamış olan insanların neler yapmış olduklarını, nasıl yaşadıklarını öğrenmeye çalışırlar. Yazılı belgelerden önceki insanlık tarihinin araştırılması onların işidir.

Fiziksel antropologlar insanın evrimini ve değişik insan grupları arasındaki farklılıkları incelerler. Biyoloji uzmanı olan fiziksel antropologlardan bazıları insan türünün ortaya çıkışını, bazıları da insan biyolojisinin değişik alanlarını araştırır. Beslenme ile kişinin boyu arasındaki ilişkinin incelenmesi buna bir örnektir.

Kültürel antropologlar insan topluluklarının nasıl örgütlendiğini ve karşılaştıkları sorunlarla nasıl başa çıktıklarını araştırırlar. Bazı antropologlar dine özel bir ilgi gösterir, bazıları ise aile düzeni, siyaset, müzik ya da hastalıkların nasıl iyileştirildiğine ilişkin ipuçları bulmaya çalışır. Günümüzün kültürel antropologları, özellikle geleneksel yaşam biçimlerini koruyan Büyük Okyanus Adaları Yerlileri ile Afrika'nın kuytu köşelerine sığınmış kabileleri incelemektedirler.

Dilbilimciler dillerin ortaya çıkışı ve yapısıyla ilgilenirler. Dili insan başarısının en belirgin örneği ya da insanı insan yapan başlıca etken olarak değerlendirirler. Günümüzde eski dillerin incelenmesi son derece zor ve ayrıntılı çalışmalar gerektirdiğinden bu konu yepyeni bir uzmanlık alanı olmuştur.

Barnaby's

Bazı antropologlar sanayi toplumlarına yabancı halkların yaşamlarını incelerler.

Antropologların Bulguları.
Eskiden antropologların çoğu insan toplulukları arasında gerek fiziksel ve zihinsel bakımdan, gerek örgütlenme biçimleri bakımından büyük farklılıklar olduğunu sanıyorlardı. Bu farklılıkların ise değişik toplulukların evrim aşamalarını açıklayıcı nitelikte olacağını düşünüyorlardı. Bazı insanların fiziksel yapıları öteki insanlara göre daha az gelişmiş olduğu için onların zekâca da geri olmaları gerektiğini öne sürüyorlardı. Oysa bu tür öngörüleri tarihsel bulgular doğrulamadı. Çağdaş insanın ataları olan, 200 bin ile 500 bin yıl kadar önce yaşamış *Homo sapiens* fiziksel açıdan da günümüz insanına benziyordu.

Çağdaş dünyada ise insan toplulukları arasındaki farklılıklar gerçekten çok azdır; hele benzerlikler ile karşılaştırıldığında, nerdeyse yok gibidir. Dünyanın neresinde olursa olsun, insan aklı benzer düşünme süreçlerini izliyor. İnsanların yaşadığı toplumlar değişik de olsa yeni beceriler öğrenme yeteneği çok az farklılık gösteriyor.

Toplumlar arasında gerçekten belirgin olan farklılıklar insanların edindikleri bilgilerle ve davranış biçimleriyle ortaya çıkıyor. Bildiğimiz hemen her şey bize öğretilmiştir. Demek ki, insanlar arasındaki başlıca farklılıklar nerede ve nasıl yetiştirildiklerine bağlıdır. Bir insan, yabancı bir topluluğa genç yaşta katılırsa, eski öğrendiklerinden daha değişik şeyleri kolayca öğrenebilir. Bu nedenle, kültürel

farklılaşma ile fiziksel farklılıklar arasında bağlantı olmadığı öne sürülebilir.

Bazı toplumlar ya da kültürler öbürlerinden daha mı ileridir? Herhangi bir toplum belirli bir zamanda küçük ya da büyük, başka bir topluma bağımlı ya da bağımsız olabilir. Öteki toplumlardan kopuk ya da onlarla ilişki içinde yaşayabilir. Bu tür farklılıklar toplum üyelerinin varlıklı ya da yoksul oluşunu etkileyebilir. Ama tarihsel bir süreç içinde pek çok şey değişebilir. Örneğin Eski Mısır krallıkları bir zamanlar Ortadoğu'ya egemendi ve Akdeniz uygarlığının yönetim, bilim ve sanat merkezleriydi. Daha sonra Akdeniz çevresi başka toplumların etkisi altında kaldı. Roma İmparatorluğu'nun yükselişiyle birlikte Akdeniz toplumları Roma uygarlığından etkilendi. Bu imparatorluğun çöküşünden sonra, yeni bir din olan Müslümanlık Ortadoğu'dan Akdeniz yöresine doğru yayılmaya başladı. Akdeniz'in güneyini ve batısını ele geçiren Müslümanlar yeni güç odakları oluşturdular. Bütün bunlar olurken Orta ve Kuzey Avrupa kabuğuna çekilmiş, teknolojik bakımdan geri ve dünya üzerinde hiçbir etkisi olmaksızın yaşıyordu. Oysa yakın geçmişte bu bölgedeki ülkeler dünyanın en büyük güçleri oldular. 20. yüzyılın ikinci yarısında ise Avrupa ülkeleri dünyanın en varlıklı ve güçlü ülkeleri olmaktan çıktı. Asya ve Afrika toplumlarının tarihlerinde de benzer yükseliş ve çöküş dönemleri olmuştur.

Kültürel değişimin ve gelişimin yasaları var mıdır? Teknolojik gelişmenin çok çabuk benimsendiği ve yaygınlaştığı bir gerçek. Ayrıca teknolojik gelişme toplumsal örgütlenmede çok hızlı dönüşümlere neden olabiliyor. Bunun en çarpıcı örneği bilgisayar teknolojisinin günümüzdeki gelişimidir. Ama insanlık kültürünün hiçbir alanında "ilerleme"ye ilişkin yargıda bulunmak ya da gelişmişliğin belirli göstergelerini saptamak olası değildir. Hiçbir dil öbüründen daha "üstün", daha "gelişmiş" ya da daha "uygar" olamaz. Ayrıca herhangi bir dinin öbüründen nesnel olarak daha iyi olduğunu ya da belli bir aile yapısının en iyi olduğunu kanıtlamak çok güçtür. Günümüzde antropologlar artık toplumların kültürlerini sınıflamak eğiliminden vazgeçmiş, değişik kültürlerin ortak yanları ile insan davranışlarının çeşitliliği konularına önem vermeye başlamış, araştırmalarını bu yönde yoğunlaştırmışlardır.

ANSİKLOPEDİNİN ANTROPOLOJİ İLE İLGİLİ ÖBÜR MADDELERİ

AİLE
BOŞ İNANÇLAR
BUMERANG
BÜYÜ VE BÜYÜCÜLÜK
CENAZE TÖRELERİ
DÖVMECİLİK
ETNİK GRUPLAR
EVLİLİK
FOLKLOR
GÖÇEBELİK
IRK
İLKEL DİNLER
İLKEL SANATLAR
İNSANIN KÖKENİ
MASKE
TABU
TOTEM
YAMYAMLIK

ANVERS Belçika'nın en önemli limanı ve Avrupa'nın önemli ticaret kentlerinden biridir. Çok eski bir kent olan Anvers denizden 80 km uzaklıktaki Schelde Irmağı üzerinde kurulmuştur. Ortaçağda tüccarlar İstanbul'dan ipek ve baharat, Karadeniz kıyılarından kürk yükledikleri kervanlarını Almanya üzerinden Anvers'e götürürler; bu malların karşılığında kumaş alırlardı. 16. yüzyılın ortalarında Anvers gerçekten çok zengindi. Kentte 1.000'den fazla tüccar yaşar ve limana bir günde 500 kadar gemi girerdi.

Anvers tarihinde pek çok savaşa sahne oldu. 1576'da ayaklanan İspanyol askerleri kenti yağmaladı ve binlerce insanı öldürdü. 1648'de Otuz Yıl Savaşları'na son veren Vestfalya Barış Antlaşması'yla gemilerin Schelde

Picturepoint

Ressam Rubens'in Anvers'te, Notre Dame Katedrali önündeki heykeli.

Irmağı'na girmeleri yasaklanınca Anvers'in ticareti büyük bir darbe yedi Napolyon Savaşları sonrasında (*bak.* NAPOLYON SAVAŞLARI) Belçika'nın Hollanda'ya başkaldırarak ayrıldığı 1830'a kadar kenti Hollandalılar yönetti. Kentin bağımsızlığını kazanmasından sonra Schelde Irmağı halici Hollandalılar'ın elinde kaldı ve deniz ticaretine ağır vergiler getirildi. 1863'te vergilerin kaldırılmasıyla ticaret yeniden canlandı.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından kuşatılan Anvers, II. Dünya Savaşı'nda da gene Alman ordularının işgaline uğradı.

Bugün Anvers'teki başlıca sanayi dalları elmas işlemeciliği, şeker üretimi, cam ve gemi yapımcılığıdır. Bunların yanı sıra otomobil fabrikaları, petrol arıtma kuruluşları, elektrik ve elektronik sanayisi ile besin sanayisi de oldukça önemlidir.

Anvers'in modern doklarının arkasında 16. yüzyılda zengin tüccarlar tarafından yaptırılmış evlerin bulunduğu geniş caddeler ve meydanlar görülebilir. Kentin en güzel yapısı olan katedralin kulesi çok zarif bir biçimde oya gibi işlenmiştir. Katedralde Rubens'in ünlü yapıtları vardır (*bak.* RUBENS, PETER PAUL). Anvers ayrıca çok güzel belediye binası, 16. ve 17. yüzyıl Flaman ressamlarının tablolarının bulunduğu resim galerileri ve müzeleriyle ünlüdür.

ANZAVUR AYAKLANMASI, Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'daki direnişi kırmayı amaçlayan ayaklanmalardan en önemlisidir. Sivas Kongresi sonrasında İstanbul Hükümeti Kuva-yı Milliye karşıtı etkinliklerini artırdı. Kuva-yı Milliye'cilerin, I. Dünya Savaşı'ndaki yenilginin sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki'nin devamı olduğu, dine ve halifeye karşı oldukları propagandasıyla halk Kuva-yı Milliye'ye karşı kışkırtılıyordu. Bu amaçla, eski bir jandarma subayı olan Anzavur Ahmed yönetiminde ayaklanma düzenlenerek Kuzey Ege ve Marmara bölgelerindeki direnişin gücü kırılmaya çalışıldı.

Anzavur Ahmed Eylül 1919'da Biga, Gönen ve Manyas'ta halkı ulusal kurtuluşçu güçlere karşı kışkırtma çalışmalarına başladı. Balıkesir yöresinde çevresine topladığı eşkiya çeteleriyle 2 Ekim 1919'da Susurluk'u basarak oradaki silahları ele geçirdi. Daha sonra Kuva-yı Milliye güçlerine saldırmak üzere Bursa'ya yöneldi. Aynı ay içinde Kirmastı (Mustafakemalpaşa) yakınlarındaki Söğütalan'da Kuva-yı Milliye birliklerince kıstırılan Anzavur, Çerkes Ethem'in de yardımıyla dağıtıldı. Manyas'a kaçan Anzavur'un ilk ayaklanması başarısızlıkla sonuçlandı.

Anzavur Ahmed ikinci kez 1920 Şubat'ında ayaklandı. Gâvur İmam adlı bir başka ayaklanmacının ele geçirdiği Biga'ya giden Anzavur'u, İstanbul Hükümeti Balıkesir valiliğine atadı. Ayaklanma hızla çevreye yayıldı. Anzavur üzerine gönderilen askeri birlikleri yenilgiye uğrattı. Ayaklanmanın boyutları büyüyerek Gönen, Manyas, Ulubat, Susurluk, Bandırma ve Karacabey ayaklanmacıların eline geçti. Çerkes Ethem ve Demirci Mehmed Efe gibi Kuva-yı Milliye güçleri Bursa üzerine yürüyen Anzavur'u Kirmastı-Susurluk yolu üzerindeki Yayaköy'de 15 Nisan 1920'de karşıladı. Zorlu bir savaştan sonra Anzavur'un kuvvetleri yenildi. Anzavur İstanbul'a kaçtı. Geride kalan adamları direnmek istedilerse de dağıtıldılar. Böylece, Batı Cephesi'nin oluşturulmasını ve Yunan işgalinin durdurulmasını geciktiren Anzavur Ayaklanması nisan sonunda kesin olarak bastırılmış oldu.

APENNİN DAĞLARI. İtalya'nın belkemiği olarak adlandırılan Apennin Dağları, kuzeyde Alp Dağları'nın batı ucundan başlar; İtalya Yarımadası'nı 1.300 km boyunca uzunlamasına geçerek Sicilya Adası'na kadar uzanan geniş bir yay çizer. Sicilya Adası'nda, Nebrodi Dağları olarak yeniden ortaya çıkar. Birbirinden bağımsız dağ sıralarından oluşan Apenninler ülkenin kuzeyi ile güneyi arasındaki ulaşımı zorlaştırırsa da aralarındaki vadiler Akdeniz kıyılarından Adriya kıyılarına geçişi kolaylaştırır. Eskiçağda Romalılar'm bu vadilerde yaptıkları yollar günümüzde demiryollarına ve geniş otoyollara dönüşmüştür. Roma ve Floransa gibi bazı ünlü İtalyan kentleri bu vadi yolları üzerinde oldukları için önem kazanmıştır.

Kuzeyde Ligurya Denizi'ne doğru uzanan Apennin Dağları'nın güneşe bakan güney yamaçlarında güzel meyve bahçeleri ve üzüm bağları vardır. Bu bölge İtalyan Rivierası

olarak bilinir ve batısındaki Fransız Rivierası ile birleşir. Her iki yöre de sevilen dinlence yerleridir. Apennin Dağları'nın kuzey kesimi Adriya Denizi'ne dökülen Po Irmağı'nın kollarınca akaçlanır. Yörenin verimli vadilerinde tahıl yetiştirilir. Dağların alçak yamaçlarında ise zeytinlikler ve üzüm bağları vardır. Bölge bol yağış alır, ama Apennin Dağları'nın hiçbir kesiminde kar yağmaz.

Apennin Dağları zincirinin ortasındaki Abruzzi Dağları'nda İtalya'nın en ünlü ulusal parklarından biri vardır. Deniz düzeyinden 2.900 metre yükseklikteki bu bölge yabanıl ve kıraçtır. Bölgedeki kayın ve meşe ormanlarında kurt, yabandomuzu ve az sayıda ayı yaşar. Geçmişte bu bölgede bulunan pek çok hayvan hem spor amacıyla, hem eti için avlanmış, birçok ağaç da yakacak odun kömürü elde etmek amacıyla kesilmiştir.

Batıda, Roma yakınlarında Apennin Dağları, Akdeniz'e doğru akan Tiber Irmağı gibi ırmaklarca akaçlanır. Bazı etkin olmayan yanardağların kraterlerinde derin ve güzel görünümlü göller oluşmuştur. Napoli yakınındaki Vezüv Yanardağı, Avrupa kıtasının etkin olan tek yanardağıdır. Vezüv'ün aşağı yamaçlarındaki volkanik topraklar çok verimli olduğu için sebze ve meyve üretimi gelişmiştir. Sicilya Adası'ndaki Etna Yanardağı ile Sicilya yakınındaki Stromboli Adası'nda bulunan yanardağ öteki etkin yanardağlardır.

Apennin Dağları'nın güney kesiminde geniş ve engebeli yaylalar vardır. Bu yöredeki ağaçların çoğu Sicilya ve Yunanistan'da yapılan gemilere kereste sağlamak amacıyla kesildiği için günümüzde sellere yol açan kış yağmurları, yüzeydeki kil ve kumu kolayca sürükleyip götürür. Bunun sonucunda tarım alanlarında derin sel yatakları oluşmuş ve altlarındaki toprağın çökmesi sonucu tümüyle göçen köyler görülmüştür.

APHRODİTE *bak.* AFRODİT.

APOLLON. Aklın ve gerçeğin, adaletin ve hekimliğin tanrısı sayılan Apollon, en büyük Yunan tanrılarından biriydi; çünkü güçlülüğü ve güzelliğiyle Yunanlılar'ın en çok hayranlık duydukları ve kutsal saydıkları yetenekleri en kusursuz biçimde kendinde toplamıştı.

Önceleri çobanların tanrısı ve hayvanların koruyucusuyken, sonradan okçuluk, tıp, müzik ve gelecekle ilgili bilgilerin tanrısı sayıldı. Aynı zamanda da ışık tanrısıydı. Bu yüzden Yunanlılar ona, parlak ve saf anlamına gelen Phoibos ek adını taktılar. Müzik tanrısı olmasının yanı sıra şarkı ve şiir tanrısıydı. Güzel sanatların esin tanrıçaları olan Musalar'ın (*bak.* MUSALAR) önderiydi.

Kızdığı zaman insanlara kötülük etse de, bütün kötülüklerin ve karanlığın düşmanıydı. Resimlerinde her zaman elinde yay ve lirle gösterilen Apollon, genç ve yakışıklı bir erkek olarak düşünülürdü.

Yunanistan'da Apollon'a tapmayan yoktu. Onuruna sayısız tapınak yapıldı; kehanetlerini insanlara ulaştıran birçok bilicilik merkezi oluşturuldu. Bunların en önemlisi Delfi'ydi (*bak.* DELFİ KAHİNLERİ).

Bir söylenceye göre babası tanrılar kralı Zeus'tur. İkiz kardeşi ise Artemis'tir. Apollon'un delikanlılığında, Delfi tapınağını koruyan korkunç canavar Piton'u bir vuruşta öldürdüğü söylenir. Bir başka söylence ise kardeşi Hermes'in buluşu olan lire nasıl sahip olduğuna ilişkindir. Açıkgöz Hermes, Apollon'un

Mansell Collection

En büyük Yunan tanrılarından biri sayılan Apollon oku ve yayıyla.

koruyuculuğunu yaptığı bir sığır sürüsünü çalar. Hırsızlık ortaya çıkınca, Zeus sürünün sahibine geri verilmesini buyurur. Ama Apollon Hermes'in lirinden çıkan seslere hayran olur ve sürüden vazgeçerek liri alır. (*Ayrıca bak.* ARTEMİS; HERMES.)

Apollon'un kutsal bitkisi defnedir. Daphne adında bir kıza âşık olan Apollon kızı izler. Kız bir ırmak tanrısı olan babasından yardım ister. O da kızını bir defne ağacına dönüştürerek Apollon'dan kurtarır. Sevdiği kızın anısı nedeniyle defne Apollon için kutsallaşır.

Halikarnas Balıkçısı, Azra Erhat ve bazı araştırmacılar Apollon'un, başka bulguların yanı sıra, Likya yöresiyle ilişkisi üstünde de durarak, bu tanrının Anadolu kökenli olduğunu savunurlar.

APPALAŞ DAĞLARI. ABD'nin Atlas Okyanusu kıyılarındaki ovaları, iç bölgelerdeki düzlüklerden ayıran geniş dağ kuşağına Appalaş Dağları denir. Appalaş Dağları, Alabama'nın orta kesimlerinden başlayarak, Kanada'nın doğusundaki St. Lawrence Körfezi'ne

ZEFA

Adını sık sık doruklarını kaplayan bulut ve sisten alan Great Smoky Dağları (Büyük Dumanlı Dağlar).

kadar, kuzeydoğuya doğru 1.900 km boyunca uzanır. Bununla birlikte Appalaş Dağları ya da Appalaşlar adı yaygın olarak Hudson ve Mohawk ırmaklarının güneybatısındaki bölge için kullanılır. Appalaşlar 17. yüzyılda Amerika'ya gelen göçmenlerin batıya doğru göçü önünde bir engel oluşturmuştur. Örneğin, Virginia kıyısındaki yerleşim yerlerinin 1607'de kurulmaya başlamasına karşın Yerliler'in yaşadığı Appalaş Dağları'ndaki sık ormanları geçip, bugünkü Kentucky'ye gelmeleri için 100 yıldan fazla bir zaman gerekmiştir.

Appalaşlar, uzun ve birbirine paralel vadilerle ayrılmış dağ sıralarından oluşan bir kuşak görünümündedir. Doğuda, Pennsylvania'dan Georgia'ya kadar uzanan Blue Ridge (Mavi Dağlar) kuşağı çok yaşlı bir dağ sırasıdır. Kuzey Carolina'da Black Mountains'daki (Kara Dağlar) Mitchell Dağı, Appalaşlar'ın bu bölgesindedir. Yüksekliği 2.000 metreyi aşan Mitchell Dağı, Kuzey Amerika'nın doğusundaki en yüksek doruktur. Milyonlarca yıldır su, rüzgâr ve hava koşullarının aşındırdığı Blue Ridge kuşağı, artık yüksek ve sarp değil, alçak ve yuvarlaktır. Great Smoky Dağları (Büyük Dumanlı Dağlar) Ulusal Parkı ünlü bir eğlence ve dinlenme yöresidir.

Blue Ridge'in devamı olan New Jersey Dağları, Pennsylvania'dan Hudson Irmağı vadisine kadar uzanır ve orada Hudson Dağları adını alır. Bu dağlar yaşlı ve aşınmış olmakla birlikte çok çekici bir görünüme sahiptir.

Blue Ridge'in batısı, Alabama ortalarından başlayıp kuzeydoğuya doğru, New York eyaletinin içlerine kadar uzanan bir dağlar ve vadiler kuşağıdır. Uzunluğu 1.600 km olan bu kuşağın eni 22 ile 95 km arasında değişir. Bu kuşağın doğusu, bölgede Shenandoah Vadisi diye bilinen Büyük Appalaş Vadisi'dir. İlk göçmenler bu verimli düzlükte yerleşmiş ve çiftçiliğe başlamışlardır.

Bu dağ ve vadi kuşağının batısı ise, Alabama'dan, New York'taki Mohawk Irmağı'na kadar uzanan ve genelde Appalaş Yaylası diye adlandırılan geniş ve engebeli bir alandır. Bu bölgenin doğusunda New York'un güneyindeki Catskill Dağları, Orta Pennsylvania'daki Allegheny Dağları, Doğu Kentucky, Tennessee ve Batı Virginia'yı kaplayan Cumberland Yaylası yer alır.

Appalaşlar, akçaağaç, meşe, laleağacı, huşağacı ve kışın yaprak dökmeyen bazı ağaçların oluşturduğu sık ormanlarla kaplıy-

dı. Bu orman örtüsünün büyük bölümü günümüzde de varlığını korumakla birlikte Büyük Appalaş Vadisi gibi daha alçak ve düz olan yerler tarım alanlarına dönüşmüştür. Bu alanların dışındaki bölgelerde hindi, ayı, tilki, geyik ve yabankedisi gibi hayvanlara sıkça rastlanır.

Bölgenin başlıca doğal kaynağı Pennsylvania'dan Alabama'ya kadar uzanan yayla bölgesinin büyük Appalaş kömür yataklarındaki taşkömürüdür. Öteki önemli maden kaynakları, New Jersey'de antrasit (sert maden kömürü) ve çinko, Tennessee'de bakır ve Alabama'daki geniş demir yataklarıdır. Pennsylvania'da Pittsburgh ve Alabama'da Birmingham gibi büyük sanayi kentleri, bu madencilik bölgelerinin yakınında kurulmuştur.

APSE. Bazı mikropların, özellikle bakterilerin yerleştiği vücut dokularında oluşan irin (cerahat) dolu şişliklere apse denir. Bu bakteriler, apsenin oluştuğu bölgeye ya doğrudan doğruya derideki bir çatlaktan ve yaradan girerler ya da kan dolaşımıyla taşınarak, direnci azalmış olan bu bölgeye yerleşirler. Böylece, vücutta kendilerine uygun bir yer bulur bulmaz çevredeki dokulardan beslenerek hızla çoğalırlar. Ama vücudun da bakterilere karşı bir savunma sistemi vardır. Örneğin kandaki akyuvarların görevi hastalık yapıcı mikroplarla savaşmaktır. Bu yüzden vücut, mikropların bulunduğu bölgeye bir akyuvar ordusu gönderir. Akyuvarları taşıyan kanın bu dokulara hücum etmesiyle o bölgede bir kızarıklık ve yanma (sıcaklık artışı) olur; buna *iltihaplanma* denir. İltihaplı bölgede biriken ve irin denen sarımsı renkte, koyu kıvamlı sıvının içinde ölü mikroplar, akyuvarlar ve doku parçacıkları ile serum denen kan sıvısı vardır. Biriken irinin dokulara yaptığı basınç ağrıya neden olur. Eğer apse iç organlarda, örneğin karaciğerdeyse ve irin dışarıya boşaltılamazsa ağır sonuçlar doğabilir. Deri yüzeyine yakın olan daha küçük apseler, örneğin sivilce ve çıbanlar ise kendiliğinden patlayarak boşalabilir. Ama olgunlaştığı halde patlamayan apseleri asla sıkarak patlatmamak gerekir; çünkü apseyi sıkarken, vücut dokularının bu iltihabın çevresinde oluşturduğu korunma duvarları da parçalanır. Kendiliğinden patlamayan apseleri ancak bir doktor dokulara zarar vermeden hafifçe keserek boşaltabilir. İrinin boşalmasından kısa bir süre sonra dokular iyileşerek kapanırsa da bazen apsenin yerinde küçük bir iz kalabilir.

ARABA YARIŞI *bak.* OTOMOBİL YARIŞI.

ARABİSTAN Asya'da, Basra Körfezi ile Kızıldeniz arasında yer alır. Kuzeyinde Ürdün ve Irak'm bulunduğu çok büyük bir yarımadadır. Hemen hemen Hindistan kadar büyük olmasına karşılık büyük bir bölümü çöl olduğu için nüfusu çok azdır. Yarımadada akarsu yoktur; kuyular bile az ve birbirinden uzaktadır.

Suudi Arabistan Krallığı Arabistan'ın büyük bir bölümünü kaplar. Güneyde Yemen Arap Cumhuriyeti ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti; güneydoğuda Umman Sultanlığı; Basra Körfezi boyunca Kuveyt, Bahreyn ve Katar gibi küçük devletler vardır. (*Ayrıca bak.* ADEN; BAHREYN; BASRA KÖRFEZİ; BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ; KATAR; KUVEYT; UMMAN; SUUDİ ARABİSTAN; YEMEN ARAP CUMHURİYETİ; YEMEN DEMOKRATİK HALK CUMHURİYETİ.)

Çöl Hayvanları

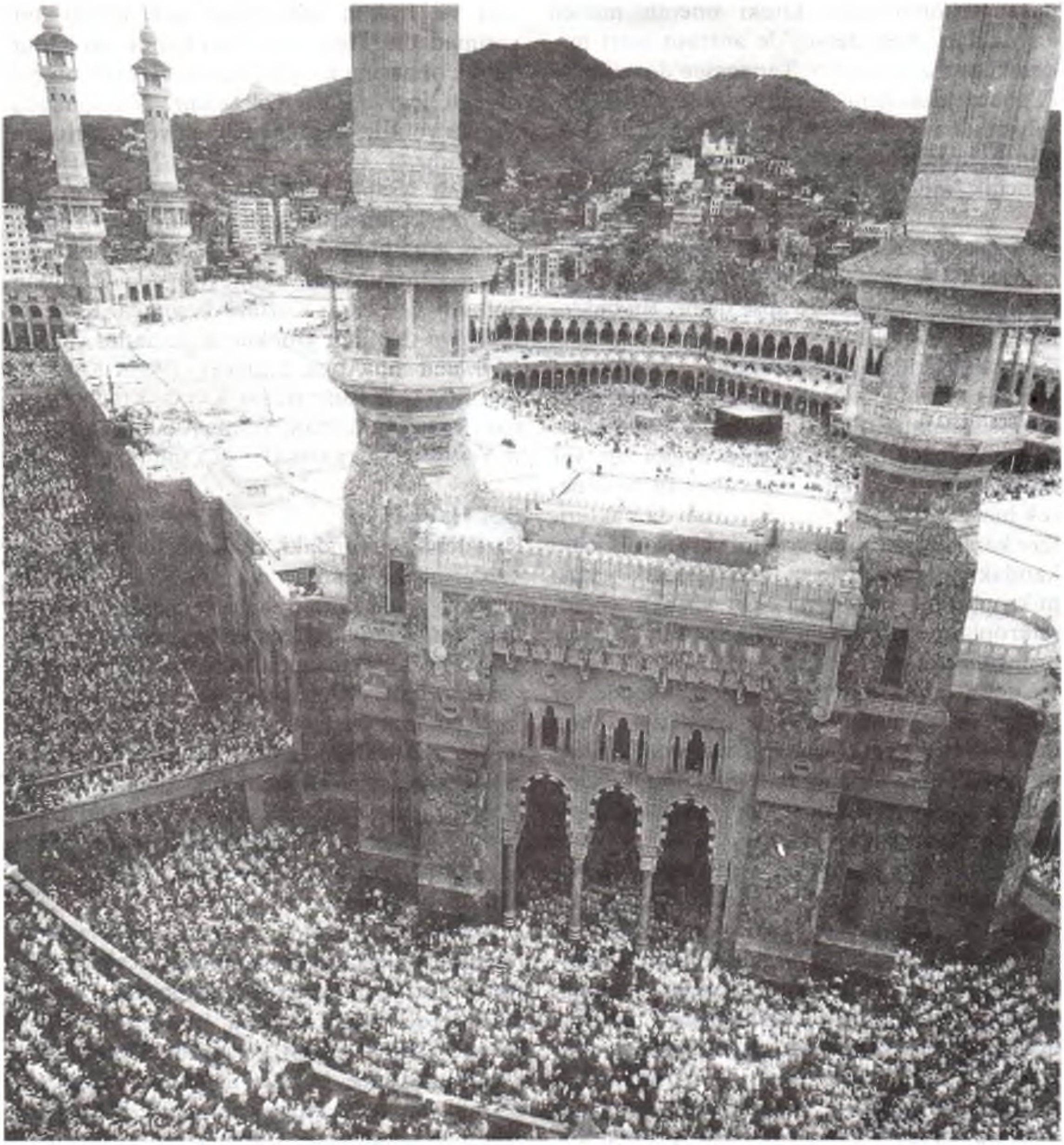
Kızıldeniz boyundaki ve Arabistan'ın güney kıyılarındaki kumlu, dar düzlükler dik bir biçimde yükselerek yağış almayan yüksek dağlarla birleşir. Arabistan'ın ortasındaki bölge yalnızca kaktüs gibi bitkilerin yetişebildiği geniş ve yüksek bir yayladır. Rüzgârın oluşturduğu kumullar (kum tepeleri) bazen 150 metre yüksekliğe ulaşır; bu yörede ayrıca çıplak kayalarla kaplı büyük alanlar vardır. Vahalar çoktur ama birbirlerinden epey uzaktadır. Vahaları su kaynaklarının çevresindeki hurma ağaçları ve vadilerdeki büyük ekili alanlar oluşturur.

Bu büyük, kayalık ve kumluk yayla hafif bir eğimle alçalarak dünyanın en sıcak yörelerinden biri olan Basra Körfezi kıyısına ulaşır. Türkiye'de İngiliz casusu Lawrence olarak bilinen İngiliz subayı ve yazar Thomas Edward Lawrence buraya ilk ayak bastığında "Arabistan'ın sıcaklığı kınından çekilmiş bir kılıç gibi saplanarak soluğumuzu kesti" diye yazmıştı (*bak.* LAWRENCE, T. E.). Gerçekten

yalnızca güneybatı köşesindeki Yemen'de sebze ve meyvelerin yetiştirilmelerine yetecek kadar su vardır. Bu yüzden Romalılar bu bölgeye *Arabia Felix* (Mutlu Arabistan) derlerdi; çünkü yarımadanın geri kalan bölümü çöldü.

Çölün özellikle kuzeyinde yaşayan ceylanların eti Araplar için çok değerlidir. Kurtlar ve çakallar gece gündüz canlı hayvanları ya da leşlerini arayarak dolaşırlar. Çöl hayvanları arasında uzun arka ayaklarıyla kangurular gibi sıçrayan araptavşanları çok ilgi çekicidir. Çorak bölgelerde bıldırcın ve ormantavuğu; öteki yörelerde güvercin, kumru, toy ve turnalara sık rastlanır. Engerek yılanları yaygındır, kertenkele ve akrep de görülür. Zaman zaman büyük çekirge sürüleri zaten az olan ürünlere büyük zarar verir.

Topham

Suudi Arabistan'ın Mekke kentinde binlerce Müslüman Kâbe'de namaz kılıyor.

Frank Spooner

Suudi Arabistan'da Riyad kentinde bir kapalı çarşı.

Arap atları güzellikleri, hızları ve dayanıklılıklarıyla bütün dünyada ünlüdür. İÖ 400'den beri bilinen bu at soyunun çağdaş evcil atların ataları arasında önemli bir yeri vardır.

Çölde ve Kentlerde Yaşam

Çölün büyük bir bölümünde Bedevi aileleri 1.500 yıl önce Hz. Muhammed dönemindeki atalarının yaptığı gibi deve, koyun ve keçi sürülerine otlak bulmak için sürekli yer değiştirirler. Nüfusun geri kalan bölümünü kentliler ve yerleşik çiftçi toplulukları oluşturur; hepsi Arapça konuşur ve Müslüman'dır. Hz. Muhammed Mekke'de doğduğu için Arabistan yüzyıllar boyunca İslam dininin beşiği olmuştur (*bak.* ARAPLAR; İSLAM; MEKKE; MUHAMMED, Hz.).

1940'lara kadar pek az Arap bu kıraç ülkede iyi bir yaşam sürebildi. Yemen'de tütün, kahve ve meyve, Umman'da şeker ve pamuk, su olan bölgelerde hurma üretilir. Mürrüsafi ve akgünlük gibi ender bulunan baharatlar güney kıyılarında üretilirdi. Basra Körfezi'nden ise inci çıkarılırdı.

Ama o zamandan beri çok büyük değişiklikler oldu. Suudi Arabistan'da ve Basra Körfezi kıyısındaki Kuveyt, Katar, Abu Dabi ve Bahreyn'de zengin petrol yatakları bulundu. Bir zamanlar çok az parası olan Arap ülkeleri bugün yabancı şirketler ya da devlet eliyle üretilip satılan petrolden büyük bir gelir elde ediyorlar. Zenginlik kadar güç de getiren petrol gelirleriyle eski kentler yeniden yapılıyor ve yeni sanayiler kuruluyor. Eğitim ve sosyal güvenlik hizmetleri geliştiriliyor. Otomobil ve uçak gibi çağdaş ulaşım araçları da insanların birbirleriyle yakınlaşmasını sağlıyor. Radyo istasyonları ağının yanı sıra, bugün yarımadanın birçok bölgesi televizyon yayınlarını alabiliyor. Düzenli uçak seferleri Arabistan'ı dünyanın birçok bölgesine bağlarken, demiryolları Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'ı Basra Körfezi'ne bağlıyor. Eskiden çölde

göçebe bir yaşam süren birçok Arap günümüzde çağdaş kentlerde ya da petrol bölgelerinde yaşıyor.

Artık yalnızca Riyad ve Mekke gibi eski kentlerde gezenler eski kent yaşamının izlerini görebilirler. Bu kentlerde güneşte kurutulmuş tuğlalarla yapılan, dışı beyaz badanalı evler, yüksek duvarlarla çevrili avlulara bakar. Sıcaktan ve gece ayazından korunmak için pencerelere cam yerine tahta panjurlar takılmıştır. Evler mangallarda yakılan odunla ısıtılır; yemek, yerde bağdaş kurularak yenir.

Tarih

571 ile 632 yılları arasında yaşayan Hz. Muhammed'in Medine'de ölümünden sonra halifeler onun getirmiş olduğu dini yaydılar ve yeni Müslüman devletler kurdular. İlk üç halife Medine'de hüküm sürdü; sonraki halifeler Şam (Suriye), Bağdat (Irak) ve Kahire'yi (Mısır) başkent seçtiler. Araplar en parlak dönemlerini *Binbir Gece Masalları*'yla ünlenen Halife Harun Reşid'in yönetimi altında geçirdiler (*bak.* HARUN REŞİD). Ama daha sonra aralarındaki çekişmeler ve savaşlar sonucunda güçlerini yitirdiler. Abbasi halifeleri bir süre Büyük Selçuklu Devleti'nin desteğiyle varlıklarını sürdürdüler. 1258'de Moğollar'ın Bağdat'a girmesiyle halifelik kurumu Kahire'ye taşındı. Bu sırada Mısır'da, Suriye ve Filistin'i de egemenlikleri altında tutan Memlûklar bulunuyordu. Irak ise Akkoyunlular'dan sonra Safeviler'in sınırları içinde kalmıştı.

1517'de Yavuz Sultan Selim Kahire'yi alarak Mısır, Suriye, Filistin ve Hicaz'ı Osmanlı topraklarına kattı. Bu tarihten başlayarak halifelik kurumu Osmanlı padişahlarına geçti. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Osmanlılar Irak'ı, Yemen'i ve Araplar'ın yaşadığı Kuzey Afrika topraklarını ele geçirdi.

18. yüzyılın ortalarında Vehhabilik denen savaşçı bir dinsel hareket nedeniyle çıkan karışıklıklar ve çatışmalar 19. yüzyıl boyunca da sürdü. Vehhabiler İslam dininin doğuşu sırasındaki ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalınmasını savunuyorlardı.

I. Dünya Savaşı'na Osmanlılar Almanya'nın yanında katılınca, bu fırsattan yararlanan Arap emirleri ayaklandılar. Mekke Emiri Hüseyin Bin Ali, kendini kuzeybatıdaki Hicaz'ın kralı ilan ederek İngiltere ve Fransa ile ittifak yaptı. Oğulları, sonradan Irak kralı olan Faysal ve Ürdün kralı olan Abdullah ile birlikte ve İngiliz subayı Lawrence'in yardımıyla ordularını Hicaz'dan Şam'a götürdü; burada Lord Allenby'nin Filistin'den gelen kuvvetlerine katıldılar. İngiliz-Arap ittifakı sonucunda Arabistan'ın kuzeyindeki topraklarda Osmanlı egemenliği sona erdi.

Arabistan'ın daha sonraki tarihini her ülkenin kendi maddesinden okuyabilirsiniz. (*Ayrıca bak.* ARAPLAR.)

ARAFAT, Yaser (1929). Yaser Arafat Filistin halkının 40 yılı aşkın bir süredir sürdürdüğü mücadelenin önderidir. Gerçek adı Abdurrahman Abdürrauf el-Kudva olan Arafat, Filistin Kurtuluş Örgütü (*bak.* FİLİSTİN KURTULUŞ ÖRGÜTÜ) içinde, "kurucu" anlamına gelen "Abu Ammar" adıyla anılır.

Arafat'ın çocukluğu doğduğu kent olan Kudüs ile Gazze'de geçti. 1948-49 yıllarındaki ilk Arap-İsrail Savaşı (*bak.* ARAP-İSRAİL SAVAŞLARI) sırasında Filistinliler'in önderi Abdülkadir el-Hüsseyni'nin genel sekreteri olarak savaşçı birlikleri örgütledi. Savaştan sonra yerleştiği Kahire'de mühendislik öğrenimi gördü. 1952'de Filistin Öğrenci Birliği'ni kurarak başkanlığını üstlendi ve 1956'da üniversite öğrenimini tamamlayıncaya kadar bu görevi sürdürdü. Aynı yıl katıldığı Mısır ordusunda Fedayiin adlı gerilla örgütünü kurdu ve yönetti. 1956'daki ikinci Arap-İsrail Savaşı'na patlayıcı madde ve sabotaj uzmanı olarak katıldı. Savaştan sonra Kuveyt'e yerleşen Arafat, Arap dünyasının her yanına dağılmış Filistinliler'i tek bir örgütte toplamak amacıyla çalışmalara girişti.

Arafat 10 Ekim 1959'da arkadaşlarıyla birlikte el-Fetih'i (Filistin Ulusal Kurtuluş Hareketi) kurdu. El-Fetih'in 1964'te İsrail'e karşı silahlı mücadeleyi başlatma kararı almasından sonra 1 Ocak 1965'te İsrail hedeflerine karşı düzenlenen ilk askeri saldırıyı gerçekleştiren grubu Arafat yönetiyordu. 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra İsrail'in işgal ettiği Batı Şeria'ya geçen Arafat buradaki direnme hareketini örgütledi.

Filistin Ulusal Konseyi'nin 1969'da yaptığı

ABC Ajansı

Filistinli siyaset adamı Yaser Arafat, ülkesinin bağımsızlığı için savaşan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün lideridir.

toplantıda, bütün Filistin gruplarını bir çatı altında toplayan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kuruluşuna öncülük etti ve örgütün yürütme kurulu başkanlığına getirildi. 1970-71 yıllarında Ürdün'de yaşayan Filistinli gerillaların burayı terk etmek zorunda kalması üzerine Arafat FKÖ'nün siyasal ve askeri merkezini Beyrut'a taşıdı. 1982'de İsrail birliklerinin Lübnan'a girerek Beyrut'u kuşatmaları üzerine Filistinli gerillalar kenti boşalttılar. Arafat da Beyrut'tan ayrılarak FKÖ' nün yeni merkezini Tunus'ta kurdu.

1969 sonrasında Arafat'ın çalışmalarının ağırlığı askeri alandan siyasal alana kaydı. Filistin halkının haklılığını tüm dünyaya duyurma ve destek sağlama çabaları 1974'te ilk ürününü verdi. FKÖ'nün gözlemci olarak kabul edildiği Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda Arafat bir konuşma yaparak Filistin davasını anlattı. Filistin toprakları üzerinde Müslüman, Hıristiyan ve Museviler'in bir arada yaşayacağı, laik ve demokratik bir Filistin Devleti kurulmasını savundu. Filistin sorununa BM kararları çerçevesinde, görüşmeler yoluyla bir çözüm bulunması yolundaki çabalarını artıran Arafat, FKÖ'nün Filistin halkının tek yasal temsilcisi olarak tanınması konusunda büyük başarı sağladı. FKÖ 100'ü aşkın devletle diplomatik ilişki kurdu.

İsrail işgali altındaki Batı Şeria ve Gazze'de yaşayan Filistinliler'in Aralık 1987'de ayaklanması dünya kamuoyunun Filistin sorununa ilgisini ve duyarlılığını artırdı. Arafat bu durumdan yararlanarak yoğun bir diplomatik çaba içine girdi. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkeyi ziyaret ederek bağımsız bir Filistin Devleti kurulması konusunda destek sağlamaya çalıştı. Kasım 1988'de Cezayir'de toplanan Filistin Ulusal Konseyi, Bağımsız Filistin Devleti'nin kurulduğunu ilan etti. Pek çok ülke, bu arada Türkiye de bu devleti tanıdığını açıkladı. Arafat, Filistin sorununu görüşmek üzere aralıkta Cenevre' de toplanan BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada İsrail Devleti'nin varlığını sürdürme hakkına saygılı olduklarını açıkladı. Bütün bu gelişmeler ABD ile FKÖ arasında doğrudan görüşmelerin başlaması sonucunu doğurdu. Böylece uluslararası alanda büyük başarı sağlayan Arafat, devlet kurma kararını yaşama geçirmek için yoğun çabalarını sürdürmektedir.

ARAGON, Louis (1897-1982). Aşk ve özgürlük üzerine şiirleriyle ünlü Fransız şair ve romancı Aragon Paris'te doğdu. Tıp öğrenimi gördükten sonra I. Dünya Savaşı sırasında askere alındı. Askerlik arkadaşları arasında geleceğin ünlü edebiyatçıları André Breton ve Paul Eluard da vardı. Bu arkadaşlarıyla dostluğunu ve daha başka sanatçıları *Anicet* (*Anicet ou le Panorama*; 1921) adlı romanında anlatmıştır.

Aragon arkadaşlarıyla birlikte Dada adlı edebiyat topluluğuna katıldı. Dadacılar, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı umutsuzluk ortamında her türlü baskıya ve toplumsal kurala, özellikle şiirde anlama karşıydılar. Örneğin Aragon'un bu dönemde yazdığı bir şiir, alfabedeki harflerin rasgele sıralanmasından oluşuyordu.

1919'da Philippe Soupault ve Breton ile birlikte *Littérature* adlı gerçeküstücü dergiyi kurdu. Gerçeküstücülük Akımı her türlü sanat ve düşünce anlayışını kökten değiştirmeyi amaçlıyordu (*bak.* GERÇEKÜSTÜCÜLÜK). Bir köylünün Paris izlenimlerini gerçeküstücü an-

Ara Güler

Fransız şair Louis Aragon'un birçok yapıtı dilimize de çevrilmiştir.

layışla anlattığı *le Paysan de Paris* ("Parisli Köylü") romanı 1926'da yayımlandı.

1927'de Fransız Komünist Partisi'ne giren Aragon'un sanat ve düşün yaşamında köklü değişmeler oldu. Toplumcu gerçekçi anlayışa yönelerek gerçeküstücülerle ilişkisini kesti ve sanat ve edebiyat konularında partinin sözcülüğünü üstlendi. Bu dönemde yazdığı romanlarında Fransız toplumunun insan tiplerini, toplumsal gerçeklerini sergilemeye ağırlık verdi. *Le Monde réel* (1933-44; "Gerçek Dünya") adıyla yayımladığı dört ciltlik roman dizisinde özellikle zenginlerin yaşama biçimi üzerinde duran Aragon, onların bencilliklerini, çürümüşlüklerini, işçilerin yaşam koşullarını ve özlemlerini dile getirdi. Bu romanlardan ikisi *Kibar Semtler* (*les Beaux guartiers*; 1936) ve *Çalardı Basel'in Çanları* (*les Cloches de Bâle*; 1933) adıyla Türkiye'de de yayımlandı. Partinin 1939-40 dönemindeki öyküsünü anlattığı altı ciltlik roman dizisi *les Communistes* (1949-51; "Komünistler") ve 1810'lar Fransa'sını konu alan *la Semaine sainte* (1958; "Kutsal Hafta") gibi romanlarında toplumcu gerçekçi çizgisini sürdürdü.

II. Dünya Savaşı'nda Almanlar Fransa'yı işgal ettiğinde Aragon direniş hareketine katılmıştı. Askere alınmasına karşın, şiirleri direniş gazetelerinde takma adla yayımlanıyordu. Özgürlük temasını işlediği ve çoğu şarkı ya da marş olarak bestelenen şiirleri dilden dile dolaşarak yaygınlaşıyor, direniş önderlerinden General De Gaulle, Cezayir radyosundan Aragon'un şiirini okuyarak halkı direnişe katılmaya çağırıyordu.

1928'de tanıştığı ve 1939'da evlendiği Rus kökenli Elsa Triolet için yazdığı aşk şiirleri Aragon'un şair olarak ünlenmesinde büyük rol oynadı. Bu şiirlerde ana dilini ustalıkla kullanıyor, yeni imgelerle büyüleyici bir hava yaratıyordu. Aragon, geleneksel Fransız şiirinin yanı sıra doğu şiirinden, özellikle de Arap ve İran şiirlerinden esinlendi. Doğu şiirindeki gizem ve tanrısal güçleri yüceltme, Aragon'un şiirinde Elsa'yı, Elsa'nın aracılığıyla da kadını yüceltmeye dönüşüyordu. Türkiye'de *Elsa'ya Şiirler* (*Elsa*; 1959), *Elsa'nın Mecnunu* (*le Fou d'Elsa;* 1963) ve *Mutlu Aşk Yoktur* (1988) adlarıyla yayımlanan bu şiirlerde Aragon aşk, özgürlük, mutluluk temalarını işliyordu.

1953-72 arasında *Les Lettres Françaises* dergisinin yayın yönetmenliğini yapan Aragon, makale ve denemelerinde Fransız ve Sovyet edebiyatını inceledi. Elsa'nın 1974'te ölümünden sonra evine çekilen şair, bütün çabasını şiirlerini gözden geçirmeye harcadı. 1982'de Paris'te öldü.

Aragon'un öbür yapıtları arasında *Feu de joie* (1920; "Sevinç Ateşi"), *le Mouvement perpétuel* (1925; "Sonsuz Hareket"), *la Crève-coeur* (1941; "Büyük Acı"), *les Yeux d'Elsa* (1942; "Elsa'nın Gözleri"), *la Diane française* (1945; "Fransız Diana'sı"), *Il ne m'est Paris que d'Elsa* (1964; "Elsa'sız Paris Benim İçin Bir Hiçtir") gibi şiir kitapları ile *la Mise à mort* (1965; "Ölüme Gönderme") ve *Blanche ou l'Oubli* (1967; "Blanche ya da Unutuş") gibi romanları sayılabilir.

ARAPÇA. İslam dininin ortaya çıktığı 7. yüzyıl başlarında Arapça yalnız Arabistan Yarımadası'nın kuzey bölümünde konuşuluyordu. Hz. Muhammed'in 632'de ölmesinden sonra İslam diniyle birlikte Arapça da Eskidünya'nın güney yarıküredeki bölümünde ya-

yıldı (*bak.* İSLAM). Günümüzde Arapça, Arap Yarımadası'ndaki Suudi Arabistan, Yemen Arap Cumhuriyeti, Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Kuveyt'in yanı sıra Ortadoğu'daki "Bereketli Hilal" ülkeleri (Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak) ile Kuzey Afrika'daki Mısır, Sudan'ın kuzeyi, Libya, Tunus, Cezayir ve Fas'ın da ulusal dilidir. Bütün bu ülkelerde Arapça konuşanların sayısı 120 milyonu geçer. Arapça, bu ülkelerin güneyinde ve doğusunda bulunan komşu ülkelerin pek çoğuna da yayılmıştır. Ayrıca, Asya ve Afrika ülkeleri ile Avrupa'da yaşayan Müslümanlar ibadet dili olarak Arapça'yı kullanırlar.

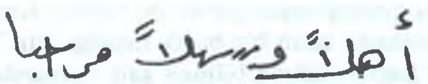
Arapça bir Sami dilidir. Öteki Sami dilleri arasında İsrail'de konuşulan ve Yahudi dinsel geleneğiyle Kutsal Kitap'ın Eski Ahit (Tevrat ve Zebur) bölümünün dili olan İbranice (*bak.* İBRANİ EDEBİYATI) ve Etiyopya'nın ulusal dili olan Amhara dili bulunur. Sami dilleri, Kuşi (örneğin Somali dili), Çad (örneğin Hausa dili), Berberi ve eski Mısır dilleri gibi Afrika'da konuşulan bazı dil aileleriyle de yakından ilişkilidir.

Arapça'nın çok sayıda lehçesi vardır; bir Yemenli Fas'ta bir pazar yerindeki günlük konuşmayı izleyemez. Arapça'nın günümüzdeki lehçeleri, İslam'ın kutsal kitabı Kuran'ın yazıldığı klasik Arapça'dan oldukça farklıdır. Bununla birlikte, bütün Arap dünyasında iletişim ve yayıncılık gibi kamu hizmetlerinde kullanılan çağdaş standart Arapça, klasik Arapça'ya oldukça yakındır ve Arapça konuşanların çoğu tarafından anlaşılır.

Alfabe ve Yazı

Arapça sağdan sola doğru yazılır ve satırlar Türkçe'de olduğu gibi yukarıdan aşağıya doğru sıralanır. Arapça bir kitabın ilk sayfası, Türkçe bir kitabın son sayfasının yerindedir.

Arap alfabesindeki 28 harfin hepsi aslında ünsüz olduğu halde, altlarına ya da üstlerine konulan ve *hareke* adı verilen özel işaretler

Arapça sağdan sola doğru yazılır. Bu örnek (*Ehlen ve sehlen; merhabâ*), "Safâ geldiniz, hoş geldiniz; rahatınıza bakın" anlamına gelir.

yardımıyla üç kısa ünlü ile birlikte okunur. Bu harflerin verdiği seslerin bir bölümü Türkçe'de ve başka dillerde bulunmaz. Ayrıca, çoğu dilde ve Türkçe'de tek harfle gösterilen ince ve kalın *k* gibi bazı sesler için Arap alfabesinde iki harf vardır. Örneğin *kemal* ve *kasem* sözcüklerindeki *k* sesleri iki ayrı harfle (*kef* ve *kaf*) yazılır. Arap alfabesinde *z*, *s* ve *h* seslerini veren üçer ayrı harf bulunur (zel, ze, zı; se, sin, sad ve ha, hı, he). 28 harfin dışında, *lâmelif* adı verilen ve alfabede gösterilmeyen bir harf daha vardır. Bu harf, *lâm* ve *elif* harflerinin birleşmesinden oluşmuştur (*bak.* ALFABE).

Arap harflerinin kısa ünlü olarak okunmasını sağlayan harekelerden *üstün* (*fetha*), harfin üzerine konur ve *a*'ya yakın, açık bir *e* sesi verir (*kedi*'deki değil, *kendi*'deki *e* sesi gibi). *Esre* (*kesra*) harfin altına yazılır ve harfi *i* sesiyle birlikte okutur. *Ötre* (*zamme*) ise harfin üzerine yazılarak *u* sesiyle okutur. Harekelere günlük kullanımda yer verilmez; bu işaretler daha çok Kuran'da, şiir kitaplarında ve çocuk yayınlarında, yanlış okumayı önlemek için kullanılır.

Arapça'da uzun ünlüler, *elif* (uzun *a* için), *vav* (uzun *u* için) ve *ye* (uzun *i* için) harflerinin yardımıyla ve bazen uygun bir harekeyle birlikte gösterilir.

Arap yazısında Latin alfabesindeki gibi büyük ve küçük harf ayrımı yoktur. Yalnız, sözcüğün başında, ortasında ya da sonunda oluşlarına göre harflerin yazılışı değişir. Kendinden sonra gelen harfle bitişmeyenler dışındaki bütün harflerin, sözcük içindeki yerlerine göre üç değişik biçimi vardır.

Arap yazısı, İslam dininin benimsendiği ülkelerdeki pek çok dilin yazılmasında kullanıldı. Bunun için genellikle belli uyarlamalar yapıldı. Örneğin Farsça'nın yazılabilmesi için Arap yazısına *p*, *ç* ve *j* (*pe*, *çim* ve *je*) seslerini göstermek üzere yeni harfler eklendi. Türkler 10. yüzyılda Arap alfabesini kullanmaya başlayınca, Türkçe'nin bazı seslerini gösterebilmek için Arapça'daki harfler üzerinde küçük değişikliklerle yeni harfler türettiler. Türkçe gibi Malay, Svahili ve Hausa dillerinin yazımında da artık Arapça kullanılmamaktadır. Öte yandan, İran'da Farsça, Afganistan'da Peştu ve Pakistan'da Urdu dillerinin yazımın-

da günümüzde de Arap alfabesinden yararlanılarak düzenlenmiş yazı sistemleri kullanılır.

Arapça'nın Yapısı

Arapça *bükünlü* dillerdendir. Bu yüzden Arapça sözcüklerin çoğu, büyük bölümü üç harften, geriye kalanları ise dört ya da beş harften oluşan köklerden türetilir. Bunun için, kök sözcüğün önüne, sonuna ve ortasına çekim ve yapım ekleri getirilerek yeni sözcükler türetilir, anlamı etkileyecek sözcük biçimleri elde edilir. Bu ekler kısa ya da uzun ünlü, bazen de ünsüzdür. Örneğin, "yazmak" mastarının kökü olan *ketebe* (o [erkek] yazdı) sözcüğünde *k-t-b* harfleri vardır. Bu köke belirli ekler getirerek *üktüb* (yaz), *kitâb* (kitap), *kütüb* (kitaplar), *kâtib* (kâtip, yazıcı), *küteyyib* (küçük kitap, kitapçık), *mektub* (yazılmış şey), *istiktâb* (yazdırmak), *kitâbeyn* (iki kitap), *mekteb* (üstünde yazı yazılan eşya), *ketebnâ* (biz yazdık) gibi bütün isim ve eylem çekimleri, çoğullar, Türkçe'de olmayan erkek, dişi ve cinssiz isim ayrımları, hatta çok az dilde bulunan ikili çoğul biçimleri elde edilebilir.

Arapça'nın Bilim Geleneği

Arapça'nın bilim geleneği çok zengindir. Felsefe, matematik, doğa bilimleri, tıp ve filoloji gibi alanlarda Arap bilginleri klasik Yunan geleneğini sürdürdüler. Ortaçağdan başlayarak Arapça kaynaklar Avrupalı bilginlerce incelendi ve batı dillerine çevrildi. Avrupa dilleri bu dönemde Arapça'dan pek çok terim ve sözcük aldı. Alkol, cebir, şifre sözcükleri bunlardan birkaçıdır. Bugün kullandığımız, 10 rakama dayalı sayma sistemi de Araplar aracılığıyla bütün dünyaya yayılmıştır. Bu yüzden, Roma rakamlarından tümüyle farklı olan bu rakamlara Arap rakamları denir.

Arapça'nın Edebiyat Geleneği

Arap edebiyatında en eski tür şiirdir. İslam'la birlikte dinsel konular yaygınlaştı ve tutuldu. Daha yaygın bir tür ise yiğitlik öyküleriydi. Bunların en ünlüsü, iç içe girmiş şiir ve uyaklı düzyazıyla yazılmış olan *Siret Anter*'dir (Antername). Arap düzyazı edebiyatında, tanınmış öykü ve masallardan oluşan büyük diziler vardır. Bunlardan en ünlüsü *Binbir Gece Masalları*'dır. Yüzyıllar boyunca toplanan ve birçok dile çevrilen bu masallar Şehrazad, Gemici Sinbad, Alaeddin, Ali Baba ve Halife Harun Reşid gibi kimi düşsel, kimi gerçek kişiler olan kahramanlarıyla tanınır (*bak.* BİNBİR GECE MASALLARI). 20. yüzyıl Arap edebiyatında roman ve kısa öykü gibi batı edebiyatı türleri de yaygınlaşmıştır.

ARAP EDEBİYATI, anadili Arapça olan kavim ve ulusların ortaya koymuş oldukları edebiyat yapıtlarını kapsar. Arapça Arabistan Yarımadası'nda ilkçağlardan beri kullanılan bir dildir. İslam dininin ortaya çıkışından sonra yayılarak İspanya'dan Endonezya'ya kadar uzanan bir alanda 600 yıl boyunca kültür dili durumuna gelmiştir.

İslam Öncesi Dönem'de Arap Edebiyatı

Cahiliye Dönemi adı da verilen İslam Öncesi Dönem'de Arap edebiyatında şiirin özel bir yeri vardı. Devesinin sırtında uzun çöl yolculuklarına çıkan Bedeviler'in söyledikleri türküler Arap şiirinin kaynağını oluşturur. Yiğitliği, sevgiyi, çöl yaşamını anlatan bu türkülere "deveci türküsü" anlamına gelen *hida* denir. Göçer çöl insanının söylediği bu türküler kentlerde söylenmeye başlanınca belli değişikliklere uğrayarak kesin ölçüler kazanmıştır.

İslam öncesi Arap şiirinden günümüze kalan en önemli örnek *Muallakatü's-Seb'a*'dır ("Yedi Askı"). Bu şiirler Ukaz panayırında düzenlenen bir şiir yarışmasında beğenilerek Mısır ketenine yazılmış ve Kâbe'ye asılmıştı. Hidalarla benzer konuları işleyen bu şiirlerde gelişmiş bir dil ve anlatım görülür. Hangi yıllarda yazıldığı kesin olarak bilinmeyen Yedi Askı şiirlerini İmruü'l-Kays (ölümü 550), Tarafe ibnü'l-Abd (539-564), Haris bin Hilliza (ölümü 570), Amr bin Kulsum (ölümü 600'den önce), Antere bin Şeddad (ölümü 600), Züheyr bin Ebu Sulme (ölümü 608), Lebid (ölümü 661) adlı şairler yazmıştır.

Yedi Askı şairleri dışında ünü günümüze kadar gelmiş başka şairler de vardır. Koltuğunun altında uzun bir bıçak taşıdığı için Teabbata Şarran adıyla bilinen şair bunlardandır. Şiirlerinde üstüne binerek dolaştığı koçundan, hayal ettiği korkunç yaratıklardan söz eder. Kurnazlığı ve savaşçılığı üzerine birçok

öykü anlatılan Şanfara, karşılıklı söyledikleri yergilerle ün kazanmış Evs el-Hadıra ile Zabban İslam öncesi dönemin başlıca şairlerindendir.

Bu dönemde *muamma* (bilmece), hayvan masalları, efsane ve halk öyküleri gibi düzyazı türleri de gelişmiştir. *Samar* adı verilen ve kent kent dolaşılarak anlatılan söylence ve öyküler daha sonra yazıya geçirilmiştir.

İslam'ın İlk Dönemi ve Emeviler

İslamiyet'in kurucusu Hz. Muhammed'in döneminde, ölçülü ve uyaklı bir dili olan Kuran' ın özel bir yeri vardı. *Seci* denen uyaklı Kuran dili özellikle ilk surelerde şiir düzeninde, çok duygulu ve etkileyicidir. Önceleri şairlere karşı bir tavır içinde olan Hz. Muhammed daha sonra toplumdaki etkilerini görerek onlarla iyi ilişkiler içine girmiş, İslamiyet'in savunuculuğunu yapan şairlerle dostluk kurmuştur. Bunlardan Hassan bin Sabit "Peygamber'in şairi" sanını almıştır.

Emeviler döneminde şiir dinsel konuların dışına çıkarak gündelik yaşamla da ilgilenmeye başladı. Ömer bin Abdullah (ibn Ebi Rabia), Haris bin Halid, Abdullah bin Ömer el-Arci, Kays bin Zerih (ölümü 710), Ahtal, Cerir (yaklaşık 650-729) ve Ferezdak (641-728 ya da 730) gibi şairler günlük yaşamla ilgili şiir ve yergileriyle ün kazandılar.

Abbasiler Dönemi

Abbasiler döneminde Bağdat bir kültür ve sanat merkezi oldu. Arapça çok geniş bir alana yayılarak kültür dili haline geldi. Halife ve zenginler bilgin ve sanatçıları desteklediler. Zenginlerin koruması altına giren şairler efendilerini öven şiirler yazıyordu. Şairlerin bir araya gelerek aralarında yarışmalar düzenlemeleri de şiirin gelişmesine katkıda bulundu. Beşşar bin Bürd (ölümü 873) ve Ebu Nuvas (747-813) zevk ve eğlenceyi konu alan şairlerin önde gelen temsilcileridir. Halid ve Sibeveyhi gibi dilciler Arapça'nın dilbilgisi kurallarını saptadılar. Yunanca'dan yapılan çeviriler yabancı kültürlerle ilişki kurulmasını sağladı.

Bu dönemde, Bağdat dışında da önemli şairler yetişti. Çoğunlukla geleneğe bağlı olan bu şairlerden Mütenebbî (905-965) şan ve şöhret duygularını dile getiren şiirler yazdı. Ebu Temmam (804-845), kendinden önceki şairler üzerine *Hamse* adlı büyük bir derleme hazırladı.

Araplar'ın en gözde şairlerinden biri olan Ebu'l-Âlâ el-Maarri (973-1057) Suriye'de yaşadı; saray şiirine karşı bir şiir anlayışı geliştirdi. Şiirlerinde dönemin toplumsal adaletsizlik, acı ve ölüm gibi sorunlarını ele aldı. Bilgiye ulaşmanın yolu olarak iman yerine aklı savundu. İslam'ın cennet-cehennem anlayışını yergi diliyle eleştirdi ve saray şairlerini "cennet-cehennem bekçileri" diyerek alaya aldı.

Türk edebiyatını da etkileyen Tasavvuf şiiri de bu dönemde doğdu (*bak.* TASAVVUF). Dinsel kurallar karşısında hoşgörü ve inanç özgürlüğünü savunan Tasavvufçular, halifelerce hoş görülmeyerek cezalandırıldılar. Tasavvuf şairlerinin en ünlülerinden Hallac-ı Mansur (858-922) Tanrı'nın kendisinde yansıdığını söylediği için öldürülerek derisi yüzüldü.

Abbasiler döneminde *seci* denen ölçülü, uyaklı düzyazı yapıtları da hızla çoğaldı. Öncelikle Kuran ayetlerini ve hadisleri (Hz. Muhammed'in sözleri) yorumlamak amacıyla yazılan düzyazı, savaşları anlatan yapıtlarla gelişti. Bu dönem yazarlarının en tanınmışları Ebubekir el-Harizmi (935-993) ve Hemedanî' dir (969-1008). Harirî (1054-1122) *makame* (küçük öykü) türünün Arap edebiyatına girmesini sağladı. Bu dönemde Basra ve Kûfe okulları ile Nizamiye medreselerinde dilbilim çalışmaları yapıldı. İlk Arapça dilbilgisi kitabı bu dönemde yazıldı. Dilbilim alanında çalışmalarıyla ünlü yazar Ebu Hayyan Türkçe üzerine de dört kitap yazdı.

İspanya'da I. Abdurahman'ın kurduğu Endülüs Emevi Devleti (756-1031) döneminde de edebiyat, müzik, bilim ve sanat alanında yeni gelişmeler görüldü. Arap edebiyatı batı edebiyatı ile tanışma olanağı buldu ve yeni kaynaklarla zenginleşti. Aşk, övgü ve ağıt şiirleriyle tanınan İbn Zeydun (1003-71), gülmece, aşk, şarap, kadın gibi konuları işleyen gezgin şair İbn Kuzman (1078 ya da 1080-1160) bu dönemin en ünlü şairleridir. Endülüs döneminde düzyazı alanında da önemli yapıtlar verildi. İbn Tufeyl'in (1106-

85) yazdığı *Hayy ibn Yakzan* adlı roman Ortaçağ Avrupa'sında yaygın bir üne kavuştu ve birçok batı diline çevrildi.

Arap-İslam dünyasında parçalanmaların başlaması ve yeni odakların oluşmasıyla Bağdat, Nişabur, Kahire, Kurtuba (Cordoba) ayrı birer kültür merkezi durumuna geldi. Tuğrai (ölümü 1119), Bahaeddin Züheyr (1186-1258) gibi şairler, gezgin İbn Battuta (1304-69) ve büyük bir İslam tarihçisi olan İbn Haldun (1332-1406) bu dönemin ünlü yazarlarındandır. Arap düzyazı edebiyatının en tanınmış yapıtı *Binbir Gece Masalları*'nın da ilk kez 14.-16. yüzyıllarda derlendiği sanılmaktadır.

Uyanış Dönemi

Araplar'ın *el-Nahda* dedikleri uyanış dönemi 19. yüzyılda başladı. Arap ülkeleri arasında Mısır, batı uygarlığının ürünlerine yönelen ilk ülke oldu. Modern okullar açıldı, kitaplıklar kuruldu, çeşitli yapıtlar Arapça'ya çevrildi. Mısır'da Batılılaşma akımını başlatanlar Lübnanlı ve Suriyeli Hıristiyan Araplar'dı. 16. yüzyıldan beri batı okullarında eğitim görmüş bir Hıristiyan aydın kuşağı yetişmişti. Halep Hıristiyanları arasında 17. yüzyıl sonuna doğru arı Arapça akımı gelişmeye başladı. 1725'te Halep Marunileri'nin piskoposu Cermanos Ferhat (ya da Cebril bin Ferhat), kendi çevresinde bir edebiyat okulu kurarak Arapça dili üzerine araştırmalara girişti. Lübnan'da şairler ve yazarlar yeni bir edebiyat dili oluşturmaya başladılar. *Mecma'el-Bahreyn* (1850) adlı yapıtıyla Nazif bin Abdullah el-Yazıcı (1800-71) bu şairlerin öncülerindendir. Ayrıca Butrus el-Büstani (1819-83) dilbilim ve ansiklopedik kitaplarıyla bu akımın gelişmesine katkıda bulundu. Mısır'da Ahmad Şauki (1868-1932) Mısır'ın kurtuluş savaşını yansıtan şiirleriyle, Suriyeli Corci (ya da Jirji) Zeydan (1861-1914) tarihsel romanlarıyla bu akımın öncülüğünü yaptılar. Arap edebiyatı rönesansı olarak da bilinen bu dönemdeki gelişmelere karşın Arap edebiyatçıları çok zengin bir birikime dayanan eski Arap edebiyatının etkisinden kurtulamamışlardı.

Çağdaş Edebiyat

İlk çağdaş edebiyat örnekleri I. Dünya Savaşı sonrasında görülmeye başladı. Bu dönemin yazarları daha çok İngiliz ve Fransız edebiyatının etkisinde kalarak Romantizm'i (*bak.* ROMANTİZM) benimsediler. Bunun yanı sıra, Mısırlı Muhammed Teymur (1892-1921) ile kardeşi Mahmud Teymur (d. 1894) ve Tahir Laşin gibi kısa öyküler yazan yazarlar ortaya çıktı. Mahmud Teymur yapıtlarında Mısır'ın toplumsal yaşamını, paşaların egemenliği altındaki ülkesinin insan ilişkilerini, düzenin bozukluklarını gerçekçi bir bakışla yansıttı. Lübnanlı Marun Abud (1886-1962) öykü ve romanlarında Lübnan köylülerinin yaşamlarını yazdı.

Lübnan'dan ABD'ye göçen bir grup aydın, ABD'de ingilizce ve Arapça dergiler, kitaplar yayımladılar. Eski edebiyat geleneğini yadsıyıp yeni bir anlatım biçimi oluşturmaya çalışan bu aydınların en ünlüsü Halil Cibran'dır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, yurtları İsrail'ce işgal edilen Filistin halkının direnişi edebiyatı da etkiledi. Halkının acılarını yansıtan Filistinli şair ve yazarlar özellikle 1967'den sonra adlarını duyurmaya başladılar. Çağdaş Filistin şiirinin ilk öncüleri olan İbrahim Tukan, Fatva Tukan, Abdurrahim Mahmud, Ebu Salma gibi şairlerin açtığı yolu, günümüzde Mahmud Derviş (1941), Samih el-Kasım (1939), Tevfik el-Zeyyat (1940), Salim Sabran (1938), Mahmud Sobh (1936), Favaz İd (1940), Muin Besisso (1943), Ahmed Dahbar (1946) ve Remi Derviş (1941) gibi şairler izlemektedir.

Günümüzde Arap edebiyatı, her ülkenin ulusal özelliklerine göre gelişmektedir. Arap şair ve yazarların ürünleri ülkelerinin toplumsal ve kültürel özellikleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu edebiyatçıların başında Mısırlı Necip Mahfuz gelir. 1988'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan Mahfuz 1911'de Kahire'de doğdu. İlk romanlarında tarihsel konuları işledi. *El-Kahira el-cedide* (1945; "Yeni Kahire"), *Han el-Halili* (1946) ve *Arka Sokak* (*Sokak el-Midak*; 1947) gibi romanlarıyla ün kazandı. 1959'da *El-Ahram* gazetesinde yayımlanmaya başlayan *Evlad Haratina* ("Mahallemizin Çocukları") romanıyla dinsel çevrelerin tepkisini üzerine çekti. Mahfuz romanlarında kent yaşamını ayrıntılarıyla betimler ve kahramanlarının ruhsal yapılarını ustalıkla anlatır.

ARAP-İSRAİL SAVAŞLARI. 1948'den bu yana Arap ülkeleri ile İsrail arasında çıkan savaşların en önemlileri bu adla anılır.

Birinci Arap-İsrail Savaşı (1948-49)
Birleşmiş Milletler (BM) 1947'de, Filistin topraklarının İsrail Devleti ile Filistin Arap Devleti olarak ikiye bölünmesini öngören bir karar aldı. Ama Arap ülkeleri 1948'de kurulan İsrail Devleti'ni tanımadı. Mısır, Irak, Suriye, Ürdün, Lübnan ve Filistin'deki Araplar İsrail'e savaş açtı. İsrail, "10 gün saldırısı" adı verilen bir saldırıyla Arap ordularını geri püskürttü. Mısır ordusunu El-Ariş'e kadar geriletip Necef ve Celile kentlerini ele geçirdi. İsrail, BM kararıyla kendisine ayrılan Filistin topraklarını yüzde 40 daha genişletti. Mısır'ın anlaşma isteğini, Irak dışında kalan öbür ülkeler de benimseyince savaş sona erdi. 500 bin Filistinli Arap, Ürdün, Suriye ve Lübnan'a göç etmek zorunda kaldı. Böylece, toprakları işgal edilen Filistinliler ile İsrail arasında süregelen savaşlar da başlamış oldu.

İkinci Arap-İsrail Savaşı (1956)
1956'da Mısır'ın devlet başkanı Cemal Abdünnasır, bir özel şirketin elinde bulunan Süveyş Kanalı'nı millileştirdi. Bu kararla çıkarları zedelenen Fransa ile İngiltere, İsrail'i de yanlarına alarak Mısır'a bir saldırı planladılar. 29 Ekim 1956'da İsrail ordusu, Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a saldırdı. İlk saldırıda bozguna uğrayan Mısır ordusu, Fransız ve İngiliz ordusunun da havadan ve denizden başlattığı saldırıyla yenildi. BM Acil

ABC Ajansı-GAMMA

Sokak çatışmaları İsrail işgali altındaki topraklarda günlük yaşamın bir parçasıdır.

ABC Ajansı-GAMMA

Batı Şeria ve Gazze'deki Filistinliler'in 1987'de başlattığı ayaklanma günümüzde de sürmektedir.

Kuvveti'nin Aralık 1956'da Sina Yarımadası'na yerleştirilmesinden sonra İsrail, 1949'da kabul edilen Mısır-İsrail ateşkes sınırına çekildi.

Üçüncü Arap-İsrail Savaşı ya da Altı Gün Savaşı (Haziran 1967)
Mısır Devlet Başkanı Abdünnasır'ın SSCB ile yakınlık kurarak askeri ve siyasi alanda işbirliği yapması batı ülkelerini kaygılandırıyordu. Bu arada Mısır, BM Acil Kuvveti'nin görevini Mısır ordusuna bırakmasını önerdi. BM bu öneriyi kabul edince Mısır ordusu Sina'ya yerleşti. Suriye de kendi sınırlarına asker yığdı. Bu gelişmeler olurken, İsrail de saldırıya hazırlanmıştı. 5 Haziran 1967'de İsrail'in saldırısıyla başlayan ve altı gün süren savaş sırasında Mısır, Suriye, Ürdün ve Irak savaş uçakları, daha havalanmadan İsrail tarafından yok edildi. İsrail büyük bir hızla kazandığı savaşta Gazze, Sina, Şarm el-Şeyh ve Batı Şeria'yı işgal ettiği gibi, Suriye'nin Golan Tepeleri'ni de ele geçirdi. İsrail ordusu Suriye'nin başkenti Şam'a doğru harekete geçerken BM duruma müdahale etti ve BM'nin girişimiyle ateşkes ilan edildi. BM, 22 Kasım 1967'de aldığı 242 sayılı kararla İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini, buna karşılık İsrail'in Arap devletlerince tanınmasını ve Filistinli göçmenler sorununun uygun bir biçimde çözülmesini istedi.

Dördüncü Arap-İsrail Savaşı ya da Yom Kippur Savaşı (Ekim 1973)
BM'nin 242 sayılı kararı savaşan taraflarca

uygulanmadı. İsrail aldığı toprakları işgal etmeyi sürdürdü, Arap ülkeleri de İsrail'i tanımadılar. 1970'te Mısır Devlet Başkanı Abdünnasır ölmüş, yerine Enver Sedat geçmişti. Enver Sedat, ülke sınırlarını Altı Gün Savaşı öncesindeki durumuna getirmeyi ve İsrail'i tanıyarak barışı sağlamayı amaçlıyordu. Bunun için de 242 sayılı BM kararının uygulanmasını sağlayacak bir girişimi gerekli görüyordu. Enver Sedat'a göre, sonuç ne olursa olsun, bu girişim İsrail ile savaştan geçiyordu. Mısır ve Suriye savaşa hazırlandı. 6 Ekim 1973'te, İsrailliler'in kutsal günü Yom Kippur'da Mısır ve Suriye'nin başlattığı saldırıyı Irak, Ürdün, Fas ve Cezayir de destekledi. İsrail'i ise ABD destekliyordu. 24 Ekim'deki ateşkes kararına kadar süren savaşta, İsrail üstünlüğü ele geçirerek Arap ordularına büyük kayıplar verdirdi.

Savaş daha da uzayabilirdi. Ama, 7 Ekim'de petrol üreten Arap ülkelerinin Avrupa ülkelerine ve ABD'ye verdikleri petrolü azaltacaklarını açıklamaları BM'nin ateşkes kararı almasında etkili oldu. 25 Ekim'de BM Barış Gücü savaş bölgesine yerleştirildi.

18 Ocak 1974 ve 4 Eylül 1975'te İsrail ile Mısır arasında iki barış antlaşması imzalandı. Antlaşma gereğince İsrail, Sina'nın batısına çekilecek, buna karşılık Mısır Süveyş Kanalı'nın doğu yakasındaki güçlerini azaltacaktı. İsrail 1975'te Suriye ile de anlaştı. Her iki ülke, ordularını BM Barış Gücü'nün oluşturduğu tampon bölge dışına çıkarmayı ve savaş tutsaklarını değiştirmeyi kabul etti.

Bu antlaşmalara karşın, İsrail ile Filistinliler arasındaki savaş sona ermedi. 5 Haziran 1982'de İsrail Beyrut'u ve Filistin Kurtuluş Örgütü kamplarının bulunduğu Güney Lübnan'ı bombaladı. 14 Haziran'da İsrail kuvvetleri Beyrut'u kuşatmıştı. Filistinliler uzun süre direndiler. Ama sürekli İsrail bombardımanı karşısında, çokuluslu kuvvetlerin denetiminde Beyrut'u terk ettiler. 14 Eylül'de İsrail birlikleri yeniden Beyrut'a girdi. Hıristiyan milislerin 16 Eylül'de iki Filistin mülteci kampında gerçekleştirdiği katliam bütün dünyada kınandı.

ARAPLAR sözcüğü günümüzde anadili Arapça olan toplulukları kapsar. Bu toplumlar Akdeniz'in güneyinden ve doğusundan başlayarak Afrika'da Sahra Çölü ve Sudan'a, doğuda Irak'a ve Arabistan Yarımadası'na kadar yayılmıştır (*bak.* ARABİSTAN). Arapça konuşulan ülkeler Arap ülkeleri olarak bilinir (*bak.* ARAPÇA). Anadil olan Arapça'nın yanı sıra Kuzey Afrika'da Berberi dili, Irak'ta Kürtçe, Güney Arabistan'da ise buraya özgü yerel diller konuşulur. Orta Asya'da Semerkant dolaylarında ve Kuzey Afganistan'da da Arapça konuşan toplumlar yaşamaktadır.

Eskiden Arabistan'da Arap sözcüğü, yerleşik halkın karşıtı olan "göçebe" anlamında kullanılırdı. Oysa Araplar'ın anayurdu Arabistan'dır.

Frank Spooner

Birçok Arap kadını yüzlerini yabancılara göstermemek için peçe kullanır.

Arap Toplumu

Araplar aynı dili ve çoğunlukla da aynı dini (İslam) paylaşmakla birlikte, Arabistan dışında yerleştikleri bölgelerin yerli halkıyla karışıp, onların geleneklerini benimsedikleri için töreleri birbirinden farklıdır. Buna karşılık Afrika-Asya kurak çöl kuşağında yaşadıkları için aralarında büyük benzerlikler de vardır. Bu yörelerde tarım yalnızca belli başlı birkaç ırmak çevresinde, vahalarda ya da daha bol yağış alan dağlık bölgelerde yapılır. Mısır'da Nil, Irak'ta da kaynakları Türkiye'de olan Dicle ve Fırat başlıca ırmaklardır. Fas'ın bazı bölümleri ile Filistin, Lübnan ve Yemen daha çok dağlık bölgelerdir. Doğu Arabistan ve Sahra Çölü'nün bazı kesimlerinde vahalar vardır.

Çok eski zamanlardan beri kurak çöl kuşağı iki tür topluluğa yurt olmuştur: Yerleşikler ve göçebeler. Yerleşikler çiftçiler ya da kentlilerdi. Göçebeler ise deve ve koyun güder, hayvanları otlatmak için yılın büyük bir bölümünü otlakları dolaşarak geçirirlerdi. Yazın otlaklar kuruyunca, yerleşme bölgelerinde ya da vahaların yakınlarında kendi dokudukları çadırlarını kurarlardı. Öte yandan, pek çok köylü de kış ve ilkbahar aylarında koyun sürüleriyle çöle gidip çadırlarda göçebe yaşamı sürerdi. Yerleşikler ile göçebeler her zaman birbirlerine bağımlıydılar. Yerleşikler göçebelerden et gereksinimlerini karşılamak için koyun ve keçi, ulaşımda kullanmak üzere deve satın alırlardı. Göçebeler de tarım ürünü, silah, giysi gibi gereksinimlerini kentlerden sağlar, yazın vaha ve derelerinden yararlanırlardı.

Çok eskiçağlarda Güney Arabistan baharat ticaretinin önemli bir merkeziydi. Anadolu folklorunda da adı geçen Sebâ Melikesi Belkıs, belki de Güney Arabistan'daki baharat

Frank Spooner

Suudi Arabistan'da sokak satıcıları.

krallıklarından birinin kraliçesiydi. Baharat deve kervanlarıyla Arabistan'dan Akdeniz limanlarına taşınırdı. Deve güderek dolaşan ve Bedevi adı verilen kabileler, Arabistan'dan geçen bütün baharat yollarını ellerinde tutuyorlardı (*bak.* BAHARAT YOLU).

Kent dışında yaşayan Araplar'ın çoğunun yaşam biçimleri birbirine benzer. Evlerin başlıca eşyaları, üzerinde oturulan ve uyunan halılar, kilimler ve yastıklardır. Bir eve girmeden önce konuklar halıları kirletmemek için ayakkabılarını çıkarır ve bir kenara otururlar. Odanın ortasına oturmaları ya da sırtlarını orada bulunanlardan birine dönmeleri uygun görülmez. Evler genellikle erkeklerin girip çıkabildikleri selamlık adı verilen bir dış bölme ve aileden kadınların yaşadığı harem adı verilen bir özel bölme olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yemek haremde, erkek konuklara sunulan çay ve kahve ise selamlıkta pişirilir.

Geleneksel konukseverlik özellikle kırsal kesimde sürmektedir. Bugün bile, yörelerin önde gelenleri önceden tanımadıkları yolcuları evlerinin selamlık bölümünde ağırlarlar.

Günümüzde toplam Arap nüfusunun yüzde 5-10'unu oluşturan Bedeviler özellikle Suudi Arabistan'da yaşarlar. Kentlerde yaşayan Araplar'ın sayısı nüfusun yüzde 40'ını bulmaktadır. Geri kalanlar birbirlerinden uzak küçük köylerde yaşadıkları için geleneklerini daha çok korumuşlardır.

Tarih

Hz. Muhammed'in (İS 571-632) kurduğu İslam dinini ilk benimseyenler Araplar'dı (*bak.* İSLAM). Kendilerine "Tanrı'nın iradesini kabul eden" anlamına gelen Müslüman adını verdiler. Dinsel bir coşkuyla harekete geçen ilk Müslümanlar, dinlerini başkalarına da benimsetmeye çalıştılar. Birçok ülke ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurdular. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra ona inananlar, kendilerine bir halife seçtiler. Halifeliğin yönetim merkezi önce Mekke, sonra Suriye'deki Şam kentiydi. Halifeliğin Emeviler'den Abbasiler'e geçmesiyle, 750'de Irak'taki Bağdat kenti halifeliğin başkenti oldu (*bak.* ABBASİLER; EMEVİLER).

Araplar askeri başarılarının yanı sıra, sanat ve bilime de büyük önem verdiler. Harun Reşid'in halifeliği sırasında (786-809), başkent Bağdat önemli bir kültür merkezi oldu. Avrupa ve Doğu ülkelerinde tanınan üniversitesiyle olduğu kadar mimarlık, astronomi, tıp ve matematik alanlarında da ün kazandı. Bugün kullanmakta olduğumuz sayı sistemini Avrupa'ya Araplar tanıtmış, bir matematik dalı olan cebir de onların katkılarıyla gelişmiştir. Mısır'da Kahire, İspanya'da Kurtuba (bugünkü Cordoba) gibi Araplar'ın fethettikleri öteki kentlerde de sanat ve bilim çok ilerledi. Ama Araplar'ın ele geçirdikleri topraklar uzun süre tek bir yönetim altında kalmadı. Mısır ve İspanya'da ayrı halifelikler kuruldu. Orta Asya'dan gelen Moğollar 1258'de Bağdat'ı ele geçirerek halifeliğe son verdiler. 11. yüzyılda Avrupa'daki Hıristiyan ülkeler, Suriye ve Filistin'e Haçlı Seferleri olarak bilinen seferler düzenlediler. Hıristiyanlar burada yaklaşık 100 yıl süren krallıklar kurdularsa da sonunda yenildiler ve bu topraklardan uzaklaştırıldılar. Haçlı Seferleri, Avrupa ile Arap ülkeleri arasındaki ticaretin gelişmesine, ayrıca Arap sanat ve biliminin dünyaya yayılmasına yol açtı (*bak.* HAÇLI SEFERLERİ).

15. yüzyılda Osmanlılar'ın Anadolu'da güçlü bir devlet kurmasından yaklaşık 100 yıl sonra, Araplar'ın yaşadığı ülkelerin hemen hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. Yavuz Sultan Selim döneminde Mercidabık ve Ridaniye savaşları sonucunda 1517'de Mısır, Suriye ve Hicaz, oğlu Kanuni Sultan Süleyman döneminde de Bağdat, Irak, Aden ve Yemen Osmanlı topraklarına katıldı. Yalnızca Arabistan'ın iç bölgeleri Osmanlı egemenliğinin dışında kaldı. Osmanlı İmparatorluğu en parlak döneminde Avrupa devletleriyle yarışabilecek durumdaydı. Ne var ki, daha sonra Avrupa'daki teknik ve ekonomik gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlılar, bu toprakları yitirdiler ve 19. yüzyıldan başlayarak Arap ülkeleri birer birer Avrupa devletlerinin yönetimi altına girdi. İngiltere, Arabistan'ın güney ve doğu kıyılarını, daha sonra da Mısır'ı ele geçirdi. Fransa, Tunus ile Cezayir'i, İtalya Libya'yı aldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde yalnızca Suriye (Lübnan ve Filistin ile birlikte), Irak ve Arabistan'ın bazı bölgeleri kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girmesi üzerine İngiltere, Mekke Emiri Hüseyin bin Ali'nin önderliğinde Araplar'ı kışkırtarak başkaldırmalarına yardımcı oldu. Arapça'yı anadili gibi bilen Albay T. E. Lawrence gibi bazı İngiliz subaylarının yardımıyla Araplar, Türkler'in 1918'de uğradığı yenilgide önemli rol oynadılar (*bak.* LAWRENCE, T. E.). Savaştan sonra bağımsız devletler oluşturmayı uman Araplar, Milletler Cemiyeti'nce İngiliz ve Fransız mandası olarak kabul edilince aldatıldıklarını anladılar. Ayrıca İngiltere, Yahudiler'e Filistin'de yurt edinmelerine yardımcı olacağına söz vermişti. Verilen bu sözün doğuracağı sonuçlardan kaygı duyan Araplar, Filistin'in kendi yurtları olduğuna inanıyorlardı.

I. Dünya Savaşı'nı izleyen 50 yıl içinde Arap devletleri birbiri ardından bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu devletlerin birçoğu 1945'te kurulan, Arap Birliği adıyla bilinen konfederasyona katıldı. Birliğin amacı Araplar arasında ekonomik, siyasal ve askeri dayanışmayı sağlamaktı.

Bugün Arap dünyasını ilgilendiren üç önemli konu, petrol gelirlerinin en iyi nasıl değerlendirileceği (bu gelir bazı Arap devletlerini çok zenginleştirmiştir); İslam felsefesi ile çağdaş dünyanın nasıl bağdaştırılacağı ve İsrail sorununun nasıl çözüleceğidir. (*Ayrıca bak.* ARAP-İSRAİL SAVAŞLARI; İSLAM; İSRAİL; ORTADOĞU; OSMANLI İMPARATORLUĞU.)

ARAPTAVŞANI Kuzey Afrika'dan Orta Asya ve Çin'e kadar uzanan bölgelerdeki çöllerde ve kurak düzlüklerde yaşayan küçük kemiricilerin ortak adıdır. 25 kadar türü olan araptavşanlarmın aslında tavşanlarla hiçbir akrabalığı yoktur. Bu kocaman gözlü, kum renginde yumuşacık kürklü ve uzun kuyruklu hayvanlar büyük olasılıkla çok iyi sıçradıkları için tavşana benzetilmiştir. Gerçekten de ancak bir fare büyüklüğünde olan araptavşanı, son derece uzun olan arka bacaklarınm üzerinde 3 metre ileriye sıçrayabilir. Bu arada, genellikle ucu püsküllü olan ince uzun kuyruğuyla da gövdesini dengeler. Yiyebileceği tohumları ve böcekleri ararken ya tavşan gibi dört ayağıyla ya da kuyruğundan destek alıp arka bacakları üzerinde zıplayarak yürür.

Araptavşanı toprağın altında yaklaşık 3 metre uzunluğunda oyuklar kazar ve kavurucu çöl sıcağından korunmak için günün büyük bölümünü yuvasında uyuyarak geçirir. Yuvasının girişini çoğu zaman toprakla örter, ama tehlike anında kullanmak için ayrı bir çıkış yolu kazdığı da olur. Bazı türlerde birkaç aile büyük bir yuvada birlikte yaşar ve türlerin çoğu kış uykusuna yatar.

Genellikle yılda iki kez yavrulayan araptavşanları her seferinde ortalama üç yavru doğurur. Yavrular doğduklarında tüysüzdür ve bir süre yalnızca ön bacakları üzerinde sürüklenerek yürüyebilirler. Arka bacakları ancak sekiz haftalık olduklarında gelişir. Türkiye'nin Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde araptavşanlarının üç türü yaşamaktadır.

ARAROT özellikle hastalar ve çocuklar için pelte, muhallebi gibi yiyeceklerin hazırlanmasında kullanılan sindirimi kolay bir nişastadır. Ama çoğu kez patates unu, mısır unu, hatta bildiğimiz beyaz buğday unuyla karıştırılarak satışa sunulur.

Bu nişastanın ve elde edildiği bitkinin dilimizdeki adı, "ok kökü" anlamındaki İngilizce *arrowroot* sözcüğünden gelir. Çünkü Güney Amerika'nın ilk kâşifleri, gerçek ararotun elde edildiği bitkiyi (*Maranta arundinacea*) Amerika Yerlileri'nin zehirli ok yaralarını iyileştirmekte kullandıkları başka bir bitkiyle karıştırmışlardı. Sonradan Yerliler'in bu bitkiden tadı güzel bir un elde ettiklerini öğrendiler. Bir başka açıklamaya göre de ararot sözcüğü, Amerika Yerlileri'nin bu bitkiye verdikleri *araruta* ("un kökü") adından türemiştir.

Ararot elde etmek için bir yaşını geçmiş bitkilerin kökleri soyulur, suda rendelenir ve güneşte kurumaya bırakılır. Su buharlaştığında geriye ince, beyaz bir toz kalır. Bu toz çok hafiftir; parmakların arasında ovalandığında çıtırdar ve suyla pişirildiğinde iyice şişer.

Birçok ülkede başka cins bitkilerden gene ararot denen nişastalar elde edilirse de, en iyi ararot Batı Hint Adaları'nda üretilir.

ARAS IRMAĞI, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Erzurum ilinin güneyindeki Bingöl Dağı'nın

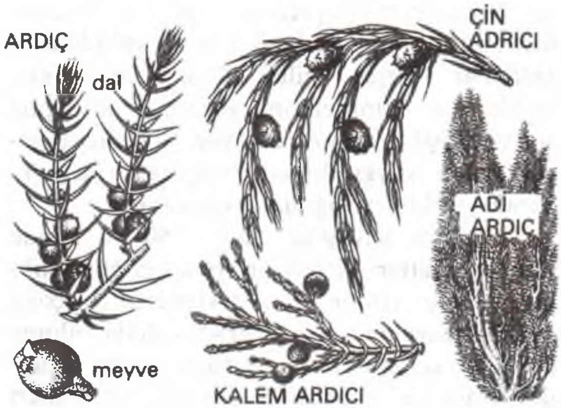
kuzey yamaçlarından doğar. Türkiye, İran ve SSCB topraklarında akarak Hazar Denizi'ne dökülür. Türkiye toprakları içindeki uzunluğu 548, toplam uzunluğu ise 1.059 kilometredir.

Başlarda güneydoğu-kuzeybatı yönünde akan Aras Irmağı daha sonra geniş bir yay çizerek kuzeye yönelir. Pasin Çayı'yla birleştikten sonra geniş tabanlı bir vadi içinde, yer yer menderesler çizerek doğuya doğru akar. Horasan ve Karakurt arasında, derinliği kimi yerde 1.000 metreyi bulan dar bir vadiden geçer ve daha sonra akışını geniş düzlüklerde sürdürür; önce Kağızman'a, ardından Iğdır Ovası'na ulaşır. Tuzluca'nın kuzeyinde Arpaçay'la birleşen ve suları iyice çoğalan Aras Irmağı, Türkiye-SSCB sınırının 150 kilometrelik bölümünü oluşturur. Daha sonra Türkiye topraklarından çıkarak İran-SSCB sınırı boyunca akar ve Kura Irmağı'yla birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür.

Aras Irmağı, kış mevsimi çok soğuk ve uzun geçen yüksek dağlarla kaplı bir bölgededir. Bol kar yağışının düştüğü ve erimenin olmadığı kasım ile mart ayları arasında, ırmağın suları azalır; yukarı kısımları yer yer donar. Nisan ayında ilkbahar yağmurları ve eriyen karlarla beslenen Aras Irmağı'nın suları yükselir. Çok yağmur yağdığı ve karların hızla eridiği zamanlarda, özellikle Pasinler Ovası'nda taşkın ve sellere yol açar. Akışı düzensiz olduğu için ulaşıma elverişsiz olan ırmaktan Iğdır, Pasinler ve Kağızman ovalarının sulanmasında yararlanılır. Kaynağına yakın olan yukarı bölümünde alabalık, aşağı bölümünde ise sazan balığı avlanır. Yörede, Aras Irmağı'nın sularının hastalıkları iyi ettiğine inanılır. Bu inanış Aras'ın cennetten çıkan dört ırmaktan biri olduğu söylencesinden kaynaklanmaktadır.

ARDIÇ. Bütün kuzey yarıküreye yayılmış olan ardıçlar yaprak dökmeyen, hoş kokulu ağaç, ağaççık ya da çalılardır. 60-70 kadar türü olan bu iğneyapraklı ya da kozalaklı bitkiler servigiller (*Cupressaceae*) familyasının *Juniperus* cinsini oluşturur. İğneyapraklıların öbür büyük grubu olan çamgiller (*Pinaceae*) familyasının üyeleri ile ardıçlar arasındaki en önemli fark meyvelerde (kozalaklarda) ortaya çıkar. Ardıçların kozalakları üç puldan oluşan, 1 cm çapında küçük ve etli meyveler biçimindedir. Meyveler olgunlaştığında kararır ve üstleri gri-mavi renkte, mumsu bir maddeyle kaplanır.

Ardıç türleri arasında ağaççıklara, hatta 30 metreye kadar boylanabilen ağaçlara rastlanırsa da türlerin çoğu dik ya da yere yatık olarak gelişen çalılardır. Yaprakları genellikle

iğne biçimindedir, ama bazı türlerde dallara sıkıca yapışmış küçük pul biçiminde yapraklar bulunur. Örneğin Avrupa'da ve ülkemizde yaygın olan adi ardıcın (*Juniperus communis*) yaprakları, dalların çevresinde halka biçiminde dizilmiş birer iğneyapraktır. Oysa Kuzey Amerika'da yetişen kalem ardıcının ya da Virginia ardıcının (*Juniperus virginiana*) ikişer ikişer karşılıklı dizilmiş küçük pulsu yaprakları vardır. 27 metreye kadar boylanabilen ve gövdesinin çapı 1 metreyi aşan Doğu Afrika ardıcının (*Juniperus procera*) gövde kabukları lif lif ayrılarak yere doğru sarkar.

Ardıçlar güzel görünümlerinin yanı sıra çeşitli ürünlerinden yararlanılan değerli ağaçlardır. Adi ardıcın kozalaklarından eczacılıkta ve cin yapımında kullanılan keskin kokulu, uçucu bir yağ çıkarılır. Ayrıca Laponya'da bu ağacın lifli kabuklarından halat yapılır.

Yapraklarının ve mavi kozalaklarının güzel görünümü nedeniyle Kuzey Amerika'daki park ve bahçelerde süs ağacı olarak yetiştirilen kalem ardıcının hoş kokulu kerestesi de çok değerlidir. Bu ağacın kolayca yontulabilen düzgün damarlı odunu öteden beri kurşunkalem yapımında kullanılır. Kalem ardıçlarının giderek azalması nedeniyle son yıllar-

da Doğu Afrika ardıcının odunu da bu amaçla kullanılmaya başlanmıştır.

Birmanya'nın dağlık bölgelerinde ve Himalayalar'da yetişen Çin ardıcının (*Juniperus chinensis*) hoş kokulu kerestesi de Çin'de tabut yapımında kullanılır. Özellikle Akdeniz çevresinde yetişen katran ardıcından (*Juniperus oxycedrus*), deri hastalıklarının tedavisinde kullanılan ardıç katranı elde edilir. Anadolu'nun dağlık yörelerinde de çok yaygın olan bodur ardıç (*Juniperus nana*) ise yere yayılarak gelişen bir çalı olduğu için toprak kaymasını önlemekte çok etkilidir.

ARDIÇKUŞU. Ardıçkuşları özellikle Avrupa, Asya ve Amerika kıtalarında birçok türü yaşayan güzel ötüşlü kuşlardır. *Turdidae* familyasından olan bu kuşların uzunlukları türüne bağlı olarak 10 ile 30 cm arasında değişir. Genellikle sırtları kahverengi, göğüsleri beyaz üstüne kara beneklidir. Gagaları ve bacakları oldukça ince olan ardıçkuşlarının kanatları ve kuyrukları pek uzun sayılmaz.

Ardıçkuşları daha çok hayvansal, ara sıra da bitkisel besinlerle beslenir. Birçoğu böcek ve solucan gibi en sevdiği yiyecekleri bulmak için yerde sıçrayarak dolaşırken, bazı türler de bir ağaca tüneyip yerde gördüğü avın üstüne hızla atlar. Avrupa'nın birçok yerinde ve Türkiye'de yaşayan ötücü ardıçkuşu (*Turdus philomelos*), salyangozları yiyebilmek için hayvanı gagasıyla tutup bir taşa vurarak kabuğunu kırar. Bazı türler yere düşmüş meyveleri gagalar, bazıları da ağaçların arasında uçarak dalındaki meyveleri yer.

Ardıçkuşlarının birçok türü ormanların derinliklerinde ya da çevresinde barınır, bir bölümü de açıklık yerlerde yaşar. Bu kuşlardan bazıları bahçelerin, çayırların ve gölgeli ağaçlıkların alışılmış konuklarıdır. Kuzey enlemlerinde yaşayan türler, bazen çok uzun yol alarak kışın güneye doğru göç ederler. Hemen hepsinin ötüşü hoş ve melodiktir; özellikle bazıları duru, akıcı ve çan sesini andıran çınlamalı ötüşüyle dikkati çeker.

Ardıçkuşları ilkbaharda çiftleşir ve genellikle ağaç dallarına, çalıların arasına, hatta bazen duvar çatlaklarına, ağaçların oyuklarına ve yapıların saçaklarına çanak biçiminde yuvalar yaparlar. Dişi kuş yuvaya beyaz ya da mavi renkte, bazen üstü benekli, üç ile altı arasında yumurta bırakır. Bazı türlerde yalnız dişi, bazılarında da erkek ve dişi sırayla kuluçkaya yatarlar. Ana babanın elbirliğiyle besleyip gözettiği yavrular iyice büyümedikçe yuvadan ayrılmaz.

Eskidünya, yani Avrupa ve Asya kıtaları, ardıçkuşları açısından Yenidünya'dan daha zengindir. Avrupa'nın kuzeyinde üreyen ve yazı burada geçirdikten sonra kışın Türkiye, İtalya ve Yunanistan gibi güneydeki daha sıcak ülkelere göç eden bayağı ardıçkuşu (*Turdus pilaris*) Eskidünya'da en çok görülen türdür. Aslında Türkiye'de ardıçkuşu dendiğinde ilk akla gelen bu kuş olur; bu yüzden öbür türlerden ayırt etmek gerektiğinde bayağı ardıçkuşu denir. Türkiye'de kışlayan türlerden biri de, adını kanatlarının altındaki tüylerin bakır kırmızısı renginden alan paskanattır (*Turdus iliacus*). Gene Eskidünya'da yaşayan ökse ardıçkuşu (*Turdus viscivorus*), şubat başlarında ağaçların çatallanmış dallarına yuva yapar. Bu iri kuş, yuvasına ve yavrularına yaklaşan davetsiz konukları kaçırmak için korkusuzca dalışa geçebilir.

Avrupa ve Türkiye'nin birçok bölgesinde

Avrupa kıtasında en çok görülen ardıçkuşu türleri.

Allan D. Cruickshank/National Audubon Society

Ardıçkuşları beyaz üstüne kara benekli göğüsleri ve güzel, duru ötüşleriyle tanınır.

görülen kara bakal ile boğmaklı bakal da gerçekte birer ardıçkuşu türüdür. Ama biri kapkara tüyleri, öbürü de boynundaki yakalık gibi beyaz lekesi nedeniyle değişik adlarla anılır. (*Ayrıca bak.* BAKAL.)

ARDUVAZ, ince ve düzgün yapraklar halinde kat kat ayrılabilen çok sert ve sağlam bir kayaçtır. İyi bir arduvaz ince taneli ve ağır olur. Rengi genellikle kurşuni, bazen de mor ya da yeşildir.

Arduvaz bir başkalaşım kayacıdır. Yeryüzünde daha önce oluşmuş bir kayacın, özellikle sıcaklık ve basınç gibi çevre koşullarının etkisiyle yapısal değişikliğe uğraması sonucunda oluşan yeni kayaçlara başkalaşım kayacı denir. Arduvaz örneğinde, başkalaşıma uğrayarak zamanla arduvaza dönüşen ana kayaç genellikle şeyl gibi yumuşak bir kayaçtır. Çamurtaşı ya da kiltaşı da denen şeyller, milyonlarca yıl önce, yağmur sularının ve ırmakların aşındırdığı yaşlı bir kaya kütlesinden kopan çok küçük kil parçacıklarının çökelip birikmesiyle oluşmuştur. Zamanla üstte biriken yeni çökeltilerin yaptığı basınçla alttaki tortullar sıkışır ve katı bir kayaç haline gelir. Eğer bu tortul kayaçlar dağların oluşmakta olduğu bölgelerde, örneğin okyanus sırtlarının yakınındaysa, bu dağoluş sürecinden doğan basıncın ve sıcaklığın etkisiyle şeyl katmanları arduvaza dönüşür. Bu sırada kayacın yapısındaki kilin katmanlar halinde yeniden yapılanması, arduvaza kolayca yapraklara ayrılma özelliği kazandırır.

Türkiye'de en çok Nevşehir yöresinde bulunan arduvaz açık taşocaklarından çıkarılır. Bunun için önce arduvazın çevresindeki kayalar kara barutla parçalanır. Çok güçlü bir patlayıcı olan dinamit arduvaz bloklarını çatlatabileceği için bu işe elverişli değildir. Ocaktan çıkarılan arduvaz blokları, özel bir keskiye çekiçle vurarak daha küçük parçalara ayrılır. Daha sonra döner çelik testerelerle kesilerek 3 mm kalınlığında yapraklar elde edilir. En sonunda da çelik bıçaklı makinelerle yontularak istenen biçim ve boyutlara getirilir.

Çok dayanıklı olan bu yapraklar özellikle çatıların kaplanmasında kullanılır. Arduvaza damtaşı denmesinin nedeni budur. Ama bugün, çok pahalı olan arduvaz çatı kaplamaları yerini daha ucuz gereçlere bırakmıştır. Bilardo masalarının üstünü kaplamakta ve karatahta yapımında da arduvazdan yararlanılır. Bir zamanlar okullarda yalnız yazı tahtası olarak değil kâğıt yerine de küçük arduvaz levhalar kullanılır ve üstüne yumuşak arduvazdan yontulmuş ince çubuklarla yazılırdı.

ARGO. Öğrenciler, askerler, denizciler, sporcular, sanatçılar gibi toplumdaki çeşitli meslek gruplarından insanlar, kendi aralarındaki konuşmaların kapalı kalmasını istediklerinde yalnızca kendilerinin anlayabileceği sözcükler ve deyimler kullanırlar. Çoğunlukla, toplumda kullanılan ortak dildeki sözcüklerin anlamlarını değiştirerek türetilen bu tür sözcük ve deyimlerin oluşturduğu özel dile argo denir.

Argo aslında gizli bir anlaşma, konuşma aracı olarak kullanılan, bir toplumun genel dilinden ayrı, ama ondan türemiş özel bir dildir. Hangi çevrede ya da meslek grubu arasında türemişse yalnızca o toplulukça anlaşılır. Ama zaman içinde toplumun başka kesimlerince de benimsenerek kullanılabilir.

Argo sözcükler, yaygın olarak kullanılan

ortak dildeki sözcükler gibi yazılır ve okunur. Kullanım amacında gizlilik yatan argo, yapı bakımından genel dilden ayrılmaz. Bu özel dilde, ortak dilden bağımsız biçimler yaratılmaz, dilbilgisi kuralları da değiştirilmez. Argonun oluşması için, sözcüklerin alışılmışın dışında bir anlamda kullanılması, yeni anlamlarla donatılması yeterlidir. Aktarılacak bilgi, sözcüklerin anlamları değiştirilerek gizlenmiş olur.

Argo sözcükler çoğu zaman, genel olarak kullanılan dilde var olan bir sözcüğe başka bir anlam yükleyerek türetilir. Örneğin çalışkan ve saf öğrenci anlamına gelen *inek* ve para anlamına kullanılan *arpa* sözcükleri böyle türetilmiştir. Yabancı dillerdeki sözcük ya da sözcük parçalarını değiştirmeden ya da bozarak alıp Türkçe'deki sözcük parçalarıyla birleştirerek türetilen argo sözcükler de vardır. Örneğin, Türkçe'deki atma sözcüğünü Fransızca *tion* ekinden bozma *syon*'la birleştirerek oluşturulan *atmasyon*, uydurma, yalan haber anlamına gelir.

Kimi argo sözcükler ise Türkçe'den ya da yabancı dillerden yararlanıp uydurma, yakıştırma, benzetme yoluyla türetilmiştir. Boş, değersiz anlamına gelen *pofyoz*, yalan karşılığı kullanılan *maval* ya da aptal anlamındaki *keriz* bu tür argo sözcüklerdir. Sözlük hazırlayanlar, dilbilimciler, öğretmenler ve uzmanlar arasında hangi sözcüklerin argo olduğu konusunda bir anlaşma yoktur. Çünkü, argonun birçok sözcüğü öbür dil grupları arasına karışmıştır. Ama, kesin bir ayrım yapılamasa da argoyu insanlar arasındaki senli benli konuşmada kullanılan dilden, halk dilinden ve kaba konuşmadan ayırmak gerekir.

Argo kullanımı Türkiye'de daha çok İstanbul'da ilgi çekmiştir. *Kayış dili* olarak adlandırılan İstanbul argosunun gelişmesinde külhanbeylerin, eski dönemlerin itfaiyecileri olan tulumbacıların ve ayaktakımının büyük rolü olmuştur.

Argo kullanımının nedenlerinden biri de, konuşmaya ya da yazıya canlılık getirmesidir. Pek çok argo sözcükte şaka ya da mizah duygusu gizlidir. Edebiyat alanında argodan, gülünç durumlar yaratma, gündelik dile yaklaşma, dile yeni ve canlı bir boyut getirme gibi amaçlarla yararlanılır.

Argonun yazı diline geçmesi, gizliliğin ortadan kalkmasına neden olur. Argo sözcükler herkesçe kullanılır hale gelince argo olmaktan çıkar. Kimi argo sözcükler yalnızca belli bir süre kullanılır, daha sonra kaybolup gider. Bu değişkenlik ve kendini yenileme argonun başlıca özelliklerinden biridir. Buna karşılık kimi sözcükler de günlük dile kabul edilir. Eskiden argo olan sözcükler zamanla gündelik dilde kullanılmaya başlar. Örneğin, eskiden argo sayılan ve tembel, kaytarıcı anlamında kullanılan *hayta* sözcüğü günlük dilde yaygın bir kullanım kazanarak argo olmaktan çıkmıştır. Bu olguya aşağı yukarı bütün dillerde rastlanır. Tümü de Latince'den türemiş olan Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca'daki pek çok sözcük, kitaplarda kullanılan klasik Latince'den değil, halkın günlük yaşamında kullandığı Latince'den ve Roma ordusunun argo sözcüklerinden kaynaklanır. Sözgelimi, Fransızca'da *baş* anlamına gelen *tête* sözcüğü Latince'de *baş* anlamına gelen *caput* sözcüğünden değil, Latince bir argo sözcük olan ve *testi* ya da *toprak kap* anlamına gelen *testa*'dan türemiştir. Eskiden daha çok ağızdan ağıza yayılan argo sözcükler, günümüzde çeşitli kitle iletişim araçları aracılığıyla çok kısa sürede yaygınlık kazanmaktadır.

Argo yersiz ve zamansız kullanıldığında kötü izlenim yaratır; çok sık kullanıldığında da tüm gücünü yitirir. Bu durum hem kaba, küfürlü sözcükler, hem de "kibar" argo türleri için geçerlidir. İlk kullanıldıklarında yeni ve eğlencelidirler, ama sürekli kullanıldıklarında sıkıcı olmaya başlarlar.

ARI. Arıların bütün böcekler gibi altı bacağı ve bütün zarkanatlılar (*Hymenoptera*) gibi iki çift zarsı kanadı vardır. Uzunluğu 1-3 cm arasında değişen gövdeleri baş, göğüs ve karın olmak üzere üç bölümden oluşur. Başlarında üç tane basit, iki tane bileşik göz (petekgöz), duyu organı olan ipliksi uzantılar (duyargalar) ve ağız bulunur. Bacakları ve kanatları ortadaki göğüs bölümündedir. En arkadaki karın bölümü gövdenin öbür bölümlerinden daha uzundur ve halka biçimindeki bölütlerden oluşur.

Dünyanın her yanında, özellikle çiçeklerin bol olduğu yerlerde yaşayan arıların 12.000

Arıların besini, çiçeklerin ürettiği balözü ile çiçektozudur; ama yalnız işçi arılar çiçektozu toplar. İşçi balarılarının arka bacaklarında bir çiçektozu kesesi vardır. Gövdelerine bulaşan çiçektozu taneciklerini bu keseye doldurup, kolonideki bütün arıların beslenebilmesi için kovana taşırlar. Çiçekten çiçeğe konan arılar aynı zamanda bitkilerin döllenmesine de aracı olur.

Athos Millington-Ward

kadar türü tanımlanmıştır. Bunlardan bir bölümü insan için değerli bir besin olan balı üretir; bir bölümü ise başka arıların yuvalarında barınan ya da yumurtalarını bu hazır yuvalara bırakan asalak arılardır.

Bir arı erişkin duruma gelinceye kadar dört gelişme evresinden geçer: Yumurta, larva, pupa (krizalit) ve erişkin. Yumurtadan çıkan bir larva bol bol çiçektozu, balözü ve bal yiyerek geliştikten sonra pupa evresine girer. Bu evredeyken biçim değiştirerek kanatlı ve erişkin bir arıya dönüşür.

Arıların gövdesi, özellikle arka bacakları ve karınlarının altı ince tüylerle kaplıdır. Arka bacaklarındaki fırça gibi tüyler temel besinleri olan çiçektozlarını toplamaya yarar. Arılar ile yabanarılarını ayıran başlıca özellik, arılarda bazı gövde tüylerinin çatallanmış olmasıdır. Aslında yabanarıları arılar kadar tüylü değildir. Ama bazı asalak arılar yabanarılarına öylesine benzer ki, bu en yakın akrabalarından ancak göğüslerindeki çatallanmış tüyleriyle ayırt edilebilirler. (*Ayrıca bak.* YABANARISI.)

Arılar ve Çiçekler

Aynı familyanın (*Apidae*) üyeleri olan balarıları ve toprakarıları genellikle bulutlu havalarda çiçektozu toplamaya çıkarlarsa da, arıların çoğu gün ışığını sever. Bu böceklerin çiçeklerden uzakta yaşaması olanaksızdır. Çünkü çiçeklerden topladıkları çiçektozu ve emdikleri balözüyle beslenirler. Balözü emmelerini sağlayan boru biçimindeki dilleri bazen gövdeleri kadar uzundur. Çiçektozunu yalnız dişiler toplar. Bu iş için başvurdukları yöntem son derece ilginçtir. Toprakarılarının ve balarılarının dişilerinde arka bacakların dış yüzeyi hafifçe çukurlaşarak bir oyuk biçimini almıştır. Bu oyuğa çiçektozu kesesi denir. Dişi arı, gövdesindeki tüylere yapışan çiçektozlarını, arka bacaklarında bulunan ve çiçektozu fırçası denen kıllarla fırçalayarak alttaki çiçektozu kesesine doldurur. Böylece iri ve sımsıkı bir çiçektozu topağı oluşturur. Yaprakkesen arılar ise çiçektozlarını karınlarının alt bölümünde toplarlar.

Arıların en büyük yararı bitkilerin tozlaşmasına yardımcı olmalarıdır. Çiçekler arasında dolaşırken erkek çiçeklerden aldıkları çiçektozlarını dişi çiçeklere taşır ve böylece bitkilerin döllenmesine aracılık ederler. Döllenme sonucunda oluşan meyvenin tohumlarından yeni bitkiler gelişir; bu bitkiler de arıların gelecek kuşaklarına çiçektozu ve balözü sağlar (*bak.* ÇIÇEK; TOZLAŞMA).

Arılar çiçeklerden emdikleri balözünü "bal kursağı" denen özel bir kesede hiç sindirmeden biriktirir ve yuvaya döndükten sonra bu kesenin içindeki balözünü ağızlarından çıkarıp ya yavrularını besler ya da bal yapımı için depolarlar.

Yalnız dişi arıların iğnesi vardır. Savunmasız olan erkek arıların tek işlevi üreme zamanında dişileri döllemektir. Bunun dışında yuva yapmak ya da yavru arılar için besin toplamak gibi herhangi bir görev üstlenmezler.

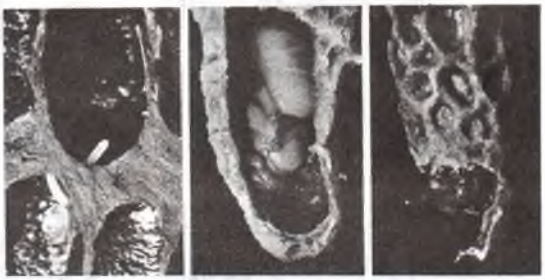
Arıların çoğu, sanıldığının tersine, toplu yaşama alışkanlığında değildir. Her dişi başka arılardan yardım beklemeksizin ayrı bir yuva kurar ve yavrularının bakımını tek başına üstlenir. Yuva yapmak için toprağın altında tüneller kazar ya da ağaç gövdelerindeki oyukları kullanırlar. Gene de yalnız yaşayan arılardan bazıları yuvalarını birbirinden çok uzağa değil yan yana kurar; hatta bazen ayrı yuvalara açılan tünellerin girişi ortaktır.

Arıların yalnızca birkaç türü, örneğin balarıları ile toprakarıları toplu halde yaşar. Koloni denen arı ailesinde bir anaarı (arıbeyi ya da kraliçe) ile erkek ve işçi arılar vardır. Çoğunluğu oluşturan işçi arılar koloninin günlük işlerini yapan dişilerdir. Toplu yaşayan arılar yalnız yaşayan arılardan farklı olarak balmumu üretebilir. Bal kursağı çeperinden salgılanan balmumu, arının karın bölütlerini oluşturan parçaların arasından incecik pullar halinde çıkar. Arılar, oldukça yüksek sıcaklıklarda bile erimeyen balmumuyla hazırladıkları peteklerde kışın kullanacakları balı ve çiçektozunu biriktirir, yumurta ve larvaları barındırırlar.

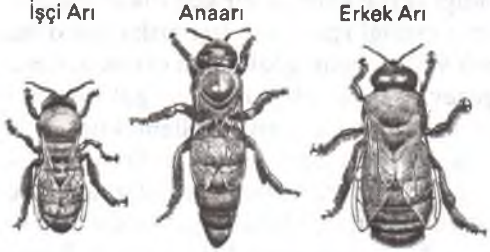
Balarıları

İnsanlar balından yararlanmak üzere arı yetiştirmeye binlerce yıl önce başlamış ve bu yararlı böceklerin bir türünü evcilleştirmiştir. Kovanda beslenen evcil balarılarının bazen yuvalarından kaçtıkları olur. Ama doğaya döndüklerinde bile ağaç kovuklarında yaptıkları yeni yuvalarında alıştıkları kovan düzenini sürdürdükleri ve aynı biçimde yaşadıkları gözlenmiştir. Balarısının hazırladığı petekler çift yüzlüdür ve her iki yüzünde yüzlerce göz ya da odacık bulunur. Çok ince balmumundan yapılan petek gözleri düzgün altıgenler biçimindedir. Arıcılar, kovandan kolayca çıkarabilmek için petekleri tahta çerçevelerin arasına yerleştirirler (*bak.* ARICILIK).

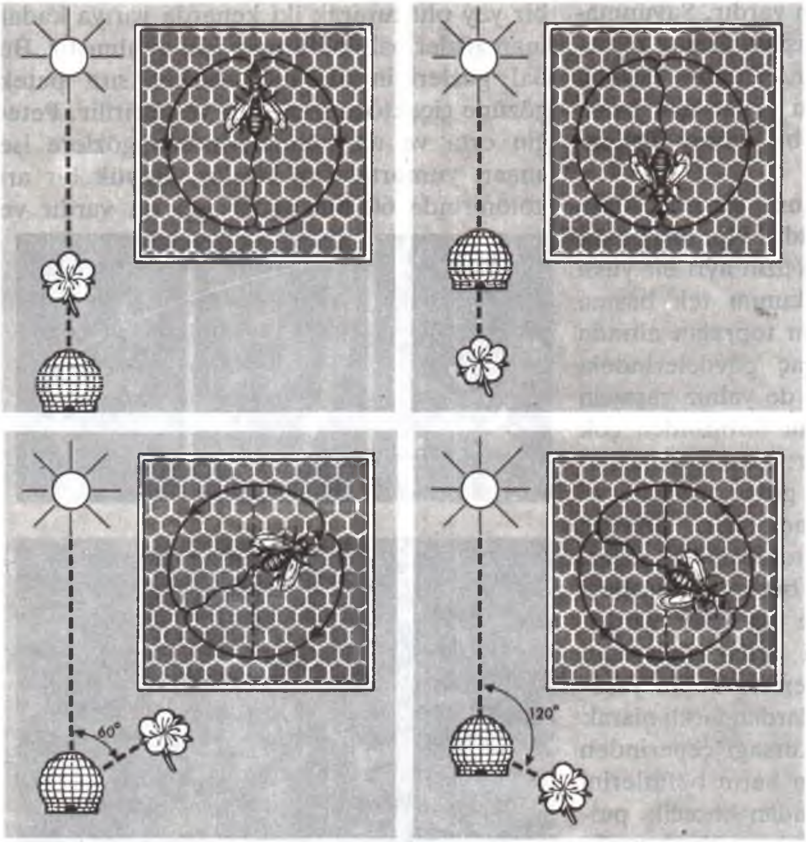
Balarıları peteklerin içini rasgele değil belli bir düzene göre doldurur. Peteğin tepesinde bir yay oluşturarak iki kenarda yarıya kadar inen gözler bal doldurmak için ayrılmıştır. Bu bal gözlerinin altındaki birkaç sıra petek gözüne çiçektozu topakları yerleştirilir. Peteğin orta ve alt bölümlerindeki gözlere ise anaarı yumurtalarını bırakır. Büyük bir arı kolonisinde 60 bin kadar işçi arı vardır ve

Üstte: Anaarı peteğin gözlerine küçük, beyaz yumurtalarını bırakıyor (üstte solda). Bu yumurtalardan işçi arılar, erkek arılar ya da yeni anaarılar çıkacaktır. Kovana yeni bir anaarı gerektiğinde, seçilen larva özel bir petek gözünde bakıma alınır (üstte ortada) ve yalnız arısütüyle beslenir. Arısütü işçi arıların başlarındaki salgıbezlerince üretilen beyaz, koyu kıvamlı ve çok besleyici bir maddedir. Anaarı adayı gelişmesini tamamlayınca odacığından dışarı çıkar (üstte sağda). **Ortada:** Anaarı ve çevresindeki işçi arılar. Anaarı, işçi arılarda bağımlılık yaratan özel bir madde salgılayarak kovanda düzeni ve birliği sağlar. **Altta:** Balarılarında işçi arı, anaarı ve erkek arının orantılı boyutları.

Arıların dans dili.
Üstte solda: İşçi arı dikey duran peteğin üstünde yukarıya doğru yöneldiğinde öbür işçi arılara Güneş'e karşı uçmalarını bildirir.
Üstte sağda: Güneş'i arkalarına alarak uçmalarını istediğinde aşağıya doğru yönelir. Belli bir zaman dilimindeki gidiş geliş sayısı besin kaynağının kovandan uzaklığını gösterir.
Altta solda ve sağda: Arının uçtuğu yön ile düşey arasındaki açı da besin kaynağının kovana ve Güneş'e göre açısını verir. Bu çizimlerde, gözcü arıyı çevreleyerek duyargalarıyla onun hareketlerini izleyen öbür işçi arılar gösterilmemiştir.

bunların hepsi dişidir. Bu işçi arıların iğnesinin ucu olta iğnesi gibi kıvrıktır. Bu yüzden saplandığı yerde kalır ve bir kez sokan balarısı iğnesini yitirdiği için ölür. İşçi arılardan daha iri yapılı ve kocaman gözlü olan erkek arıların tek görevi, sürü oluşturma (oğul verme) zamanında genç anaarıyı döllemektir. Yaz sonunda bu görevini yerine getiren erkek arılar işçi arılar tarafından kovandan atılır ve işçi arıların bakımıyla yaşamaya alışkın oldukları için çok geçmeden açlıktan ölürler. Koloninin bütün yükünü taşıyan işçi arılar yazın o kadar çok çalışırlar ki ancak altı hafta kadar yaşayabilirler. Ama yaz sonunda yumurtalardan çok sayıda işçi arı çıkar ve bütün kış yaşayan bu işçiler koloninin bakımını üstlenir.

Bir işçi arı erişkin duruma gelip petekteki gözünden dışarı çıktığı anda kovanda onu bekleyen pek çok iş vardır. Üç hafta boyunca petek gözlerinin bakımını ve temizliğini üstlenir. Ardından anaarının bıraktığı yumurtalardan yeni çıkan larvaların beslenmesine yardımcı olur. Daha sonra balmumu üretmeye başlar ve bununla yeni petek gözleri hazırlar. Üçüncü haftanın sonunda ilk kez kovandan dışarı çıkarak çiçektozu ve balözü toplamaya yollanır. Ama kovandaki işlerini, örneğin kanatlarını yelpaze gibi sallayarak kovanı serinletme görevini de aksatmaması gerekir. Arılar arasında yalnızca kovanda ya da yalnızca dışarıda çalışan işçi ayrımı yoktur; ne iş yapılacaksa bütün işçiler görevlendirilebilir.

İşçi arı bol balözü toplayabileceği bir yer, sözgelimi bir yonca tarlası bulduğunda taşıyabileceği kadar balözünü bal kursağına doldurur ve kovana döndüğünde öbür işçilere bu kaynağın yerini bildirir. Bu iletişim için iki ayrı dans geliştirmişlerdir. "Çember dansı"nda işçi arı peteğin üstünde önce bir yöne, sonra öbür yöne koşarak küçük bir çember çizer. Bu gösteri, besin kaynağının kovandan en fazla 45 metre uzaklıkta olduğu anlamına gelir. Kaynağın bulunduğu yer 90 metreden daha uzaksa, işçi arı bu kez karın bölümünü

sallayarak peteğin üstünde sekiz çizecek biçimde uçar. İşçi arının bu "kuyruk sallama dansı"nı öbür işçi arılar büyük bir dikkatle izler ve sekiz çizerken hangi yöne doğru uçtuğuna, karnını kaç kez salladığına bakarak besin kaynağının yerini ve uzaklığını saptarlar.

Anaarı

Anaarı, işçi arıların ve bu dişilerin arasından seçilerek özel olarak yetiştirilecek yeni anaarıların çıkacağı yumurtaları yumurtladığı için kovanın hem en önemli, hem de en tembel üyesidir. Toprakarılarında anaarı çiçektozu toplarken, balarılarının anaarısı kendini bile besleyemez. Çevresinden hiç eksik olmayan işçi arıların ağızlarıyla taşıdıkları besinleri kendi ağzına vermelerini bekler. Son derece ürkek olan ve dokunulduğunda bile sokmayan anaarılar birbirleriyle karşılaştıklarında kıyasıya dövüşürler.

Anaarının yumurtalarından çıkan larvalar arasından en sağlıklıları yeni anaarı adayları olarak seçilir. İşçi arıların hazırladıkları özel petek gözlerinde beslenen bu genç adayların öldürücü iğnelerine hedef olmak istemeyen eski anaarı, 15 bin kadar arıyla birlikte kovandan ayrılıp yeni bir sürü oluşturmak üzere başka bir yere yerleşir. Bu arada petekteki özel yuvalarında gelişmelerini tamamlayan genç anaarı adayları da kalabalık bir sürüyle kovandan ayrılabilir. Böylece kovandaki arı sayısı iyice azalıp, işçi arı fazlası kalmadığında oğul verme eylemi sona erer. O zaman işçi arılar, büyük olasılıkla kovandaki yeni anaarılardan birinin de yardımıyla, henüz petek gözlerinden çıkmamış olan bütün anaarı adaylarını öldürürler. Rakipsiz kalan anaarı bir çiftleşme uçuşuna çıkarak kısa sürede 10 kadar erkek arıyla çiftleşir ve kovana dönerek koloninin başına geçer.

Bir arı kovanı her yıl oğul vermez. Bu olay büyük ölçüde kovanda biriken bal miktarına, kolonideki birey sayısına ve hava koşullarına bağlıdır. Anaarı öldüğünde ya da üretkenliğini yitirdiğinde, işçilerin kendileri için yeni bir anaarı yetiştirmesi balarısı topluluklarının en ilginç özelliklerinden biridir. İşçiler, larvalar arasından seçtikleri yeni adayları, tükürük bezlerinden salgıladıkları arısütüyle beslerler. Böylece, kendileri gibi bir işçi arı olması gereken herhangi bir larvayı bir anaarıya dönüştürürler. Bir anaarı yıllarca yaşar ve bu süre içinde 1,5 milyon yumurta üretebilir. Erkek balarıları genellikle anaarının döllenmemiş yumurtalarından çıkar.

Toprakarıları ve İğnesiz Arılar

Yeryüzünün özellikle soğuk bölgelerinde yaşayan toprakarıları, Laponya gibi en kuzeydeki ülkelere kadar yayılmıştır. Bu arıların genç anaarısı kışı toprakaltında uyuyarak geçirir. Bahar geldiğinde yuvasından çıkar ve kolonisini kuracağı bir yer aramaya başlar. Örneğin bir farenin yeraltında kazdığı ve içini kuru otla döşediği yuva bunun için uygun bir yerdir. Anaarı bu yuvada balmumundan bir göz hazırlar ve içine altı ya da yedi tane yumurta bırakır. Ayrıca ürettiği balları biriktirmek için gene balmumundan genişçe bir kap yapar. Yumurtadan çıkan larvaların çok fazla beslenmesi gerektiğinden, anaarı gün doğumundan gün batımına kadar yavruları için balözü ve çiçektozu toplar.

Larvalar iki hafta sonra iyice gelişir ve salgıladıkları ipeksi ipliklerle kendilerine sert bir koza örerler. Anaarı, birbirine bitişik olan bu kozalara gövdesini iyice yaslayarak pupalarını ısıtır. Yaklaşık iki hafta sonra işçi toprakarıları kozalarını delerek dışarı çıkarlar. Balarılarında olduğu gibi anaarıdan daha küçük yapılı olan bu işçi arılar hemen işe koyularak yeni çıkacak arılar için olabildiğince çok yiyecek toplamaya girişirler.

Yaz sonuna doğru yuvadaki işçi arı sayısı 100'ü bulur. Bu arada larvalardan bazıları anaarı, bazıları da erkek arı olarak gelişir. Anaarı erkek arılarla çiftleşip yumurtalarını gözlere bırakır ve burada gelişen yeni anaarılar gelecek bahara kadar barınacakları yeri seçmek üzere yuvadan ayrılırlar. Geriye kalan bütün erkek arılar, işçi arılar ve eski anaarı ölür. Balarılarındaki gibi yıllarca ve yaz-kış sürebilen koloni yaşamı toprakarılarında yoktur. Toprakarısı yaşam çevrimini bir yılda tamamlar ve baharda yeni kuşaklar için yeni bir çevrim başlar. Yalnız tropik bölgelerdeki toprakarısı kolonileri balarılarında olduğu gibi oğul vererek bir yıldan çok sürebilir.

Balarıları gibi toprakarılarının da soktuğu

zaman ağrı veren bir iğnesi vardır. Ama tropik bölgelerdeki toprakarılarının bir bölümü iğnesizdir. Bu iğnesiz arılardan bazıları yuvalarına zarar vermeye kalkışanların üzerine sürüler halinde saldırarak gözlerine ve kulaklarına üşüşür, bazen de yüzlerine yapışkan ve acı bir sıvı bulaştırırlar. Güney Amerika'da yaşayan bazı iğnesiz arılar, insanların oyuk kütükler içinde yaptıkları derme çatma kovanlarda umulmadık kadar çok bal verir. Bu arılar peteklerini reçine, balmumu, hatta bazen çamur katılmış bir karışımdan yaparlar. Ama bu petekler, balarılarının düzgün altıgenlerden oluşan kusursuz petekleriyle karşılaştırılamayacak kadar kabadır.

Yalnız Yaşayan Arılar

Yeryüzünün hemen her yerine dağılmış olan arı türlerinin büyük bölümü topluluk oluşturmaksızın, ayrı yuvalarda yaşar. Bu grubun en tanınmış örnekleri madenci arılardır. Dişileri yeraltında 20 cm kadar derine inen yuvalar kazdıkları için bu arılara madenci arı denmiştir. Dişi arının genellikle seyrek otlar arasındaki çıplak bir alanda kazdığı bu yuva, kenarındaki küçük toprak tepeciğiyle hemen dikkati çeker. Kazılan tünelin sonunda hepsi ayrı bir yöne giden yan tüneller bulunur. Bu tüneller, bir arının yumurtadan çıkıp kanatlı bir erişkine dönüşmesine yetecek genişlikte odacıklardır. Dişi arı bu odacıklardan her birine bal ve çiçektozundan hazırladığı bir "arı ekmeği" ile bir yumurta bırakır, sonra yuvanın girişini toprakla kapatır. Yumurtadan çıkan larvalar bu yiyeceklerle beslenip gelişerek pupa evresine girer ve baharda kanatlı bir arı olarak dışarı çıkar. Toprakarıları gibi madenci arıların yaşam çevrimi de bir yıllıktır. Yalnız yaşayan arılardan çoğu erişkin hale geldikten sonra birkaç haftadan fazla yaşayamaz. Topluluk oluşturmayan arıların ılıman iklimlerde yaşayan türleri kış aylarını olgun larvalar ya da genç erişkinler olarak toprakaltındaki odacıklarında geçirirler.

Yalnız yaşayan arılardan çoğunun yuvası toprağın altında, bazılarınınki de ağaçların oyuklarındadır; bir bölümü de başka böceklerin açtığı oyuklarda yuvalanır. Bu grubun en yaygın örneği olan yaprakkesen arıların dişisi, yaşlı ağaç kütüklerinin çürümüş odununu oyar. Daha sonra, keskin çeneleriyle kopardığı yaprak parçalarıyla bu oyuğun içinde ayrı ayrı odacıklar yapar. Büyükçe kesilmiş yaprak parçaları odaların duvarı olur, daha küçük ve yuvarlak parçalar da kapak olarak kullanılır. Üst üste yerleştirilen bu odacıkların her katı, yakından bakıldığında ince uzun bir puroyu andırır. Dişi arı bu odacıklara yumurtlar ve yumurtadan çıkan larvaların beslenmesi için yanlarına bal ve çiçektozu karışımından hazırladığı bir yiyecek topağı bırakır. Çiçektozlarını karınlarının altında toplayan yaprakkesen arıların bazı türleri, yalnızca boş salyangoz kabuklarını yuva olarak kullanırlar.

Ilıman iklimlerde yaşayan duvarcı arıların yuvası çimentodan yapılmış gibi sağlamdır. Bu arıların dişisi korunaklı bir yerde, genellikle kayaların ya da saçakların altında yarım portakal büyüklüğünde bir yuva hazırlar. Bir duvarcı ustasının elinden çıkmışçasına sağlam olan bu yuvanın içi çok sayıda odacığa bölünmüştür. Bütün yalnız yaşayan arılar gibi bu arıların dişisi de yumurtlamadan önce yuvasına bal ve çiçektozu depolar.

Yalnız yaşayan arıların en önemli ortak özelliği, yavrular için yeterince yiyecek bıraktıktan sonra yumurtalarla ve yavrularla bir daha hiç ilgilenmemeleridir. Üstelik yavruların bakımını üstlenecek işçi arılar olmadığından, yalnız yaşayan arıların yuvaya bıraktığı yumurta sayısı bir düzineyi geçmez.

Guguk Arıları

Yabanarıları gibi göz alıcı renklerle bezenmiş olan bu arılar guguk kuşlarından esinlenerek böyle adlandırılmıştır. Çünkü yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakarak yavrularının sorumluluğundan kaçan guguk kuşları gibi bu arılar da "yuva asalağı"dır. Dünyanın hemen her yerinde görülen guguk arılarının dişisi, yalnız yaşayan arıların yuvaları üzerinde yavaş yavaş uçarak yumurtalarını bırakabileceği bir yer arar. Uygun bir yuva bulduğunda hızla içeri süzülür ve arının kendi larvaları için topladığı yiyeceklerin üstüne bir yumurta bırakır. Guguk arısının larvası hızla gelişir ve yuvadaki yiyeceklerle yetinmeyip, yuva sahibinin larvalarını da yer.

Bazı guguk arıları toprakarılarına çok benzer ve yumurtalarını bu toplu yaşayan arıların

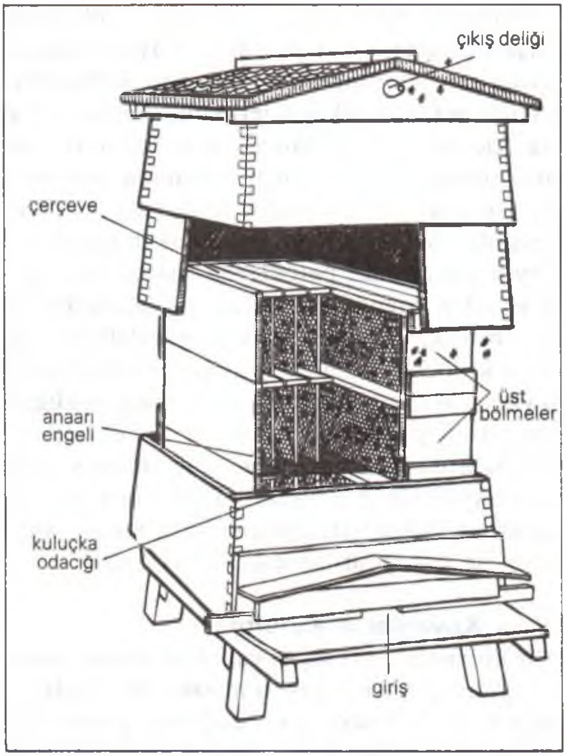
yuvalarına bırakmaya özen gösterir. Dişi guguk arısı baharda bir toprakarısının yuvasına girmeye çalışırken işçi arılar onun yabancı olduğunu anlayarak saldırır ve yuvadan atmaya uğraşırlar. Ama guguk arısının sert derisi onu iğnelerden çok iyi korur. Böylece işçi arılar bir süre sonra bu davetsiz konukla uğraşmaktan vazgeçerler. Yuvaya yerleşen guguk arısının ilk yaptığı iş anaarıyı öldürerek onun yerine geçmek olur. Ne olup bittiğini anlamayan işçi toprakarıları, sahte anaarının yumurtalarına ve çıkan yavrulara tıpkı kendi kardeşlerine baktıkları gibi özenle bakarlar. Ama yeni anaarının yumurtalarından çıkan larvaların hiçbirisi işçi arı olmaz. Gelişmelerini tamamlayan erkek ve dişi guguk arıları yuvadan uçarak ayrılır ve çiftleşirler. Yeni guguk anaarıları ertesi yıla kadar gizlenerek havaların ısınmasını bekler ve baharda yeniden toprakarısı yuvalarının üzerinde uçmaya başlar.

ARICILIK. Bal ve balmumu gibi değerli ürünler veren arılar binlerce yıldır insan eliyle özel kovanlarda yetiştirilir. Ama arıların bal ya da balmumu üretmekten çok daha önemli bir işlevi vardır ve yeryüzünde arıcılığa verilen önem asıl bundan kaynaklanır. Gerçekten de arılar olmasaydı birçok bitki döllenemeyeceği için yeryüzünden silinirdi. Bitkilerin üreyebilmesi, çiçek tozlarını taşıyan böceklerin varlığına bağlıdır. Tozlaşma denen bu süreçte en büyük görev de çiçekten çiçeğe dolaşan arılara düşer (*bak.* TOZLAŞMA). Bu nedenle, tarım bitkilerinin tozlaşmasına yardımcı olarak insanın, yabani bitkilerde tozlaşmayı sağlayarak da hayvanların temel besin kaynaklarının tükenmesini önleyen arıların bakımı ve yetiştirilmesi büyük önem taşır.

Balarılarının Yetiştirilmesi

Balarılarının *Apis* cinsini oluşturan dört türü vardır. Ama balarısı dendiğinde, dünyanın hemen her yerinde arıcıların yetiştirdiği evcil balarısı (*Apis mellifera*) anlaşılır. İnsanoğlu bugüne kadar çok yararlı iki böceği evcilleştirmeyi başarmıştır; bunlardan biri balarısı, öbürü de ipekböceğidir. Balarısı, anayurdu Avrupa'dan dünyanın birçok bölgesine yayılmış, Asya, Amerika ve Avustralya'ya götürülerek başka arı ırklarıyla melezleştirilmiştir.

Arıcılık yapmaya başlayan ilk insanlar arılarını ince ağaç dallarından örülmüş sepetlerde ya da ağaç kütüklerinin oyuklarında yetiştiriyorlardı. Sonradan hasır sepetler kullanmaya başladılar. Ama bütün bu barınaklarda arılar peteklerini doğrudan duvarların yüzeyine yaptıkları için, arı topluluğuna (koloniye) zarar vermeden bal almak olanaksızdı. Bu yüzden, yaz sonunda en çok balla dolarak ağırlaşan sepetler seçilir, arılar kükürt dumanıyla öldürülür ve duvarlardaki petekler kesilerek balını akıtması için ezilirdi. Ertesi yıl arı yetiştiricisi öbür kolonilerden ayrılan ve "oğul" denen yeni sürülerle boş sepetleri doldururdu.

1884'te William Broughton Carr'ın tasarladığı WBC tipi arı kovanı. Kutuların içindeki çerçevelerde, kenarları telle desteklenmiş balmumu kalıplar vardır. Arıların bu temel üzerinde yaptıkları gözler bal peteğini oluşturur. Anaarı engelinin küçük deliklerinden geçemeyen anaarı, kuluçka odacığı denen alt bölmedeki petek gözlerine yumurtalarını bırakır. İşçi arılar ise üst bölmelere geçerek buradaki petekleri balla doldururlar; arı yetiştiricisi balı bu bölmeden alır. Kışın içeriye soğuk girmemesi için kovanın girişi küçültülebilir. Arılar çıkış deliğinden dışarı çıkabilir, ama içeri giremez.

Bugünkü kovanlarda, alt ve üst yanı açık olan dikdörtgen biçiminde tahta kutular kullanılır. Üst üste yerleştirilen bu kutuların ya da bölmelerin sayısı koloninin büyüklüğüne göre artırılıp azaltılabilir. Örneğin kışın bir kolonide bir anaarı ile 8.000 kadar işçi arı bulunur; ama yaz ortalarına doğru işçi arıların sayısı 60.000'e ulaşabilir. Arı yetiştiricisi kovandaki bölmelerin içine yanyana ve dik duracak biçimde tahta çerçeveler yerleştirir. Bu çerçevelerin içinde, her iki yüzüne kabartma olarak altıgen petek gözü kalıpları basılmış olan ince bir balmumu katmanı vardır. İşçi arılar çerçevenin iki yanını petek gözleriyle doldurabilmek için, vücutlarındaki salgıbezlerinden daha çok balmumu salgılamaya başlarlar.

Arı yetiştiricisi bu çerçeveleri kovandan dışarı çıkararak her peteği ayrı ayrı inceleyip arılarının durumunu yakından izleyebilir. Arılar peteklerdeki gözlerin bir bölümünü bal ve çiçektozu depolamak için kullanır, bir bölümünü de yavruların bakımına ayırırlar. Kovandaki her bölmenin ortasına yerleştirilmiş olan peteklerin gözleri oldukça küçüktür. Oysa yanlardaki peteklerde, hatta öbür peteklerden çoğunun kenarlarında gözlerin daha büyük olduğu kolayca görülebilir. Bu büyük gözler yumurtaların ve yavruların yuvasıdır. Anaarı yumurtlama zamanı geldiğinde bütün petekleri dolaşır ve döllenmiş yumurtalarını küçük gözlere, döllenmemiş olanları büyük gözlere bırakır. Döllenmiş yumurtalardan işçi arılar, döllenmemiş yumurtalardan ise erkek arılar çıkar (*bak.* ARI).

Yeni Kovanların Kurulması

Bir kovandaki arı sayısı yalnız mevsime değil, besinin az ya da çok olmasına da bağlıdır. Kovana ne kadar çok çiçektozu gelirse arı sayısı da o kadar artar. Anaarı yazın en sıcak aylarında günde 1.500 yumurta yumurtlayabilir. Yeterince kalabalıklaşan koloni, hava koşulları da elverişliyse, oğul vermeye hazırlanır. Kovandaki arıların hemen hemen yarısı anaarı ile birlikte kovandan ayrılır ve yakındaki bir ağacın dalında hepsi birbirine sımsıkı kenetlenerek bir oğul oluşturur. Ama bu geçici bir yerleşmedir. Bu arada gözcü arılar sürekli çevrede dolaşarak yuva kurmaya elverişli bir yer ararlar. Oğul vermek koloniyi çok sarsacağı gibi arı yetiştiricisinin alacağı bal miktarını da azaltabilir. Ama yetiştiriciler arılarının oğul vermeye hazırlandığını önceden anlayabilirler. Çünkü kovandaki arılar uzun süre anaarısız kalmamak için eski anaarı ayrılmadan önce gerekli önlemleri almaya başlarlar. Oğul vermeden önce yaptıkları ilk iş, genç anaarı adaylarının yetiştirileceği özel petek gözlerini hazırlamak olur. Anaarılar da işçi arılar gibi döllenmiş yumurtalardan gelişir. Ama larva evresindeyken işçi arıların salgıladığı arısütüyle beslendikleri için öbür dişilerden farklı olurlar. Petekte bu özel gözlerin belirdiğini gören yetiştirici, arılarının oğul vermeye hazırlandığını anlar.

Oğul vermek arı topluluklarının doğal çoğalma yoludur ve tümüyle engellenemez. Ama yetiştirici bu olayı bir süre geciktirebilir, hatta en uygun bulduğu dönemde koloniyi bölerek oğul verme zamanını öne alabilir. Böylece "yapay oğul" veren ve anaarısız kalan koloni, işçi arıların çıkacağı larvaları arısütüyle besleyerek yeni bir anaarı üretebilir. Arıların doğal yollardan oğul vermesine de, bal üretimini olumsuz etkilemeyecek aylarda izin verilir. Yetiştirici, kovandan ayrılan ve geçici bir konaklama yerinde kümelenen oğul sürüsünü silkeleyerek ya da bir fırçayla süpürerek bir kutuya doldurur. Sonra da içinde yeni çerçevelerin bulunduğu boş bir kovana yerleştirir.

Bal ve Balmumu

Arı yetiştiricisi kovandan bal almak için, anaarının bütün peteklere yumurta bırakmasını engellemek zorundadır. Bunun için, kovandaki bölmelerin arasına delikli bir levha yerleştirir. Daha küçük olan işçi arılar bu deliklerden geçebilir, ama anaarı geçemediği için yumurtalarını yalnızca alt bölmedeki peteklere bırakmak zorunda kalır. Böylece işçi arıların bal depoladığı üst petekler alt bölmedeki yumurtalara zarar vermeden dışarı çıkarılabilir.

Balın kaynağı çiçeklerdeki balözü ya da bitkilerin başka bölümlerinin, hatta bazı böceklerin salgıladıkları tatlı sıvılardır. Arılar topladıkları balözünü kovandaki peteklere taşır, içine bazı enzimler katarak bileşiminde-

Australian News and Information Bureau

Arıcı maskesi ile duman körüğü arı yetiştiricisinin temel gereçleridir. Peteklerdeki arıları uzaklaştırmak için bir fırça kullanılır.

ki su oranını yüzde 16-20'ye düşürür ve böylece hazır olan balı gözlere doldurarak üstlerini balmumuyla örterler. Arı yetiştiricisi çerçeveleri dışarıya çıkararak petek gözlerinin üstündeki balmumlarını bir bıçakla kazır ve balı petekten ayıracak olan santrifüj makinesine yerleştirir. Koyu kıvamlı bir sıvı halinde makineden akan bal süzülür ve hava kabarcıklarının yüzeye çıkması için birkaç gün bekletildikten sonra cam kavanozlara doldurularak saklanır.

Eskiden bütün yiyecekleri tatlandırmak için bal kullanılırdı. Bugün şekerpancarından ya da şekerkamışından şeker elde etmek daha ucuz olduğu için, dünyadaki bal üretiminin büyük bölümü kahvaltılık olarak tüketilir. Boşalmış peteklerin eritilmesiyle elde edilen balmumunun ise, başta kozmetik sanayisi (krem, ruj gibi maddeler), mum yapımı ve petek kalıplarının hazırlanması olmak üzere çok geniş bir kullanım alanı vardır.

Arı yetiştiricisi, kovandaki balları aldıktan sonra kışın açlıktan ölmemeleri için arılarını şekerli suyla besler. Arılara verilecek şurup miktarı o bölgede kışın uzun ya da kısa sürmesine bağlı olarak değişir. Örneğin Avrupa'nın kuzeybatısında kış boyunca 14 kg şeker yeterli olurken, kuzeydeki daha soğuk ülkelerde bu miktar artar, Akdeniz ikliminde ise çoğu kez arıları şurupla beslemeye bile gerek kalmaz.

Arılardan Korunma Yöntemleri

Arı yetiştiricileri kovanlarla uğraşırken, başlarını arıların iğnelerinden korumak için özel bir başlık giyerler. Arıcı maskesi denen bu başlık, peçeli ve geniş kenarlı bir şapkadır. Geniş kenarlı olması peçeyi yüzden olabildiğince uzak tutmaya yarar. Bazı arıcılar ayrıca eldiven giyerler; ama bu eldivenlerle çerçeveleri tutmak ya da gerekli aletleri kullanmak pek kolay değildir. Arıları yatıştırmak ya da uzaklaştırmak için alınabilecek tek önlem de üstlerine duman püskürtmektir. Arı yetiştiricisi özel bir körükle kovanın tepesinden içeriye duman gönderdiğinde, bunu bir yangın habercisi sanan arılar peteklerini yeniden kurabilmek için bol bol bal yutarlar. Bu bal arıları sakinleştirir ve yetiştirici, belki bir iki arının sokması dışında, tehlikesizce kovanda çalışabilir.

Yabani Arıların Yetiştirilmesi

Bal elde etmek için dünyanın hemen her yerinde evcil balarısı yetiştirilir. Bununla birlikte bazı arı türlerinin, tarım bitkilerinin tozlaşmasında evcil balarısından daha etkili olduğu saptanmıştır. Bu yüzden ABD'de ve Kanada'da yoncaların tozlaşmasını sağlamak için yaprakkesen arılar beslenir. Öte yandan, Meksika'nın Yucatan yöresinde yaşayan Mayalar da tarihöncesi çağlardan beri bal elde etmek için bazı iğnesiz arıları yetiştirirler. Bu

arılar içi oyuk ağaç kütüklerinden yapılmış kovanlara alınır ve kütüklerin iki ucu tahta levhalarla kapatılır. Ortadaki küçük bir delikten girip çıkabilen arılar, kütüğün iki ucunda bal depolarlar. Böylece, kapak olarak kullanılan tahta levhalar çıkarılarak bal kolayca alınabilir. Mayalar'ın bal alma mevsiminde yaptıkları şenlikler dinsel bir tören niteliğindedir.

ARIKUŞU. Avrasya, Afrika ve Avustralya'nın ılıman bölgelerinde arıkuşlarının 25 kadar türü yaşar. Bunlar göz alıcı renklerle bezenmiş çok gösterişli ve zarif kuşlardır. Bayağı arıkuşunun (*Merops apiaster*) erkeği ile dişisi birbirine çok benzer. İkisinin de sırtı kızıl kahverengi, gerdanı sarı, karnı ise yeşilimsi mavi renktedir. Uzun ve hafifçe aşağı kıvrık olan gagalarının ucu sivridir. Kuyruklarının tam ortasında, öbür kuyruk tüylerinden daha uzun olan iki tüy bulunur.

Böceklerle beslenen arıkuşlarınm en sevdiği yiyecek, adlarından da anlaşılacağı gibi arılardır. Bu yüzden arı kovanlarının çevresine bazen 20-30 kadar arıkuşunun üşüştüğü olur. Kırlangıçlar gibi süzülerek uçan arıkuşları küçük gruplar halinde avlanır ve uçarken havada yakaladıkları öbür kanatlı böcekleri de yerler. Kuru dallara, telefon tellerine ve direklere tünemeyi çok seven bu kuşlar, kondukları yerden birden havalanıp bir böcek yakalayarak yeniden tüneklerine dönerler. Gagalarında tuttukları iri ve sokucu böcekleri öldürünceye kadar tüneğe çarpar, sonra bütün olarak yutarlar. Tek bir nota üzerinden sürekli yinelenen ötüşleri flüt sesini andırır.

Genellikle bir arada yaşamayı seven ve sürü halinde yuvalanan arıkuşları yumuşak kumlu toprağı gagalarıyla kazar ve çıkan toprağı ayaklarıyla iterek geriye yığarlar. Uzunluğu 2 metreyi bulabilen bu tünelin ucunda yuva olarak kullanılan yuvarlak bir oda bulunur. Dişi arıkuşu kumun üstüne beş ya da altı tane beyaz yumurta bırakır.

S. C. Porter/Bruce Coleman

Arıkuşu çoğu kez kuru bir dala tüner, uçan bir böcek gördüğünde atılıp onu yakalar ve tüneğine dönerek yer.

Bayağı arıkuşu yazın Avrupa'nın güneyinde, İspanya'dan Bulgaristan'a kadar olan yerlerde ve Türkiye'nin bütün bölgelerinde yuvalanıp kuluçkaya yatar. Sonbaharda kalabalık sürüler halinde Afrika ve Hindistan'a göç ederler. Ayrıca Türkiye'nin Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yeşil arıkuşu (*Merops superciliosus*) denen bir tür daha yaşar.

Arıkuşu türlerinin çoğu Afrika kıtasında dağılmıştır. Bunlardan kırmızı arıkuşu (*Merops nubicus*) bazen toy ve leylek gibi iri kuşların sırtında yolculuk yaparak, kuşlardan ürküp kaçışan çekirge gibi böcekleri yakalar. Aynı amaçla kamyonları izlediği de olur.

ARİF BEY (HACI) *bak.* HACI ARİF BEY.

Temel Britannica'nın
Aralık 1992 Baskısına
ek bilgiler.

ADANA

YÜZÖLÇÜMÜ: 17.253 km².

NÜFUSU (1990): 1.934.907.

İL MERKEZİ: Adana.

İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Aladağ (23.207), Bahçe (27.983), Ceyhan (161.523), Düziçi (67.155), Feke (21.751), İmamoğlu (33.565), Kadirli (114.091), Karaisalı (37.584), Karataş (26.450), Kozan (117.704), Osmaniye (174.875), Pozantı (23.040), Saimbeyli (20.700), Seyhan (672.121; il merkezi olan Adana kentinin büyük bölümü bu ilçededir), Tufanbeyli (22.672), Yumurtalık (20.957), Yüreğir (369.529; il merkezi olan Adana kentinin doğu bölümü bu ilçededir).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Adana (916.150), Osmaniye (122.307), Ceyhan (85.308), Kadirli (55.061), Kozan (54.451).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Karanfil Dağı (3.059 m), Dibek Dağı (2.549 m), Misis-Cebelnur Dağı (769 m).

SICAKLIK: Adana kentinde en düşük −8,4°C (20.1.1964), en yüksek 45,6°C (24.8.1958), ortalama 18,8°C.

YAĞIŞ MİKTARI: Adana kentinde yıllık ortalama 641,6 mm.

ADIYAMAN

YÜZÖLÇÜMÜ: 7.614 km².

NÜFUSU (1990): 513.131.

İL MERKEZİ: Adıyaman.

İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (175.647), Besni (88.531), Çelikhan (21.391), Gerger (32.587), Gölbaşı (55.358), Kâhta (94.928), Samsat (11.451), Sincik (19.524), Tut (13.714).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Adıyaman (100.045), Kâhta (40.281), Gölbaşı (29.588), Besni (26.076).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Akdağ (2.608 m), Nemrut Dağı (2.206 m).

Sıcaklık: Adıyaman kentinde en düşük −9,4°C (18.1.1964), en yüksek 42,6°C (19.7.1965), ortalama 16,8°C.

Yağış Miktarı: Adıyaman kentinde yıllık ortalama 835,5 mm.

AFGANİSTAN

RESMİ ADI: Afganistan Cumhuriyeti.

YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisli cumhuriyet.

YÜZÖLÇÜMÜ: 652.225 km².

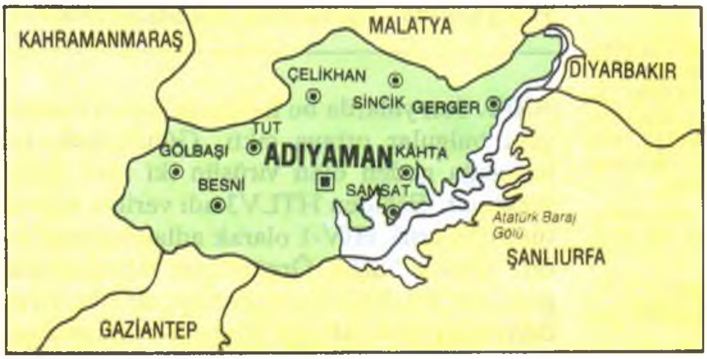
NÜFUS (1991): 16.922.

BAŞKENT: Kâbil.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1988): Kâbil (1.424.400), Kandehar (225.500), Herat (177.300), Mezar-ı Şerif (130.600).

Son yıllarda çok köklü değişikliklerin görüldüğü ülkelerden biri de Afganistan oldu. Yıllarca süren başarısız işgalin ardından Mayıs 1988'de Sovyetler Birliği (SSCB) Afganistan'daki kuvvetlerini çekmeye başladı. Son Sovyet askeri de Şubat 1989'da Afganistan'ı terk etti. Ama tahminlerin tersine, Kâbil'deki Muhammed Necibullah yönetimi düşmedi. Bunun önemli bir nedeni çeşitli direnişçi güçler (Mücahidler) arasındaki etnik kökenli çatışmalardı. Necibullah Haziran 1990'da, yönetimdeki Afganistan Demokratik Halk Partisi'nin yerini almak üzere, Vatan Partisi adıyla yeni bir parti kurdu. Ayrıca, ülkede çok partili bir rejim kurmayı vaat ederek, Afganistan'ın Müslüman bir ülke olduğunu ilan etti.

Yönetimin iç savaşı sona erdirme ve soruna barışçı çözüm bulma yolundaki önerilerini kabul etmeyen Mücahidler askeri alanda üstünlüğü ele geçirdiler. Eylül 1991'de ABD ile SSCB'nin Afganistan'daki taraflara tüm askeri yardımı kesme kararı alması Necibullah yönetimini daha da zayıflattı. Necibullah'ın 16 Nisan 1992'de görevden alınmasının ardından, oluşturulan yeni yönetimle vardıkları anlaşma uyarınca, Mücahidler 25 Nisan'da Kâbil'e girdiler. Ama bu kez de, Cemaat-i İslami önderi Mesud Şah Ahmed'e bağlı kuvvetlerle

Adıyaman ili genel olarak dağlık ve yaylalıktır.

Kâbil'i kuşatma altına alan Gülbeddin Hikmetyar önderliğindeki Hizb-i İslami kuvvetleri arasında çatışma çıktı. Özellikle Pakistan'ın arabuluculuk çabalarına karşın, iki Mücahid grubu arasındaki çatışmalar sürmekteydi.

AFRİKA. Son yıllarda ekonomik sorunlar ile Etiyopya, Somali ve Güney Afrika gibi ülkelerdeki çatışmalar Afrika'nın gündemindeki en önemli sorunlar arasındaydı. Kuraklığın görece azalması ve alınan çeşitli ekonomik önlemler nedeniyle kıtlık sorunu bir ölçüde hafifletildi. Gene de, Etiyopya ve Somali'de açlık sorunu önemini koruyordu. Giderek büyüyen dış borç yükü de Afrika ülkelerinin karşılaştığı sorunların başında geliyordu. Angola ve Mozambik'te iç savaşı durdurma yolunda önemli ilerlemeler sağlandı. Buna karşılık, Sudan, Etiyopya ve Somali'de iç çatışmalar sürüyordu. Bu durum söz konusu ülkelere yapılan gıda yardımının açlık çekilen yörelere ulaştırılmasını engellemekteydi. Cezayir'de İslamcı hareketin seçimlerin ilk turunda kazandığı başarı, ikinci tur seçimlerin belirsiz bir tarihe ertelenmesine ve demokrasinin askıya alınmasına yol açtı. Bu yalnız Cezayir için değil, bütün Kuzey Afrika ülkeleri için bir istikrarsızlık kaynağı oluşturdu. Son yılların en önemli gelişmesi ise Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, *apartheid* olarak bilinen ırk ayrımı politikasını sona erdirme konusunda sağlanan gelişmeler oldu. Ama bu ülkede Siyahlar arasındaki çatışmalar şiddetlenerek sürüyordu.

AFYONKARAHİSAR

YÜZÖLÇÜMÜ: 14.230 km².

NÜFUSU (1990): 739.223.

İL MERKEZİ: Afyonkarahisar.

İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (144.276), Başmakçı (13.021), Bayat (9.080), Bolvadin (66.438), Çay (43.582), Çobanlar (24.972), Dazkırı (16.528), Dinar (90.952), Emirdağ (55.543), Evciler (10.375), Hocalar (17.216), İhsaniye (30.034), İscehisar (22.143), Kızılören (14.696), Sandıklı (57.250), Sincanlı (52.206), Sultandağı (22.921), Şuhut (48.260).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Afyonkarahisar (95.643), Bolvadin (44.969), Dinar (34.990), Sandıklı (22.359), Emirdağ (21.144).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Emiroğlu Tepesi (2.307 m), Kilimatan Tepesi (2.247 m), Yellibel Tepesi (2.070 m), Söğüt Dağı (2.033 m).

SICAKLIK: Afyonkarahisar kentinde en düşük −27,2°C (30.12.1948), en yüksek 37,8°C (14.8.1960), ortalama 11,1°C.

YAĞIŞ MİKTARI: Afyonkarahisar kentinde yıllık ortalama 444 mm.

AĞRI

YÜZÖLÇÜMÜ: 11.376 km².

NÜFUSU (1990): 437.093.

İL MERKEZİ: Ağrı (eskiden Karaköse).

İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (103.797), Diyadin (38.413), Doğubeyazıt (89.171), Eleşkirt (41.748), Hamur (22.344), Patnos (85.698), Taşlıçay (21.976), Tutak (33.946).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Ağrı (58.038), Doğubeyazıt (35.213), Patnos (33.759), Eleşkirt (9.871).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Küçük Ağrı Dağı (3.896 m), Tendürek Dağı (3.660 m), Muratbaşı Tepesi (3.510 m), Büyükköse Dağı (3.432 m).

SICAKLIK: Ağrı kentinde en düşük −45,6°C (20 Ocak 1972), en yüksek 39,9°C (10.8.1961).

YAĞIŞ MİKTARI: Ağrı kentinde yıllık ortalama 506 mm.

AIDS. Son yıllarda bu hastalığa ilişkin önemli yeni bulgular ortaya çıktı. Günümüzde bu hastalığa neden olan virüsün iki türü bilinmektedir. Eskiden HTLV3 adı verilen birinci tür virüs artık HIV-1 olarak adlandırılmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün tahminlerine göre, ilk kez ABD'de saptanmış olan bu virüs dünya çapında 300 bin hastada bulunmakta,

Ağrı il topraklarının hemen hemen yarısı dağlık alanlardan oluşur.

ayrıca 5-10 milyon kişi de bu virüsü taşımaktadır. HIV-2 adı verilen ikinci tür virüs ise daha çok Batı Afrika'da, daha seyrek olarak da dünyanın öteki bölgelerinde görülmektedir. HIV-1 virüsünün başlıca kurbanları erkek eşcinseller, damar yolu ile uyuşturucu kullananlar, sık sık kan nakli yapılan hastalar, eşlerine virüs bulaşmış olan kadınlar ve bunların doğurdukları çocuklardır. HIV-2 virüsünün ise daha çok kadın ile erkek arasındaki cinsel birleşme yoluyla bulaştığı sanılmaktadır. Ama bu ikinci tür virüs üzerindeki araştırmalar HIV-1 virüsüne ilişkin araştırmalara oranla çok yetersizdir. AIDS virüsünün üremesini durduracak ilaçların bulunmasında ise önemli bir başarı sağlanamamıştır. Bu alanda sık kullanılan bir ilaç olan AZT bazı hastalarda virüsün çoğalmasını yavaşlatmakta, ama onu öldürememektedir.

AKDENİZ OYUNLARI. 11. Akdeniz Oyunları 28 Haziran-12 Temmuz 1991 tarihleri arasında Yunanistan'ın başkenti Atina'da yapıldı. On beş ülkenin katıldığı oyunlarda, 22 dalda yapılan yarışmalar sonunda İtalya 168, Fransa 139 madalya alarak başarı sıralamasında ilk iki sırayı paylaştılar. Türkiye ise 23'ü altın, 11'i gümüş, 12'si de bronz olmak üzere toplam 46 madalyayla 3. sırayı aldı.

Bugüne kadar düzenlenen oyunlarda, aldığı toplam 1.241 madalyayla İtalya ilk sırayı alırken, 966 madalyayla Fransa onu izlemekte, Türkiye ise toplam 318 madalyayla 7. sırada bulunmaktadır. Altın madalya sıralamasında da İtalya 500 ve Fransa 322 madalyayla ilk iki sırayı almakta, Türkiye ise 129 madalyayla 5. sırada yer almaktadır.

Akdeniz Oyunları

Yıl	Kent	Ülke	Katılan Ülke Sayısı
1951	İskenderiye	Mısır	11
1955	Barselona	İspanya	10
1959	Beyrut	Lübnan	13
1963	Napoli	İtalya	13
1967	Tunus	Tunus	12
1971	İzmir	Türkiye	14
1975	Cezayir	Cezayir	15
1979	Split	Yugoslavya	15
1983	Kazablanka	Fas	16
1987	Lazkiye	Suriye	18
1991	Atina	Yunanistan	15

Akdeniz Oyunlarında Madalya Dağılımı

Ülke	Altın	Gümüş	Bronz	Toplam
İtalya	500	403	338	1.241
Fransa	322	316	228	966
İspanya	143	209	272	624
Yugoslavya	198	172	163	533
Türkiye	192	79	110	318
Mısır	92	143	152	387
Yunanistan	73	117	161	351
Fas	28	31	50	109
Tunus	27	34	46	107
Cezayir	27	27	46	100
Suriye	17	19	52	88
Lübnan	10	23	40	73
Kıbrıs	3	2	1	6
Arnavutluk	4	6	10	20
Libya	0	1	6	7
San Marino	0	1	0	1
Monako	0	0	1	1
Malta	0	0	0	0

Uluslararası Akdeniz Oyunları Komitesi 1987'de, Akdeniz Oyunları'nın 1991'den sonra, ilki 1993'te olmak üzere gene dört yılda bir, Olimpiyat Oyunları'nı izleyen yıllarda yapılmasını kararlaştırmıştı. Buna göre, 12. Akdeniz Oyunları 1993'te Fransa'nın Languedoc kentinde, 13. Akdeniz Oyunları ise 1997'de İtalya'nın Bari kentinde yapılacaktır.

AKSARAY. Oldukça eski bir yerleşim alanı olan Aksaray Türkiye'nin en yeni illerinden biridir. İç Anadolu Bölgesi'nde, Orta Anadolu Platosu ya da Anadolu Yaylası olarak bilinen topraklar üzerinde yer alan il, adını merkezi olan kentten alır. İl merkezinin bu adla anılmasının nedeni Anadolu Selçukluları'nın 12. yüzyılın ikinci yarısında burada beyaz mermerden bir saray yaptırmalarıdır. İlin en önemli turistik yöresi Ihlara Vadisi'dir. Vadinin ilginç yüzey şekillerinin yanı sıra tüflü yamaçlara oyularak yapılmış, fresklerle bezeli dinsel yapıları görmek için buraya her yıl binlerce yerli ve yabancı turist gelir.

Doğal Yapı

Aksaray ilinin topraklarının büyük bölümü orta yükseklikteki dalgalı düzlüklerden oluşur. İlin kuzeyinde Kızılırmak havzasını Tuz Gölü kapalı havzasından ayıran Kızılırmak masifi yer alır. Bu eski kütle kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanır. İlin kuzeydoğu kesimini doruğu 2.137 metreye ulaşan Ekecek (Ekecik) Dağı engebelendirir. Güneydoğu kesimindeki volkanik alanın başlıca yükseltileri Büyük Hasan Dağı ve Küçük Hasan Dağı'dır. Büyük Hasan Dağı 3.268 metreye erişen doruğuyla ilin en yüksek noktasıdır. İlin güney kesimindeki fazla yüksek olmayan dalgalı düzlükler Obruk platosu adıyla anılır. Platonun adı tümü birer doğal kuyu olan yüzeyindeki çok sayıda obruktan gelir. Bu platoyla Tuz Gölü'nün güney kıyıları arasında Aksaray Ovası uzanır.

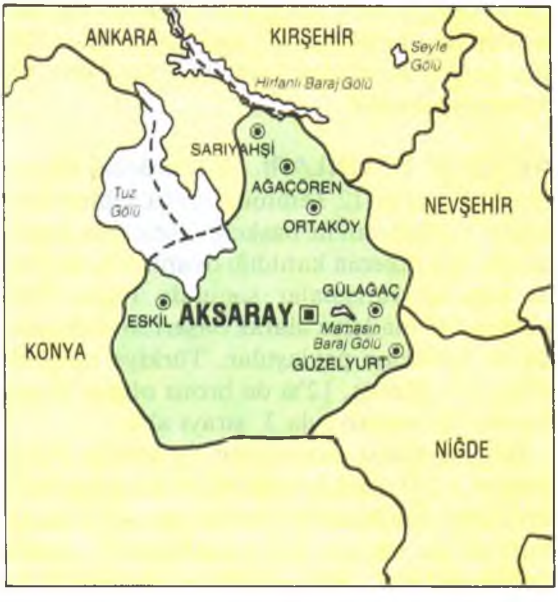
Aksaray akarsular ve göller açısından oldukça yoksul sayılabilecek illerden biridir. İl topraklarından kaynaklanan suların bir bölümü Kızılırmak aracılığıyla Karadeniz'e, bir bölümü de Tuz Gölü'ne ulaşır. Tuz Gölü'ne doğru akan akarsulardan Peçeneközü (Beçeneközü) Deresi ilin kuzey kesiminden kaynaklanır. Niğde ilindeki Melendiz Dağı'ndan doğan Melendiz Suyu da Tuz Gölü'nü besleyen akarsulardan biridir. Bu akarsuyun adı bazı kaynaklarda Uluırmak ya da Beyazsu olarak geçer. Melendiz Suyu'nun Güzelyurt ilçesindeki volkanik araziden geçerken açtığı duvar gibi dik yamaçlı Ihlara Vadisi tarihsel yapı kalıntılarıyla bezeli, son derece ilginç bir doğal oluşumdur.

Aksaray ilinde haritada görülemeyecek kadar küçük birçok obruk gölü vardır. Tuz Gölü'nün güney bölümüyle Hirfanlı Baraj Gölü'nün bir bölümü de il sınırları içindedir. Sulama amacıyla inşa edilen Mamasın (Mamasun) ve Kültepe barajlarıyla sulama ve taşkın önleme amacıyla inşa edilen Bozkır Barajı'nın arkasında yapay göller oluşmuştur.

İç Anadolu Bölgesi'nde görülen karasal iklimin etkisi altında olan Aksaray, Türkiye'nin en az yağış alan illerinden biridir. Kışlar soğuk ve kar yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçer. Ormanlık alanların çok az olduğu ilde doğal bitki örtüsü bozkırlardan oluşur.

Tarih

Yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda Aksaray yöresinin oldukça eski bir yerleşim alanı olduğu anlaşılmıştır. İl sınırları içindeki bilinen en eski yerleşme yerleri Aşıkhöyük ve Acemhöyük'tür. Mamasın Baraj Gölü'nün

YÜZÖLÇÜMÜ: 7.626 km².
NÜFUSU (1990): 326.399.
İL TRAFİK NO: 68.
İL MERKEZİ: Aksaray.
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (189.256), Ağaçören (17.962), Eskil (22.110), Gülağaç (19.641), Güzelyurt (17.182), Ortaköy (48.675), Sarıyahşi (11.573).
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Aksaray (90.698), Ortaköy (19.612), Eskil (16.462).
BAŞLICA YÜKSELTİLER: Büyük Hasan Dağı (3.268 m), Ekecek Dağı (2.137m).
SICAKLIK: Aksaray kentinde en düşük −26,4°C (18.1.1972), en yüksek 37,8°C (31.7.1971), ortalama 11,5°C.
YAĞIŞ MİKTARI: Aksaray kentinde yıllık ortalama 353,9 mm.
İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Ağzıkara Han, Aksaray Ulucamisi, Alay Han, Eğri Minare, Sultan Han, Ziga Kaplıcası, Zinciriye Medresesi.

güneydoğusunda bulunan Aşıkhöyük'e günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce yerleşildiği sanılmaktadır. Yeşilova bucak merkezi yakınındaki Acemhöyük'ün ise İÖ 2000'lerin başında bir Asur ticaret kolonisi olduğu bilinmektedir. Buradaki en ilginç buluntu iki katlı olduğu sanılan bir saray kalıntısıdır. Bu, Anadolu'da o dönemde inşa edilmiş en büyük yapılardan biridir. Acemhöyük'te çok sayıda çanak çömlek, alet ve eşyalar da bulunmuştur.

İÖ 17. yüzyılda Hitit toprağı olan yöre Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra uzun süre Tabal Krallığı'na bağlı olarak kaldı. Daha sonra Asur, Med ve Pers yönetimi altına girdi. Yöre İÖ 4. yüzyılın sonlarında Kapadokya Krallığı'na bağlandıktan sonra gelişmeye başladı. İS 1. yüzyılda Roma'ya bağlandı. Bizans döneminin başlarında Sasaniler'in saldırısına uğradı. Bizanslılar'la Araplar arasında birkaç kez el değiştiren bölge topraklarına 11. yüzyılın ikinci yarısında Türkmenler gelmeye başladı. Aksaray yöresi 1076'da Anadolu Selçukluları'nın yönetimine girdi. 13. yüzyıl ortalarında Moğollar tarafından yağmalandı ve 1300'deki şiddetli kuraklık ve çekirge saldırısının yol açtığı kıtlıktan büyük zarar gördü. 1365'te Karamanlılar'ın eline geçen yöre 1398'de Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. 1402'de Ankara Savaşı'nı kazanan Timur bölgeyi yine Karamanlılar'a verdi. Aksaray yöresi 1466'da kesin olarak Osmanlı topraklarına katıldı ve Karaman Eyaleti'ne bağlı bir sancak yapıldı. O dönemde bölge halkının bir bölümü Rumlar'dan ve Ermeniler'den oluşuyordu. 16. ve 17. yüzyıllardaki Celali ayaklanmaları bölgeyi olumsuz

Firdevs Sayılan

Ihlara Vadisi'nin tabanında sebze bahçeleri, yamaçlarında ise, oyularak yapılmış birçok eski manastır ve kilise vardır.

Aksaray-Nevşehir yolu üzerindeki Ağzıkara Han 13. yüzyılda yapılmıştır.

Elif Erim

yönde etkiledi. Aksaray sancağı 1867'de Karaman Eyaleti'nin yerine kurulan Konya vilayetinin Niğde sancağına bağlı bir kaza yapıldı. 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetiminde bağımsız bir sancak oldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra il (vilayet) yapıldıysa da 1933'te ilçe olarak gene Niğde iline bağlandı. Aksaray 1989'daki bir yasal düzenlemeyle yeniden il oldu.

Ekonomi

İldeki başlıca ekonomik etkinlik tarımdır. Aksaray'da önemli miktarda tarımsal üretim gerçekleştirilir. Başlıca bitkisel ürünler şekerpancarı, tahıl, baklagiller, patates, soğan, elma ve üzümdür. Yöredeki geleneksel uğraşlardan biri olan küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık da önemli gelir kaynaklarındandır. En çok koyun, kıl keçisi, Ankara keçisi ve sığır yetiştirilir. Koçaş Tarım İşletmesi ilde tarımın gelişmesine katkıda bulunan başlıca kuruluştur.

Sanayi büyük ölçüde tarıma dayalıdır. Sanayi kuruluşlarının başında un, yem, süt ürünleri, rafine tuz, metalurji, makine, motor, tuğla ve kiremit fabrikaları gelir. İlde geleneksel kilim ve halı dokumacılığı sürmektedir. Taşpınar kasabası halılarıyla ünlüdür.

Aksaray ilindeki en önemli uğraşlardan biri de ticarettir. Eskiden beri önemli bir kavşak noktası olan Aksaray kentinde çevredeki geniş tarım alanlarından gelen ürünler pazarlanır. Türkiye'nin en önemli ulaşım kanallarından olan yoğun trafikli E-5 Karayolu ile Konya'yı Kayseri'ye bağlayan karayolu il topraklarından geçer.

İl Merkezi: Aksaray

İlkçağda bugünkü il merkezinin bulunduğu yerde Garsaura adlı küçük bir Kapadokya kasabası vardı. Garsaura önemli kervan yollarının kesiştiği bir noktada yer alıyordu. Son Kapadokya Kralı Arkhelaos İS 1. yüzyılda kasabanın yerinde yeni bir kent inşa ettirdi. Bu tarihten sonra Arkhelais adıyla anılmaya başlayan yerleşme İS 1. yüzyılda bir Roma kolonisi, Bizans döneminde de piskoposluk merkezi oldu. İzleyen yüzyıllarda çeşitli savaşlar nedeniyle yıkıntıya dönüştü. Anadolu Selçukluları'nın eline geçtikten sonra onarıldı ve gelişerek önemli bir konaklama merkezi durumuna geldi. Kenti surlarla çevirten Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan buraya medrese, cami, han, hamam, çarşı gibi yapılar ve beyaz mermerden bir saray yaptırdı (1170). Kent bu tarihten sonra Aksaray adıyla anılmaya başladı. Aksaray'ı Osmanlı topraklarına katan İshak Paşa, 15. yüzyılın ikinci yarısında kent halkının bir bölümünü İstanbul'a gönderdi. Bu kişilerin İstanbul'da yerleştiği semt Aksaray adını aldı.

Aksaray'ın nüfusu Cumhuriyet ilan edildiğinde 10 binin altındaydı. 1985'e gelindiğinde ise Niğde ilindeki en büyük merkez Niğde kenti değil, Aksaray kentiydi. Kentte bugün bir devlet hastanesi ve Selçuk Üniversitesi'ne

bağlı bir meslek yüksekokulu vardır. Aksaray'ın eski tarihsel yapılarının çok azı günümüze ulaşmıştır.

Kent nüfusu 90.698'dir (1990).

ALMAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ. Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC) ile Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) 1990'da birleşmesiyle, ADC'nin varlığı sona erdi. Birleşme süreci ve izleyen gelişmeler için *bak.* ALMANYA.

ALMANYA

RESMİ ADI: Almanya Federal Cumhuriyeti.
YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisli, çok partili federal cumhuriyet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 356.957 km².
NÜFUS (1991): 79.096.000.
BAŞKENT: Berlin.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1989): Berlin (3.376.800), Hamburg (1.606.600), Münih (1.218.300), Köln (940.200), Frankfurt (628.800), Essen (620.900), Dortmund (589.200), Düsseldorf (570.200), Stuttgart (565.700), Leipzig (538.900).

Orta Avrupa 1989 sonbaharıyla 1990 ilkbaharı arasında demokratik devrimlerle sarsıldı. Bunun en büyük yansıması, soluk kesici bir hızla yeniden birleşen Almanya'da görüldü.

Alman Demokratik Cumhuriyeti (ADC) yönetimi 1989'da 40 yıllık yönetiminin en çalkantılı dönemine girdi. 1971'den beri ülkeyi yöneten Erich Honecker 18 Ekim'de görevinden uzaklaştırıldı ve yerine Egor Krenz geçti. Yeni yönetim gençlerin Batı'ya kitlesel olarak göçünü ve değişim isteğiyle düzenlenen dev boyutlu kitle gösterilerini durdurmak için kolları sıvadıysa da, çabaları sonuçsuz kaldı.

Komünist yönetim 9 Kasım'da Batı Almanya ile sınırları açma kararı aldı. Kararın üzerinden 24 saat geçmeden yüz binlerce Doğu Alman ziyaret amacıyla Batı Berlin'e geçti. Soğuk Savaş'ın en büyük simgesi olan Berlin Duvarı hafta boyunca dev bir şöleni andıran görkemli gösterilere sahne oldu. Berlin Duvarı'nın açılmasını izleyen ilk hafta sonunda Batı'ya 3 milyon kişi geçti.

ADC yönetimi sonunda serbest seçimlere gitme kararı almak zorunda kaldı. Mart 1990'da yapılan seçimlerden sonra, Lothar de

Jacques Witt-SIPA

Doğu ve Batı Berlin halkı 9 Kasım 1989'da açılan Berlin Duvarı'nda.

Maizière başkanlığında, Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC) ile birleşme yanlısı bir hükümet işbaşına geldi. Mayısta imzalanan ve iki Almanya arasında para birliğini sağlayan antlaşma 1 Temmuz'da yürürlüğe girdi. Buna göre Doğu Alman Markı'nın yerini Batı Alman Markı aldı. İki ülke arasındaki birleşmenin siyasal ve toplumsal koşullarını belirleyen antlaşma ise 31 Ağustos'ta imzalandı. Antlaşmayla Berlin yeniden başkent olarak belirlendi. 12 Eylül'de ABD, SSCB, İngiltere ve Fransa iki Alman devletinin temsilcileriyle bir antlaşma imzalayarak bütün işgal haklarını ve sorumluluklarını bıraktılar. Böylece birleşik Almanya'nın tam egemenliğini tanımış oldular.

İki Almanya 3 Ekim 1990'da resmen birleşti. ADC'nin varlığı sona erdi ve toprakları AFC'ye katıldı. Ortaya çıkan birleşik Almanya Avrupa'nın rakipsiz en güçlü devletidir. Ekonomik açıdan da dünyanın en güçlü ülkelerinden biridir

Alman seçmenler kasımda birleşik Almanya'nın ilk genel seçimlerinde oy kullanmak üzere sandık başına gittiler. Seçimler birleşme öncesinde AFC'de yönetimde olan ko-

1.8 ALMANYA

Alman Demokratik Cumhuriyeti ile Almanya Federal Cumhuriyeti 1990'da yeniden birleşti.

alisyon ortakları Demokratik Birlik (CDU), Hıristiyan Sosyal Birlik (CSU) ve Hür Demokratik Parti'nin (FDP) zaferiyle sonuçlandı. Helmut Kohl'ün başkanlığındaki yeni hükümet Ocak 1991'de kuruldu.

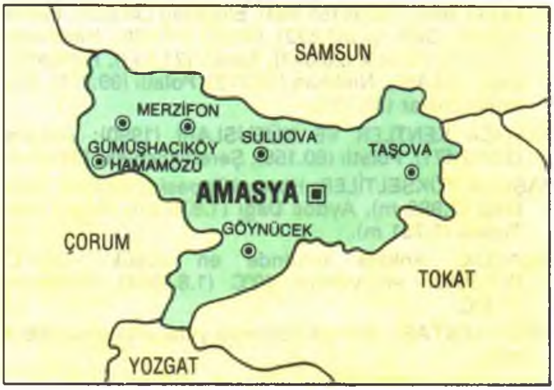
İki Alman cumhuriyetinin birleşmesi bütün Almanlar'ı derinden etkiledi. Doğu kesiminin yeniden kalkınması için gerekli kaynakları sağlamak üzere, Batı'da yaşayanlardan ek bir vergi alınması yoluna gidildi. Ayrıca, Batı'da enflasyonda hızlanma görüldü. Ama birleşmenin etkisi tam bir dönüşüme uğrayan Doğu'da Batı'dakinden çok daha güçlü oldu. Doğu Almanlar daha 1990'da çalışma alanında en kötü günlerini yaşamaya başladılar. Batı'yla rekabet edemeyecek işyerlerinin kapanması nedeniyle yüz binlerce kişi işini yitirdi. Doğu Alman firmalarının yaklaşık yüzde 40'ının iflas etmesi, bunun da yaklaşık 2,5-3 milyon Doğu Alman'ın işsiz kalmasına yol açması bekleniyordu. Doğu'daki sanayi, ulaşım ve konut sektörlerinin modernleştirilmesi ve çevre sorunlarının üstesinden gelinebilmesi için 10 yıllık bir dönemde 1 trilyon Alman Markı gerekeceği tahmin edilmekteydi. Buna karşılık, 1991'de görülen olumlu gelişmeler ekonomik alandaki karamsarlığın azalmasına yol açtı.

Almanya'nın yeniden birleşmesi ve elde ettiği büyük güç, başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede haklı bir korku uyandırdı. Korkuların başlıca nedeni ırkçı hareketlerdeki yükselişti. Birleşmeden sonra Almanya'nın askeri gücünü canlandırmayı ve yabancıları ülkeden çıkarmayı amaçlayan Yeni-Naziler parlamentoya seçildiler. Yabancılara yönelik saldırılarda da büyük bir artış görüldü. Özellikle Doğu Almanlar için bir başka kaygı konusu da suç işleme ve uyuşturucu kullanım oranlarındaki artıştı.

ALMANYA FEDERAL CUMHURİYETİ. Alman Demokratik Cumhuriyeti (ADC) ile Almanya Federal Cumhuriyeti (AFC) 1990'da yeniden birleşti. Almanya Federal Cumhuriyeti bu birleşmeyle ortaya çıkan yeni devletin resmi adı olarak kabul edildi. Birleşme süreci ve izleyen gelişmeler için *bak.* ALMANYA.

AMASYA

YÜZÖLÇÜMÜ: 5.520 km².
NÜFUSU (1990): 357.191.
İL MERKEZİ: Amasya.
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (121.082), Göynücek (20.992), Gümüşhacıköy (35.225), Hamamözü (8.303), Merzifon (67.448), Suluova (49.374), Taşova (54.767).
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Amasya (57.288), Merzifon (40.431), Suluova (36.223).
BAŞLICA YÜKSELTİLER: Taşlıdağ (2.058 m), Akdağ (2.044 m), Tavşan Dağı (1.909 m).
SICAKLIK: Amasya kentinde en düşük −20°C (20.1.1972), en yüksek 43,2°C (18.7.1962), ortalama 13,7°C.
YAĞIŞ MİKTARI: Amasya kentinde yıllık ortalama 430,8 mm.

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

RESMİ ADI: Amerika Birleşik Devletleri.
YÖNETİM BİÇİMİ: İki meclisli çok partili federal cumhuriyet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 9.529.063 km².
NÜFUS (1991): 252.177.000.
BAŞKENT: Washington, D.C.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): New York (7.322.564), Los Angeles (3.485.398), Chicago (2.783.726), Houston (1.630.553), Philadelphia (1.585.577), San Diego (1.110.549), Detroit (1.027.974), Dallas (1.006.877), Phoenix (983.403), San Antonio (935.933).

ABD Başkanı Ronald Reagan'ın yardımcısı George Bush, Kasım 1988'de yapılan seçimlerde Demokratlar'ın adayı Michael Dukakis'e karşı kolay bir zafer kazandı. Bush döneminde ABD ile SSCB arasındaki ilişkiler daha da yumuşadı. Haziran 1990'da Stratejik Silahların Azaltılması Görüşmeleri (START) kapsamındaki konularda ön anlaşmaya varıldı. Bush ve SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov 31 Temmuz 1991'de START I Antlaşması'nı imzaladılar. Antlaşma ABD ve SSCB'nin nükleer güçlerinde yaklaşık yüzde 25 ile yüzde 30 oranında bir indirimi öngörüyordu. Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin yıkılması ve 1991 sonunda SSCB'nin dağılması ABD'ye uluslararası planda belirgin bir üstünlük sağladı.

Aralık 1989'da ABD birlikleri Panama'yı işgal ederek Manuel Noriega'yı devirdiler. Irak'ın Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgali üzerine başlayan Körfez Bunalımı'nda ABD işgale karşı kesin tavır aldı ve müttefikleriyle birlikte bölgede büyük bir askeri yığınak yaptı. Sorunun diplomatik yollardan çözülememesi üzerine Ocak 1991'de başlayan Körfez Savaşı, Irak'ın ateşkes istemesi üzerine şubatta sona erdi.

Körfez Savaşı'nın ardından, ABD Başkanı Bush ve SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un ortak girişimleri sonucunda Ortadoğu Barış Görüşmeleri başlatıldı. Arap-İsrail uyuşmazlığına son vermeyi amaçlayan görüşmelerin ilk toplantıları Ekim 1991'de Madrid'de yapıldı. Görüşmeler daha sonra Moskova ve Washington'da sürdürüldü.

Son yıllarda ABD büyük ölçekli doğal afetlere sahne oldu. Eylül 1989'da Hugo kasırgası

36 bin evin yıkılmasına ve yalnızca Güney Carolina'da 13 kişinin ölümüne neden oldu. Bir ay sonra California'nın kuzeyindeki depremde 67 kişi yaşamını yitirdi. Toplam zararın 10 milyar ABD Doları dolayında olduğu tahmin ediliyordu. Ağustos 1992'de ABD'nin güney kıyılarını etkileyen Andrew kasırgası 20 kişinin ölümüne ve binlerce evin yıkılmasına yol açtı. Toplam zararın 20 milyar ABD Doları dolayında olduğu tahmin edilmekteydi. Son yıllarda ABD'de görülen öteki olumsuz gelişmeler özellikle 1991'de yoğunlaşan ekonomik durgunluk, uyuşturucu kullanımındaki artış ve AIDS'in yaygınlaşması oldu.

ANDORRA

RESMİ ADI: Andorra Prensliği.

YÖNETİM BİÇİMİ: Partilerüstü yasama meclisi yönetiminde prenslik.

YÜZÖLÇÜMÜ: 468 km².

NÜFUS (1991): 55.400.

BAŞKENT: Andorra la Vella.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Andorra la Vella (20.437), Les Escaldes (12.996), Encamp (7.489).

Ülkenin yasama organı olan Vadiler Genel Konseyi Eylül 1989'de Avrupa Topluluğu'yla (AT) imzalanan gümrük birliği antlaşmasını Mart 1990'da onayladı. Antlaşma AT ülkeleri ile Andorra arasında mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını öngörüyordu. Bu antlaşmaya dayanarak Haziran 1990'da gene AT ile imzalanan ve 1 Temmuz 1991'de yürürlüğe giren ticaret antlaşması Andorra'nın ekonomik bakımdan dışa kapalılığını sona erdirdi. Ülkenin ilk anayasasının hazırlık çalışmaları da Haziran 1990'da başladı. Ayrıca, Katalan dilinde yayın yapan bir devlet radyosuyla bir ulusal televizyon kanalı da 1991'de hizmete girdi.

ANGOLA

RESMİ ADI: Angola Halk Cumhuriyeti.

YÖNETİM BİÇİMİ: Tek meclisli, çok partili cumhuriyet.

YÜZÖLÇÜMÜ: 1.246.700 km².

NÜFUS (1991): 10.284.000.

BAŞKENT: Luanda.

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI: Luanda (1988: 1.134.000), Huambo (1983: 203.000), Benguela (1983: 155.000), Lobito (1983: 150.000), Lubango (1984: 105.000).

Ülkenin bağımsızlığını kazandığı 1975'ten beri sürüp giden, yönetimdeki Angola Halk Kurtuluş Hareketi (MPLA) kuvvetleri ile Angola'nın Tam Bağımsızlığı için Ulusal Birlik (UNITA) gerillaları arasındaki iç savaş 1980'lerin sonlarında da sürdü. Hükümet başkent Luanda yöresiyle kıyı şeridini, UNITA ise ülkenin doğu ve güneyini kontrol ediyordu. SSCB ile Küba'nın hükümet kuvvetlerine, ABD ile Güney Afrika Cumhuriyeti'nin ise UNITA'ya askeri destek sağlaması savaşın sürmesinin en önemli nedeniydi. Ama ABD ile SSCB arasındaki ilişkilerin iyileşmesi bu durumda köklü değişikliklere yol açtı. 1989'da, Namibia'nın statüsüne ilişkin uluslararası anlaşma uyarınca Küba Angola'daki askerlerini çekmeye başladı. Öte yandan Güney Afrika artık UNITA'yı desteklemeyeceğini açıkladı. Ama iki taraf arasındaki ateşkes görüşmelerinde anlaşmaya varılamadı. 1990'da sağlanan ateşkes ise çok kısa sürdü. Sonunda, ABD ve SSCB'nin zorlamasıyla taraflar uzlaşmaya vardılar ve Mayıs 1991 sonunda Portekiz'in başkenti Lizbon'da ateşkes anlaşması imzaladılar. Anlaşma ateşkesin ABD, SSCB ve Birleşmiş Milletler tarafından denetlenmesini, iki tarafın kara kuvvetlerinin birleştirilmesini ve 1992 sonunda çok partili seçimlerin yapılmasını öngörüyordu.

ANKARA

YÜZÖLÇÜMÜ: 25.706 km².

NÜFUSU (1990): 3.236.626.

İL MERKEZİ: Ankara.

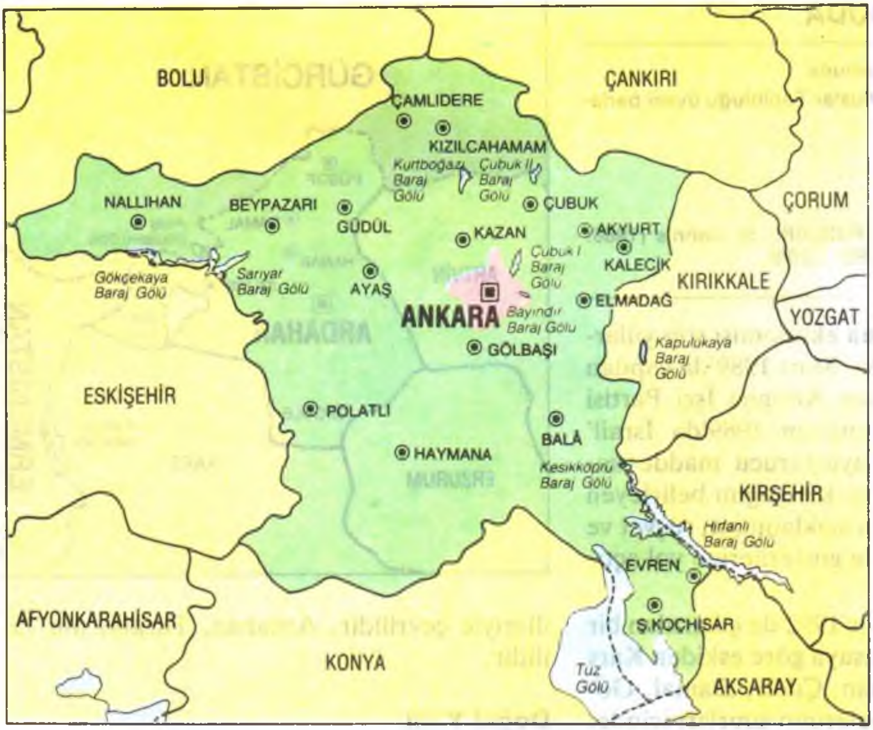
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): *Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı ilçeler*: Altındağ (422.668), Çankaya (714.330), Etimesgut (70.800), Keçiören (536.168), Mamak (410.359), Sincan (101.118), Yenimahalle (351.436). *Öbür İlçeler*: Akyurt (12.535), Ayaş (20.806), Balâ (37.612), Beypazarı (45.977), Çamlıdere (19.365), Çubuk (51.964), Elmadağ (38.032), Evren (6.928), Gölbaşı (43.522), Güdül (18.698), Haymana (55.527), Kalecik (25.043), Kazan (21.837), Kızılcahamam (34.456), Nallıhan (36.779), Polatlı (99.965), Şereflikoçhisar (60.701).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Ankara (2.559.471), Polatlı (60.158), Şereflikoçhisar (37.534).

BAŞLICA YÜKSELTİLER: Harami Tepesi (2.034 m), İdris Dağı (1.992 m), Aydos Dağı (1.879 m), Elma Dede Tepesi (1.761 m).

SICAKLIK: Ankara kentinde en düşük −24,9°C (5.1.1942), en yüksek 40°C (1.8.1954), ortalama 11,6°C.

YAĞIŞ MİKTARI: Ankara kentinde yıllık ortalama 386,3 mm.

Ankara ili Kuzey Anadolu ile Konya Ovası arasındaki geçiş bölgesindedir.

ANTALYA

YÜZÖLÇÜMÜ: 20.591 km².
NÜFUSU (1990): 1.132.211.
İL MERKEZİ: Antalya.
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (448.773), Akseki (30.229), Alanya (129.106), Elmalı (35.324), Finike (34.576), Gazipaşa (40.840), Gündoğmuş (20.409), İbradı (17.126), Kale (20.656), Kaş (40.469), Kemer (23.268), Korkuteli (46.115), Kumluca (44.834), Manavgat (115.731), Serik (84.755).

BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI (1990): Antalya (378.208), Alanya (52.460), Manavgat (38.498).
BAŞLICA YÜKSELTİLER: Kızlarsivrisi Tepesi (3.069 m), Uyluktepe (3.014 m), Tahtalı Dağı (2.366 m).
SICAKLIK: Antalya kentinde en düşük –4,6°C (5.2.1950), en yüksek 44,7°C (16.7.1977), ortalama 18,4°C.
YAĞIŞ MİKTARI: Antalya kentinde yıllık ortalama 1.057 mm.

Akdeniz kıyısında uzanan Antalya il topraklarının dörtte üçünü Batı Toros Dağları kaplar.

ANTİGUA VE BARBUDA

RESMİ ADI: Antigua ve Barbuda.
YÖNETİM BİÇİMİ: İngiliz Uluslar Topluluğu üyesi parlamenter devlet.
YÜZÖLÇÜMÜ: 442 km².
NÜFUS (1991): 81.600.
BAŞKENT: St. John's.
BAŞLICA KENTLER VE NÜFUSLARI: St. John's (1986: 36.000), Codrington (1982: 1.200).

Turizme dayalı Antigua ekonomisi son yıllarda da canlılığını korudu. Mart 1989'da yapılan genel seçimleri kazanan Antigua İşçi Partisi iktidarda kaldı. Antigua'nın 1989'da İsrail'den Kolombiya'daki uyuşturucu madde kaçakçılarına silah satışına karıştığını belirleyen raporun Kasım 1990'da açıklanması, rüşvet ve yolsuzluklara karşı kitle gösterilerine yol açtı.

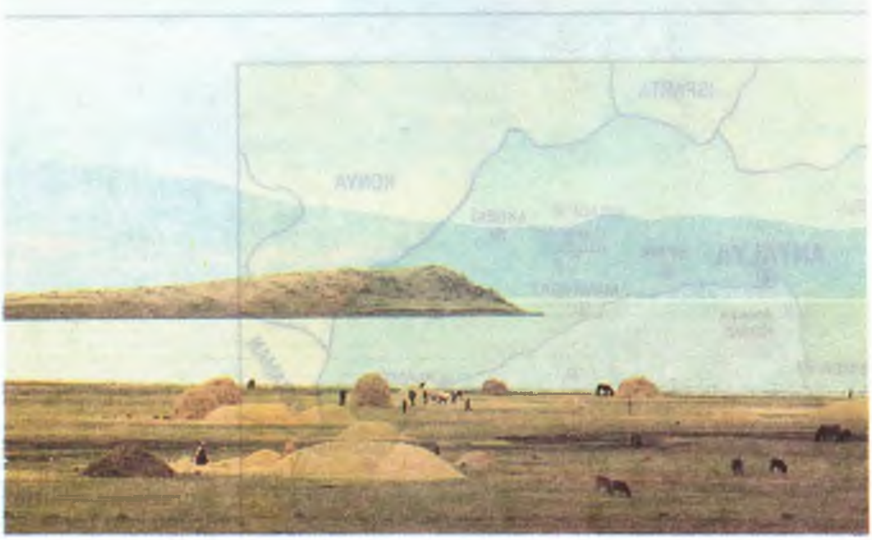
ARDAHAN ili 27 Mayıs 1992'de çıkartılan bir yasayla kuruldu. Bu yasaya göre eskiden Kars iline bağlı olan Ardahan, Çıldır, Damal, Göle, Hanak ve Posof ilçelerinin sınırları içinde, merkezi Ardahan kenti olmak üzere yeni bir il oluşturuldu.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğu köşesinde yer alan Ardahan ili, kuzey ve doğuda Gürcistan, güneydoğuda Ermenistan, güneyde Kars, güneybatıda Erzurum, batıda Artvin illeriyle çevrilidir. Ardahan, Türkiye'nin 75. ilidir.

Doğal Yapı

İl toprakları Doğu Anadolu'nun en dağlık ve en engebeli kesimlerinden birinde yer alır. Büyük bölümünün yükseltisi 2.000 metreden fazladır. Kuzey kesimini Yalnızçam Dağları, güneybatı kesimini de Allahuekber Dağları'nın uzantıları engebelendirir. Kuzeydoğu ke-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Ardahan ilindeki Çıldır Gölü 12 km²'lik bir alan kaplar.

YÜZÖLÇÜMÜ: 5.576 km².
NÜFUSU (1990): 170.117.
İL TRAFİK NO: 75.
İL MERKEZİ: Ardahan.
İLÇELER VE NÜFUSLARI (1990): Merkez ilçe (52.574), Çıldır (24.296), Damal (11.240), Göle (44.953), Hanak (18.393), Posof (18.661).
BAŞLICA KENT VE NÜFUSU (1990): Ardahan (16.761).
BAŞLICA YÜKSELTİLER: Kısır Dağı (3.197 m), Keldağ (3.033 m).
İLGİ ÇEKİCİ YERLER: Karıncadüzü orman içi dinlenme yeri, Ardahan ve Şeytan kaleleri.

siminde Keldağ'ın (3.033 metre) ve doğu kesiminde Akbaba Dağı'nın (3.026 metre) yer aldığı Ardahan ilinin en yüksek noktası güney kesimindeki Kısır Dağı'nın 3.197 metreye erişen doruğudur. İlin orta kesiminde uzanan yüksek düzlüklere Aradahan Yaylası denir. Erzurum-Kars Yaylası'nın bir parçası olan Ardahan Yaylası'nın ortalama yüksekliği 2.000 metreye yakındır. Karlar eridikten sonra yemyeşil çayırlarla kaplanan bu yayla önemli bir hayvan otlatma alanıdır. Çevredeki akarsuların bazı kesimlerde genişleyen vadi tabanlarındaki ovalarda tarlalar vardır. Bunların en önemlileri Ardahan ve Göle ovalarıdır.

Ardahan ilinden doğan akarsular Türkiye sınırları dışındaki Hazar Denizi'ne dökülür. Bu akarsulardan başlıcası Kura Irmağı'dır. Bu ırmak, Allahuekber Dağları'nın il sınırları içindeki kuzey yamaçlarından çıkan bazı derelerin Göle Ovası'nda birleşmesiyle oluşur. Türkiye'deki 189 kilometrelik bölümünün tümü il sınırları içindedir. Kısır ve Akbaba dağlarının güney yamaçlarından çıkan bazı dereler ile Çıldır Gölü'nün gideğeni il sınırları dışında Aras Irmağı'nın kollarından Arpaçay'a katılan Kars Çayı'nı besler. İlin güneybatı kesiminden çıkan bazı sular da Oltu Çayı'nın katıldığı Çoruh Irmağı aracılığıyla Karadeniz'e ulaşır.

Ardahan ilinde iki doğal göl vardır. Bunlardan Çıldır Gölü'nün kapladığı alan 120 km²'dir. Daha kuzeydeki Aktaş Gölü'nün yüzölçümü ise 14 km²'dir. Hazapin Gölü adıyla da anılan Aktaş Gölü'nün doğu yarısı Gürcistan sınırları içindedir.

İlde çok sert bir karasal iklim etkili olur. Yıllık ortalama sıcaklığın 5°C'nin altında olduğu ilde kışın −30°C'nin altına düşen hava sıcaklıklarına sıkça rastlanır. Türkiye'de en çok yazın yağış alan dar bir alanda bulunan Ardahan iline yılda ortalama 500 mm kadar yağış düşer.

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Hanak Kalesi, Ardahan

İklim ve yükseklik nedeniyle ilin doğal bitki örtüsü bozkır (step) görünümündedir. Yalnızca Ardahan ve Göle yörelerindeki dağların yüksek kesimlerinde ormanlar vardır. Bu ormanlar soğuğa ve kuraklığa dayanıklı sarı çamlardan oluşur. Yüksek kesimlerde yer alan çayırlar karsız mevsimler boyunca yeşil kalır.

Tarih

Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre eski bir yerleşim alanı olan yöre, İÖ 9. yüzyılda Urartular'ın egemenliği altındaydı. Daha sonra Medler ile Persler'in yönetimine giren yörede Gürcüler ile Ermeniler'in atası sayılan

halklar yaşıyordu. İÖ 1. yüzyılda Ermeni yönetici Dikran yöreyi de egemenlik alanına kattı. İS 1. yüzyıldan sonra Romalılar ile Partlar arasında el değiştiren yöre 3. yüzyılda Sasaniler'in eline geçti. 7. yüzyıldan sonra Bizanslılar'ın ve Araplar'ın egemenliğine giren yöreye 11. yüzyılda Türkmenler gelmeye başladı. Daha sonra Gürcüler'in yönetimine giren bu topraklar 13. yüzyılda Moğollar'ın saldırısına uğradı ve 14. yüzyılda Timur'un eline geçti. Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler tarafından da yönetilen yöre 1534'te Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Yüzyıllarca Çıldır Eyaleti sınırları içinde kalan yöre, birçok kez Ruslar'ın ve Safeviler'in saldırısına uğradı. Bir bölümü de Kars Eyaleti sınırları içinde kalan yöre 1828 ve 1855'te Ruslar tarafından işgal edildi. Daha sonra Erzurum vilayetinin Çıldır sancağına bağlanan bu topraklar 1876'da gene Ruslar'ın işgaline uğradı. İşgal, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rus ordularının çekilmesiyle sona erdi. Sancak olarak yönetilmeye başlayan Ardahan, çevresindeki Batum ve Kars sancaklarıyla birlikte Elviye-i Selâse adıyla anılıyordu. Ruslar'ın çekilmesinden sonra bu toprakların İngiliz desteğindeki Ermeniler tarafından işgal edilmesini önlemek amacıyla Sovyet tipi yerel yönetimler kuruldu. Ama Kars Milli İslam Şûrası İngilizler, Ardahan Milli İslam Şûrası da Gürcüler tarafından işgal edildi. 1921'de işgalden kurtulan Ardahan, öbür sancaklarla birlikte Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra il yapıldıysa da 1926'da ilçe yapılarak Kars iline bağlandı.

Ekonomi

Ardahan ilinde en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. Yaygın olarak koyun ve sığır yetiştirilir. Bu hayvanlar yazın sulak çayırlarda otlatılmak için yaylalara çıkarılır. Hayvanlar daha çok canlı olarak satılmak amacıyla yetiştirildiğinden hayvansal ürünler üretimi oldukça düşüktür. Yaylalarda hayvanlardan sağılan sütlerin işlenip değerlendirildiği mandıralara "zavod" denir. Bu küçük işletmelerde üretilen yoğurt, tereyağı, kaşarpeyniri, gravyer ve lorun önemli bir bölümü satılır. Bu yaylalardaki kovanlardan elde edilen çiçek balı ülkenin her yanında aranır. Bitkisel üretime elverişli alanları çok kısıtlı olan yörede oldukça az miktarda ürün alınır. Yetiştirilen başlıca bitkiler patates, arpa ve buğdaydır. Ardahan ilinde özellikle hayvancılığın gelişmesine katkıda bulunan başlıca kurum Göle Tarım İşletmesi'dir. Süt işleme tesisleri, halı ve kilim dokuma tezgâhları, oto onarım ve bakım atölyeleri dışında ildeki başlıca sanayi kuruluşu bir et kombinasıdır.

Yeraltı kaynakları açısından yoksul olan il-

Anadolu Yayıncılık Arşivi

Hayvancılık Ardahan ilindeki en önemli geçim kaynağıdır.

Hamdi Mengi

Ardahan ve Göle ovaları ilin başlıca tarım alanlarıdır.

deki başlıca dinlenme alanı, Göle kasabası yakınlarındaki Karıncadüzü orman içi dinlenme yeridir. İlin doğal varlıkları arasında yer alan Kafkas kara ormantavukları için Posof ilçesinde kurulmuş bir av koruma ve üretme alanı vardır.

İl Merkezi: Ardahan

Kura Irmağı kenarında kurulmuş olan Ardahan kenti ilin batı kesiminde yer alır. Irmak vadi tabanının genişleyip ova halini aldığı bir kesimde bulunan kentin çevresinde tarlalar vardır. Kura'nın kuzey kenarındaki ovaya egemen bir tepede yer alan Ardahan Kalesi'nin yapım tarihi bilinmemektedir. Bugünkü görünümüne Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki onarımla kavuşan kalenin dört kapısı vardır. Kentin tarihsel çekirdeği ve eski bölümü kale çevresindedir. Kentin yeni bölümü ise ırmağın güney kenarındadır.

Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan devletlerin kurulmasından sonra il merkezi yapılmasına karar verilen Ardahan kenti fazla gelişmemiş bir yerleşme yeridir. Demiryolu ulaşımından yararlanamayan kent, çevresindeki merkezlere karayoluyla bağlanır.

Kentin nüfusu 16.761'dir (1990).